

*Социалдык илимдер жана педагогикалык
инновациялар секциясы*

* * *

УДК: 364.17

Гражданское сознание и поведение современной молодежи

Абдрашев А.Б., Аманкулова Т.К., Эшиев А.К. - ЖАГУ

Экономические преобразования и политические события в постсоветском Кыргызстане стали мощным стимулом в переосмыслении целей и задач образования. В «Концепции развития образования Кыргызской Республики» отмечается, что государственная политика реформирования в сфере образования устанавливает такие приоритеты, как рост человеческого капитала, подготовка гражданина, воспитанного на богатстве духовной культуры кыргызского народа и других этнических групп, проживающих в республике. События, произошедшие в июне 2010 года на юге республики, позволяют говорить об актуальности данной проблемы и значимости применения поликультурного воспитания в новых обстоятельствах гибкой, открытой и развивающейся системы образования.

Полиэтничность современного кыргызского общества в целом, и образовательных структур, как его органической составляющей, требует более гибких подходов к решению задач всесторонне развитой личности. Это возможно при условии методологически грамотного и методически выверенного включения педагогического наследия народа, содержащего веками апробированное средство гармоничного существования человека в природе и социуме, в учебно-воспитательном процессе современной школы.

Направлением поликультурного воспитания, является культурно-ценностный подход и личностно-ориентированное педагогическое взаимодействие, в соответствии с которым, учащийся выступает главной ценностью общества и воспитания, и в то же время несёт в себе национально-психологические черты своего народа, приобщаясь к культурным ценностям других народов.

Важной задачей воспитания в условиях открытого демократического общества выступает поликультурное воспитание представителей разных народов. Развитие желания познавать инациональную культуру, развитие интереса и уважения к другим народам и их самобытной культуре, осознание её вклада в мировую культуру, развитие способности уважительно воспринимать этническое разнообразие и национальную психологию, воспитание толерантности к другим культурам и проявлениям национальной специфики.

Одной из актуальных задач поликультурного воспитания является формирование этнической толерантности и культуры межнационального общения, что призвано стать важным звеном в процессе межнациональных отношений в полиэтнической среде.

Современная жизнь предъявляет к человеку новые требования. Главными среди них являются: умение делать осознанный выбор в ситуации неопределенности и нести ответственность за свои действия, независимость убеждений, активная жизненная позиция, владение ценностями гражданского общества, умение адаптироваться в условиях социальных изменений и т.д.

Демократизации общества способствовали развитию объективных процессов пробуждения самосознания отдельных этносов. Это следствие того, что в последние годы имела место колоссальная деградация национальных традиций, во многом было утрачено

складывающиеся веками народное миропонимание. Результатом осуществления изначально порочной идеи в возможности существования национальной культуры, лишь по форме, но унифицированной и идеологизированной по содержанию, привело к разрушению вековых традиций, отношений с природой, а также трудовых, бытовых, нравственно культурных связей. Следует заметить, что деградация национального самосознания во многом связана с разрушением среды обитания, упадком традиционных видов труда, разрушением и запретом традиционной религиозной культуры, с духовно-нравственным отстранением в отношении людей к природе, к обществу, к самому себе. Для того чтобы объективно разобраться в актуальности проблемы нравственных отношений студентов полиэтнического коллектива, необходимо охватить все связи и взаимодействия личности, этнической группы, нации и человечества в целом. Корректно этнопсихологический подход-это составная часть научной методологии анализа состояний межэтнических отношений на современном этапе, в том числе и воспитания планетарного и толерантного сознания в целом.

На современном этапе развития общества, когда в сферу межэтнических конфликтов оказываются втянутыми молодежь, дети и подростки, очень важно соединить в народном образовании высоко гуманистические принципы, духовной культуры (добротворчество, созидание, веротерпимость, толерантность и т.п.), национальные и общечеловеческие ценности, не растерять гуманистическую направленность воспитания растущей личности, максимально учесть этнопсихологические характеристики в обучении и воспитании молодого поколения.

Во всем мире молодежь считается особой социальной категорией со своими специфическими интересами, проблемами и потребностями, от которых зависит будущее страны. Она наиболее активная и радикальная часть общества и это не только социально-возрастная группа населения, но это объект национально-государственных интересов, поскольку является стратегическим ресурсом развития страны. Невозможно точно определить возрастные границы данной группы: под определение «молодежь» попадают подростки в возрасте 17-23 лет, уже получившие образование, или работающие люди до 35 лет.

За последнее десятилетие на постсоветском пространстве произошел ряд, так называемых, «цветных» революций, продемонстрировавший огромный потенциал использования организованной молодежи в политических целях, поскольку именно молодежным организациям приписывается роль зачинателей переворотов. Но молодежные организации никогда не были самостоятельными политическими силами, а скорее объектом использования со стороны оппозиционных сил. Политики в одночасье поняли, что молодежь может оказаться реальной политической силой, а партии, в свою очередь, всю важность молодого электората.

После распада СССР на протяжении всех 90-х годов молодежь Кыргызстана оказалась предоставлена сама себе, ею никто не занимался. Государственная программа по молодежной политике на деле показала свою недееспособность, а политические партии не уделяли особого внимания молодежи, и только звучали осуждающие вздохи по поводу того, что молодежь не проявляет свою гражданскую позицию, инертна и не интересуется политикой.

Но в последние годы ситуация изменилась - в Кыргызстане уже создано несколько десятков молодежных крыльев политических партий. Политики начали переманивать на свою сторону более или менее активные молодежные организации, чтобы использовать их в политической борьбе. Здесь стоит отметить, что в политических партиях деятельность молодежных крыльев зависит во многом от руководителей партий, в результате чего молодые люди ограничены в своих действиях.

Попытки создания подконтрольной широкой молодежной структуры вроде Молодежного Парламента были еще при первом Президенте КР. А несколько лет назад был создан хорошо всем известный Форум молодых политиков. Их целью было объединение молодых политиков республики, выведение на общественную арену новых лиц, разработка альтернативных предложений по внутренней и внешней политике государства и, в целом, изменение сложившейся в стране ситуации в лучшую сторону. Необходимо сказать, что все молодежные организации в основном действуют среди столичной молодежи, их деятельность ограничивается только столицей, а их активность заметно зависит от финансовых вливаний.

После очередной «революции» в стране, как грибы после дождя, появилось большое число новых молодежных политических движений и партий, цель которых – активно участвовать в управлении страной и влиять на процесс принятия решений. Так, получается, что каждый раз, когда в стране становится «горячо», то внезапно, непонятно откуда, появляются новые молодежные организации, движения, объединения, форумы, о которых никто никогда не слышал.

Именно со стороны молодежных групп звучали недовольные и критические высказывания в адрес Временного правительства после апрельских событий. Молодежные активисты считают, что именно они сыграли главную роль в свержении прежнего правительства. Становится очевидным, что молодые люди имеют только одну цель – перераспределение власти, не имея при этом ни конкретной программы действий, ни внятных целей и задач и главным ответом Временного правительства стало создание министерства по делам молодежи. Все приведенные выше примеры показывают активную жизненную позицию молодежи.

Но, к сожалению, в Кыргызстане существует, и другая молодежь, у которой ослаблена гражданская активность, проявляется низкий уровень гражданского самосознания, утрата патриотических чувств и т.д.

Мы провели свое собственное исследование, с целью выявления гражданской позиции молодежи на современном этапе развития Кыргызской Республики. Объектом исследования стали молодые люди в возрасте от 18 до 35 лет. Предметом исследования является проявление гражданской позиции среди молодежи. Нами было опрошено 100 человек в возрасте от 18 до 35 лет, различных этнических групп и половых принадлежностей. В целом группе испытуемых задавались вопросы, раскрывающие их гражданскую позицию, участие в выборах, отношению к существующей власти и другие вопросы.

Нами было выявлено, что в целом молодежь Кыргызстана патриотична, любит свое государство и родину (78%). Сложившуюся ситуацию в стране называет критичной или кризисной (85,5%). На вопрос, как изменить ситуацию в стране, ответили, что необходимы новые харизматичные лидеры, готовые преданно служить народу и стремящиеся к самосохранению и национальному возрождению (53%). Так же многие (63%) считают, что необходимо в первую очередь провести реформирование экономики, обеспечить молодежь работой, особенно выпускников ВУЗов, следить за оттоком талантливой образованной молодежи в другие страны, искоренить коррупцию и трайбализм. Испытуемые так же обратили внимание, что необходимы изменения в социальной политике (42%), а именно создать элементарные условия жизнедеятельности, то есть обеспечение социальным жильем, льготы, социальные пособия. Некоторые испытуемые (34%), отметили низкий уровень образованности, правовую безграмотность, и рекомендовали провести изменение в образовательной сфере. На вопрос что вы предпринимаете для того, чтобы изменить ситуацию в стране, большинство (67%), ответили «ничего», либо затруднились с ответом (25%). Когда был задан вопрос, почему вы ничего не предпринимаете, для изменения

ситуации в стране, респонденты ответили, что их голос все равно ничего не решит (58%), все давно уже решено без их участия (52%), их никто не услышит, либо не дадут возможность в силу молодости (43%), а некоторые просто не знали что для этого нужно делать (54%). Были также респонденты, ответившие, что не хотят заниматься политикой (28%), и те, кто просто устал от политической нестабильности (34%). В целом ответы респондентов показали, что молодежь потеряла доверие к представителям власти, устала от не стабильности и не видит возможности изменить ситуацию в стране своими силами, поэтому не предпринимает никаких попыток к улучшению. На вопрос - кто должен проводить реформы в стране, испытуемые ответили: президент (52%), правительство (68%), народ (38%). На вопрос - какое будущее ждет Кыргызстан, большинство (87%) молодых людей настроены оптимистически, многие из них верят, что Кыргызстан ждет рассвет и прогресс.

В целом опрос показал, что в настоящий момент в Кыргызстане есть три группы молодежи:

- 1 группа – «активная» молодежь, участвующая в жизни страны, с четкой гражданской позицией;
- 2 группа – «нейтральная» молодежь, имеющая гражданскую позицию, но слабо участвующая в жизни страны;
- 3 группа – «пассивная», с негативной гражданской позицией и не участвующая в жизни страны.

На основе исследования можно выделить следующие приоритетные позиции, позволяющие сформировать гражданскую позицию среди молодежи.

1. Во-первых, это расширение образовательной деятельности, особенно в системе высшей школы. Включение в образовательные стандарты вузов дисциплин направленных на формирование гражданской позиции. Внедрение в закрепленные стандартом дисциплины тем, направленных на воспитание гражданской позиции, а также введение специальных курсов по выбору целенаправленно влияющих на формирование мировоззрения у молодежи.
2. Во-вторых – широкая просветительская деятельность, прежде всего через средства массовой информации, направленная на ломку сформировавшихся стереотипов, которые широко распространились среди населения и молодежи, а так же на формирование четкой гражданской позиции у населения.
3. В третьих – создание системы мониторинга методом экспертного опроса. Такой метод не только удешевляет само исследование и повышает надежность результатов, но и побуждает экспертов к систематическому анализу на научной основе фактического материала.
4. В четвертых – активное привлечение молодежи к научно-исследовательской работе на различных уровнях и в различных формах. Это дает возможность установить долговременные творческие связи, вовлечь их в научную среду, и, с другой стороны, – вовлечь в научный оборот большое количество «живого» материала.

Перечисленные приоритетные позиции рассматривают формирование гражданской позиции среди молодежи в широком аспекте. Гражданскую позицию необходимо формировать еще в раннем возрасте используя различные средства и институты социализации. Ситуация, сложившаяся сегодня в современном обществе, а также назревшая необходимость кардинальных перемен в системе образования, предполагают новые подходы к воспитанию. Усиливается значение духовно-нравственного воспитания учащихся. На наш взгляд, в процессе духовно-нравственного воспитания определяющим становится принцип: через национальное к мировым достижениям культуры и научно-

технического прогресса и, наоборот, от общечеловеческих ценностей к своеобразию и неповторимости национальных культур.

Молодежь четко осознает все изменения, происходящие в стране, знает, как можно улучшить ситуацию, но, тем не менее, предпочитает не вмешиваться и не предпринимать никаких действий. Ответственность за изменения в стране она перекладывает на плечи правительства и органы власти, которые должны провести реформы и улучшить ситуацию в стране. Тем не менее, у молодежи сформирована любовь к Родине, к своей стране, она готова принять реформы, и смотрит оптимистически в будущее.

Общечеловеческие ценности, как и любые другие духовные ценности, утверждаются в жизни не спонтанно. Они зависят от социальных, политических, экономических отношений в обществе. Причем эта зависимость не механическая, так как желаемое и необходимое на уровне общества часто вступают в противоречие, разрешает которое конкретный человек в силу своего мировоззрения, идеалов, выбирая способы воспроизводства и развития культуры.

Общечеловеческие ценности представляют собой нормы поведения, регламентирующие его деятельность и выступающие как познавательно действующая система, которая служит опосредующим и связующим звеном между сложившимся общественным мировоззрением и деятельностью человека. Они, как и другие ценности, имеют синтагматический характер, т.е. формируются исторически и фиксируются как форма общественного сознания в виде специфических образов и представлений. Овладение общечеловеческими ценностями происходит в процессе осуществления деятельности, в ходе которой совершается их субъективация. Именно уровень субъективации общечеловеческих ценностей служит показателем личностного развития, и влияет на гражданскую позицию.

Данное исследование отражает лишь часть проблем молодежи и не претендует на глубокий фундаментальный труд. В этой области необходимы дальнейшие глубокие исследования с целью выявления факторов влияющих на формирование гражданской позиции у молодежи, а так же путей и средств ее развития.

Литература:

1. Абдуллаев Р. Какая форма правления эффективнее в Кыргызстане и Центральной Азии: республика или монархия? Интернет-журнал «Капитал страны» (<http://www.kapital-rus.ru/articles/article/177163/>).
2. Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования. – С-Птб.: Изд-во ЛГУ, 1980.
3. Поллард Ж. Справочник по вычислительным методам статистики. - М.: Финансы и статистика, 1982.

* * *

УДК 37.01

О новой парадигме результата образования, ключевые компетенции и их отражение в образовательной политике КР

Абдрашев А.Б., Каримов А. Канетова Д. - ЖАГУ

Государство как совокупность фундаментальных базовых устоев, воспринимается в качестве принципов социальной жизнедеятельности в целом, и образовательной политики в частности. Следовательно, государственность понимается как главный источник национальной доктрины образования, представляя ценностную и ментальную основу системы образования Кыргызстана [1]. Государственное законодательство осуществляет

регулирование системы образования, определяет стратегию развития образовательной системы. Тенденции развития мировой системы образования, т.е. парадигмы образования, отражаются в законах об образовании. В настоящее время происходит изменения системы образования Кыргызстана в соответствии новой парадигмой образования. Закономерно, что эти изменения воспринимаются специалистами и общественностью неоднозначно. Поэтому анализ отражения новой парадигмы образования в законах, соответствие системы образования к новым целям образования является актуальной проблемой.

В педагогике, процесс обучения и формирование, развитие и воспитание личности обозначается особым понятием – **образование**. Считается, что «образование», как устоявшийся педагогический термин, ввел основоположник теории обучения И.Г. Песталоцци в 1780 г. В русском языке этот термин, в том же значении применил Н.И. Новиков [2].

Происходящие изменения характера образования, ее цели и содержания, все более ориентированы на свободное развитие человека, на творческую инициативу, самостоятельность, конкурентоспособность, мобильность. В современных условиях, образования должен обеспечить решение глобальной задачи: обеспечения вхождения человека в социальный мир, его продуктивную адаптацию в этом мире. Это привело к формированию новой парадигмы результата образования – **компетентностного подхода**. По новой парадигме, система образования должна обеспечить владение обучающимся в результате обучения следующих **ключевых компетенций**, которые приняты Советом Европы [3]:

- «... политические и социальные компетенции, такие как способность принимать ответственность, участвовать в принятии групповых решений, разрешать конфликты ненасильственно, участвовать в поддержании и улучшении демократических институтов;
- компетенции, связанные с жизнью в многокультурном обществе. Для того, чтобы контролировать проявление (возрождение – resurgence) расизма и ксенофобии и развития климата нетолерантности, образование должно «оснастить» молодых людей межкультурными компетенциями, такими как принятие различий, уважение других и способность жить с людьми других культур, языков и религий;
- компетенции, относящиеся к владению (mastery) устной и письменной коммуникацией, которые особенно важны для работы и социальной жизни, с акцентом на то, что тем людям, которые не владеют ими, угрожает социальная изоляция. В этом же контексте коммуникации все большую важность приобретает владение более, чем одним языком;
- компетенции, связанные с возрастанием информатизации общества. Владение этими технологиями, понимание их применения, слабых и сильных сторон и способов к критическому суждению в отношении информации, распространяемой массмедийными средствами и рекламой;
- способность учиться на протяжении жизни в качестве основы непрерывного обучения в контексте как личной профессиональной, так и социальной жизни».

Ключевые компетенции являются наиболее общими определениями проявления социальной жизни человека в современном обществе.

В середине прошлого века понятие образование было сформировано в соответствии с целями государства, т.е. СССР, [4,5]:

Образование – процесс и результат усвоения систематизированных знаний, умений и навыков. Основной путь получения образования – обучение в системе различных заведений.

Общее образование (начальное и среднее) дает знания, умения и навыки, необходимые каждому человеку независимо от его будущей специальности, профессии.

Специальное образование дает знания, умения и навыки, необходимые работнику определенной профессии и определенного уровня квалификации.

В общем случае содержание понятия образование в различной степени охватывает все ключевые компетенции, но среди специалистов по этой проблеме нет единого мнения [3].

Рассмотрим соотношение существующих определений **понятия образования** и предлагаемых новых понятий. Это необходимо для анализа обоснованности предлагаемых **изменений в системе образования**.

После распада СССР, новые государства получили возможность реформировать системы образования в соответствии стратегией развития. На основе анализа системы образования развитых государств, были приняты законы об образовании. Основой закона об образовании являются понятия образование, образовательные программы и система обучение.

Рассмотрим вкратце, как сформулировано понятие образование в новых законах об образовании:

1. Закон **Российской Федерации** об образовании: образование – *целенаправленный процесс обучения и воспитания в интересах личности, общества, государства, сопровождающийся констатацией достижения обучающимся определенных государством уровня* [6].

2. Кодекс Республики **Беларусь** об образовании: образование – *обучение и воспитание в интересах личности, общества и государства, направленные на усвоение знаний, умений, навыков, формирование гармоничной, разносторонне развитой личности обучающегося* [7];

3. Закон **Украины** об образовании: образование - *всестороннее развитие человека как личности и высшей ценности общества, развитие его талантов, умственных и физических способностей, воспитание высоких моральных качеств, формирование граждан, способных к сознательному общественному выбору, обогащение на этой основе интеллектуального, творческого, культурного потенциала народа, повышение образовательного уровня народа, обеспечение народного хозяйства квалифицированными специалистами* [8].

4. Закон Республики **Таджикистан** об образовании: образование - *целенаправленный процесс обучения и воспитания в интересах личности, общества и государства, в котором государством фиксируется получение гражданином определенного уровня образования* [9];

5. Закон **Кыргызской Республики** об образовании: образование - *непрерывный, системный процесс воспитания и обучения в целях гармоничного развития личности, общества и государства, сопровождающийся констатацией достижения обучающимся установленных государством образовательных уровней* [10].

Как видно из приведенных определений, на уровне законов, новая парадигма «образования» представляется: как **системный, непрерывный процесс воспитания и обучения, с учетом интересов личности, общества и государства**. Цели получения образования, в отличии от времен СССР, изменились в сторону *гармоничного развития личности*.

В связи с изменением парадигмы образования, многие исследователи работают над этой проблемой. Рассмотрим формулировку понятия «образование» в некоторых работах:

1. Харламов И.Ф. *«Под образованием следует понимать овладение личностью определенной системой научных знаний, практических умений и навыков и связанный с ними тот или иной уровень развития ее умственно-познавательной и творческой*

деятельности, а так же нравственно-эстетической культуры, которые в своей совокупности определяют ее социальный облик и индивидуальное своеобразие» [2].

2. Фокин Ю.Г. Образование, это – "...система обучения, социализации и развития, направленная на усвоение индивидом системы элементов объективного опыта человечества, необходимого для успешного осуществления им деятельности в избранной сфере общественной практики и признаваемая обществом в качестве определенного уровня развития индивида» [11].

3. Ибрагимов И.М. Образование – это результат усвоения систематизированных знаний, умений и навыков как необходимое условие подготовки человека к жизни и труду, в основе которого лежит схема: наука-образование- практика [12].

Как видно из приведенных определений, результат образования: **социальный облик и индивидуальное своеобразие личности [2]; уровень развития индивида [11]; подготовки человека к жизни и труду [12].**

Эти особенности образования отражены в законах об образовании. Поэтому в настоящее время идет процесс совершенствования системы образования.

При определении государством **стратегии системы образования**, необходимо учитывать конституционное **право граждан на образование**. По данным зарубежных экспертов, в ближайшее время минимальным уровнем образования, необходимым для выживания человечества, станет **высшее образование**. Следует отметить, что в развитых странах студентами становятся 80-90% выпускников школ. Особо отмечается возрастающая роль образования в эволюции современной цивилизации. Образование представляется как результат реализации компонентов: **грамотность – образованность - профессиональная компетентность – культура - менталитет [12].**

Обучение такой массы студентов по очной форме практически невозможно, поэтому создаются **новые формы обучения: открытое или дистанционное образование**. Дистанционное образование основано на принципах: **открытость для людей всех стран мира; открытость для идей; открытость для методов; открытость относительно времени [13].**

Заключение

1. Новая **парадигма** результата и **ключевые компетенции** образования **отражены в образовательной политике КР**. В законе КР об образовании, **новая парадигма образования** представляется как: системный, **непрерывный процесс воспитания и обучения**, с учетом **интересов личности**, общества и государства.
2. При определении государством **стратегии образования**, введена новая форма получения образования - **Дистанционное образование**.
Дистанционное образование – соответствует развитию мировой системы образования, позволяет реализовать **принцип непрерывного образования** и обеспечить конституционное **право граждан на образование**.
3. **Дистанционное образование** является основой **создания единого образовательного пространства**, удовлетворяющего потребности населения в образовательных услугах независимо от места проживания, состояния здоровья, материальной обеспеченности и других условий.

Литература

1. Абдрашев А.Б., Нурдинова Ж.Т. Компаративистский анализ образовательной политики Республики Казахстан и Кыргызской Республики. -Б., 2011.
2. Харламов И.Ф. Педагогика.- М.: Юрист, 1997. – 512 с.
3. Зимняя И.А. Единая социально-профессиональная компетентность выпускника университета: понятие, подходы к формированию и оценке. - М. МИСИ, 2008.- 54 с.
4. Педагогическая энциклопедия. - М.: СЭ, 1966.-Т.3.- С. 141-144.

5. Большая Советская энциклопедия. – М.: БСЭ, 1974.-Т.18.- С. 218-219.
6. Закон «О высшем и послевузовском профессиональном образовании». - М.: 1998.
7. Кодекс Республики Беларусь об образовании, 2011.
8. Закон Украины об образовании, 1991.
9. Закон Республики Таджикистан об образовании, 2000.
10. Закон Кыргызской Республики об образовании, 2003.
11. Гарунов М.Г., Семушина Л.Г., Фокин Ю.Г., Чернышев А.П. Этюды дидактики высшей школы. - М.: НИИ ВО, 1994. – 135 с.
12. Краснова Г.А. Открытое образование: цивилизационные подходы и перспективы. – М. РУДН, 2002.
13. Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. – М.: Академия, 2007.-336 с.

* * *

УДК 51

Математиканы медицинада пайдалануу

Токтогулова З.А., Кыралиева Г.Б. – ЖАМУ

Медицина багытында билим алып жатышкан кээ бир студенттерден «Математиканын биздин адистикке кандай тиешеси бар?» деген суроону көп эле угабыз.

Медицина багытындагы адистерди даярдоодо математика предметинин жардамы менен акыл-эсти, интуицаны күчөтүү, жагдайга так жана туура жооп берүүгө, алынган натыйжаларды салыштырууга, көзөмөлдөөгө үйрөтүүгө болот.

Студенттердин математиканы таанып билүүгө кызыгуулары калыптанганда гана бул предметти өздөштүрө алышат. Ал эми алардын кызыгууларын калыптандыруунун бир жолу математика предметин алардын адистигине байланыштыруу деп ойлойбуз. Мындай учурда студенттер математиканын жардамы менен өздөрүнүн кесиптик маселелерин чечүүгө аракеттенишет.

Студент алган билимдерин практикада пайдалана алганда гана, математика менен медицинанын байланыштары иш жүзүнө ашат .

Ар бир муун үч негизги маселени аткарышат:

- 1.Өзүнөн мурунку муундун өзгөчөлүктөрүн, тажрыйбаларын өздөштүрөт.
2. Бул өзгөчөлүктөрдү, тажрыйбаларды байытып, кеңейтет.
3. Ошол өзгөчөлүктөрдү, тажрыйбаларды жаңы муунга өткөрүп берет.

Коомдук прогресс улам жогорку муундан кийинки муунга берилген тажрыйбалардан, башкача айтканда, мүмкүнчүлүктөрүнөн көз каранды. Мындай учурда педагогдордун таасири негизги орунду ээлейт. Баарынан мурда окуу материалы, бир жагынан, өнүгүүнүн актуалдуу деңгээлине туура келип, экинчи жагынан, андан алда канча алдыда болууга, б.а. татаалдыгы боюнча андан ашып түшүүгө тийиш. Андай болбогон учурда өнүгүү негизги багытын жоготот. Эгерде студентке сунуш кылынган окуп-таанып билүүчү маселелер анын күчүнө барабар, б.а. татаалдык деңгээлдери бирдей болуп калса, анда студенттин андан ары өнүгүүсүнө түрткү боло албайт. Бирок өз күчүнөн татаал болгон окуу материалдарын студент кантип өздөштүрөт? Албетте, өз күчүн толук жумшоого жана аны окуу материалын өздөштүрүүгө багыттоого анын кудурети келбейт, бул ишти кандай кылууну билбейт. Мына ушул жерде педагогдордун орду керек экендиги түшүнүктүү.

Жогорудагылар менен биргеликте математика предметинин бул адистиктерге кандай орду бар экендигин, ошол адистиктердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен байланыштырып берүүгө аракет жасайбыз. Мисалы, медицина тармагындагы адистиктерге

эң жөнөкөй эпидемиянын таркалышын математиканын жардамында карайлы. Баарыбыз үчүн эле жөнөкөй эпидемиялардын же жугуштуу оорулардын таралышы кызыктуу.

Мына ушул жөнөкөй эпидемиялар же жугуштуу оорулардын таркалышындагы карала турган маселеде ооруну узак мөөнөткө жашоого мүнөздүү десек, анда оорунун өзүнө караганда, инфекциянын жугуу (өтүү) процесси өтө тез болот экен.

Демек, биз кызыккан учур биринчи процесс – инфекциянын берилүүчү процесси. Инфекция менен жүргөндөр атайын шартта жугузушпайт, алар өздөрү көңүл бурбаган калыпта, жолуккандарга вирустарды жугузушат. Эми инфекция менен жүрүүчүлөр жана инфекцияны жугузуп алгандар деп экиге бөлүп карайлы.

Анда a жана n – тиешелүү түрдө инфекция менен жүрүүчүлөр жана инфекцияны жугузуп алгандар санынын баштапкы моменти болсун, $x = x(t)$ - t убактысындагы инфекция менен жүрүүчүлөрдүн (вирус менен жүрүүчүлөр) саны, ал эми $y = y(t)$ - t убактысындагы инфекцияны жугузуп алгандардын (вирусту жугузуп алгандардын) саны. Бардык учурдагы убактысын өтө чоң эмес $0 \leq t \leq T$ кесиндидеги аралыкта карасак, анда төмөнкү барабардыктын ордунда карайбыз:

$$x + y = n + a \quad (1)$$

Инфекция бири-бирине жолугушуу убактысында гана берилсе, анда инфекцияны жугузуп алгандардын саны кандайдыр убакыттын аралыгында жолуккандардын саны менен пропорционалдуу, б.а. x көбөйтүндүсүнө пропорционалдуу. Ошондуктан инфекция менен жүрүүчүлөрдүн вирустарды жок кылуу ылдамдыгынын саны төмөнкүгө барабар:

$$\frac{dx}{dt} = -\beta xy \quad (2)$$

мында β -пропорционалдуулук коэффициенти.

(1)- барабардыктан y тин маанисин таап, (2)- барабардыкка койсок, төмөнкүнү алабыз:

$$\frac{dx}{dt} = -\beta x(n + a - x) \quad (3)$$

(3) теңдеменин өзгөрүлмөлөрүн ажыратуу менен табабыз:

$$\frac{dx}{x(n + a - x)} = -\beta dt$$

же

$$\frac{(n + a - x) + x}{x(n + a - x)} dx = -\beta(n + a) dt$$

мындан:

$$\frac{dx}{x} + \frac{dx}{n - x + a} = -\beta(n + a) dt$$

Интегралдап, төмөнкүгө ээ болобуз:

$$\ln x - \ln(n - x + a) = -\beta(n + a)t + \ln c$$

же

$$\ln \frac{x}{n - x + a} = -\beta(n + a)t + \ln c$$

Потенцирлеп алабыз:

$$\frac{x}{n - x + a} = Ce^{-\beta(n+a)t}$$

Мындан Сны аныктоо үчүн баштапкы шартты колдонобуз: $t=0$ учурда инфекция менен жүрүүчүлөрдүн саны n ге барабар, б.а. $t=0, x=n$.

Анда төмөнкүгө ээ болобуз:

$$C = \frac{n}{a}$$

Демек,

$$\frac{x}{n-x+a} = \frac{n}{a} e^{-\beta(n+a)t}$$

Акыркы алынган теңдемени x карата чыгарып, төмөнкү жыйынтыкка ээ болобуз:

$$x = \frac{n(n+a)}{n+ae^{\beta(n+a)t}}$$

Бул формула берилген убакытта x вирустарды жок кылуунун закону болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Шикин Е.В., Шикина Г.Е. Гуманитариям о математике.- М.: Агар, 2006.
2. Гусев А.В., Эсселевич И.А. Математика и медицина. Точки соприкосновения. - М, 2002.
3. Ш.А.Амонашвили, С.Н.Высенкова Педагогикалык изденүү. – Фрунзе.: Мектеп, 1989.

* * *

**ББк 81.2К
Ж79**

Энчилүү аттардын этимологиясы аркылуу студенттердин речин өстүрүү

Жолдошалиева А. Б., Божуева Э.М. - ЖАМУ

Коом пайда болуп, анын өнүгүүсүндө келип чыккан коомдук көрүнүштөрдүн бири - тил. Адамзаттын жашоосунда коомдун өнүгүүсүнүн негизинде маданият менен адабияттын өнүгүшүндө тилдин ролу эбегейсиз зор. Турмуш агымынын өнүгүп ийгиликке жетиши тил аркылуу калыптанат да, жашоодогу өндүрүштүк тажрыйбаны топтоп, жашоонун материалдык негизин, деңгээлин жогорулатууга түрткү берет. Адам коомунун өнүгүшүнүн негизин түзүүчү да – тил. Коомубузда бекеринен “тил илими - өзүнчө кең, түгөнбөс байлык” деп айтылбаса керек. Ар бир элдин тилин, дилин билүүнүн өзү талыкпас эмгекти талап кылат. Тил маданиятына жетишүү, туура сүйлөө менен гана чектелбеси түшүнүктүү. Тил билген - дил билет демекчи, англис тилин өздөштүрүү, аны тереңдете түшүнө билүү чыдамдуулукту, сабырдуулукту, изденүүнү талап кылат.

Х кылымдагы белгилүү түрк акылманы Аль-Фараби: «Тил жөнүндөгү илим, негизинен, эки бөлүктөн турарын белгилеп, биринчиси - тигил же бул элге тиешелүү болгон сөздөрдү туюу жана ал сөздөрдүн маанисин билүү, экинчиси, ошол сөздөрдү башкарган мыйзамдарды билүү», - деп жазган. Ошентип, тил жөнүндөгү түшүнүктөрдүн калыптанышы, тилдин турмуштун бардык чөйрөсүндө колдонулушу кеп (речь) боло тургандыгы белгиленип келет.

Кеп - иран тилинин «гэп» деген сөзүнөн алынып, сүйлөшүү, пикирлешүү деген түшүнүктү туюнтуп, тилдин практикаланышын мүнөздөп, анын жашоосунун табигый формасы болуп саналат. Кеп өстүрүү - бул байланыштуу кептен жана сөз өстүрүүдөн, сөз айкашынан, сүйлөм менен иштөөдөн турат. Ал эми кептин өзөгүн текст түзөт. Тексти

түзүүчү сөздөр менен фразалардын маанилерине караганда көбүрөөгү негизги ойду билдирген сүйлөм болот. Билим берүүнүн өзөгү, тил илиминин негизи кеп өстүрүү маселеси болуш керек. Эмне үчүн сөз өстүрүүгө маани беребиз?

Сөз өстүрүүдө бирөөнүн сөзүн кунт коюп уга билүү, сөз маанисин түшүнүү, суроого туура жооп берүү, өзүнүн оюн так, ачык, түшүнүктүү кылып сүйлөп, оюн билдире алууга жетишүү талап кылынат. Туура жана сылык сүйлөө, ар бир сөздүн аягын жутпастан так сүйлөөгө жетишүү, ар кандай макал-лакаптарды чечмелей билүү да тил илиминин бутактарынын бири деп түшүнсөк болот.

Байыркы Римдин улуу тарыхчысы, акылман Саллюстий Гай Крисп: “Акыл иштеринин эң маанилүүсү жана пайдалуусу - өткөндөгү окуяларды сүрөттөп жазуу”, - деген экен.

Кыргыз тилиндегидей эле англис тилинде студенттердин кебин өстүрүү негизги максаттардын бири болгондуктан, тил боюнча ушул темага кайрылууга туура келди. Оозеки кепти өздөштүрүүгө чейин ар бир сөздү туура окуу жана анын айтылышынан ката кетирбөө, сөз маанисин, сөз айкаштарын чечмелей билүү, ушул агымда талыкпай иштөө үйрөнүүчүнүн милдети экендигин түшүндүрө кетүү керек. Тексттин үстүндө иштөөдө жарыя жана купуя окуу менен үйрөнүүчү орфоэпиялык (гр. Orthos - туура, epos - речь) сабаттуулук ишке ашырылат. Окуунун техникасын өнүктүрүү үчүн студенттердин кептик аппаратын өстүрүү, окуу талаасынын оперативдүүлүгүн кеңейтүү, сөздүн айтылышы купуя жана жарыя окууда анын темпин, берилген тапшырманы кабыл алууда жана кабыл алган нерсени эске тутуусун өнүктүрүү негизги милдеттердин бири болот.

Чет тилин үйрөтүүдө кыргыз тилине салыштырмалуу бир топ өзгөчөлүктөр байкалат. Андыктан кыргыз жана англис тилдерин салыштырууда, тил үйрөтүүнүн түрдүү ыкмаларын карап, студенттердин тилге болгон кызыгуусун арттыруу максатында кызыктуу фактыларды мисал катары колдонуу жакшы натыйжа берет. Тексттерди окутуп үйрөтүү менен алардын кепке болгон жөндөмдүүлүгүн арттыруу максатында, ономастика илимине таянып, айрым фактыларды тереңдетип түшүндүрүү, студенттердин англис тилине болгон кызыгуусуна өбөлгө болот. Ономастика (гр. onomastikos) - энчилүү аттар жөнүндөгү илим. Ал бир нече тармакка бөлүнөт. Адам аттары - антропонимика, суу аттары - гидронимика, жер аттары - топонимика, жылдыздардын аттары - космонимика болуп аталат. Тилдик өзгөчөлүктөрдү адабий нормадан айырмалап турган фонетикалык, лексикалык, грамматикалык белгилери боюнча бөлөбүз. Биздин сөз кыла турган жана талкуулоочу темабыз болгон энчилүү аттардын коюлушун иликтөөдө, студенттердин кебин өстүрүү үчүн тексттерди колдонуу жөнүндө болмокчу. Заттар бири-биринен аталыштары менен айырмаланат. Анын сыңарындай, адам, жер-суу, мекеме, мамлекет, планеталарга ат коюу, өзгөчө касиетке, көрүнүшкө ээ. Коомдун өзгөрүшүнө, табияттын кубулушуна, күнгө, аба ырайына жана түрдүү өзгөчөлүктөргө карата адам аттары коюлуп келет.

Алып карасак, кыргыз эли аялзатын өтө кастарлап, жибектей созулсун деп Жибекчач, айга окшотуп Айдай, таза, аруу болсун деп Арууке деген аттарды койсо, уул балага Бөрү, Арстан, Баатырбек сыяктуу аттарды ыйгарышып, балдарынын баатыр, эр жүрөк болушун каалашкан. Айрымдарга төмөнкүчө аттарды Жамал - ажарлуу, сулуу, Абды - кул, Аким - кудрети күчтүү, Кадыр - урмат, нарк деген араб сөздөрүнөн алынып, эбак биздин лексиконубузга сиңип кеткен сөздөрдү колдонушат. Мындан башка да, жаратылышта бороон болгон кезде төрөлгөн ымыркайга Бороонкул, жайлоодогусуна Жайлообай, көчүү учурунда төрөлгөнгө Көчкөнбай, айт күнү төрөлгөнгө Айтбай, жума күнү жарык көргөндөргө Жумаке, Жумагул, Жумабай деген аттарды өз аты өзү менен экен дешип, ойлонбостон эле коюшкан.

Илгери кыргыз эли ат коюуда балага суук сөздөн, суук көздөн оолак болсун деп, ырымдап жагымсыз аттарды да коюшкан. Алар кээ бир учурда уккулуксуз болуп,

ыңгайсыз абалга алып келген учурлары кездешет: Сасыкбай, Чегиртке, Тезекбай, Чулчук, Тешебай, Бокмурун ж.б. Ошондуктан ат коердо тандап эле койгон жүйөлүү деген ой келет. Учурда жаштарга нукура кыргыз аттары коюлууда: Сейил, Айсулуу, Керемет, Каныкей, Аксана ж.б. Бирок орус элинин да таасири астында төмөнкүдөй орусча аттар да коюлуп келүүдө: Дамир, Замир, Ирина, Аида, Раиса, Светлана, Лариса.

Бала төрөлүп, ага ат коюуда ата-эне балага болгон каалоо-тилектерин, иштин ийгилигине болгон үмүтүн, турмушунан зар болбой кеңири жашоосун тилек кылып да ат коюшкан. Ошондой эле элибиздин легендарлуу баатырлардай болсун деген ниетте муундан муунга коюлуп келген атактуу баатырлардын, белгилүү инсандардын аттары учурда колдонулууда: Манас, Сейтек, Чынгыз, Сайкал ж.б. Алсак, ...*Эр уулу Кергенди жолборс алган жылы төрөлгөндүктөн, анын арбагын ушул уул алып жүрсүн деп, кенженин атын Жолборс койгон. Жолборстой алгыр, жолборстой тайманбас бол уул деп, адам таң каларлык жөрөлгөлөрдү жасаган* (Т. Сыдыкбеков “Көк-Асаба”, 75-б).

Союз таркагандан бери фамилияга –ов же –ова кошпостон, өз атасынын атына “уулу”, “кызы” деген сөздү кошуп жазуу ыкмасы келип чыккан. Учурда бул эрежени тез эле жерип, эч кандай кошумчаны кошпой, катар атагандар да кездешет: Замир Мырза, Болот Шер, Акбар Рыскул ж.б.

Жер шартына карата аты аталган шаар же айыл-кыштактарды да карап көрсөк болот. Жалал – адам аты, Абад - шаар, кооз жер дегенди билдирет. Ал эми монгол тилинен калган сөздөрдүн таасири астында Нарын - ичке, Дөрбөлжүн - төрт чарчы дегенди түшүндүргөн. Кара-Суу менен Кара-Кол экөө тең Чоң-Суу деген гана түшүнүктү берсе, Кара-Алма чоң же көп алманы, Чаңгыр-Таш жалаң таш дегенди билдирген. Адам аттары өзгөчө бир маанини түшүндүрүп, наристеге ат коюуда ата-эненин ички сезимин, тилек-максатын туюндурган. Адам аттары кийинчерээк жер-жерлерге (көчөдөн баштап, шаарга дейре) коюлган. Энчилүү аттардын сыры белгисиз бойдон калган учурлар да бар.

Андай аталыштарды иликтеп, кызыктуу окуяларды билдирген англис жана кыргыз тилиндериндеги тексттерди учуратабыз. Төмөндө англис тилиндеги текстке көңүл буруп, жарыя окуп үйрөнүү менен анын үстүндө иштөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз.

Something about the Magnet (магнит жөнүндө)

More than two thousands ago, shepherd (койчу) boy, Magnus by name, watching (кайтарып) his sheep. With him he had a long stick (таяк) with an iron (темир) point. As he stood watching his sheep, he put his stick on a piece of rock (катуу ташка). When he wanted to run after the sheep which had wandered too far away, he found (билди), to his surprise (таң-калуу), that it was very difficult to take his stick off the rock. From this rock there came a mysterious force (сыйкырдуу күч) which attracted (көнүл бурдурду) iron objects.

Magnus was the first to find this kind of rock. That's why, the legend says, people call it magnet. In reality (чындыгында) magnets take their name from the town of Magnesia in Asia Minor where the pieces of magnetic rock were first found. которуп, сүйлөп беришет).

Бул текстте магниттин табылышы жана ал тапкан баланын ысмы менен аталгандыгы тууралуу айтылат.

Кошмо штаттарда, Австралияда, Канадада жашаган элдердин аттары Улуу Британия элинде алгачкы этапта эле колдонулуп келгени белгилүү. Америкада элдин басымдуу бөлүгүн дүйнөнүн бардык булуң-бурчтарынан агылып баргандар түзөт. Эң оболу, элдин саны саналуу гана болуп, алар эки же үч гана түрдө аталып жүрүшкөндүгү тарыхый маалыматта бар. Кийинчерээк айыл шаарга айланып, шаар чоң борборго жетип өзгөрүп, калктын саны көбөйүп, энчилүү аттардын мааниси өзгөргөндүгү байкалган. Мисалы, оболу John, David, Marry деген гана аттар белгилүү болсо, кийинчерээк бул аттарга кошумча мүчөлөр “mac”, “son”, “fits”, “o” кошулуп өзгөргөн дагы, ал адамдын атасы

тууралуу жогорудагы мүчөлөр аркылуу билдирген. Кээде ал ат эле болуп кала берген. Анда эмесе бул маалыматты англис тилинде берип көрөлү.

As time went on, more and more people appeared in the towns and country-side of Britain. To distinguish one John by name from another, people began to add family name to the first names. (mac, son, fitz, ton)

When John's son was made into one word "Johnson" it was used as a family name. There are many examples of "son" names, such as Davidson, Peterson, Wilson, Dickson, Williamson and others. Кыргыз тилинде бул "уулу", "the son of" - Диксондун уулу, Уилсондун уулу же Диксонов дегендей маанини түшүндүрөт. Кыргыз тилиндей эле аттар англис тилинде да кездешет: Fox-түлкү, Brown-күрөң, Lion-арстан, Beauty-сулуу, Duke-герцог, Gray-боз, Fat-семиз, Wolf- карышкыр, бөрү, Hill -дөң, адыр, River-дарыя, Water-суу, Forest- токой . Эми төмөнкү маалыматтарга көңүл буралы. Төмөнкү кошумча мүчөлөр "mac"-Шотландиялыктарда, -"O"- Ирландиялыктарда, "fitz"- латын тилдеринде кеңири колдонулган. Ушундай эле түшүндүрмөнү англис тилинде көрсөтөбүз.

After the Norman conquest people in England began to use the Norman way of showing who a person's father was: they added "fitz" to make Fitzwilliam, Fitzpatrick, and other names of this kind. Жашаган кыштак же шаарына карата да үй-бүлө аттарын -ton- (шаар) мүчөсүн кошуп өзгөртүп алып жүргөндөр кездешет: Hampton, Washington, Hilton, Norton ...

Бири-биринен айырмалаш үчүн жашаган жерине карата аттарын ылайыкташтырып аташкан. Алар төмөнкүлөр: John at water (суунун жанында) - John Atwater, John by the brook (булак боюнда) - John Brook, John in the fields (талаада) - John Fields деп аталып калышкан да, фамилиясы катары айтылып келген.

Алардын эки-үч аты болгондуктан сыпатына, көлөмүнө, тулку бою боюнча лакап болуп аталып, кийин ысым болуп кала берген: Strong-John Strong, Short-John Short, Fat – John Fat, Long- John Long, Beauty –John Beauty ж.б. John Smith, John Baker деген ысымдар бекеринен келип чыкпаса керек. Демек, аткарган жумушуна, ээлеген ордуна карата ысымга ээ болушкан: smith - темир уста, baker - наабайчы. Энчилүү аттар бизге мааниси жагынан түшүнүктүү болсо деле, эч качан которулбайт.

Англис тилинде бир нече мисалдарды карап көрөлү.

O' Henry was a well known American short story writer.

I read O' Henry's stories when I was in eighth grade. His elder brother's playing for Houston.

Mr. Brown was busy on Sundays. The plane landed at O'Hare airport on of the busiest airports in the USA. His family soon moved to Oakland where as he wrote in his autobiographical "John Barleycorn" he had quitted school at started working for a living his family was very poor.

Old Stormalong was the greatest and biggest sailor of all. Then Don MacLaren dived came up suddenly. (текстти окуп которуу менен энчилүү аттардын маанисин билүү үчүн англис тилинде талкуулайбыз)

Ошентип, аз да болсо ономастика илиминен азыноолак маалымат билдирүү менен, тил илимин иликтөөдө кызыктуу фактыларга дуушар болуп, илимдин чынында эле кызыктуу, баалуу кен байлыктарга окшогонуна дагы бир жолу ынанууга болот.

Адабияттар

1. Старков А. П. English. - 151-б.
2. Карачарова Н. М. Английский язык 7-б.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тили. - 125-б.
4. Ин.язык в школе. - 9-б.
5. Шах-назарова В. С. - 331-б

УДК 81
ББК 74.261.7 АНГЛ

Пути повышения речевой активности студентов на уроках английского языка

Ы. К. Жолдошбаева, З. Дүйшөмбиева - ЖАГУ

Общеобразовательная система ВУЗа ставит перед преподавателем большие задачи: - давать подрастающему поколению глубокие и прочные знания, вырабатывать умения и навыки, применять их на практике, формировать мировоззрение. Преподавателям и методистам необходимо для этого совершенствовать методы и приемы обучения, сделать студента главным действующим лицом на уроке, чтобы он овладевал иностранным языком в совместной деятельности с товарищами при доброжелательной помощи преподавателя. В своей работе мы стараемся применять такие приемы обучения, которые способствуют поддержанию интереса студентов к иностранному языку, помогают вовлечь в иноязычную речевую деятельность всех студентов, повышают эффективность урока. К ним относятся учебные ситуации: речевая зарядка, игры в том числе ролевые; беседы на темы, связанные с интересами студентов, их жизненным опытом, непосредственным окружением. Приемы практической реализации коммуникативного подхода к развитию умений и навыков иноязычного общения, вытекают из таких основополагающих принципов, как принцип личностной направленности обучения (personal involvement) и принципы коллективного взаимодействия обучаемых в процессе учебной деятельности (interaction).

Большие возможности для повышения эффективности урока заключают в себе его начало. Нужно сосредоточить внимание студентов на теме разговора, дать им возможность внимательно слушать друг друга и одновременно думать о том, как бы они сами ответили на вопросы. Приемы должны быть основаны на распределении между партнерами по общению определенной информацией, который им надлежит обменяться на иностранном языке, что и является стимулом для общения. Как известно, успех в обучении иностранным языкам в значительной мере определяется правильной организацией учебного процесса, умение преподавателя на протяжении обеспечить активную деятельность студента. Для выбора конкретных целей обучения может потребоваться более подробное описание. Отображающие основные аспекты владения языком по уровням:

I. Понимание аудирование (a) чтение (b)

Аудирование. Я понимаю отдельные знакомые слова и очень простые фразы в медленно и четко звучащий речи, в ситуациях повседневного общения, когда говорят обо мне, моей семье и ближайшем окружении.

My name is Adil. My surname is Samatov. I have a large family: Grandmother, father, mother two sisters and three brothers. My grandmother is a teacher, my father is a businessman and my mother is a teacher. My sisters are students and brothers are schoolboys. I am a student.

Чтение Я понимаю знакомые имена слова, а также очень простые предложения в объявлениях, на плакатах или капиталах.

II. Говорение a – диалог b – монолог

Диалог – Я могу принимать участие в диалоге, если мой собеседник повторяет по моей просьбе в замедленном темпе свое высказывание, также помогать сформулировать то, что я пытаюсь сказать. Я могу и задавать простые вопросы и ответить на них. Прочитав

этот текст, каждый может продолжить говорить о себе, опираясь на некоторые ключевые слова. Могут составить диалог между собой, например:

1 – What is your name?

2 – My name is Adil.

1 – Have you a grandmother?

2 – Yes, I have

1- What is your brother's name?

2 – My brother's name is Tynai

1 – What is your sister's name?

2 – My sister's name is Azimby.

1 – Are you a pupil or a student?

2 – I am a student.

При этом, используя простые фразы и предложения рассказами о месте, о людях которых мы знаем можно составлять мини-монолог. Например: She is a teacher. She teachers students. She works at the University. She is a good teacher. She teachers English. She speaks English at the lesson. Her students are active at the lesson. They like English and can speak and write in English at the lesson.

Монолог – Я умею использовать простые фразы и предложения, рассказами о месте, где живу, о людях, которых я знаю.

III. Письмо: а – письмо, Я умею писать простые открытки. Например, поздравления с праздником. Могу вносить свою фамилию, имя, национальность, адрес в регистрационный листок, в гостинице, если приходится заполнять формуляр. Что касается письма. Тут можно научиться писать открытки, поздравления с праздником. Например: Dear girls! We congratulate you with women's day. We wish you all your dreams are became true!!!

Вовлечение студентов в активную речевую деятельность на уроке путем использования современных средств обучения и различных организационных форм работы на уроке может служить важным средством повышения мотивации в обучении иностранному языку. Чтобы приблизить учебную коммуникацию к реальной, преподаватель должен стараться связать основную тему беседы с ранее освоенными темами, перевести общение в межтематический план. Таким образом, на базе следующих описываемых приемах можно организовать следующий вид коммуникативной учебной деятельности, которая будет носить более ярко выраженный характер коллективного взаимодействия. Покажем это на примере хорошо известных учителям, традиционных лексических упражнений.

1. Упражнения, направленные на усвоение формы иноязычной лексической единицы (ЛЕ):

Провести звуко-буквенный анализ слова; установить соотношения между произношением слова и его написанием; выбрать знакомые слова из слов, сходные по звучанию, прочитать слова, сходные в произношении.

Beer – bear, deer – dear, deer – keep, sun – son, near – care.

2. Упражнения, направленные на усвоение лексической единицы: Подобрать слова к картинкам; показать предмет и картинку, когда учитель произносит слово; сгруппировать лексику по теме; отметить в группе слова, которые тематически к ней не подходят; распределить слова по указанным темам. Составить сочетание из указанных слов, назвать все, что может сочетаться с данным глаголом; составить предложение пользуясь данными словами; дополнить начать данное предложение; ответить на вопросы преподавателя, расширить предложение за счет включения в него указанных слов и словосочетаний. Teacher: it is a nice picture.

This picture about nature. So, autumn. You see beautiful season of the year. Gold season.

- Can you describe?

- You may speak.

- Do you like...?

3. Упражнения, направленные на речевую задачу:

Описать сюжетную картинку по теме, сделать устное сообщение по теме, составить диалог по теме; составить ситуацию по ключевым словам. При использовании данных упражнений студенты общаются на иностранном языке, побуждаемые психологически реальным мотивом - потребностью обменяться информацией, необходимой каждому из них.

1- I was born on may and you?

2- I was born in autumn: On September.

1- Do you like autumn?

2- Yes, I like it very much.

1- Why?

2- Because, it is beautiful season.

1- People call it the golden season of the year.

2- Do you think so?

1- Of course, and you?

2- Yes, it is very nice season.

Метод «Каждый учит каждого» позволяет студентам, получить определенное знание, поделиться им с товарищами. Цель метода дать студентам максимум информации, необходимой в процессе обучения и при этом возбудить у них интерес к получению передачи информации. В процессе использования этого метода студенты опознают важность поиска как одного из этапов получения и распространения информации, учатся лаконично излагать свои мысли, внимательно слушать и запоминать информацию.

Студентам объясняются правила, в течение определенного времени должны ознакомиться с ней. Затем в течение опять же определенного времени каждый студент должен добавить свои предложения, выражение которых они изучали на предыдущих занятиях. Каждый студент должен передать эту информацию как можно большему количеству других, при этом выслушать информацию от каждого собеседника и напоминать ее.

В течение определенного времени (0,5 мин) студент читает информацию. После того дается время (10 мин), чтобы каждый мог «обучить» передать свои знания на словах и индивидуальной возможности большему числу студентов, а также выслушать в порядке самообучения, информацию от других студентов. При этом преподаватель должен учитывать особенности групп. Преподаватель должен ходить по аудиториям и оказывать помощь в поддержании активности. Следует четко выдерживать определенный регламент времени. Необходимо внушить студентам, что очень важно внимательно выслушать и запомнить полученную информацию. Надо объяснить студентам важность передачи информации как можно большему количеству студентов. Студентам нужно усвоить, что одновременно передавать информацию можно только одному человеку, и получить ее можно только от одного человека.

Однако, преподаватель может предлагать и свои варианты вопросов, обращая особое внимание на то, что по его мнению, осталось не до конца понятным или недосказанным. Кроме того, на любом занятии можно задавать вопросы, концентрирующее внимание участников на их состоянии. Например,

-Что вы сейчас чувствуете?

- Какими мыслями вы хотели бы поделиться с группой?

- Какие чувства вы испытывали во время выполнения упражнения?
- Что показалось вам наиболее интересным, новым, неожиданным?
- Как это может пригодиться в жизни?

Английский язык сама по себе требует труда не только от студентов даже от преподавателей. Одним из путей повысить речевую активность студентов на уроках английского языка является общение на занятиях во время урока. Общение друг с другом, диалог. При составлении диалога опять же возьмем тему «The Golden rules etiquette»

S₁ - Hello

S₂ - Hello

S₁ – Do you know another rules of etiquette?

S₂– Yes, i know, there are many rules of rt.

S₁ – Do not say anything when others are talking

S₂– Be calm and never raise your voice

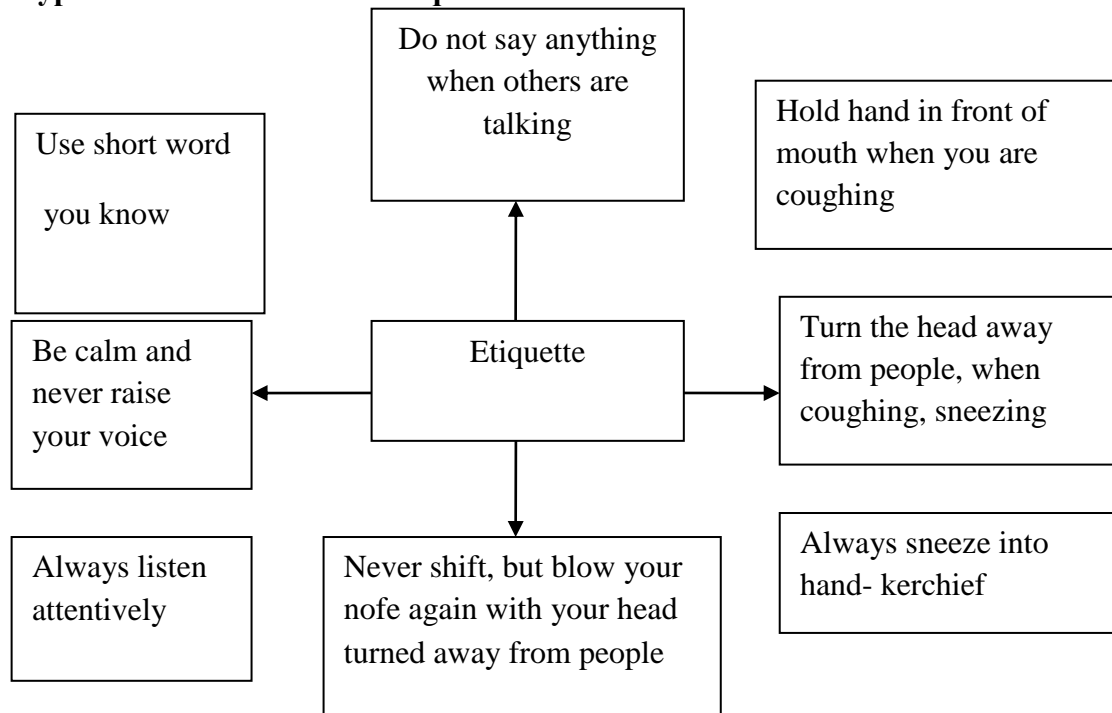
S₁ – Always listen attentively and?

S₂- Use short word yon know

S₁ –yes, we must always

S₂– use the golden rules etiquette.

Тема урока «The Golden rules etiquette»

Кроме того, студенты будут общаться о хороших поведених. При этом у них будет накапливаться словарный запас. На уроках английского языка они могут общаться друг другом на английском языке, обмениваться информацией. В конце каждого занятия следует оставлять время, чтобы студенты могли поделиться чувствами, впечатлениями, мнениями. Важно, чтобы высказался каждый студент. Данный этап занятия проходит в форме осмысления и анализа занятия. Преподавателю необходимо добиться достижения, сформулированных целей занятия и того, чтобы каждый студент высказал свое личное мнение, а не просто присоединился к остальным студентам. Несмотря на то что, сейчас век Интернета, важно живое общение, общения друг с другом обмен

информацией. Преподаватель должен создать благоприятную обстановку студентам для изучения языков, в особенности английского языка.

Литературы

1. Нина Богдасарова, Лидия Шульгина «Пособие для педагогов-наставников системы начального профессионального образования РК по поликультурному воспитанию учащихся» Бишкек. 2012 г.
2. Интерактивные методы. Методические указания и рекомендация. Бишкек – 2010 г.
3. Рогова Г.В., Рожкова Ф.М. «English In two years»

* * *

УДК: 378. 146

Организация учебно-воспитательного процесса и особенности самостоятельной работы студентов медицинского факультета ЖАГУ в условиях модульно-рейтинговой системы.

Кожалиев А.К. - ЖАГУ

Деятельность образовательного учреждения по реализации образовательных программ – это учебный процесс, поэтому эффективная организация обучения студентов является первостепенной задачей при внедрении любых инноваций. Учебный процесс в высшей школе строится в соответствии с требованиями государственных нормативно-правовых документов, в частности, Положения об организации учебного процесса в высших учебных заведениях.

Планирование и организация учебного процесса осуществляются прежде всего на основе действующего учебного плана. Во-первых, в учебном плане для каждой специальности определен график учебного процесса, которым предусмотрено бюджет часов в неделях.

Предусматриваются такие аспекты учебной деятельности, как теоретическое обучение, экзаменационная сессия, практика, государственные экзамены, каникулы. Во-вторых, в учебном плане по каждой дисциплине определено количество часов, которое отводится на лекции, лабораторно-практические и семинарские занятия, а также сроки сдачи зачетов и экзаменов.

График и план учебного процесса является основой для составления расписания занятий. Расписание учебных занятий - важный документ ВУЗа, которым регламентируется академическая работа студентов и преподавателей. Здесь надо учитывать требования учебного плана, анатомо-физиологические и психические особенности участников учебного процесса, возможности учебно-материальной базы, аудиторный фонд, дидактический целесообразность отнесения учебных дисциплин в расписании на конкретный день и рабочую неделю.

Для эффективного планирования учебного процесса используется три вида учебных планов: базовые учебные планы, рабочие учебные планы и индивидуальные учебные планы.

Базовые учебные планы определяют образовательную программу студента на весь период обучения; рабочие учебные планы формируют образовательную программу на учебный год; индивидуальные учебные планы студентов составляются на учебный год и отражают специфику образовательной программы студента.

График учебного процесса в базовом учебном плане составляется на весь период обучения с учетом разбиения времени учебного года на модули.

На графике указываются продолжительность теоретического обучения, время, отводимое на все виды практики, государственную итоговую аттестацию, каникулы.

Для проверки успеваемости и качества знаний студентов в учебный процесс введена модульно-рейтинговая система, основанная на блочно-модульном построении учебного процесса. При этом осуществляется структурирование содержания каждой учебной дисциплины на дисциплинарные модули и проводится регулярная оценка знаний и умений студентов с помощью контроля результатов обучения по каждому дисциплинарному и календарному модулям и дисциплине в целом.

Мониторинг проводится в форме компьютерного, бланчного тестирования, анкетирование или письменной, контрольной работы.

Самостоятельная работа студентов (СРС) наряду с аудиторной представляет одну из форм учебного процесса и является существенной его частью. Для ее успешного выполнения необходимы планирование и контроль со стороны преподавателей, а также планирование объема самостоятельной работы в учебных планах специальностей профилирующими кафедрами, учебной частью, методическими службами учебного заведения.

СРС предназначена не только для овладения каждой дисциплиной, но и для формирования навыков самостоятельной работы вообще, в учебной, научной, профессиональной деятельности, способности принимать на себя ответственность, самостоятельно решить проблему, находить конструктивные решения, выход из кризисной ситуации

Кафедрами медицинского факультета составляются графики самостоятельной работы на семестр с приложением семестровых учебных планов и учебных программ. Графики стимулируют, организуют, заставляют рационально использовать время. Работа должна систематически контролироваться преподавателями.

Основой самостоятельной работы служит научно-теоретический курс, комплекс полученных студентами знаний. При распределении заданий студенты получают инструкции по их выполнению, методические указания, пособия, список необходимой литературы. На каждом курсе тщательно отбирается материал для самостоятельной работы студентов под руководством преподавателей.

Коллективами кафедр разрабатываются:

1. Система заданий для самостоятельной работы.
2. Темы рефератов и докладов.
3. Инструкции и методические указания к выполнению лабораторных работ, тренировочных упражнений, домашних заданий т.д.
4. Списки обязательной и дополнительной литературы

Соотношение времени, отводимого на аудиторную и самостоятельную работу, составляет 1:1 (1:3,5 в вузах входящие в Болонский процесс)

Важное место в системе профессиональной подготовки студентов занимают практика и экзаменационная сессия. Сроки выполнения задач различных видов практики, количество времени на эту работу определяются учебными планами определенной специальности. Вся деятельность преподавателей и студентов по выполнению задач той или иной практики осуществляется в соответствии с Положением об организации практики студентов. Содержание каждого вида практики (учебной, производственной и др.) разрабатывается соответствующими кафедрами и утверждается советом факультета.

Практические занятия призваны углублять, расширять, детализировать знания, полученные на лекции в обобщенной форме, и содействовать выработке навыков профессиональной деятельности. Они развивают научное мышление и речь, позволяют проверить знания студентов и выступают как средства оперативной обратной связи.

Важно так ставить практические задания, чтобы они вели студентов к дальнейшей углубленной самостоятельной работе, активизировали их мыслительную деятельность, вооружали методами практической работы.

Учитывая, что учебная практика и практические занятия играют важную роль в выработке у студентов навыков применения полученных знаний для решения практических задач, программы учебной практики разработаны в соответствии с государственными образовательными стандартами, рассмотрены и утверждены на заседании кафедры клинических дисциплин. При разработке рабочих программ учтены свои (ВУЗа) возможности, потребности своих студентов и лечебно-профилактических учреждений региона.

Одновременно это позволят обеспечить подготовку специалистов не только с хорошей профессиональной квалификацией, но и способных к целостному и системному анализу сложных проблем современной жизни общества и окружающей среды.

Для проведения учебной практики составлены договора с областными учреждениями здравоохранения и аптечной сетью Жалал-Абадской и Ошской областей.

Выход на новое качество подготовки специалистов, ученые-педагоги медицинского факультета ЖАГУ видят в переориентации учебных планов на широкое использование самостоятельной работы.

Заслуживают внимания такие конструктивные предложения, ППС медицинского факультета как: организация индивидуальных планов обучения с привлечением студентов к НИРС; включение СРС в учебный план и расписание занятий с организацией индивидуальных консультаций на кафедрах; создание комплекса учебных и учебно-методических пособий для выполнения СРС; разработка системы интегрированных межкафедральных заданий; ориентация лекционных курсов на самостоятельную работу; рейтинговый метод контроля СРС;

В дальнейшем, в целях ориентации учебного процесса на самостоятельную работу и повышение ее эффективности считаем необходимым:

- увеличение числа часов на СРС (соотн. АУД.:СРС до 1:1);
- организацию постоянных консультаций и консультационной службы, выдачу комплекта заданий на СРС сразу или поэтапно;
- создание учебно-методической и материально-технической базы на факультете (учебники, учебно-методические пособия, компьютерные классы), позволяющей самостоятельно освоить дисциплину;
- индивидуальные консультации преподавателя и перерасчет его учебной нагрузки с учетом СРС;

Преподаватель лишь организует познавательную деятельность студентов. Студент сам осуществляет познание. Самостоятельная работа завершает задачи всех видов учебной работы. Любой начинающий специалист должен обладать фундаментальными знаниями, профессиональными умениями и навыками деятельности своего профиля, опытом творческой и исследовательской деятельности по решению новых проблем. Никакие знания, не подкрепленные самостоятельной деятельностью, не могут стать подлинным достоянием человека

Выводы:

- самостоятельная работа студентов (СРС) наряду с аудиторной представляет одну из форм учебного процесса и является существенной его частью.
- учебная практика и практические занятия играют важную роль в выработке у студентов навыков применения полученных знаний для решения практических задач
- в целях ориентации учебного процесса на самостоятельную работу и повышение

ее эффективности считаем необходимым:

- a. увеличение числа часов на СРС (соотн. АУД.:СРС до 1:1);
- b. организацию постоянных консультаций и консультационной службы, выдачу комплекта заданий на СРС сразу или поэтапно;
- c. создание учебно-методической и материально-технической базы на факультете (учебники, учебно-методические пособия, компьютерные классы), позволяющей самостоятельно освоить дисциплину;
- d. индивидуальные консультации преподавателя и перерасчет его учебной нагрузки с учетом СРС;
- e. включение СРС в учебный план и расписание занятий с организацией индивидуальных консультаций на кафедрах;
- f. создание комплекса учебных и учебно-методических пособий для выполнения СРС;
- g. разработка системы интегрированных межкафедральных заданий; ориентация лекционных курсов на самостоятельную работу;
- h. рейтинговый метод контроля СРС;

Стратегией профессионального образования должно быть не столько освоение обучаемых новой информации, сколько формирование у студента предпосылок для изменений в собственном поведении. Поэтому одним из компонентов «опережающего» образовательного стандарта должны быть формы и методы обучения, технологии, активизирующие познавательную и социальную деятельность обучающихся и прививающие им соответствующие базовые умения.

Таким образом, именно инновационные методы, механизмы планирования и организации образовательного процесса в ВУЗе формируют специалиста нового типа, обладающими такими качествами, как инициативность, способность к сотрудничеству, к работе в группе, коммуникативные способности, умение учиться, оценивать, логически мыслить, отбирать и использовать информацию.

Литература:

- Архангельский И.С.* Учебный процесс в высшей школе. - М.: Высш. шк., 1980.
Болюбаи Я.Я. Организация учебного процесса в высших учебных заведениях. - К.: Компас, 1997.
Слепкань З. Научные основы педагогического процесса в высшей школе. - К., 2000.

* * *

УДК 74.264.5.

Окуп – үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар жана окутуу системасындагы жетишкендиктерди баалоо

Карабекова Ч.К., Боркошова С.М. - ЖАМУ

Учурдагы билим берүү системасындагы көйгөйлөр баарыбызга белгилүү. Мурдатан бери пайдаланылып келе жаткан, салтка айланган (традициялык) сабактар учурда жемишин бербей калды. Мунун себебин түрдүү жагдайлардан көрөбүз: коомдун өзгөрүшү, массалык маалымат каражаттары, илим-билим, техника заманы, дүйнөнү бириктирген интернет булактары ж.б. Ошондуктан учурда болочок муундарды тарбиялап окутуунун өзгөчө бир механизмин иштеп чыгууга туура келди. Салтка айланган сабакта окутуу,

үйрөтүү деп келсек, учурдагы сабактарда аны өзгөртүп окуп – үйрөнүүгө өбөлгө түзүү деп алмаштырдык.

Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар окуучунун билимин, билгичтигин, көндүмүн, топтогон турмуштук тажрыйбаларынын жыйындысы катары каралат да, окуучунун сөзсүз түрдө билимге, билгичтикке ээ болуп, мамиле түзө билип жана өз алдынча жетишкендиктерин көрсөтө алуусу болуп саналат.

Окуп-үйрөнүүнүн максаттарынын ар бири боюнча окуучулар ээ боло турган билимдердин көрсөткүчтөрү ачык-айкын болуусунун натыйжасында окуучулардын билимин текшерүүдөгү күтүлүүчү натыйжаны тактап алууга болот.

Көрсөткүч (индикатор) - латын тилиндеги indikator деген сөздүн котормосу. Ал нерсени сандык жана сапаттык жактан өсүү абалын мүнөздөп көрсөтүүчү чен өлчөгүч деген маанини туюндурат. Окуп-үйрөнүүнүн натыйжаларынын көрсөткүчү (индикатору) – окуучунун билиминен, билгичтик, көндүмдөрүнөн жана жүрүм-турумунан байкалуучу, болжолдонгон натыйжага жетишилгендигин чагылдырып, далилдөөчү конкреттүү чен.

Окутуунун жыйынтыктары жана көрсөткүчтөрү:

- мугалим жеке же биргелешип сабактардын пландарын же программаларды жазууга көмөк көрсөтөт;
- окуучунун жеке талабын жана мамилесин билдирет;
- окутуунун жыйынтыктарына таянуу менен окуучунун жетишкендиктерин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөт;
- окуучунун окуп – үйрөнүүсүнө мониторинг жүргүзүүгө шарт түзөт;
- мугалимге окуп-үйрөнүүнүн прогораммасын пландоого жардам берет;
- предметтен алган билимин турмуштук тажырыйбада колдонууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Окутуунун жыйынтыгын таануу үчүн алгач окутуу максаттарына коюлган талаптарды эске алуу - башкы милдет. Окутуучу ар бир сабакты пландоодо төмөндөгүдөй сабактын максатына коюлган талаптарды негизге алат.

- максаттын угуза айтылышы, башкача айтканда окуучуларга белгилүү болушу;
- максаттын ачык-айкын жана түшүнүктүүлүгү;
- окуучулар үчүн пайдалуу (окуучулардын муктаждыгына туура келген) предметти окутуунун мамлекеттик стандартка негизделиши;
- белгиленген мөөнөттө (ортотектепте 45, ЖОЖдо 80 минут) жүзөгө ашырылышы;
- өлчөөгө ылайык келүүнү максаттык канчалык деңгээлде аткарылышы.

Сабак жогорудагы көрсөтүлгөн көрсөткүчтөр менен өлчөнөт. Билим берүүдө окуп – үйрөнүүнү пландоо жана сабактын максатынын ишке ашуусуна көрсөткүч, ченемдерди туура коюу – бул учурдагы бардык педагогдор үчүн маанилүү маселе. Туура пландалбаган максатына жетпеген сабак – бул окуп-үйрөнүү сабагы эмес, башкача айтканда, учурдагы сабактардын талабына туура келбеген сабак.

Көпчүлүк окутуучулар «Бул эмне деген түшүнүк? Салттуу сабактарды деле өтүп максатка жеткирип келбедик беле?» деген ой толгоолорду келтириши мүмкүн. Мындай идеялар да көптөгөн окутуучуларды түйшөлдүрөт. Дегинкисин айтканда, кептин маңызы анда эмес, окуучулардын активдүүлүгүндө. Акыркы 10 жылдыкта билим берүү системасын түп тамырынан берүү өзгөртүүгө туура келди. Ал окуучулардын билим деңгээлин баалоо, баа, баа берүү процесси. Салттуу сабактагыдай «5» баллдык системаны өзгөртүп, кайрадан баштан-аяк карап чыгууга туура келди. Учурда маалымат алуунун түрлөрү көп. Бир эле мугалимден «окуйбуз, үйрөнөбүз, түшүнүк алабыз» деген түшүнүк сокур түшүнүккө айланууда. XXI кылым техниканын кылымы болгондуктан, билим берүү системасын да олуттуу бурулушка алып келди.

Окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин баалоо

Балдардын окуудагы жетишкендиктерин баалоодо төмөндөгүдөй үч негизги түшүнүк колдонулат; баалоо, баа берүү, баа.

Баалоо – бул окуучулардын окуу жана таанып билүү ишмердигине байкоо жүргүзүү, билим берүүнүн сапатын жакшыртуу максатында окуучу жөнүндө маалыматтарды жыйноо, каттоо жана чечмелөө процесси.

Баа берүү – бул окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин коюлган талаптарга ылайык келүү критерийлери боюнча мүнөздөө.

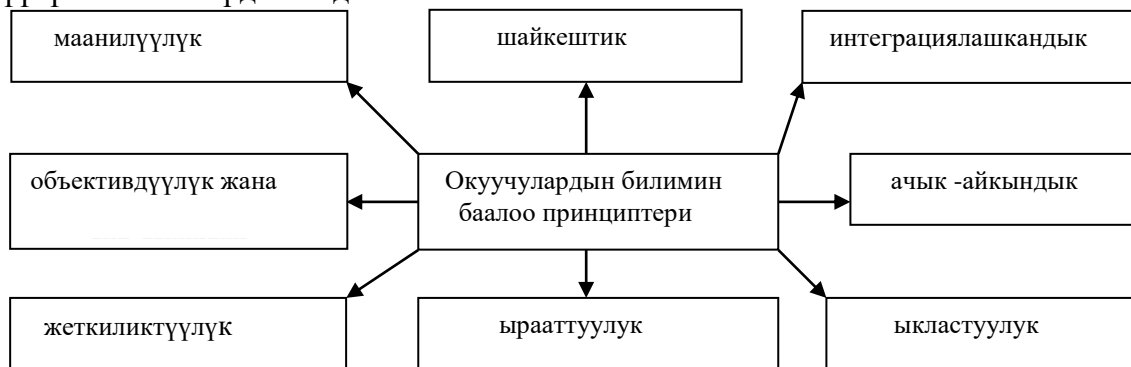
Баа – бул окуучулардын окуудагы жетишкендиктеринин цифра, тамга же башка түрдөгү белгилер (символдор) аркылуу шарттуу түрдө туюнтулушу.

Окуучулардын жетишкендиктерин баалоонун максаты – билим берүү процессинде алынган натыйжалардын алдын ала пландаштырылган максаттарга канчалык дал келерин аныктоо.

Окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн баалоодо мугалим баалоонун ар түрдүү методдорун колдонуу менен, окуучулардын өздөштүрүүсүн эсепке алуу аркылуу окуучу кандай жетишкендиктерге ээ болгондугу жөнүндө ата-энелерине жетиштүү маалымат берет. Ар бир мектеп же ар бир окуу жайы өз баалоо системасын иштеп чыга алат.

Окуучулардын билимдери жана көндүмдөрү класста жагымдуу кырдаалдын түзүлүшү аркылуу өнүгөт. Баалоонун үзгүлтүксүз жүргүзүлүшү төмөнкү принциптердин негизинде ишке ашат:

- **Маанилүүлүк:** окуучулардын окууда жана ишмердигинде жетишкен эң маанилүү ийгиликтерин баалоого басым жасоо.
- **Шайкештик:** билимди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү, баалуулуктарды баалоонун окутуу максаттарына жана натыйжаларына дал келиши
- **Объективдүүлүк жана адилеттүүлүк:** баалоонун конкреттүү критерийлеринин кылдат иштелип чыгышы.
- **Интеграциялашкандык:** баалоо окутуу процессинин пландалган жана кылдат ойлонулуштурулган курамдык бөлүгү катары жүргүзүлөт.
- **Ачык-айкындык:** баалоо критерийлери жана стратегиясы окуучуларга алдын ала билдирилет. Окуучулар баалоо критерийлерин иштеп чыгууга катышат.
- **Жеткиликтүүлүк:** баалоонун формалары, усулдары, максаты жана баалоо процессинин өзү билим берүү процессинин бардык катышуучуларына түшүнүктүү болууга тийиш.
- **Ырааттуулук:** баалоо ырааттуу жана мезгил-мезгили менен жүргүзүлөт.
- **Ыкластуулук:** окуучулар менен мугалимдин ортосунда шериктештик маанайын жаратуу улам дагы мыкты ийгиликтерге умтулууга шарт түзөт, окуучулардын өнүгүүсүнө жана аларды колдоого багытталат.

Окутууну ийгиликтүү баалоону ишке ашыруунун алдында төмөнкү суроолорго токтололу.

Эмне үчүн окуучулардын билимин баалайбыз?

- окуучунун билим деңгээлин жана сапатын аныктоо;
- окуучулардын окуу программасы боюнча ийгиликтерге ээ болгондугун билүү;
- окуучуларга кайтарым байланыш түзүүгө шарт түзүү;
- окутуунун оң натыйжалуулугун, окутуу усулдарынын канчалык деңгээлде жыйынтык бере тургандыгын баалоо;
- чейректтик, жылдык бааларды коюу (модулдук, семестрдик, жылдык)

Андан сырткары, бааны окуучуларды окууга шыктандыруу каражаты катары колдонуу.

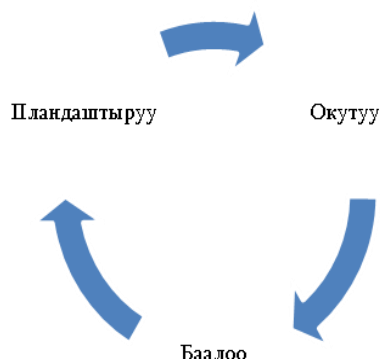
Эмнени баалайбыз?

Мугалим катары биз окуучулардын иштерин, окутуунун натыйжалуулугун текшерсек да, дайыма көздөгөн максаттарыбызга канчалык жетишкендигибизди аныктоого аракеттенебиз. Эгер көздөгөнүбүз окуучуларды кайсы бир иш-аракетти аткарууга тартуу, б.а. бир нерсеге катыштыруу болсо, анда биз алардын муну жасап жаткандыгына ынанышыбыз керек. Окуучулардын кандайдыр бир иш-аракеттерди жакшы сыпаттап бергенин эле текшерип коюу жетишсиздик кылат.

Ар бир теманы окуткандан кийин окуучулардын билимин текшерип, ошонун негизинде жалпы чейректтик баасын чыгарасыз деп болжолдодук. Азыркы учурда мектепте көпчүлүк сабактар боюнча мугалимдерден беш упайлык баалоо тутуму боюнча баа коюу талап кылынат. Бирок эгер сиз интерактивдүү усулдар менен иштесениз, анда учурдагы тутум менен жетиштүү түрдө айкалыша турган баалоо тутумун иштеп чыгуу керек болот. Предметтер боюнча баалоодо төмөндөгү педагогикалык максаттар коюлат:

- окуу материалындагы фактыларды билишин текшерүү;
- окуу материалын кайра айтып беришин текшерүү;
- жөнөкөй байкоо жүргүзүүдөн жалпылап, жөнөкөй корутунду чыгара билишин текшерүү;
- табияттын түрдүү закон ченемдүүлүктөрүн жана адам коомунун ортосундагы байланыштарды көрсөтө билүүсүн текшерүү.

Окутуунун жана окуп үйрөнүүнүн түрмөгүн төмөнкү схема түрүндө көрсөтүүгө болот.

Бул схемада жыйынтыктоочу баалоонун баскычтары көрсөтүлүп, калыптандыруучу баалоону колдонуу методу жебе аркылуу белгиленген. Азыркы мезгилдеги сабактын талабына ылайык ар бир мугалим баалоо ишмердүүлүгүндө баалоонун үч түрүн (диагноздоочу, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу) эриш аркак пайдаланууну билиш

керек. Мындан сырткары, окуучулардын инсандык калыптануусуна карата өзүн – өзү баалоосу көмүскөдө калбоосу керек.

Диагноздоочу баалоо – бул окуучунун алгачкы калыптануу деңгээлин аныктоо. Диагноздоочу баалоо, адата, окуу жылынын башында же теманы алгач үйрөнүүдө биринчи сабакта жүргүзүлөт.

Диагноздоочу баалоонун максаты – окула турган темалар окуучулардын окуп-үйрөнүү максатына канчалык жакын же алыс экендигин аныктап, тактап алуу.

Калыптандыруучу (формативдик) баалоодо көп учурда окуучуга баа коюлбайт. Ал критерийлерге ылайык баалоого негизделет да, кайтарым байланышты камсыздайт.

Калыптандыруучу баалоо мугалимге окуучунун окуп-үйрөнүү максаттарына жакыndoо процессине байкоо жүргүзүүгө, ал эми окуучуга билим алуудагы жоопкерчиликти тереңирээк сезүүгө жардам берет.

Жыйынтыктоочу (суммитивдик) баалоо белгилүү убакыт аралыгында теманы аяктоо учурунда билим, билгичтик, көндүмдөрдүн деңгээлин аныктоого арналган. Жыйынтыктоочу баалоо ар түрдүү текшерүү иштеринин жыйынтыктары боюнча жүргүзүлөт.

Жыйынтыктоочу баалоодо оозеки сурамжылоонун көлөмү азайып, ал эми жазуу иштеринин көлөмү көбөйөт. Окуучулардын компетенттүүлүгүнө баа берүүдө, айрыкча, практикалык иштерди, портфолиону колдонсо болот. Окуучулардын жазуу иштерин текшерүүдө калыптандыруучу баалоонун принциптерин колдонуп баа койбостон, окуучу окуучулар менен кайтарым байланыш түзүп, аткарган тапшырмалары боюнча аргументтүү талдоо жүргүзүү керек. Мында окуучунун ишмердүүлүгү бааланат, ал эми мугалимдин окуучуга мамилеси коюлган баага таасир этпеши керек.

Баалоо үчүн тапшырмалардын түрдүү варианттарын карап көрөлү.

Баалоодо окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжаларга жана көрсөткүчтөргө басым жасалууга тийиш. Ар бир натыйжа көрсөткүчтүн жардамы менен текшерилет. Баалоо жүргүзүүдө дайыма эки маанилүү суроо пайда болот.

- 1) **Валиддүүлүк** – (англ. Validity - жарактуулук) тапшырмалардын текшерүүнүн максатына ылайык болушу, текшерүүдө максат кылынган нерсеге (билим, билгичтик жана көндүм) шайкеш болгондой түзүлүшү.
- 2) **Ишенимдүүлүк** – тапшырмаларды окуучу кайталап аткарууда бирдей эле натыйжа алынса, анда ал тапшырмаларды ишенимдүү деп айтабыз.

Бул эки түшүнүктү салыштыруу үчүн табият таануу предметине карата түзүлгөн төмөнкү таблицадагы тапшырмаларды карап көрөлү.

Баалоо механизми	Мисалы	Валиддүүлүгү	Ишенимдүүлүгү
Мазмун боюнча кеңири мүнөздөгү суроолор	Жыл мезгилдерин атап бергиле жана жыл мезгилдери тууралуу айтып бергиле	Жогору	Жогору
тест	Кыргыз Республикасында канча област бар? а)7 б)6 в)5 г)8	Төмөн (суроого областтарды санап гана жооп берет)	Төмөн, анткени жооп оңой табылышы мүмкүн

Азыркы мезгилде баа баллга айланып жыл боюнча баа төмөндөгүчө болот.

- жүрүм-турум шкаласы - 25 упай
- эссе - 40 упай
- кыска жооп - 20 упай
- жыйынтыктоочу баа - 10 упай

- өзүн – өзү баалоо - 5 упай

Жалпы сумма 20га бөлүнүп тегеректелет. Ошондо 100 упай топтосо, «5» деген баага татыктуу болот.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүүнүн Алкактык улуттук куррикулуму. - Бишкек, 2010.
2. Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо. - Бишкек, 2010.
3. Окуп-үйрөнүүдө күтүлүүчү натыйжалар. - Бишкек, 2011.

* * *

УДК . 37.013

Жаш муундарды тарбиялоодо үй-бүлөдөгү ата-эненин ролу

Боркошова С.М., Карабекова Ч.К., Болотова А.С. – ЖАМУ

Коом үй-бүлө мүчөлөрүнөн пайда болот. Үй-бүлө - коомдун данеги жана пайдубалы, адам болуунун **сырларын** үйрөткөн куттуу уя. Ошол себептен үй-бүлө жакшы болсо, коомчулук жакшы болот, үй-бүлө жаман болсо, коомчулук жаман болот.

Үй – кичинекей мамлекет, мамлекет - чоң үй. Бир үй-бүлөдөгү башаламандык ал үйдөгү адамдардын руханий бузулгандыгын, бир мамлекеттеги үйлөрдүн, дүкөндөрдүн, көчөлөрдүн балиттиги, тартипсиздиги, бузукулугу ошол мамлекеттин тургундарынын моралдык абалын билдирет.

Байыркы Грецияда Сократтан кийин эле Платон: «Дүйнөдөгү жамандыктын баары: кишилердин өзүмчүлдүгү, тектик теңсиздиги, биринчи кезекте, балдарды үй-бүлөдө тарбиялоо шартынын бирдей эместигинен келип чыгат», - деп далилденген. Ата-эненин өз баласын ыксыз жакшы көрүшү элдин ыркын кетирген, аларды касташтырган өзүмчүлдүктү, мансапкорлукту жана башка терс көрүнүштөрдү пайда кылат.

Мындан 30-40 жыл мурда айрым белгилүү илимпоздор мамлекет бешиктен университетке чейин тарбиялоо милдетин алыш керек деген пикирде эле. Акыркы жылдары окумуштуулар бул оюнан кайтышты, анткени ата-эненин сүйүүсү, алдардын дайыма баарлашып турушу ымыркай үчүн суудай, күн нурундай эле керек экендигине тажрыйбада ишеништи.

Бала коомдук тарбия менен айкалышып, бекемделип турган үй-бүлөлүк тарбиясыз телегейи тегиз өсө албайт, бул эки форманы карама-каршы коюу “сылык айтканда”, акыл-эстүүлүккө жатпайт.

Азыр балдар догдуру үч жашка чейинки балдардын бир нече ай эле ата-энесинин сүйүүсүнөн ажырашы алардын акыл, адеп жана эмоция жагынан өсүшүнө залакасын тийгизерин далилдеп жатат. Анткени дал ошол ымыркай кезде адамдын жан дүйнөсүнүн жерпайы түптөлөт, ал эми анын үстүнө кандай имарат курулары, кандай чоңдукта, татаалдыкта болору, ошол жерпайдын бекемдиги ал кандай материалдан курулганына жараша болот.

Инсандын рухий, эмоциялык негизин түзүүнүн өзү үй-бүлө тарбиясынын максаты, маңызы болуп эсептелет. Канчалык билимдүү, боорукер тарбиячы болбосун, өзү караган топтогу жыйырмадай бөбөктүн ар бирине ата-энесиндей мээрим төгүп, эркелетип куунак өстүрө алабы?

Ата-эненин мээримин болбосо, ата-энеси болсо да, тирүүлөй жетим. Бала канчалык кичине жашта болсо да алардын ынтымагы менен чыр-чатагынын баарын абдан жакшы

сезишет жана кылдат кабыл алышат. Бул жөнүндө педагогика илимдеринин доктору В.И.Кочетковдун мындай пикири бар: «Ата-эненин бири-бирин сүйүүсү балага таасир этүүчү негизги тарбиялагыч фактор боло алат. Балдарга гана болгон сүйүү эмес, дал ата-эненин бири-бирине болгон сүйүүсү». Эгер ата-эне бирин-бирин сүйсө, бала андан көп нерсени алат. Ансыз педагогикалык чаралар анын балага болгон таасирин толуктай албайт.

В.А.Сухомлинский да баланы сүйө билүүгө үйрөтүү - бул, турмуштагы эң маанилүү нерсеге үйрөтүү деп эсептеген.

Кыскасы, ата-эне балага баарынан мурда, сөздүн кеңири маанисиндеги “сүйүү мугалими” катары керек. Ата-энесиз бул иш өз жумушун ийне жибине чейин билген адис мугалимдин да колунан келбейт.

Ата-эне – адам баласы эң башта урматтоосу керек болгон эки ыйык инсан. Аларды урматтабаган, жаратканга каршы чыккан болуп саналат. Аларды кор кылган, эртеби кечпи кор болот.

Адам баласы наристе кезинен баштап, ата-эненин балдарына болгон мээриминин чегин жана алар тарткан кыйынчылыктардын канчалык экендигин аныктоого мүмкүн эмес. Ушул себептен, аларга урмат-сый көрсөтүү – адамдын мойнундагы карызы жана милдети.

Адам баласы ата-энесине көрсөткөн урмат-сыйына жараша жаратуучусун дагы урматтап, ата-эне балдарын дене боюна маани бергендей, руханиятына да маани берип, жакшы адистердин тарбиясына тапшыруусу зарыл. Баласынын руханий дүйнөсүнө кайдыгер караган ата-эне кандай түркөй, мындай мамилеге дуушар болгон бала кандай бактысыз?!

Үй-бүлө - коомдун негизги элементи. Андагы адамдар канчалык бири-биринин укуктарын жана милдеттерин сыйлай алышса, коомчулук дагы ошончолук бекем болот. Үй-бүлөдө болбогон мээримдүүлүктү коомчулуктан изилдөө - кур бекер нерсе.

Үй-бүлө сезими, очокту туюу сезими алыс жакта көпкө жүрүп келгендеги кубанычыбыздан айкын билинет. Ал тургай, адам достору менен коюн-колтук алышып, шакирттеринин урматына маарып, телегейи тегиз болуп жүргөндө да, көпчүлүгү үй-бүлө кусалыгын сезет.

“Адамдар саясат, илим, искусство, дин ж.б. жагынан иш жүргүзө алышы үчүн, баарынан мурда, тамактанууга, турак-жайга ээ болууга жана кийим кийүүгө тийиш», - деген Ф.Энгельс (Маркс К., Энгельс Ф. Танд. чыг. кырг. 2-т 183-б). Анан калса, ушу аталган тиричилик шарттарысыз киши үй-бүлө күтө албайт. Ошондуктан тиричилик керектөөлөрүнө төрөпөйлдик кылуу, нан кайдан алынарын, буюмдар кантип жасаларын, акча эмне үчүн керектигин билбегендик мителик менен жуурулушуп келип, адамдын анткорлугун, же жеңил ойлуулугун билдирет.

Үй-бүлө турмушунун ушул жагында да акыл-эстүү, адамгерчиликтүү, ыймандуу, чараларды табуу – көптөгөн кылымдардан бери окумуштуулар, ойчулдар, экономисттер жана моралчылар чечүүгө аракеттенип келген маселе.

Демек, жаштарды атайын билим алууга багыттоодо аларда дал ошондой адистик боюнча эмгектенүү муктаждыгын ойготуу керек. Чындап келгенде миллиондогон адамдардын рухий керектөөсүн канааттандырууга кызмат кылчу материалдык өндүрүүнүн рухий муктаждыгын ойготуу зарыл.

Үй-бүлөдөгү бүт киреше таман акы, маңдай тер менен табылат.

Анын максаты - өзүн жана үй-бүлөсүн турмуштук бардык зарыл нерселер менен камсыз кылуу жана өзүнүн адистик жөндөмүн ишке чегерүү. Мындай үй-бүлөдө ашык акчанын артынан сая түшпөйт, бирок мээнет акысынан баш тартпайт. Үйгө, анда болгондордун баарына сарамжал мамиле кылат, бирок кулдук урбайт. Жылтыр-жултурга азгырылбайт, өздөрүнө төп келген сапаттуу, көпкө пайдаланыла турган буюмдарды сатып

алышат. Алар татыктуу жашоо үчүн эмнектенет да, өмүрүн эмгек менен ажарына чыгаруу үчүн татыктуу жашайт. Бул үй-бүлөдө ата-эне балдарына таза эмгек жана адал ырыскы менен тамактанууга үйрөтөт. «Эмгексиз, иштиктүү, олуттуу эмгексиз үй-бүлө - бактысы куру кыял», - деген К.Д.Ушинский. Чыныгы ыймандуулук – тартынчаактык жана токтоолук, өз керектөөлөрүн канааттандырууга көбүрөөк мүмкүнчүлүгү болуп турса да, адилеттик, өзүнүн саламаттыгы жана жакын-алыс кишилерге камкордук көрүү максатында өзүн атайын чектеген адамдарга таандык. Анткени сен ашык алсаң, башкага зарыл нерсеге жетпей калары маалым. Адам акылынын азаптуу түйшүгү сен сүйгөн киши бактылуу болгондой, сүйүү жараткан ымыркай дүйнөгө келгендей сүйүү эмне экенин акылың, жүрөгүң менен туюу. Жаштар бул улуу акылмандуулукту канчалык өздөштүрсө, жеке гана бактысы эмес, бүткүл коомдун сулуулугу, ыйманынын тазалыгы жана бакыт-таалайы ошого жараша болот. Энелерде эзелтеден эки пикир уялап келген. Биринчи: балдар – турмуштун гүлү, ошондуктан энелердин биринчи парзы – аларды көздүн карегиндей сактоо, бөпөлөө, эркелетүү. Экинчиси, балдар – чоң кишилердей эле жандар, айырмасы эле, азыраак билет жана колунан азыраак иш келет. Эненин парзы – аларды адам деген ат талап кылган олуттуу милдеттерге даярдоо.

Пайдалуу кенди сыртка алып чыккан маанилүү, ал эми алып чыгуу – андан да маанилүү. Поэма жазууга талант керек, ал эми поэтикалуу жүрөктү өстүрүп, өнүктүрүү үчүн андан да көбүрөөк талант керек. Эне да акынга окшоп өз эмгегинин үзүрүн алдын ала баалай албайт, аларды көбүнчө күн мурун айталбайт. Ошон үчүн биз эне болуу - чыгармачылыкка тете, ал “белгисиздикке жол тартуу” деп айтабыз.

Балдар үй-бүлөнүн обочолонгон чөйрөсүндө гана өсүп жаткан жок, кызматы жана ниети боюнча ар башка тарбиячылардын ар кандай таасири жөнүндө билебиз. Бала бакчадагы, мектептеги, телекөрсөтүүдөгү тарбиячылар жана мугалимдер энелердин жардамчылары гана эмес, кээ бир жагынан атаандашы дагы. Алар азыркы техниканы пайдаланып, балдарды окутат, кызыктырат, көңүлүн ачат. Баарын билген кичинекей билермандардын астында баарынан ажырабас үчүн, бала толуп жаткан суроолору жана көңүл түйшүктөрү менен ага кайрылсын үчүн эне чаалыкпай “өзүнүн үстүндө иштеши” керек, б.а. өзүн өзү өркүндөтүп, балдары менен кошо өсүп отурушу кажет.

Эне-мектеп, эне-университет. Аялдар бул парызды орундоо үчүн В.А.Сухомлинскийдин даанышман сөзүн кайталап жүргөнү пайдалуу: «Мен эркектен – балдарымдын атасынан жүз эсе акылдуу болушум керек, анткени тукумун улоо, рухий байлыктарды сактоо жана көбөйтүү милдетинде адам табияты тигиге караганда мага өлчөөсүз чоң жоопкерчилик жүктөгөн. Сыймыктуу, акылдуу, кол жеткис болушум керек... адам суктангандай өз беделим, турмуштагы бийик максатты билүүм, чыгармачылык жөндөмүм, өзгөчөлүгүм, кызыгуум болушу зарыл». Бул балдарыбыздын бактылуу өсүшүнө гана эмес, өзүбүздүн да рухий өсүшүбүзгө, сак-саламат болуп, урмат-сыйлуу карышыбызга салым болот. Ошон үчүн аракет кылуу керек.

Ата менен эненин мүдөөсү бир, балдарын дени сак, ыймандуу, граждандык көз карашын жетик өстүрүп, шыгын ойготуп, аларга керектүү билим берүү. Баланын уятсыздыгы, тентектиги тарбия алган булагынын булганыч болгондугу себептүү. Бала тарбия башталганга чейин өскөн чөйрөсүнөн таасирленет. Балапан уядан учканда, уядан эмнени көрсө ошону алат. Демек жыйынтыктап айтканда, жаш муундарга тарбия берүүдө үй-бүлөдөгү ата-эненин милдеттери төмөнкүдөй:

1. *Бала төрөлөрдөн мурда аткарыла турган иштер.* Уруктун таза болушу. Урук таза жерге ташталып, ал жерде өнүп-өсүп жатканда таза аба менен желдетилип, таза суу менен сугарылышы жана жакшылап каралуусу - тарбиялана турган муундун сапаттуу инсан болуусу үчүн өтө маанилүү.

2. *Адал тамак.* Ата-эненин милдеттеринин бири өз ырыскыларына көңүл бургандай эле балдарына дагы адал ырыскы жедирүүлөрү керек. Ата-эне материалдык жактан камсыздоо менен жоопкерчилиги мойнубузда болгон балдарыбызга жана башка үй-бүлө мүчөлөрүнө таза нерселерди жедиришибиз шарт.

3. *Таалим-тарбия.* Ар бир жаңы төрөлгөн бала табигый арылуучу, жазылбаган актай барак сыяктуу. Актай баракка таза, сулуу, катасыз жазуу - бул ата-эненин чоң милдети.

Ата-эне бул жазууларды өз убагында өчпөй тургандай кылып, балдарынын көкүрөгүнө жазуу. Ооба, ар бир ата-эне күнүмдүк жашоолорунун бир бөлүгүн балдарынын таалим тарбиясы үчүн бөлүшү керек. Үй-бүлө - таалим-тарбиянын алгачкы очогу, эң биринчи мектеби. Ата-эне таалим-тарбия үчүн болгон убактысын биринчи орунга коюу зарыл.

4. *Тарбиялоодогу жоопкерчилик.* Балдарыбызды эң жакшы эстөө, аларга ислам жана Мухаммед (С.А.В) адебин үйрөтүү зарыл. Пайгамбарыбыз (САВ) мындай деп айтат: “Балдарыңарга мээрим чачып, белек берип кубандыргыла жана аларды эң сонун тарбия адеп-ахлах менен өстүргүлө”. Ырас, Пайгамбарыбыз (САВ) баскан жолду кайрадан жандандырып ошол багытта тарбия берүү эң чоң тартууланган кымбат белек эмеспи.

5. *Үлгүлүү болуу.* Туура сөз айтуу менен бирге туура иш-аракет кылуу керек. Себеби баланын астында иш-аракеттерибиз менен сөзүбүздүн таасири анын бизге болгон ишенимин алсыздатат. Өмүрүндө бир жолу болсо дагы жалганыбызга же иш-аракеттерибиз менен сөздөрүбүздүн бири-бирине дал келбестигине күбө болгон бала муну эсинде сактап жүргөн учурунда ага ишенимсиз адам бойдон кала беребиз.

6. *Ата-эне балага боорукердик мамиле кылуу менен, анын майда-барат кемчиликтеринин баарын кечиреши керек.*

Келечекте эли-жери, мекени, коом, мамлекет үчүн кызмат кылган эр жүрөк ыймандуу, таза, чынчыл, адилеттүү, кечиримдүү, сабырдуу, ар тараптан өнүккөн социалдык, моралдык, нравалык жана руханий жактан өнүгүп жетишкен келечек муундарын тарбиялоодо ар бир ата-эне жогоруда айтылгандарды эске алуубуз зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Афанасьев Т.М. Үй-бүлө. – Ф.: Мектеп, 1987.
2. Алмамбет Осмон уулу Адам акысы. – Б, 2013.
3. Гулен Мухаммед Фетхуллах Чырпыктан чынарга. – Б.: Дил азык, 2012.
4. Макаренко А.С. Ата-энелер китеби. – Ф, 1965.

* * *

УДК 130.2

Агартуучулуктун мейкиндиктеги жана мезгилдеги мааниси

Токтогулова Г.Т., Кожоназарова Ы.М. - ЖАМУ

Агартуучулук маданияттын өнүгүшүнүн белгилүү бир этабы болуп эсептелет. Ал - маданият менен коомдун өзгөрүлүшүнө алып келүүчү зарыл шартуулук. Агартуучулук идеялары аң-сезимди ойготот, адамдарды социалдык жана интеллектуалдык активдүүлүккө үндөйт, көнүмүш болуп, салтка айланып калган маданияттын моделинин болмушунун рамкасынан чыгып, интеллектуалдуу жашоонун жаңы тепкичине көтөрүлүү үчүн оң маанидеги жагдай жаратат.

Маданияттын өнүгүшү үчүн ал дайым өзгөрүп турушу керек. Бул үчүн маданият өзөгүн кыймылга келтирип, өткөндүн калдыктарынан, сенектиктен бошонуп, эркиндикке умтулуусу зарыл. Мындай учурда интеллектуалдуулуктун ролу жогору болот.

Мындан сырткары адамга өткөндөргө сын көз караш менен карап, жаңы нерселерге умтулуу мүнөздүү. Адамдардын ар бир мууну өз жашоосун жаңы барактан баштайт. Бирок өткөндүн жакшы жактары унутулбай, жаңы менен үзөңгүлөш жүргөндө гана жашоого өз натыйжасын берет. Адам коомундагы өнүгүүнүн ушундай тенденциялары үчүн агартуучулук жол ачат. Ушундан улам ал бардык маданияттын жана социалдык организмдин өнүгүшүнүн закон ченемдүү этабы болуп саналат.

Агартуучулук башка коомдук кубулуштар сыяктуу баарыдан мурда, коомдук аң-сезимде, тагыраак айтканда, коомдук идеологияда өкүм сүрөт. Ал көбүнчө коомдук турмуштун бардык тарабына таасир көрсөтүүчү идеологиялык феномен болуп эсептелет.

Ушул тезиске таянып, коомдук аң-сезимдин формалары менен агартуучулуктун өз ара байланышын аныктоо зарыл. Коомдук аң-сезим идеологияга жатпайт.¹ «Коомдук аң-сезим» - сөздүн кеңири маанисинде теориялык системага салынган формада да, эмпирикалык «кадыресе аң-сезим» формасында да болуучу коомдук болмушту баамдап түшүнүү.

Келечектеги коомду иш жүзүндө куруу жөнүндөгү маселеде агартуучулук идеологиясынын негизи саясий эркиндик жана жарандык теңдик болгон. Агартуучулук идеологиясы чиркөөнүн деспотизмине гана каршы эмес, абсалюттук монархиянын деспотизмине дагы каршы багытталган. Агартуучулар бүткүл феодалдык түзүлүшкө, анын сословиелик артыкчылыктарынын системасына каршы чыгышкан.

Агартуучулукта илим жааты эң чоң мааниге ээ болгон. Агартуучулар адамдардын акылдуулугу үчүн күрөштө ириде илимге таянышкан. Ушундан улам алар илимдин жетишкендиктерин жайылтууну бирден бир негизги милдет катары көрүшкөн. Мында агартуучу негизги ролду ойнош керек. Агартуучу - бул жеке эле жаңы билимди, рационалдуу ойлорду жаратпастан, аларды адамдарга таратуучу да болуп эсептелет.

Агартуучулар илим, билимди, адамзатты ар түркүн кырсыктардан куткаруучу күч катары кабыл алышкан. Алардын илимге болгон ишенимин технологиялардын адамдарга тийгизген тескери таасирлери да токтото алган эмес. Алар үчүн жаратылыш өзгөртүүгө дуушар болуучу адамдардын билиминин пассивдүү объектиси гана болгон. Агартуучулар келечектеги технологиялык бейишти элестетүү менен ага кантип, кандайча жетүүнү билишкен эмес. Анткени мындай жагдайдын түзүлүшү үчүн тарыхый шарт, жашоо тажрыйбасы болбогон.

Агартуучулук педагогика менен тыгыз байланышта өнүгөт. Жаңы адамды тарбиялоо, б.а. адамды өзүнүн жаратылышына төп келишүүсүндөй тарбиялоо ар бир агартуучунун көз карашынын өзөгүн түзгөн. Ушул жагдай өзгөчө француз агартуучуларында (Гельвеций, Руссо) ачык көрүнөт. Мында бир индивидден экинчисине ойлор өткөрүлүп, философияны түзүүчү коммуникативдүүлүк өнүккөн. Айтылган сөз эмес, кандайча айтылган сөз мааниге ээ болот. Философия адамдардын өз ара пикир алышуусунун инструменти болуу менен, алардын бирдиктүүлүгүн камсыз кылат². Жалпы эле билим алууну шарттаган философиялык билимдүүлүктүн коомго болгон зарылдыгы келип чыгат.

Агартуучулук менен педагогиканын тыгыз байланышы өзгөчө француз агартуучусу Жан Жак Руссонун эмгектеринде ачык байкалат. Ал Европа элдеринин педагогикасында алгачкылардан болуп тарбия ишине терең мамиле жасаган. Ойчул үчүн бала тарбиянын негизги объектиси болуп эсептелет. Анткени менен бала эң алды тарбиянын субъектиси. Ийгиликтүү тарбия бул тарбиячынын жол көрсөтүүсүндөгү өзүн-өзү тарбиялоо. Руссо

¹ К.: Ядов В.А. Идеология как теория духовной деятельности общества. – Л., 1961. – 12-б.

¹ К.: Философский энциклопедический словарь. – 2-изд. – М., 1989. – 206-207-б.

² К.: Зарождение идеологии национально-освободительного движения. (XIX – начало XX вв.). – 45-б.

окутуучудан окуучуга төп келүүнү, андагы жаратылыш берген нерселерди көрүүнү талап кылган³. Педагогика тандалма чөйрөнүн эмес, жалпы адамдардын кызыкчылыгына кызмат кылышы керек. Мына ошондо гана ал өзүнүн гумандуулук, агартуучулук функцияларын толук өтөгөн болот.

Ренессанс жайылган мезгилде илимде терең төңкөрүш болуп өткөн, ал Коперниктин, Галилейдин, Кеплердин, Ньютондун ысымдары менен байланыштуу. Илим өзүнөн өзү агартуучулук идеологиясынын өнүгүшүнө зор таасир тийгизген. Экинчи жагынан агартуучулук илимди өнүктүрүүгө чакырган, башкача айтканда, ал илимдин өнүгүшүнө дем берген. Агартуучулар сөздүн эң эле түз маанисинде энциклопедиячылар болушкан. Алар философиянын тарыхын, диндин тарыхын, эстетиканы, химияны, физиканы, ботаниканы жана астрономияны, юриспруденцияны жана социологияны, саясий экономияны жана драматургияны изилдешкен. Алар жараткан чыгармалар бүгүнкү күндө дагы өз маанисин жогото элек. Илимге берилгендик агартуучулуктун бардык идеологдоруна мүнөздүү болгон. Ал түгүл, эскирген социалдык мамилелерди өзгөртүү зарылдыгын түшүнүшүп, агартуучулар кээде илимий далили жок аргументацияларды пайдаланышкан, алардын идеологиясы прогрессивдүү болгон, б.а. өзүнө объективдүү чындыктын элементтерин камтыган.

Ошентип, кыргыз агартуучулугу орус революциялык демократиясынын идеяларынын Кыргызстанда пайда болгон интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү Касым Тыныстанов, Ишенаалы Арабаев, Хусейин Карасаевдар жөн гана өздөштүрүүнүн натыйжасы эмес, кыйла татаал кубулушту түшүндүргөн.

Токтогулдун, Тоголок Молдонун, Барпынын жана Жеңижоктун идеялык теориялык мурастарына талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, кыргыз агартуучулугу Орто Азиянын жана Казакстандын Россияга кошулушуна байланыштуу XIX кылымдын ортосунда Кыргызстанда болуп өткөн терең социалдык-экономикалык, саясий, маданий жана башка өзгөрүүлөрдүн үзүрү жана идеялык чагылдырылышы болгон. Ушуну менен анын өзгөчөлүгү жана өз алдынчалыгы шартталган.

Кыргызстанда агартуучулар Европада, ошондой эле Россияда буржуазиялык тартип туруктуу орногон мезгилде тарыхый аренага чыгышкан, ал учурда буржуазиялык тап тарабынан белгиленген коомдук жана саясий режим өзүнүн кемчиликтерин жана адилетсиздиктерин сезе баштаган эле. Мына ошондуктан, кыязы кыргыз агартуучуларынын коомдук-саясий идеялары таза буржуазиялык талаптардын чегинен чыгып кеткен, бирок кыргыз коомдук жашоо-турмушунун жетилбеген шарттарынын натыйжасында алар ошол эле учурда адилеттүүлүктүн абстракттуу принциптерин андан ары жактай алышкан эмес.

Ошентип кыргыз агартуучулугу кыйла мыйзам ченемдүү кубулуш болгон. Ал эч качан Батыш Европанын жана Россиянын прогрессивдүү идеяларын кыргыз коомунун алдыңкы өкүлдөрүнүн тек гана өздөштүрүп алууларынын натыйжасы катары каралышы мүмкүн эмес⁴. Тескерисинче, ал Кыргызстанда XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында болгон коомдук болмушка терең өзгөртүүлөрдүн теориялык чагылдырылышы катары пайда болгон. Дал ушул жагдай Кыргызстанда агартуучулук идеологиясынын мазмунунун бардык өзгөчөлүктөрүн шарттаган.

Маданияттардын, айрыкча, агартуучулук феноменинин өнүгүүсүндөгү жалпылыкты жана өзгөчөлүктү кароодо биздин пикирибизче, эки аспектидеги ыкма пайдаланылышы

³ Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М., 1978. – 16-б.

⁴ Григорьева Т.П. Можно ли говорить об эпохе Просвещения на Востоке? // Труды межвузовской конференции по истории литературы зарубежного Востока. – М., 1970. – 324 - б.

мүмкүн: гносеологиялык аспект мыйзам ченемдердин келип чыгышын мүнөздөйт, социологиялык аспект коомдун турмушунда аракет кылуучу мыйзам ченемдерди кароону болжолдойт. Биринчи учурда маданият кубулушу зарылдык катары өнүгүү процессинде каралат, экинчисинде ал адамзат диалектикасынын белгилүү этабы, натыйжасы иретинде көрүнөт.

Маданий-тарыхый процесстин жүрүшүндөгү маанилүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бири болуп анын бирдиктүүлүгү эсептелет. Ушул өңүттө дүйнөлүк маданияттын өнүгүшүнүн ырааттуулугу жөнүндөгү көз караштын жаралышы, барыдан мурда, Жаңы мезгил, Агартуучулук доору менен байланышкан.

Албетте, агартуучулук маданий-тарыхый, руханий кубулуш катары ар бир региондук же улуттук агартуучулукка карата жалпы болуп эсептелет. Ошону менен бирге эле бул феномен цивилизациялык өнүгүүнүн ырааттуу этаптарына карата өзгөчөлүк катары чыгат. Бирок биз өзгөчөлүк жөнүндө айтуу үчүн ал бардык башка кубулуштардан аны айырмалоого мүмкүндүк берүүчү мүнөздүү белгилерге ээ болууга тийиш. Ушул өңүттө агартуучулук кайда жана качан, кандай шартта пайда болсо да, феодализмге каршы кубулуш болуу менен өзүнүн негизине социумду, жалпысынан коомдук турмушту, социомаданий жагдайларды капиталисттик мамилелердин «орбитасына» тартуу процессин камтыйт. Бул социалдык кубулуштун өнүгүшүнүн жалпы мыйзамченемдүүлүгү болуп эсептелет.

Чыгыш агартуучулугунун бир өзгөчө көрүнүшү катары кыргыз агартуучулугу башка өлкөлөрдүн (айрыкча коңшулаш, канатташ) прогрессивдүү идеяларынан, рухий баалуулуктарынан таасирленип, кыргыз коомунун турмуш, социомаданий ыңгайына жараша өнүгүүгө дуушар болгон. Дал ушул жагдай Кыргызстандагы жаңы агымдын имманенттүү маңызын, мазмунунун олуттуу өзгөчөлүктөрүн шарттаган.

Кыргыз агартуучулугу - бул маданий-тарыхый татаал процесстин мыйзам ченемдүү этабы. Андагы өз алдынча ажырагыс белгилердин болушу мындай ырааттуу прогрессивдүү феномендердин көп түрдүүлүгүн ырастайт.

Кыргыз агартуучулугу XIX кылымдын ортосунда Кыргызстанда болуп өткөн терең социалдык-экономикалык, саясий, маданий өзгөрүүлөрдүн үзүрү жана идеялык чагылдырылышы болгон. Ушуну менен анын өзгөчөлүгү жана өз алдынчалыгы шартталган.

Кыргыз агартуучулары европалык жана өзгөчө орус цивилизациясынын жергиликтүү элге тарашы үчүн кыртыш даярдашкан. Алдыңкы орус маданиятын өздөштүрүүгө чакырык, сабатсыздыкка жана маданияттан артта калуучулукка каршы күрөш, мусулман дининин ырым-жырымдарын ачык сындоо, алдыңкы саясий, философиялык жана социологиялык көз караштарды даңазалоо кыргыз агартуучуларына мүнөздүү белгилерден болгон.

Ошентип, бир мезгилдеги агартуучулук үчүн болгон аракеттердин натыйжасы кыргыз элинин агартуучулук багытынын өсүп-өнүгүп азыркы күнгө жеткендиги. Окуу жайлардын санынын жогорулоосу, илимий мекемелердин жогорку деңгээлде иш жүргүзүүсү, мектептер жана башка агартуу багыттары. Алардын катарын толуктаган окуу жайлардын бири Жалал-Абад мамлекеттик университети быйыл 20 жашта жана бул окуу-жай азыркы күндө түрдүү мүмкүнчүлүктөрдүн ордосу.

Колдонулган адабияттар:

1. К.: Ядов В.А. Идеология как теория духовной деятельности общества. -Л.,1961. -12-б.
2. К.: Философский энциклопедический словарь. – 2-изд. – М., 1989. – 206-207-б.

3. К.: Зарождение идеологии национально-освободительного движения. (XIX – начало XX вв.). – 45-б.
4. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М., 1978. – 16-б.
5. Григорьева Т.П. Можно ли говорить об эпохе Просвещения на Востоке? // Труды межвузовской конференции по истории литератур зарубежного Востока. – М., 1970. – 324 - б.
6. Бул жөнүндө караңыз: Саидбаев Т.С. Ислам и общество. – М., 1984.
7. Кузнецов Б.У. Современная наука и философия. – М., 1981. – 39-б.

* * *

УДК 130.2

ЖАМУнун тарыхындагы профессор Ш.М.Ниязалиевдин орду

Доранова А.Д., Токтогулова Г.Т. - ЖАМУ

Мамлекетибиздин эгемендүүлүккө жетишүүсү элибиздин тарыхый өнүгүшүндөгү көптөгөн маселелерди жаңыча көз карашка саясий руханий жактан мүмкүнчүлүк түздү. Эгемендүүлүктүн жаралышы кыргыз элинин коомдук-философиялык, маданий аң-сезиминин өсүп өнүгүүсүн изилдөөгө, көптөгөн аймактарда жогорку окуу жайлар ачылып, жаштарыбыз кыйынчылыксыз билим алууга кеңири жол ачты. Ушуга байланыштуу өз элинин тарыхын, салт-санааларын, дүйнөгө болгон көз караштарын, маданий-агартуучулук жетишкендиктерин жана андагы чыгаан инсандардын ордун изилдөө - бүгүнкү күндүн актуалдуу талаптарынын бири. Мына ушундай чыгаан инсандардын бири - 1938-жылы 12-декабрда Токтогул районунда туулган философия илимдеринин доктору, профессор Шайлообай Мамасалиевич Ниязалиев. Ал 1993-жылы 2-апрелде Жалал-Абад мамлекеттик университетин ачылган күндөн баштап иш жолун биздин окуу жайда уланткан. Агайдын өмүр таржымалына токтолсок, 1965-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетин ийгиликтүү аяктап, эмгек жолун Фрунзе политехникалык институтунун философия кафедрасында окутуучулук кесиптен баштаган. 1971-жылы Ленинград мамлекеттик университетинин аспирантурасын ийгиликтүү бүтүрүп, кандидаттык диссертациясын жактаган. 1971-1987-жылдары Фрунзе педагогикалык институтунда ага окутуучу, доцент, кафедра башчысы, партиялык уюмдун катчысы болуп иштөө менен окуу жайдын, шаардын, республиканын коомдук турмушуна активдүү катышкан. 1987-1990 - жылдары Ленинград мамлекеттик университетинин докторантурасында окуп, 1990-жылы докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргоп, философия илимдеринин доктору наамына ээ болгон. 1992-1993-жылдары Кыргыз архитектура жана курулуш институтунун коомдук илимдер кафедрасынын профессору, кафедра башчысы болуп иштеген. Ш.М.Ниязалиев 1993 -жылдан тартып, дээрлик он беш (15) жыл Жалал-Абад мамлекеттик университетинде профессор, кафедра башчысы, социалдык-гуманитардык факультетинин деканы болуп үзүрлүү эмгектенген. 2008-жылдан 2009-жылдын октябрына чейин Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин философия жана социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасынын профессору катары жогорку илимий-теориялык деңгээли, насаатчылыгы менен өзгөчөлөнүп, республиканын, университеттин деңгээлинде коомдук иштерге активдүү катышкан.

Профессор Ш.М.Ниязалиев педагогикалык ишин илимий чыгармачылык менен айкалыштырган акылгөй инсан болгон. Анын 100гө жакын илимий эмгектери социалдык философия жана улуттук, этностук психология боюнча Кыргызстандагы көрүнүктүү окумуштуулардан болгондугун көрсөтөт. Ал докторлук диссертацияларды жактоочу атайын

кеңештердин активдүү мүчөсү да болгон. Ш.М.Ниязалиевдин илимий жетекчилиги менен 8 кандидаттык диссертация жакталган.

Жогорку квалификациядагы илимий адистерди иштиктүү даярдагандыгы, республикалык жогорку окуу жайларында талыкпаган үзүрлүү эмгеги үчүн Ш.М.Ниязалиевге 2000-жылы «Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер» ардактуу наамы ыйгарылган. Кыргыз Республикасына өзгөчө эмгек сиңирген атуул катары персоналдык пенсия чектелген. Профессор Ш.М.Ниязалиев кайсы гана жамаатта иштебесин эмгекчилдиги, тактыгы, өз ишинин билерманы, жогорку деңгээлдеги кесипкөйлүгү, бийик адамгерчилиги менен чоң кадыр-баркка ээ болгон. Өзүнүн илимий жолун улантуучуларга даанышман-насаатчы, акылгөй жетекчи терең илимий потенциалга ээ окумуштуу катары сый-урматка татыктуу.

Орто кылымдын ойчулу Жусуп Баласагын:

Билим бийик түгөнбөс окуу – улук.

Адамда ушул эки артыкчылык⁵ дегендей, Шайлообай Мамасалиевич Ниязалиевге таандык мындай артыкчылыктар бир топ.

Агайдын баалуу өзгөчөлүктөрүн кайрадан эле Жусуп Баласагындын идеялары менен бекемдөөгө болот: чыныгы жашоо өзү үчүн, жеке өзүн сактоо үчүн эмес, адамдар үчүн кызмат кылганда гана бааланат, башкача айтканда, жашоонун маңызы адамдар үчүн аракеттенгендигинде деген идеясы Ш.М.Ниязалиевдин коомдогу орду, кызмат абалы, адамгерчиликтүү касиеттери менен үндөш. Мисалы:

Сен элге жөлөк болгун көңүл бөлүп,

Эл кызматын кылбаган - тирүү өлүк!

Адам эмес – жалаң өзүм дегендер,

Чыныгы адам – элдин камын жегендер⁶ деген үндөштүк Ш.М.Ниязалиев өзүнөн кийинки жаштарды инсан катары тарбиялоого чын дилинен жардам берген, алардын келечеги үчүн кам көргөн илимпоздордун бири экендигин далилдейт.

Ш.М.Ниязалиевдин гуманизмге, илим-билимге, таалим-тарбияга ширелген идеялары өз мезгилинин прогрессивдүү зарылдыгы болгон.

Маркум агай бул көрүнүштү туура баамдап, келечек жаштардыкы, жаштар коомдон өз ордун табуусу зарыл деп, өзү иштеген Жалал-Абад мамлекеттик университетинин философия жана гуманитардык илимдер кафедрасынын жаш аспиранттарын илимге үндөп, илимдин эшигин кенен ачкан.

Анын айкын далили Ш.М.Ниязалиевдин илимий жетекчилиги менен сегиз (8) кандидаттык диссертация жакталса, ал иштердин алтоо Жалал-Абад мамлекеттик университетинин аспиранттарына таандык.

Ш.М.Ниязалиевдин эмгек ишмердүүлүгүндөгү баалуулуктардын дагы бири адамдарды илимий эмгектенүүгө тарбиялай билгендигинде. Тактап айтсак, Ш.М.Ниязалиевдин демилгеси жана жетекчилиги менен окуу-усулдук эмгектер, окуу куралдар жарыкка чыккан. Мисалга алсак, «Философиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (Ниязалиев Ш.М., Токоева Г. С., Атамурзаева Б. М.), «Философия» (учебное пособие Ниязалиев Ш.М., Токоева Г. С., Бегимкулова А. С., Доранова А. Д.), «Атактуу акылмандар жөнүндө кыскача ойлор» (Ниязалиев Ш.М., Токоева Г. С.), «Мировоззрение Барпы Алыкулова» (Ниязалиев Ш.М., Токоева Г. С.). Ошондой эле көптөгөн диссертацияларга, авторефераттарга, окуу куралдарына өзүнүн сын пикирлерин берген. Ал эми түздөн-түз Г.С.Токоеванын «Мировоззрение Барпы Алыкулова», Р.К.Шамшиевдин «Жеңижоктун дүйнө таанымына философиялык анализ», Э.А.Сүйналиеванын «Философский анализ

⁵ Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – 58 – б.

⁶ Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – 306 – б.

идейно-художественных особенностей творчества Джоомарта Бөкөнбаева», А. К. Мамадалиевдин «Гуманистические идеи в общественных воззрениях акынов-мыслителей XIX начала XX вв» жана Б.М.Атамурзаеванын социалдык философия боюнча жазган кандидаттык диссертацияларына илимий жетекчи болгон.

Жаңы геосаясий мейкиндикте өткөндөгү прогрессивдүү элдик мурастарга карата болгон кызыгуулар артып, аларды өздөштүрүп, иликтеп, учурдун талабына ылайык ассиологиялык мазмунун өздүк асылдыкка, керектөөгө айландырууну жогорку деңгээлде уюштуруу зарылдыгын өз мезгилинде туура баамдаган Ш.М.Ниязалиев өз аспиранттарынын илимий изилдөөлөрүн кыргыз философиясын өнүктүрүүчү, толуктоочу, байытуучу нукка бурган. Анткени мындай көрүнүштөр кыргыз философиясынын эн баалуу жактарынын бирин түзүп, бул багытты ар тараптуу жана терең концептуалдуу изилдөө учур талабы болгон.

Чынында, окумуштуу - философ Ш.М.Ниязалиев өзү изилдеген социалдык философия жана улуттук этностук психология боюнча гана көрүнүктүү окумуштуу - философ болбостон, кыргыз элинин коомдук-философиялык, саясий, социо-маданий, этика жана эстетикалык маселелерин изилдөөдө, чечмелөөдө маанилүү салым кошкон.

Ш.М.Ниязалиевдин философиялык ой чабыты 1971-жылдары эле башталып, аны өнүктүрүү иши өмүрүнүн аягына чейин созулган.

Профессор Ш.М.Ниязалиев 2009-жылдын 21-октябрында көз жумду, бирок артында кыйла баалуу маданий-агартуучулук, педагогикалык иштерди, философиялык, айрыкча, кыргыз философиясы үчүн баалуу мурастарды калтырды. Анткени маркум агай өзүнүн бүткүл өмүрүн, илимпоздук кудуретин философиянын тарыхына, социалдык философияга жана кыргыз элинин коомдук философиялык ойлорун изилдөө темаларына арнаган.

* * *

УДК 514.122

Студенттин өз алдынча билим алуусун калыптандыруу

Садыкова Н.Б. - ЖАМУ

***Аннотация.** Макалада студенттердин математика сабагында өз алдынча билим алуусуна жана алган билимин практикада колдоно билүүсүнө жана жетишүүсүнө анализ жасалган.*

***Аннотация.** В статье приводится анализ применения и освоения самостоятельной работы студентов на уроках математики.*

***Annotation.** The analysis of the using happens to in article and mastering the independent work student on lesson mathematicians.*

Коомдо жүрүп жаткан өзгөрүүлөр окуучу менен окутуучунун ортосундагы мамилелердин өзгөрүлүшүнө алып келди: студенттердин өз алдынча иштөөсүнө, окутуучулардын окуу процессинде прогрессивдүү деп эсептелген жаңы ыкмаларды колдонуусуна, окуучунун билим деңгээлин текшерүүдө жана мониторинг жасоодо компьютердик технологияларды колдонууга кеңири жол ачып берди.

Ошону менен бирге демократиялык принциптерди окуу процессинде колдонуу айрым учурда студенттердин билим деңгээлинин төмөндөшүнө, окутуучулардын өз ишине кайдыгер мамиле жасоосуна алып келип жаткандыгы талашсыз. Студенттердин билим деңгээлинин төмөн болушу субъективдүү (студенттин мектептеги алган

билиминин төмөндүгү, студенттин социалдык абалы ж.б.) жана объективдүү (студент окуган адистигине кокусунан кирип калган, студенттин окууга болгон жөндөмдүүлүгү төмөн ж.б.) себептер менен байланышкан. Окуучунун билим деңгээлине окутуунун сапаты түздөн-түз таасирин тийгизет. Ал эми окутуунун сапаты көптөгөн окутуучулардын илимий-методикалык деңгээлине, окуу жайынын окуу-материалдык базасына, коллективдин моралдык-психологиялык климатына, окутуучунун ар бир сабакка болгон даярдыгы боюнча аракеттерден көз каранды боло тургандыгы белгилүү. Ошондуктан окутуунун формаларын өркүндөтүнүн негизги максаты окутуунун сапатын жогорулатуу.

Студенттер математиканын программасын өздөштүрүүдө көптөгөн суроолор менен кайрылышат. Көпчүлүк суроо талаптар боюнча 1-курста өтүлүүчү математиканын бир тармагы болгон аналитикалык геометрия сабагынын эрежелери жана формалары колдонулуп чыгарылуучу кээ бир маселелерди чечүүнүн жолдорун көрсөтөлү.

Математиканы үйрөнүүдө студенттердин активдүүлүгү жана өз алдынчалуулугу алардун терең жана бекем билимге ээ болушуна мүмкүнчүлүк берет.

Тегиздиктеги аналитикалык геометриянын айрым маселелерине токтололу. Маселелерди чечүүдө студент буга чейинки алган билиминин, математикалык түшүнүгүнүн б.а. түз сызык, кесинди, үч бурчтук ж.б. пайдалануу менен төмөндөгү маселелерди чечүүсүн сунуштайлы.

Маселе: ABC үч бурчтугунун чокулары белгилүү координаталары аркылуу берилген $A(-7;-4)$, $B(1;10)$, $C(6;2)$.

Ушул үч бурчтуктан төмөндөгүлөрдү аныктоо талап кылынат:

1. AB жагынан узундугун тапкыла.
2. AB жагынын теңдемесин жана бурчтук коэффициентин аныктагыла.
3. C чокусу аркылуу AB жагына түшүрүлгөн бийиктиктин теңдемесин түзгүлө.
4. B чокусу аркылуу жүргүзүлгөн медиананын теңдемесин аныктагыла.
5. В ички бурчтун радиандык (теңдемесин) маанисин эсептегиле .
6. ABC үч бурчтугунун аянтын эсептегиле.

Маселени чыгаруу:

1. Тегиздиктеги берилген эки чекиттин ортосундагы аралык төмөнкү формуланын жардамы аркылуу аныкталат. $d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}$ (1)

$A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$ берилген чекиттер (1) формуласын колдонуп, AB жагынын узундугун эсептейбиз.

$$d_{AB} = \sqrt{(1+7)^2 + (-10+4)^2} = \sqrt{64+36} = \sqrt{100} = 10$$

2. Берилген эки чекит аркылуу өткөн түз сызыктын теңдемесин табуу үчүн

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} \quad (2)$$

формуласын пайдаланабыз.

Анда

$$\frac{x+7}{1+7} = \frac{y+4}{10+4}; \frac{x+7}{8} = \frac{y+4}{14} \rightarrow \frac{x+7}{4} = \frac{y+4}{7} \rightarrow 7x - 4y + 33 = 0 \perp$$

болгон AB жагынын теңдемесин алабыз. Суроонун экинчи жарымы боюнча түз сызыктын бурчтук коэффициентин табуу талап кылынган .

Эгерде түз сызыктын теңдемеси, тегиздикте $A_x + B_y + C = 0$ (3)

түрүндө берилсе, анын бурчтук коэффициенти $K = \operatorname{tg} \varphi = -\frac{A}{B}$ (4)

формуласынын жардамы менен аныкталат. Жогоруда табылган АВ жагынын тендемесинде $A=7$; $B=-4$; . Ошондуктан АВ түз сызыгынын бурчтук коэффициенттери төмөнкү мааниге ээ.

$$K = \operatorname{tg} \varphi = \frac{7}{4}$$

3. С чокусунан түшүрүлгөн бийиктик АВ жагынан перпендикуляр болот. Ал эми перпендикулярдуу түз сызыктардын бурчтук коэффициенттери

$$K_1 = -\frac{1}{K} \tag{5}$$

формуласы аркылуу байланышат. Ошондуктан изделүүчү түз сызыктын бурчтук коэффициенттери $K_1 = -\frac{4}{7}$ болот. Бурчтук коэффициенттери белгилүү болгон учурда, берилген чекит аркылуу өткөн түз сызыктын тендемеси

$$y - y_1 = k_1(x_1 - x_1) \tag{6}$$

аркылуу аныкталат. Андыктан

$$y - 2 = -\frac{4}{7}(x - 6) \rightarrow 7(y - 2) = -4(x - 6) \rightarrow 7y - 14 = -4x + 24 \rightarrow 4x + 7y - 38 = 0 .$$

Акыркы алынган теңдеме СН бийиктигинин тендемеси болот.

4. Үч бурчтуктун бир чокусу аркылуу жүргүзүлгөн медиана анын карама-каршы жагын тең экиге бөлөт. Ошондуктан В чокусу аркылуу жүргүзүлгөн медиана АС жагынын ортоңку чекитин аныктайбыз. Ал эми ортоңку чекиттин координаттары

$$x = \frac{x_1 + x_2}{2} \qquad y = \frac{y_1 + y_2}{2}$$

туюнтмалары аркылуу табылат.

$$x = \frac{-7 + 6}{2} = -\frac{1}{2} \qquad y = \frac{-4 + 2}{2} = -1 \qquad D = \left(-\frac{1}{2}; -1\right)$$

АС жагынын ортоңку чекити болот. Эми (2) формуласынын жардамы аркылуу ВД медианасынын тендемесин табабыз.

$$\frac{x - 1}{-\frac{1}{2} - 1} = \frac{y + 10}{-1 + 10} \rightarrow 6x + y + 4 = 0 .$$

5. Берилген эки түз сызыктын арасындагы бурч

$$\operatorname{tg} B = \frac{K_2 - K_1}{1 + K_1 K_2} \tag{7}$$

формуласы аркылуу эсептелет. Мында K_1, K_2 тиешелүү түз сызыктардын бурчтук коэффициенттери (7) формуланы колдонуу үчүн АВ жана ВС жактарынын тендемелерин түзөбүз. Жогору жакта АВ жагынын тендемеси. $7x - 4y + 33 = 0$ ал эми бурчтук коэффициенттери $K_2 = \frac{4}{7}$ экендигин көрсөтөт. Ошол эле жол менен, (2) формуланы пайдаланып ВС жагынын тендемесин жана бурчтук коэффициентин аныктайбыз.

$$\frac{x - 1}{6 - 1} = \frac{y + 10}{2 + 10} \rightarrow \frac{x - 1}{5} = \frac{y + 10}{12} \rightarrow 12(x - 1) = 5(y + 10)$$

$$12x - 5y - 62 = 0, \text{мында } k_3 = \frac{5}{12}$$

(7) формуланы пайдаланабыз.

$$\operatorname{tg} B = \frac{\frac{5}{12} - \frac{7}{4}}{1 + \frac{5}{12} \cdot \frac{7}{4}} = \frac{-\frac{16}{83}}{\frac{48}{83}} = -\frac{16}{12} \cdot \frac{48}{83} = -\frac{64}{83} = -0,771$$

$$\operatorname{tg} B = 0,771.$$

6. ABC үч бурчтугунун чокуларынын координаттарын

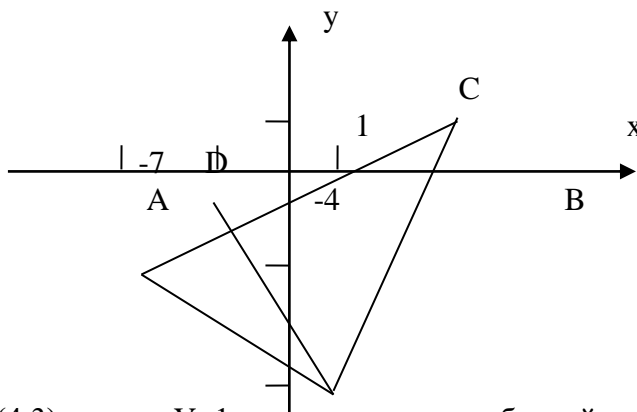
$$S = \pm \frac{1}{2} \cdot [(x_2 - x_1)(y_3 - y_1) - (x_3 - x_1)(y_2 - y_1)] \quad (8)$$

формуласына коюп, ABC үч бурчтугунун аянтын эсептейбиз.

$$S = \pm \frac{1}{2} [(1+7)(2+4) - (6+7)(-10+4)] = \pm \frac{1}{2} (8 \cdot 6 + 13 \cdot 6) = 3(8+13) = 3 \cdot 21 = 63$$

S=63 кв бирдик.

ABC үч бурчтугун жана жогоруда алынган маанилерди чиймеде көрсөтөбүз.

Маселе: А (4;3) жана $Y=1$ түз сызыгынан бирдей аралыкта жаткан чекиттердин геометриялык ордунун теңдемесин түзгүлө.

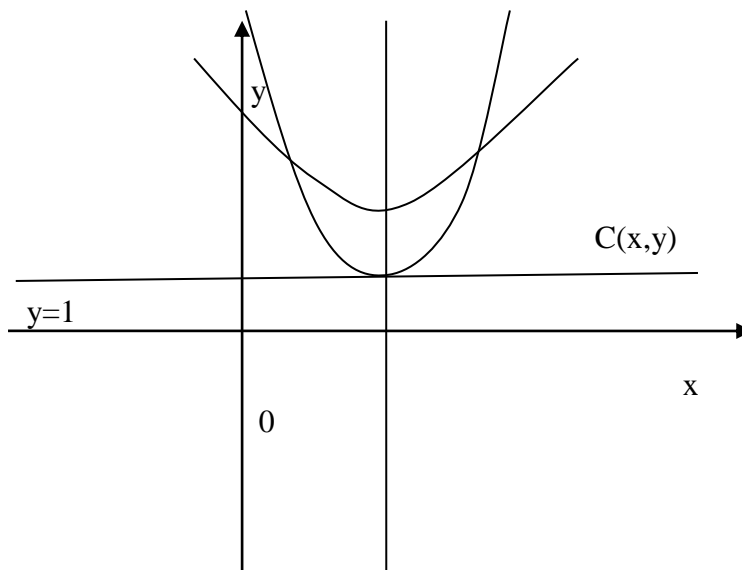
Чыгаруу: С (x;y) каалагандай чекитин алабыз, да ал чекиттен $y=1$ түз сызыгына $CB \perp$ ын түшүрөбүз. Маселенин шарты боюнча $AC = CB$ экендиги белгилүү.

$$\sqrt{(x-4)^2 + (y-3)^2} = \sqrt{(x-x)^2 + (y-1)^2}$$

$$(x-4)^2 + (y-3)^2 = (y-1)^2 \text{ ка ээ болобүз.}$$

Алынган теңдемени жөнөкөйлөтүп, изделүүчү геометриялык чекиттердин ордундарынын теңдемесин табабыз.

$$y-2 = \frac{1}{4} (x-4)^2 \text{ бул параболанын теңдемеси.}$$

Студенттин өз алдынча кайталап, өздөштүрүлгөн билим студент качан болбосун жана кимге болбосун айтып бере алгандыгы менен баалуу. Анын активдүүлүгүн жана инициативаларын өнүктүрүүдө өз алдынча иштерди системалуу жана максаттуу уюштуруп, өткөрүү эң жакшы каражаттардан болорун психология илими далилдеп берүүдө. Окутуу процессинде студенттердин өз алдынча иши бул окутуучунун катышуусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча ал үчүн атайын бөлүнүп берилген убакытта аткарылуучу иш.

Адабияттар

1. В.А.Оганесян, Ю.М.Колягин.,Методика преподавания математики. -М.: Просвещение, 1980.
2. А.П.Пиговский,М.Г. Маланюк.,Методика преподавания математики. -М.: Просвещение, 1981.
3. Варикова О. В. Формирование профессиональных умений студентов технологических ВУЗов. Автореферат кан.дисс. Ярославль, 2001.

* * *

УДК 551. 4 .01

Окутуунун жаңы технологиясы катары интерактивдүү методдун
теориялык негиздери

Ташматова Н.А. - ЖАК

Постсоветтик республикалардын баарына, анын ичинде, Кыргызстанга да окутуунун жана тарбиялоонун жаңы инновациялык технологиялары Европа жана башка өлкөлөрдөн (АКШдан) акырындык менен келе баштады да, учурда алар иш процессинде активдүү колдонулуп жатат. Биз бул чакан билдирүүдө ошондой жаңы технологиялардын бири - ITLM деп аталган интерактивдүү методдун теориялык негиздери жөнүндө сөз кылабыз. Бул эмне деген түшүнүк? Оболу, мына ушуну тактап алалы. I - (interactive) интерактивдүү, T - (teaching) окутуу, L - (learning) үйрөтүү, M - (methods) методдор. Ал эми мындай түшүнүктөрдү сүйлөмгө реконструкцияласак, «окутуунун интерактивдүү методдору» деген түшүнүк келип чыгат.

Окутуу менен тарбиялоодогу интерактивдүү методдор окуучуларды өз ара карым-катышы, окуучулар менен окутуучунун ортосундагы карым-катыш, классикалык түшүнүктөргө салып айтсак, тарбиялоочу менен тарбиялануучунун ортосундагы тең укуктуу мамиле, ырас, мындай түшүнүк көп жылдар бою жашап, аң-сезимге сиңип калган авторитардык педагогиканын принциптерине ылайык келбеген жат көрүнүш эле. Интерактивдүүлүктүн технологиялык өзгөчөлүктөрү муну менен эле чектелбейт. Интерактив түшүнүгү англис тилинен келип, «өз ара кызматташтыкта болуу», «биргелешип аракеттенүү» дегенди түшүндүрөт. Ал билим жана тарбия алуучулардын жогорку активдүүлүгүн талап кылып, алардын алган теориялык билимдерин чыгармачылык менен өздөштүрүүгө түртөт, мында окутуу менен тарбиялоонун жугумдуулугунун коэффициенти артып отурат.

Окутуунун жана тарбиялоонун жаңы технологиясы катары интерактивдүүлүк моделиин негизги критерийлери катары мына буларды белгилеп туралы. Негизги түшүнүктөр тезис формасында гана сунуш кылынат:

1. Сабакта окуучулардын, студенттердин арасында бейформал дискуссиянын эркин болушу. Мындай шартта ар бир окуучу же студент өз оюн айтууга жана өзгөлөрдүн пикирин угуп, өзүнүн оюн бекемдөөгө, аны тууралоого, оңдоого шарт түзүлөт.
2. Окуу материалдарынын чектөөгө салынбаган абалда эркин берилиши. Мындай шарт, ириде, ал материалды кабыл алып, өздөштүрүп жаткан субъектинин өз алдынча эркин ойлоосуна өбөлгө түзөт.
3. Сабактардын лекциялык формасынын (бир жактуулук) аздыгы. Мугалим, окуучу же студент кааласа-каалабаса да, лекцияда сунуш кылынган окуу материалы таңууланат, аны өздөштүрүүгө туура келет.
4. Семинардык сабактардын басымдуулугу. Сабактын семинар формаларында интерактив технологияларынын көптөгөн элементтерин (маселени түгөйлөшүп талдоо, майда-майда топтордо иштөө, жарыш, презентациялоо) кеңири пайдаланууга шарт түзүлөт.
5. Окуучунун же студенттин демилгеси, алардын ар биринин оюн колдоо, ортого салуу.
6. Жалпы топко берилүүчү үргүлжү тапшырмалар, аларды окуучулардын (студенттердин) бирге, аралашып, чогуу аткарышы.
7. Жазуу иштерине көбүрөөк маани берилиши. Сынчыл ойлом технологиясынын негизги каражаттарынын бири болгон «Окуу жана жазуу аркылуу окутуу» методунун алгылыктуу жактары... Же болбосо, окуучунун, студенттин сабаттуулугу көбүрөөк жазуу жумуштары аркылуу ишке ашырылат деген тезис жетекчиликке алынат.

Булар интерактивдин негизги параметрлери гана болду, булардын ар бирин өз-өзүнчө чечмелөөгө болор эле.

Окутуудагы интерактивдүү модель анын салттуу технологияларына карама-каршы турабы, алардын бирин экинчиси жокко чыгарабы, же тескерисинче, аларды жуурулуштурганда жакшы натыйжаларга жетишүүгө болобу? Мындай суроолор соьку мезгилде актуалдуу болуп, күн тартибине бат-бат коюлуп келет.

Окутуу технологиясынын эки гана модели бар (интерактив жана салттуу) деп кесе айтуунун өзү туура эмес. Окуучулар менен студенттердин активдүүлүгүн арттырууну камсыз кылган шарттарды, метод, ыкмаларды, формаларды ондоп, жүздөп саноого болор эле, алардын моделдештирилген, системалаштырылган технологиялары өлкөдө кеңири жайылтылып, ар кандай семинарларда, тренингдерде талкууланып эле жүрөт. Мугалим тээ 1960-1970-жылдары жарык көргөн окуу китеби менен иштеп жатып (ал эми бул — бизге мүнөздүү эле көрүнүш), сабакта талкууланып жаткан тема боюнча жазуу жүзүндө тапшырма аткартардын алдында окуучуларга же студенттерге экиден-үчтөн түгөйлөшүп, маселени талкуулап алуусун суранса, ал мугалим интерактив методун колдонду деп айтууга болот. Көрүнүп тургандай, окутуу технологиясы — аракет, чыгармачылык менен жүргүзүлгөн аракет, анын мүнөзүн, жүрүшүн окуу китебинин эскилиги же жаңы муундагы окуулук экендиги өзгөртө албайт. Деги эле окуу китеби дегенди окутуунун салттуу технологиясына же интерактивдүү жолдоруна ылайыктап жазат деген түшүнүк жок, андай болгон эмес, болбойт дагы, Маселе ошол окуулуктагы материалды окуучуга, студентке жеткирүүнүн эффективдүү технологиясын таап алууда же иштеп чыгууда, аны колдонууда жатат. Сабаттуу, билимдүү, ишине жоопкерчилик менен мамиле жасаган ар бир мугалим, эгерде ал чыгармачылык менен иштесе, окутуунун салтка айланган стандарттык методдору менен интерактив методдорун ылайыгына жараша интеграциялап жүрүп олтурат, мунун чеги жок экенине ынана баштайт.

Маселенин көмүскөдөгү экинчи жагын да эске ала жүрөлү. Эгерде тигил же бул сабагы кызыктуу өтсө (балким, бул темага гана байланыштуу болду), мугалим буга интерактив технологиясын кеңири колдонгонуна шылтап коёт да, мындай ыкмаларга башоту менен кирип алат. Ар кандай сабактын максаты тема боюнча окуучунун, студенттин кызыгуусун жаратуу менен эле чектелбейт, анын кыйла кеңири максаты бар, алардын бири, айталы, мугалим тигил же бул маселе боюнча класска (аудиторияга) эч кандай маалымат бербей туруп эле, алардын ой жүгүртүүсүнө таянып, ал маселеге жооп табууга, изденүүгө, ой жүгүртүүгө түрткү бергенинде. Мында убакыт да, башка каражаттар да үнөмдөлөт. Окуучуну, студентти эмнеге үйрөтүү керек (чому учить)? Мына ушул маселе приоритет болушу зарыл. Сабакта фактылардын, маалыматтардын, аргументтердин системасын гана өздөштүрүп алуусун кааласаң, анда ITLM элементтеринин зарылчылыгы деле жок. Эгерде окуучунун (студенттин) көндүм-адаттарын, өз алдынча ойломун, талдоо, синтездөө, жыйынтык чыгаруу жөндөмүн калыптандыруу керек болсо, анда ITLMдин технологиясы абдан зарыл. Ал эми эң негизгиси — мугалим өзү элден мурда окутуунун жаңы натыйжалуу технологиясы катары ITLMдин теориялык негидерин мыктылап өздөштүрүп алганы жакшы.

• * *

УДК 1 (091)

Тоголок Молдонун дүйнөтаанымындагы адам экзистенциясы

Токоева Г.С. – ЖАМУ

Философиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз элинин философиялык көз карашында түбөлүктүү болгон темалардын бири болгон адам маселеси ар тараптуу ой

жүгүртүүлөргө ээ болуп келген. Биздин бул чакан макалада XIX кылымдын аягы XX кылымдын биринчи жарымында жашаган белгилүү кыргыз ойчулдарынан болгон Тоголок Молдонун адам маселесине карата ой жүгүртүүсүн талдоого алууну туура таптык.

Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) кыргыздын белгилүү жазма акыны жана ойчулу катары таанылып, дүйнөкарашы демократиялык-прогрессивдүү багытта өнүгөт. Башка кыргыз акындары сыяктуу Тоголок Молдо да адам, анын жашоосу, жакшылык жана жамандык, социалдык теңдик, адептүүлүк жана адепсиздик ж.б. маселелер жөнүндө ой жүгүртөт. Ойчулдун аң-сезиминде дүйнө түшүнүгү адам, коом, жаратылыш бытиесин камтыган өз ара байланыштагы реалдуулук катары аңдалып билинет жана аны таанып билүү ар кандай ишмердүүлүктү талап кылат.

Ойчулдун адам жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү социалдык чындыкты чагылдыруу жолу менен чечилген. Акындын көз карашында адам өзүн инсан катары коомдо гана аңдап биле алат. Анткени коомдо түрдүү социалдык топтор, катмарлар, улуттук жана этникалык айырмачылыктар бар жана алар бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта. Коом жөнүндөгү окууларда да социалдык топтордун экономикалык, саясий, рухий жана башка мамилелери аркылуу коомдогу жашоо улана тургандыгы маалым. Ушундай аспектиде алып караганда Тоголок Молдо да кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн анализдөө менен адам темасын ачууга аракет жасаган. Башка ойчулдар сыяктуу эле анын дүйнөкарашында XIX кылымдын аягында кыргыз коому “бай” жана “кедей” деп аталган социалдык катмардан турган. Мындай бөлүүгө себеп болгон ошол акын жашаган доордун өзү күбө. Анткени ошол мезгилде социалдык теңсиздиктин, адилетсиздиктин өкүмү үстөмдүк кылып, карапайым калктын мүдөөсүнө каршы болгон бай манаптардын эрки жогору турган. Мындай социалдык чындык Тоголок Молдонун чыгармачылыгында да чагылдырылган.

Залим өкмөт тушунда,
Жабыр көрдүң ушунда.
Чокоюң жок бутунда –
Отун алдың кышында
Жалчы жүрдүң алданып,
Жайы, кышы жабыркап,
Бйлап жүрдүң зарланып.
Пайда таап байлардан
Калганың жок малданып¹.

Акын эки доорду башынан өткөргөн инсан. Совет доорундагы өзгөрүүлөрдү, жаңы тартипти, жетишип жаткан ийгиликтерди, социалдык жактан тең укукка ээ болгон жаңы советтик доорду чыгармалары аркылуу чагылдырат. Жаңы бийлик кедейлерге бардык эркиндикти берди. Жаратылыш кандай белек тартуулаган болсо, ошонун баары карапайым калкка таандык катары бааланат жана жаңы советтик доордун реалдуулугуна ылайык жашоо зарыл экендигине чакырат. Ал калкка карата мындай дейт:

Кедейим сөзгө кулак сал,
Өкмөттү колуңа ал.
Кедейлер сага сөз келди,
Айта турган кез келди.
Өзгөрүшкө өзүңдү,
Сала турган кезегиң.
Өкмөттү колуңа
Ала турган кезегиң².

¹ Тоголок Молдо. Тандалган ырлар. – Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1951. – Б. 61.

Акындын ой жүгүртүүсүндө совет бийлиги социалдык жактан теңдик гана тартуулабастан, сөз эркиндигин да кошо ала келди. Ар бир инсан өз пикирин, жеке оюн билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Ошол эле учурда адам өзүнүн бардык жөндөмдүүлүгүн көрсөтө ала турган шарт түзүлдү. Адамдагы эң негизги ишмердүүлүк болгон эмгектен сырткары, акыл-эс менен жашап, илим-билим жолунда болуп, адамдык баалуулуктарды алып жүрүүгө чакырат: “илим-билим үйрөнүп, бир сөзүңдөн жанбагын”. Бул тезиси аркылуу ынтымакка, биримдикке, башкалардын эмгегин баалоого, чынчыл болууга чакырат. Акындын моралдык-этикалык көз карашында арамзалык, бирөөнүн эсебинен жан баккандык жамандык катары бааланат. Адам жөнүндөгү окуусунда Тоголок Молдо жүрүш-туруш нормаларындагы терс сапаттар катары кайдыгерлик, бекерпоздук, акылсыздык, аңкоолук сыяктуу моралдык-этикалык категориялар чагылдырылат. Анын “Жан бакты” деген чыгармасында төмөндөгүдөй саптар кездешет:

Түбүнөн эмгек кылбаган,
Түйшүк кылбай көнүккөн.
Анча-мынча кызматка,
Бала кезде көнбөгөн.
Өжөрлүгү дагы бар,
Өз билгенин бербеген¹

Бул чыгармада белгилүү болгондой, акындын дүйнөкарашында бардык терс моралдык сапаттар жамандыктын көрүнүшү болуп саналат. Ошондуктан, акын бардык адамдарды биримдикке, ынтымакка, бири-бирин сыйлай билүүгө чакырат. Бул болсо бир эле адамдар ортосундагы мамилени жакшыртпастан, коомдун өнүгүүсүнө да таасирин тийгизе турганын белгилеп көрсөтөт. Коомдун өнүгүүсүндө негизги кыймылдаткыч күч катары карапайым калк, кедей-кембагалдар экендигин чыгармалары аркылуу чагылдырат. «Орок оруп, чөп чапкан, мал баккан кедей. Чыгымга кирип, жалчы жүрүп, кайгыга баткан кедей». Антсе да, ал бардык кыйынчылыктарды жеңе алат. «Суукка таң атканча тоңгон кедей. Жабыркап, жайы-кышы жалчы жүрүп, бай-манап кызыл канын соргон кедей».

Мындай теңсиздик совет доорунда гана жок кылынды. Жаңы бийликтин социалдык тең укуктуулукту камсыз кылышы советтик реалдуулуктун жетишкендиги. Бул жөнүндө акын “Бактылуумун” деген чыгармасында чагылдырат:

Апта сайын, ай сайын
Аралап борбор шаарымды,
Маскөөгө барып өткөн жыл
Ачып келдим багымды.
Айлансам болот советтин,
Кеңири чапкан жолуна.
Кремлди аралап,
Кезиктим нечен сонунга².

Советтик чындык адам үчүн зарыл болгон бардык мүмкүнчүлүктөрдү жаратты. Инсандын ар тараптуу өнүгүүсүнө жана чыгармачыл жашоосуна багыт берди.

Ошентип, акын социалдык теңсиздик жана теңдик, адилеттүүлүк жана адилетсиздик маселеси аркылуу адам бытиесин ачып берүүгө аракет жасаган. Индивид социалдык жактан эркин болгондо гана жеке адамдыгын аңдап биле ала турганын белгилейт.

Адамдагы адамдык эмгек аркылуу да көрүнөт. Бекеринен акын эмгектин улуулугун ырдабаса керек. Анын көз карашында эмгек гана адамды адам кылат жана ал аркылуу

² Тоголок Молдо. Тандалган ырлар. – Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1951. – Б. 66.

¹ Тоголок Молдо. Чыгармалар. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1970. – Т. 1. – Б. 107

² Тоголок Молдо. Тандалган ырлар. – Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1951. – Б. 23.

бааланат. Ошондой эле өзүнө ыңгайлашкан дүйнөнү түзөт, жаратылышты өзгөртөт, жалпы эле адам дүйнөсүн кооз кылып түрдөнтөт, өзү керектөөчү баалуулуктар бытиесин пайда кылат. Акындын төмөнкү саптарын көрөлү:

Суу чыкпаган талаага
Сулуу пахта эгилген.
Жергелүү эл демденип,
Жерге жемиш жедирген.
Аңкап жаткан байыркы,
Аңыздары семирген.
Акжубаздар ар түрдүү
Жүргүзүлдү тегирмен¹.

Бул чыгармада адамдын талыкпаган эмгегин, анын жаратылышты өзгөртүүчү ишмердигин жогорку деңгээлге көтөрөт. Элдин эмгек аркылуу ийгиликке жетерин, ал аркылуу бааланары жана адамдагы инсандык сапат калыптана турганын чагылдырып бере алган. Эмгек адамды жаңы ийгиликтерди жаратууга түрткү берет жана материалдык жактан керектөөлөрдү канааттандыруунун булагы экендигин акын элге жеткирүүгө аракет жасайт. Эмгек адам жашоосунун образы, жашоо адаты болуп калышы керек. Эмгек гана адамдагы жөндөмдүүлүктөрдү, демилгелүүлүктү, кубанууну, канааттанууну жаратат. Акындын ою боюнча адам өзүнүн эмгегинин натыйжасы менен ийгиликтерге ээ болот.

Ошентип, Тоголок Молдонун антропологиялык ой жүгүртүүсүндө адам – жаратылыштагы аң сезимдүү, ишкер жандык. Ал баарын жаратат, өндүрөт, жаратылышка түр берет, курчап турган чөйрөгө карата иш аракетин жүргүзөт, өзүнө зарыл болгон керектөөлөрүн канааттандырат.

Тоголок Молдо “Адамдардын мүнөзү” деген чыгармасында түрдүү моралдык-нравалык сапаттарга ээ болгон адам мүнөзүн ирети менен чагылдырат. Акын жакшы менен жамандын байланышын карама-каршылык аркылуу чагылдырып берүүгө жетишет. Моралдык жактан терс категориялар катары каралган кээ бир сапаттарды мүнөздөйт. “Жел колтук дардаң” адам болорун, ал желип-жортууп, көп сүйлөп, текебер жана тентек экендигин белгилейт, мындай адамдын орду төмөн жакта. Жел өпкө көйрөң дегендин “өпкөсү ичине батпай”, өзүн катардагы адамдан жогору койгонун, айткан сөзү иши менен дал келбей, кеп талашып, орунсуз сүйлөй турганын сындайт. Ал эми “жаман” деген атты алып жүргөн арамза адам болорун, арамдык ичинен кетпестигин жана “кеп жебеген кежир” адамдын кездешерин талдайт. Андан ары акын адамдан башкача көктүгүн көрсөткөн, “аштык айдап сугарбай, оокат менен иши жок жалкоо” бардыгын, ал түбүнөн оңбостугун кейип айтат. Ошондой эле “көк тил тантык” деген көп сүйлөп “жанын жеген” адам бар экендигин, ал “бир айтканын эки айтып” турарын кемчилик катары анализдейт. “Эл арасын ушактап, бузуп жүргөн ушакчы” кездешерин акын мындайча сүрөттөйт: “Эл арасын ушактап, бузуп жүргөн ушакчы. Айтпаган сөздү айткандай, анык кылат ушакчы. Анык айткан сөзүңдү, танык кылат ушакчы”¹.

Тоголок Молдо адам мүнөзүндөгү сыйкылык менен кошоматты да терс сапат катары баяндайт. Бул аркылуу ойчул жакшылык менен жамандыктын, мазмун менен форманын, сулуулук менен көрксүздүктүн диалектикасын философиялык жол менен чагылдырып берүүгө жетишкен. Полярдуу категорияларды сүрөттөө менен жаратылыштагы жана адам жашоосундагы диалектикалык карама-каршылыктын жана өз ара биримдиктин бар экендигин белгилей алган. Бул айтылганды акындын дагы бир “Элкин тоо” деген чыгармасы тастыктай алат. Акын “Оорунун жайын соо билбейт, буйласыз атан жөн

¹ Тоголок Молдо. Тандалган ырлар. – Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1951. – Б. 79.

¹ Тоголок Молдо. Тандалган ырлар. – Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1951. – Б. 97

жүрбөйт. Адыры болбой тоо болбойт, аркары болбой зоо болбойт. Карысы болбой эл болбойт. Камышы болбой саз болбойт, өрдөгү болбой көл болбойт”² деп, жаратылыштагы жана адам бытиесиндеги диалектикалык себеп-натыйжалык байланышты, өз ара шартталышты чагылдырат.

Ошентип, прогрессивдүү демократиялык маанайдагы дүйнөтаанымы менен белгилүү болгон Тоголок Молдо өзүнүн башка замандаштары сыяктуу адам бытиесине карата өзгөчө философиялык ой жүгүртүүлөрү аркылуу таанылды. Анын адам экзистенциясына болгон көз карашы доордун алдыңкы нукура дүйнө кабылдоосу деп баалоого болот. Адам маселесин талдоону дагы бир баскычка көтөргөн инсан деп белгилеп, анын бул багыттагы мурасы дагы изилдөөлөрдө жаңыча ачылат деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар

1. Мукасов. С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. – Бишкек.: Илим, 1999. – 226 с.
2. Ниязалиев Ш., Токоева Г.С. Мировоззрение Барпы Алыкулова. – Жалал-Абад, 2003. – 118с.
3. Общественно-философская мысль народов Средней Азии. – Бишкек.: Илим, 1991, - 282с.

* * *

УДК 82

Применение наглядности на уроках литературы при изучении теоретико-литературных понятий

Сулейманова Т.А., Тойчуева В.М. – ЖАГУ

Принцип наглядности - это один из самых известных интуитивно понятных принципов обучения, который применяется с древнейших времен. В его основе лежит несколько научных закономерностей. Во-первых, у подавляющего большинства людей наибольшей чувствительностью обладают органы зрения. А во-вторых, информация, поступающая в мозг из органов зрения, не требует перекодирования, она запечатлевается в памяти учащегося легко, быстро и прочно.

Средства наглядности разнообразны: это предметы и явления окружающей действительности, действия учителя и учеников, изображения реальных предметов и явлений (рисунки, картины), символические изображения (карты, таблицы, схемы) и т.д.

Педагогическая наука на нынешнем этапе её развития выделяет три больших наглядных метода: метод демонстрации, метод иллюстрации, видео-метод. В литературе чаще всего применяется метод иллюстрации.

Иллюстрация предполагает показ и восприятие предметов, процессов и явлений в символическом изображении с помощью плакатов, карт, портретов, фотографий, рисунков, схем, репродукций. Для обеспечения качественной иллюстрации используется иногда экран, технические средства.

Хотя литература по существу своему является наглядным изображением действительности, но бывает немало случаев, когда в преподавании следует привлечь

² Тоголок Молдо. Чыгармалар. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1970. – Т. 1. – Б. 227

изобразительное искусство и музыку. Наглядность – не редкость на уроках литературы. Но редко мы используем её для объяснения теоретико-литературных понятий.

Основное наглядное пособие словесника, на наш взгляд, – картина художника. Она нужна, прежде всего, чтобы познакомить учащихся с новым для них предметом или явлением, отсутствующим в его жизненном опыте и восполнить то, чего не хватает ему для восприятия словесного литературного образа. Когда, например, ученики читают в стихотворении Пушкина «Зимняя дорога» о том, чего они сами не видели:

По дороге зимней, скучной
Тройка борзая бежит,
Колокольчик однозвучный
Утомительно гремит...
Что-то слышится родное
В долгих песнях ямщика:
То- разгулье удалое,
То-сердечная тоска

то пейзаж и настроение путника станет понятнее, если картина придет на помощь и покажет ему зимнюю дорогу, борзую тройку, подвешенный к дуге колокольчик и ямщика.

Таким образом, можно объяснить два теоретико-литературных понятия: эпитет и пейзаж. Темы, включающие эти понятия (т.е. «Изобразительно- выразительные средства» и «Композиция») расположены в программе друг за другом, что ещё более облегчает задачу. На примере этого стихотворения мы объясняем роль эпитетов в создании настроения стихотворения. Картина помогает не только услышать эту печаль и грусть, но и увидеть. В противовес мы приводим строчки из другого стихотворения Пушкина «Зимнее утро»:

Мороз и солнце; день чудесный!
Ещё ты дремлешь, друг прелестный.
Пора, красавица, проснись.
Открой сомкнуты негой взоры,
Навстречу северной Авроры
Звездою севера явись...

Затем, просим учащихся найти эпитеты и сказать, какое они создают настроение? На дом задаем нарисовать иллюстрацию к стихотворению так, чтобы она отражала настроение поэта и была светлой и радостной. На примере этой же картины можно объяснить и тему «Пейзаж».

К этой же теме желательно подобрать три картины, так как пейзаж выполняет в произведении несколько функций.

Вторая функция пейзажа – это сюжетная мотивировка, т.е. когда метеорологические изменения природы (дождь, ураган, шторм, метель) могут направить течение событий в ту или иную сторону. Например, в повести «Капитанская дочка» буран в степи мотивирует встречу Пугачёва с Гриневым. Чтение этого отрывка можно проиллюстрировать картиной Нестерова «Буран в степи», что мы и делаем.

Для объяснения третьей функции пейзажа – функции психологизма, где пейзаж создает психологический настрой и подготавливает читателя к изменениям в жизни героев, помогает раскрыть их внутреннее состояние – можно использовать иллюстрацию, где Наташа Ростова сидит на окне в селе Отрадном и взор её устремлен в звездное небо. Отрывок из романа и эта картина очень хорошо характеризуют функцию психологизма.

Четвертая функция - пейзаж как форма присутствия автора, т. е. косвенная оценка героев и происходящих событий, когда через пейзаж автор пытается выразить своё отношение к герою или событию. Эту функцию мы объясняем через отрывок из романа

«Отцы и дети» - описание кладбища и могилы Базарова. Этот отрывок иллюстрируется рисунком, нарисованным учащимися.

Первую функцию пейзажа - т.е. обозначение места и времени действия объясняем на всех трех предыдущих картинах, т.к. эта функция является общей для всех остальных. Иллюстрации можно применить и в теме «Композиция» при изучении понятий «портретная характеристика» и «описание обстановки» и в теме «Литературный герой». Например, говоря о литературных образах можно прочесть отрывок из «Слова о полку Игореве» и показать рисунки, изображающие виды старинного оружия, терем, половецкий лагерь, вид старого города Киева. Все это будут элементы, из которых учащиеся строят самостоятельно те или иные образы. Всё это необходимо, чтобы представить себе Игоря и Ярославну. Необходимость иллюстрирования подобных деталей едва ли может вызвать у кого – либо сомнения: такие иллюстрации не только пополняют словарный запас, но и содействуют яркости и полноценности образных представлений учеников. Иное дело, когда мы используем уже готовые иллюстрации образов - характеров. Обычно используются иллюстрации Боклевского и Маковского к «Мертвым душам», Соколова к «Капитанской дочке», Серова к «Войне и миру» и др. Но здесь могут быть расхождения в видении литературного героя у иллюстратора и читателя. Очень часто трактовка образа не совпадает. Поэтому даем задание нарисовать эти образы. А затем сравниваем их с иллюстрациями художников.

Каждый художник может по-своему понимать образ-характер и интересоваться различными его сторонами. Многие также зависят от манеры, от творческого метода. Поэтому эти же иллюстрации можно использовать и при объяснении тем: «Литературные направления» и «Творческий метод». Показать, что романтик приукрашает действительность, а реалист изображает её в точности, до мельчайших подробностей. Можно взять и портреты писателей разных художников и объяснить, что у каждого писателя тоже есть свой стиль, своя манера. И, казалось бы, одно и тоже явление каждый писатель изображает по-своему.

Легко объясняется с помощью картины и такой композиционный приём как антитеза, т.е. противопоставление. Например, иллюстрация Пастернака «Исповедь Мцыри» к произведению Лермонтова. В основу поэмы положен контраст между монахами и свободолюбивым мцыри, между сумрачными стенами монастыря с его душными кельями и молитвами и «чудным миром тревог и битв...», где люди вольны, как орлы». Это противопоставление, раскрытое Лермонтовым в словесной форме, показано в картине Пастернака средствами изобразительного искусства. В картине тоже резкий контраст – согнувшаяся фигура старого монаха и юноши – мцыри с горящими, пламенными глазами. С одной стороны темные и сумрачные краски, с другой – яркий, лучезарный свет.

Вообще, если учитель желает показать, что в живописи, как и в литературе, действуют одинаковые приемы композиции, но только в более наглядной, зримой форме, он может найти много подходящих для этой цели картин у Перова, Репина, Серова, Васнецова и др. Например, образы запорожских казаков в повести «Тарас Бульба» Гоголя можно охарактеризовать с помощью картины Репина «Запорожцы пишут письмо турецкому султану». Понятие «тема художественного произведения» можно объяснить с помощью картины Перова «Тройка», иллюстрации «Мужичок с ноготок» к стихотворению Некрасова и иллюстрацией к произведению «Дети подземелья» Короленко. Таким образом, можно рассказать о теме тяжелого детства в произведениях ряда писателей.

Наряду с картинами и рисунками можно использовать в качестве наглядности чертежи, схемы и таблицы. Например, программа предполагает изучение ряда литературно-теоретических понятий, касающихся языка художественного произведения: это эпитеты, метафоры, инверсии, риторические обращения, гиперболы, анафоры,

антитезы, аллегии и т.д. Это перечень понятий, который изучается в течение нескольких уроков, после которых изучается тема «Содержание и форма художественного произведения». Эта тема дается ученикам с трудом. Значительно легче, когда мы связываем ее с предыдущими темами и составляем, например, таблицу.

Основное требование к составлению этой схемы состоит в том, чтобы учащиеся отдавали себе ясный отчет в художественном значении каждого из указанных средств и в их отличии друг от друга. Чтобы им было яснее, на дом даем задание продолжить таблицу. Таким образом, учащиеся не только лучше усваивают данную тему, но и повторяют предыдущие темы.

Аналогичные схемы можно составить о родах и видах литературных произведений, о формах стихосложения, обо всем, что требует систематизации и абстрагирования.

Вообще, мы пришли к некоторым выводам в использовании наглядности:

1. Она должна быть не целью, а средством обучения, развития мышления учащихся.
2. Использовать наглядность не только в качестве иллюстрации, но и в качестве самостоятельного источника знаний для создания проблемной ситуации, но нужно следить, чтобы наблюдения учащихся были систематизированы и поставлены в отношения причины и следствия независимо от порядка, в котором они наблюдались.
3. Рассматривать наглядные средства сначала в целом, потом главное и второстепенное, а затем снова в целом.
4. Стараться изготавливать наглядность вместе с учениками; лучше всего то пособие, таблица или схема, которые сделаны учащимися.
5. Использовать наглядность как одно из средств связи с жизнью.
6. Не забывать, что наглядность – сильнодействующее средство, которое при невнимательном и неумелом использовании может увести мысль учеников от решения главной задачи, подменить цель ярким средством.

Список использованной литературы

1. Вачьянц А.М. Вариации прекрасного. Введение в мировую художественную культуру. - М.: Айрис-Пресс, 2008
2. Волков И.Ф. Теория литературы. - М., 1995
3. Горшков А.И. Русская словесность. - М., 1995
4. Григорьева И.А. Чтобы что-нибудь получилось, не обязательно долго мучиться. // Учительская газета. - М., 1998
5. Ерёмина О. А. Литература. Занятия школьного кружка: 5 кл. / О. А. Ерёмина. - М.: Энас, 2007
6. Хализев В.Е. Основы теории литературы. Ч. I. - М., 1994

* * *

УДК 82

Использование проблемно-поисковых технологий при изучении художественных произведений

Жамашева Н.С., Мазенова В.А. – ЖАГУ

Художественная литература – это особая сфера духовной жизни человечества. Художественные произведения наводят на размышления над проблемами, никогда не утрачивающими своей мировоззренческой ценности. Эти проблемы связаны с осмыслением нравственной ценности личности и положительных начал жизни. Литература воспитывает «тонкую душу» и формирует нравственно-эстетические воззрения человека.

И это особенно актуально в наше время, когда культура в упадке, происходит духовное обнищание, теряют смысл общечеловеческие ценности, когда говорят и думают только о меркантильных интересах. Поэтому именно сейчас хочется обратиться к неисчерпаемому источнику доброты, бескорыстия, порядочности – классической литературе. Учителя литературы, имеющие в руках гениальные источники, по которым нужно учить нравственности, призваны воспитать не только настоящего читателя художественной литературы, но и добрую, честную, открытую, тонко чувствующую человеческую личность.

Практика работы в общеобразовательной школе и многолетний опыт работы на филологическом факультете университета наглядно показывают нам то, что многие учащиеся не всегда умеют глубоко и методически верно проводить анализ художественного произведения, высказывать свое мнение о прочитанном, ассоциативно мыслить, обобщать и делать логические выводы из прочитанного. Но главное, что волнует нас, как преподавателей русской литературы, – студенты практически не знакомы с анализом литературных произведений. Их читательский кругозор ограничен произведениями школьной программы по литературе, а интереса к дополнительному знакомству с классическими произведениями современное поколение молодых в наш век телевидения, видео и компьютеров, не испытывает. Таким образом, возникает замкнутый круг: отсутствие интереса мешает формированию умения интерпретировать художественное произведение, а это в свою очередь, не порождает желания к последующему знакомству с миром литературы. Хочется увидеть в глазах студентов страсть, искреннее желание постичь глубину произведения и мысли автора, услышать споры, в которых "рождается истина".

Литература обладает важным и актуальным для современного воспитательно-образовательного процесса достоинством в области гражданско-патриотического воспитания, а именно – призвана воспитать любовь и уважение к национальным памятникам литературы.

Роль преподавателя филологического отделения значима еще и тем, что мы вносим вклад в формирование личности будущего учителя русского языка и литературы, который придет в современную школу. Поэтому перед нами стоит задача воспитать учителя, не только воодушевленного своим предметом, но и способного "заразить" интересом к нему будущих учеников.

Все вышеизложенные причины побудили нас обратиться к теоретическому изучению и внедрению в практику проблемно-поисковых технологий обучения. Эти технологии основаны на продуктивной деятельности студентов в ходе решения проблем. В современной педагогике теория и практика проблемно-поискового обучения разрабатывались в трудах Л.С. Выгодского, С.Л.Рубинштейна, М.Н. Скаткина, А.М.Матюшкина, И.Я. Летнера, М.И. Махмутова и др.

Общими чертами любых проблемно-поисковых технологий являются:

- их направление на обучение мышлению и процедурам поисковой деятельности как основного содержания обучения;
- постановка студента в позицию исследователя, первооткрывателя;
- столкновение студента с противоречиями между новыми и прежними представлениями и стимулирование у них чувства неудовлетворённости имеющимися представлениями, потребности разрешить противоречие;
- рефлексивная деятельность студентов как в интеллектуальном, так и в эмоционально-личностном плане;
- последовательность в технологии учебного процесса таких процедур, которые моделируют этапы мышления в решении проблем: выделение и постановка проблемы,

сбор данных, выдвижение гипотез, анализ данных, проверка гипотез, формулирование выводов, применение новых представлений к широкому кругу явлений, обобщения.

При этом следует подчеркнуть, как отмечал Кларин М.В., что основой каждой из этих процедур является их поисковая направленность:

- поиск формулировки проблемы с разных точек зрения;
- поиск фактов для лучшего понимания проблемы;
- поиск идей на основе догадки;
- поиск решения на основе анализа гипотез;
- поиск признания найденного решения окружающими.

В основе проблемно-исследовательского обучения весьма продуктивным является применение на уроках приёма сравнительно-сопоставительного анализа. Использование такого анализа способствует повышению интереса к литературе и включает в себе значительный учебно-воспитательный потенциал. Сопоставление как прием анализа предполагает как минимум два объекта, которые можно сравнить по нескольким направлениям, выявляя при этом общее и различия.

Работа по внедрению системы обучения литературе с использованием сравнительно-сопоставительного анализа надо проводить поэтапно.

На начальном этапе целесообразно провести анкетирование студентов, предложить им ответить на вопросы следующего плана:

- Что вы любите больше читать: прозу или поэзию?
- Что вы предпочитаете: самостоятельно читать или слушать чтение?
- Ваш любимый поэт? Писатель? Драматург?
- Какое художественное произведение вы сейчас читаете?
- Назовите известных вам кыргызских, русских и зарубежных писателей и их произведения, которые вы прочитали.

Результаты обработки анкет выявят, что составляет читательский интерес современных студентов, выходят ли они за рамки школьной программы по литературе, знакомы ли они с произведениями зарубежных писателей, любят ли самостоятельное чтение. Таким образом, нам удастся выявить желание и некоторый интерес студентов к миру русской и зарубежной литературы.

На следующем этапе необходимо познакомить студентов с приемами сравнительно-сопоставительного анализа, что для сопоставления удобнее всего брать объекты, "в которых, при известном сходстве, преобладают контрастирующие черты. В сравнительных характеристиках обычно применяются два типа планировки. При первом, вначале сопоставляются сходные черты, потом – различные, т.е. противоположные. При втором, вначале в известном порядке дается характеристика первого персонажа, а потом, в том же порядке, характеристика второго персонажа.

Первая планировка применяется в тех случаях, где у сопоставляемых объектов имеется много сходных черт. Вторая - если сопоставляемые объекты скорее противоположны.

Студентам предлагается следующий порядок использования приема сопоставительного анализа:

1. Необходимо предварительно основательно изучить сравниваемые объекты в отдельности;
2. Установить направления, по которым возможно сравнить данные объекты.
3. Сопоставить объекты в русле этих направлений;
4. Данные анализа зафиксировать в таблице, которая наглядно продемонстрирует сходства и различия объектов;
5. Сделать соответствующие выводы.

В процессе обучения на уроках литературы возможны разнообразные формы использования данного приема:

1. Сопоставление произведений одного автора. Цель таких занятий заключается в раскрытии общих основ мирозерцания автора и его художественного метода, в углублении определенных мотивов его творчества и т.п.
2. Сравнение произведений разных писателей или отдельных элементов художественных текстов с целью выявления жанрового своеобразия, общности нравственной коллизии, художественной ситуации, сходства героев произведений и их различий. В данном случае открываются жанровые традиции литературы и новаторство каждого автора.
3. Сопоставление специфики литературных направлений помогает увидеть портрет эпохи, учит историческому и философскому подходу к явлениям литературы. В данном случае важно, чтобы литературные направления предстали не как соотношение "худшее-лучшее", а как свидетельство того, что каждая эпоха находила свое решение проблем, давала свое открытие мира и человека;
4. Сопоставление литературного текста с произведениями других видов искусств, например музыки, живописи. Эта форма работы имеет целью управлять потоком ассоциаций, стимулировать возникновение определенных представлений в сознании читателя. При этом нет ощущения того, что это представление навязано. Смежные виды искусства помогут усилить сопереживание, субъективную сторону разбора.
5. В пределах одного произведения возможен сопоставительный анализ отдельных сцен, эпизодов, который помогает проследить развитие образа героя, особенности его портретной характеристик, его взаимодействие с другими персонажами и т.д.

На третьем, формирующем, этапе работа осуществляется через различные организационные формы учебных занятий:

- на лекциях (сопоставление литературных направлений, жанров);
- на семинарских и практических занятиях в процессе анализа произведения (работа с черновиками, сопоставление отдельных эпизодов);
- на итоговых занятиях в целях систематизации, обобщения и создания целостного восприятия произведения. Практика работы показывает, что чаще всего прием сопоставительного анализа используется именно здесь. Такой тип занятия выгодно отличается углубленностью и завершенностью восприятия художественного произведения.

Студенты постепенно знакомятся с принципами сравнительно-сопоставительного анализа:

- в рамках лекций в качестве образца демонстрируется сравнительный анализ, например, драматургии античных трагиков: Эсхила, Софокла, Еврипида, общих мотивов в поэзии Овидия и Пушкина и т.д.
- на практических занятиях при анализе художественного произведения вводятся элементы сопоставительной характеристики персонажей и т.п.

В курсе древнерусской литературы мы сравниваем специфику жанров "хождения" и "жития" в их историко-литературном развитии, сопоставляем два памятника древнерусской литературы: "Слово о полку Игореве" и "Задонщина".

Более глубоко методику проведения сопоставительного анализа студенты постигают в рамках изучения курса русской литературы XVIII в.:

- сопоставление оды и сатиры как старших жанров новой русской литературы;
- сопоставление литературных направлений: классицизм и сентиментализм и т.д.

Занятия с использованием приемов сопоставительного анализа, обладают рядом особенностей, к которым относятся:

- использование групповых форм работы;

- опережающее домашнее задание: работа с текстами исследуемых произведений по направлениям, которые определил преподаватель (например: «жанр», "тема Родины", "идея произведения", "образ князя" и т.д.);

- табличная форма систематизации результатов сопоставительного анализа, что позволяет наглядно воспринимать информацию и делать четкие выводы;

- акцент на формирование умений делать выводы, обобщать материал, высказывать собственную точку зрения.

Как показывает опыт, студенты проявляют интерес уже на подготовительном этапе, внимательнее вчитываются в текст во время поиска ответов по направлениям сопоставительного анализа, активно работают непосредственно во время занятий.

Уже на первом этапе обучения у студентов замечен интерес к литературе, что проявляется в стремлении ознакомиться с дополнительной специальной литературой по предмету, а также в выборе тем для студенческих исследований в области литературоведческих дисциплин.

На завершающем этапе обучения ставится задача более высокого уровня - развить умение студентов не только составлять таблицу данных и делать выводы, но и умение осмыслить результаты и представить их в виде творческой работы. При написании творческой работы студенты демонстрируют глубокое понимание текста и логическое изложение материала, умение высказать собственную точку зрения, сделать соответствующий вывод. Это очень важно при изучении столь сложных и насыщенных в философском и нравственном плане литературных произведений.

На последнем этапе обучения анализ произведений с использованием приема сопоставления углубляется. При этом у студентов уже сформированы способности к поисковой, исследовательской и творческой деятельности, наблюдается стремление к самообразованию.

Используемые формы контроля, а именно – срезовые и контрольные работы по литературе - включают следующие вопросы сравнительно-поискового характера:

- сопоставление основных принципов драматургии Эсхила, Софокла, Еврипида;

- сопоставление жанра новеллы, сонета в творчестве писателей и поэтов Возрождения;

- сопоставление специфики литературных направлений: классицизм – сентиментализм; классицизм – барокко; романтизм – реализм и др.

На этапе итогового контроля знаний в экзаменационные билеты также включаются вопросы сопоставительного характера. С целью совершенствования научно-исследовательской работы студентов, можно предложить тематику курсовых работ с использованием сравнительно-сопоставительного метода:

1. "Образ скупого в русской и западноевропейской литературе "

2. "Жанр утопии и антиутопии в литературе"

3. "Литература "потерянного поколения"

4. "Сентиментализм как литературное направление (Карамзин, Гете, Руссо)"

5. "Портрет как средство характеристики персонажа" (Диккенс, Бальзак, Тургенев);

6. "Героический эпос средневековья" (на примере сопоставления произведений "Слово о полку Игореве" и "Песнь о Роланде")

Факторами успешности в достижении поставленной нами цели мы считаем следующие:

- создание условий для осмысления учебного материала в процессе познавательной, в т.ч. самостоятельно-поисковой деятельности студентов на занятиях и во внеурочное время;

- педагогическая поддержка каждому студенту и его личная ответственность за групповые результаты работы;

- создание условий сотрудничества преподавателя и студента в процессе исследовательской деятельности, т.е. подготовки учебно-исследовательских работ - от реферата к курсовой и выпускной квалификационной работе.

Список литературы

1. История литературного образования в российской школе: Хрестоматия для студ. филолог. фак. педвузов /Автор-составитель В.Ф.Чертов. – М.: Академия, 1999. – 384с.
2. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. Рига, 1995.
3. Методика преподавания литературы: Учебник для пед. вузов/Под ред.О.Ю. Богдановой, В.Г. Марацмана. – В 2 ч. – М.: Просвещение, 1994. – 288с.
4. Методика преподавания литературы: Учебник для пед. вузов/Под ред. О.Ю. Богдановой – М.: Академия, 2000. – 400с.
5. Методика преподавания литературы. Учебное пособие для студ. пед. институтов /Под ред. З.Я. Рез. – М.: Просвещение, 1977. – 384с.
6. Методика преподавания литературы: Хрестоматия - практикум: Учебное пособие для студ. пед. институтов /Автор- составитель Б.А.Ланин. – М.: Академия, 2003. – 384с.
7. Морозова Н.Г. Учителю о познавательном интересе. – М., 1979.
8. Перевозная Е.В. Нравственное воздействие литературы. – Минск, 1981. – 218с.
9. Семенов А.Н., Семенова В.В. Вопросы и задания по методике преподавания литературы. – М.: Владос, 2003.
10. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М., 1979. – 79с.

* * *

УДК 528.942+82

Методические рекомендации при изучении лирического произведения в школе

Сулейманова Т.А., Тойчуева В.М. – ЖАГУ

В эпическом произведении мысли, чувства, переживания действующих лиц даются автором через описание (обстановки, обстоятельств жизни, характеров героев, общественно-исторических и семейно-бытовых деталей), через повествование (о действиях, поступках персонажей) и через диалог.

В лирике этого нет! Главным и единственным героем лирического произведения является авторское «я» - образ-чувство, образ-переживание. Иными словами: переживание дается как самостоятельный, законченный образ, имеющий определенную социальную принадлежность. Потому-то и трудно, почти невозможно пересказать содержание лирического стихотворения прозой. Попробуйте, и вы убедитесь, как бедно и невыразительно, даже примитивно окажется содержание вашего пересказа: исчезнут краски, чувства, исчезнет душа поэзии.

А, собственно, зачем пересказывать? Стихотворение прочитывается не один раз, - медленно, вдумчиво, без торопливости. Читатель как бы становится на место поэта, вслушиваясь в музыку стиха, сверяя со словами-образами возникающие в себе мысли и чувства, и тут же обращает внимание: что вызвало интерес, какие строки родили эмоциональный отклик, а какие – недоумение или вопросы... Такое чтение – сложная и тонкая работа ума, воображения, чувства. Она требует от читателя достаточно развитой способности к сопереживанию. И вот здесь-то вас подстерегает особая трудность: ваш жизненный опыт не всегда дает возможность понять и принять как свои собственные мысли и настроения лирического героя, а значит, проникнуться его чувствами.

Чтобы преодолеть это препятствие и хотя бы приблизиться к авторскому «я» в школе, необходим анализ лирического произведения по примерному плану:

-Место и время, обстоятельства и события в жизни поэта, которые сопутствовали созданию произведения.

-Тема и идея, композиция, а точнее – движение поэтической мысли в произведении.

-Каков основной мотив стихотворения (основное настроение поэта, чувство, которое он испытывал во время его написания)? Какими средствами выразительности и образности создается?

-Какие другие чувства выражены в стихотворении? Как выражены?

-Есть ли широкие поэтические обобщения? Какие? Какими художественными средствами выражены?

-Что особенно привлекло ваше внимание в произведении? Что считаете нужным «взять с собою в жизнь»?

Вспомните и такую особенность лирической поэзии, как предельную концентрацию мысли и чувства, максимальную сжатость пространства при беспредельной емкости содержания, на что указывал и Некрасов:

*...Стих, как монету, чекань
Строго, отчетливо, честно
Правилу следуй упорно:
Чтоб словам было тесно,
Мыслям – просторно.
«Форма». 1877*

А чем достигается такая полнота содержания в малом словесном объеме лирического стихотворения, вам тоже известно: широким использованием тропов – слов, словосочетаний, выражений, которые употребляются в переносном значении.

Разумеется, план анализа может видоизменяться, а его отдельные части даже сокращаться. Вот пример. Лирические стихи часто бывают обязаны своим рождением какому-нибудь событию, эпизоду в личной жизни поэта или встрече с человеком, с которым его связывают интимные (тщательно скрываемые от посторонних) отношения. Так вот: всегда ли в процессе анализа надо «раскапывать» такие детали? – Вряд ли. Стихи создаются не для того, чтобы поставить в неловкое положение вольного или невольного «виновника» их появления. Это, во-первых. А во-вторых, лирическое произведение чаще всего утрачивает связь с конкретными событиями или лицами, сохраняя общечеловеческое социально-нравственное содержание (вспомните «Я помню чудное мгновенье...», «Анчар» Пушкина или «Выхожу один я на дорогу...», «Парус» Лермонтова).

Русская лирика первой половины XIX века описывала (с болью и сочувствием, негодуя и протестуя) страдания народа, выражала любовь и внимание к народной жизни (вспомните хотя бы известные вам «Деревню» Пушкина, «Родину» Лермонтова). И это было величайшим завоеванием русской литературы. Однако авторское «я» в таких стихотворениях выражало эти чувства как бы «со стороны» - с позиции духовного мира передового человека, но другой социальной среды – дворянина.

Лирика Некрасова сделала следующий шаг. Поэт настолько слился с народом, с его представлениями, идеалами, что в лирике авторским «я» стал сам человек из народа – городской бедняк, солдат-рекрут, крепостной мужик, женщина-крестьянка, демократ-разночинец. Это их голоса, их чувства и настроения мы ощущаем у Некрасова; это они сами говорят о своей боли, страданиях, мечтах, любви, ненависти...

*Стихи мои! Свидетели живые
За мир пролитых слез!
Родитесь вы в минуты роковые*

*Душевных гроз.
И бьется о сердца людские,
Как волны об утес.*

21 февраля 1858 г.

Такой образ лирического героя повлиял и на художественную форму стихов Некрасова: он чаще обращается к словам с суффиксами субъективной оценки, вообще – к диалектным, разговорно-просторечным, устно-поэтическим и другим элементам общенародного разговорного языка; он сближает язык поэзии с языком прозы (широко использует язык делового, публицистического стиля, а общеупотребительную лексику – в общественно-политическом смысле: *борьба, вражда, гнев, злоба, любовь, ненависть, месть, печаль, терпение, цепи, пошлый, роковой, честный* и др.).

Вот примерный анализ лирического стихотворения Некрасова – анализ «традиционный», по данному выше общему плану.

«Родина» (1846)

Стихотворение Н.А. Некрасова «Родина» - это воспоминания о помещичьей усадьбе, где провел свое детство поэт; гневное обличение несправедливости общественного строя (название стихотворения приобретает более широкий смысл: не только место рождения, а отечество, страна, гражданином которой является поэт).

Скупыми, точными эпитетами поэт срывает покровы с «роскошных» картин дворянской усадьбы, какие рисовали поэты-романтики: жизнь отцов *бесплодна и пуста, бессмысленное чванство, грязный разврат, мелкое тиранство, рой подавленных и трепетных рабов...* Именно здесь, в помещичьем «гнезде», лирический герой получил первые жизненные уроки, научился ненавидеть. Чувство тоски, хандры владеет лирическим героем. Такова экспозиция стихотворения.

Вторая (основная) часть контрастно рисует трагизм бесправного положения «рабов». Прежде всего, возникает воспоминание о «болезненно-печальном» облике матери. Молчаливая и покорная раба мужа – *угрюмого невежды*, она для поэта всегда оставалась *гордой и прекрасной*. Сестра поэта повторила «матери своей печальную судьбу», но также не изменила своему человеческому достоинству, а вот няня, утешавшая мальчика в тяжелые минуты, - тихая, ласковая, добрая женщина. Сейчас, став взрослым, лирический герой понимает бессмысленность и вредность такой доброты. Злу надо противопоставлять не кротость, а ненависть, непримиримую вражду. И теперь уже не хандра, а жажда борьбы, мятежа против крепостнического ада владеет им.

Сложные душевные движения, глубокая взволнованность переданы стихом энергичным, суровым, словами резкими, негладкими: *угрюмый невежда, тяжелый сердцу час; бессмысленной и вредной доброты; в юности... мятежной и суровой* (эпитеты); *пугала мысль; жребий свой несла; тоскливо сердце ныло, грудь... полна враждой и злостью новой* (метафоры). Классический пушкинский шестистопный ямб приобретает у Некрасова особую твердость, жестокость гневных движений души:

*И с отвращением кругом кидая взор,
С отрадой вижу я, что срублен темный бор...*

Слова, выражающие контрастные чувства, поставлены в начале строк.

Лирический герой произносит беспощадный приговор всей крепостнической России:

*И набок валится пустой и мрачный дом,
Где вторил звону чаш и гласу ликований
Глухой и вечный гул подавленных страданий...*

Просторечье *валиться* особенно оттеняет славянизмы следующих строк. *Валится* старый дом, и отношение автора к этому проявляется совершенно отчетливо.

В основу стихотворения легли частные, нам уже известные факты биографии поэта. Но в том и заключается новаторский характер Некрасовской поэзии, что детали биографии перерастают в исторические закономерности судеб людей крепостнической России (в названии стихотворения, в изображении жизни помещичьей усадьбы, в облике лирического героя, в оценке изображаемых явлений). Прием контраста, наличие элементов ораторского стиля (церковнославянизмы, риторические вопросы и восклицания, повторы и т. д.), точные и острые эпитеты, сравнения, метафоры – все ведет читателя к раздумьям о народе и Родине.

Список использованной литературы

1. Айзерман Л.С. Урок литературы в средней школе. - М., Просвещение, 2000
2. Айзерман Л.С. Уроки и проблемы. - М., Просвещение, 2002
3. Активные формы преподавания литературы. Составитель Р. И. Альбеткова. - М., Просвещение, 1991
4. Арсалова В. «Стихи живые сами говорят». - М., Просвещение, 1990
5. Беляева Н.В. «Уроки постижения лирики». - М., Просвещение, 2006
6. Методическая литература: Некрасов в школе. /Под ред. Ф.М. Головченко, В.В. Голубкова. - М., Просвещение, 1990
7. Поэтика художественного текста на уроках литературы. Сб. / Отв. ред. О.Ю. Богданова. - М., 1997

* * *

УДК 632.911+81

Приобщение учащихся к русской культуре на уроках русского языка

Калмуратова Г. А., Жакыпбаева Б.А. – ЖАГУ

Проблема формирования прочных познавательных интересов, повышения занимательности и эмоциональности уроков русского языка была и остается актуальной. Поэтому сделать уроки русского языка интересными и познавательными – главная задача учителя-словесника. Для этой цели преподаватель может использовать произведения живописи, народную музыку и предметы народного промысла.

Новое методическое направление, учебное этнокультуроведение, обосновано ведущими учеными-методистами Кыргызстана Л.А.Шейманом, М.И.Задорожным, В.П.Каиповой, М.Х.Манликовой и др. Развивая идеи лингвострановедения (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров), психолингвистики (Ю.А.Сорокин и его последователи), «россиеведения» (Н.М.Шанский, Б.С. Гулакян, З.П.Даунене), данное направление разрабатывает различные пути приобщения кыргызских учащихся к культуре русского народа.

Этнокультуроведческую работу можно вести на уроках русского языка по всем разделам школьного курса русского языка: при изучении и морфологии, и синтаксиса, и лексикологии, и фразеологии. А также необходимо вести такую работу и во внеурочное время, в кружковой работе, на страницах стенгазет, на внеклассных мероприятиях и т.д.

Как показывает практика, такая работа способствует развитию русской речи обучаемых, знакомит их с бытом, культурой, историей, обычаями и традициями русского народа.

Так, при изучении и повторении причастия в 7 классе кыргызской школы рекомендуется использовать следующие материалы о народных промыслах России.

Слово учителя о хохломской росписи:

- Сегодня мы побываем на заочной экскурсии в мастерских народных умельцев, полюбуемся хохломской росписью. Почему предметы, о которых пойдет речь, называются «хохломой», как рождаются они под руками умелых мастеров и чем отличаются от других произведений народного искусства - обо всем этом вы сможете узнать сегодня на уроке.

Россияне – люди разных национальностей. У них разные обычаи, разные костюмы, разные песни.

Все россияне – умельцы. Все – мастера. Много чудесных ремесел есть на свете! И много-много еще мест, где добрые, любящие красоту и свою Родину россияне делают удивительные вещи из металла и глины, бересты и ниток, кожи и дерева, меха и бисера. Чего только не создавали народные умельцы! И богородские, каргопольские, дымковские игрушки, и жостовские подносы, и гжельскую посуду, знаменитые на весь мир вологодские кружева, оренбургские и павловопосадские платки! Искусство этих мастеров живо и поныне.

Искусство Хохломы – это соединение народного ремесла и живописи. В хохломском орнаменте играют, переливаются радугой цветы, ягоды, разноцветные листочки. А находится село Хохлома в самом центре России – на Волге.

Посмотрите, насколько разнообразна хохломская посуда: чашки, ложки, самовар, матрешки.

В хохломской росписи нет жанровых сценок. В ней преобладает травный орнамент: гибкие, волнистые стебли с листьями, ягодками и цветами окружают стенки сосуда. Очень часто среди кустиков и веточек красной, зеленой или желтой травки художник помещает ягодки, цветы, птиц и рыбок.

Изображение цветущих кустов и плодов считалось пожеланием добра, благополучия и счастья.

Хочу привести слова В. Бокова:

Кисть хохломская! Большое спасибо!

Сказывай сказку для радости жизни!

Ты, как душа у народа, красива,

Ты, как и люди, служишь Отчизне!

Сегодня мы с вами вспомним легенды, связанные с возникновением хохломской росписи. Послушайте их.

Первая легенда:

Поселившийся за Волгой веселый мужик-умелец поставил себе избу, стол да ложку сладил, посуду деревянную вырезал. Варил себе кашу и птицам пшена не забывал насыпать. Прилетела как-то к его порогу Жар-птица. Он и ее угостил. И вдруг Жар-птица прикоснулась своим крылом к чашке, и чашка стала золотой.

Вторая легенда:

Жил в давние времена в Москве мастер-иконописец. Царь, высоко ценивший его мастерство, щедро награждал за труды. Любил мастер свое ремесло, но больше всего он любил вольную жизнь, и поэтому однажды тайно покинул царский двор и перебрался в глухие леса. Срубил он себе избу. Мечтал об искусстве, отражающем красоту родной земли.

Знал мастер, как из простой деревянной посуды сделать праздничную. Для этого натирал он посуду оловянным порошком, покрывал льняным маслом и ставил в печку. От жара масло желтело, олово становилось похоже на золото. Горела посуда огненными красками.

Слава о великом мастере разнеслась по всей земле. Отовсюду приезжали люди. Чтобы полюбоваться на его мастерство. Дошла слава мастера и до грозного государя, и повелел он найти беглеца и привести. Узнал мастер о своей беде и раскрыл

односельчанам секреты своего ремесла. А утром вошедшие в село царские посланцы увидели горящую ярким пламенем избу художника.

Сгорела изба, исчез мастер, но не исчезло его мастерство. До сих пор ярким пламенем горят хохломские краски, напоминая всем и о счастье свободы, и о любви к людям, и о жажде красоты.

Такова легенда. Как и во всякой легенде, в ней много вымысла, но ее правда в том, что большое мастерство и большое искусство сохраняются только тогда, когда передаются из рук в руки, от учителя к ученику.

- Какая легенда вам понравилась больше и почему?

- Какова тема второго текста?

- Почему не исчезло мастерство художника?

- В каком предложении (предложениях) заключена основная мысль?

Прочитай одну из легенд, связанных с возникновением хохломской росписи, перескажи ее. Найди в тексте причастный оборот, объясни расстановку знаков препинания, замени причастный оборот придаточным предложением с союзным словом **который**.

При проведении этого урока рекомендуется выполнить следующие виды самостоятельных работ:

* работа по карточкам со следующими заданиями:

- посмотри на хохломские чашки, опиши их, используя причастия;

- посмотри на хохломской самовар, опиши его, используя причастия;

- посмотри на хохломские ложки, опиши их, используя причастия;

- посмотри на павловопосадский платок, опиши его, используя причастия;

- опиши матрешки, используя причастия;

- прочитай текст «История матрешки», перескажи его, найди в тексте причастия и причастные обороты, объясни знаки препинания;

- прочитай текст «Распространение матрешек», перескажи его, найди в тексте причастия и причастные обороты, объясни знаки препинания.

История матрешки

В девяностых годах 19 века в Московскую игрушечную мастерскую «Детское воспитание» А. Мамонтова привезла из Японии фигурку добродушного лысого старика-мудреца Фукурума. Она представляла собой несколько вложенных одна в другую фигурок. Токарь по дереву Василий Звездочкин, работавший тогда в этой мастерской, выточил из дерева похожие фигурки, которые также вкладывались одна в другую, а художник Сергей Малютин расписал их под девочек и мальчиков. На первой матрешке была изображена девушка в простонародном городском костюме: сарафане, переднике, платочке с петухом. Игрушка состояла из восьми фигур.

Имя «Матрена» тогда было широко распространенным. Отсюда пошло название – «матрешки».

Сегодня матрешкой называют только те точеные и расписанные деревянные сувениры, которые состоят из нескольких вкладывающихся одна в другую игрушек. Число вложенных кукол обычно шесть или более. Почти всегда они имеют яйцеподобную форму и состоят из двух частей – верхней и нижней. У них нет рук, они просто нарисованы.

В 1900 году М. А. Мамонтова представила кукол на Всемирной выставке в Париже, где они заработали бронзовую медаль. В 1970 году на выставке «Экспо – 70» в Токио была представлена самая большая матрешка, 72-х местная.

Распространение матрешек

В начале 20 века мастерская «Детское воспитание» закрылась, но изготовление матрешек продолжалось в Сергеевом Посаде. Первые матрешки продавались дорого, но все равно привлекали покупателей и пользовались большим спросом. Заказы на производство матрешек стали поступать даже из Парижа, продавались они и в Германии, на знаменитой Лейпцигской ярмарке. Роспись матрешек стала красочней, разнообразней. Изображали девушек в сарафанах, в платках, с корзинами, узелками, букетами цветов. Появились матрешки, изображающие пастушков с большой палкой, жениха с усами и невесту в подвенечном платье. Фантазия художников не ограничивала себя ничем. Так, внутри матрешки «Жених и невеста» помещались родственники жениха и невесты. К 100-летию со дня рождения Н. В. Гоголя были изготовлены матрешки, изображавшие героев его комедии «Ревизор». К 100-летию Бородинской битвы были выполнены матрешки «Кутузов» и «Наполеон». Матрешки обогащались не только росписью, но и усложнялись количеством вкладываемых фигурок. Так, в начале века в Сергеевом Посаде уже изготавливались матрешки, насчитывающие до 24 вкладышей. В 1913 году Николай Булычев побил рекорд, выточив 48-местную матрешку.

Матрешки распространялись, стали изготавливаться далеко за пределами Сергеева Посада – в Семеновском районе Нижегородской области. Есть в Сергеевом Посаде Музей игрушки. Сюда приезжают дети и взрослые, чтобы посмотреть на современные и старинные игрушки. Наряду с множеством экспонатов здесь представлены целые коллекции матрешек. Среди них и первая матрешка, расписанная С. В. Малютиным. А недавно в Москве открылся музей, целиком посвященный матрешке.

Рекомендуемый нами материал расширяет общий кругозор учащихся, обогащает их словарный запас, развивает интерес учащихся к русскому языку и русской культуре. Эти материалы могут быть использованы не только на уроках русского языка, но и во внеклассной работе.

* * *

УДК 528. 942 +51

Роль курса высшей математики в формировании профессиональной мобильности бакалавров

Мураталиева В.Т., Полотова А.З. – ЖАГУ

Одним из важнейших условий успешной профессиональной реализации человека в современных условиях является его профессиональная мобильность, формирование которой должно осуществляться в процессе обучения в высшей школе. Существует несколько подходов к определению понятия «профессиональная мобильность»: социологический, психологический, педагогический подходы.

1) Социологический подход связан с рассмотрением профессиональной мобильности как одного из видов социальной мобильности. Данный термин описывает динамику профессиональной сферы. Его используют при изучении механизма управления процессами перемещений различных профессиональных групп, рассматривают как одно из условий культурного и интеллектуального обмена.

2) В психологических исследованиях профессиональная мобильность рассматривается как определяющая конкурентоспособной личности, раскрываются особенности профессиональной мобильности в процессе профессионального становления и развития личности.

3) В ряде педагогических исследований профессиональная мобильность будущего выпускника рассматривается как одна из целевых установок высшего образования. Некоторые авторы определяют профессиональную мобильность как способность и готовность личности достаточно быстро и успешно овладевать новой техникой и технологией, приобретать недостающие знания и умения, обеспечивающие эффективность новой профориентационной деятельности. Такое определение отражает преимущественно особенности технических профессий, оставляя за рамками рассмотрение профессиональной мобильности других классов профессий. Более общим является определение профессиональной мобильности как интегральной характеристики личности, включающей открытость, адаптивность, активность, креативность, коммуникативность [2].

Профессиональная мобильность связывается с умениями субъекта учиться самостоятельно, на базе полученного образования осваивать новые области профессиональной деятельности. При этом особую роль играет мотивация субъекта, его установки на самообразование и на преодоление трудностей. Не каждый компетентный работник мотивирован на активное освоение новых достижений в профессиональной сфере, на освоение смежных специальностей. Мотивационный аспект во многом определяет становление компетентного профессионально мобильного исполнителя.

Рассмотрение сущности понятия «профессиональная мобильность» позволяет выделить такие личностные качества, как открытость (способность отказаться от стереотипов, склонность к новому), активность (готовность к деятельности, к освоению нового), креативность (способность к творчеству, созидательное отношение к миру). Также психологическую готовность субъекта к расширению сфер деятельности, к смене профессии.

Наконец, профессиональная мобильность индивида во многом определяет его социальную мобильность. Смена места работы часто приводит к смене места жительства (географическая, социокультурная мобильность). Передвижения по служебной лестнице определяют вектор вертикальной мобильности. Стихийная или управляемая (например, государством) мобильность связывается с тем, насколько самостоятельно работник осваивает новые специальности.

Профессиональная мобильность рассматривается как интегративная характеристика личности, которая включает профессиональную компетентность, открытость, активность, креативность, направленность на освоение нового в профессиональной сфере, а также готовность и способность к социальной мобильности. Профессионально мобильный выпускник высшей школы должен обладать данными качествами.

Формирование профессиональной мобильности начинается с выделения ее ориентировочной основы, т. е. системы компетенций. Для профессионально мобильного работника характерен такой способ организации познавательной деятельности, который позволяет ему на единой ориентировочной основе решать разнотипные профессиональные задачи, самостоятельно овладевать новыми достижениями в рамках приобретенной специальности, осваивать новую профессию. Это обеспечивается как усвоением общих и частных методов познания в единстве с системой фундаментальных и специальных знаний, с умением применять их при решении профессиональных проблем, так и с формированием выделенных выше личностных качеств субъекта. В процессе формирования профессиональной мобильности должны быть задействованы все циклы учебных дисциплин. Причем эффективность формирования выделенного интегративного

качества личности достигается на основе формирования в каждой дисциплине всех составляющих (с заданной полнотой и обобщенностью). Тогда на каждом следующем этапе (от семестра к семестру, от курса к курсу) будет осуществляться изменение полноты, обобщенности, уровня осознанности, прочности закладываемой ориентировочной основы профессиональной мобильности

На уровне бакалавриата закладываются основы профессиональной мобильности студента. Совершенствование квалификации профессорско-преподавательского состава вуза — один из факторов, определяющих подготовку профессионально мобильных кадров.

Вопросы разработки критериев качества обучения, механизмов проведения контроля и коррекции реализуемой модели обучения, предоставления возможностей студентам оценивать работу вуза, факультета, кафедр и конкретного педагога также непосредственно связаны с проблематикой подготовки компетентных и профессионально мобильных кадров. При создании критериев качества обучения используется потенциал вуза, компетентность профессорско-преподавательского состава кафедр.

Бакалавриат университета должен обеспечивать подготовку компетентных профессионально мобильных кадров для наукоемких высокотехнологичных отраслей. Целенаправленное формирование профессиональной мобильности бакалавра предполагает предварительное выделение компетенций, усвоение которых обеспечивает достижение результата. Такие компетенции формируются при изучении каждого цикла дисциплин. Пересечение по компетенциям должно быть, поскольку только в этом случае сформированные в одном цикле компетенции в другом цикле совершенствуются, обобщаются, проверяется их прочность и осознанность в применении. Дисциплины каждого цикла вносят свои составляющие в ту или иную компетенцию, расширяется поле применения одной и той же компетенции, естественным образом начинают работать межпредметные связи. При таком подходе возрастает значение системы оценки результатов обучения, что требует отдельной работы в этом направлении.

В качестве примера рассмотрим курс высшей математики университета. В процессе обучения высшей математике можно осветить ряд философских проблем, раскрыть взаимосвязь с мировой культурой и историческим наследием. Математика содержит богатейший прикладной материал, на основе которого открываются взаимосвязи фундаментальных знаний и умений с решением профессиональных задач, что позволяет формировать заинтересованность в приобретаемой профессии на занятиях по высшей математике с первого семестра.

Высшая математика позволяет сформировать культуру мышления, способность к абстрагированию и анализу, способность аргументировать, способность к саморазвитию и самообучению [1; 5]. Высшая математика непосредственно связана с умениями работать с пакетами прикладных программ, с умениями критически оценивать полученные результаты труда. Решение математических задач способствует творческому развитию личности. При введении в курс высшей математики заданий на изучение иностранных источников с самостоятельным переводом на русский язык будет осуществлено движение в направлении формирования языковых компетенций совместно с дисциплинами по изучению иностранных языков. Таким образом, задачи формирования вышеуказанных общекультурных компетенций можно и нужно решать в процессе обучения высшей математике, физике, химии, профессиональным дисциплинам, а не только ограничиваться гуманитарными, социальными и экономическими дисциплинами.

Профессиональные дисциплины используют сформированные на младших курсах элементы профессиональных компетенций при решении сложных проблем, тем самым формируя новый уровень обобщенности, прочности и осознанности данных компетенций. Такие учебные предметы, как философия, история, экономика и организация

производства, высшая математика, физика и ряд других должны обеспечивать формирование у студентов способностей представлять адекватную современному уровню знаний научную картину мира на основе методологии познания; способностей выявлять сущность проблем, возникающих в ходе профессиональной деятельности, привлекать для их решения соответствующий аппарат науки; способностей владеть основными приемами обработки и представления экспериментальных данных.

Эффективность формирования у студентов профессиональных компетенций может достигаться посредством использования возможностей дисциплин гуманитарного, социального и экономического циклов и естественнонаучных дисциплин.

В такой модели обучения первые два принципа определяют подход к построению содержания учебных дисциплин основной образовательной программы. Изучение объекта строится на основе методологии системного исследования. Выделенный объект рассматривается как система, выделяется структура системы, системообразующие связи, фиксируется иерархия уровней строения, многообразие видов системы и ее подсистем, определяются целостные свойства системы. Дальнейшее изучение структуры, конкретных свойств и видов системы происходит на основе применения различных общих и частных методов познания. Содержание обучения описывается на разных уровнях абстракции при помощи трех систем понятий. Общие понятия — это термины системного подхода; особенные — это понятия определенной научной области, к которой относится учебная дисциплина; единичные — термины конкретного раздела учебной дисциплины.

Пример 1. В качестве примера можно привести математическую систему «линейное пространство». Ее структура включает такие элементы, как матрицы, функции, геометрические векторы и другие, а аксиомы выступают системообразующими связями. Если в данной системе зафиксировать в качестве элементов многочлены, то речь пойдет о конкретном виде системы — линейном пространстве многочленов. Если элементами служат матрицы, то изучается линейное пространство матриц. Каждая из выделенных подсистем имеет тип структуры «линейное пространство», при этом существуют особенности у каждой подсистемы, связанные со спецификой элементов.

Изучение системы в развитии, в динамике связано с понятием «преобразование». Следует различать понятия «преобразование системы», «преобразование в системе», «замещение системы другой системой, например, моделью». Под преобразованием системы будем понимать воздействие на систему, приводящее к изменению ее структуры. Такие изменения могут происходить в направлении изменения некоторых связей, элементов, подсистем разного уровня. При этом меняются качественные и количественные характеристики, возможно возникновение новой системы. Например, если в системе «линейное пространство» убрать требование выполнения аксиомы замкнутости по операции сложения, то система уже не будет являться линейным пространством.

Пример 2. Одним из основных типов алгебраических систем выступает группа. Эту систему можно интерпретировать как более сложную, если допустить в ней операцию умножения (естественным образом существующую). В этом случае приходим к структуре кольца. Кольцом в математике называют множество элементов, на котором заданы две бинарные операции (сложение и умножение) и выполняются законы: по сложению — это абелева группа, а умножение связано со сложением дистрибутивными законами. Наличие дополнительных свойств в кольце порождает более сложную структуру. Например, коммутативно-ассоциативное кольцо с единицей, множество ненулевых элементов которого не пусто и образует группу относительно умножения, дает пример новой структуры, которая в математике называется полем. Тем самым в зависимости от задачи можно рассматривать разные структуры, вообще говоря, с одним и тем же множеством порождающих элементов. Таким образом, определенные изменения, дополнения в системе

«группа» приводят к построению системы «кольцо», а последующие преобразования позволяют рассматривать систему «поле». Структуры данных систем являются различными, но с помощью методологического аппарата легко выделяются их взаимосвязи.

Приведенные примеры демонстрируют, что построение содержания учебной дисциплины в логике системного исследования не сводится к формальному использованию «системной» терминологии. Перестраивается логика изложения содержания учебного предмета. Например, разделы курса высшей математики — это изучение выделенной математической системы или ее подсистем, темы раздела раскрывают целостные свойства системы (подсистем) или особенности конкретных ее видов. При этом все внутрипредметные и межпредметные связи открываются перед студентами на новом уровне обобщенности и полноты. Изложение курса строится на основе использования трех систем понятий. Например, изначально изучение математических объектов начинается с установления соответствия между ними и понятиями системного подхода, затем используется уровень «особенных» понятий, т. е. основных терминов математики (величина, переменная, уравнение, неравенство и др.). Оказываются задействованными понятия конкретных математических разделов (дифференциальное уравнение, предел функции и др.). Посредством единичных математических терминов системные понятия наполняются математическим содержанием.

Обучение высшей математике в соответствии со сформулированными принципами обеспечивает формирование основ профессиональной мобильности студентов младших курсов университета. На материале дисциплин первого и второго курсов формируются основы профессиональной мобильности студента. Такая интегративная характеристика личности должна быть сформирована к моменту окончания бакалавриата.

Список литературы

1. Гусев В. А. Психолого-педагогические основы обучения математике. М.: Вербум, 2003. 428 с.
2. Игошев Б. М. Дополнительное профессиональное образование: новые ориентиры развития // Педагогика. 2008. №2. С. 44-49.
3. Малыгина О. А. Изучение математического анализа на основе системно-деятельностного подхода. М.: URSS, 2007. 412 с.
4. Малыгина О. А. Формирование основ профессиональной мобильности в процессе обучения высшей математике. М.: URSS, 2009. 366 с.
5. Розанова С. А. Математическая культура студентов технических университетов. М.: Физматлит, 2003. 176 с.

* * *

УДК 82+37.013

С.Рысбаев – кыргыз балдар адабиятынын Андерсени

Найманбаев М.Ж. - ЖАМУ

Сулайман Рысбаев - улуттук балдар адабиятыбызда татыктуу өз ордун тапкан жазуучу болуп калды. Анын тематикасы - ар түрдүү жана да балдардын ой-кыялдарын ар тараптуу чагылдыруу, баланын дүйнө таанымын өстүрүп, ошону менен бирге эле таалим-тарбия берүү идеялары. Жазуучунун чыгармачылык иш-аракетиндеги мындай багыттар, орошон ойлор анын алгачкы эле чыгармачылык табитинен байкалган. С.Рысбаевдин

чыгармаларында балдардын кыял-жоруктары, курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрү, жаратылыш менен адам баласынын алакасы, балдардын жаратылыш кубулуштарын таанып-билүүгө умтулуулары, эмгекке, адеп-ахлакка тарбиялоо, балдарды курчап турган чөйрө, анын балдардын аң-сезимине тийгизип жаткан таасири ж.б. жөнүндөгү педагогикалык идеялар кеңири чагылдырылган.

Китептердеги жомокторунун ичинен айрымдары гана элдик мотивдеги жомокторду көркөмдүк жактан кайра иштеп чыкканы болбосо, дээрлик бардыгы өзүнүн автордук жомоктору болуп саналат. Чындыгында, мунун өзү кыргыз балдар адабиятындагы жомокчулук өнөрдү өнүктүрүүчү, улантуучу бир көрүнүш катары бааласак болчудай. Ал алгач «Жылмайып турган таш», «Сыйкырдуу жазуу», «Мендей менен Сендейдин жоруктары», «Баланын канаты», «Бакыт издеген бала», «Айжаз менен Бегулан» ж.б. жыйнактары аркылуу улуттук балдар адабиятыбызда чакан аңгемечи жана жомокчу катары таанылды. Андан кийин анын чыгармачылык аракетинен, дараметинен улам өзүнүн оригиналдуулугу менен айырмаланган «Адам-пери», «Шамбала», «Дыйкан менен мышык», «Күмүш булак», «Малай кыз менен каракчы», «Чыр дөбөдөгү кандуу курултай», «Умай бала», «Айбийке сулуу» ж.б. жомоктору жарык көрдү. Жогорудагы жомокторунда автордук концепция, өз алдынчалуу идеялык-тарбиялык багыт даана көрүнүп турат.

Чындыгында, жаш муундарды тарбиялоодо жомоктордун ролу баа жеткис. Орус элинин классик акыны А.С.Пушкин: «Кечинде жомок угам жана ошону менен каргыш тийген тарбиямдын кемчиликтерин толуктайм. Эмне деген укмуш, бул жомоктордун ар бири өзүнчө жаткан поэма», -деп, жомокторго өзгөчө зор маани бергендиги анын турмуштагы жана көркөм чыгармачылыктагы ролун айкындап турат.

Жаш муундарды тарбиялоодо жомоктордун күчүн жогору баалап, Чыңгыз Айтматов мындай деп жазат: «Биздин цивилизациялуу илимий-техникалык кылым жомокко ишенгиси жок, бирок, бул жомокту керексиз нерсе катары четке кагуу эмес. Эгер минтсек, биз тараптан, ал тургай, адамзат тарабынан акылсыздык болмок. Өткөндүн тажрыйбаларын чануубуз жарабайт. Жомок - бул адамзаттын тажрыйбасы. Биз жомогубузду байыркы эстеликтерди сактагандай сактай билишибиз зарыл».

Демек, С.Рысбаевдин жаратмандык эмгеги балдарды поэтикалык образдарга, каармандардын түрдүү кылык-жоруктарына кызыктырат, тартат, аларды оң эмоцияларга чакырат, эмне жакшы, эмне жаман экендигин түшүнүүгө жардам берет, салымын кошот.

Жомоктор дидактикалык чоң маани-маңызга ээ. Чындыгында, жаш балдарга арнап жомок, аңгеме жазуу бир топ татаал, биртоп жооптуу да. Ал үчүн автор алардын ички рухий, аяр дүйнөсүн терең билип, аларды чыгармаларда ыктуу, чебер колдоно билүүсү кажет. Башкача айтканда, мыкты сүрөткер, бала табиятын түшүнө билген психолог болуусу зарыл. Мындай өзгөчөлүк касиет С.Рысбаевге тийиштүү. Ал чыгармачылык менен изденип, улам жаңы табылга таап, балдар кыялына, табиятына дал келген идеялар менен чыгармачылыгын улантып келет.

Академик А.Э.Измайлов: «Жомоктордо элге тийиштүү болгон адеп-ахлактык касиеттер сыйдырылган: Ата-Мекенди сүйүү жана коргоо, жамандык менен күрөшүүдөгү айыгышкан баатырдык, эмгекти сүйүү жана чеберчилик, адептүүлүк, достукка жана чыгармачылыкка берилгендик ж.б. Жомоктор элдин мүнөзүн, анын психологиясын, турмуштук позицияларын билдирет», - деп жазгандай, С.Рысбаевдин жомокторунда да кыргыз элине тийиштүү болгон адептик, рухий-ыймандык касиеттер сыйдырылган жана анын жомокчулугун ошол улуулардын салтын кыргыз балдар адабиятына алып келүүгө кылган зор аракети катары да баалап коюуга тийишпиз. С.Рысбаевдин «Күмүш булак», «Адам - пери», «Адам кантип ажыдаарга айланды» ж.б. көптөгөн жомоктору, ошондой эле «Сүйлөөчү китеп», «Умай бала» ж.б. жомок-повесттери өз алдынчалуулугу менен ар тараптуу өзгөчөлөнүп турат. Автор чыгармаларында романтикалык идеялар менен реалдуу

турмуштук окуяларды, тажрыйбаларды талдап, айкалыштырып, турмуш менен шайкеш бере алган. Мисалы, «Умай бала» жомок-повестинде бүгүнкү күндөгү окуялар көз алдыбызга тартылат. Анда айрым криминалдык топтордун балдардын өмүрүнө, ден соолугуна терс таасирин тийгизген зордук-зомбулуктуу аракеттери жана алардан коргоп калуу үчүн болгон күрөш көрсөтүлөт. Мында, айрыкча, маани берүүчү жагдай автор тарабынан изденип табылган поэтикалуу - жомоктук карман - Умай бала. Умай бала жомоктогу каарман Акылтайды зордук-зомбулуктан куткарып үйүнө алып келет. Жомок абдан кызыктуу жана элестүү жазылган. Кийинки жомокторунда да чыгармачылык изги издер көрүнүп, жаңы деңгээлге көтөрүлүп, балдарга тарбиялык маңыз-мааниге ээ болгон ойлор камтылган. Бекеринен аны белгилүү окумуштуу Советбек Байгазиев «улуттук балдар адабиятыбыздын Андерсени» деп атабаганы көрүнүп турат. Мындай ойго ал анын чыгармаларын терең окуп, даана ачылган образдарды, өзгөчөлүү сюжеттерди анализдеп жүрүп отуруп келгени ырас.

С.Рысбаев балдар жазуучусу гана эмес, ал көрүнүктүү илимпоз, тилчи, педагог жана публицист. 1995-жылы педагогика илимдери боюнча кандидаттык, 2006-жылы доктордук диссертациясын жактаган. Доктордук диссертациялык изилдөөсүндө балдар фольклорун жаңы багытта, элдик педагогикалык негизде талдап, анын тарбиялык маанисин ачып көрсөткөн. Анын «Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы» деген бараандуу монографиясы улуттук педагогикабызда өзүнүн изилдөө өзгөчөлүктөрү, жаңы табылгалары менен айырмаланат. Бул монографиясында автор кыргыз элинин фольклордук педагогикасынын таалим-тарбия салттары, аларды мектепте окуу-тарбия ишинде колдонуу маселелери, элдик таалим-тарбиянын принциптери, методдору, аларды башталгыч мектептерде эне тили боюнча класстык тарбиялык сааттардын мазмунун жаңылоодо колдонуу проблемалары жана балдар фольклорундагы тарбия үлгүлөрүн эне тилинен класстан тышкаркы окууда пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү жана тажрыйбасы чагылдырылган. Ошондой эле илимий жана элдик педагогикадагы балага тарбия берүүнүн принциптеринин жалпылыктары жана мүнөздүү белгилери ачык, так көрсөтүлгөн. Автор бул эмгегинде этнопедагогикалык маданиятты калыптандыруу, элдик билимдерди үйрөтүү менен бирге колдоно билүү идеялары артыкчылыктуу багыт экендигин белгилейт. Андан сырткары ал жаш муундарды окутуп-тарбиялоодо этнопедагогикалык багытты сунуш кылып, аны өзүнүн тажрыйбасында бекемдегени менен айырмаланып турат. Анын кыргыз фольклордук адабияты боюнча иштери, жүргүзүлгөн илимий иштери менен үндөшүп турат. Себеби автордун чыгармаларында фольклордук ойлор, билимдер ыктуу колдонулган. Ошондой эле илимий иштеринде этнопедагогикалык багыт көрсөтүлүп, балдарды тарбиялоо маселелери изилденген.

С.Рысбаев бөбөктөрүбүз үчүн кам көрүп, улуттук илим-билимге, маданиятка өз чыйырын салып келүүдө. Ага мисал катары бөбөктөрүбүз сүйүп окуп келе жаткан «Алиппе» китебин көрсөтсөк болот. Ушул китептен миңдеген балдарыбыз «А» тамгасын таанып, илим-билимге жолу ачылып отурат. Автордун мындагы жетишкендиги «Алиппенин» нукура кыргыз менталитетине негизделгендиги, шайкештиги болуп саналат. Дагы да болсо жаш муундар үчүн кам көрүп 2-3-класстардын «Кыргыз тили» окуу китептерин түздү жана ал китептер менен өлкөбүздүн бүтүндөй жаш жеткинчектери билим алышууда.

С.Рысбаев - тынымсыз изденген, чыгармачыл инсан. Ал эне тили, таалим-тарбия жөнүндөгү көптөгөн илимий публицистикалык макалаларды жарыялап келет. Коомдогу орчундуу маселелерге арнап жазылган анын ондогон макалаларын көрсөтсөк болот. Мисалы, «Кырчын» журналында жарыяланган «Балдарыбыздын келечегине күйгөндөр көп болсо...» аттуу макаласында балдарга билим, тарбия берүү маселесине, учурдагы окуу китептеринин жетишпестиги, балдар экраны боюнча омоктуу ойлорун айтып, аларга

күйгөнү көрүнүп турат. Ошондой эле ал макаласында төмөндөгүдөй деп кайрылат: «Балдарыбызды өз кезегинде керектүү нерселеринен куру калтырбасак, өз өлкөбүздүн келечегин курар татыктуу инсандардан болуп жетилер эле. Балдарыбыз өссө улутубуз өсөр эле. Андай болсо, бүгүнкү байлык, бийлик, кызмат үчүн намысыбызды унутуп, арыбызды сатып, өмүрүбүздү сайып жутунганча, улутубуздун келечеги болгон өзүбүздүн балдарыбызга керек нерселерди убагында жасап бербейлиби. Келгилечи, азаматтык кылалычы, мырзалар! Эртең эмес, бүгүн!» Ушул сөздөрүнөн анын улутжандуулугу, патриоттуулугу, намыскөйлүгү, келечекти көрө билгендиги көрүнүп турат.

С.Рысбаев - мээнеткеч, жаратман инсан. Ал дайыма күндөлүк турмуштун агымы менен жуурулушуп, актуалдуу маселелерге көңүл буруп, өз оюн басма сөз аркылуу баймабай билдирип келүүдө. Ошондой эле замандаштары, балдар адабияты жөнүндө да өз макалаларын гезит беттерине жарыялап келет. Ал тургай, поэзия дүйнөсүнө сүнгүп кирип, саресеп салып, канаттуу ойлорду белгилейт. Мисалы, «Адабий Ала Тоо» журналына жарыяланган «Алты акындын аруу дүйнөсү» деген макаласында «Мага Б.Чотурованын ырларынан кеңдикти, алыстыкты, бийиктик, күндөлүк көнүмүштөн алагды кылар ажайып башка дүйнөнү эңсөө, ар нерсени тараткан көркөм поэтикалуу керемет портреттери, туулган жер, балалык күндөр, турмуштагы кыйчалыш татаал тагдырлар, анан да, алтын тоого жашынган, ар күнү аны чакырган аруу махабат, назик сезимдер өзгөчө баамга урунду десем болот», - деп жазат. Мындан көрүнүп тургандай, поэзияга болгон мамиле, аны талдай, түшүнө билүү дарамети жогору экендигин белгилөөгө болот. Ал өзү да аздыр-көптүр поэзия менен алектенген жайы да бар. Жыйынтыктап айтканда, С.Рысбаев - көп кырдуу, таланттуу балдар жазуучусу, окумуштуу-педагог, публицист. Ошондой эле ал комузда мыкты ойногон аткаруучу десек да болот. Ал талыбас эмгегинин натыйжасында Тоголок Молдо, И.Арабаев, Түгөлбай Ата атындагы сыйлыктардын лауреаты болду. Балдар жазуучусу С.Рысбаевдин окумуштуулук, чыгармачылык дарамети боюнча азыноолак гана кеп кылдым. Ал жана анын чыгармалары жөнүндөгү ойлор али алдыда деп ойлойм.

«Намыстуу болсоң, жемишиң арбын болот», - деп, И.Раззаков айткандай, эл керегине жараган намыстуу инсандардан болуп жеңишиңиз арбын боло берсин! Калеминиздин учу кургабай дагы да далай-далай кызыктуу чыгармаларды жаратышыңызга тилектешмин. Чыгармаларыңыз улам жаш муундардын жүрөгүнөн түнөк таап, алар үчүн рухий азык боло берсин! Жаратмандык ишиңиз илгерилеп кыргыз эли үчүн аруу кызмат кыла бериңиз!

* * *

УДК 632.911+81

Таза жазуу сабагындагы айрым маселелер

**Абдирайимова М.К. - мугалим,
Ураимов К.М., Темирбаева Г.К. – ЖАМУ**

Түйүндүү сөздөр: баиталгыч класстардагы жазуу ишмердүүлүгү, таза жазуу, таза жазуунун айрым ыкмалары, таза жазуунун өнүгүү этаптары, жазуунун окуу программасындагы чен-өлчөмдөрү.

Жазуу – бул, акылга үйрөтүүнүн алгачкы кадамы деп айтууга болот. Анткени эң алгач бала колуна калем сапты кармап, ой жүгүртүп, акылы менен жазуу ишмердүүлүгүнө киришет.

Таза жазуу 40-60-жылдары өзүнчө предмет катары окутулуп, 2-4-класстарга өзүнчө таза жазуу дептерлери иштелип келсе, кандайдыр себептер менен 70-жылдардан ушул күнгө чейин андай иш колго алынбай келет. Окуу программаларында мурдагы салт

боюнча калыптанып калган тематикалык бөлүштүрүүлөр сакталган. Окуучулардын сөзүн өстүрүүгө, класстан тышкары окуу боюнча аңгемелешүүгө көңүл бурулган [4, 68].

50- жылдардан баштап окуучунун каллиграфиялык жактан сулуу жана таза жазуу максатын көздөгөн бир топ эмгектер иштелип чыкты. Буга М.Жаңыбаевдин «Таза жазууга көнүгүүлөр» аттуу эмгегин кошууга болот. Ал 3050 нуска менен басылган. Жыйнак башталгыч класстарына арналган. Колдонмо таза жазуунун методикасына киришүүдөн башталат. Анда башталгыч мектептерде таза жазууга үйрөтүүнүн милдети жана максаты каралып, «Жазуу адамдардын пикир алышуудагы нукура баалуу буюму» болуп эсептелерине токтолгон. Жазуу ишине баа берүү үчүн окуучуларга төмөнкүдөй талаптар коюлган:

1. Жай же ылдам жазуусу;
2. Тамгалардын формасынын таза жазуу программасында көрсөткөн тартипке ылайык болушу;
3. Тамганын бийиктигинин жолдун астына жана үстүнө чыгышы, бирдей болушу;
4. Сөздөгү тамгалардын оң жакка жактык болуп жазылышынын сакталышы;
5. Сөз менен сөздүн жана тамгалардын аралыктарынын бирдей болушу;
6. Колду дептерден үзбөй жазуу;
7. Гигиеналык талаптардын туура сакталышы.

Жазуу иштери окуучулардын сабаттуулугун, өз алдынча ойлоосун, кызыгуусун, жөндөмүн өстүрөт. Бул ишмердүүлүк окуу программасына ылайык жүргүзүлүп, класстагы окуучулардын билим денгээлине карай дифференцияланып турат.

Жазуу 1-класстын окуучуларында бир топ татаал жолдор менен ишке ашырылат. Окуучунун калем сапты туура кармап, дептерди партанын үстүнө туура коюшун көзөмөлдөп туруу керек. Тамганын элементин туура жазуу үчүн анын формасын дептердин сызыгына туура жайгаштырууну дайыма эсине сактоосу шарт. Жазуу иши окуучунун акыл, дене жагынан чарчашына алып келет. Жазуу процессинде чарчаган денени эс алдыруучу көнүгүүлөр өтө маанилүү экендиги педагогикалык-психологиялык жактан далилденип келүүдө. Мындай курактагы балдар тез чарчап, тез көңүлү калышы мүмкүн. Ошондуктан жазуу сабагында ар кандай формадагы «Муз жаргычтарды» пайдалануу зарыл.

Жазууга үйрөтүү, негизинен, жеңилден оорго карай дидактикалык принциптин негизинде жүргүзүлөт. Жазуу сабагын уюштурууда окуу сабагындагы эрежелерди кайталоо менен аларды өркүндөтүү милдети коюлат. Жазуу сабагында үйрөтүлүүчү эрежелер сабактын ар бир этабында кайталанып турууга тийиш. Ар бир тамгалардын үйрөтүлүшү жана жазылышы бир топ татаал. Жазууда ритмикалык методду пайдалануу ыңгайлуу. Жазуу сабагы окуу сабагынан кийинки планда окутулуп, тамганын жазылышы аркылуу жүргүзүлөт. Негизги максаты – балдардын кол жазма сулуулугун, таза, туура жазуусун калыптандыруу, балдардын орфографиялык жана грамматикалык сабаттуулугун арттыруу.

Жазууга үйрөтүүнүн даярдык мезгили (9-10) 30 күн, башкача айтканда, бир ай даярдоо мезгилинде окуучулардын кармаган калем сабын өз билгениндей карматуу зарыл. Анткени баланын психологиялык өнүгүүсүнө тоскоолдук бербөө керек. Окуучу өзү билгендей чиймелеп, колун көнүктүргөндөн кийин мугалимдин үлгүсүнө карап жазуу оңой болот.

1-класстын окуучуларына окуу жылынын башында баш тамгаларды үйрөтө баштайбыз. Бул мезгилде кичине тамгаларды да кошо үйрөтөбүз. 36 тамганы төмөндөгүдөй бөлүштүрүп үйрөтсөк болот. Алгач эки тамгадан жазсак, 12 сабакта 24 тамга жазабыз. Кийинки сабактарда 3 тамгадан жазсак 4 сабакта 12 тамга жазабыз. Ошентип, 12 сабак менен 4 сабакты кошуп, 16 сабакта 36 тамганы жазууну үйрөтөбүз.

Калган 4 саатты кайталоого беребиз. Мындай бөлүштүрүп жаздыруу окуу программасында көрсөтүлгөн [1, 6].

2- класста окуу жылынын башталышына мурунку жазган тамгаларын кайталап жаздыруу үчүн, 15 саатта көңүл буруу керек. Бардык тамгаларды өздөштүргөндөн кийин 2 тамганы бириктирип, 4 тамгадан турган сөздү курап жаздыруу керек. Бара-бара тамгаларды бириктирип, бир сүйлөмдү жазганга өтүшөт.

Жылдын жарымында мугалим окуучулардан текшерүү иш алат, башкача айтканда, бир текст тандап алып, окуучуларга көчүртөт. Ошол текстти көчүргөндө, окуучу таза, сулуу, катасыз, тыныш белгилерди туура коюп жазуу керек. Жазуу боюнча артта калган окуучуларды мугалим көзөмөлгө алат. Үчүнчү чейректен баштап окуучуларды сызыктан чыгарбай, тез жазууга көнүктүрөт.

3-класска келгенде окуучулар кыйынчылыкка учурайт. Алар тез жазып калышат, бирок окуучулар тез эле унутуп жиберүүгө жөндөмдүү келишет. Ошондуктан мугалим жазуу ишмердигин, жазуу техникасын катуу көзөмөлгө алуусу шарт.

4-класста окуучулар бир жолдуу дептерге жазууга киришишет. Мугалим тазалыгына, сулуулугуна, катасына гана көңүл бурат.

Б.Рысбекованын ою боюнча: «Жакшы жазган окуучу жазуу сабагын аткарган учурда кызыгып, ынтаасын коюп жазат, ошондуктан катаны да аз жиберет. Ал эми булганыч жана начар жазган окуучу тескерисинче, жазууга көңүлкоштук менен мамиле жасайт да, катаны көбүрөөк кетирет».

Ошондуктан жазуунун негизги принциби баланы сулуу жана таза жазууга сабат ачуунун биринчи күнүнөн баштап үйрөтүү көндүмүнө ээ кылуу керек.

1-класста баланы партага туура отургузуу, калем сапты туура кармоонун жолун тааныштыруу, дептердин сызыгын үйрөтүү, калем сап, аны менен иштөө, колдун беш манжасын жана колдун ритмикалык кыймылын туура иштеп чыгуу үчүн көнүгүүлөрдү үйрөтүү, басымсыз жантык жазууну, кичине жана баш тамгаларды, цифраларды жана арифметикалык белгилерди жазууну үйрөтүү.

2- класста баш жана кичине тамгаларды орточо чоңдукта генетикалык тартиби менен кыйгач сызыктары жыш болгон дептерге, кийин сызыгы сейрек болгон дептерлерге жаздыруу.

3-класста кыйгач сызыгы жок эки сызыктуу дептерге же бир сызыктуу дептерге сөздөрдү, сүйлөмдөрдү, тексттерди майда жазуу аркылуу ылдамыраак жазууга үйрөтүү.

Тез жазууга көнүгүүлөр:

а) колду эркин кыймылдатып, тамгаларды бири- бирине улап жазуу;

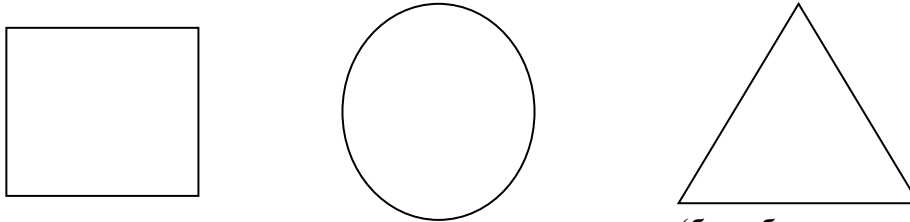
б) ички сызыктар менен улап, тез жазууга көнүктүрүү;

в) алфавит тартиби менен баш тамгаларды кичине тамгалар менен байланыштырып жазуу.

Сабаттуулукка үйрөтүүнүн «жазуу жана таза жазууга үйрөтүүгө» арналган бөлүмүндө жазуу куралдары жана аларды пайдалануу, жазууга үйрөтүүнүн методикасынын негизги жоболору, жазууга карата көнүгүүлөр, дептерге коюлуучу талаптар, жазуу боюнча сабактардын болжолдуу үлгүлөрү сунуш кылынган.

Жазуу жүзүндөгү жумуштарды баалоого: жат жазуулар, көчүрүп жазуулар, грамматикалык тапшырмаларды орундаткандыгын, окуучулардын байланыштуу кебин (баяндама, дилбаян) жана окууга машыккандыгын текшерүү жана баалоо кирет.

Жазуу окуучунун ден соолугуна, психологиялык өзгөчөлүгүнө, акыл жөндөмдүүлүгүнө зор таасирин тийгизет. Окумуштуу С.Токтогуловдун айтуусуна Караганда: «Манжалардын чыңалышы баш мээнин сол жарым шаарларынын чыңалышын пайда кылат, натыйжада бала тердейт. Бул абалдан чыгуу үчүн төмөндөгүдөй даяр геометриялык фигураларды штрихтөөнү пайдалануу керек», – дейт [2, 113].

Окуучу калем сапты кармаганда колдун үч салаасы (баш бармак, сөөмөй, ортон) катышат. Окуучулар калем саптын учун кагаздан үзбөй улап жазууга үйрөнүшөт. Жазуу ишмердүүлүгүндө тамганы абада жаздыруу менен мугалим баланын каллиграфиялык сабаттуулугун арттырат, ошол эле учурда тамгаларды абада бирдей убакытта тынымсыз жаздыруу менен баланын тез жазуусун калыптандырат деп ойлойм. Ошол эле тамгаларды дептерге бирдей учурда (хор менен) жаздыруу аркылуу да тез жазуу маданиятына үйрөтөт.

Класстан класска көчкөндө жазуунун ылдамдыгы акырындык менен өсөт. Алар төмөнкүлөр:

а) 1- класста жылдын биринчи жарымында бир минутада 4- 5 тамга жазыш керек. Жылдын экинчи жарымында бир минутада 10- 12 тамга жазып калуусу;

б) 2- класста жылдын башында бир минутада 12- 15 тамга, жыл аягында 30 тамгага чейин;

в) 3- класста 45- 50 тамгага чейин;

г) 4- класста 50- 65 тамгага чейин өсүүгө тийиш экендиги көрсөтүлгөн.

Таза жазууга үйрөтүү үчүн керектүү шарттарды парта, партанын негизги өлчөмдөрү, жазуу куралдарында калем сапты жана дептерди, карандашты, класстык досканы пайдалануу кеңештери каралган.

Тамгаларды жазуунун элементтери класстар боюнча бөлүп каралган. Кичине, андан кийин баш тамгаларды жазуунун элементтери, үлгүлөрү берилген. Ар бир класста таза жазууну пландаштыруу, сабактын үлгүсү сунуш кылынган.

М.Жаңыбаевдин «Таза жазууга көнүгүүлөрүнүн» 2-класска арналган бөлүгү машыгуу үчүн даярдыктар жана кичине тамгалардын элементтери, кичине тамгалардын берилиши, экинчи, үчүнчү, төртүнчү тобу, тамгалардын ар түркүн тизмектелиши, ал эми баш тамгалардын тобунун (биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү) үлгүлөрү көрсөтүлүп, аларды жазуу боюнча тамганын элементтери, ага карата тексттер сунуш кылынган.

Н.Макешовдун редакторлугу менен 1938-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинде сабак берүүчү башталгыч мектептин 1-классы үчүн кыргыз тилинин болжолдуу иш планында» сабатка үйрөтүүдөгү сабактарды пландаштыруунун даярдоо этабындагы жумалар боюнча методикалык көрсөтмө, экинчи жарым жылдыгындагы окуу, жарыя окуу, сөз өстүрүү, сөз өстүрүүдөгү болжолдуу иш планы сунуш кылынган. Колдонмонун бөлүп көрсөтүүчү негизги белгилерине сөз өстүрүүнү пландаштыруу, көрктүү жазуунун методикалык көрсөтмөсүн белгилөөгө болот [5, 12].

Жазууга үйрөтүүнүн системасы окуучулар 1-класстан тартып эле багыт берүүчү жантык сызыктары жок эки сызыктуу дептерге, 2-класстан баштап окуучулар бир сызыктуу дептерге жазышат. Жазуунун жаңы шрифти боюнча 1-класстын окуучуларын биринчи күндөн тартып авторучка же шариктүү калем сап менен басымсыз жазууга үйрөтүү, алфавиттик тартиби боюнча жүргүзүлбөстөн, тамгалардын жазылышынын генетикалык түзүлүшүндөгү кыйынчылыктары боюнча тааныштырып, графикалык белгилер текст окулуп бүткөндөн кийин жазылат. Тамгаларга тыбыштык талдоо жүргүзүлөт. Ушул окуу программасынан баштап, азыркы мезгилге чейинки окулуп жаткан программаларда «Таза жазуу» сабагы алынып салынган.

Жазуу жүзүндөгү жумуштарды текшерүү жана баалоо контролдук жумуштар аркылуу жүргүзүлгөндүгү белгиленген. Аларга төмөнкүлөр кирген: жат жазуулар, көчүрүп жазуулар, сөзгө жана сүйлөмгө толук же толук эмес грамматикалык талдоолор, баяндама, дилбаян жазуулар. Жат жазуунун көлөмүн аныктоо, баалоо каралган.

Таблицалардын жыйынтыгы боюнча алып караганда, окуучулар жат жазууда йоттошкон тамгалардын жазылышынан, баш тамгалардан, муун жана ташымалдан көбүрөөк ката жиберешет. Жат жазуунун түрлөрү боюнча да мугалимдер өтө аз жумуш жүргүзүшөт.

Программада таза жазууга бөлүнгөн сааттар кыскартылган. Ошондуктан окуучулардын жазуу жөндөмдүүлүгү төмөн. Кыргыз тилин окутуудагы жүргүзүлүүчү иштердин негизги методикалык принциби жазууга үйрөтүүгө (таза жазуу) берилген материалдардын өзгөчөлүгү катары бөлүп кароого болот. Жазуунун гигиеналык талаптарын сактоо, тамгалардын формаларын (графикалык белгилерин) туура жазууга үйрөтүү процесси сабатка үйрөтүүдөгү милдеттерди ишке ашырууда эске алынган.

Мектеп реформасынын талабына ылайык 1986-87-окуу жылында 6 жашар балдарды 1-класска окутуу үчүн жазуу дептерлери басылган.

1997-жылдан бери Сузак районунун «Таштак» мектеп-гимназиясынын башталгыч класстары үчүн таза жазуу сабагы киргизилип, жумасына бир сааттан окутулат. Мектептин мугалимдери окумуштуу С.С.Сакиева менен биргеликте таза жазуу сабагын программага киргизишкен. Кийинчерээк Кыргыз билим берүү институту тарабынан бекитилген №72 орто мектебинин башталгыч класстарынын педагогикалык жамаатынын 1-4-класстар үчүн таза жазуу боюнча түзгөн болжолдуу календардык планы окутула баштады. Учурда «Таштак» мектеп-гимназиясында ошол пландын негизинде сабак жүргүзүлүп келе жатат [3, 44-45].

Окуучуларды жазууга үйрөтүү эң татаал жумуш болуп эсептелет. Таза жазууда тамгаларды сулуу, даана, ачык кылып жазууга үйрөтүүдө психологиялык жактан бала жабырланбашы керек, ага бардык шарттарды түзүү зарыл. Ушул процесске карата төмөндөгүдөй сунуштарды киргизүүгө болор эле: учурда балдардын кебин өстүрүү жана жазуу сабаттуулугун арттыруу үчүн таза жазуу дептерлери болсо; жазуу үстүндө кандай иштөөгө карата методикалык сунуштар жана атайын усулдук колдонмолор даярдалса. Балдардын кол жазмаларын жакшыртуу, каллиграфиялык жумуштар боюнча каралуучу актуалдуу маселелер арбын. Мындан да терең изилдөө зарыл деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар

1. Башталгыч класстардын программасы. – Бишкек, 2008.
2. Токтогулов С. Дидактические проблемы оптимизации учебной нагрузки школьников в общеобразовательных школах Кыргызской Республики. – Бишкек, 2008.
3. Сакиева С.С. Башталгыч класстарда эне тилин окутуунун теориялык жана практикалык негиздери. – Бишкек, 2006.
4. Турусбеков С., Сартбаев К., Рысбекова Б. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы, – Фрунзе, 1978.
5. Энназаров Т.Н. Сабакка талдоо жүргүзүү боюнча методикалык кеңештер. – Жалал-Абад, 2001.

* * *

УДК 37.013.3

Күнүмдүк сабак – бир чыгармага тете же бир күндүк

сабактын иштелмеси жөнүндө

**Ташкенбаева Ф.Р. - мугалим
Ураимов К.М., Мокуева Н.Ш.,
Осмоналиева С.Ч. - ЖАМУ**

Түйүндүү сөздөр: сабактын структурасы, сабактын максаты, жаңы теманы түшүндүрүү, өтүлгөн теманы бышыктоо, үйгө тапшырма берүү, баланын билимин баалоо, баалоонун түрлөрү, күндөлүк план, мугалимдин ишмердүүлүгү.

“Билимдүүнүн түнү – күн, билимсиздин күнү – түн” деген сөздүн мааниси абдан тереңде жатат. Анткени балдардын сабатсыздыгын жойсок, билим берсек, өнүктүрсөк, тарбияласак, келечекте коом үчүн пайдалуу инсан болуп жетилсе гана бул сөздүн маани-маңызы ачылат. Андыктан окутуп, үйрөтүүнүн формасы катары сабак негиз кылып алынган. Билим берүү, тарбиялоо, өнүктүрүү педагогикадагы эң негизги багыттар же окутуудагы башкы максат экендиги белгилүү. Окутуу, билим берүү жөнүндө сөз болуп жаткан соң, сөзсүз мугалим жөнүндө, анын окутуп тарбиялоодогу ролу, ишмердүүлүгү, коомдогу орду жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Англиянын ойчулу А.У.Уильямдын мугалимдин ишмердүүлүгүнө карата айткан сөзү муну далилдеп тургансыйт: “Катардагы мугалим – айтып берет, жакшы мугалим – түшүндүрөт. Алдыңкы мугалим – көрсөтүп да берет, улуу мугалим – шыктандырат” [1, 22].

Демек, мугалимдин жөнөкөйү жок турбайбы, жок эле дегенде, ал айтып берет тура. Ал эми бүгүнкү мугалимдердин абалы кандай?

Бүгүнкү күндүн мугалими – дыйкан, фермер, бизнесмен, коммерсант ж.б. кесипте. Базар экономикасы ушундай жагдайга алып келди. Чындыгында, кийинки мезгилдерде билим берүү, окутуп тарбиялоо, өнүктүрүү жараянында бир топ оош-кыйыштар болду. Ал балким, бул билим берүүдөгү убактылуу социалдык-экономикалык кризистин болушудур. Кандай шартта болсо да, мугалим ошол эле чыгармачыл, кайрымдуу, гумандуу, таланттуу тарбиячы инсан бойдон кала бермекчи. Ошентсе да, мугалимди мугалим кылып турган түбөлүктүү куралы – анын өз билимин туруктуу өнүктүрүүсү жана ар дайым күндөлүк сабакка болгон даярдыгы. Анткени ал күн сайын сабакка күндөлүк сабактын иштелмеси менен келүүсү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мындай ишмердүүлүк, чыгармачылык салтка айлануу менен, мугалим үчүн адат болуп калуусу шарт. Жөн жеринен Н.К.Крупская: “Бир сабакка даярдануу, бир чоң чыгарма жазуу менен барабар”, – деп айтпаган чыгар. Айтып коюу оңой, бирок аны аткаруу абдан көп эмгекти талап кылат. Бүгүнкү кесиптештер ага кандай көз карашта?

“Күндөлүк сабактын иштелмеси эмнеде? Сабактын иштелмесин жазбай эле коюуга болбойбу? Ал убакытты гана алат экен”, – деген сыяктуу мугалимдердин кайрылуулары жок эмес. Албетте, бир сабактын иштелмеси абдан көп изденүүнү, чыгармачылык эмгекти талап кылат. Ошондон улам: “Кырк жыл эмгек кылсаң да кырк беш мүнөттүк сабакка даярдыксыз кирбе!” деген сөз айтылып келет. Эгерде күндөлүк сабактын иштелмеси болбосо, анда билим берүүнүн эффективдүүлүгү начарлайт. Мугалимдин өзүнүн да кызыгуусу солгундайт. Билим берүү системасы бузулуп, чаржайыт абал пайда болот. Окуучуларга так, жеткиликтүү негизги түшүнүк жетпейт, ж.б. Мындай абдан чоң катачылыктардын болушу анык. Демек, ар бир мугалим күндөлүк сабактын иштелмесин чыгармачылык менен изденип, жазып баруусу шарт.

Чындыгында, күндөлүк сабактын иштелмесин жазуу – бул жөн эле директордун же завучтун “көзүн боёо” эмес, же “кожо көрсүнгө” жазылбайт. Мугалимдин сабакка даярдануусу анын алдын ала пландаштырган иштерине ылайык өнүгөт. Ал адегенде

календардык-тематикалык планына (КТП) карап, анда көрсөтүлгөн темага жана ал үчүн бөлүнгөн саат өлчөмүнө ылайык материалдарды тандайт.

Сабактын темасына сабактын башка бардык структуралары дал келүүсү керек. Анткени тема боюнча максаттар коюлат. Белгилүү болгондой, сабактын максаты үч багытта ишке ашат.

а) **Эмне? эмне жөнүндө?** Башкача айтканда, балага эмне билим беребиз, эмне жөнүндө түшүнүгүн калыптандырабыз.

б) **Эмнени?** Мында окуучулардын өздөштүрүү жөндөмүн, шыгын өнүктүрөбүз, талантын ойготобуз ж.б.

в) **Эмнеге?** Окуучуну тарбиялайбыз, калыптандырабыз, багыттабыз. ж.б.у.с.

Бул максаттардын ар бирине карата мугалим алдына төмөндөгүдөй талаптарды коёт.

1. Мугалим өз предметин илимий-теориялык жактан абдан терең өздөштүргөн болуусу керек. Тема ага алдын ала тааныш, түшүнүктүү болсун, керек болсо жатка билсин. Эгерде тааныш эмес болсо, абдан кунт коюп үйрөнүп чыксын. Теориянын практикалык абалын изилдеп үйрөнүүсү башкы максат болушу шарт.

2. Темага байланыштуу сабактын өнүктүрүүчүлүк максатын кантип ишке ашыруу керек? Ал үчүн баланын психологиялык процесстерине туура таасир этүү, темага дал келген тексттерди туура тандап алуу, ошонун негизинде өнүктүрүү, калыптандыруу, өстүрүү ж.б. Мында мугалим психолог болсун, өздөштүрсүн, үйрөнсүн.

3. Сабактын тарбиялоочу максаты да, албетте, темага жана пайдалануу үчүн тандалып алынган контексттерге жараша болот. Ошого жараша баланы эмгекке, ыймандуулукка, нравалуулукка, гумандуулукка, адептүүлүккө ж.б. тарбиялайбыз.

Сабактын максаты ал үчүн тандалып алынган каражаттарга ылайык болот. Сабак каражаттарсыз жүргүзүлбөйт. Анткени сабактын максатын ишке ашыруу сабактын жабдылышынан көз каранды. Ошондуктан сабак сөзсүз жабдылышы керек. Мында да темага байланыштуу материалдар тандалып алынып, алар талапка ылайык болушу зарыл. Ашыкча материалдардын да кажети жок. Ушундан улам окумуштуу А.Оморовдун: “Мугалим доска жана борду эч кандай көрсөтмө куралга алмаштыра албайт”, – деген сөзү муну далилдегендей туюлат [5]. Албетте, бул бир жактуу гана айтылган аксиома болушу да мүмкүн. Себеби кыргыз тилинен башка сабактарда эч кандай бор менен досканын зарылчылыгы болбой калышы да мүмкүн. Ал эми мугалим үчүн сөздөн өткөн каражаттын кереги жок, сөзү аркылуу бардыгын ынандыра алат. Ошондуктан окумуштуу С. Рысбаев: “Сөз – тарбиячынын негизги куралы”, – деп белгилейт [4]. Айрым зарыл болгон көрсөтмө куралдар улам мезгил өткөн сайын жаңы технологиялардын негизинде өнүктүрүлүп, изилденип барышы керек.

Бул талаптарды жүзөгө ашырууда сабактын түрдүү типтерин, усулдарын, формаларын тандап алабыз. Айрым бир кесиптештерибиз сабактын тиби менен усулун чаташтырып алышат, же аны сабактын иштелмесине киргизбей коюшат. Бул албетте, туура эмес, себеби сабактын тиби же усулу болбосо, кайсы типте, кандай ыкманын негизинде үйрөтүп, машыктыруубуз мүмкүн. Сабактын тиби менен усулу тыгыз байланышта каралат, болбосо сабактын методологиялык негизи эмнеге негизделип каралмак?

Мындан кийин кайсы сабак болбосун алардын арасындагы байланыштар көрсөтүлүшү керек, башкача айтканда, сабактын предмет аралык байланышы жөнүндө айтылышы шарт. Анткени балдарга бере турган материалдардагы тексттер башка сабактарга да тиешелүү касиеттерге ээ болорун унутпасак.

Сабактагы эң негизги процесс – бул сабактын жүрүшү. Ал өзүнчө төмөндөгүдөй төрт бөлүкчөдөн турат:

* Уюштуруу: Мында окуучуларды сабакка даярдоо, көңүлүн буруу, учурда кайсы сабак болсо ошого карата даярдык иштерин жүргүзүү, кам көрүү ж.б.

* Өтүлгөн материалдардын үстүндө иштөө: окуучу менен мугалимдин ортосундагы ишмердүүлүк бир топ активдешкен учур, же болбосо окуучунун үйгө берилген тапшырманы аткарып келиши, мугалимдин анын аткарылыш сапатына карап баалашы. Мында окуучуга берилген тапшырмалардын жыйынтыгын, аткарылыш тартибин, иштин сапатын аныктоо. Бул иш-чара да – бышыктоонун бир формасы. Мында да мугалим өз каалаган тартипте педагогикалык принциптерге таянып туруп, окуучулардын аткарган өз алдынча иштеринин жыйынтыгын чыгарууга болот. Мисалга алсак, суроо-жооп түрүндө, аңгемелешүү менен, таркатма материалдардын жардамында, тесттердин негизинде же кандайдыр бир оюн түрүндө сурап билип алууга болот. Айрым кесиптештерибиздин айтуусуна карасак, сабактын жүрүшүндө өтүлгөн материалдардын үстүндө иштөө менен жаңы теманы байланыштырууга болот деген жыйынтыкка келүүгө болот. Мындай болушу мүмкүн, бирок сабактын бул этабында дагы бир бөлүм бар – ал жаңы темага өбөлгө түзүү.

* Жаңы темага өбөлгө түзүү: Мында окуучуларды учурдагы өтүлүүчү темага алып келебиз. Салыштырып айта турган болсок, эшикти ачпай туруп бөлмөгө кирүүгө болобу? Албетте жок. Мына ушул эшик сабактын өбөлгөсү болушу керек. Ар кандай эле ишке өбөлгө түзүлбөсө же шарт болбосо, анын эффективдүүлүгү да жакшы болбой калышы мүмкүн. Андан соң гана жаңы тема менен иштөө аракети коюлат.

* Жаңы теманын үстүндө иштөө: Бул сабактын жүрүшүү этабындагы эң акыркы бөлүкчө болуп эсептелет. Анткени менен сабактын негизги өзөгүн түзүп турат. Башкача айтканда, коюлган милдет, көздөгөн максаттар ушул бөлүмдө ишке ашып, мугалим менен окуучунун ортосундагы карым-катыш активдешип, окуу ишмердүүлүгүнүн теориялык-практикалык деңгээли бышып жетилет. Жаңы тема конкреттүү жана түшүнүктүү болуп, анда керек болгон гана материалдардын берилиши туура. “Грамматикалык материалдарды үйрөтүүнү, негизинен, үч ыкмада кароого болот”, – дейт профессор С.Рысбаев “Кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуунун технологиялары ” деген эмгегинде [2, 11].

Алар төмөндөгүдөй тартипте берилет:

1. Эреже -таяныч ыкмасы. Мында эреже айтылат, ал мисалдарга таянып далилденет.
2. Эреже-изилдеп үйрөнүү объектиси. Мында эреже ар тараптуу изилденет, окуучулар изилдеп үйрөнүшөт.
3. Жыйынтык-маалымат ыкмасы. Мугалим тема боюнча окуучулар менен акылдашып, бир жыйынтыкка келишет, башкача айтканда, окуучуларды ынандырат.

Ал эми сабактардын структураларына терең анализ берген тажрыйбалуу, мыкты мугалим Г.Мадаминов “Устаттык өнөрү” деген эмгегинде жаңы теманы түшүндүрүүгө төмөндөгүдөй талаптарды сунуштайт:

- Жаңы темага класстын көңүлүн топтоштуруу;
- Теманын баалуулугун, маанисин кыска сүйлөм менен таамай айтуу;
- Жаңы теманын мазмуну, түшүндүрүү чеберчилиги, көркөмдүгү, парадокс, ж.б. менен окуучулардын бул темага кызыгуусун пайда кылып, сабактын акырына чейин окуучулардын темага болгон кызыгуусун сактап калуу;
- Класстагы бардык окуучулардын активдүүлүгү, сабакка болгон кызыгуусу көзөмөлдөнүп барышы керек;
- Жаңы теманы өз ара эркин талкуулап, бири-бирине айтып суроо берип, практикалык иш жасоосуна мүмкүнчүлүк, убакыт берүү [1, 44-45].

Жаңы теманы түшүндүрүүдө турмуш менен байланыштырууга көңүл коюу маанилүү. Жогоруда айтылган ойлор, изилдөөлөр биздин оюбузду толуктап турат. Окуучуларга жаңы теманы түшүндүргөндөн кийин аны бышыктап, жаңы тема боюнча түшүнүктөрүн бекемдөө этабына өтөбүз.

Сабакты бышыктоо этабын сабактын кульминациясы десе болот. Анткени ошол күнкү өтүлгөн сабактын темасы бышып жетилет, бышыкталат, такталат. Бул боюнча профессор С.Рысбаев төмөндөгүдөй үч ыкманы сунуштайт:

1. Суроо-жооп менен бышыктоо;
2. Чыгармачылык бышыктоо;
3. Жалпылап бышыктоо.

Бул этапта окуучунун ишмердүүлүгү далилденет, же жаңы ойлор айтылышы мүмкүн. Албетте, оюндун түрлөрүн ушул этапта максатка ылайыктуу пайдалануу эң туура болмок. [3, 17-28]

Мугалим педагогикалык ишмердүүлүгүнө, чыгармачылык чеберчилигине, окутуучулук талантына жараша өзүнө ыңгайлуу абал түзүп алса болот.

Сабактын үйгө тапшырма берүү этабы окуучулардын жаңы теманы кандай кабыл алганына же өздөштүргөнүнө жараша өнүгөт. Анткени үйгө тапшырма берүүдө мугалимдин көрсөтмөсү канчалык так болбосун окуучу жаңы теманы жакшы кабыл албаган болсо, анда эч кандай натыйжа болбосу анык. Ошондуктан окуучулардын көңүлүн бир жерге топтоп, доскага жазып, күндөлүккө жаздырып, аткаруунун жолун жатык түшүндүрүп чыгуу зарыл. Үй тапшырмасы берилгенде, окуучунун кызыгуусун, жөндөмүн эске алып, бир эле мазмундагы тапшырманы бир нече ыкмада аткарууга көрсөтмө берүүгө болот. Мисалы, эссе жазуу, сүрөт тартуу, диаграмма, кластер, синквейн түзүү, талдоо ж.б. Сабакты кимде кандай суроо бар? деген жыйынтыктоочу суроо менен аяктаган эң туура деп ойлойбуз. Окуучуларды да ушуга көнүктүрүү керек.

Сабактын баалоо этабы – окуучулар чыдамсыздык менен күткөн этап. Анткени алар үчүн бүгүнкү эмгегинин натыйжасы мугалим тарабынан кандай бааланышы абдан кызыктуу. Билим берүү программасында көбүнчө баалоонун диагноздук, формативдик (калыптандыруучу, түзүүчү, жаратуучу) жана суммативдик (жыйынтыктоочу) үч түрү колдонулат. Диагноздук баалоо – окуучулардын деңгээлин алдын ала оозеки аныктоо. Формативдик баалоо – окуучулардын өсүп-өнүгүшүн өлчөө максатында колдонулуучу баалоонун өзгөчө түрү. Баалоонун бул түрү окуучулардын билгичтиктеринин, көндүмдөрүнүн тереңдешине стимул боло алат, бирок журналга баа коюлбайт. Ал эми суммативдик баалоодо окуучулардын өздөштүргөн билим деңгээлинин жыйынтыгы чыгарылат, билимдери так өлчөнөт. Журналга баа коюлат. Бул процесс окутуунун натыйжалуулугуна жараша болот. Окутуунун натыйжалуулугуна жетишүү үчүн баалоо практикасын эрежелештирүү зарыл. Окуучулардын билимдерин баалоонун негизги максаты, сабактын максатынын аткарылышын аныктайт жана мугалимдерге окуучулардын күчтүү жана начар жактарын билүүгө жардамдашат [6, 11-16].

Сабактын үйгө тапшырма берүү жана баалоо этаптарынын ордун алмаштырып жазуу боюнча мугалимдер арасында кайчы пикирлер жок эмес. Мисалы, Токтогул районундагы №39 М.Жунусалиев атындагы орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Т.Тилебаева биринчи баалап, андан кийин тапшырма берүү керектигин айтат. Анткени сабакты бышыктоодон кийин балдарды зарыктырууну каалабайт, эртерээк эле бааларын коюп берүүнү туура көрөт. Сабакты үйгө тапшырма берүү менен жыйынтыктоону зарыл деп эсептейт. Ал эми ошол эле райондогу №6 “Мүлкүбат” орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Д.Эргешова жана Сузак районундагы №26 Х.Н.Хамза атындагы орто мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими Ф.Ташкенбаевалардын пикирлери бул ойго такыр карама-каршы келет. Алардын пикири боюнча сабактын баалоо этабы сабактын структурасынын акырында келиши туура. Себеби балдарды мурдараак баалап коюу, ансыз да чарчап турган балдарды алагды кылат, башкача айтканда, алар өз “энчилерин” алган соң башка зарылдыкка ээ болушпайт. Натыйжада, тапшырма түшүнүксүз бойдон кала берет. Я.К.Каменский негиздеген сабактын мындай структурасы

жүздөгөн жылдардан бери изилденип бүтпөй келет, анын дагы изилдене турган жактары арбын экендигин байкоо кыйын эмес.

Адабияттар

1. Мадаминов Г. Устаттык өнөрү. – Бишкек, 2006. - 127 б.
2. Рысбаев С. Кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуунун технологиялары. – Бишкек, 2007. - 182 б.
3. Рысбаев С. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери. – Бишкек, 2007. - 154 б.
4. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. – Бишкек, 2012,. - 161 б.
5. Оморов А. Байланыштуу кепти тааныштыруу маселелери. “Мугалимдер газетасы”. 1991, 21-июнь.
6. Формативдик баалоо жана инсанга багытталган окутуунун, таанып билүүнүн усулдары. – Бишкек, 2007. - 188 б.

* * *

УДК 81+632 911

The role of information technologies in teaching.

Junusbaeva A., Alymkulova G. - JASU

One of the basic functions of education is preparation of students for life. This function in 21st century may be participation in an information rich society, where knowledge is regarded as the main source for socio-cultural and politico-economic development of countries and nations. Information relies on the use of different channels of communication, presently called information and communication technologies and would be incorporating better pedagogical methods to cope with such emerging situations. These have changed the scenario of education particularly, pedagogy and instruction making teaching learning process more productive creating collaborative, learner centered and interactive global learning environments. Information technologies are assumed to play a constructive role in education to make the teaching and learning process more productive through collaboration in an information society.

Information society promotes new practices for education where the teacher has to play new role of mentoring and helping students in their studies rather to play the conventional role of spoon feeding in the classrooms. Students can learn independently having a wide choice of programmed selection and access to information. Students can be involved in skill oriented activities in group learning environments for accumulated knowledge. They can interact and share learning experiences with their teachers and learners in knowledge construction. They can receive and use information of all kinds in more constructive and productive profession rather depending upon the teacher. For productive teaching learning process teachers and students have to use information technologies according to their requirements and availability.

In different ages people used different materials and methods for communication. At present, knowledge may be regarded as power and it comes from having information. Information relies upon the use of different communication channels or technologies –called information technologies, for its effectiveness and equal access. Information Technology is any computer-based tool that people use to work with information and support the information and information processing needs of an organization. It includes computers and its related Technologies; Internet and Videoconferencing etc. Information technology can be used to promote the opportunities of knowledge dissemination. It can help the teachers and students

having up-to-date information and knowledge. Accurate and right information is necessary for effective teaching and learning; and information technology is a set of tools that can help provide the right people with the right information at the right time.

Using information technologies students can decide about their studies, learning time, place and resources in a better way. Students can work in more supportive environments, seek help from teachers and fellows, and share their learning experiences and ideas in romantic and productive fashion.

New and innovative learning experiences would be enhanced and encouraged by these technologies, as by virtual communities, which exist by interactions across the globe through global network of computers round the clock. The global sharing of experiences would make possible the group presentation form of instruction in distance education. Distance education encompasses and relies on the use of information technologies to make learning more productive and more individualized, to give instruction a more scientific base and make it appropriate and more effective, learning more immediate and access to resources more equal. These remarkable aspects can expand the quality and quantity of instructional resources. They can serve learners at their ease in terms of time and place.

Information technologies can promote the opportunities of restructuring the teaching learning process. The process can work at instructional programme or institutional level and one or more phases work simultaneously. Traditional lectures and demonstrations can become web based multimedia learning experiences for distance learners. Web can enrich the learning resources and institutions refocus from teaching to learning, from teacher to learner. It can create learning environment throughout the world by networked learning communities. Networks may create educative environments embedded in democratic philosophy of instruction and helping learners learn.

Learning may take place more effectively in educative environments where teacher and learners are open to each other to interact and exchange information and experiences in a friendly way. Educative environments can enhance and shape the teaching learning process to achieve the desired goals. There is a natural tendency for students to learn and learning can accelerate, in interactive and encouraging environments. Accelerating the encouraging environments may be psychological climates and students' interactions can create them. Interactions of students can make learning environment more effective and meaningful and 'much of learning takes place in a meaningful environment. Teaching organizations are adopting information and communication technologies specially the computers, World Wide Web, teleconferencing and educational television because of their cost effectiveness, access and flexibilities of choices.

Information technologies affect the teaching learning process in different ways. These helps the teachers in preparing lecture notes for interesting presentation, on the one hand and facilitates the students on the other hand. Different technologies help the teachers and students according to their respective nature and capabilities of storage and presentation. For example computers are used in education for various purposes as they can store a huge amount of information. Information technologies provide the opportunities of global interactions. Students can learn from interactions with the information. They can interact at their own and get rid of their routine work. They may review and explore the qualitative as well as quantitative data through computer networks. They can work on group projects participating in peer learning and knowledge building activities. Under the influence of information technologies, teaching and learning occurs in a changed situation. Students learn by interactive technologies and teacher facilitates them on how to use and reflect responses. When students work with information technologies, teachers reduce the time they spend directing students; they spend more of their time facilitating student learning. The students progress at different rates in their learning process. Teachers can interact with individual students and in small groups. They can become better informed of the individual

student's progress and problems in their learning. So they can help and facilitate students individually in more effective way.

Information technologies enable teacher to cope with the problem in large classes working with individual students and in small groups. The teacher is able to aim instruction at one specific target group and to devote time to those who mostly need help. All students had to learn the same things what the teacher intended to teach them in a class. Now the situation has changed and the use of information technologies has enabled the students to learn what they need, and what they want to learn. Using information technologies students would have extensive experience with video than with print, yet instruction is based primarily on print. However, visual literacy is poorly understood and poorly utilized in perceiving instruction. Teachers need to consider what capacities for visual knowledge and skills students should possess, and determine how they can ensure progress towards developing these capacities. Information technology can help the teacher on the one hand and facilitates the learners on the other hand. Both, teachers and students get rid of their routine work, and have to play their new roles in new situations respectively. Teachers spend much of their time in assisting the students rather lecturing; and students access the information of their need.

In the age of information technology, effective and efficient learning is potentially possible at all levels for all round the clock. Content-centered presentation by teachers to large groups of students can not have any justification to be dominant method of instruction. In the era of information technology teachers will be spending more time in facilitating students rather delivering lectures in the classrooms. They would be working in groups; preparing and evaluating instructional materials and organizing data into meaningful information and accessible forms. They will be spending their time in coaching students; helping them to learn through reviewing the huge information. They will be offering group presentations. Presentations will not be used to provide new information instead, presentation will be carefully constructed to model and answer existing questions and solve current problems in certain disciplines. They will also be demonstrating the potential of skill development in students by using information in problematic situations.

Information technologies are the result of knowledge explosion. These include hardware and software technologies and facilitate teaching learning process. Using Information Technologies learners are now able to participate in learning communities throughout the world. They are independent and free in choice of their programmes of study and access to the resources. They may share their information, exchange their learning experiences and work through cooperative activities in virtual learning communities. Information technologies facilitate teaching learning process in more productive fashion. Similarly, the role of teacher is also different in new settings than in the conventional system. Teacher facilitates and guides the learners in their study playing the role of a mentor. Now teacher is not at the center of the instruction and sole source of information as in conventional classrooms. He/she decides contents and activities, locates the resources and guides learners how to have access the information for required outcomes. Information technologies are restructuring teaching learning process to meet the International standards.

References

1. Aggarwal, A. (2000). *Web-Bsed Learning and Teaching Technologies: Opportunities and Challenges*. London; Idea Group Publishing.
2. Branson, R. K. (1991). *The School Year 2000 Concept*. at Northwestern March 7.
3. Charp, S. (1994). *Educational Technological Horizons*. Educational Journal
3. Hussain, I. (2005). *A Study of Emerging Technologies and their Impact on*

Teaching Learning Process.

4. Menges, R. J. (1994). Teaching in the age of Electronic Information
New Delhi; Indian National Science Academy.
5. 5.Rashid, M (1998). Educational Technology: National Book Foundation; Islamabad.

* * *

УДК 314.15

Азыркы күндөгү көчө балдарынын жашоо турмушу

Темирбаева Г.И. – ЖАМУ

Миграция - ар кандай социалдык, экономикалык, саясий, экономикалык себептер менен башка өлкөлөргө туруктуу же убактылуу жашоо максатында инсандардын көчүп жүрүшү.

Миграция – улуттук маанидеги проблемалардын бири. Акыркы кездери, айрыкча, аялдар миграциясынан келип чыккан маселелер курчуп баратат. Улуттук генефонд, демографиялык өсүш, билим берүү, үй-бүлө институттары жапа чегүүдө. Дүйнөнүн бардык элдери үй-бүлөгө өзгөчө бир сезим менен мамиле кылышат. Чыныгы адам өз өмүрүндө үч нерсени жасашы керек – дарак отургузуп, үй салып, бала тарбиялап чоңойтуш керек деген накыл сөз бар. Чыныгы билдирүүлөргө таянсак, Түштүк Кореяда үч миң кыргыз жараны болсо, анын эки жарым миңи Италияда иштеп жүрүшөт. Ал эми Россиядагы мигранттарыбыздын 70% зын аялдар түзөт экен. Аялдарга кам көрөлү, аларды аяйлы, аларды сүйөлү деп демилге көтөрөлү десек, күндөн-күнгө Кыргызстанда жумушсуздук күч алып баратат. Биздин коомдо, үйдө, сыртта, билим берүү мекемесинде башкы тарбиячы аял. Көр турмуштун айынан аялдарыбыз чет өлкөгө акча таап, иштегени кетишип, балдарын, үй-бүлөсүн таштап кетип жатышат. Миграциянын айынан көптөгөн үй-бүлөлөрүбүз бузулуп, оор турмуштун айынан көчө балдары көбөйүп жатат. Азыркы күндөгү көчө балдарынын жашоо турмушу кимди гана ойлондурбайт. Алардын эртеңки тагдыры эмне болорун ким билет. Кыргызстанда араба сүйрөгөн, тилемчилик кылган, өтүк тазалаган, ар түрдүү кылмыш иштерине кол урган көчө балдары күндөн-күнгө күч алууда. Азыркы күндө айыл жерлеринде оор турмуштун айынан балдарына көңүл бурган үй-бүлөлөр аз кездешет.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы ар кандай социалдык, экономикалык, саясий, маданий проблемалар терең изилдөөнүү талап кылат. Ар бир үйдө 3-4 төн мектеп жашындагы балдар бар. «Бактым, чоңойттым, бала багып кыйналдым» деп наалыгандарды турмуштан көп эле кезиктиребиз. Көрсө, көпчүлүк кыргыздар үчүн «бактым» сөзүнүн мааниси курсагын тойгузуп, кийимин бүтөө менен гана чектелет тура. Жүздөгөн үй- бүлөлөрдө курсагы чала тоюп, кийимге таңсык болуп жүргөн миңдеген балдар өсүп жатканын көрүп жатпайбызбы. Ооба, чындыгында бала – бакыт, бала - ырыскы экенин танбаймын. Бирок жаш үй-бүлөлөрдүн таптакыр эле шарты жок болсо, кыйналган оор турмушт баланы биринин артынан экинчисин жарата берүүнүн зарылчылыгы барбы деген ой келет. «Ар бир бала өз ырыскысына туулат» деген сөз өзүнүн актуалдуулугун жоготкон мезгил келгенин көпчүлүк кыргыз эли али андай элек окшойбуз.

Үрөндү адегенде кыртышты даярдап, суу жетер-жетпесине карап арык чаап алып, анан гана эгишет. Унутта калтырылган мүнөттөр көбөйүп отуруп, муз салынган чакаларды көтөрүп, суусундук сатып, араба тарткан балдардын армиясын толуктаганга андан ары ийгиликтүү кетсе, дипломдуу сабатсыздардын катарын толуктаганга ата-энелер өздөрү кам көрүп жатышканына негиз жок. Ал эми куураган турмуштун айынан Россияга, Казакстанга жумуш издеп кетип, балдарын айылдагы ага туугандарына же эс тартып калган баласына

калтырып, үй бетин айлап-жылдап көрбөгөн ата-энелердин балдарынын акыбалы кыйын. Кыргызстан ата-эненин тарбиясына чукак, мамлекеттик мекемелердин короосунан четте калган бир муунду өзүнө даярдап жатканына өлкөнү кыдырып, атайын изилдөөлөрдү жүргүзүү менен толук көзүм жетти. «Мамлекеттин келечегине камкордук» «Гендердик саясат» деген бийик сөздөрдү айтуудан мурда, ойлонуу керек го деймин. Кылымдар бою укум-тукум улап, жакын тууган-туушкандардын арасында болгон үй-бүлө идеалдуу деп эсептелген. Кайсы үй-бүлөдө, кайда жашабасын баланын төрөлүшү табигый окуя.

XX кылымда дүйнөлүк коомдоштук. азыркы дүйнөнүн коркунучтарынан жана эксплуатациядан коргоо максатында эл аралык документ – баланын укуктарынын декларациясы 1959-жылдын 20-ноябрында БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган. Преамбуласында мындай деп айтылат: «Бала атайын коргоого жана камкордукка, ошонун ичинде, төрөлгөнгө чейин да, андан кийин да талаптагыдай укуктук коргоого муктаж», «адамзат колунда бардын эң мыктысын балага берүүгө милдеттүү». Декларацияда балдарга тиешелүү бардык иш-аракеттер, биринчи кезекте, анын эң мыкты кызыкчылыктары эсепке алынышы керектиги белгиленген. 1989-жылы Баланын укуктары тууралуу конвенция кабыл алынып, ал эми 1990-жылы балдардын кызыкчылыгы үчүн Бүткүл дүйнөлүк жолугушуу чакырылган, ага 71 өлкөнүн мамлекет жана өкмөт башчылары катышкан. Бүгүнкү күндө Конвенцияга 191 мамлекет катышып, бул Конвенция – эң кеңири таралган эл аралык документ. Кыргыз Республикасы Баланын укуктары тууралуу конвенцияны 1994-жылы январда ратификация жасаган. Башка көптөгөн мамлекеттердегидей эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдары дагы адам өзгөчө көңүл бурууга жана коргоого татып турган балалык мезгил бар экенин тааныйт.

Кыргызстанда жакыр үй-бүлөлөрдүн саны көп кездешкендиктен, мектеп жашындагы балдардын билим алуусун үзгүлтүккө учуратып, иштеп кетүүгө мажбур болушууда. Айыл жериндеги балдар пахтада, тамекиде, мал чарбачылыгында, күрүч өстүрүүдө, картошка тааласында эмгектенишет, ал эми шаардагы мектеп окуучулары араба тартып, машина жууп, бөтөлкө жыйнап, бут кийим тазалап, базарда жер-жемиш сатып иштешет. Үй-бүлө – коомдун тунгуч уюткусу, үй-бүлө, ата-энелик жана балалык – бүткүл коомдун жана мыйзамдын артыкчылык менен коргой турган предмети.

Балдар тууралуу кам көрүү, аларды тарбиялоо – ата-энелердин табигый укугу жана жарандык жоопкерчилиги. «Ата - аскар тоо, эне – башат булак, бала – алардын ортосунда жанып турган шам чырак» деген элдик накыл сөз бар. Балдар биздин келечегибиз, мамлекет жана ата-энелер тарабынан балдарга көбүрөөк көңүл бурсак жакшы болмок. Ата-эненин балдарга таасири чоң. Баланын инсан катары калыптанышына дагы башка көп кишилер жана айлана-чөйрөдө болуп жаткан окуялар да таасир кылат. Азыркы турмуштун көп тармактарындагы чукул процесстерге жана иштелип чыккан юридикалык нормаларга карабастан, бүткүл дүйнө боюнча балдар менен өспүрүмдөр кыйынчылыктарга жана азап-тозокко көбүрөөк туш келип жатат. Соңку 20 жыл ичинде дүйнөлүк экономика ылдам темп менен өсүп жатса да, жокчулукта жашаган кишилердин саны 1,2 миллиарддан ашып кетти, башкача айтканда, дүйнөдө ар бир 5 киши, асыресе 600 миллиондон ашуун бала жокчулукта жашап жатат. Жыл сайын бул өрүш алып жаткан дүйнөдө 12 миллиондон ашуун бала көз жумат, аракет болсо мындай жоготууну болтурбай койсо болор эле.

Жокчулук – бул чексиз проблема. Азыркы күндөгү статистикага карасак, кийинки 10 жыл ичинде куралдуу кагылыштар, граждандык согуштар, этникалык же диний конфликтер учурунда бүткүл дүйнө боюнча 2 миллион бала өлтүрүлгөн, ушул эле мезгилде 4-5 миллиондой бала жаракат алган, 1 миллион бала жетим калган же ата-энесинен ажыраган, 10 миллиондой бала психологиялык травма алган, качкындардын арасында 50 пайызы өспүрүм балдар. Үй-бүлөнүн курчоосунда турганда, аялуу болушса да, арийне балдар согуштун эмне экенин анча сезишпейт. Ал эми үй-бүлөлүк турмуш

бузулса, баланын эмоциялык боор тартуу сезимдери бүлгүнгө учураганда, бул кырдаал баланын өмүрүнө так калтырышы мүмкүн. Бул так варварчылык сыяктуу эле балага өтө жагымсыз таасир берет. Өспүрүмдөрдүн тагдыры, жашоо турмушу жөнүндө мамлекет жана ата-энелер кам көрүүгө тийиш.

Колдонулган адабияттар

1. Ибраимов К.Б., Дүйшеев Ш. Гуманизм аркылуу тынчтыкка. – Бишкек, 2002.
2. Зайончковская Ж. Миграция в разном масштабе времени центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ. – М, 1999.
3. Зуваревич.Н.В. Гендерные аспекты социального равенства. – М, 2003.
4. Шерматов.А.О. Үй-бүлө жана гендердик саясат. - Жалал-Абад, 2012.

* * *

УДК: 37.013.2

Элдик педагогика – улуттун тарбиялоо башаты катары

**Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т.,
Муктарбекова А. - ЖАМУ**

Элдик педагогика элдин географиялык жана тарыхый шарттарынын, керектөөлөрүнүн негизинде өсүп-өнүгүп, муундан-муунга өткөн идеялардын, ишенимдердин, ыймандык-этикалык рухий дөөлөттөрдүн, баалуулуктардын көрөңгөсүндө жаштарды тарбиялоого багытталган эмпирикалык билимдердин жана турмуштук конкретүү иш-аракеттердин өзгөчө системасы болуп саналат. Окумуштуу А.Э.Измайлов белгилегендей: «Элдик педагогика - эл массаларынын тарыхый жана социалдык тажрыйбаларынан улам жаралып, практикада текшерилип, тастыкталып, муундан-муунга оозеки өтүп келген эмпирикалык билим, көндүм ыкмаларынын тутуму». Ошондуктан өз элинин өткөнкү тарыхын, көркөм өнөрүн, тилин, динин унутпай улам өсүп келе жаткан жаш муундарды келечекке ишенимдүү, татыктуу тарбиялоодо элдик педагогика тарбиянын башаты катары кызмат кылмакчы.

Элдик педагогика элдин негизги педагогикалык түшүнүктөрүн, элдик педагогиканын булактарын, тарбия берүүнүн мазмунун, максат, милдеттерин, тарбиялоо каражаттарын, усулдарын, факторлорун, дүйнө элдеринин педагогикалык маданиятын, элдик педагогикадагы инсандык идеяларды, элдик тарбиячыларды (аксакалдар, акындар, усталар, чеберлер, саяпкерлер, жомокчулар, дастанчылар, манасчылар, санжырачылар, мүнүшкөрлөр, ырчылар, бийчилер, жамакчылар, кошокчулар, саймачылар, акындар ж.б.) жана мугалимдердин этнопедагогикалык маданиятын, билимин өркүндөтүү проблемаларын камтыйт. Бул багытта тереңирээк ой жүгүртсөк, көп түйүндүү маселелер кайнап жатат. Ошолордун баарын териштирип, элдин педагогикалык маданиятын толуктоо, өркүндөтүү жана аларды билим берүү жана тарбиялоо ааламында кеңири эффективдүү колдонуу - бүгүнкү күндүн башкы милдети.

Тарбиялоонун маңызы, мазмунуна жана аны уюштуруу ишине байланышкан түшүнүктөрдүн башаты эң байыркы доорлорго барып такалат. Мисал катары алсак, бабаларыбыз балдарды жаштайынан тарта эле жаа тартууга, атка минүүгө, аңчылыкка, шамдагайлыкка үйрөтүшүп көнүктүрүшкөн. Ошондуктан балдар чыдамкай, шамдагай, байкагыч, тартиптүү болуп өсүшкөн. Улууларды урматтоо, кичүүлөрдү, аялзатын сыйлоо жогору коюлган.

Кыргыз элинин педагогикалык тажрыйбалары элдик оозеки чыгармаларда ар тараптуу чагылдырылып, өнүктүрүлүп-өсүп калыптанган. Ошондой эле бабаларыбыздын турмуштук жагдайларынын негизинде пайда болгон үрп-адат, каада-салттар көптөгөн муундардын акыл элегинен, колдонуу тажрыйбасынан өтүп, уламдан-улам жаңы жашоо ыктарына ылайык байып, өнүгүп отуруп, турмуштун закон ченемине, таасын, үлгүлүү эрежесине айланган.

Элдин ар бир көрүнүшкө карай жөрөлгөсү, ырымы, салты, адаты болгон. Булар эмгектин өнүгүшүндө шартына, адамгерчилик салтын сактоого, адамгерчиликтин наамын көтөрүүгө ыңгайлашып, жалпы элдик маданияттын учугун улап жүрүп отурган. Аларды жакшылап үйрөнүүгө көңүл буруп, балдарын тарбиялаган. Адамдык бийик сапаттарды: чынчылдык, кең пейилдик, адептүүлүк, боорукердик, мээримдүүлүк, баамчыл, оор басырыктуу болууга үйрөткөн.

Элдик педагогика улуттук тарбиялоо башаты катары колдонулуп келе жаткандыгын чех элинин улуу педагогу Ян Амос Каменский белгилеп, өз элинин оозеки чыгармаларын элдин руханий дүйнөсүн, каада-салтын, маданиятын өстүрүп-өнүктүрүүнүн негизги катары караган. Ошондой эле ал кандайдыр бир илимий педагогикалык эреже, концепцияларды негиздөөдө анын таяныч башаты катары элдик макал-ылакаптарга кайрылып, аларды ыктуу колдонгон. Себеби макал-ылакаптар элдин көп кылымдык тажрыйбасынан жаралып, талаш-тартышты талап кылбаган реалдуу чындык жана алар элдин кылымдар бою элегинен өтүп, чындыкты таасын чагылдырган, таамай айтылган ой берметтерине айланган.

Андан сырткары, элдик педагогиканын улуттук тарбиялоо башаты катары колдонулушун К.Д.Ушинский ар тараптуу ачып бере алган. Ал элдик оозеки чыгармалардын тарбиялык маанисин, ордун, колдонулушун кеңири ачып көрсөтүү менен бирге, аларды билим берүү жараянында жана окуу китептерин, колдонмолорун түзүп чыгууда пайдалануу жолдорун көрсөтүүдө үлгү катары белгилесек болот.

Элдик педагогикадагы тарбиялоо каражаттары катары төмөндөгүлөрдү көрсөтсөк болот: табышмактар, макал – ылакаптар, жомоктор, уламыштар, санжыралар, санат-насыят ырлары, кошоктор, элдик оюндар, эпостор, элдик майрамдар (Нооруз майрамы, түшүм майрамдары ж.б.), жаңылмачтар, кол өнөрчүлүк салттары, каада-салттар, үрп-адаттар ж.б. Тарбиялоо каражаты катары каада-салттардын кээ бирлерине бир аз токтоло кетсек.

Каада-салт – бул, бир элдин же улуттун тээ байырган бери келе жаткан, калыптанган, белгилүү бир системага салынган жөрөлгөлөрү. Каада-салттардын түрдүүчө болушу ар бир элдин жашоо-турмушуна, отурукташуусуна, географиялык абалына жараша болот. Бөтөн элдер сыяктуу эле кыргыз элинде да түрдүү багыттагы каада-салттар бар. Бүгүнкү күндө ата-бабаларыбыз колдонуп келген салттар көбү унутулуп же колдонуудан чыгып кеткен, бирок ошону менен бирге эле активдүү колдонулуп келе жаткан каада-салттар да арбын.

Мисалы, туулган балага ат коюу салты. Бүгүнкү күндөрдө бул салт эл арасында аз колдонулуп, же такыр эле колдонуудан чыгып калган. Бирок байыркы мезгилдерде балага ат коюу үчүн атайын той өткөрүлгөн. Бул жөнүндө эпостордо кеңири баяндалат. Маселен, Манас баш болгон баатырларга кандайча ат коюлгандыгы тууралуу өзүнчө сюжеттер бар.

Кыргыздарда хан шайлаганда да аткарыла турган өзүнчө жөрөлгөлөрү болгон. Хан шайлана турган адамды ак кийизге салышып, жалпы турган калың журт аны көтөрүшкөн. Манас хан шайланганда да ушул эреже аткарылган:

Казак, кыргыз камалып,
Калмак, манжу жабылып,
Ак кийиздин үстүнө
Бай Жакыпты салганы

Баласы Манас баатырды
Ак кийиздин үстүнө
Аны дагы биргелеш
Олтургузуп алганы
Жеке Манас баатырды
Көтөрүп алып көпчүлүк
Ашып турган жыйынды
Жети айланып барганы.

Кыргыз элинин негизги психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн, салттарынын бири – меймандостугу. Бул - атадан балага, муундан-муунга өтүп келе жаткан өзгөчөлүк салты. Ушул боюнча окумуштуу В.В.Радлов мындай деп жазган: «Киргизы не обычайно гостеприимны, это гостеприимство старших передавалось детям как образец уважения к людям».

Мейман тосуу кыргыздарда эң ыйык салттардын бири катары эсептелет. Кыргыз өз коногун сыйлоону үй-бүлөнүн намысы деп билет. «Мейман – бул кудайдын сүйгөн адамы» дейт кыргыз макалы. «Бир күнү тузун татсаң, кырк күн таазим кыл» деген макал да бар. Кыргызда конокту мүнөздөп, бир канча түрүн айрышат. Кудайы конок – бейтааныш адамдардын жол жүрүп келе жатып, күтүлбөгөн жерден айыл ичине, бир үйгө түшүүсү. Ал өзүнүн кудайы конок экенин айтат, же айтпай да түшүүсү мүмкүн. Үй ээси болгон мүмкүнчүлүктөрүн аябай аны сыйлоого аракеттенет. «Ат коюу сүннөттөн, сөз сурашуу ызаттан» деп, жайланышкандан кийин очокто от ойноп, казан кайнап, кабак жайнап калган чакта ич ара чечиле баарлаша башташат. Мындай конокту элибиз жогору баалашкан. Мейман күтүүдө жалпы эле үй-бүлөнүн, атанын, эненин жана балдардын маданияты, ызат-урматы ж.б. көрүнгөн.

Кыргыз элинин меймандостугу жаш муундарды адептүүлүккө тарбиялоонун негизги каражаты да болуп эсептелет. Буга байланыштуу академик А.Э.Измайлов мындай деп жазат: «Гостеприимство типичная национальная черта многих восточных народов, но у киргизов оно выражается особенно искренне и бескорыстно... ничем нельзя так горько обидеть киргиза, как отказом отведать его пию».

Кыргыз элинин дагы бир психологиялык өзгөчөлүгү - анын аялдарга, кыздарга болгон урмат-сыйы. Өзбек, тажик элдерине караганда кыргыздарда аялдар эркин болгон жана эч убакта паранжа жамынган эмес. Аялзатына урматтоо менен мамиле жасаганы төмөнкү макалдан да көрүнөт: кыздын кырк чачы улуу, аял жакшы, эр жакшы, энесин көрүп кызын ал ж.б.

Кыргыз элинин ою боюнча, «кызды тарбиялоо – бул бүткүл адамзатты тарбиялоо» деп түшүндүрүлгөн. Себеби, ал эртеңки эне, адамзаттын тукумун улантуучу, аларга таалим-тарбия берүүчү устат, насаатчы. Адептүү кыз – адептүү аял, адептүү ата-эне – адептүү үй-бүлө, ал эми адептүү балдар – адептүү адамдар жана адептүү коом деп мүнөздөсөк, эң сонун болчудай. Өспүрүмдөрдү үй-бүлөлүк турмушка даярдоодо, айрыкча, кыздарды жогорку адептик деңгээлде тарбиялоо башкы орунда турат. Ал өзүнүн жүрүм-туруму менен бир гана курбалдаштарына эмес, келечектеги күйөөсүнө, балдарына да таасирин тийгизет. Ошону менен бирге никенин бекемдиги төмөнкүдөй сапаттардан: эмгекчилдик, ак ниеттик, чынчылдык, боорукердик, токтоолук, жөнөкөйлүк, милдетти жана жоопкерчиликти сезүү, ак сүйүүгө берилгендик, улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоодон көрүнөт деген элдин идеясы да абдан баалуу.

Тарбияны элдик педагогикадагы өзөктүү тамырынан айрыбай, башка элдердин тарбиялык салттарын таңуулабай ыраттуу, максаттуу колдоно билүү мезгил талабы жана элдик педагогика кыргыз элинин тарбиялоо башаты катары колдонулуп, жаңы илимий изилдөөлөр менен толукталып, өрнөктүү кызмат кыла бермекчи деген ойдобуз.

Пайдаланылган адабияттар.

1. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б., 2000. – 216 - б.
2. Алимбеков А.А. Кыргыз этнопедагогикасы. – Б., 1996. – 66 - б.

* * *

УДК 51+632.911

Англия маселелери жана аны окутуудагы орду

**Куваков Ж.М., Тургунбаева Н.,
Мамадалиев И.Ж. –ЖАМУ**

Математика ар бир илимде дайыма колдонулат. Көрүнүктүү ишмер М.И.Калинин: «Силер кандай гана илимди үйрөнсөңөр да, кандай гана окуу жайларга кирип окусаңар да, кызматтын кандай гана тармагында иштесеңер да, силер ошол жерлерде жөрөлгөлүү иш калтыруу үчүн бардык учурда математиканы билүү зарыл», - деп айткан. Эгер чоң иштерге катышкыңар келсе, анда силер өз багыңарды математика менен байыткыла. Нечендеген жүз жыл мурда бир улуу окумуштуу: «Табият жөнүндөгү китеп математиканын тили менен жазылган...», - деген таасирдүү сөзүн айтуу менен, «Математика – ой жүгүртүүнүн мектеби» экендигин тастыктайбыз. Эки жүз жыл мурда улуу окумуштуу В.М.Ломоносовдун: «Математиканы акылды тартипке келтиргендиги үчүн деле окуу керек» деген осуят сөзүн эске салып, окуучуларга математиканы сөзсүз түрдө окуу зарылчылыгы келип чыгарын түшүндүрөбүз.

Теорияны билүү менен практиканы толук өздөштүрүү өзгөчө мааниге ээ. Орустун белгилүү генералы Драгомиров: «Жалаң гана аңгеме түрүндө түшүндүрбөстөн, көбүрөөк көргөзүү жолу менен үйрөтүү керек», - дегенинин колдонуп, улуу математик И.Ньютондун: «Теорияга Караганда маселелерди чыгаруу көптү үйрөтөт», - деген кеңешин окуу процесинде колдондук. Айтылгандарды Англия маселелерин чыгарып көрсөтүү менен тил байланышын практикалоо максатында Ньютондун төмөндөгүдөй мазмундагы маселесин карайбыз.

Байыркы (1721-1852-жж.) Англиянын кызыктуу маселелер жыйнагынын эки китеби тең чекиттерди жайгаштырууга арналган. Аталган эки китеп тең ыр формасында берилгени менен экөө ар түрдүү мааниде. Биринчи жыйнактагы ырдын мазмуну төмөндөгүчө:

Your aid I want, nine trees to plant
In rows just half a score,
And let there be in each row three,
Solve this: I ask no more

Бир катарда үч терек,
Тогузду эгүү керек.
Катар саны он болсун,
Сизден жардам тез керек.

Чыгарылышы. Маселенин шарты боюнча $3 \cdot 10 = 30$ терек керек, бирок теректин саны тогуз гана эмеспи. Ошондуктан кээ бирлерин теректердин кесилишүү жеринде олтургузууга мажбурбуз. Мындай чекиттерди жалпы чекиттер деп атайбыз. Жалпы

чекиттер канчоо жана канча сызык жалпы болорун билүү зарылчылыгы чечимди табууга өбөлгө, б.а. ишти жеңилдетет.

Тогузду экиге же үчкө эселентсек, анда биз 18 же 27 терек экмекпиз – бул маселенин чыгарылышын канааттандырбайт. Мүмкүн болгон жалпы чекиттерди карасак, маселенин чыгарылышы төрткө же андан жогорку эселүү болгон чекиттер талап этилет, б. а. кээ бир теректер төрт же андан көп сандагы катарлардын (түз сызыктардын) кесилишинде жатып калат. Мисалы: төрттүк үч жана үчтүк алты чекит болсо ($3 \cdot 4 + 6 \cdot 3 = 30$) же төрттүк алты жана экилик үч чекит ($6 \cdot 4 + 3 \cdot 2 = 30$) болгондо гана изделүүчү 30 чекит болмок. Маселенин ушундай шартын канааттандыруучу мүмкүн болгон бардык эселүү чекиттердин санын эсептеп, ошондой учурлардагы (абалдагы) тегиздиктин бетине жайгаштырабыз.

Ошентип, төрттүк үч чекит (О чекити аркылуу AC_1, A_1C, MN, BB_1 түз сызыктары өтүп жатат, ар бир түз сызыкта үч чекит жатат) жана үчтүк алты чекит (А чекити аркылуу: AB_1, AC_1, AC ; В чекити аркылуу: BA_1, BB_1, BC_1 ; С чекити аркылуу: CA_1, CB_1, CA ; A_1 чекити аркылуу: A_1B, A_1C, A_1C_1 ; B_1 чекити аркылуу: B_1A, B_1B, B_1C_1 ; C_1 чекити аркылуу: C_1A, C_1B, C_1A_1 түз сызыктары өтөт да, ар бир түз сызык үчтөн чекитти камтыйт).

Ньютондун маселесинин чыгырылыш жолунун бири ушундай (1-чийме). Жогоруда айтылган жөнөкөй 30 чекитке туура келген эселүү чекиттерден түзүлдү.

А·	В·	С·	
	М·	О·	Н·
А ₁ ·	В ₁ ·	С ₁ ·	1-ЧИЙМЕ

О-4, А-3, В-3, С-3, А₁-3, В₁-3, С₁-3

Бул чыгарылыш жөнөкөй көрүнөт. Маселенин башка чыгарылыштарын табууну окуучуларга сунуштап, каралган маселени өз мезгилинде Ньютон чыгаргандыгын тарыхтан маалымдайбыз. Тегиздиктеги чекиттерди жайгаштыруу жөнүндөгү маселелердин эң кызыктуусу Льюис Керролдун маселеси: Он монета (жетон) :::: жайгаштырылган. Төрт гана монетанын ордун жылдырганда беш ар башка түз сызыктын ар биринде төрттөн монета тургандай болсун.

Бул маселенин 300гө жакын чыгарылышы болгон. Эң көп чыгаруу жолун жана методдорун табууну окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө сунуштайбыз. Англия окумуштууларынын маселелерин анализдөөнү Ньютондун маселесинен баштайлы:

Чөбү бир кылка өскөн үч жайыттын аянттары 3.33 акр, 10 акр жана 24 акр (1 акр=0,405 га). Биринчи жайытты 12 уй 4 жумада, экинчисин 21 уй 9 жумада жеп бүтөт. Үчүнчү жайыт канча уйду 18 жума тоюндурат? Бул маселе жардамчы белгисиздерди кийирүү жолу менен чыгарылат. {36}

Керролл маселеси: Кат ташуучулар А жана В пункттарынан бир калыпта, бирок ар кандай ылдамдык менен бири-бирине карай жүрө башташты. Алар кезигишкенден кийин белгиленген жерге жетүү үчүн биринчисине дагы 16 саат, экинчисине 9 саат керек болгон. А жана В аралыгын басып өтүү үчүн алардын ар бирине канча убакыт керек?

Чыгарылышы. 1-кат ташуучунун ылдамдыгын - u , 2-кат ташуучунун ылдамдыгын - ϑ , алардын кезигишкенге чейинки убакытты - t деп белгилейли. 1-кат ташуучу берилген аралыкты басып өтүү үчүн: $t+16$, 2-кат ташуучу берилген аралыкты басып өтүү үчүн: $t+9$ убакыт керек. А жана В пункттарынын арасындагы аралыкты төмөндөгүдөй үч түрдүүчө туюнта алабыз.

$$S=AB=(t+16)u=(t+9)\vartheta=(u+\vartheta)t$$

$$(t+16)u = t(u+\vartheta) \Rightarrow 16u = t\vartheta \Rightarrow t = 16u:\vartheta$$

$$(t+9)\vartheta + t(u-\vartheta) = 9\vartheta = tu \Rightarrow t = 9\vartheta:u$$

$$16u:\vartheta = 9\vartheta:u \Rightarrow u^2:\vartheta^2 = 9:16 \Rightarrow u:\vartheta = 3:4$$

$$t = 16u:\vartheta = 16 \cdot (3:4) = 12 \text{ (саат)}$$

I. $12+16=28 \text{ (саат)}$

II. $12+9=21 \text{ (саат)}$ $\{28 \text{ саат, } 21 \text{ саат}\}$

Төмөнкүдөй маселени анализ жасап чыгаралы: forty

$$\begin{array}{r} + \text{ ten} \\ + \text{ ten} \\ \hline \text{sixty} \end{array}$$

$40+10+10=60$ сан туюнтмасын англис тилинен которуп жаздык.

Англис тилиндеги жазуунун ар бир тамгасын кошуу амалы туура аткарылгандай цифралар менен кантип алмаштырабыз, б.а. ар бир тамга кайсы орунда турса да, ал белгилүү бир цифра менен алмаштырылып жазылууга тийиш.

Чыгарылышы. Бирдиктер мамычасынан:

а) $u+n+n=u$ десек, $n+n=0$ же $n+n=10$, мындан $n=0$ же $n=5$ дейбиз.

Ондуктар мамычасынан: б) $t+e+e$ же $t+e+e+1$ суммасынын (эгер $n=5$ болсо, ондукка 1 кошулат) акыркы цифрасы t болот: $e+e=0$ же, 10го $e+e+1=10$ болушу мүмкүн эмес, анткени $e+e=2e \neq 9$, ошондуктан $n=0$, жана $e=5$

с) он миңдиктер разряддарынын ордунда f гана турат, суммасында 9. Демек, миңдиктер разряддарынын суммасынан бир он миңдик келип чыккан. $f+1=S$.

д) миңдиктер мамычасындагы 0 цифрасы кошулганда i ге айланды мында $i \neq 0$, себеби $n=0$. Мындай абал Одун ордуна койгондо 9 гана болмок. Жүздүктөр мамычасынан 0 миңдикке эки кошулат, ошондо $0=9$ жана $i=1$ болот.

Жогорудагы айтылыштарды эске алып, маселени төмөндөгүдөй формада көчүрүп жазалы:

$$\begin{array}{r} f9rty \\ t50 \quad f+1=s \\ t50 \\ \hline 121 \\ \text{sixty} \end{array}$$

е) жүздүктөр мамычасында: $r+2t+1=20+x$, x -экиден кем эмес сан ($x=0$ да, 1 да болбойт) r , t жана x үчүн 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 сандары калды $t < 6$ болсо $r+2t+1=20+x$ анткени $t=6$ жана $r=8$ (t нын мүмкүн болгон эң чоң мааниси) болгондо $r+2t+1=21$ (эң кичине мүмкүн болгон мааниси 22). Демек, t нын мүмкүн болгон мааниси $t=7$ же $t=8$ болушу гана мүмкүн:

f) эгер $t=7$ болсо, $x > 1$ болгондо $r+2t+1=20+x$; $r=8$, $x=3$ маанисинде гана аткарылат

j) эгер $t=8$ болсо, $x > 1$ болгондо $r+2t+1=20+x$ барабардыгы төмөндөгүдөй эки шартта аткарылат:

$r=6$ жана $x=3$ же $r=7$ жана $x=4$

Жыйынтыктардын таблицасын түзүп, $t+1=s$ экендигин эске алып анализдейли.

	F	o	r	t	y	e	n	s	i	X
I		9	8	7		5	0		1	3
II		9	6	8		5	0		1	3
III		9	7	8		5	0		1	4

f, y, s тамгалары үчүн

I. 2, 4, 6

II. 2, 4, 7

III. 2, 3, 6 цифралары калат.

$t+1=s$ болгондуктан t менен s удаалаш цифралар, ошондуктан маселени III гана учуру канаттандырат $f=2, s=3, y=6$ мында: $t=8, r=7, x=4$.

Бул сан маанилеринин маселесинин шартына коюп: 29786

+850

+850

31486_ны алабыз.

Тамгалар аркылуу белгиленген жашырылган сан туюнтмасын ой жүгүртүү аракетинин негизинде өз калыбына (алгебр) келтирдик. Андан соң төмөндөгүдөй маселени окуучуларга өз алдынча жогорудай анализ жолу менен калыбына келтирүүнү сунуштайбыз: send

+more

money

которгондо “Дагы акча жибергиле” деп түшүнөбүз. Тамгаларды цифралар менен алмаштыргыла, б.а. калыбына келтиргиле:

9567

+1085

10652

Англиянын атактуу жазуучусу Артур Конан Дойль “Шерлок Холмстун окуялары” деген аңгемесин жазган. Изилдөө жүргүзүү максатында жогорудагыга окшош маселени карайлы:

Доктор Уотсон өзүнүн коногу Шерлок Холмс менен терезеси ачык бөлмөдө отурушкан. Бактын ичинен бир топ балдардын күлкүсү угулат. Конок: “Айтыңызчы сиздин канча балаңыз бар?” Үйдүн ээси: “Алардын баары менин балдарым эмес, алар төрт үй-бүлөгө тиешелүү. Меники эң көбүрөөгү, азыраагы инимдики, андан азы эжемдики, ал эми тагамдыкы - эң аз топту түзөт. Алардын тартипсиз ойноп жатканынын себеби, алар ар биринде 9 болгон эки топко бөлүнөлүк десе, балдардын саны жетпейт. Таң каларлык туура келүүчүлүктү карасаңыз: эгерде биздин үй-бүлөбүздөгү балдардын санын туюндуруучу төрт санды көбөйтсөңүз, сизге белгилүү болгон биздин үйбүздүн номери келип чыгат”. Конок: “Мектепте мен математиканы окубадым беле: Ар бир үй-бүлөдөгү балдардын санын табууга аракеттенип көрөйүнчү деп, бир топко эсептегенден кийин конок мындай деди, маселени чыгарыш үчүн берилиши аз экен. Айтыңызчы, тагаңыздын бир гана баласы барбы же андан көпү? (Үйдүн ээси тиешелүү жооп берди, анын эмне дегенин биз билбейбиз)”. Конок: «Эми мен балдардын санын так айта аламын. Чындыгында ал туура жооп берди».

Суроо: Үйдүн номери кандай жана төрт үй-бүлөнүн ар биринде канча бала болгон? (120, 2, 3, 4, 5)

Англия маселелерин чыгаруу менен логикалык ой жүгүртүүнү (чекиттер маселеси, калыбына келтирүү) тегиздик элестөөлөрдүн калыптандыруу, тил байланышы, тарбия багыттары, котормо маселелери, чен бирдиктер арасында байланыштары өөрчүп, улуу адамдар жөнүндө маалымат берүү менен окуучуларга ар тараптуу терең билим бере алабыз деген ойдобуз.

Адабияттар:

И. Депман Маселелерди чыгаруу жөнүндө аңгемелер. - Фрунзе.: Мектеп, 1969.

Я. И. Перельман Кызыктуу алгебра. - Фрунзе.: Мектеп, 1968.

УДК 37.013.2

Некоторые особенности разработки рабочих программ дисциплин, инженерного образования, на основе компетентного подхода

Каримов А., Канетова Д. - ЖАГУ

Внедрение компетентного подхода обучения инженеров, требует от преподавателей, разработки следующих методологических вопросов:

- уточнение целей и результатов обучения, т.е. ожидаемых компетенций, по каждой дисциплине, блоку дисциплин, по всему учебному плану, в соответствии с ключевыми компетентностями инженера;
- уточнение содержания дисциплин в соответствии с целями и результатами обучения, т.е. компетенциями;
- описание результатов за весь период обучения на языке компетенций;
- выбор требуемых технологий обучения, обеспечивающий формирования соответствующих компетенций;
- разработка методик оценки результатов обучения, т.е. ключевых компетентностей и компетенций;
- переработка учебников и учебно – методической литературы.

Начальным этапом внедрения компетентного подхода является разработка рабочих программ дисциплин на основе компетентного подхода. Как показывает обзор и анализ исследований по этой проблеме, в настоящее время общих рекомендаций по этой проблеме нет. Поэтому исследования по разработке рабочих программ, на основе компетентного подхода являются актуальными.

В данной работе, на основе аналитического обзора исследований по этой проблеме, приведены ключевые компетентности инженеров, которых необходимо учитывать при разработке рабочих программ дисциплин. Эти компетентности являются общими, независимо от специальности.

Освоение компетенций происходит при изучении отдельных учебных дисциплин, модулей и тем дисциплины. При этом необходимо учитывать ключевые компетенции будущих инженеров, сформулированные профессиональными союзами Европы, т.к. они являются общепризнанными участниками Болонского процесса. В инженерных вузах используются стандарты EUR – ACE. Стандарты EUR - ACE разработаны ENQA, и представляют собой, по сути, стандарты для оценки инженерного образования с позиций Болонского процесса. Основные требования к компетенциям бакалавров, в области техники и технологий [1]:

1. Раздел «знания и понимание» (содержит требования к уровню знаний выпускников):
 - 1.1. Знание и понимание научных и математических принципов, лежащих в основе их специализации;
 - 1.2. Системное понимание ключевых аспектов и концепций в области их специализации;
 - 1.3. Четкие знания, включая некоторые передовые знания, в области специализации;
 - 1.4. Понимание широкого междисциплинарного контекста инженерной науки
2. Раздел «инженерный анализ» (предполагает, что выпускники должны продемонстрировать способность решать инженерные задачи, соответствующие их уровню знаний, а также задачи, включающие знания из областей, выходящих за рамки их специализации):

2.1. Способность применять полученные знания для постановки, формулирования и решения инженерных задач, на основе признанных методов;

2.2. Способность применять полученные знания для анализа инженерных систем, процессов и методов;

2.3. Способность выбирать и применять соответствующие аналитические методы и методы моделирования

3. Раздел «инженерное проектирование» (предполагает участие выпускников в выполнении инженерных проектов в соответствии с их уровнем знаний, их умение работать как в профессиональной, так и непрофессиональной среде):

3.1. Способность применять инженерные знания для разработки и реализации проектов, удовлетворяющих заданным требованиям;

3.2. Понимание методологий проектирования и способность их применять.

4. Раздел «исследования» (содержит требования к умению выпускников проводить исследования, используя различные методы, соответствующие уровню их знаний):

4.1. Способность находить необходимую литературу и использовать базы данных и другие источники информации;

4.2. Умение планировать и проводить необходимые эксперименты, интерпретировать данные и делать выводы;

4.3. Навыки работы в лабораториях

5. Раздел «инженерная практика» (содержит требования к умению выпускников применять полученные знания в инженерной практике):

5.1. Способность выбирать и использовать подходящее оборудование, инструменты и методы;

5.2. Способность сочетать теорию и практику для решения инженерных задач;

5.3. Понимание применяемых методик и методов и их ограничений;

5.4. Осведомленность о нетехнических последствиях инженерной деятельности

6. Раздел «личностные навыки» (содержит требования к навыкам, необходимым для инженерной деятельности и имеющим широкий спектр применения):

6.1. Способность эффективно работать как индивидуально, так и в качестве члена команды;

6.2. Умение использовать различные методы с целью эффективного взаимодействия с инженерным сообществом и обществом в целом;

6.3. Понимание вопросов здравоохранения, безопасности, юридических аспектов и ответственности за инженерную деятельность, понимание влияния инженерных решений на социальный контекст и окружающую среду;

6.4. Готовность следовать кодексу профессиональной этики и нормам инженерной деятельности.

При разработке рабочих программ необходимо учитывать следующие особенности компетентностного подхода.

1. Для описания признаков проявления компетенции по каждой дисциплине необходимо результаты обучения сформулировать в виде: знает, умеет, владеет. Это обеспечивает переход от традиционной образовательной модели, включающей знания, умения и навыки, в сторону практической направленности компетентностного подхода, усиления его деятельностной составляющей. Результаты обучения представляются как ценностные качества личности (владеет способностью - хорошо знает, умеет пользоваться, обладает опытом, является мастером). Данный способ формулировки описания отличительных признаков компетенции позволяет сохранить традиции инженерного образования.

2. Для описания компетенций, полученных по дисциплине, рекомендуется использовать таксономию Блума. В этом случае процесс освоения компетенций представляются в форме: знает, понимает, применяет, анализирует, синтезирует, оценивает. Заметим, что представленные в таксономии Блума признаки можно описать более привычными для преподавательского состава терминами: умеет использовать знания (понимает), умеет применять на практике (применяет), владеет методами анализа (анализирует), владеет синтезом (синтезирует), умеет оценивать (оценивает).

3. При формулировании (описании) результатов обучения рекомендуется употреблять формулу: глагол («быть в состоянии») + инфинитив + уровень (результат обучения рассматривается как минимальное требование). Описание шести уровней Блума (знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка) можно производить при помощи глаголов:

- знание – распознавать, идентифицировать, воспроизводить, репродуцировать;
- понимание – интерпретировать, выяснять, представлять, переводить, разъяснять;
- применение – исполнять, использовать, внедрять, проводить, переносить;
- анализ – дифференцировать, характеризовать, структурировать;
- синтез - генерировать, создавать, составлять, конструировать;
- оценка – проверять, согласовывать, выяснять, контролировать, тестировать.

4. Особенностью компетентностного подхода разработки рабочих программ так же являются:

-уже на стадии формулирования результатов следует запланировать адекватные методы контроля и оценивающий инструментарий;

-ориентация на результаты влечет за собой освоение новых методов преподавания, обучения (учения) и оценивания;

-проверку уровня сформированности компетенций надо осуществлять с помощью моделирующих (симулирующих) упражнений, тестов на готовность и пригодность, анкетирования, интервьюирования, групповых дискуссий, презентаций;

Литература

1. Алисултанова Э.Д. Компетентностный подход в инженерном образовании.-М.: Академия Естествознания, 2010 г. 95 с.
2. Engineering Technologist Mobility Forum. - <http://www.ieagreements.com>.
3. А.Чучалин, О.Боев, А.Криушова Качество инженерного образования: мировые тенденции в терминах компетенции // Высшее образование в России № 8, 2006 - С.9-17.

* * *

УДК 81+632.911

Reading games as motivation student learn reading to improve reading skill.

Alymkulova G., Junusbaeva A. - JASU

As we know, that teaching English as a foreign language is most successful when different methods are used. Each class is different and teachers have different styles. Students should be first focused on listening and reading skills. Have become comfortable with should be introduced. Teaching reading through games is most important way of learning English. Using different kinds of games in teaching English is an opportunity for improve reading skills.

The game is mean an activity which is entertaining and engaging, often challenging, and an activity in which the learners usually interact with other. The teacher as an educator should try to guide his student seriously. He/she should give motivation in order that students want to study better, and one of the motivations for reading skills is an educative effort to prepare condition in order that students have willingness to do something. We know to motivate for reading skill is not easy. In this case a teacher must be able to create the best condition and situation to deliver the materials to student. And as we know to learn foreign language is not easy, because we never use that language. English as the second language in foreign learners it's and not a mother tongue. So we can find out many difficulties while learning a foreign language. Teachers are aware that students learn in different ways, but almost all students will respond well to praise. Students have different way of absorbing information and of demonstrating their knowledge. Teachers often use technique which caters to multiple learning styles to help students retain information and strength then understanding. A variety of strategies and methods are used to ensure that all students have equal opportunities to learn. A lesson plan may be carried out in several ways: question, modeling, collaborating, and demonstrating.

Learning reading is not an easy process. English teacher and student sometimes gets some problems related to how study it therefore the teacher should know the techniques and methods of teaching because it very important to get the target language in teaching English. Setting up suitable method or technique is very important for teachers, especially to stimulate the student's motivation in learning to read English. In teaching reading the teacher should select and choose the suitable methods to achieve certain purposes. The teacher should give something different in order student to have pleasurable activity in learning reading skill. Language learning is hard work. One must make an effort to understand, to repeat accurately and to use newly understood language in conversation and in written composition. Effort is required at very moment and must be maintained over a long period of time. Games help and encourage many learners to improve their interest and work.

Games also help the teacher to create ideas in which the language is useful and meaningful. The learners want to understand what others saying or have written, and they must speak or write in order to express their own point of view or give information. Games provide one way of helping the learners to experience language rather than merely study it. Many games cause as much use of particular language items as more conventional drill exercise. Many games similarly provide repeated occurrence and use of a particular language form. By making language convey information and opinion, games provide the key features' of drill with the added opportunity to sense the working of language as living communication. Games involve the emotions and the meaning of the language is more vividly experienced.

DO: Mime

In this game the learners show understanding of a text by miming it skimming and scanning a series of texts to find one corresponding action being mimed. Scanning a text for a particular language point (optional) writing text that focuses on actions (with special attention to verbs and possibly combinations of verb tenses). We should prepare display on the board a list of sentences that express actions which could be mimed. Give a photocopy of the list to each learner. The sentences could be written by the learners. When writing and choosing sentence, the student may wish to favor that not only offer practice in skimming and scanning but also allow revision of a particular language point.

Procedure: 1. Revealing or distribute the list of sentences to the learners.
2. Invitation of learners to take it turns to mime any sentence on the list. Encourage the learners watching the mime to try to identify what is being mimed and then scan the list to find which sentence is referred to.

Connect: Match

Preparation: make a set of 10 pairs of card for each group of three to four players. Ask the learners to make the card themselves. The letter is saving for you and more involving for the learners. The pairs of card can relate to each in a range of ways, according to the language needs of the learners

Procedure:

1. Invite the learners to form group of three or four. Give each group a set of card, and help them become familiar with the pairs. A simple way to do this invites them to muddle all the cards face up and then see how quickly they can pair them together.
2. Ask the learners to shuffle the card and lay them face down so that the pictures and or writing on the card cannot be seen. It does not matter if the players see the card being pit down and if they try to remember where the pairs were placed.
3. The first players in all the pairs then pick up two of the cards. If they think their cards match, they make some appropriate comment to the others, before picking them up.
4. If the other agree that the card are a[airs, the player keeps them and takes another turn.
5. When two cards are picked up which do not match, they must be shown to the other players and replaced in exactly the same position from which they were taken. Then the next player has a turn.
6. This continues until all the cards have been paired off. The player with the most pairs is the winner.

Remember

Language: skimming a description of an image, scanning it for detail, then memorizing it in order to draw the most accurate replica possible.

Procedure:

1. Invite the learners to leave their desk and read the description posted on the wall, skimming at first, for the general idea, then scanning for detail and memorizing the essential points of the description.
2. Ask the learners to return to their desks and draw a picture of what has been described. Let them return to re-read the description as often as they need.
3. Display all the pictures and discuss which relate well to the text and which less well.
4. Finally, show the original picture or map upon which the description was based. Ask the learners whose picture or map is the most accurate replica.

Many advantages with the game of teaching reading is more effective is a mime because in this game student can focus with the subject. And student will more have job in the class. This game can also be played in pairs. There is a musical chairs version of this game, where learners walk around a line of chairs (one chairs for each person) listening to music. One chair is removed then the music stops and all the learners try to sit down. The learner who cannot sit down not only loses his seat, but must also mime one of the sentences before being out of the game.

But teacher must be able to motivate in process learning. Not only play in the class but the student must get a skill what have we taught In this game the learners showing understanding of a text by miming it skimming and scanning a series of texts to find one corresponding action being mimed. Scanning a text for a particular language point (optional) writing text that focuses on actions (with special attention to verbs and possibly combinations of verb tenses). We should preparation display on the board a list of sentences that express actions which could be mimed. Give a photocopy of the list to each learner. The sentences could be written by the learners or you could write them yourself. When writing and choosing sentence, you may wish to favor ones that

not only offer practice in skimming and scanning but also allow revision of a particular language point.

Teaching reading can be a rewarding experience for teachers and an essential part of students' mastery of English. This article provides steps to teaching reading as well as interesting techniques and activities that keep learning new words fresh and interesting for students. A key to learning reading is practice, practice and more practice. The activities suggested here may be adapted to any secondary and university topic with any level of language learner. Using different kind of activities we can improve students reading skills and find an opportunity way of teaching reading in the class. So the student will not feel bored in the class. Game is one of method in teaching. And we also hope that more experienced teachers will find that the range of games and variations of games.

References

1. Diane; Freeman Larsen. 1986. Techniques and principle in language teaching England: oxford university Press
2. Eddie, C. Kennedy. 1981. Methods in teaching Development at reading. USA: Edition FE. Peacock Publisher.
3. Fry. Edward B. 1972. Reading Instruction For Classroom and Clinic: United Stated Of America. Mc. Graw Hill.
4. Wright Andrew, David Bette ridge, and Michael Bucky; 2009. Reading for Academic Purpose, Games For Language Learning.
5. Jane Collin. Modern English and Russian, Russian and English Dictionary 2004.

* * *

УДК 81+632.911

Teaching pronunciation through songs

Isabaeva Y., Toromamatova M. - JASU

Pronunciation is one of the language components which are very important for the students to know. Its purpose is to extend thinking in an effective manner and to express in their mind. In development of modern world, English is wide of spread in every country. English as an international language is used in some sector especially trade, industry education, literature, culture, and so on. Pronunciation deals with speech sound accruing in language when someone hears them pronounced. We have to remember the acoustic qualities of their proper place in connected speech and listening for sound because it is a matter of ear.

Teaching pronunciation is very difficult because no people pronounce exactly alike. The expression above is clear that, there are many obstacles in teaching pronunciation. In fact, there are many difficulties for students to express everything in English because they look of practicing and feel of ashamed to pronounce. Teaching pronunciation using a song will make the students easier to learn English, especially in learning pronunciation. Teaching pronunciation through a song can give motivation to students in improving speech sounds ability and it encourages the students to pronounce all the sound correctly during the lesson. Teaching pronunciation through a song will bring the students to be courageous in learning speech through a song. Therefore, we will try to entertain or something persuades the students to learn pronunciation through a song.

The students want and need to learn English pronunciation as well as to speak clearly. Before the students study English pronunciation, the teacher should teach sound of English, letter, stress, and intonation. The sound of English will relate to pronunciation. By definition, the learning

pronunciation refers to the act of putting articulated sound together in proper combination with proper stress to correctly form a word. Many studies have been made to persuade the students because most of us spend a considerable life engaged in oral communication especially pronunciation.

Certainly, we can't teach pronunciation without practicing skill oral topic in the class; we can practice it through a song, dialogue, interview, and reading comprehension. We are trying to make students easy to learn pronunciation through a song. Language communicative purposes mean more than just using language correctly. It is clear that, the context pronunciation is used extremely relevant to linguistic interaction between groups and individual, and it has rule system and in phonetics. It will be evident that these other aspects of language are emphasized especially in objective of communicative approach.

Language learning is based on the development of skill, the development language learning from behaviorist and mentalist psychology. Behaviorist ideas about theory learning which focus on the rule on the environment. It is started by Skinner that attempt analyzing language behavior by tracing factors influencing their behavior, these factors are described in terms of stimulus and respond. The difficulties of pronunciation which are faced by the students. They must pay attention to the difficulties of pronunciation as follow:

1. Learning to recognize readily and certainly the various speech sound in accruing in the language.
2. To make the foreign sounds with his own organ of speech.
3. To use those sound in their proper placed in connected speech.
4. Learning the proper usage in the matter of the sound attribute.
5. Learning the shape of the conventional orthography in the pronunciation.

It was explain that there are four language skills: listening, speaking, reading, and writing. We would try to discuss one of the language elements of phonology that is pronunciation indirectly and exquisite beauty of the language so she has assumption that a song can be pronounced by the students repeatedly, on the other hand a song can be persuade and entertain the students in studying pronunciation.

As researches said, songs can provide an enjoyable way to introduce or review vocabulary, and idiomatic expression, teach pronunciation, and introduce various aspects of culture and present or review structure and sentence pattern in vocal way. A song provide context for interesting and effective as idiom, and pronunciation with song.

Songs are good for rhythm, and for young children, especially, they make the business of stress easy and uncomplicated since it doesn't even have to be explain. The aim of teaching pronunciation is to make students easy to pronounce the English words in speaking and reading or to accelerate student's pronunciation through a song. A song can give motivation and love enjoyable English words without making mistakes. Songs is outline from poetry and story on the other hand a song context short line from poetry and story. It is clear that a song can help the students express their ideas, thinking, and feeling. In this case, the discussion will be more directed until ever body understands the content they are singing.

The profit of a song is to comprehend of speech sound, stress intonation, and word by word in a sentence regularly. In teaching learning process especially teaching pronunciation gives a teaching procedure that must be followed by the students. There are the procedures of teaching pronunciation using a song:

1. Teacher is introducing the song, tell a little about it.
2. Teacher provides the lyrics available to students which have been copied and then the students receive a piece of paper lyrics song.
3. Teacher sings a song once and the students listen and enjoy it
4. Go through the lyrics with students and check comprehension, understanding of the song.

5. Teacher should give the students the opportunities to sing a song. Finally, she evaluates their courage, pronunciation tone, rhythm, stress and intonation.

Many studies have made persuasion the students because most of us spend a considerable life engaged in oral communication especially pronunciation. A famous study by Dr. Raul Rankin indicated that on the average in America seventy percent of our working day is spent in some kind of communication, whereas only sixteen percent was reading and nine percent in writing, so pronunciation used every time. This definition is stated by Terry and Frankin: "Communication is art of developing and attaining understanding between people. It is the process of exchanging information and telling between two or more people and it is essential to effective management." Like us, you might already use songs in class, and find that your students enjoy them. Songs provide examples of authentic, memorable and rhythmic language. They can motivate students to repeatedly listen to and imitate their musical heroes. Here, we look at some aspects of pronunciation that can be focused on through songs.

- Using songs to focus on sounds
- Using songs to focus on words
- Using songs to focus on connected speech

1. Using songs to focus on sounds:

Sounds are the smallest unit from which words are formed and can be categorized as vowels and consonants. They have difficulty because as languages differ in their range of sounds, students have to learn to 'physically' produce certain sounds previously unknown to them. Learners can find sounds difficult to pick out, and may not see the point in focusing on them.

However, incorrectly pronounced sounds strain communication, sometimes even changing a phrase's meaning. And song can help students in learning pronunciation like: Songs are authentic and easily accessible examples of spoken English. The rhymes in songs provide listeners with repetition of similar sounds. And Students often choose to listen to songs time and again, indirectly exposing them to these sounds.

2. Using songs to focus on words:

Words are combinations of sounds which form together to give meaning. A word is uttered in syllables, usually one emphasized syllable (the stress) and the rest weak (unstressed). The difficulties are:

- Even when the same words exist in both languages, the number of syllables is not always identical.

- Each English word has its own stress pattern, with very complex 'rules' to guide learners.

- Weak syllables are central to English, though students often find this hard to believe.

Moreover, focusing on these can result in over-emphasis (not weakening) of these syllables. How songs can help:

- Words in songs fit the music, helping learners associate the number of syllables / stress in these words, with memorable rhythms.

- The relaxed atmosphere songs create can expose students to this difficult pronunciation area, without their realizing.

- Songs contain endless examples of weak syllables, helping to convince learners of the way English is pronounced.

3. Using songs to focus on connected speech:

Connected speech is the natural way we speak, linking together and emphasizing certain words, rather than each word standing alone. Contractions (two words forming one) are an extreme example of the way we connect speech, to the extent that the written form too is affected. Why is it difficult?

- Students normally learn words individually and, especially at lower levels, tend to pronounce each word separately.
- Students frequently misconceive contractions as being 'incorrect', only used in 'slang'.
- Not all words within a phrase carry the same weight.
How songs can help:
- Songs, and especially the chorus, provide real and 'catchy' examples of how whole phrases are pronounced often to the extent that students find it difficult to pick out individual words. The music further emphasizes the 'flow' of the words.
- Songs, like other spoken texts, are full of contractions.
- Students can be keen to reproduce this, in order to sing the song as they hear it. Pronunciation will be evident that this other aspects of language are emphasized especially in objective of communicative approach. The learner must develop strategy for communicative function in real situation and time. According to Johnson this means that two aspects, communicative language should be clearly incorporated into the teaching learning process. The first aspects are task oriented refers to this aspect as instrumentality of language teaching. The second aspect is information principle.
On the other hand a song can persuade and entertain the students in studying pronunciation.

It is started by Dubin:

Many students are too shy to sing a song for 'fun' in class. To overcome that initial reluctance to sing, I always explain that I do songs for pronunciation. I don't care at all whether a student sings in tune or out of tune. In fact, I demonstrate how students can simply say the words (as if reciting a poem) along with the singer, and don't have to carry a tune at all. I do expect their lips to move. Song closes challenge my students to actually hear the lyrics and to teach them the rhythm and stress patterns of individual words as well as how words are linked together in phrases and sentences.

We can conclude that teaching pronunciation through a song can help the students increase the pronunciation ability, can give motivation to students in improving speech sound ability, it encourages the students to pronounce all the sound correctly during the lesson and will bring the students to be courageous in learning English speech through a song.

References:

1. Diane; Freeman Larse. 1986. Techniques and principle in language teaching England: oxford university Press
2. Eddie, C. kennedy. 1981. Methods in teaching Development at listening. USA: Edition FE. Peacock Publisher.
3. Jim Scrivener, 1998 Learning Teacher, A guidebook for English language teachers.
4. Fry. Edward B. 1972. Reading Instruction For Classroom and Clinic: United Stated Of America. Mc. Graw Hill.
5. Mark Hancock, 1998 Pronunciation Games, Cambridge University Press.

* * *

УДК.81+ 632.911

Teaching Writing Recount through Daily Activities

Toromamatova M., Isabaeva Y. - JASU

The English language is the important language in the world for international communication. In Kyrgyzstan, English must be learned at schools as the second foreign language. For most students it is not easy to learn English. They must pay attention in order to

master it. As you know, there are four language skills: listening, speaking, reading and writing. One of four skills that are used frequently beside the speaking skill is writing. Writing is a kind of expression media and a means of communication. That is why writing is very essential to be learned by student to make good relationship with other people.

Language is often interpreted as an instrument of communication. People need it to interact and to communicate each other because they are social human beings. The people need the other person to help in any condition and situation, to share thought, idea, concept and feeling, to extend message, to explain anything and problem, to invite the other to do or don't do something and so on. In this case, language relates someone's message and feeling to other people. They communicate using two main ways: spoken language or writing language.

Writing seems to parallel skill like bicycling in a number of ways. We are supposed to learn basic writing skill at the beginning of our college careers that we can use in our later work, much as we learn basic bicycling skill before we attempt to enter race.

There are four purpose why people write: the first purpose in writing is "to inform" anything such as fact, data, event, suggestion and so on. By those are hoped that reader gets new knowledge and competency about all in this word. The second is "to persuade" the reader. By writing, a writer hopes that reader can establish his/her attitude whether he/she agrees or support the writer's persuasion. The third is "to educate" the reader. To educate is one of purpose in writing because by writing, someone knowledge will be added. Finally is "to entertain" the reader. There are many writing which can entertain someone when he/she reads them, such as: anecdote, short story, and funny experience.

Recount. Recount tells the reader what happened. Recount retells events for the purpose of informing or entertaining. They retell a past event Recounts begin by telling the reader who was involved, what happened, where this event took place and when it happened. This is called the orientation. Generic structure: Orientation : provides the setting and introduces participants. Events : tell what happened, in what sequence. Re-orientation: optional-closure of event. Significant lexicogrammatical features: Focus on specific participants. Use of material processes. Circumstances of time and place

Focus on temporal sequence. Example of writing recount:
Recreation to the Zoo
Last Sunday, my family and I went to Ragunan zoo. It is just outside our town. When we got there, we parked our car. We walked toward the entrance gate and paid the entrance fee. Since it was so crowded, we had to stand in a long queue. Then, we continued our walk toward the animal cages. There are some beautiful tigers and big lions. They are fierce animals, so they are put in strong cages.

After that, we walked to other cages. There we saw some other animals, such as a horned rhinoceros, giraffes, and tapirs. We also saw same animals like birds, deer, etc. finally, we had a rest and our meals on a mat under a big tree. We could feel the fresh air. We left Ragunan at 5 pm. We were tired, but we were really happy. In preparing for writing, writer gave some topics before teaching and learning process. Then the writer gave the explanation about topics, and determined the appropriate form of writing or composition according the topic. Each story contain a topic sentence that idea is usually stated, in general form tells to expect in the story. As Mr. Joy, Mr. Red in his book "the process in composition" stated: some topics are too broad to be covered in simple essay" story this topic need to be narrowed as you begin to narrow your topic decided what method of developing you could use to present your topic to your audience .

2. Whilst-Writing

After the topic is determined the teacher read the topic, and the student followed him, in this stage, the writer just want to know their pronunciation. After reading, the writer asked to the student to make some sentences from the key words, when the students finished making

sentences, the writer prepared the key sentences and he wanted the student to make the key sentences into the story. By the step above, the writer wished that the student could remember the words and the sentences given by the writer especially in using structure until to become a story.

In teaching writing recount through daily activity, many kinds of ways how to write recount based on our daily activity, such as by diary studies and journals. Journals and diary studies are becoming increasingly popular as tools for gathering information about teaching and learning. While it may be distinguish between them, diary studies and journal interchangeably.

- Diary studies Bailey (1989) said that “a first-person account of a language learning or teaching experience documented through regular, candid entries in a personal journal and then analysed for recurring pattern or salient events”. From the definition, we know that diaries can be employed to monitor either the learning process or the teaching process or both. Diaries kept by learners about their learning experiences can provide information and insight into language learning which is unlikely to be obtained by other means. This can be seen in the following case study of a second-language.

- Journals Francis A. Hubbard said: “Journals can be used simply as storage for free writing, and they have powerful effect when used this way. They have some other effects, too, because they allow for reflection and analysis. Journals can be tailored to suit you, and they should be, because the benefits come from activities that make sense you. Journals have powerful effect in personal context, as well:
 - 1) If you have two classes on related themes, write in the journal about the connection and overlaps you notice.
 - 2) As you take notes on some reading for a class, use only the left-hand pages for the actual notes.
 - 3) If you know what the topic of a future teacher is, prepare a mini teacher on the topic yourself from source not presented in the class.” Once you had a successful learning experience through a journal activity, you have some information about how writing can help you learn.

There is more opinion about teaching writing recount in learning process. As: Joe Louis said, “there are some people that, if they don’t know, you can’t tell “em”. For one thing, the direct benefits are not the same for everyone; different people find that writing does different things for them. In addition, the benefits are almost impossible to understand or believe until you have experienced them, so Louis is right again: until you know, no one can tell you why writing will be important to you and in what ways. The most we can do in writing class is to help the student find out and experience what writing can do for you. Then once discover what you will use writing for, you will learn techniques and strategies much more easily because they won’t seem arbitrary. They will connect directly to what you really want to do. A best-selling book provides an example what talking about. Every year in this country more than five million blank journals and diaries are sold. Many people has discovered, entirely on their own, that keeping a diary or journal lets them watch them self as they live their lives and gives them the chance to live more fully, regardless of how they actually keep the diary and make entries in it. We know from recent research that people improve their writing more easily and more quickly when they are learning for internal reason, for their own purposes and for immediate benefit. Research also show that learn by doing. It is especially true of writing, apparently, that lots of talk about writing isn’t as much help as little actual doing of it, in situations as realistic as possible. Based on the opinion and experience of Isnani Rakhmawati is the genre used by the writer to teach writing skill to the students was recount genre. While the type of writing performance used by the writer was guided writing. The writer used four steps in teaching recount genre. First, the writer only asked the students to make a simple recount text based on a topic. Second, the writer gave some pictures and asked the students to make the recount text based on the pictures. Third, the writer give also some pictures and certain vocabulary and asked the students to make the text recount based on

the pictures and the vocabulary. The last, the writer gave some pictures, including a certain paragraph in Indonesian language and jumbled sentences in English and asked the students to compose them into a good paragraph. The best steps should be just in opposite order. Most of the students got some difficulties such as grammatical use, vocabulary use, punctuation use, and the influence of Indonesian language. During the process, the writing skill of the student especially in writing the recount genre improved. It was proven by looking at the students' writing in the end of the meeting. The best way to teach writing recount through daily activity both diary studies and journal are becoming increasingly popular about teaching and learning. Because both them are really good to application writing recount.

The teachers considered that this ways to difficult for student. A key assumption of particular kind of writing activity is that language use will improve with awareness. As we speak and write, much of what happen linguistically must be automatic. But all the parts, from generating ideas to proof reading, seem to benefit from de-automating. The activities to bring attention to the ways we get ideas, the ways we reason, the ways we structure and arrange, and above all the ways writing for us. As the result many teachers in other country application writing recount through daily activity as same as opinion of Joe Louis. Some can be left to student to read and think about. He has tried to include a sufficient number so that no one activity is critical. And even activities are written out; they may not always need a full-length response. Sometimes a few minutes suffice to articulate the necessary points. This is not true of the information-gathering activities which send students out in all directions and then bring them back to compare each has found.

To be consistent with his approach to writing, he has written a textbook which cannot be followed exactly or step by step. Instead, he has supplied materials and suggested experiences, out of which readers can create their own courses from which students can construct their own. Writing seems to parallel skill like bicycling in a number of ways. We are supposed to learn basic writing skills at the University careers that we can use in our later work, much as we learn basic bicycling skill before we attempt to enter race.

References:

1. Diane Hacker. Rules for writers.
2. Kristan Cavina, Critical Thinking and Writing, 1995
3. Freeman Larse. 1986. Techniques and principle in language teaching England: Oxford University Press
4. Eddie, C. Kennedy. 1981. Methods in teaching Development at Writing. USA: Edition FE. Peacock Publisher.

* * *

УДК 37.091.3

Толеранттуу окутуу чөйрөсү

Нусупова Р.С. - ЖАМУ

Окутуу процессинин жүрүшүндө окуучулардагы жеке өзгөчөлүктөрдү жана жөндөмдөрдү өнүктүрүү үчүн зарыл болгон баалуулуктарды, алардын ичинде толеранттуулукту, калыптандырууда атайын чөйрөнү түзүү керек. Окуучу үчүн атайын шарттар түзүлгөн учурда тарбиялоо табигый, натыйжалуу болот деп эсептейбиз. Мына ошондой эле окутуу тарбиялоо процессинин жүрүшүндө окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо үчүн атайын шарттар түзүлүүсү максаттуу.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн маанисине мүнөздөмө берип көрөлү.

В.В.Рубцов, И.А.Баева, В.И.Слободчиков окутуу чөйрөсүн “социомаданий чөйрөнүн тармагы астындагы, тарыхый калыптанган таасирлердин, жагдайлардын, кырдаалдардын жыйындысы катары жана баланын инсан болуп өнүгүүсүнө атайын түзүлгөн педагогикалык шарт катары” карайт. Ал эми И.А.Баева окутуу чөйрөсүнүн динамикасына басым жасайт. Толеранттуу окутуу чөйрөсүн биз ишмердүүлүктүн, карым-катнаштын, субъекттерди окутуу, зомбулуксуз чөйрөнү камсыздаган, субъекттердин конструктивдүү баарлашуусу жана башкаруунун жана баарлашуунун демократиялык түрүнө негизделген алардын жүрүм-турумундагы, ой жүгүртүүсүндөгү, маданий тажрыйбасындагы, улуттук тиешелүүлүгүндөгү өзгөчөлүктөргө карабастан, субъекттердин бирин-бири кабыл алуусу, татаал жана динамикалуу тармагы катары аныктадык.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн негизинде баланын айланасында зордук-зомбулуксуз атмосфераны жана социалдык чөйрөдө, анын ичинде мектепте коопсуз карым-катнашты түзүү турат.

И.А.Баева белгилегендей, “зомбулук – адамдардын ортосундагы теңсиздик, инсандар аралык мамилелердеги үстөмдүк кылуучу компонент”. И.А.Баеванын эмгегинде гана мектептеги окутуу чөйрөсүнүн негизги психологиялык мүнөздөмөсү катары анын коопсуздугу белгилеген.

Педагогикалык тажрыйбада көрүнгөндөй, толеранттуулукту инсандык маанилүү сапат катары тарбиялоонун эффективдүүлүгү белгилүү бир иш-чараларды методикалык жактан сабаттуу өткөрүү эле эмес, бул тармакта балдарда жана чоңдордо канчалык толеранттуу карым-катнаштын бар экендигинен да көз каранды. Мына ушуга байланыштуу М.Максимова жана Н.Кленовалардын сунушу бизге туура келет. Толеранттуулукка тарбиялоону уюштуруу бүгүнкү мектеп окуучуларынын жүрүм-турумундагы кандайдыр бир стереотип катары, табигый шартта толеранттуу карым-катнаш аркылуу гана калыптандырылуучу, тарбиялоо процессиндеги түрдүү субъекттердин биргелешкен ишмердүүлүгүнүн алкагында болушу керектигин белгилешет. М.Н.Кленов, П.Комогоров, З.Мубиновалар толеранттуулукка тарбиялоо процессиндеги түрдүү субъектилердин мындай биргелешкен ишмердүүлүгүнүн уюштурулушу толеранттуулук жөнүндөгү билимди, эмоционалдык жана практикалык компоненттерди калыптандыруучу каражат катары карашат. Окумуштуулар тренингдерди, максаттуу класстан тышкаркы иш чараларды эле өтүүнү сунушташпастан, баланын күнүмдүк жашоосуна толеранттуулукту киргизүүнү, алардын кайгы-капаны сезе билүүсүнө, жагымдуу сезимдерди пайда кылууга түрткү берүүчү жагдайларды түзүүнү сунушташат. Бул учурда тарбиялоо максаттуу таасир этүү эле болбостон, баланын өзгөчө жеке ишмердүүлүгү да болуп саналат. Натыйжада баланын мээсинде каралып жаткан объект жана анын инсандык мааниси жөнүндө аң-сезимдүү салыштыруулар болуп өтөт. Бул көрүнүш толеранттуулуктун калыптанышына тоскоолдук кылуучу шартты түзүшү мүмкүн. Мисалы, билим берүүчү мекемеде толеранттуулукка тарбиялоочу активдүү иш-чаралар өткөрүлүп жатканда, кээ бир учурда педагогдор тарбиялануучуга интолеранттуу мамилени көрсөтүшөт. Мындай учурда толеранттуулук баалуулугу тарбиялануучу үчүн инсандык терс мааниге өтүп кетүүсү ыктымал, ал эми аны тарбиялоо үчүн жумшалган бардык аракет чын дилден болбогондой, ишенбөөчүлүк менен кабыл алынышы мүмкүн.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүндөгү толеранттуу өз ара аракеттешүү- кызматташуу жана баарлашуу субъектилердеги инсандык өсүштү камсыздоочу өз ара аракеттешүүнүн түрлөрү аркылуу пайда болот. Кызматташуу биргелешкен ишмердүүлүк, жашоо, кырдаалды ыңгайлаштыруу (анын ичинде, толеранттуулук менен тикеден-тике байланышкан) үчүн шарт түзүүгө мүмкүндүк берет. Ошону менен бирге балага кандайдыр бир өзгөчөлүгүнө карабастан өнөктөшү менен ишмердүүлүктү уюштуруу зарыл.

Кызматташуу учурунда өнөктөштөрдү бириктирүүчү фактор бар –ал жалпы максатка жетүү. Ушуга байланыштуу кызматташуу учурунда ар бир өнөктүн аткаруучу кызматтары бөлүштүрүлөт, өз ара маалыматтарды бөлүшөт, эмоционалдык байланыш түзүлөт, өз ара конструктивдүү мамиле, көйгөйлүү кырдаалдарды биргелешип жөнгө салуу, ыңгайлашуу процесстери болуп өтөт. Мына ушундай жол менен тарбиялануучу, башкаларды сезе билүүгө, өзүн эмоционалдык жактан башкара билүүгө, толеранттуулукка үйрөнөт.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүндө баарлашуу тарбиялануучуну өзүн өнөктөштүн позициясына кое билүүгө, анын оюн сыйлоого, эркин жана коопсуз мамиледе болуунун жолдорун түзүүнү үйрөнөт. Н.А. Асташова: “Баарлашуу – бул, өзүн жана айлана-чөйрөсүн карым-катнаштын субъективдик-маанилүү мамилелешүү шартында таанып билүү жөндөмдүүлүгү”, - деп белгилейт.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүн уюштурууда баарлашуу инсандын өзгөчөлүгүн бардык субъекттердин бирдей укуктук позициясында (шартында) максималдуу көрсөтүүсүнө, инсандын баалуулук чөйрөсүнүн калыптануусун жана башкалардын баалуулук чөйрөсүн таанууну, “өзүн толук көрсөтүү жөндөмдүүлүгүн” өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого даярдап жаткан болочок педагог, толеранттуу окутуу чөйрөсү жөнүндөгү билимге ээ болуусу жана заманбап билим берүү мекемелеринин шартында аны түзгөндү билүүсү керек.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүн түзүүдө педагог баланын айлана-чөйрөсү менен өз ара карым-катнашындагы тажрыйбасына таянуу керектигин белгилейбиз. Ошону менен бирге эле тарбиялануучунун интолеранттуу мамиле боюнча да тажрыйбасы болушу мүмкүн. Ошондуктан педагогдун алдындагы талап ар түрдүү турмуштук кырдаалдарды талдоого көмөктөшүү жана андан оң натыйжалууларын алып чыгуу, аны менен бирге толеранттуу кызматташуунун өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү болуп саналат. Андыктан биз окуучу менен тарбиялоочунун өз ара баарлашуусун тарбиялоо процессине пайдаланууну сунуштайбыз. М.М.Бахтиндин баарлашуу концепциясына ылайык баарлашуудагы субъекттердин өз ара мамилесин инсандын дүйнө менен болгон мамилеси жана башынан өткөргөндөрү бири-бири менен байланыш катары кароо зарыл. Ошону менен бирге, толеранттуулуктун инсандык маанилүү баалуулуктун карамагына өтүшүн, инсандык маанилүүлүккө ээ болуусун, ал эми тарбиялануучу субъективдүү тажырыйбаны жана толеранттуу өз ара аракеттешүүнү алып жүрүүчү болуп калуусун камсыздайт.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн дагы бир компоненти болуп, окутуу процессинин катышуучуларын психологиялык-педагогикалык жактан колдоо болуп саналат. Бүгүнкү илимде психологиялык-педагогикалык колдоо кесипкөй педагогдор менен психологдордун өспүрүмдөрдүн, балдардын жеке көйгөйлөрүн, психикалык же физикалык саламаттыгы менен, инсандар аралык байланыш менен, окуудагы жетишкендиктеринин, кесиптик жана турмуштук билимдери менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүүдө ыкчам жана превентивдүү жардам көрсөтүүчү, ишмердүүлүгү катары каралат. Педагогикалык-психологиялык колдоонун натыйжасы болуп, баланын толук кандуу жана эркин өнүгүүсү болуп саналат. Педагогикалык-психологиялык колдоонун өзгөчө мааниси тарбиялануучунун кандайдыр бир себептерден улам педагог тарабынан же өзүнүн курбулары тарабынан интолеранттуулуктун объектиси болуп калган учурдагы иш аракетте көрүнөт. Иш-тажрыйба көрсөткөндөй, мындай балдарга колдоо айланасындагылар менен болгон мамиленин калыбына келтирүүчү каражат катары эсептелет, анткени баланы педагогикалык процесстеги субъекттер менен мамилешүүгө киргизүүгө мүмкүндүк берет, инсан катары кадыр баркын айланасындагыларга көрсөтөт жана тарбиялануучунун өз күчүнө ишенүүчүлүк сапатын калыптандырат.

Толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн берилген компоненттеринин ишке ашуусу билим берүү мекемелериндеги педагогикалык мамилелерден жана башкаруунун стилинен көз

каранды. Биздин оюбузча толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн мындай башкаруу стили демократиялуу болуп, мамилелерди гумандаштырууга мүмкүндүк берген, эркин өнүгүүгө жана активдүүлүгүн көрсөтүүгө, топтун курамындагы мүчөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө карабастан бардыгынын демилгесин, социалдык чөйрөдөгү ар кандай интолеранттык көрүнүшкө сезимталдыгын күчөтүп жана аны колдобоону калыптандырат деп эсептейбиз. Толеранттуу окутуу чөйрөсүнүн компоненттеринин маани-маңызы жөнүндөгү маселени жалпылап, анын түзүлүшү жана уюштурулушу гуманисттик педагогиканын негизги принциптеринин талаптарына жооп берет. Алар – баладагы ийгиликтердин таянычы, чөйрөнү жана мамилелерди гумандаштыруу, инсанды коргоо, окутуудагы жана тарбиялоодогу баарлашуу, активдүүлүк жана эстүүлүк, кызматташтык жана жаратуучулук.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, толеранттуулукка окутуу чөйрөсү толеранттуулукту мектептин ичинде эле үгүттөп жайылтпастан жана инсандар аралык өз ара мамилелердин системасына киргизип эле койбостон, тышкы социалдык түзүлүштөрдү өздөштүрүү менен аны адамдын ички психикасынын түзүлүшүндө да калыптандыра тургандыгын белгилейбиз.

Мындай чөйрөдө жеке өзгөчөлүк, окшош эместик, башкалардан айрымалануучулук укуктары кабыл алынат, баланын субъекттик позициясы камсыздалат. Толеранттуу окутуу чөйрөсүндө тарбиялануучу түшүнүктүү, чөйрө тарабынан кабылданган жана анын активдүү субъектиси болуу менен, толеранттуулукту өзүнүн социум менен болгон мамилесине киргизүүгө үйрөнөт. Натыйжада, өзүнүн жеке ишмердүүлүгү аркылуу өнүгүү жолу калыптанат жана толеранттуу өз ара мамилелешүү боюнча көндүмдөр иштелип чыгат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М., 1979.
2. Комогоров П.Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов вуза. Автореферат. Дис.к.п.н.Курган. - 2000. 18с. Мубинова З.Ф. Педагогика этничности и толерантности: теория, практика, проблемы. – Уфа.: БГУ, 2000. - 136 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1997. - 576с.
4. Рубцов В.В. Развитие образовательной среды в регионе. - М., 1997. - 170с.
5. Слободчиков В.Н. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры // Новые ценности образования: культурные модели школ. вып.7. – М., 1997.

* * *

УДК 528.942

Адабий окууну окуп үйрөнүүдө табышмактарды окутуу аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн уюштуруу

Сакиева С.С., Маматумаров А.Т. – ЖАМУ

Аннотация: Макала адабий окууда окуучунун табышмактарды окутуу алкагындагы чыгармачыл ишмердүүлүгүнө жана көркөм окуусун уюштуруунун жолдоруна арналат.

Учурда адабий окуу сабагында окуучуларга табышмактарды окутууда аларды жаттап келүүнү же жөн эле окуп, жандырмагын айттырууну адатка айлантышкан. Мугалим окуучудан табышмактарды жаттап келүүнү, жандырмагын табууну гана талап кылат, б.а. табышмактарды тил жатыктыруунун бир формасы катары карап келишет.

Табышмактардын мазмунун окуп үйрөнүү аткарылбайт. Адабий окуулуктарды алып карасак, табышмактар өзүнөн мурунку же кийинки берилген чыгармалардын мазмуну менен байланышта болуп, же болбосо чыгарманы окуудан мурда мээге чабуул, б.а. окуучуларды ойлонууга, тапкычтыкка, тил жатыктырууга, мазмунун ачып түшүнүүгө багытталгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Мисалы, 4-класстын адабий окуу китебинде “Сүттөн эмне жасалат?” аталышындагы ырдан мурун төмөнкүдөй табышмактар берилген:

Желими жок, мыгы жок,
Чебер уста жасаган.
Ал кандай жай, төрт мезгил,
Ата-бабаң жашаган? (Боз үй)
Жыланга окшош – сойлобойт,
Колдо тынбай ойдолойт,
Андан катуу сестенип,
Атың катуу жорголойт. (Камчы).

Бул табышмактарда боз үй менен камчы мүнөздүү белгилери менен берилген. Ал эми ырда болсо сүттөн ар түрдүү азыктар алынары айтылып, бул саптарда: “Сүттөн элим ар түркүн, азык алат ар күн” деп айтылып, андан ары сүттөн жасалчу тамактын түрлөрү сүрөттөлүп, кыргыз уулу катары малды сүйүүгө үндөгөн “Кыргыз уулу дегидей, малды сүйгүн жерибей” деген саптар камтылган. Табышмактарда элибиздин турак үйү жана камчысы берилсе, ырда илгертен бери сүттөн жасап келген азыктары аталып, айрым белгилери менен тизмектелип сүрөттөлгөн. Табышмактар менен ырдын мазмундук, тарбиялык багыттары бири-бири менен байланышта.

Учурда ушундай байланыштар эске алынбай, балдардын окуп үйрөнүүсүндө табышмактар курулай жаттоо менен эле чектелип калууда. Адабий окууну уюштурууда табышмактардын чыгармалар менен байланышын камсыздап, окуучуларга мазмунун ачып берүү менен, алардын чыгармачыл ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган натыйжалуу ыкмаларды колдонуунун жолдорун кароону туура таптык.

Табышмакка берилген адабий мүнөздөмөнү карап көрсөк, “Табышмак – дүйнөдөгү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгында кеңири учураган жанр. Кандайдыр бир затты, көрүнүштү же башка абстракттуу түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, алардын негизги белгилерин айтып, аталышын башка бирөөлөрдүн табуусун талап кылган тапшырма түрүндөгү чакан чыгармалар. Мисалы, “Асты таш, үстү таш, ортосунда бышкан аш” деген табышмактын жообу “данек” болууга тийиш. Анткени, анда данектин негизги белгилери көрсөтүлүп жатат. Кыргыз фольклорунда мазмуну, композициялык курулушу, түзүлүшү боюнча табышмактар төмөнкүдөй формаларда, көрүнүштөрдө айтылып келген:

- 1) ритмдүү жорго сөз түрүндөгү табышмактар;
- 2) ыр түрүндөгү табышмактар;
- 3) учкул сөздөн турган, прозалык формадагы табышмактар;
- 4) суроолуу табышмактар;
- 5) айтыш табышмактары;
- 6) жомок түрүндөгү табышмактар;

7) эсеп табышмактары. Жаштарды байкагычтыкка, акылмандуулукка, изденүүчүлүккө тарбиялоодо табышмактардын мааниси өтө чоң” (3) экендиги белгиленген. Табышмак – бул, окуучуларды көркөм речке жана көркөм окууга окутуу үчүн эң жакшы материал (2). Башкача айтканда, окуучулар табышмакты окууда жана анын жандырмагын ойлонуп табууда алардын кеп ишмердүүлүгү, ой жүгүртүүсү жана окуу көндүмдөрүнүн өнүгүү шарттары пайда болот.

Башталгыч класста мазмуну, композициялык курулушу, түзүлүшү боюнча табышмактар жогорудагы формаларда, көрүнүштөрдө талданбайт, бирок ошентсе да, ал формаларды, айтылыштарды мугалим өзү ажырата билип, табышмактардын мазмунуна жараша ыкмаларды колдоно алуусу негизги орунда турат. Мугалим табышмактарды окутууда окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн жана көркөм окуусун өнүктүрүүгө багыттап, адабий окуу сабагында, класстан тышкаркы окууда сынчыл ойломдун технологиясын колдонуу аркылуу уюштуруунун (биз сунуштаган) айрым ыкмаларын пайдаланып, андан ары өркүндөтүүсү максатка дал келет.

Башталгыч класстарда адабий окууга үйрөнүп окууда табышмактарды окутууну уюштуруунун айрым ыкмаларын карап көрсөк:

Кызыл селде молдо бар,
Тандан азан чакырат.
Кыя баспай дан көрсө,
Ошол замат катырат. (Короз)

Бул табышмакты ыр түрүндөгү табышмак катары карап, окутууда төмөндөгүдөй этап менен өтүүнү сунуштайбыз:

- мугалим үн чыгарып, көркөм окуу;
- жандырмагын табууга таяныч катары: “кызыл селде молдо”, “тандан азан чакырат”, “дан көрсө... катырат” сөздөрүн кайталап же доскага жазып коюу;
- жандырмагына карата мүнөздөмө берүү (окуучулардан талап кылынат);
- сынчыл ойломдун стратегияларын колдонуу. Мисалы, эки бөлүктүү күндөлүк. Ошол табышмактан сөз же сүйлөмдү цитата катары алып, ага комментарийди табышмактын мазмунуна негиздеп баяндоо.

Цитата	Комментарий
Дан	Корозго жем
Кызыл селде молдо	Короз, ал да молдо сыяктуу тандан азан чакырып кыйкырат.

- көркөм жаттоого тапышрма берүү;
 - табышмактын жандырмагынын сүрөтүн тартып келүүгө тапышрма берүү.
Атасы куш, энеси чычкан дешет,
Муну өзү да оңтойсуз сезет.
Жашынып күндүзү кечке жарда жатып,
Кечинде калдаңдап жерди кезет. (Жарганат)
- Бул жомоктогуп айтылган жомок түрүндөгү табышмактарды окутууда ыр түрүндөгү табышмактан айырмалап окуп берүүдө үндүн, ыргактын жай жана баяндоо сыяктуу түрү менен окуу туура. Анткени окуучулардын көркөм окуусун, чыгармачыл ишмердүүлүгүн уюштурууга көмөкчү болот. Ага жетишүү үчүн төмөндөгүдөй жумуштарды аткарууну сунуштайбыз:

- баяндоо сыяктуу түр менен окуп берүү;
- жандырмагын таптыруу;
- мазмунун талкуулоодо стратегияларды колдонуу. Мисалы, Венндин диаграммасы: топторго бөлүп, куш менен жарганаттын, чычкан менен жарганаттын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын таптыруу менен табышмактын мазмунун ачып берүү натыйжалуу болмок.
- суроолорду түзүү (суроолордо таажы гүлүн пайдаланып)
Желими жок, мыгы жок,
Чебер уста жасаган.
Ал кандай жай, төрт мезгил
Ата-бабаң жашаган? (Боз үй)

Суруолуу табышмактарды окутуу ыкмалары:

- табышмакты көркөм окуу;
- табышмактын жандырмагын таптыруу;
- жандырмакка синквейн түздүрүү.

Мисалы: 1. Боз үй,
2. Кооз, баалуу,
3. Жасалат, тигилет, жыйылат,
4. Жыгач жана кийизден жаслаган,
5. Үй.

Бука моюндуу,
Буура сандуу,
Карчыга канаттуу,
Шумкар буттуу,
Жылан боорлуу,
Кылыч куйруктуу. (Чабалекей)

Ритмдүү жорго сөз түрүндөгү табышмактарды окутуу;

- туура, так, ыргак менен окуу;
- жандырмагын таптыруу;
- суруолорду узатуу;
- жандырмактын сүрөтүнөн табышмактагы мүнөздүү белгилерди таптыруу.

Табышмактарды окутууда окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн, көркөм окуусун уюштурууга багытталган ыкмалардын айрымдарын сунуштоого аракеттендик. Ушундай формада табышмактарды окутууда максатка жетүүгө негиз болмокчу. Табышмактарды практикада жөн гана курулай жаттоо, жандырмагын окуучуларга таптыруу менен гана чектелбей, табышмактарга да бир бүтүн чыгарма катар мамиле жасап, аларды окутууда окуучулардын чыгармачыл ишмердүүлүгүнө жетишүүгө багыттоо керектиги сунушталды.

Адабий окуу сабагында табышмактарды окуп үйрөнүүдө мугалимдер чыгармачылык менен биз сунуштаган идеянын негизинде натыйжалуу ыкмаларды колдонуусу жемиштүү болмокчу.

Адабияттар

1. Кубасова О. В. Выразительное чтение. Пособие для студентов средних педагогических учебных заведений. – Москва, 1998. – С. 117
2. www.bizdin.kg: Кыргыз адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 198-199 б.б.
3. Адабий окуу. 4-класс. – Бишкек, 2009. – 26-25 б.б.

* * *

Разработка урока КВН по теме: «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки»

Орозбаева Ж.М., Бакалаева Л.К., Чоюнова А.Т. - ЖАГУ

В современном образовательном процессе основной организационной формой передачи знаний, умений, навыков является **урок**. Он может проводиться в **традиционной и нетрадиционной форме**. При традиционной форме студенты, как правило, является пассивным объектом обучения. В этом есть свои плюсы и минусы (Таблица №1).

Таблица №1

Положительные и отрицательные стороны традиционной формы обучения

Положительные стороны	Отрицательные стороны
Систематичность обучения	Шаблонное построение, однообразие
Упорядоченная, логически правильная подача учебного материала	Нерациональное распределение времени урока. На уроке обеспечивается лишь первоначальная ориентировка в материале, а достижение высоких уровней предполагается за счет домашних заданий
Организационная четкость	Отсутствие самостоятельности
Постоянное эмоциональное воздействие личности педагога	Слабая речевая деятельность студентов, пассивное поведение в целом
Оптимальные затраты ресурсов при массовом обучении	Слабая обратная связь. Усредненный подход. Отсутствие индивидуального обучения

Особенности нетрадиционных уроков

Современные педагоги постоянно ищут новые формы "оживления" процесса **объяснения материала** и обратной связи, которые помогут активизировать всех студентов, повысить их интерес к занятиям и вместе с тем обеспечат быстроту запоминания, понимания и усвоения **учебного материала**.

Нетрадиционные уроки - это занятия, которые аккумулируют методы и приемы различных форм обучения. Они строятся на совместной деятельности педагога и **студентов**, на совместном поиске, на **эксперименте** по отработке новых приемов с целью повышения **эффективности учебно-воспитательного процесса**.

Признаки нетрадиционного занятия:

- присутствуют элементы нового, происходит изменение внешних рамок;
- кроме программного, используется и внепрограммный материал;
- организуется коллективная деятельность обучающихся в сочетании с индивидуальной;
- занятие проводится в нетрадиционном месте или с использованием оригинального оформления;
- в процессе занятия используется музыка, видео, информационные компьютерные технологии, мультимедийное оборудование;
- дает возможность обучающимся раскрыться с новых сторон, помогает ориентироваться в атмосфере творческого поиска;
- требует серьезной предварительной подготовки.

Конечно, весь **учебный процесс** переводить на "нетрадиционные рельсы" не нужно. Именно **традиционный урок** должен быть основной **формой обучения и воспитания**, но разнообразить учебный процесс **нестандартными занятиями** необходимо, т. к. они помогут активизировать мыслительную деятельность студентов, развить их творческие способности, повысить мотивированность к учению. А при проведении педагогами открытых уроков нетрадиционная форма занятий всегда будет являться выигрышной, т. к. в нее можно включить и игровые моменты, и оригинальную подачу материала, и различные виды коллективной и групповой работы студентов.

Творческие принципы нетрадиционных уроков:

- в организации урока нужно отказаться от шаблона, а в проведении - от рутины и формализма;
- необходимо максимально вовлечь студентов группы в активную деятельность на уроке;
- основой эмоционального тона на уроке должна быть не развлекательность, а занимательность и увлеченность;
- важно поддерживать множественность мнений, альтернативность;
- нужно развивать отношения взаимопонимания со студентами;
- педагог должен уважительно относиться не только к детскому знанию, но и к незнанию;
- необходимо использовать оценку не только как результирующий инструмент, но и как формирующий.
- Форм нетрадиционных уроков много. Существующая в педагогической теории их классификация неоднозначна и неполна. Мы выделим следующие виды нетрадиционных уроков:
 - уроки-экскурсии;
 - уроки-игры (деловые, ролевые (как часть деловых)) (например, уроки-суды);
 - уроки-дискуссии, круглые столы, диспуты, конференции;
 - бинарные уроки;
 - уроки-исследования;
 - уроки взаимообучения студентов;
 - уроки-соревнования (к.в.н., викторины, конкурсы);
 - уроки-семинары [1].

Тип урока: повторение, обобщения и систематизации полученных знаний

Цели.

- Обобщить знания студентов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки»
- Развить практические умения давать характеристику органам пищеварительной и мочевыделительной системы
- Продолжать формирование навыков составления и написания кроссвордов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки»
- Расширить знания студентов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки» в организме, о строении и функции органов пищеварительной, мочевыделительной системы

Задачи:

Образовательные: продолжить формирование умения записывать и рассказывать наизусть термины, строение и функции органов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки»

Развивающие: продолжать формировать умения - прогнозировать, сравнивать строение, функции органов пищеварительной, мочевыделительной системы и их значение в организме развивать навыки работы в коллективе и чувство ответственности.

Воспитывающие: продолжать формировать умение - работать в группах, помогать друг другу, а также культуру поведения на уроках. Воспитывать самостоятельность в приобретении новых знаний;

Здоровьесберегающие: добиваться оптимальной работоспособности в течение всего урока, за счет смены видов деятельности; создавать благоприятный психологический климат на уроке [1].

Оборудование: плакаты по строению, классификации, доска, кроссворды, карточки с заданиями, таблицы для фиксации ответов, творческие работы студентов, маркеры, компьютер, проектор.

Знания, необходимые командам во время урока КВН

По теме: «Физиология почки»

1. Функции, значение мочевыделительной системы
2. Строение нефрона
3. Механизм канальцевой реабсорбции
4. Что такое почки?
5. Состав и сегменты нефрона
6. Процесс мочеобразования состоит из сколько звеньев?
7. Первично-активный
8. Вторично-активный транспорт [2,3,4].

По теме: «Физиология системы пищеварения»

1. Понятие о системе пищеварения. Ее функции. Типы пищеварения. Секреторная функция системы пищеварения
2. Моторная деятельность и регуляция моторной деятельности желудочно-кишечного тракта
3. Механизм работы сфинктеров
4. Физиология всасывания
5. Механизм всасывания воды и минеральных веществ углеводов, жиров и белков
6. Механизмы регуляции процессов всасывания
7. Физиология пищеварительного центра
8. Физиология голода, аппетита, жажды, насыщении [2,3,4].

Ход урока

Каждая команда садится на отдельный ряд во главе с капитаном. На доске где прикреплены эмблемы и названия команд.

После каждого задания на доске отмечают результаты. К концу урока будут видны все результаты и преподаватель вместе со студентами сможет сделать вывод, какой вид работы и у какой команды вызвал наибольшие затруднения (преподаватель берет на заметку пробелы в знаниях студентов по изучаемой теме).

Преподаватель. Уважаемые студенты, сегодня мы с вами обобщаем полученные знания по темам, теме «Физиология системы пищеварения», «Физиология почки» заранее вы получили задания и готовились. Выбирают жюри в составе пяти человек которые будут помогать преподавателю следить за ходом урока. Конкурсы будут оцениваться по 5-бальной системе.

Итак, мы начинаем КВН. Для определения очередности выступлений проведем жеребьевку. Первой выступает команда «Физиология почки».

Первый конкурс. Представление команд (название команд, девиз, приветствие). 5-7 минут. Во время приветствия каждая команда должна представить свое название, свой девиз и свою эмблему.

Второй конкурс. «Вступление лидеров». Из каждой команды лидер рассказывает строение, топографию органов пищеварительной, мочевыделительной системы. Участвуют представители команд. 5-7 минут.

Третий конкурс. «Разгадай кроссворд и головоломку». 8-10 минут. Участвуют все команды.

Четвертый конкурс. «Найти ошибку». В каких рисунках органы расставлены наверно? 5-7 минут. Участвуют все команды.

Пятый конкурс. «Спринт-викторина». Каждая команда должна ответить на максимальное количество вопросов за 3 минуты. Если ответить не можете, надо произнести слово «дальше». Жюри засекает время. 7- минут.

Шестой конкурс. “Угадай-ка”. Прошу капитанов подойти ко мне. Сейчас капитаны вытянут по два сердечка с загадками, и вместе с командой должны будут найти ответ на предложенные загадки 8-10 минут.

Седьмой конкурс. Конкурс капитанов. «Придумай слова». Преподаватель называет слово, состоящий из различных букв и капитаны это слово записывают в таблицу так, чтобы в каждой верхней графе находилось по одной букве, ниже которой капитаны команд записывают термины физиологии, начинающихся с данной буквы. Если капитан не справляется, то может помочь команда, но за это 0,5 балла вместо 1-го за каждое слово. 5-минут.

Подведение итогов урока.

Лучшая команда награждается. Кроме этого, все члены команд получают оценки. Оценки выставляет каждому студенту. Преподаватель внимательно следит за уроком и, в свою очередь, тоже выставляет оценки в течение урока. Оценка преподавателя и оценка выставленная командой, как правило совпадают. Студенты очень пристрастно оценивают друг друга: не спустя лентяю, а хорошо поработавшего высоко оценят. Особо отмечаются преподавателем капитаны команд, так как они выполняли самую трудную работу и в подготовительный период, и во время урока

Выводы

1. Обобщено знания студентов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки»;
2. Развивались практические умения давать характеристику органам пищеварительной и мочевыделительной системы;
3. Формировались навыки составления и написания красвордов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки»
4. Расширено знания студентов по теме «Физиология системы пищеварения» и «Физиология почки» в организме, о строении и функции органов пищеварительной, мочевыделительной системы.

Литература

1. Широбокова Т.С. [Обучение и воспитание](#) Москва. №9, 2012 г.
2. Кузина С.И., Фирсова С.С. Конспекты лекций по нормальной физиологии. Москва. Издательство «ЭКСМО», 2007г.
3. Агаджанян Н.А. Атлас по нормальной физиологии. 2011г.
4. Орозбаева Ж.М. Курс лекции по нормальной физиологии Жалал-Абад. Издательство «Полиграфия ааламы», 2012г.

* * *

УДК 37.091.32

Модульное занятие по теме «Биологическая роль s, p, d,f – элементов и применение их химических соединений в медицине»

**Бакалаева Л.К., Орозбаева Ж.М.,
Адышева А.А. - ЖАГУ**

Как уже всем известно, в настоящее время в Вузах введена модульно-рейтинговая система обучения. Модульно-рейтинговая система обучения и оценки успеваемости студентов вводится в учебных подразделениях с 1 курса обучения приказом ректора. В целях реализации модульно-рейтинговой системы обучения и оценки успеваемости студентов вводится модульный принцип организации учебного процесса по всем дисциплинам, входящим в учебный план подразделения. Рейтинговая технология оценивания результатов обучения студентов основана на суммировании и учете накапливаемых баллов за активность и качество при выполнении обязательных учебных поручений (текущий рейтинг-контроль) и степень усвоения пройденного материала по результатам сдачи контрольно-тестовых (проверочных) заданий (рубежный рейтинг-контроль) по каждому дисциплинарному модулю в период изучения дисциплины. **В текущем рейтинговом контроле (ТРК)** – результаты обучения студентов оцениваются с учетом всех обязательных видов аудиторной и внеаудиторной работы студентов, выраженные в баллах, по каждому дисциплинарному модулю.[1]

Одним из важных проблем при оценивании знания студентов в текущем рейтинговом контроле является:

- проблема реального накопления соответствующих баллов;
- проблема индивидуального подхода к каждому студенту;
- проблема полного опроса и полного охвата всех студентов за урок и т. д.;

В целях успешной реализации модульно-рейтинговой системы, а также для разрешения выше указанных проблем с учетом особенности оценивания всех обязательных видов аудиторной и внеаудиторной работы студентов, выраженные в баллах, мы предоставляем вашему вниманию примерную разработку модульного урока по предмету «Химия» для специальности «Фармация».

Разработка модульного урока

Тип урока: повторение, обобщения и систематизация знаний с применением некоторых критерий и элементов критического мышления.

Оборудования:

- компьютер, проектор, таблица периодической системы химических элементов Д.И. Менделеева, таблица топографии химических элементов в живом организме;
- ватманы, маркеры, творческие работы студентов (кроссворды, буклеты, карточки электронные слайды и т.д.)
- лабораторные посуды, приборы и реактивы.

Цели:

- *Обобщить знания по теме «Биологическая роль s, p, d, f –элементов и применение их химических соединений в медицине», расширить знания студентов о значении биогенных элементов и применении их соединений.*
- *Формировать умения – прогнозировать и сравнивать строение свойства химических элементов s, p, d, f- группы и их биологическое значение, давать характеристику биогенным элементам и применение их соединений в медицине; развивать навыки составления и написания химических формул и умения работы с орг. техникой, составлении электронных слайдов и др.*
- *Формировать умение работать в группе или в команде, уважение мнение сотоварищей, помогать друг другу, воспитывать культуру поведения на уроках, чувству ответственности, самостоятельности в приобретении новых знаний.*
- *Оценить итоговое знание студентов по пройденным материалам в виде баллов.*

Вопросы для подготовки к модулю:

- 1) Понятие биогенности химических элементов.

- 2) Биосфера, круговорот биогенных элементов.
- 3) Биогеохимические провинции. Эндемические заболевания.
- 4) Классификация биогенных элементов.
- 5) Характеристика электронных структур атомов и катионов s, p, d - элементов.
- 6) Особенности свойств ионов элементов IA и IIA групп
- 7) Химическое сходство и биологический антагонизм (натрий - калий, магний-кальций).
- 8) Окислительно-восстановительные свойства d-элементов и их соединений.
- 9) Биологическая роль s, p и d-элементов, применение их в медицине.
- 10) Топография биогенных элементов в организме человека.[2,3,4,5]

Ситуационные задачи:

1. В промышленных стоках содержание ионов Ba^{2+} может достигать высоких значений. Это может влиять на здоровье людей, поэтому СЭС постоянно контролирует состояние окружающей среды. Если произошло отравление, больному вводят противоядия.

а). Какими качественными реакциями можно обнаружить ионы Ba^{2+} ?

Запишите уравнения реакций и укажите признаки реакций.

б). Предложите методы количественного определения ионов Ba^{2+} .

в). На основании физико-химических свойств соединений бария объясните, почему при отравлении ионами Ba^{2+} пострадавшему вводят ЭДТА или $MgSO_4$ и дают белковые препараты. Ответ подтвердите уравнениями реакций.

2. Почему при гиперацидных гастритах с повышенной кислотностью не применяют $NaHCO_3$ в качестве нейтрализующего средства, а применяют оксид магния и назначают белковые вещества (молоко, яичный желток)? Ответ обоснуйте.

3. Ионы Na^+ , K^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+} неравномерно распределены по обе стороны клеточной мембраны. Неравномерное распределение ионов необходимо для протекания биохимических реакций внутри и вне клетки, а также влияет на величину мембранного потенциала.

а). Какой механизм поддерживает неравномерное распределение ионов Na^+ , K^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+} по обе стороны мембраны?

б). Проницаемы ли биологические мембраны в состоянии покоя для ионов Na^+ , K^+ , Как изменяется проницаемость мембраны для ионов Na^+ , K^+ при возбуждении?

в). Предложите способ направленного введения ионов Na^+ , K^+ , через биологические мембраны.

4. Раствор мочи, взятый у больного с пищевым отравлением, имеет зеленоватую окраску. Анализ проб мочи, проведенный на присутствие ионов d-элементов, показал следующие результаты:

а). HCl – осадка нет.

б). $NaOH$ – грязно-зеленый осадок.

в). Осадок растворим в избытке щелочи с образованием раствора изумрудно-зеленого цвета.

г). При действии избытка растворов $NaOH$ и H_2O_2 и нагревании образуется раствор желтого цвета. Определите, соединение, какого катиона вызвало отравление больного?

5. Цинк относится к биогенным элементам и постоянно присутствует в организме человека. Основываясь на свойстве цинка и его соединений, определите, в какой форме он может находиться в организме и в каких процессах принимать участие. Покажите на примере механизм действия цинксодержащего фермента карбоангидразы в метаболических процессах. [2,3,4,5]

Ход урока:

Организация урока. Преподаватель проверяет подготовку студентов и кабинета к уроку, отмечает отсутствующих. (3 мин)

Стадия призыва: Преподаватель знакомит студентов с тематикой и основными задачами урока. Группа составляет кластер на тему «Биогенные элементы» (до-5мин)

Стадия рефлексии: Преподаватель дает индивидуальное задание для каждого студента на химические элементы и объясняет задание. (5мин)

Стадия мышления: Группа изучает, и выполняет свои задания, и готовят презентацию по s, p, d –элементам. Каждый студент индивидуально готовит презентацию определенного элемента и набирает соответствующий балл. Между презентациями дается время на решение кроссвордов, загадок, и т.д.

Общее требование к заданиям:

Каждый студент чтобы получить соответствующий балл должен пройти следующие этапы:

1. По электронному слайду рассказать общую характеристику, распространение, применение, определенного элемента. (1минута 30 сек на каждого студента)

2. На указанной таблице расписать топографию данного элемента в организме человека, указать биологическую роль, продемонстрировать применение их соединений в медицине. (1мин на каждого).

3. Экспериментальным путем продемонстрировать свойства данного элемента и написать уравнение реакции. (1минута на каждого).

4. Отгадывать кроссворды и загадки.

5. Прodelать тур по самостоятельной работе студентов. (Каждый студент показывает отчет самостоятельной работы с последующим комментарием).

По итогам презентаций, отгадок, и творческого подхода каждого студента преподаватель оценивает соответствующими баллами. (пользуясь основными критериями поощряет каждого студента призами с завернутыми внутри баллами).

Заключение. *Выставление соответствующих баллов модуля:*

Каждый студент разворачивает накопленные баллы (баллы засекречены внутри призов) и суммирует баллы. Сумма накопленных баллов соответствует баллу модуля.

Основные критерии накопления баллов модуля:

№ п/п	Основные критерии	Количество баллов
1	Последовательное и правильное изложение общей характеристики s, p, d,f –элементов	от 5 до 10
2	Применение и умелая техника пользование электронных слайдов	от 1 до 5
3	Точное изображение топографии и биологического значения s, p, d,f –элементов.	от 5 до 10
4	Представление применение s, p, d,f –элементов в медицине с демонстрацией препаратов.	от 6 до 10
5	Умение исполнительного выполнения демонстрационного эксперимента с последующим комментарием.	от 6 до 10
6	Умение логически и быстро решать и отгадывать кроссворды, загадки.	1балл за 1 отгадку (до 5 б)
7	Творческий подход и самостоятельность к выполнению	От 7 до 10

	заданий студента. (СРС)	
	ИТОГО:	От 31 - 60

Выводы:

- изучены основные положения модульно - рейтинговой системы;
- разработана методика индивидуального подхода и реального накопления баллов каждого студента.
- рекомендована методика проведения модульного занятия с применением элементов инновационной технологии.

Литература:

1. Модулдук - рейтинг системасынын жобосу. – Ж-А.: ЖАМУ, 2009
2. Ершов Ю. А., Попков В. А., Берлянд А. С. и др. Общая химия. Биофизическая химия. Химия биогенных элементов. Учебное пособие для студентов мед. спец. ВУЗов. / Под ред. Ю. А. Ершова. - М.: Высшая школа, 2003. - 560 с.
3. Ершов Ю. А., Кононов А. М., Пузаков С. А. и др. Практикум по общей химии. Биофизическая химия. Химия биогенных элементов. Учебное пособие для студентов мед. спец. ВУЗов. / Под ред. Ю. А. Ершова, В. А. Попкова. - М.: Высшая школа, 2001. -
4. Матыев Э. С. Аденов Ж.А. Роль химических элементов и их соединений в экологии биологии и в медицине. Бишкек. Изд. «Технология» 2002
5. Лабораторный практикум по общей химии. / Под ред. В. И. Гончарова. Ставрополь. - Изд.: СГМА, 2003. - 164 с.

* * *

УДК. 37.013.42

Жарандуулукту тарбиялоодо үй-бүлөнүн мааниси

Шерматов А.О., Шамшиев Р.К. – ЖАМУ

Жашоону «өндүрүү жана кайра өндүрүү», балдарды тарбиялоо, аларга эмгек ыкмаларын, салттарды берүү, баалуулуктар тутумун, коомдук жана жеке аң-сезимди түзүү байланышы анын коомдук баалуулугу менен шартталган. Үй-бүлө коомдогу салттарды сактоону гана камсыз кылбастан, ошондой эле өзгөрүп турган тарыхый шарттарга, турмуш ыңгайына жана социалдык тартипке жигердүү көнүгүшүүгө жөндөмдүү бөтөнчө социалдык институт болуп эсептелет. Эң эле жалпы көз караштан алып караганда, үй-бүлө турмуш-тиричиликти бирдейлиги жана өз ара жоопкерчилик менен байланышкан, никеге же кандаш туугандыкка негизделген адамдардын бирикмеси катары аныкталат.

Үй-бүлөдө инсанды социалдаштыруу болуп өтөт, дал мына ушул жерде ата-энеге, өз эли-жерине жарандуулук жана мекенчилдик жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөр өнүгө баштайт.

Жарандуулукту тарбиялоо, бир жагынан, саясий ой жүгүртүү жана маданияттын түзүлүшү менен, экинчи жагынан, укуктук аң-сезим менен укуктук маданиятка туура келет. Жарандуулук деген эмне? Жарандуулук— бул адам өзү таандык болгон жарандык жамааттын, анын укуктарын жана кызыкчылыктарын ар кандай кол салуулардан коргоого жана сактоого даяр турган мамлекеттин, үй-бүлөнүн, диндик, кесиптик же дагы бир башка топтун алдындагы милдетин жана жоопкерчилигин сезе билүүчү адептик көз караш. Жарандык сезим адам өзүн мамлекеттик чечимдерди кабыл алууда жана ишке ашырууда жигердүү катышкан, мыйзамда көрсөтүлгөн кандайдыр бир укуктары жана

милдеттери бар жана күндөлүк турмушун да белгилүү бир адептик ченемдер менен баалуулуктарды жетекчиликке алган коомдун өз алдынча жеке мүчөсү, инсаны катары сезүү аң-сезиминен улам пайда болот. Укуктук мамлекет ар бир адамга, жамаатка эркин жана тоскоолсуз өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн жана шарттарын камсыздоо менен, адамдардын жеке жана жамааттык кызыкчылыктарын жана талаптарын коргоого чакырылган.

Жарандуулук чогуу иш-аракеттерде, жоопкерчиликте, социалдык кызмат кылууда ж.б. көрүнөт. Бул мүнөздөмөлөр жарандуулукту саясий да, жарандык да коомчулук менен, мамлекет менен окшоштурууга мүмкүндүк бербейт. Жарандуулук - анык жана тийиштүү бир бүтүн көрүнүш, адам менен жарандын кызыкчылыктарынын, эркиндиги менен укуктарынын жыйындысы.

Ар бир элдин өзүнө гана ылайык келүүчү, өзгөчө жекече мамлекеттик түрү жана конституциясы болот. Адамдын мамлекет менен байланышы жарандуулук институту аркылуу ишке ашырылат. Мындай байланыш туруктуу болот жана адамдын негизги укуктары менен эркиндиктеринин кадырын таанууга жана сыйлоого негизделген, алардын өз ара укуктарынын, милдеттеринин жана жоопкерчилигинин жыйындысынан турат. Жүздөгөн жылдар бою адамзат тарабынан кантип жакшы жаран жана жакшы адам болуу керек, алардын ортосундагы чыр-чатакты кантип чечүү керек деген сыяктуу маселелерге жооп табуу аракети жасалып келген.

Жарандуулукту түзүүдө интеллектуалдык жана адептик деген эки багытты бөлүп көрсөтүү керек. Эгер интеллектуалдык багыт, негизинен, билим берүү тутуму жана КМК тарабынан камсыз кылынса, ал эми адептик тарбия үй-бүлөдө ишке ашырылат.

Интеллектуалдык өсүш адам кийин жарандык коомдун баалуулуктарын кабыл алышы жана түзө алышы үчүн талап кылынып, коомдук жыргалчылыктардын өсүшүнө жардам берет. Адам канчалык акылдуу болсо, ал мамлекетке ошончолук пайдалуу. Азыркы тарбиянын маанилүү баалуулуктары адам, жашоо, тынчтык, эркиндик, мекен, адилеттүүлүк, үй-бүлө, сулуулук, эмгек ж.б. болуш керек. Бул баалуулуктар жалпы адамзаттык өнүгүштүн, гуманисттик маданияттын пайдубалын, билим берүүнүн негизин түзөт.

Адептик тарбия ааламдык маселелерге, социалдык топторго, жеке инсандарга, алардын ишмердигине, коомдук турмуштун жана аң-сезимдин көрүнүштөрүнө жалпы адамзаттык баалуулук мамилесин көргөзүп турат. Ал жарандык, анткени коомдук мамилелердин чыныгы тажрыйбасында ишке ашырылган негиздүү көз караштар менен аныкталат, жамааттык тынчтыкта чогуу жашоонун мүдөөлөрүн жана максаттарын жарандын айкындоосун камсыз кылат. Жарандык адептик тарбиянын максат-милдети билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өстүрүүчүлүк болуп бөлүнөт.

Билим берүүчүлүк максат-милдет саясий маек менен талкууларды маданияттуу жүргүзүү, оозеки эркин кепте ойду так жана ачык айтуу ыкмалары менен куралдандырууда, коомдун жалпы адамзаттык жана жалпы жарандык саясий баалуулук багыттарын ачууда турат.

Тарбиялык милдет мекенчилдик, адамдардын коомдук мүлккө болгон мамилесиндеги ак ниеттүүлүк, моралдык-саясий тазалык, аң-сезимдүү тартип, жоопкерчилик, өз катасын оңдоо жөндөмү сыяктуу бийик сезим үлгүлөрүн түзүүдөн көрүнөт.

Өстүрүүчүлүк милдет ар бир коомдук маанилүү факты, окуяны жаңыча саясий ой жүгүртүүнүн көз карашынан түшүнүү ыкмасын түзөт.

Жарандык саясий тарбиянын максат-милдеттери бирдиктүү педагогикалык жүрүштө, адамдын курактык мүмкүнчүлүктөрү менен өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен билим берүү мекемелеринин, КМК жана, албетте, үй-бүлөнүн чогуу катышуусунда ишке ашырылат. Азыркы мезгилде адамдардын коомдук жана жеке турмушунун бардык атмосферасы

саясий маалымат, бири-бирине карама-каршы эрежелер, баалар, баалуулук багыттар менен толгон. Мындай атмосферада жашаган жана аракеттенген кандай гана жаштагы адам болбосун саясий таасирлерден обочолонуп бөлүнгөн эмес. Саясий идеология жаштардын аң-сезим, туюмдарынын таасири аркасында чагылып турат. Бул ата-энелерден фактылар менен окуяларды сезүү менен түшүнүү, саясий маалыматтарды кабыл алуунун өзгөчөлүктөрүн билүү менен куралданышын талап кылат,

Коомдун өнүгүшүнүн азыркы этабында адамзаттын өзүн сактап калууга багытталган маселелерди чечүүдө бирдик талап кылынган дүйнөдөгү ар кандай коомчулуктардын ортосундагы тыгызыраак өз ара көз карандылык көрүнүп турат. Бул жалпы планетардык жоопкерчиликтин бардыгы жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет. Ошол эле мезгилде бул маселелер бир өлкөнүн, бир үй-бүлөнүн ж.б. алкагында каралып жатканда, сөздүн тар маанисинде жеке адамдын коомдун алдындагы жана коомдун жеке инсандын алдындагы жоопкерчилиги жөнүндө эстен чыгарбоо керек.

Жарандык жоопкерчилик — бул тышкы коомдун (тарбиялоо, ынандыруу аркылуу) таасиринин жүрүшүндө жеке адамдын туруктуу социалдык жигердүү көз карашын түзүү жыйынтыгы. Бул – ага коом тарабынан берилген укуктар менен эркиндиктердин көлөмүн сактоодо, жетектөөдө эч кимдин мажбурлоосу жок эле өзүндө ойлонулган, ыктыярдуу жана өзүнө көптөгөн милдеттерди тагып алуу. Жеке адамдын жарандык жоопкерчилиги социалдык жоопкерчиликтин ички түрүн көрсөтүп турат, башкача айтканда, жеке адам кандайдыр бир артыкчылыктарды алууну, сыйлоону, шарт-кырдаалдардын жакшы болушун күтпөстөн, өзү үчүн өзүнүн «ички сотуна» туура келген түрдө иштөөнү туура деп табат.

Азыркы инсандын жарандык жоопкерчилигинин өнүгүш деңгээли анын коомдук маанилүүлүгүнүн көрсөткүчү катары көрүнөт. Инсандын жарандык милдеттерин аткарууга болгон мамилесин аныктоодо, жоопкерчилик инсанды коомдук мамилелердин тутумундагы кайсы бир орун менен камсыз кылат. Бул коомдук мамилелерди терең түшүнгөн, алдыңкы коомдук күчтөргө багытталууга жөндөмдүү, коом максатын жеке өзүнүкүндөй кабыл ала турган жана аларды ишке ашыруу үчүн күрөш жүргүзүү үчүн сан маанилүү инсан болуп саналат.

Жарандык жоопкерчилиги түзүлүп калган инсан коом тарабынан мактоолорду жана сыйлоолорду күтпөй, бирок терс натыйжалар үчүн боло турган айыптоолорго жана жазалоолорго даяр болуу менен, коомдун (мамлекеттин) башка мүчөлөрүнүн укуктарын сактоо жана алардын эркиндигин камсыз кылуу үчүн жоопкерчиликти өзүнө алып, өз милдеттерин көбөйтүү менен өзүн коомдук мамилелердин жигердүү катышуучусу катары көрсөтө алат. Жеке адамдын коомго карата болгон жарандык жоопкерчилиги, негизинен, анын мамлекеттин иштешинен жана өнүгүүнүн андан аркы жолун тандап алуу жүрүшүнө жигердүү катышуусунан көрүнөт. Мындай жагдайда ар бир жеке адамдын жарандык жоопкерчилиги коомдун жарандык жоопкерчилигин түзгөн элементтердин бири болуп эсептелет. Ошол эле мезгилде, мамлекетте коомдук кызыкчылыктарды коргоо милдетин өзүнө алган жана коом тарабынан укуктарга ээ болгон жеке адамдын жарандык жоопкерчилиги саясий жигердүү көз карашка айланат.

Колдонулган адабияттар

1. Бакиева Г. Социальная память и современность. - Б., 2000.
2. Буровский А.М. Мировая цивилизация: генезис, сууность, перспективы// Цивилизация. — Вып. 5. — Проблемы глобалистики и глобальной истории. - М, 2002.
3. Какеев А.Ч. Идеи патриотизма в творчестве кыргызских мыслителей//Диалог цивилизаций. №2 (5). 2004.

4. Намазова А.Ж., Иманбакаева М.Г. С чего начинается гражданин. - Бишкек, 2004.

* * *

УДК 37.013.42

Социалдык педагогдун кесиптик ишмердүүлүгү

Сыргабаева Н.Т. - ЖАК

Базар мамилелеринин талаптары жана катаал шарты, республиканын саясий жана экономикалык жашоосундагы терең өзгөрүүлөр билим берүү системасына да өз таасирин тийгизди. Мындай кыйын шарттарда башкаларга салыштырмалуу алсыз звено мектепке чейинки билим берүү тармагы болуп калган. Бюджеттик каржылоонун чектелиши республиканын көптөгөн аймактарында мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин санынын массалык кыскарышына алып келди. Кыргызстанда өткөөл мезгил шарттарында жетим балдардын санынын кескин өскөндүгүн белгилеп кетүү зарыл. Расмий статистикалык маалымат боюнча 2003-жылы республикада 4 балдар үйү, 32 жалпы типтеги жатак мектеп-интернаты, 16 акылы кем жана дене мүчөлөрү өнүкпөгөн балдардын атайын адистештирилген жана жардамчы мектеп интернаттары болгон. Ал эми 2006- 2007-жылдары Кыргызстанда жалпысынан 68 балдар мекемелери, анын ичинде, 9 балдар үйү, 3 жетим балдар жана кароосуз калган балдар үчүн мектеп интернат, мүмкүнчүлүгү чектелген балдар үчүн 20 интернат тибиндеги балдар мекемелери катталган. Ошондой эле жыл сайын өз милдеттерин аткарган ата-энелердин санынын көбөйгөндүгүнүн натыйжасында «социалдык жетимчилик» көйгөйү курчуп, «көмүскөдөгү жетимдер» деп аталган балдардын санынын өсүшү да байкалган. Постсоветтик Кыргызстан башынан өткөргөн терең саясий жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр мезгили өлкөдө унутта калган тилемчилик, селсаяктык, үй-жайсыз көчөлөгөн балдар көзөмөлсүздүгү сыяктуу коомдогу негативдүү көрүнүштөрдү жаратты. Булар билим берүү мекемелерине өзүнүн терс залакасын тийгизип, окууга тартылбай калуучулук, окуучулар арасындагы укук бузуулардын көбөйүшү, мектеп рекети сыяктуу терс көрүнүштөр күч алган. Мындай шартта социалдык педагогдун, мектеп психологунун же мектептин социалдык кызматкеринин ишмердүүлүгүнүн зарылдыгы жаралган. Социалдык педагог квалификациясы боюнча адистерди даярдоо Россия Федерациясынын 1992-жылдын 11-ноябрындагы токтомунун негизинде киргизилип, бул багытта бир топ тажрыйбага ээ болгон. Аны практикалоо максатында КРнын Өкмөтүнүн 2010-жылдын 2-февралында №58 Токтому менен 1995-жылдын 30-сентябрындагы №404 «Билим берүү мекемелеринин болжолдуу типтүү штатын бекитүү» жөнүндөгү токтомуна киргизилген өзгөртүүлөрдү ишке ашыруу максатында Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин 2010-жылдын 2-мартындагы №83/1 буйругуна ылайык билим берүү мекемелеринин типтүү штатына социалдык педагог кызмат орду киргизилген⁷. Ушул эле буйрукта жалпы билим берүүчү мектептерде окуган окуучулардын контингенттерине ылайык социалдык педагогго окуу жүгү мындайча бөлүштүрүлгөн:

- 300дөн 400 окуучуга чейин-0,5 чен;
- 400дөн 500 окуучуга чейин- 0,75 чен;
- 500 дөн 600 окуучуга чейин - 1,0 чен;
- 600дөн жана андан жогоруларга 1,25 чен.

⁷ Кут билим. 2010-ж. 5-март.

Ушул документтерге ылайык биздин мектептерде социалдык педагог кызматы ишке киргизилип, өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп келүүдө. Ошол себептүү бул макалада анын айланасындагы теориялык айрым маселелерге токтолууну туура көрдүк. Ал эми анын практикалык жагына келсек, бул саамалык жаңы башталгандыктан бир топ эске алуучу жагдайлар арбын. Биринчиден, социалдык педагог адистиги боюнча атайын адистер даярдалбайт, экинчиден, бул ишмердүүлүк көндүм эместиктен окуу-усулдук адабияттар жетишсиз. Андыктан ишмердүүлүктүн практикалык жагы - өзүнчө изилденүүчү маселе.

Социалдык педагогика түшүнүгү XIX кылымдын ортосунда немец окумуштуусу А.Дистерверг тарабынан сунушталып, жаштарды жана улуу курактагы топторду коомдук тарбиялоону, адаптация процессин жана социалдык системанын катарына кирбеген же жүрүм-турум нормалары бузулган бардык курактык группаларды кайра тарбиялоону изилдөөчү педагогика илиминин бир багытын түшүндүргөн. Социалдык педагогиканын бир катар негиздөөчүлөрү - Г.Ноль, Г.Боймер жана башкалар социалдык педагогиканын предмети катары бей-бечара балдарга социалдык жардам көрсөтүүнү жана жашы жете электердин укук бузууларын алдын алууну эсептешкен. Немец окумуштуусу П.Наторп социалдык педагогикага башкача өңүттө караган. Ал социалдык педагогика элдин маданий деңгээлин көтөрүү максатында коомдогу тарбиялоочулук күчтөрдүн интеграция маселесин изилдейт б.а адамдын жашоосундагы дээрлик тарбиялоо жөнүндөгү билимдин тармагы болуп саналат деп эсептеген⁸.

Социалдык педагог түшүнүгүн кең жана тар мааниде кароого болот. Тар мааниде социалдык педагог- адистерди кесиптик жактан даярдап жатышкан түрдүү типтеги окуу жайларынын окутуучусу. Ал эми кең мааниде ал - жаштардын жалпы маданиятынын калыптануусуна, инсандын коомдогу жашоого адаптациялануусуна, Мекенди, табиятты сүйүүгө, атуулдукту өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүүчү, мектепке чейинки мекемелер менен окуу жайларда же жаштардын башка мекемелеринде, топторунда тарбиялык иштерди уюштурууга жооп берген тарбиячы, педагог, окутуучу. Ал инсандын жана анын микрочөйрөсүнүн психологиялык, педагогикалык өзгөчөлүктөрүн, жашоо чөйрөсүн изилдейт, анын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн, проблемаларды жана кыйынчылыктарды, конфликттүү кырдаалдарды, жүрүм-турумдардагы чектен чыгууларды аныктайт, тарбиялануучуларга жана окуучуларга өз убагында жардам, колдоо көрсөтөт, инсан менен билим берүүчү мекемелердин, үй-бүлөнүн, чөйрөнүн ортосундагы ортомчу сыпатында чыгат. Социалдык педагог тарбиялануучулардын жана окуучулардын укук эркиндиктерин жүзөгө ашырууга ыңгайлуу жана коопсуз жагдайларды түзүүгө, алардын жашоосунун, саламатчылыгынын коопсуздугун камсыз кылууга, жалпыга милдеттүү билим алуунун жүзөгө ашырылуусуна, сергек жашоо образын үгүттөөгө көмөк көрсөтөт. Жамааттын жашоосундагы демократиялык принциптерди жайылтууга жардамдашат. Инсанды тарбиялоо жана өнүктүрүү маселесинде ар дайым үй-бүлө менен өнөктөштүк мамиледе болот. Окуучуларга, асыроого жана опекага муктаждарга, майыптыкка учураган балдарга жардам көрсөтүүдө өз ишмердүүлүгүн мугалимдер, ата-энелер же аларды алмаштырган тараптар, социалдык жардам жана ишке жайгаштыруу кызматынын адистери менен такай байланышта иш алып барат.

Социалдык педагог тарбия жана билим берүүчү мекемелердеги программаларды иштеп чыгууга жана аны жүзөгө ашырууга катышат, өзүнүн компетенциясынын чегинде аткарган иштеринин сапатына жооп берет. Өз ишмердүүлүгүнө байланыштуу социалдык педагог «Баланын укугу жөнүндөгү» Конвенцияны, инсандын өнүгүүсүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн, макрочөйрөнүн түрдүү жактарынын экономикалык, демографиялык, социалдык-педагогикалык мүнөздөмөлөрүн, социалдык мамилелердин

⁸ Авазов Э, Дыйканова Ш. Социалдык иштердин теориясы. – Ош, 2008.- 34-б

калыптанышын, үй-бүлөлөргө, калктын түрдүү категорияларына жана топторуна карата социалдык иштердин формаларын билүүсү зарыл.

Социалдык педагог ишмердүүлүгүн өнүктүрүү бүгүнкү күндөгү кечиктирилгис милдеттердин бири. Анын ишмердүүлүгү менен байланышкан социалдык-экономикалык, психологиялык көйгөйлөр көп. Алсак, бүгүнкү күндө республикада 50,9 миң бала иш менен алектенишет, алардын 50% мектептерге барбайт. Эреже катарында алар квалификациялуу эмес жумушчу күчүнүн базарына тартылган. Бүгүн 404,5 миң бала же өлкөдөгү балдардын 18,4 пайызы социалдык коргоого тартылган. Түрдүү турмуштук оор кырдаалдарга кириптер болгон балдарга карата социалдык жардамдын структурасы төмөнкүдөй: 1. Аз камсыз болгондугу үчүн жөлөк пул алуучулар - 362,1 миң; (республикадагы балдардын 16 %);

2. Социалдык жөлөк пул алуучулар - 22,4 миң;

3. Интернат мекемелериндеги балдар - 20 миңден ашуун⁹.

Балдардын кедейчилиги өтө кооптонууну туудурат. Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитетинин (УСК) маалыматтары боюнча 17 жашка чейинки балдардын жалпы санынын ичинен 40,9 %ы кедейчиликтин шарттарында жашашса, алардын ичинен, 6,5 %ы өтө кедейчиликте өмүр сүргөн. Айыл-кыштак жерлериндеги балдардын кедейчилик жашоо турмушунун деңгээли 46,3 %ды түзгөн, бул болсо шаар жерлерине караганда 16,3 %га көптүк кылат¹⁰.

Бул жагдайлар биздин билим берүү системасында социалдык педагогдун статусун бекемдөө, анын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун арттыруу зарылдыгын белгилейт. Ал үчүн, биринчи кезекте, социалдык педагогдорду кайра даярдоо курстарын уюштурууну колго алуу, экинчиден, окуу-усулдук базаны кеңейтүү, үчүнчүдөн, усулдук тажрыйбаларды жайылтуу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Авазов Э, Дыйканова Ш. Социалдык иштердин теориясы. – Ош, 2008.- 34-б
2. Натоп П. Социальная педагогика. –М., 1986
3. О реализации Постановления Правительства КР от 2 февраля 2010 г №58 «О внесении изменения и дополнений в Постановление Правительства КР от 30 сентября 1995 г №404 «Об утверждении примерных типовых штатов учреждений образования» /Кут билим. - 2010. - 5-март.
4. 4.Социальная педагогика. – Свердловск, 1998.
5. 5.Стратегия развития социальной защиты населения Кыргызской Республики на 2012-2014 годы. Постановление Правительства КР от 13 декабря 2011 года N 755
6. Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук Стратегиясы. 2013-2017-жж.
- 7.

* * *

УДК 159.99

Чыр-чатактын (конфликтинин) табияты жана алардын келип чыгышы

⁹ Стратегия развития социальной защиты населения Кыргызской Республики на 2012-2014 годы. Постановление Правительства КР от 13 декабря 2011 года N 755

¹⁰ 2013-2017-жж. Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы.

**Адышева А.А., Божуева Э.М.,
Тилекматова Т.К., Жумабаева Д.С. – ЖАМУ**

Биз жашаган коомдо ар бирибиз башка адамдар менен баарлашабыз, мамиле түзөбүз, өз-ара карым-катыш жасайбыз. Күн сайын жер жүзүндө миллиондогон адамдар мамилелешүүнүн ар түрдүү формаларын, баскычтарын баштан кечиришет. Тилекке каршы, бул мамилелер дайыма эле жагымдуу маанайда боло бербейт. Анткени инсандар жашап турганда, терс эмоциялар менен коштолгон, жагымсыз маанай жараткан да жагдайлар кездешет. Мындай формадагы адамдардын өз ара аракеттенишүүсүн чыр-чатак же конфликт деп атайбыз.

Чыр-чатак (конфликт) – эки же андан көп тараптын кызыгууларынын, максаттарынын жана ойлорунун кагылышуусу. Конфликт – бул кыйынчылык менен чечилүүчү эмоционалдык курч маанайда өткөн пикир келишпестик. Латын тилинен которгондо конфликт – «бирге күрөшүү» деген маанини билдирет.

Чыр-чатактардын келип чыгуу себептери төмөнкүлөр:

- Коомдогу адамдардын ортосундагы кызыкчылыктардын, баалуулуктардын, максаттардын жана мотивдердин карама-каршылыгы.
- Ар түрдүү адамдардын арасындагы тирешүүлөр: официалдуу жетекчилер менен формалдуу эмес лидерлердин, түрдүү статустагы группа мүчөлөрүнүн.
- Белгилүү группалардын (микроруппалардын) ортосундагы пикир келишпестиктер.
- Коомдук жана жеке мамилелерде терс эмоциялардын жана сезимдердин пайда болуп, көбөйүшү.

Психолог Эрик Берндин «Транзактуу анализ» теориясында ар бир адамда калыптануучу 3 инсандык түзүлүш аныкталган:

Наристе (З.Фрейд боюнча Id) – жашоого болгон кызыгуу, кубаныч, эмоционалдуулук, чыгармачылык, креативдүүлүк, өзүн-өзү контролдоонун төмөндүгү, жоопкерчиликтен качуу, жашоодогу принциби – «Каалайм!».

Чоң адам (Ego) – реалдуулукка таянган, рационалдуу, жаңы шартка тез ыңгайлашкан, максатка умтулган, прагматик, сезимдерге баш ийбеген, көп кыялданбаган, консервативдүү. Жашоодогу принциби – «Акылга сыярылык!».

Ата-эне (Super-Ego) – жашоодогу эрежелердин, баалуулуктардын топтому, башкаларга жардам берүүгө болгон аракет, гумандуулук, кам көрүүчүлүк, окутуучулук, соттоо, жазалоо, мактоо сыяктуу жөндөмдүүлүктөргө ээ. Бирок инерттүү, бийликке умтулган, жашоодогу принциби – «Милдеттүү!».

Конфликт адамдардын өз ара мамилелериндеги жогоруда көрсөтүлгөн инсандык структуралардын бири-бирине дал келбестигинен келип чыгат. Мисалы, кызматкер: «Мен бизге товар алып келген адамдар менен сүйлөшө албадым». (Транзакция чоң адам - чоң адам). Жетекчи: «Мен ушундай болорун билгем! Силерге эч нерсени ишенүүгө болбойт, баарын өзүм жасашым керек». (Транзакция ата-эне – наристе). Мына ушул сыяктуу кырдаалдардан конфликт пайда болот.

Психология илиминде конфликттин үч түрү изилденип, үйрөнүлгөн.

Алар: 1. Жеке инсандын өзү менен өзүнүн конфликтиси.

2. Эки инсандын ортосундагы конфликт.

3. Топтор же группалар аралык конфликт.

Жеке инсандын өзү менен өзүнүн конфликтиси анын жеке өзүндө эки карама-каршы кызыкчылык пайда болгондо келип чыгат.

Эки инсандын ортосундагы конфликт, бир-биринен ой-максат, мүдөө, жүрүш-туруш, адеп-ахлак, кулк-мүнөз, идея, этикалык нормалары ж.б.у.с. дал келбеген учурда келип чыгат.

Топтор аралык конфликт коллективдин ичиндеги топтордун ортосунда жүрөт. Коллективдин ичиндеги топтор формалдуу жана формалдуу эмес болуп бөлүнөт. Формалдуу топтор ишкананын иш багытына, адистешине жараша түзүлөт. Мисалы, атайылап түзүлгөн окуу тайпалары, окутуучулар, устаттар, чарба кызматчылары ж.б.у.с. – булар формалдуу топтор. Ал эми ошол формалдуу топтордун ичинен башка топтордун келип чыгышы – бул формалдуу эмес топтор. Формалдуу эмес топтун калыптанышы – табигый көрүнүш. Мисалы, бир формалдуу топтун айрым мүчөлөрү башка формалдуу топтун айрым мүчөлөрүнө кулк-мүнөздөрү, кызыкчылыктары, ой-пикирлери, адеп-ахлактары ж.б. өзгөчөлүктөрү окшош болгондуктан, бош убактыларын чогуу өткөрүшүп, майда-чүйдө турмуштук маселелерден баштап, социалдык, экономикалык, саясий, маданий маселелер боюнча өз ара маалымат алмашышып, ой бөлүшүп, пикирлешип турушат. Эреже катары формалдуу эмес топ жетекчилик тарабынан регламентацияланбайт. Тек гана формалдуу эмес топтордун арасындагы мамилелердин маанайы жетекчиликтин көз кырында болушу керек.

«Конфликтинин келип чыгышынын негизги себептери эмнеде?» деген суроо туулат. Мунун негизги себеби, б.а. конфликттүүлүк адамдын инсандык табиятына байланыштуу болот. Инсандык табияты канчалык жогору болсо, ошончолук конфликттик жагдайларды басандатып, жалпы коллективди бүтүндөй бир организмге айландырат. Башкаруу стили туура калыптанган коллективде формалдуу топтор организмдин өзөгүн түзсө, формалдуу эмес топтор ал организмге кошумча азык катарында жагымдуу кызмат аткарып берет. Ал эми башкаруу стили туура эмес калыптанган коллективде, ал гана эмес мамлекеттик деңгээлде формалдуу эмес группалардын арасында жагымсыз моралдык-психологиялык маанай түзүлөт. Инсандар аралык мамилелердин арасында олуттуу жаракалар пайда болот. Башкаруу стили жөнүндө сөз болгондо төмөндөгүлөрдү эске алуу керек. Коллектив бар жерде көпчүлүк адамдар бир эле мезгилде башкаруучу жана баш ийүүчү болот. Башкача айтканда, кызматтык абалы боюнча төмөнкүлөрдү башкарат, жогоркуларга баш иет. Мисалы, жумушчу – бригадир – башкарма – орун басар – директор – министр.

Бүгүнкү күндө башкаруунун негизинен үч стили бар экендиги маалым. Алар: авторитардык, демократиялык жана урду-сокту, башаламан. Коллективде башкаруунун кандай гана стили калыптанбасын, ал белгилүү процесстер жана маанайлар менен коштолуп турат. Маанайлар жылуу же салкын көрүнүштөрдө болот. Мисалы, авторитардык жылуу же салкын маанайдагы башкаруу, демократиялык жылуу же салкын маанайдагы башкаруу. Ал эми урду-сокту, башаламан стилдеги башкаруу жөнүндө сөз кылбай деле койсо болот. Себеби кандай гана маанайда болбосун башкаруунун мындай стили эч качан ийгиликтерди жарата албайт. Ал эми турмуштук тажрыйба ыймандуулукка негизделген, калыс, адилеттүү, жылуу, профессионалдык, этикалык маанайлар, процесстер менен коштолгон же айкалышкан демократиялык башкаруу системасы гана ар кандай мазмундагы, формадагы конфликттердин алдын алары далилденген. Себеби башкаруунун мындай системасы ар түрдүү топтордун оросундагы гана эмес инсандар аралык мамилелердин да туура калыптанышына өбөлгө түзүү менен, техникалык, экономикалык, гуманитардык жана башка потенциалдарды жогорулатуунун шарты болуп калат.

Коллективди демократиялык стиль менен башкаруунун ролу чоң. Бир чоң коллективдин ичинде бир эле киши бир эле мезгилде башкаруучу жана ошол эле учурда баш ийүүчү экендиги жогоруда белгиленген. Мисалы, бригадир жумушчуну башкарат, бирок өзү башкармага баш иет, ал эми башкарма бригадирди башкарат, бирок орун басарга

баш иет. Бул көрүнүш тепкич сыяктуу жол менен башкаруунун мамлекеттик жогорку органдарына чейин чыгып кетери белгилүү.

Ошентип, коллективдин тагдыры, негизинен, жетекчинин колунда десе болот. Психология илими боюнча эмгектерде коллективдин бакубат психологиялык климатына бирден-бир жетекчинин таасири чоң экендиги баса белгиленет. Жетекчинин маанайына, иш билгилигине жараша коллективдин маанайы, анын ишмердүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, чыгармачылыгы өз алдынчалыгы, демилгечилиги калыптанып, өсүп-өнүгөт. Ошондой эле психология жана социология илимдери коллективдеги өндүрүштүк, моралдык-психологиялык жана гуманитардык маселелерди шайкеш чечкен жетекчилердин кадыр-баркы жогору болуп, ал жамаатта ынтымакчылык өсүп, өз ара жардамдашуу, сыйлоо жогорулай тургандыгы закон ченемдүү көрүнүштөр экендигин баса белгилейт. Ал эми авторитардык режим менен ишти гана талап кылып, моралдык-психологиялык, гуманитардык маселелерге маани бербеген жетекчилердин колундагы коллективде инсандар аралык мамилелер начарлап, эмгек өндүрүмдүүлүгү төмөндөп, нааразычылыктар, адистердин кирди-чыктысы көбөйүп кетүүсү закон ченемдүү көрүнүш экендигин илим далилдейт. Ушул эле илимдер кызматчылардын эмгек акысы эмес, коллективдин мээримине, биринчи кезекте, байланышарын белгилешет. Мисалы, кызматчынын эмгек акысы төмөн болсо, ал иштен кетүүнү же кетпөөнү бир топ убакыт ойлонот. Ал эми жетекчиден ыза көргөн кызматчы эмгек акысынын жогору экендигине карабай, көбүнесе дароо кетүүгө арызын жазат.

Мындан миңдеген жылдар мурда улуу даанышман Ибн-Сина мындай тажрыйба жүргүзгөн: эки бирдей койду бирдей жжем-чөп берип баккан. Айырмасы алардын бири кадимки шартта эркин багылган. Ал эми экинчисинин жанына карышкырды кошо байлап койгон. Койлор багуусу бирдей болгону менен, карышкырдын жанына байланган кой күндөн-күнгө арыктап, акыры өлүп калган. Ушундай эле тажрыйбалар азыркы күндө да жасалууда. Мышык менен чычкан жанаша багылган, натыйжада туруктуу коркуу сезиминде жашаган чычкан өлүп калган. Ал эми ит менен мышыкты бирге кармап бакканда, мышык катуу илдетке кириптер болгон. Ал гана эмес жагымсыз ызы-чуулун музыканын таасиринде өскөн өсүмдүк да өсүшүн начарлатып жиберген.

Ошентип, тиричилик процессинин жүрүшүндөгү дискомфорттук жагдайлар тиричилик процессинин нормалдуу жүрүшүнө тоскоол болору эзелтен бери эле белгилүү болуп келген. Бул закон ченемдүүлүк адамдарга да тиешелүү.

Таланттуу педагог А.В.Сухомлинский «Корку – бул эркти гана эмес, ой жүгүртүүнү да байлап койгон аркан», - деп, баса белгилеген. Дүйнөгө белгилүү психолог Дейл Карнеги: «Эгер өлкөдө грипп сыяктуу инфекциялык илдет башталса, анын алдын алуу боюнча мамлекеттик деңгээлде чоң каражаттар бөлүнүп, атайын чаралар көрүлөрүн айткан. Ал эми саламатчылыкка зор залалын тийгизген конфликтилик жагдайларды болтурбоого анча көңүл бөлүнбөгөндүгүн белгилейт. Балким, конфликтилерден улам пайда болгон зыян жеке гана адамга эмес, бүтүндөй мамлекет үчүн жанагы инфекциядай эле, а балким, андан да ашып түшкөн зыян алып келиши мүмкүн деген пикирин билдирген.

Экономикалык ийгиликтер жөнүндөгү америкалык ачылыштардын биринде «Эң күчтүү курал менен куралданган, аскердик духу эң бийик армия эгер анын командири начар болсо, ал баары бир жеңишке жетише албайт», - деп белгилеген.

Ал эми социологиялык иликтөөлөр ишкана кандай гана мыкты жабдыктар менен жабдылбасын, кандай гана мыкты адистер менен камсыз болбосун, эгер анын жетекчиси өз коллективинде жагымдуу моралдык-психологиялык климатты камсыз кыла албаса, ал ишкана эч качан ийгиликке, өндүрүмдүүлүккө жетише албастыгын эчактан бери эле тастыктап келе жатат.

Декабрист В.Ф.Раевский: «Элди башкаруудан мурда өзүндү-өзүң башкарууну үйрөн», - деген. Улуу даанышман Сократка алыстан бир жаш жигит келип, сүйлөшүү искусствосун үйрөтүүнү суранган. Бир нече мүнөт сүйлөшкөн соң, Сократ андан: «Эки эсе ашык төлөсөң үйрөтөм», - деген. Жаш жигит себебин сураганда, Сократ: «Сен сүйлөшкөндү гана үйрөнбөстөн, уга билүүнү да үйрөнүшүң керек экен», - деген. Бул сөз миндеген жылдар мурда болсо да, 20-кылымдын жазуучусу Л.Фейхтвангер «Адам сүйлөшүштү үйрөнүш үчүн эки жыл жетет, ал эми уга билүүнү үйрөнүү үчүн алтымыш жыл керек», - деген.

Бүгүнкү күндөгү адам таануу илими коллективде маалымдуулук канчалык начар болсо, ошончолук жагымсыз моралдык-психологиялык климаттын пайда болорун белгилейт. Эгер маалымат коллективге өз убагында жетпесе, анда объективдүү да, субъективдүү да жагымсыз жагдайлар түзүлөрүн далилдейт. Маалымдуулук, калыстык, адилеттүүлүк жок жерде ушак-айың, күбүр-шыбыр көрүнүштөр өөрчүп кетери, ал гана эмес кызматчылар менен жетекчилердин пикир келишпестиктеринин 30% ушул маалымдуулуктун начардыгынан же жоктугунан келип чыгарын изилдөөлөр аныктаган.

Психологияда жакшы кеп өтө жогору бааланат. Мындай бир эксперимент жүргүзүлгөн. Анын максаты копол талап менен мактоонун адамдарга тийгизген таасирин аныктоо. Ал үчүн операторлордун тобу тандалып алынган. Алар татаал операцияларды аткарган тренажерлерде иштешкен. Алардын аткарган ишин компьютер эсепке алып, каттап турган. Иш процессинде убакыттын өтүшү менен кишиде чарчоо сезими башталары табигый көрүнүш. 3-4 сааттан кийин алар каталарды кетире башташкан. Каталар кетирилген сайын улам-улам компьютерге жазуулар чыгып турган. Ал жазуулар 2 түрдүү мүнөздө болгон. Биринде: «Сен баарынан жаман иштеп жатасың», «Сенин кызматыңдын бизге кереги жок. Сен оператор болбой эле кара жумушчу болуп иштесең болмок», - деген жазуулар болгон. Ал эми айрымдарынын алдындагы компьютерлерден оператор ката кетирсе да: «Эч нерсе эмес. Сен бүгүн мыкты иштеп жатасың. Келечекте сенден мыкты оператор чыгат ж.б.у.с.» сөздөр жазылып турган. Натыйжада, компьютерден копол эскертүүлөрдү алган 20 оператордон бирөө гана жакшы иштеген, бирок ал дагы көп убакытка созулган эмес. Алардын көбүндө интеллектуалдык иш-аракет бузулуп, нервоздуулук, эмоционалдык чыңалуу жана башка психикалык ишмердүүлүктүн дезинтеграциялык белгилери пайда болгон.

Ал эми каталарды кетирсе да мактоо алып турган операторлордо бара-бара ката кетируүүлөр кыскарып, эмгек өндүрүмдүүлүгү жогорулай баштаган. Ошондой эле аларда чарчоо сезиминин башталышы алыстаган. Жакшы сөздүн баасы мына ушунда.

Кыргыз элинде: «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет», «Жакшы сөз жыланды ийинден чыгарат» деген накыл кептер да – тарыхый тажрыйбалардын тастыктамалары.

Чыр-чатактар биз жашап жаткан коомдо чоң роль ойнойт. Анткени чыр-чатак жалаң гана деструктивдүү эле эмес, конструктивдүү мүнөздө да болушу мүмкүн. Алар аркылуу инсандардын ички энергиясы аныкталат, жашоого, ишке болгон кызыгуусу артат. Кээ бир учурларда катуу конфликттен кийин инсандар бири-бирине түшүнүү менен мамиле жасашып, коллективдин ички биримдиги жогорулайт. Жогоруда айтылгандай, башкаруу системасындагы жетекчи бардык кызматкерлерге жакшы мамиле жасап, жагымдуу психологиялык чөйрөнү түзө алса, анда жамаат биримдиктүү болуп, эмгек өндүрүмдүүлүктүн көрсөткүчү жогорулайт.

Колдонулган адабияттар

1. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. — М.: ЮНИТИ, 1999.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта. — СПб.: Питер, 2000.

3. Козырев Г. И. Введение в конфликтологию. — М.: Владос, 1999.
4. Конфликтология / Под ред. А. С. Кармина. — СПб.: Лань, 1999.
5. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. - М.: Наука, 1990.
6. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. — 2-е изд., доп. и перераб. — СПб.: Питер, 2004. — 400 с: ил. — (Серия "Практикум по психологии").

* * *

УДК 159.922.

**Өнүгүүсүндө кемчилиги бар балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү
жана аларды окутуудагы психолого-педагогикалык проблемалар**

Жумабаева Д.С. – ЖАМУ

Кыргызстанда 2013-жылдын январь айында жалпы 2 007 308 0-17 жаштагы балдар бар экендиги аныкталган. Жалал-Абад областы боюнча 412 987 бала катталган. Бул балдардын арасында ар бир 100 баланын үчүнчү же төртүнчүсү кандайдыр бир кемчилик же дефект менен төрөлөт. Мындай балдарды окутуп тарбиялоодо педагогдордун алдында бир топ проблемалар пайда болот. Анткени балдардын физикалык жана психологиялык өнүгүү процесси дайыма бирдей жүрбөйт. Алардын өнүгүүсүнө курагы, жынысы, гендик модификациясы, үй-бүлөнүн социалдык абалы таасир тийгизет. Азыркы учурда өнүгүүсүндө чектөөсү бар балдар уламдан- улам көбөйүүдө. Бул проблема бир нече жылдан кийин калктын генофондуна терс таасирин тийгизет.

Эң алгач бул категориядагы балдарга кимдер таандык экендигин аныктоо зарыл.

Өнүгүүсүндө четтөөсү бар балдар – бул физикалык жана психикалык нормалдуу өнүгүүдөн четтеген, мүмкүнчүлүгү чектелген балдар. Мындай балдардын өнүгүүсүндөгү чектөөлөрдүн себеби болуп, борбордук нерв системасынын органикалык же функционалдык жабыркоосу, четки анализаторлордун функциясынын бузулушу же үй-бүлөсүндөгү шарттын начардыгы эсептелет.

Адата, өнүгүүсүндө четтөөсү бар балдардын 8 категориясын бөлүп кароого болот:

1. Угуу анализаторунун жабыркоосунан улам такыр укпаган жана аз уккан балдар.
2. Көрүү анализаторунун жабыркоосунан улам сокур жана начар көргөн балдар.
3. Сүйлөө речи жабыркаган балдар.
4. Балдардын церебралдык параличи.
5. Акыл-эси кем балдар (дебилдер, имбецилдер жана идиоттор).
6. Психикалык өнүгүүсү кечендеген балдар.
7. Аутизм менен ооруган балдар.
8. Эрттик-эмоционалдык сферасы бузулган балдар.

Мындан сырткары бул категориядагы балдардын көпчүлүгүндө бир эмес, бир нече дефектинин бар экендиги зээнди кейитет. Анткени бир дефектинин пайда болуусу башка анализаторлордун иштөө функциясына кедергисин тийгизет. Көпчүлүк учурларда угуу анализаторунун начардыгынан биринчилик дефект пайда болсо, анын сүйлөө анализаторуна тийгизген таасиринен экинчилик дефект келип чыгат. Анткени бала маалыматты толук ала албагандыктан, сөздөрдүн маанисин толук укпагандыктан туура эмес жооп бергенден чочулап жүрүп, акырындап сөздүк запасы азая баштайт да, сүйлөө органдары барган сайын өз милдетин аткаруудан баш тартат. Биринчилик дефект экинчилик дефектинин пайда болуусун шарттайт, ал эми акыркысы биринчисине өз таасирин тийгизбей койбойт.

Жогорудагы балдардын дээрлик бардыгында төмөндөгү белгилер байкалат:

- психикалык ишмердүүлүктүн жалпы системасынын бузулушу (мисалы, көрүүсү начар балдардын мейкиндиктеги кыймыл-аракет координациясынын чектелиши, церебралдык паралич менен ооруган балдардын кыймыл моторикасынын начардыгы);
- жүрүм-турумдагы, сүйлөөдөгү кыйынчылыктар (мисалы, укпаган же начар уккан балдардын, сүйлөө органдары жабыркаган балдардын өз оюн билдирүүдөгү кыйынчылыктары);
- айлана-чөйрөдөн маалыматты кабыл алууда, иштетүүдө жана кайра жаратууда пайда болгон тоскоолдуктар (мисалы, акыл-эси кем балдар предметтерди таанып билүүдө алардын формасын же түсүн гана кабыл алып, ал эми ошол объекттин негизги функциясын, кандай максатта пайдаланыларын биле албай кыйналышат).

Эгерде балдардын өнүгүүсү физикалык же психикалык нормадан четтөө менен коштолсо, анда мындай өнүгүү аномалдык (латын тилинен которгондо нормалдуу эмес, нормадан четтеген) деп аталат. Аномалдуу өнүгүүнүн эки себеби бар:

1. Тубаса аномалдуулуктар:

- а) түйүлдүктүн интоксикациясы: эненин антибиотиктерди, күчтүү дарыларды кабыл алышы, алкогольдук ичимдиктерди, наркотикалык заттарды, тамекини пайдалануусу;
- б) эненин организмдеги гормоналдык өзгөрүүлөр;
- в) гендик модификациядагы хромосомдордун жупташуусунан келип чыккан аномалдуулуктар (мисалы, Даун синдрому);
- г) экологиянын бузулушу, ядролук жана химиялык заттардын таасири.

2. Кийин пайда болгон аномалдуулуктар:

- а) төрөлүү убагындагы ар түрдүү травмалар, түйүлдүктүн асфиксиясы (дем алуунун кескин токтошу), киндиктин баланын мойнуна оролуп калуусу ж.б.;
- б) бир жашка чейинки инфекциялык ооруларга чалдыгуу (көбүнчө энцефалит, менингит, полиомиелит, кызамык, гидроцефалит ж.б.);
- в) ата-эненин кароосунун жетишсиздигинен, айлана-чөйрөнүн терс таасиринен келип чыккан аномалдуулуктар (аутизм, эмоционалдык бузулуу, Буллинг синдрому).

Статистикалык маалыматтарга таянсак, аномалдуу балдардын арасында толугу менен угуу же көрүү жөндөмдүүлүгүн жоготкондор азыраак кездешет. Көпчүлүк учурда акыл-эси кем жана психикалык өнүгүүсү кечендеген балдар педагогдордун окутуу жана тарбиялоо процессинде жаңы маселелерди жаратат. Балдардын жалпы популяциясынын 2% ын акыл-эси кем балдар түзөт. Бул деген 100 баланын ичинен 2 бала ушул оорудан жапа чегет дегенди түшүндүрөт.

Акыл-эси кемдик – бул борбордук нерв системасынын жабыркашынан улам баланын таанып билүү процесстеринин жана эрктик-эмоционалдык сферасынын бузулушу. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында жогорудагы кемчилик менен жабыркаган балдардын 75% тубаса, ал эми 16.1% төрөлүү учурунда жана 8.4% баланын өмүрүнүн алгачкы жылдарында бул ооруга чалдыккандыгы аныкталган. Олигофренияга (грек тилинен которгондо «олигос» - аз, «френ» - акыл) баш мээнин чоң жарым шарларынын иш-аракетинин бузулушу же борбордук нерв системасынын органикалык жабыркоосу мүнөздүү. Бул кемчиликтин 4 стадиясы бар:

1. акыл-эстин жеңил кемдиги же дебилдик.
2. акыл-эстин орточо кемдиги же имбецилдик.
3. акыл-эстин оор кемдиги.
4. акыл-эстин терең кемдиги же идиотия.

Олигофрениянын жогоруда айтылгандардан сырткары дагы бир формасы бар, ал деменция – акыл-эстин акырындап азайышы, төмөндөшү. Акыл-эси кем балдарга нерв

системасындагы инерттүүлүк, айлана-чөйрөгө болгон кызыгуунун жоктугу, жүрүм-турумун башкара албагандык, эмоционалдык жактан жетилбөө, социалдык тажрыйбаны кабыл албоо, башкалар менен болгон карым-катнаштын аздыгы мүнөздүү. Мындан сырткары таануу процесстеринин өнүгүү деңгээли да төмөнкү интервалдан көтөрүлбөйт: эстин көлөмү өтө аз, көңүл буруунун продуктивдүүлүгү төмөн, кабыл алуу көрсөтмөлүү, ой жүгүртүү логикалык формага ээ эмес. Ал эми инсандык сапаттарынын өөрчүшүндө да кескин төмөндөөлөр болушу ыктымал: эрктик иш-аракеттин начардыгы, демилгесиздик, чыгармачылыктын жоктугу, өз алдынча бир ишти аягына чейин чыгарбоо, импульсивдүүлүк, жест жана кыймыл-аракеттерди түшүнбөө ж.б.

Акыл-эстин өнүгүүсүн аныктоодо педагогдор жана психологдор баланын психикалык өнүгүүсүнүн кечендешин байкашкан жана мындай кемчиликти психологиялык өнүгүүнүн бузулушу деп аташкан. «Кечендөө» же «бузулуу» деген термин психикалык же психологиялык өнүгүүнүн убактылуу токтоп калуусун же акырындап кетүүсүн билдирет. Психологиялык өнүгүүнүн бузулушунун негизги себептери болуп, баш мээнин минималдуу дисфункциясы, жеңил жаракаттар, педагогдордун туура эмес мамилеси эсептелет. Бул балдарга көңүл буруунун акырындап начарлашы, ишке жөндөмдүүлүктүн төмөндөшү, эске сактоонун начарлашы, ой жүгүртүүнүн чектелиши мүнөздүү. Алар өзү теңдүү балдарга караганда окуу материалын бир топ кеч өздөштүрүп, берилген тапшырманы толук аткарууга жөндөмсүз болушат. Психологиялык өнүгүүнүн бузулушунун бир нече түрлөрү бар:

1. конституционалдык генездеги
2. самотогендик
3. психогендик.
4. церебралдык-органикалык.

Жогорудагы проблемаларды чечүүнүн жолдору

Негизинен алганда, өнүгүүсүндө кемчилиги бар балдарды окутуу жана тарбиялоо жеңил эмес, ошол эле учурда мындай балдар кадимки жалпы билим берүүчү мектептерге келбейт же алардын ата-энелери педагогдорго кайрылбайт деп айтуу мүмкүн эмес. Айрыкча, бул балдардын көпчүлүгү эч болбосо 4-класска чейин окуп, турмуш-тиричиликтин эң жөнөкөй ык-машыгууларын өздөштүрүүгө аракет жасашат. Ошондуктан башталгыч класстардын мугалимдери ушул багытта тиешелүү иш-чараларды ата-энелер жана окуучулар менен өткөрүп туруусу зарыл жана максатка ылайык.

Өнүгүүсүндө кемчилиги бар балдарды окутуп, тарбиялоодо төмөндөгү 4 этап колдонулат:

1. кайсы анализатордун функциясы бузулгандыгын так аныктоо м.а диагноздоо.
2. аныкталган дефектини коррекциялоо (иш-чараларды жүргүзүү).
3. компенсациялоо (башка мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу).
4. реабилитациялоо (кайра калыбына келтирүү).

Биздин өлкөдө физиологиялык жана психологиялык өнүгүүсүндө кемчилиги бар балдарды окутуу жана алар менен иштөө өтө оор. Бул маселени кароодо бир нече проблемалар бар:

1. Керектүү адистердин жетишсиздиги (логопед, дефектолог, сурдопедагог).
2. Атайын мектептердин жана бала бакчалардын жоктугу.
3. Маданий жана социалдык чөйрөнүн таасири.
4. Ата-энелердин бул багытта жетишсиз билимдери.
5. Педагогдордо пайда болгон коркуу сезимдери.

Педагогдун жана социалдык педагогдун негизги милдеттери болуп, мындай учурларда:

- өнүгүүсү четтеген балдардын физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн комплекстүү түрдө изилдөө;

- кемчиликтин же дефектинин сандык жана сапаттык структурасын анализдөө;
- окутуу жана тарбиялоо процессинде жекече индивидуалдык мамилелердин элементтерин колдонуу менен сабак өтүү (мисалы, жеңилірээк тапшырмаларды берүү, тилдебөө ж.б);
- эгер мүмкүнчүлүк болсо, тиешелүү адистердин көмөгү менен иш алып баруу;
- башка ата-энелерге жана жогорку класстын окуучуларына түшүндүрүү, профилактикалык иштерди жүргүзүү;
- кемчилиги бар баланын мүмкүн болушунча үй-бүлөлүк шартта тарбиялануусуна жана жакындары менен бирге жашоосуна көмөк көрсөтүү эсептелет.

Жогоруда айтылган көйгөйлөрдү анализдеп, төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарса болот:

1. Өнүгүүсүндө кемчилиги бар балдарга мамлекет тарабынан кам көрүлүүсү зарыл.
2. Мындай балдарды окутуп тарбиялоодо мугалимдер керектүү билимдерге жана ыкмашыгууларга ээ болуусу максатка ылайык.
3. Жалпы билим берүүчү мектептерден жана бала бакчалардан тышкары атайын коомдук институттар түзүлүшү керек.
4. Эгер бул маселе өз убагында чечилбесе, анда социалдык-психологиялык жактан ажыз деп эсептелген балдардын саны уламдан-улам көбөйөт.

Биздин өлкө эгемендүүлүктү алгандан бери эле укуктук мамлекет болууга умтулуп келүүдө. Бул категориядагы балдардын укуктары корголгон менен, алардын өнүгүүсүнө жана социалдык шартка адаптацияланышына көңүл бурула элек. Алсак, Жалал-Абад областы боюнча болгону бир гана бала бакча бул багытта иштегени зээнди кейитет. Ошондуктан жаралган маселеге олуттуу мамиле жасап, «ооруну жашырсаң, өлүм ашкерелейт» деген сөздү унутпайлы.

Колдонулган адабияттар:

1. Акатов, Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы : Учеб. пособие для вузов / Л.И. Акатов.- М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.
2. Бочарова Е.А. Ранняя реабилитация детей с отклонениями в развитии // Экология человека.- 2002.- N 2.

* * *

Окуп үйрөнүү процессин уюштурууда окутуунун жаңы технологияларын натыйжалуу пайдалануу

Турдубаева Б.М. – ЖАМУ

Учурда балдарга билим берүү процессин кантип уюштуруу керек? деген көйгөйлүү маселе ар бир мугалимди ойлондурут. Азыр мезгил башка, маалымат сели дүйнөнү каптады. Ар бир окуучу кандайдыр бир деңгээлде андан кабары бар. Мурдагыдай оң колун сол колунун үстүнө коюп, мугалимдердин айтканын угуп, түшүнсө да, түшүнбөсө да момурап карап олтурган окуучу жок. Мугалимдин китептеги материалды айтып бергенине алымсынбай, чындап эле ошондой болду бекен?- деп күмөнсүп, ошол процессти өз колу менен жүргүзүп, өзү далилдегиси келет.

Чындыгында ушул мезгилге чейин окуучуларды окутуп эле жатабыз. Бирок алардын окуп үйрөнүү процессин өз деңгээлинде уюштура билүүнү айрым эле окутуучулар ойлонбосо, башкалары кырк минут өзү жалгыз сүйлөп, түшүндүргөнүнө машыр.

Эмне үчүн мугалимдер окуучуларга үйрөтөм деген милдетти алып алышкан? Алардын окуп үйрөнүү милдетин өздөрүнө эле бербейлиби. Окуп үйрөнүү процессин туура уюштурууга керектүү окуу технологияларын өздөштүрүп, керектүүсүн тандап алып, окуучуларды окуу процессине тартып эле тим болбостон, ошол процесске ээлик кылууга үйрөтүүбүз абзел. Ал үчүн окуучулар кантип окуп үйрөнүүсүн түшүнсөк окутуу жеңил болот.

Биолог катары үч маанилүү факторду келтирели:

1.Биздин эмоцияларыбыз окуучулар кантип окуп үйрөнүшөрүнө, маалыматка болгон мамилелерине жана аны эске тутуусуна олуттуу таасирин тийгизет. Баарыбызга белгилүү биздин эң кубанычтуу жана эң кейиштүү окуяларыбыз эсибизде түбөлүктүү сакталат да, тез эле узак мөөнөттүү эс тутумга берилет.

2.Эмоционалдык жактан нейтралдуу болгон нерселерди жаттап калуу, түшүнүү, талдоо ж.б. кыйыныраак. Ошондуктан сабакта мугалимдин оң эмоционалдуулугу өтө маанилүү. Мугалим окуучулар менен түзүлгөн жакшы мамилени кандай пайдаланары окуп үйрөнүүнүн натыйжаларын аныктайт.

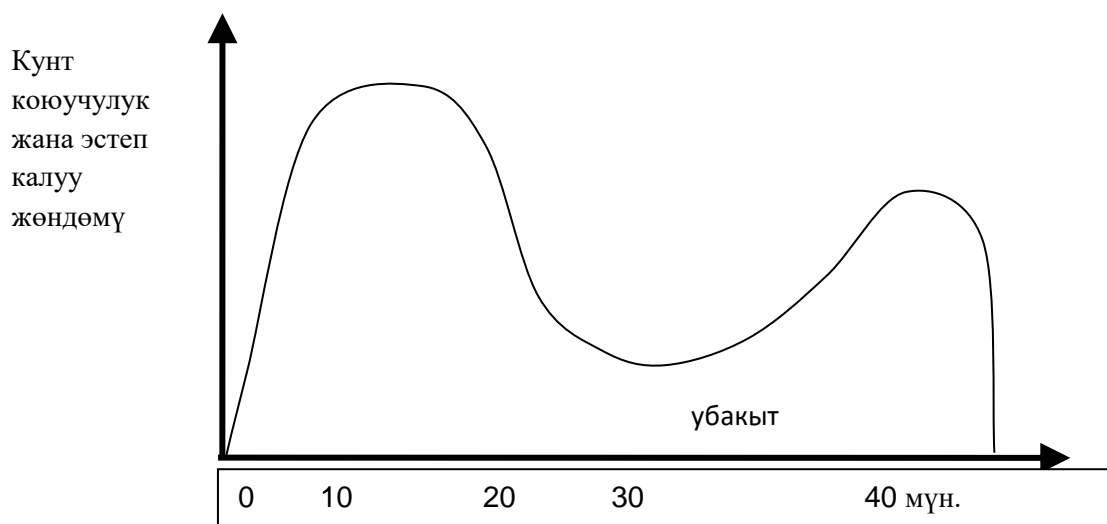
3.Тапшырма окуучуга жагымдуу болсо, *эндорфиндер* (алар бизде жакшы сезимдерди жаратып, тапшырманы андан ары улантууга шарт түзөт) жана *допамин* (ойду бир жерге топтоп, көңүлдү бир нерсеге узак убакыт бою коюуга мүмкүнчүлүк берет) пайда болот.

Тапшырма окуучуга жагымсыз болсо, *кортизол* бөлүнүп чыгат да, канды мээнин жогорку деңгээлдеги ой жүгүртүү үчүн жооп берген бөлүгүнөн *жан сактап калуу бөлүгүнө* бурат. Ошентип, окуучу оңтойсуз сезимине, убакытка, жумуштун (тапшырмалардын) өтө көптүгүнө, берилген китептин сүрөттөрүнө көңүлүн бура баштайт да, окуп үйрөнүлүүчү нерселерге көңүл бурбай калат.

Окуп үйрөнүү процесси качан жүрөт?

- *Жаңы маалымат болбосо*, окуп үйрөнүү да болбойт
- *Окуучу үчүн мааниси жок болсо*, окуп үйрөнүү болбойт
- *Маалымат иштетилбесе же андан билүү болбосо*, окуп үйрөнүү болбойт
- *Билим иш жүзүндө колдонулбаса*, окуп үйрөнүү болбойт.

Окуп үйрөнүү процессинде жаңы маалыматтарды окуучуларга кайсы мезгилде берүү ыңгайлуу? Бул маселе дүйнөдөгү бардык мугалимдерди түйшөлтөт. Окуучуларга айтылган түшүнүктөрдүн көпчүлүгү алардын эсинде калбай тургандыгын билебиз. Ошондуктан бул маселеге окумуштуулар кайрылып, «*Алгачкы жана акыркы маалыматты эске тутуу*» ийри сызыгын сунуштаган.(USAIDдин «Сапаттуу билим» долбоорунун материалынан алынды)

▪ Ийри сызыктын башталышында түшүндүрмө жана жаңы маалымат берүү керек (болжолу 15-20 мүнөт).

▪ Бул баа жеткис убакытты тескөө иштерине (мисалы, окуучулардын катышуусун белгилөөгө) коротпоо зарыл.

▪ Ийри сызыктын орто чениндеги убакытты көнүгүүлөргө (практикага) жумшоо керек. Бул убакыт аралыгында окуучулар уккандарын эстеп кала албайт (алардын эсинде 5-10% гана калат), ал эми өздөрү аткарган нерселерди эстерине түйүп алышат (ушул жерде интерактивдүү окутуу керек болот).

Ийри сызыктын аягында окуучулардан бул сабакта эмнелерди билип алдынар деп кыскача сурамжылоо жүргүзгөн оң. Жогорудагы ийри сызыктын маанисин жана зарылдыгын түшүнгөн мугалим сабагынын структурасын сөзсүз өзгөртөт. Биз окуучуларга идеяларды текшерүүгө, талкулоого жана тастыктоого шарт түзсөк, ал маалыматтын узак мөөнөттүү эс тутумда сакталып калар мүмкүнчүлүгү кыйла жогорулайт. Маалыматты эске тутуп калуу үчүн аны талдоо абдан маанилүү.

Окуучулардын башынан өткөргөн тажрыйбасы, көз караштары жана маалыматтын алар үчүн маанилүүлүгү анын ыкчам эс тутумдан узак мөөнөттүү эс тутумга берилишине жардам бериши мүмкүн. Жаңы үйрөнүлгөн маалымат маанилүү жана кызыкчылыкка ээ болсо гана ыкчам эс тутумдан узак эс тутумга берилет да, турмушта пайдаланууга мүмкүн болот.

Биз жаңы маалыматтын маанилүүлүгүн жана кызыкчылыгын төмөнкү иш-чаралар аркылуу жогорулата алабыз.

- Турмуштук маселелер жана кырдаалдар
- Бир кырдаалдан үйрөнгөн нерсени экинчи кырдаал менен байланыштыруу
- Маалыматты кылдаттык менен талдоого убакыт берүү
- Окутуунун жаңы технологияларын натыйжалуу пайдалануу
- Бир эле материалды ар кыл кызыктуу жолдор менен кайталоо
- Ар түрдүүлүк жана тандоо мүмкүнчүлүгүн түзүү
- Талкуулоо, кайталоо жана тастыктоо мүмкүнчүлүктөрүн өөрчүтүү
- Окуучулар үчүн үйрөнүү, ал эми мугалимдер үчүн үйрөтүү үчүн шарттарды түзүү
- «Биз эмнени билгенибиз эмес, эмнени билерибизди анык билгенибиз маанилүү»

Биздин сабагыбыз окуучуларга төмөнкүлөр аркылуу түздөн-түз байланыштуу болушу керек:

- Так аныкталган максаттар жана жаңы түшүнүктү жаратуучу өбөлгөлөр
- Материалдарга жана ишмердүүлүккө киргизилген чечүүнү талап кылган маселелер, бирок алар ашыкча оор же татаал болбошу керек.
- Жеке муктаждыктарга төп келген окуп үйрөнүү процесси
- Ар бир тема бири-бири менен түз байланышта болуусу
- Демилгеге карата берилгендик, мугалим окутуп жаткан нерселерге өзү чын дилинен ишениши керек.
- Маалыматты талдоо үчүн өз убагында эс алууга убакыт берүү
- Конкреттүү кайтарым байланыш
- Кайталоо

Кайталоо аркылуу төмөнкүлөргө жетишүү мүмкүн:

- Маанилүүлүк жана кызыкчылык
- Талдоо
- Байланыштарды түзүү
- Окутуу үчүн эң ыңгайлуу шарттарды түзүү
- Суроолорду түзүү
- Мээни жаңылык жана кыймыл аркылуу жандандыруу
- Окуп үйрөнгөн түшүнүктөрдү, маалыматтарды өз жашоолоруна пайдалануу.
- Маалыматты узак мөөнөттүү эс тутумга киргизүү

Жогоруда айтылган окуп үйрөнүү процессинин шарттарын аткарууну алгач, **сабактын максатын коюудан** жана максатты ишке ашыруучу **көрсөткүчтөрдү** иштеп чыгуудан баштайбыз. Окуп үйрөнүү процессин уюштурууда **сабактын максатын окуучулардын окуп үйрөнүүсүнө ылайык коёбуз**. Себеби сабактын кожоюну окуучу. Ал эми мугалим багыт берүүчү, уюштуруучу, жардам көрсөтүүчү гана болот.

Мугалимдин аракети сабакка максат коюудан башталат. Ал окуучулар менен биргелешип койгон максатына жетүүгө аракет жасайт. Жыйынтыгында, окуучуга билимди, билгичтикти, көндүмдү калыптандырат. Окуучулардын инсан катары өнүгүшүнө көмөктөшөт. Так, даана коюлган максат сабактын жүрүшүн өзүнө баш ийдирет. Мугалимге окуу материалын тандоого, андан негизги түшүнүктөрдү бөлүп алууга, окуучулардын активдүү таанып билүүчүлүк аракетин уюштуруусуна, ушул сабак үчүн натыйжалуу методду, окутуунун каражатын тандоого, сабактын оптималдуу структурасын аныктоого жардамдашат..

Сабактын максаттарын коюп жатканда Б.Блумдун **таанып билүүдөгү ой жүгүртүү деңгээлдеринин** таксономиясындагы ой жүгүртүүнүн деңгээлдеринин ырааттуулугу (жөнөкөйдөн татаалга) сакталып, ошондогу тиешелүү этиштер пайдаланылат.

Сабактын максаттары конкреттүү коюлуп, сабактын артында максатына кандай деңгээлде жетиши аныкталуусу керек, максат сабактын аягында баалоого же жыйынтыкка байланышат. Максаттын так коюлушу – сабакты пландаштыруунун жана аткаруунун негизги өбөлгөсү. Андан мугалимдин педагогикалык, чыгармачылык деңгээли, сабакка даярдануу даражасы көрүнөт.

Окуп үйрөнүү максаттары же окуучу үчүн жакшы максат деген төмөндөгүдөй болуш керек:

- Угуза айтылышы, башкача айтканда, окуучуларга белгилүү болушу;
- Ачык-айкын жана түшүнүктүү;
- Негиздүү, окуучулар үчүн пайдалуу (окуучулардын муктаждыгына туура келген) предметти окутуунун мамлекеттик стандартына негизделген;
- 45 минута ичинде жүзөгө ашырыла турган;
- Өлчөөгө ылайыктуу болуш керек, б.а. максат канчалык деңгээлде аткарылды?
- Максат баалоо менен байланыштуу, анткени максатка карата көрсөткүчтөр иштелип чыгат.

Окуп үйрөнүү максаттарын аныктап албаган мугалим аялдамага барып, туш келген эле автобуска түшүп кеткен адамга окшош. Анык бара турган жерине барбай калат.

Окутуунун жаңы технологияларын сабакта пайдаланууда окуучулардын өз алдынча иштери уюштурулат. Окуучуларды өз алдынча иштөөгө үйрөтүү үчүн атайын максатка багытталган ыкма талап кылынат, б.а. өз алдынча иштерди аткаруунун структурасы болуу керек. Ал төмөндөгүдөй сунушталат:

- аткарыла турган ишке окуу максатынын коюлушу;
- өз алдынча ишти аткарууда зарыл болгон окуучулардын таяныч билимдерин, билгичтиктерин аныктоо: а) жеке иштөө; б) жупта талкуу в) топто талкуу.

- өз алдынча иштерди аткаруу үчүн тиешелүү көрсөтмөлөрдү берүү (практикалык тапшырмаларды аткаруу үчүн окуу каражаттары, окуу иштеринин ыкмасы менен тааныштыруу, жыйынтыгын чыгарууга үйрөтүү).
- тапшырма биринчи берилип жатса, анын аракетинин үлгүсүн көрсөтүү;
- өз алдынча иштин жыйынтыгы дайыма чыгарылат. Окуучулар өз алдынча иштериндеги каталарды өздөрү табуу керек.

Биз, адатта, окуучуларды ката кетирүүдөн сактанганга аракет кылабыз. Эгер ката кетирген окуучуну кысымга ала берсек, анын мээси таанып билүү эмес, **кооптонуу режимине** өтөт. Каталар окуу процессинде абдан зор мааниге ээ, алар окуп үйрөнүүнүн негизин түзөт. Ошондуктан окуучулар кетирген каталарды алга илгерилөө үчүн колдоно билүү керек. Мисалы:

- Катаны оңдоого окуучунун иш-аракети болбосо, анда эч өзгөрүү болбойт.
 - Катанын үстүндө иштеп, аны окуучу оңдосо, анда ал бир нерсени окуп үйрөнөрү анык
- Демек, учурдагы дидактиканын негизги талабы - окуучулардын алган билимин системалуу түрдө өз алдынча бекемдеп туруу. Мугалим сабакка даярданганда теориялык маалымат берүү менен бирге ар бир сабак үчүн, окуучулардын мүмкүнчүлүгүнө, убакыттын жетишине жараша сөзсүз түрдө өз алдынча иштердин тапшырмаларын даярдоо зарыл. Бул талап «Баштапкы жана акыркы маалыматты эске тутуу» ийри сызыгына туура келет.

Окуучулар өз алдынча иштегенде аларда белгилүү билгичтиктер практикалык көндүмдөр жаралып, ишмердүүлүк пайда болот. А.Н.Леонтьевдин адамдын иш-аракетин жалпы түзүүдөгү психологиялык концепциясы билгичтиктердин структуралык өзгөчөлүктөрү боюнча көптөгөн изилдөөлөрдүн негизи болгон. Е.Н.Кабанова-Мюллердин, В.М.Когандын ж.б. эксперименталдык изилдөөлөрү боюнча билгичтикке, көндүмгө каныккан билим адамдын ой жүгүртүүсү жана кругозору менен байланышта.

Ал эми Н.А.Менчинской жана Д.Н.Богоявленскийдин изилдөөлөрүндө билгичтиктин калыптанышынын шарты катары өз алдынча окуу жана алган билимин практикада чыгармачылык менен пайдалануу каралган. П.Я.Гальпериндин, А.А.Люблинскийдин, А.И.Раевдин, В.В.Давыдовдун иштеринде окуучулардын, анын ичинде, төмөнкү класстын окуучуларынын акыл ишмердүүлүгүнүн калыптануусунун шарттары аныкталган.

Окуп үйрөнүү процессин уюштурууда окутуунун жаңы технологияларын пайдалануунун түрлөрүн сунуштайлы

Тандоо критерийлери	Окутуунун технологиялары
Түрдүү маалыматтар менен иштөө көндүмдөрүн камсыз кылуучу	Программалык окутуу, блоктук, блоктук-модулдук технология, билимди толук өздөштүрүүчү технология, компьютердик негиздеги маалымат технологиялары, телекоммуникациялык технологиялар, мультимедиялык окутуу технологиясы
Окуучулардын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн шарттарды камсыз кылуучу	Проблемалык окутуу, акыл-эстүүлүк аракеттерин этаптар боюнча калыптандыруучу технологиялар, изилдөө жана проективдүү окутуу
Окуучулардын коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүчү шарттарды камсыз кылуучу	Коллективдүү окутуу технологиясы, оюн технологиясы, кызматташып окутуу, педагогикалык чеберчиликтин технологиясы, инсанга багытталган окутуу технологиясы

В.П.Беспальконун ою боюнча окутуунун технологияларынын баарын колдоно албайбыз. Окуу-тарбия процессин ишке ашыруу үчүн мугалим жаңы технологиялардын көбүн билүү керек же бир технологиянын жактоочусу болуп, аны ишке ашырууга киришүүсү абзел.

Окутуучулардын ар бири ар кайсы технологияны ар башка колдонушат да, алган жыйынтыктары да түрдүүчө болот. Демек, окутуу технологиясын тандоо жеке инсандын касиетине, окуучу менен мугалимдин кызматташуусуна, окуучулар менен мугалимдин жөндөмдүүлүгүнө, жараша болот.

Учурда төгөрөгү төп келген, окуу процессинин бардык талаптарын ишке ашырган, окуучулардын билим деңгээлин жана окутуунун сапатын көтөргөн жалгыз окутуунун технологиясы жок. Окутуунун айтылган технологиялары интерактивдүү методдор аркылуу ишке ашат.

Окутуунун интерактивдүү методдору окуп үйрөнүүнүн конструктивисттик психологиясына негизделген. Бул билим жана тажрыйба жөн гана мугалимдин окуучуга даяр маалыматты берип коюусу аркылуу эмес, биринчи кезекте, «жекече топтоп, кураган билим» аркылуу алынарын эске алуу дегенди билдирет. Ар бир адам өз билимин өзү ар кандай булактар аркылуу жыйнаган маалыматтардан жана жеке тажрыйбасынан «курат». Мындай активдүү жана өз алдынча окуп үйрөнүүдө нерсенин мазмуну, мааниси ойлонулуп кабыл алынат жана окуучу аны жөн гана «билбестен», маани-маңызын түшүнүп калат. Ошону менен ал жаңы билип алганын жакшы эске сактап калат да, аны мектептен сырткары жерде, бөлөк жагдайларда пайдалана алат. Башкача айтканда, бала окуп үйрөнүү процессине канчалык активдүү катышса, ошончолук көп нерсеге жетишет.

Колдонулган адабияттар

1. Белкин А.С. Ситуация успеха.- М., 1991.
2. Бекбоев. И.. Педагогикалык процесс: Эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар. - Б, 2005.
3. Журнал «Биология в школе». - М., 2008-2010
4. Мамбетакунов Э., Сияев Т., Педагогиканын негиздери. – Бишкек, 2008.
5. Маркова А.К. Формирование мотивации учения, книга для учителя.- М., 1999.
6. Организация самостоятельной работы в высшей и средней школе, Теория и практика, Материалы научно-методической конференции.- Б, 2000.
7. Эсенгулова М., Асекова Ж. Мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү... («Окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүү» усулунун теориясы жана практикалык тажрыйбасы). - Бишкек, 2008.
8. Эльконин Д.Б., Психология игры.- М.: Владас, 1999.
9. ЮСАИДдин «Сапаттуу билим» долбоорунун материалдары.
- 10.

* * *

УДК. 316.334.3

Бүгүнкү Кыргызстандагы ааламдашуу процесси жана каада-салттын орду

Сабилов К.А., Исаков Б.М. – ЖАМУ

Ааламдашуу (глобализация – лат. глобус – “жер, жер шаары”) термини тигил же бул процесстердин жалпы планетардык мүнөзүн билдирет. Сөзмө-сөз маанисинде алганда,

“глобалдуу” “жалпы планетаны камтуучу” дегенди билдирет. Бул кубулушту түшүндүрүүдөгү негизги сөз – “өз ара көз карандылык”, түрдүү коомдордун өз ара көз карандылыгынын күчөп жатышы ааламдашуунун маңызын түзөт. Ааламдашуунун маңызын түшүнүү үчүн америкалык изилдөөчү Бринк Линдси анын үч аспектин карайт. Биринчиси – мамлекеттик чек араларды эске албаган экономикалык биригүү баскычынын күчөшү. Экинчи фактор – бул, эл аралык сооданын жана инвестициялардын жолуна бөгөт болгон тосмолордун урашы жана жок кылынышы. Үчүнчүсү – мамлекеттик институттардын жана базарлардын жакындашууга болгон жалпы, ааламдык багытынын байкалышы. Ааламдашуунун курамын экономикалык, маданий жана саясий деп бөлүү кабыл алынган. Ааламдашуунун оң жана терс натыйжалары кандай? Ааламдашуунун терс натыйжалары катары ааламдашуунун жемиштери бир кылка бөлүштүрүлбөстүгүн эске алганда, анын жүрүшүнүн конкреттүү өлкөдөгү терс натыйжалары анын дүйнөлүк экономикадагы ээлеген ордуна көп байланыштуу болот.

Ааламдашуунун негизги кесепеттери: 1. “Бай” жана “жарды” өлкөлөрдүн калкынын жашоо деңгээлиндеги чоң айырмачылыктын күчөшү. Аларга экономикалык жактан бир топ артта калган өлкөлөр менен аймактар гана эмес, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, Латын Америкасынын, Түштүк Чыгыш жана Борбордук Азиянын көптөгөн мамлекеттери кошулат.

2. Ааламдашуунун батыш стили, жалпы маданият жана ой жүгүртүү түрлөрүн жайылтуу менен да байланышкан. Ааламдашуунун жүрүшү көптөгөн өлкөлөрдө, жада калса, Франция, Германия ж.б. сыяктуу Европа Шериктештигине кирген өлкөлөрдө да улуттук өзгөчөлүктү сактоого умтулуу жана бири-бирине каршы багыттарды алып келет.

Ааламдашуунун оң натыйжалары:

1. Ааламдашуу атаандашууну күчөтүү менен, бардык өлкөлөрдүн ичинде жаңы технологияларды андан ары өнүктүрүүгө жана жайылтууга колдоо көргөзөт. Ааламдашуунун артыкчылыктары өлкөлөрдүн чет элдик мамлекеттерден көргөн пайдасы менен аныкталат, бул учурларда жаңы чечимдерди ишке киргизүү кыска мөөнөттөрдө жана салыштырмалуу аз чыгымдар менен жүргүзүлөт.

2. Ааламдашуу дүйнөлүк деңгээлде өндүрүштү рационалдаштыруунун натыйжасында эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга жана алдыңкы технологияларды жайылтууга алып келет.

3. Ааламдашуу өлкөлөргө каржылык булактардан көбүрөөк пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет, анткени инвесторлор базарлардын көбөйүшүнө жараша каржылык каражаттарды кеңири колдонушу ыктымал.

4. Ааламдашуу адамзаттын жалпы маселелерин, биринчи кезекте, ар кандай чөйрөлөрдө иш-аракеттердин жөнгө салынышын, байлыктардын биригишин, дүйнөлүк коомчулуктун аракеттеринин макулдаштырылышын шарттаган экологиялык маселелерди чечүү үчүн олуттуу өбөлгө түзөт.

5. Ааламдашууда ыкчамдык өсөт жана байланыштар ылдамдайт. Интернеттин жана башка техникалык каражаттардын өнүгүшүнүн оң натыйжасын адамдардын бир өлкөдөн экинчи өлкөгө оңой баруусу ж.б. элчиликтер менен түзүлгөн алакасы болуп калды. Бул бизге тажрыйба алмашууга жана бири-бирибизден, башка маданиятты үйрөнүүбүзгө мүмкүндүк берет.

Ааламдашуу процесси бизге батыш демократиясынын баалуулуктарын алып келди. Биз аны сүйүнүч менен тосуп алганыбыз менен, демократияны орнотууда анын жыргалчылыгы менен азап-тозогун да көрүп жатабыз. Ошого карабай Борбордук Азияда Кыргызстан демократиялык түзүлүшкө багыт алууда локомотив катары ролду аткарып келе жатат.

Демократиялык түзүлүшкө өтүүдөгү социо-маданий фактор А.Ш.Фатахова “Граждановедение” китебинде: “Для понимания специфики социо-культурного фактора важно учитывать, на основе каких традиций формировалось общество. Традиция в процессе трансформации будет оставаться исключительным регулятором общественной жизни в странах Центральной Азии. Все больше возрастает значение мусульманской традиции, роль ислама в политической жизни. Религия оказывает огромное влияние на культуру и поведение людей, формируя их менталитет. Она может как тормозит переход к демократии так и стимулировать его”, - деп берилген.

Көчмөн демократиясынын салттуулугу кыргыздарды демократиялык түзүлүшкө өтүүгө жакшы өбөлгө болуп берди.

Биз демократиялык түзүлүштү түзсөк эле элибиз жыргал жашоодо жашап калат деген түшүнүгүбүз таш капты. Эгемендүүлүктө улуттук руханий баалуулуктарды кандайдыр бир денгээлде терип-тепчип жандантканыбыз менен, экономикалык жактан калктын кыйла бөлүгү кедейликтен арыла албай жатышат.

“По оценке Всемирного банка (2005) 43% население Кыргызской Республики живут бедно, а 11% живут в условиях крайней бедности”, - деп белгилейт жогорудагы автор.

Ошол 10-15 жылкы илгерки көрсөткүчтөр бүгүн деле оңолуп кеткен жок. Революция ишке ашып авторитардык режимди жойдук, парламенттик республиканы түздүк, бирок дагы деле коомдо нааразылык бошондогон жок. Мамлекеттик бийликке сын айтуучулар четтен чыгып жатат. Мамлекеттик бийлик институтунда саясий элитанын тажрыйбасыздыгы иш билгисиздиги менен катар коомчулуктагы, айрыкча, титулдук улуттун коомчулугундагы капитализмдин турпатына туура келбеген каада-салттарынын болушу бул улуттун өсүп-өнүгүшүнө укмуштай эле тоскоолдук кылып жатат.

Өлкөдөгү эки жолку революциянын болушу чыныгы демократиялык түшүнүктөр менен катар СССРден калган стереотиптик патерналисттик саясий ой жүгүртүүлөр болгондугу саясатчы адамдын алаканына салгандай эле көрүнүп турса керек. Акыркы мезгилдерде патерналисттик саясий түшүнүктөн айырмаланып, коомдук аң-сезимде демократиянын берген либералдык экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн туура пайдаланууга аракет кылган капиталисттик түшүнүктөгү адамдардын массасы көбөйө баштады. Коомчулукта ысырапкорчулук көрүнүштөрү айтылып, кээ бир жерлерде ага тыюу салынды. Маселен, маркумду узатууда жилик алып, чучук чайнап олтуруу адеп-ахлак жагынан одоно экендигин байкашып, улуу Мухаммед (с.а.в.) пайгамбардын айткан жолуна түшүшүүдө. Улуу Мухаммед (с.а.в.) пайгамбардын реформалары да рационалисттик же диний түшүнүктө карайбыз, кандай карасак да, маданияты төмөн бедуиндерди убагында жакшы жолго салганын, маданий өзгөрүүсүн өткөн тарыхтан билебиз.

Республиканын премьер-министри Ж.Сатыбалдиевдин айтуусу боюнча жылына аш-тойго 50 миллиард сом акча чыгымдалат.

Жарандык коом мамлекеттик бийлик институттарын гана көзөмөлдөөгө албастан, өзүн-өзү каада-салтын жөнгө салбаса, жаңы стратегиябыз да кагаз жүзүндө калары бышык. Өткөн 20 жыл ичинде башаламан жашаган каада-салт экономикалык, демографиялык, миграциялык, саясий көйгөйлөрдө өзүнүн ордун тапты. Маселен, демографиялык көрүнүштү эле карай турган болсок, 2012-жылкы наристелердин төрөлүүсү жакшы натыйжа берген, бирок анын ичинен титулдук улуттун өкүлдөрүнөн төрөлгөндөрдүн саны аз болуп чыккан.

Кыргыз Республикасынын президенти А.Атамбаев тарабынан белгиленген Кыргыз Республикасы 2012-2017-жылдарда Кыргыз Республикасы туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы жөнүндөгү иш программасында: “Кыргызстан тез өнүгүп бара жаткан жаңы дүйнөдө өз ордун табууга тийиш. Мурдагы СССР ыдырагандан кийинки 20 жылда Кыргызстандын эли “эптеп жан багуу” мезгилинде жашады жана көп жагынан бул

“колдон чыгарылган мүмкүнчүлүктөр” мезгили катары бааланып келген. Кырдаалды жакшыртууга, анын ичинде, донор өлкөлөрдүн жана эл аралык уюмдардын колдоосу менен жакшыртууга бир нече жолу аракеттер жасалган (“өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери” программасы (2001) “Кедейликти кыскартуунун улуттук стратегиясы” (2003) “жаңы экономикалык” (2009) өнүгүүнүн көп сандаган тармактуу программалары, бирок өлкөнү алгачкы эки Президент башкарган мезгилде мамлекетти башкаруунун натыйжасыздыгынан, коррупциядан ошондой эле айрым мамлекеттик түзүмдөрдүн криминалдашуусунан улам өлкөнү өнүктүрүүгө жетиштүү өлчөмдө дурус бере алган эмес жана кыйла даражада максатына жеткен жок”, - деп айтылат.

Стратегиялык план айтылганы менен, каада-салт Президенттер А.Акаев, К.Бакиевдердин учурундагыдай тизгинсиз жашай бере турган болсо, бизди үчүнчү революцияга алып келиши мүмкүн. Биз билгендей, саясат экономиканын концентрацияланган формасы катарында калктын көп катмарынын жакырдыгы В.И. Ленин айткандай, коомдо канчалык жакырчылык күчтүү болсо, революциялык кырдаал ошончолук курч болот.

Кыргызстан – дүйнө жүзүндөгү жери кооз, “Манасты”, төкмөлүктү жараткан уникалдуу эли бар өлкө. Анын каада-салты капиталисттик доорго ылайыкташса, элдин бакубат жашоосуна кандайдыр бир деңгээлде шарт түзмөк.

Адабияттар

1. Панарин А.С. Политология. Учебник. - М., 2000.
2. Денисюк Н.П. Политология. Курс лекции. – Минск, 1998.
3. Ирхин Ю.В. Политология. - М., 2000.
4. Чотонов У. Кыргызстан по пути суверенитет. - Бишкек, 2007.
5. Фатахова А.Ш. Жаран таануу. - Бишкек, 2011.
6. Фатахова А.Ш. Граждановедение. - Бишкек, 2009.
7. Эркин тоо газетасы “2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы”. Бишкек., №2 19.02.2013

* * *

УДК 378.147

Окуу процессин активдештирүүчү жумушчу оюндар

Жолдошов М.К. - И. Раззакова ат. КМТУ

Баарыбызга белгилүү, окуу процессин лекция, практикалык жана лабораториялык сабактар, курстук жана дипломдук долборлоолор, өндүрүштүк амалияттар, зачет, экзамендер түзүп турат. Бул структура ондогон жылдардан бери тастыкталган окутуунун формасы жана ага кандайдыр бир өзгөртүү киргизүү кыйын.

Бирок, традиция болуп калган окутуу формасы окуучулардын пассивдүүлүгүн эсепке албайт. Ошондуктан жогорку окуу жайдын студенттерине окутуунун жаңы формаларын жана усулдарын иштеп чыгуу зарыл. Студенттердин билим алуусу негизинен теориялык окууга багытталган. Өндүрүштүк процесстерди башкаруу ык-шыктарын калыптандыруучу айрым сабактар эсептөөлөрдүн жыйынтыгын кандай колдонууга багытталат, а практикалык жөндөмдүүлүгүн өөрчүтүү көз жаздымда калат. Теориялык билимди жана практикалык жөндөмдүүлүктү тыгыз байланышта өөрчүтүү үчүн, теориялык көрсөтмөлөр жумушчу оюндардын жардамы аркылуу түзүлгөн өндүрүштүк абалдарда өздөштүрүлүшү керек.

Белгилүү болгондой, кызматкердин өндүрүшкө керектүү баалуу сапаттары, тажрыйбасы бир нече жылдардан соң калыптанат. Жумушчу оюндар болсо бул сапаттардын тез убакытта калыптанышына шарт түзөт. Бул деген жогорку окуу жайдын бүтүрүүчүлөрү үчүн эң негизги ролду ойнойт. Анткени, тажрыйба, чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүк жогорку өнүккөн өндүрүштүк шарттарда эң баалуу ролду ойнойт, ошондуктан жумушчу оюндар азыркы учурда заманбап окутуу формасы болушу талашсыз.

Окутуу жана атайын билимдерин текшерүүчү оюндар өндүрүштү оперативдүү пландаштырууну чагылдыруучу суроолорду өзүнө камтышы зарыл. Алар бүтүрүүчүлөр өндүрүштө чечүүгө туура келе турган проблемалар боюнча тажрыйба топтоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

Жумушчу оюндардын айрым бир жогорку окуу жайлардын окуу процессинде колдонулганы менен педагогикалык каражат катары колдонуу жана анын эффективдүүлүгү боюнча атайын даярдалып топтолгон көрсөтмөлөр жана сунуштар жок. Кесиптик окутуунун максаты болуп, кандайдыр бир кесип боюнча жөндөмдүүлүктү жана ык-шыктарды калыптандыруу болуп эсептелет. Бирок окутуу бул өз ара бири-бири менен байланышкан ар кандай факторлордон турган татаал процесс, анткени белгилүү бир усулду колдонуудан эле кесиптик окутуунун эффективдүүлүгү көз каранды болгондой.

Бул багытта традициялык окутуунун формалары менен жумушчу оюндардын ортосундагы салыштырмалуу анализдөө кандайдыр бир кызыгууну туудурат. Традициялык окутуунун формасында өндүрүштү башкаруу жана уюштуруу ык-шыктарын калыптандыруу бир топ кыйынчылыктарды туудурат, убакытты талап кылат, көпчүлүк учурда өндүрүштө эмгектенүү процессинде калыптанат. Ал эми жумушчу оюндардын жардамы менен мындай ык-шыктарды окуу процессинде калыптандырып, студенттердин чыгармачыл активдүүлүгүн өөрчүтүүгө мүмкүндүк түзсө болот.

Жумушчу оюндарды лекциялык сабактарда алдын ала лекциялардын циклдарынан кийин же жалпы кандайдыр бир сабактын курсун жыйынтыктоочу катары өткөрүүгө болот. Биринчисинде, оюн катышуучулардын өздүк тажрыйбаларына таянып, алардын билиминин жетишпеген жактарын толуктоо максатында өткөрүлүп, лекция учурунда эмнелерге басым жасоо аныкталат. Экинчи учурда болсо, сабактын бир циклы боюнча лекция учурунда алынган билимдерин бекемдөө максатында өткөрүлүп, катышуучулардан лекциянын материалдарынан тышкары кошумча даярдыктарды талап кылат. Жыйынтыктоочу жумушчу оюндар болсо жалпы курс боюнча лекциялардан, практикалык жана лабораториялык сабактардан алган билимин жыйынтыктоо жана баалоо үчүн өткөрүлөт.

Албетте, жумушчу оюндар лекцияны алмаштыра албайт, бирок атайын кесиптик сабактардын лекциялык курстарынын арасына жумушчу оюндар менен бышыктоочу бөлүмдөрдү кошуп студенттердин сабакка болгон кызыгуусун арттырууга болот. Өзгөчө студенттердин, ар кандай сабактардын окутуучу окутуучулардын ортосундагы өтүлгөн сабактар боюнча, өтүлө турган материалдар боюнча уюштурулган жумушчу оюндар эффективдүү болуп окуу процессинин активдүүлүгүн өөрчүтөт.

Жумушчу оюндарды өз учурунда өтүлгөн кесиптик сабактар боюнча экзамен катары колдонууга болот. Оюнга катышуучу студент аткаруучу ролго гана даярданбастан, өтүлгөн материалдар боюнча жана кошумча маалыматтарды окуп үйрөнүп, оюнга даярданат. Жыйынтыгында студенттердин арасында окуу процессиндеги өз ара мамилелери өөрчүп, өз каалоосу менен окуу материалдарын өздөштүрүп, бири-бирине болгон жоопкерчилиги жогорулайт. Окуу процессинде мындай формадагы б.а. өз каалоосу менен окуу материалдарын өздөштүрүү ыкмасын табуу кыйын. Жумушчу оюндарды өткөрүү учурунда эч кандай кысымы жок студенттер арасында билимдин сапаты үчүн болгон

мелдеш орун алат. Студенттер өз ролдорун жана тапшырмаларын аткаруу үчүн оюн учурундагы баштапкы жана кийинки этаптарын ийгиликтүү өткөрүүгө умтулат. Ошондуктан жумушчу оюндар кесиптик сабактардын материалдарын камтыган өзүн-өзү сыноочу өзгөчө экзамен болуп калат.

Оюнду ойноо учурунда бир проблеманы чечүүгө болгон аракеттин негизинде ага уланып башка проблемалык ситуациялар өзүнөн-өзү келип чыгат жана аларды чечүүнүн багыттары аныкталат. Реалдуу проблемалык ситуацияларды чечүү тарбиялык жана билим берүү жаатындагы өзгөчө мааниге ээ. Бул деген оюндун катышуучуларын алдыга коюлган тапшырманы аткаруу үчүн өз алдынча изденүүгө түрткү берет.

Окумуштуулар белгилегендей, лекция учурунда окуу материалдарынын 20% өздөштүрүлсө, жумушчу оюндарды ойноо учурунда 90%га чейинки материалдарды өздөштүрүүгө мүмкүн болот. Жумушчу оюндарды ойноо учурунда коюлган тапшырманы бир нече жолдор менен чечүүгө мүмкүн, ошондуктан студенттен алдына коюлган проблеманы чечүүдө алардын чыгармачылыгын жана жөндөмдүүлүгүн толук көрсөтүүсү талап кылынат. Анткени жумушчу оюндардагы моделдештирилген проблемалык ситуацияларды турмуштук жана өндүрүштүк ситуацияларга жакындаштырууну көздөгөндүктөн, керектүү болгон кесиптик ык-шыктарды окуу процессинде калыптандырууга шарт түзөт.

Оюнда коюлган ролду аткарууда жана проблемалык абалды чечүүдө студенттерде практикалык ык-шыктар, оптималдуу ыкмаларды ойлоп табуу, аналитикалык, илимий жөндөмдүүлүктөрү, экономикалык ой жүгүртүүлөрү өөрчүйт.

Жумушчу оюндарды окутуу усулунун өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй:

1. Жумушчу оюндар окуу процессинде окуп жаткан студенттердин келечектеги кесибинде кездешүүчү иш-аракеттерин максималдуу түрдө жакындатат.
2. Жумушчу оюндар коллективдүү окутуу методу болуп саналат. Анткени традициялык усулдарда студент лекциялардан жана практикалык сабактардан алган билимин өз алдынча бышыктап, экзамендерди персоналдуу түрдө тапшыргандыктан, анын алган билими да өзүнчө бааланат. Ал эми жумушчу оюндарда болсо, ар кандай чечимге келишет.
3. Эгерде жумушчу оюндарды өткөрүү атайын керектүү каражаттар менен коштолсо, катышуучулардын эмоционалык маанайы да жогорулайт. Ошол эле учурда окуу процессинде студенттердин активдүүлүгү жана интенсивдүүлүгү өөрчүйт.

Ушул эле өзгөчөлүктөр жумушчу оюндарды иштеп чыгууга, уюштурууга жана өткөрүүгө болгон өзгөчө талаптардын бар экендигин далилдеп турат.

Жумушчу оюндарды өткөрүүнүн көптөгөн варианттары бар. Студенттердин келечектеги кесибине, ЖОЖдо окуган сабактардын мазмунуна жараша алдыга коюлган максаттар жана талаптар боюнча окуу процессине эффективдүү жардам бере турган жумушчу оюндар окутуучулар тарабынан аныкталат. ЖОЖдо жумушчу оюндарды өткөрүү үчүн атайын сааттар бөлүнбөгөндүктөн, аларды практикалык же лабораториялык сабактардын эсебинен даярдап өткөрүүгө болот. Практикалык сабактарда колдонуу, биринчиден, оюн учурунда практикалык сабактын тематикасы боюнча материалдар кошо каралат жана окуу процессинин программасы бузулбайт, экинчиден, оюнду ар кандай варианты өткөрүүдө керектелүүчү ар кандай каражаттарды (компьютер, стенддер, техникалык каражаттар) практикалык же лабораториялык сабактарга мүмкүндүк түзөт, үчүнчүдөн, жумушчу оюндарды өткөрүү үчүн окуу процессинде атайын бөлүнгөн сааттар жок.

Жумушчу оюндарга даярдануу этапбы болсо окуу процессинен тышкаркы убакка пландаштырылып, окутуучулар күндүн экинчи жарымында, студенттер өз алдынча бош убактысында даярдануусу зарыл.

Окуу процессинде бир эле оюнду иш жүзүнө ашыруу, башка жаңы усулдарды жана жаңылыктарды кийригендей эле окутуучулардын окутуу методикасын, мазмунун жана өздүк иш-аракеттерин жана студенттердин иш-аракетин өзгөртүүгө алып келет. Андан сырткары жаңылык сөзсүз түрдө башка окутуучулардын иш-аракеттерине таасирин тийгизип, алардын кызыгуусун же жашыруун каршылык көрсөтүүсүн пайда кылышы мүмкүн.

Жумушчу оюндарды даярдоо жана өткөрүү учурунда окутуучу да, студенттер да өз функцияларын аткарышат. Окутуучунун милдети оюндун максатын аныктоо, оюнду пландаштыруу, окуу процессин анализдөө жана коррекциялоо. Студенттердин милдети максатка жараша иш алып баруу, уюштуруучулук, өзүн-өзү анализдөө жана калыптандыруу.

Окутуучу сабактын максатын аныктап, аткарылуучу тапшырмаларды тактап, ойноо үчүн проблемалык абалды тандайт, студенттер үчүн чыгармачыл тапшырмалардын комплексин даярдап, студенттердин иш-аракетине психолого-педагогикалык анализ жүргүзөт, алардын билимин баалайт.

Студенттер болсо алган билимдерине жараша ролдорду бөлүшүп, проблемалык абалды моделдештирип, өз билимдерине таянып алдыга коюлган оюндагы абалдан чыгуу үчүн даярдыктарды жүргүзүп, ар кандай ролдорду аткарышат, моделдештирилген абал боюнча өз алдынча анализ жасап, алдыга коюлган максатка жетүү амалын издейт.

Ошентип, жумушчу оюндар башка активдүү усулдардан айырмаланып, реалдуу өндүрүштүк процесстерди моделдештирип, кесиптик ык-шыктардын, мамилелешүү жана уюштуруу жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптанышына чоң өбөлгө түзүп, ар бир студенттин тартынбастан, зордуксуз, өз эрки менен, чектелген тартиптен сырткары өз демилгелерин көрсөткөнгө жана ой жүгүрткөнгө шарт түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение. –М.: Профиздат, 1991, - 80с.
2. Щербак С.Ф. учебная игра как средства формирования и развитие интеллектуальных умений и студентов. М., 1989г.
3. Педагогические игры. -Пермь: ПГПИ, 1991 г.
4. Букатов В.М. Педагогические таинства дидактических игр. -М., 1997.

* * *

УДК 37.091.3

The role of games in teaching and learning english language.

Sopukulova A.A. - JASU

Summary

Games are helpful in teaching and learning English language. The article describes advantages of games and activities, how to choose them, the role of teacher in it, and some helpful games and activities in teaching or learning the language.

Present-day English is an immensely varied language, having absorbed material from many other languages. It is spoken by more than 300 million native speakers, and 400 and 800 million foreign users. It is the official language of air transport and shopping; the leading language of science, technology, computers, and commerce; and a major medium of education, publishing, and international negotiation. Finally, we can find jobs more easily. Today, all companies need their workers know at least one language, especially English. In some international companies,

every person has to know English well. So we need to learn English in order to have a good job. Learning is a very important way to climb on our future stepladder. In order to live on the level of modern life people have to learn English language.

Language teaching and learning is hard work. Effort is required at every moment and must be maintained over a long period of time. Games and activities help and encourage many teachers and learners to sustain their interest and work.

The need for meaningfulness in language learning has been accepted for some years. A useful interpretation of 'meaningfulness' is that the learners respond to the content in a definite way. If they are amused, angered, intrigued or surprised the content is clearly meaningful to them. Thus the meaning of the language they listen to, read, speak and write will be more vividly experienced and, therefore, better remembered.

If it is accepted that games and activities can provide intense and meaningful practice of language, then they must be regarded as *central* to a teacher's repertoire. They are thus not for use solely on wet days and at the end of term! Language learning is a hard task which can sometimes be frustrating. Constant effort is required to understand, produce and manipulate the target language. Well-chosen games are invaluable as they give students a break and at the same time allow students to practice language skills. Games are highly motivating since they are amusing and at the same time challenging. Furthermore, they employ meaningful and useful language in real contexts. They also encourage and increase cooperation.

There are many advantages of using games in teaching the language:

1. Games are a welcome break from the usual routine of the language class.
2. They are motivating and challenging.
3. Learning a language requires a great deal of effort. Games help students to make and sustain the effort of learning.
4. Games provide language practice in the various skills- speaking, writing, listening and reading.
5. They encourage students to interact and communicate.
6. They create a meaningful context for language use.

How to Choose Games.

1. A game must be more than just fun.
2. A game should involve "friendly" competition.
3. A game should keep all of the students involved and interested.
4. A game should encourage students to focus on the use of language rather than on the language itself.
5. A game should give students a chance to learn, practice, or review specific language material.

What kinds of games work best?

When you are looking for games to use in your lesson, don't just pick something to be «time filler» that does not have any linguistic purpose. These games may entertain the students, but when you don't have much time with them each day as it is, you want your game to do double duty to get the most out of the time you spend playing games.

Lin Hong, author of "Using Games in Teaching English to Young Learners", explains that not all games are going to work to teach the students language skills. If the game is simply for fun and not linked to educational goals it may not be the best use of your time. It is possible to have a fun game that is educationally sound, however. To find out if the game is educationally sound, think about these questions posed by Hong.

1. Which skills do the games practice?
2. What type of game is it and what is its purpose?
3. Does the difficulty level of the game mesh with the students' ability level?

4. Does the game require maximum involvement by the students?

5. Do the students like it? Do you like it?

To add to these questions also ask yourself:

- What specific vocabulary or grammar are you introducing or practicing with this game?
- Can you keep control of your class and play this game?
- What materials do you need for the game and can you obtain these easily?
- What controls, if any are needed, will you have in place to ensure the children are on track?
- Competition is not always appropriate, and it is not appropriate at all for five year olds and under. Can you play a game for the sake of the game and not in order to define winners and losers? Here are some ways play down competition: Do not keep score all the time, make sure the teams tie, play down any "winning", praise everyone, play until everyone has finished - the winners are those who finish, not those who finish first, and everyone finishes. Etc.
- Are the rules easy and clear?

The teacher's role

A lot of the activities and games will run themselves as soon as they get under way. The teacher then has to decide whether to join in the activity as an equal member (this may sometimes be unavoidable for pair work in classes with an odd number of students) or remain in the background to help and observe. The first alternative has a number of advantages: for example the psychological distance between teacher and students may be reduced when students get to know their teacher better. Of course, the teacher has to refrain from continually correcting the students or using her greater skill in the foreign language to her advantage. If the teacher joins in the activity, she will then no longer be able to judge independently and give advice and help to other groups, which is the teacher's major role if she does not participate directly. A further advantage of non-participation is that the teacher may unobtrusively observe the performance of several students in the foreign language and note common mistakes for revision at a later stage. A few activities, mainly jigsaw tasks, require the teacher to withdraw completely from the scene.

Whatever method is chosen, the teacher should be careful not to correct students' errors too frequently. Being interrupted and corrected makes the students hesitant and insecure in their speech when they should really be practicing communication. It seems far better for the teacher to use the activities for observation and to help only when help is demanded by the students themselves; even then they should be encouraged to overcome their difficulties by finding alternative ways of expressing what they want to say.

Here I have written some useful games and activities for the teachers:

Yes and no questions

Quick story puzzles often go down well. Describe a slightly cryptic basic situation or problem (perhaps an incident from your own life); the learners have to question you further, discuss and find a solution that explains the story. You can only answer yes no to any questions asked. Example: A stranger crawled all over my sitting room today (Answer: I'd dropped a contact lens; the TV repair man helped me find it.) There are some famous examples. This seems to be the favorite: Teargal McDonald lived on I twentieth floor of a block of flats and every morning took the lift down to the ground floor c caught the bus into town. When he came home he took the lift to the seventh floor and then climbed the stairs all the way to the twentieth floor. Why? (Answer: he was a schoolboy and couldn't reach the lift control buttons higher than floor seven.) And I like

this 01 A man is pushing a car on a road. When he gets to the hotel he will lose all his money. What's happening? (Answer: it's a game of Monopoly.)

Kim's game

Prepare a tray with about, twenty to thirty small objects on it (eg. pencil, cassette, paperback, comb, etc). Show it to the students for two minutes, then cover it (or remove the tray from sight). The students must make a list (as individuals or in lean of all the objects they can remember. The winner is the one who gets most.

Ordering

Instruct students to stand in line according to their birth month and date (ie Jan 1 stands far left, Dec 3d on right). They will need to discuss and rearrange themselves little. Once they have got the idea of organizing themselves in this way you can try some other instructions: for example, by alphabetical order of first name; by first let of your favorite hobby; by distance lived from school (furthest to closest); by how much you like sport (most to least), etc.

Paint box

Assign one of three or four colors to each student in the class - eg green, red, blue, and orange. Arrange the seating in a circle so that there is one less seat than the people present. The leftover person stands in the middle. He must call out a color -- eg Green. At this all green students must stand up and find another seat for themselves. They cannot sit down in the same seat that they have just left. The person in the middle is also using this opportunity to find a vacant seat for himself. Whoever is left seatless at the end continues the game by calling out a new colour. She also has the option of calling 'Paintbox,' in which case everyone must move and find a new scat! Lots of movement and happy chaos. Watch out that it doesn't get too rough; the game should be played with 'cat-like' stealth rather than rugby tackles. This popular movement game has many names and variations - I've heard it called 'Fruit salad' and 'The wind blows'. It's easy to see how it can be adapted. The vocabulary area could he changed to offer practice in many different areas, e.g. fruit, grammatical terms, clothes, etc. We could also personalize it: All people wearing while socks change places. All people who arrived law to lids lesson change places, etc.

A song

Choose a song and make a copy of the text with a number of missing words. In class, the students listen to the song and attempt to fill in the missing words.

Word jumbles (or Word clouds or Word pools)

- Take a number of words that the class has met over the previous lesson-or two and write them up on the board with their letters mixed up. The learners try to decipher them. (Possibly the words when rearranged could then be formed into a sentence?)

Literature:

1. Friederike Klippel .Keep talking.-Cambridge University Press.
2. Jim Scrivener. Learning teaching.
3. Валентина Скультэ. Английский для детей.- Москва, 2004.
4. Беатрис Шультер, Ханс Бедерски. Учимся играя интерактивные игры.- Бишкек, 2005.

* * *

УДК.:37.012.7:371.134:37.011.31-051

Об организации экспериментальной проверки методики формирования профессиональных компетенций будущих учителей

Ашырбекова А. С. - КГТУ им. И. Раззакова

В нынешнее время молодому учителю недостаточно обладать только знаниями, умениями и навыками, полученными в рамках формального школьного образования, современный профессионал должен обладать высоким уровнем профессиональных компетенций в сфере проектной деятельности обладать способностью к проблемно-ориентированному критическому анализу, уметь организовывать вокруг себя людей, находить пути и средства решения проблем, брать на себя ответственность за свои действия и решения, уметь мыслить ситуативно и перспективно, прогнозировать результат.

Так как комплексное формирование личности будущих специалистов предполагает сочетание познавательной, исследовательской, ценностно-ориентационной и других видов деятельности. Подлинное становление профессиональной деятельности специалиста, получение жизненной и трудовой основы образования, развитие личности происходит в процессе профессионального самосовершенствования.

Глобальная информатизация общества ставит перед системой образования, как одну из первостепенных, задачу подготовки специалиста в нашем случае учителя, педагога готового к созидательной качественной деятельности в условиях современной информационной среды.

Назрела необходимость изменения не только структуры профессиональной деятельности специалистов, но и направленности содержания и технологии подготовки специалистов. Целостность образовательного процесса в высшей технической школе предполагает синтез формирования у студентов умений, приемов, навыков и профессиональных компетенций, развитие личностных качеств, обеспечивающих их трудовое становление как специалистов, как профессионалов.

Определение содержания и разработка технологии формирования профессиональных компетенций у будущих специалистов является одной из актуальных и пока недостаточно разработанных проблем, стоящих перед всей системой высшего образования, и, прежде всего, перед преподавателями вузов.

В ходе опытно-экспериментальной работы нами был проведен констатирующий срез, который позволил нам определить исходные уровни сформированности профессиональной компетентности будущих специалистов. В результате чего получилась следующая картина: большая часть студентов имеют низкий уровень проявления искомого качества, большинство студентов имеют средний уровень исследуемого качества и только незначительная часть способна на продвинутом уровне сформированности профессиональной готовности. Необходимо отметить тот факт, что отсутствуют студенты, которые имеют высокий уровень его проявления.

Теоретический анализ источников по проблеме позволяет, нам сделать вывод, что профессиональная компетентность объединяет в единое целое основные сферы деятельности специалиста, обуславливает успешность их развития, востребованность специалистов на рынке труда, их конкурентоспособность в условиях рыночных отношений.

Вышеизложенные обстоятельства обусловили необходимость проведения специальной работы по повышению уровня подготовленности преподавателей вуза к разработке и

реализации элективных курсов в аспекте формирования профессиональной компетентности будущих специалистов.

На основе проведенной подготовки были разработаны программы элективных курсов с применением имитационных игр, метода проектов, имеющих практическую направленность.

Организация формирующего эксперимента предполагала проведение поэтапной работы на основе (2008 – 2009 гг.):

- использования разработанной модели обучения профессиональной деятельности;
- применения разработанных учебных программ;
- подбора, систематизации и включения в учебный процесс заданий для имитационного и ролевого моделирования;
- разработки метода проектов.

Итак, в результате проведения спецсеминара мы сделали вывод, что подготовку к реализации элективных курсов в аспекте формирования профессиональной компетентности следует начинать еще в системе проведения внутрипрофессиональной специализации, когда у студентов еще не сформированы так называемые «стереотипы» профессиональной деятельности. В каждом случае реализация задач формирования определенных компетенций намечалась в контексте их развития – от теоретических основ до моделирования в учебном процессе и использования на практике. Иначе говоря, в качестве методологической основы для формирования той или иной компетенции выступала идея некоторой образовательной целостности, реализуемой от постановки задач формирования компетенции до ее воплощения в практическом опыте будущего специалиста.

Суть экспериментальной работы заключалась не только в освоении студентами знаний, умений, в изучении путей их применения в моделировании профессиональной деятельности, но и в становлении адекватного отношения к формируемой компетенции, обязательно востребованной будущей профессиональной деятельностью. Задача заключалась, таким образом, в определении позиции, связанной с отражением сущности профессиональной компетенции через профессиональную культуру специалиста.

Проблема формирования профессиональной компетенции выпускника должна быть рассмотрена с позиций становления и развития культуры специалиста. То есть, сущность реализации задач, направленных на формирование компетенций студента вуза, должна предполагать не только ориентацию на знания и умения, определенные в содержании обязательных и элективных дисциплин, но и формирование опыта применения этих знаний и умений. Этот тезис обусловил тот факт, что в исследовании основной акцент в организации элективных курсов был сделан в пользу таких методов обучения, которые призваны показать эффективные пути практического использования знаний в решении профессиональных задач – имитационное моделирование,

Таким образом, подготовка учителя к профессиональной деятельности эффективна, если она разворачивается в адекватных учебных формах и решает две взаимосвязанные задачи: формирование готовности профессиональной деятельности и обучение профессиональным умениям и навыкам, компетенциям.

Таблица 1.

Изменения в сформированности профессиональной компетентности будущих специалистов

Название уровней	Констатирующий эксперимент		Формирующий эксперимент		Контрольный эксперимент	
	КГ	ЭГ	КГ	ЭГ	КГ	ЭГ
Начальный	43,4	45,7	41,1	12,6	3	-

					9,1	
Элементарный	48,2	49	46,5	30,2	4	19,2
Продвинутый	8,4	5,3	12,4	41,0	1	51,8
Высокий	-	-		16,2	-	29

Итоги проведенных педагогических «срезов» отразили динамику роста показателей профессиональной подготовленности у будущих учителей в ходе осуществления эксперимента.

Из всего многообразия методов обучения, наиболее соответствующих задачам компетентностного подхода, является выбор тех, которые позволяют обеспечить ориентацию на получение опыта профессиональной деятельности. Особенно актуально решение этой задачи в условиях современного образовательного процесса в высших учебных заведениях. Одним из методов осуществления такой ориентации в процессе обучения студентов, по нашему мнению, является их участие в имитационных играх.

В научных исследованиях часто возникает потребность вычленения и определения степени значимости факторов, влияющих на изучаемый процесс. Природа же педагогических факторов зачастую не поддается непосредственному наблюдению (хронометрированию, звукозаписи, кино съемки и пр.), фиксация результатов также имеет определенные трудности.

Отметим, что в различных методиках этапы проведения коллективной экспертной оценки (блоки на схеме) реализуются по-разному. В соответствии с характером взаимоотношений специалистов во время экспертизы можно выделить две группы методов коллективной экспертной оценки: открытая дискуссия и опрос при помощи анкет.

К первой группе принадлежит метод комиссий, когда группа специалистов и практических работников совместно обсуждает проблему до получения определенной согласованности суждений и выявления противоположных точек зрения. Успех применения данного метода во многом зависит от подбора состава комиссии и уровня организации ее работы. Метод комиссий, однако, обладает следующими существенными недостатками:

- 1) не все эксперты в равной мере вовлекаются в процесс исследования проблемы;
- 2) на оценки экспертов могут оказывать влияние факторы, далекие от содержания проблемы (авторитет коллег, трудность публичного отказа от своего мнения, напористость оппонента и т.п.).

Группа экспертов в своих суждениях может руководствоваться элементами компромисса, а не внутренней логикой анализируемого явления.

Для характеристики компетенций, необходимых выпускнику, нами был проведен анализ содержания деятельности, позволивший включить в содержание элективного курса такие виды познавательной деятельности, которые направлены на формирование профессиональной компетенции, и проведена коллективная экспертная оценка их сущностной значимости. Результаты последовательного изучения работы со студентами экспериментальных групп, обучавшихся в КТУ им. И.Раззакова по разработанным экспериментальным материалам элективного курса, отражены в диаграмме (рисунок 1). Полученные результаты позволяют судить об устойчивой положительной динамике в усвоении разработанного содержания программы, ориентированного на формирования профессиональных компетенций студентов различных специальностей вуза.

Обработанные данные свидетельствуют, что выбранные содержание, формы и методы изучения предлагаемого курса способствуют успешному формированию компетенций, необходимых в дальнейшей профессиональной деятельности выпускников.

Мы полагаем, что в современной высшей школе интерес и внимание к внедрению элективных курсов, построенных на идеях компетентного подхода, как со стороны руководства вуза, так и со стороны студентов будет возрастать.

Анализ полученных результатов позволяет отметить положительные тенденции усвоения материала в процессе обучения по разработанной программе. Как показали полученные данные, дальнейшее совершенствование подготовки в области формирования профессиональной компетенции специалистов связано с более активным вовлечением студентов в профессиональную среду и увеличением времени, отводимого на профессионально ориентированные дисциплины по выбору студентов.

Рис.1

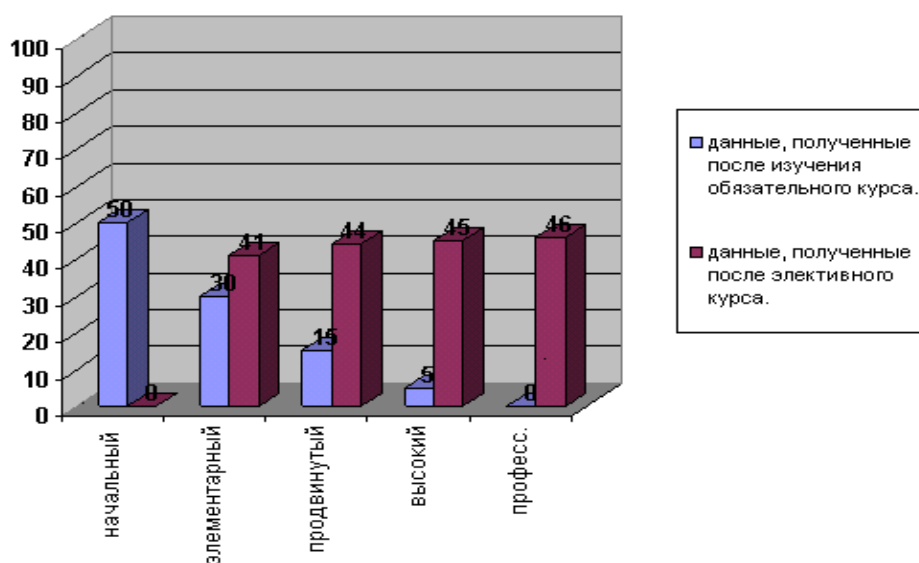

Рисунок 1. Результаты анализа сформированности компетенций студентов в процессе проведения элективных занятий в КГТУ им. И.Раззакова

Формирование профессиональной компетенции обусловлено стремлением привести в соответствие уровень подготовки специалистов с высшим образованием с потребностями рынка труда.

Компетентный подход связан с социальным заказом на образование со стороны работодателей – тех, кому нужен компетентный специалист. Это возможно только тогда, когда образование становится лично значимой деятельностью студента. Такое образование обусловлено целенаправленной познавательной активной работой студента.

В условиях модернизации высшего образования в значительной мере возрастает роль самого студента, его активной позиции по отношению к изучаемым дисциплинам. Наличие профессиональной компетентности – это условие, при котором результаты образования являются значимыми как для самого студента, так и за пределами системы образования. Введение элективных курсов (дисциплин по выбору студентов) способно кардинально изменить отношение студентов к тому, чему и как их обучают в вузе.

Использованная литература:

1. Сейтешев А.П., Бекманова А.Б. Пути совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей в условиях университета.- Алматы, 2000.- 96с
2. Сластенин В.А. Формирование личности учителя в процессе профессиональной подготовки – М. Просвещение 1987.-187с.
3. Ростунов А.Т. Формирование профессиональной пригодности. – М., 1984. – 176 с.

* * *

Окуучулардын билим, билгичтик көндүмдөрүн өздөштүрүүдө тесттик тапшырмалардын мааниси

Бешкемпирова В. К. - ТалМУ

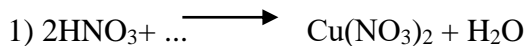
Окуучулардын билим, билгичтик жана көндүмдөрүн текшерүү системасынын андан ары жакшыртылышына жараша мектептин окуу-тарбия процесси жогорулайт. Ошондуктан химия сабагын окутууда өз алдынча өздөштүрүүгө багытталган тесттик тапшырмалардын үлгүсү иштелип чыкты. Тест окуучунун ички өзгөчөлүктөрүн ар тараптан изилдөөнүн каражаты болуп эсептелет. Мугалим сабактын каалаган жеринде ар бир окуучунун материалды өздөштүрүү процессин, акылынын өнүгүү жолун көзөмөлгө ала албайт. Ошондуктан материалды окуучулар канчалык даражада түшүнүп кабыл алып жаткандыгы жөнүндө мугалим окуучулардан оозеки же жазуу түрүндө жоопторду алат. Текшерүүнүн оозеки жана жазуу формасы окуу процессинде басымдуу колдонулуп келет. Сабакты оозеки текшерүү аркылуу класстагы бардык окуучулардын билимдерин аныктап алууга мугалимдин мүмкүнчүлүгү жетпейт. Ошондуктан химия сабагында тесттерди колдонууда окуучулар толук камтылат. Химия сабагында тесттер теманы, бөлүмдү жыйынтыктоо учурунда колдонулуп, бардык окуучулардын материалды кандай өздөштүргөнү боюнча маалымат ала алат. Тест текшерүү процессинин бардык түрүндө ишке ашат, окуу процессинин бүткүл этабында ар бир окуучунун материалды өздөштүрүүдөгү билимдери, билгичтиктери жана көндүмдөрү, жөндөмдөрү аныкталат. Тестти уюштуруу, даярдануу мугалимдердин бир топ иш-аракеттерин талап кылды. Тесттик тапшырмаларды түзүү үчүн тапшырмалардын ар биринин максаттуулугун талдоо, окуучунун кетире турган катачылыктарын изилдөө, жыйынтыктоочу материалдар даярдалды. Химия сабагында тест аркылуу окуучунун билимди өздөштүрүүсү көзөмөлдүккө алынды жана ар бир окуучунун билимин текшерүүгө ыңгайлуу экени далилденди. Тестти жүргүзүүнүн негизинде окуучунун билим деңгээлиндеги кемчиликтердин себебин, кайсы билим (элементтер) өздөштүрүлбөй калганын аныктап берди. Тесттерди колдонуу текшерүүнүн башка формалары менен оптималдуу айкалыштырылганда гана тиешелүү оң натыйжаларды бере алат

Окуучулардын көңүл буруусун калыптандыруу үчүн тесттер

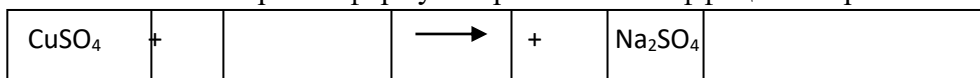
Окуучулар даяр чайналганды жутканга көнүшкөн, алардын аң-сезимдүү өздөштүрүү жөндөмдүүлүгү жокко эсе. Мисалы, мугалимге суроону аз беришет жана эффективдүү конспектилөөнү да биле беришпейт. Аудиторияда активдүү жумушту уюштуруу кыйын. Окуучулардын көңүл буруусу реанимациядагы жашоо сыяктуу ичке жипчеге гана илинип турат. Көңүл бурууну окуучуга мамиле түзүү аркылуу колдоого болот, б.а. суроолорду көп берүү менен аларга жооп издетүү аркылуу, өз ара байланыш дайыма үзгүлтүксүз болушу зарыл. Химия сабагында окуучулардын көңүл буруусун өнүктүрүү үчүн ар кандай тесттик тапшырмалардын үлгүсү иштелип чыкты.

Элементтердин ордун бош таштоо

А. Реакциянын теңдемесиндеги бош калган орундарга заттардын формуласын койгула. Кычкылдандыргыч жана калыбына келтиргичтерди көрсөткүлө

Б. “Химиялык лабиринт” формулаларын жана коэффициенттерин аныктагыла

Ой-жүгүртүүнү изилдөөгө арналган тест

Ашыкча маалыматтар

Тапшырма “Ашыкчасын алып ташта”

- А) көмүртек, алмаз, карбид, графит, к
 Б) акиташ, бор, мрамор, малахит.

В) акиташ сүтү, өчүрүлгөн акиташ, акиташ суусу.

Тапшырма “Үчүнчүсү ашыкча”

Үч мамычага жазылган заттардын формуласы берилген. Ар бир саптан бул бирикмеге тиешеси жок заттын формуласын чийип салгыла.

HCl	CuO	H_2SO_4
NaOH	$\text{Fe}(\text{OH})_3$	HCl
Al_2O_3	ZnBr_2	CaCO_3

Химия сабагындагы лабораториялык жумуштарды аткаруудагы тесттер

Катаны оңдоо

Берилген суутекти алуучу прибордун схемасынан катасын тапкыла жана туура чыгарылышын көрсөткүлө. Суутек алуучу приборду эксперимент түрүндө жыйнагыла, суутекти алагыла жана анын бар экендигин далилдегиле.

Каталары:

1. Күмүш менен азот кислотасы аракеттенишкенде суутек пайда болбойт.
2. Кислотанын ордуна туз кислотасын алуу керек.
3. Экинчи пробирканы жаппагыла, система боюнча ал ачык турушу керек.

Суутек абага салыштармалуу жеңил болгондуктан, анын оозу ылдый каратып жайгаштырылат.

Ошондуктан химия сабагынан билим алууда окуучулар химиялык жана башка маалыматтарды эске тутуу, сактоо, кайра жаратуу жана кайра иштетүү аркылуу эс тутумду өнүктүрөт.

-Салыштыруу ыкмасында колдонулуучу тесттер :

Антонимдерди тандагыла:

А) кислоталык –	Б) акцептор –
В) металл -	Г) уюлдуу –
Д) жөнөкөй -	Е) экзотермикалык -

1.Окуучулардын ой жүгүртүүсүн калыптандыруучу тесттер

Тамга менен берилген формулаларга туура келүүчү цифралар менен берилген аталыштарды тандагыла:

1.Көмүр кислотасы	А. HgO
2.Сымаптын (II) оксиди	Б. Mn ₂ O ₇
3. Цинктин гидроксиди	В. Ba(OH) ₂
4. Азот кислотасы	Г. H ₂ CO ₃
5. Марганецтин (VII) оксиди	Д. Zn(OH) ₂
6. Фтордуу суутек кислотасы	Е. HF
7. Фосфордун (V) оксиди	Ж. P ₂ O ₅

8. Барийдин гидроксиди 3. HNO_3

2. Закон ченемдүүлүктөрдү изденүүчү тесттер

Берилген объектилерден бириктирүүчү белгилерди тапкыла:

1. Кычкылтек - озон, ;
2. H_2 , Na_2S , Al_2S_3 , MgS ;
3. SO_2 , H_2SO_4 , Na_2SO_4 , H_3PO_4 ;
4. HCl , HNO_3 , H_2SO_4 , H_3PO_4 ;
5. $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2$, $1s^2 2s^1$, $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2$, $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 4s^2$;
6. Li, Na, K, Rb, Cs;

Ой жүгүртүүчү иш-аракеттерди аткаруу боюнча тапшырмалар

Логикалык тесттер.

А,Б,С,Д элементтери ABCD_3 составындагы бирикмени пайда кылат. А элементинин атомунун яросунун составында 11 протон бар. Б элементи эки атомдон турган төмөнкү молекулалык массага ээ болгон газды пайда кыла алат. С элементи эки энергетикалык деңгээлге ээ, сырткы катмарында толуп бүткөнгө канча электрону жетпесе ошончо электрону бар. Д элементи бардык оксиддердин составына кирет С элементи менен CD_2 бирикмесин пайда кылат, бул газ фотосинтез процессинде кеңири пайдаланылат.

ABCD_3 составына ээ болгон бирикменин формуласын аныктагыла. Бул заттын систематикалык аталышын тапкыла.

Колдонулган адабияттар

Бекбоев И, Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы.

Калдыбаев С. Тестти окуу процессинде колдонуунун теориялык жана практикалык мааниси

Чернобельская Г. М. Методика обучения химии в средней школе

Чернобельская Г. М. Основы методики обучения химии

* * *

УДК 37.091.3

Teaching English through Cooperative Learning

Mambetalieva A. - JASU

Foreign language teaching has developed and gained diverse achievements in recent years. Various kinds of approaches, such as grammar-translation, audio-lingual, natural approach etc, emerged and dominated the field of FLT in different periods. Nowadays, English has been an international language and is used to a greater and greater degree. However, not all the learners who involve in English-learning could end up with fruitful rewards. One serious problem is quite astonishing: most learners, though they have mastered a great number of vocabularies and could engrave a great deal of grammatical rules in their minds, can hardly speak out a complete sentence, or write down a correct one. One of the biggest problems teachers face is to teach a class with the students of different levels. Some are efficient learners of English, some are less efficient learners, and some are problem learner, which makes it difficult for the teachers in class. Some students, especially the less efficient ones, have no interest in English, so they don't like to participate in the activities. If the teachers pay more attention to those students, that is to say, teach at a slow speed, the efficient students will feel bored. If not, the less efficient students will feel they are neglected. In order to deal with this situation, this paper intends to find out an effective way to help students enhance their reading and speaking ability and introduces cooperative learning into the classroom. The paper tries to show the positive effects of

cooperative language learning on foreign language learning and teaching. In the foreign language learning classrooms, cooperative language learning provides students with the necessary academic and social skills. The paper reveals cooperative learning benefits language learning in many aspects.

Cooperation is working together to accomplish shared goals. Cooperative learning is the instructional use of small groups so that students work together to maximize their own and each other's learning. In order to have small groups work together successfully, a teacher has to compose five essential elements in each lesson. According to David Johnson and Roger Johnson there are five basic elements that allow successful small-group learning: **Positive interdependence:** Students feel responsible for their own and the group's effort.

Face-to-face interaction: Students encourage and support one another; the environment encourages discussion and eye contact.

Individual and group accountability: Each student is responsible for doing their part; the group is accountable for meeting its goal.

Group behaviors: Group members gain direct instruction in the interpersonal, social, and collaborative skills needed to work with others occurs.

Group processing: Group members analyze their own and the group's ability to work together. Systematically structuring those basic elements into group learning situations helps ensure cooperative efforts and enables the disciplined implementation of cooperative learning for long-term success.

The following cooperative strategies and activities were designed for teaching team building and English language skills to English language learners. However, they could be easily modified for a variety of content areas. Structures are content-free ways of organizing social interaction in the classroom and typically involve a series of steps. Activities are almost always based on a specific content-bound objective and are not applicable to a wide range of academic content. By contrast, structures may be used repeatedly with almost any subject matter, at a wide range of grade levels, and at various points in a lesson. Different structures are used to accomplish distinct objectives, such as teambuilding (getting students acquainted and building mutual support within teams), class building (creating a positive classroom climate), communication builders (learning how to communicate effectively), content mastery (acquiring basic skills), and concept development (acquiring higher order thinking skills) Among the most well-known strategies are **Jigsaw, Student-Teams Achievement-Divisions (STAD), Think-Pair-Share and Numbered Heads**.

Jigsaw - Groups with five students are set up. Each group member is assigned some unique material to learn and then to teach to his group members. To help in the learning students across the class working on the same sub-section get together to decide what is important and how to teach it. After practice in these "expert" groups the original groups' reform and students teach each other. Tests or assessment follows.

In **Student-Teams Achievement-Divisions (STAD)** students are assigned to four member heterogeneous teams. The teacher first lectures. Students master the material and discuss together to prepare for a quiz related to the lecture. Students take quizzes on the material individually. Each team's score will be the average score of the four team members. This score will be compared to members' previous scores. If a team's score meet or exceed certain criteria, members will get certificates or other rewards.

The think, pair, share is a cooperative learning strategy that encourages individual participation and is applicable across all grade levels and class sizes. Students think through questions using three distinct steps. During the first step individuals think silently about a question posed by the instructor. Individuals pair up during the second step and exchange thoughts. In the third step, the pairs share their responses with other pairs, other teams, or the

entire group. Often, students are more comfortable presenting ideas to a group with the support of a partner. In addition, students' ideas have become more refined through this three-step process. The think, pair, share structure increases the kinds of personal communications that are necessary for students to internally process, organize, and retain ideas. In sharing their ideas, students take ownership of their learning and negotiate meanings rather than rely solely on the teacher's authority. Additional benefits of using the think, pair, share structure include the positive changes in students' self-esteem that occur when they listen to one another and respect others' ideas. Students have the opportunity to learn higher-level thinking skills from their peers, gain the extra time or prompting they may need, and gain confidence when reporting ideas to the whole class.

Numbered Heads - a team of four is established. Each member is given numbers of 1, 2, 3, and 4. Questions are asked of the group. Groups work together to answer the question so that all can verbally answer the question. Teacher calls out a number (two) and each two is asked to give the answer.

Using the above mentioned cooperative learning strategies plays a great role in teaching English. They help to make the lesson more interesting, more effective. Cooperative learning seems a potential solution to teaching problems. It is one of the teaching methods to improve language learning, academic achievement and social skills by students' interaction. The teacher usually observes students' interaction and encourages all groups to work together effectively during the classroom activities. Successfully Cooperative Learning contains two factors (a) the teacher first task is to induce students to produce active learning (b) teachers have to provide necessary proficient knowledge, and inducement to work harder cooperatively; before the class the teacher should offer designs and arrangement of curriculums. Students have more opportunities to practice English and to learn more effectively from classmates as well as teachers. It also helps exercise students' social skills and interpersonal relationships through interactions with group members.

Even if cooperative learning potentially appears to improve language teaching, EFL teachers need to develop a clearly helpful teaching method in EFL classrooms. We try to assist those who want to use cooperative learning strategy, or will be going to use better understand what cooperative learning is and seek the balance between cooperative learning and traditional teaching. To better understand cooperative learning, the comparison of the differences between a cooperative learning environment and a traditional environment is necessary. Let's compare whether cooperative learning strategies or traditional teaching methods can better serve teachers teaching English and thus bring greater progress. With a big class in teaching, teachers still make use of the traditional teaching methods; there is little interaction among teachers and students. Naturally, the teacher usually spends a lot of time speaking and explaining curriculum in class. Students are required to sit in their seats passively and listen to the lecture attentively. Students tend to memorize English grammar rules, rote vocabulary, and translation skills from the textbooks. Traditional teaching instructions focus on grammatical rules, memorization of vocabulary and translations of texts. The teacher controls everything and does a lot of grammatical analysis and translation. In teacher-directed speech, the most common activity was teacher initiation, student response and teacher evaluation.

A teacher in the cooperative learning plays a role as a supporter, facilitator, observer, change agent, and adviser. Teacher's role is to arrange the students in heterogeneous groups, to provide students with proper materials, and to design structural systematic teaching strategy. A teacher in the traditional classroom is as a teacher-dominated, controller, and authority. In cooperative learning teaching activities students work together effectively and will be group discussion develop teamwork skills and students interact in a positive interdependence two-way communication. In traditional instruction students focus on drills and practice as well as memory and review of knowledge interact in a negative interdependence one-way transmit. Teacher

evaluates the emphasis of both learning process and outcomes in cooperative learning but in traditional teaching teacher emphasizes the learning outcomes.

Compared with traditional language teaching, cooperative language learning conforms to the developmental trend of language teaching method and possesses considerable advantages. Although the teaching strategy of cooperative learning help teachers to create a student-center environment where the students reach the achievement of academic, affective and social-interpersonal development.

Through cooperative learning approach, speaking activities can be highly motivated and students can be willing to open their mouth instead of being afraid of making mistakes in front of the whole class. If teachers have set up the activity properly, and can give useful feedback, students will get tremendous satisfaction from it. Interaction in small groups, as discussed in the paper, provides a basis for language acquisition. With learners working in groups or pairs they learn how to read and speak effectively, how to work out what texts mean how to gather important information, how to work well in cooperation with others and how to solve language problems in a systematic way. They become skilled at cooperating with others, and express their own opinions, ideas and feelings, guided by the teacher.

In conclusion we can say that teaching English through cooperative learning plays a great role in teaching English and above-mentioned activities enables students to learn together cooperatively in the classroom. When learning is structured cooperatively, students work on an academic task with each other, rather than competitively or individually. They help each other to learn. The learning activities in this work help students explore the idea of cooperation itself as it affects them, their classroom, friends, communities, and the broader society. Cooperative learning is a successful teaching strategy in which small teams, each with students of different levels of ability, use a variety of learning activities to improve their understanding of a subject. Each member of a team is responsible not only for learning what is taught but also for helping teammates learn, thus creating an atmosphere of achievement. In a word, cooperative learning method helps students become a real language user in and out of English classroom.

References:

1. Adams, I. W. "Exploring the efficacy of cooperative/collaborative learning": The experience of college teachers. University of New Orleans, New Orleans, LA., 2000.
2. Cohen, E. G. "Designing group work: Strategies for the heterogeneous classroom" (2 ed.). New York: Teachers College Press, 1994
3. Johnson, D. W. and Johnson, R. T. "Cooperation in the Classroom" (6th ed.). Edina, MN: Interaction Book Company, 1999
4. Slavin, R. E. "Cooperative learning: Theory, research and practice". 2nd ed Boston: Allyn and Bacon, 2000
5. The Journal of Human Resource and Adult Learning Vol. 3, Num. 2, December 2007
6. www.teachervision.fen.com

* * *

УДК 37.091.3

**Жогорку окуу жайларда «Азыркы кыргыз тили» курсун
өз алдынча интенсивдүү окуп-үйрөнүү**

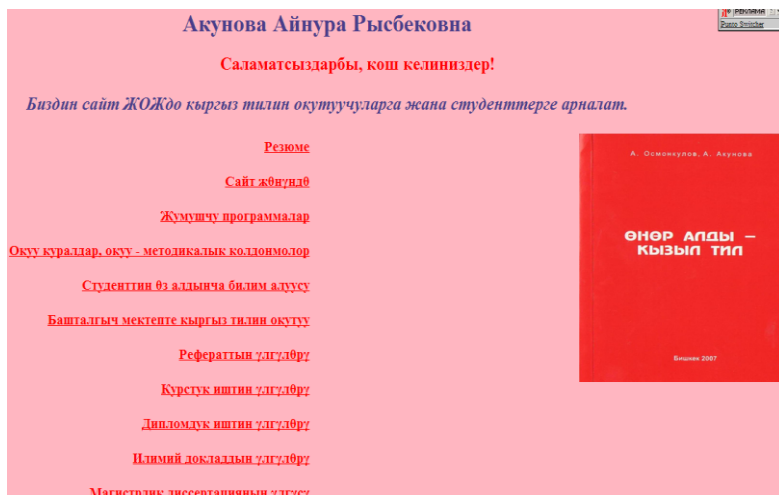
Акунова А.Р. - И.Арабаев атындагы КМУ

Азыркы мезгилдеги коомдун социалдык-экономикалык өнүгүү этабында өз алдынча таанып билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон инсандарды калыптандыруу өзгөчө мааниге ээ болуп жатат. Бул бир катар факторлорго байланыштуу. Биринчиден, өз алдынча чыгармачылык ишмердүүлүккө ээ болгон инсан ар дайым стандарттуу ой жүгүрткөн адамдан бөтөнчө статуста турат. Ал берилген тапшырманы, аткарган өз ишин сапаттуу жана тез аткарат. Экинчиден, кайсы гана багыт болбосун жаңы билимдерди үйрөнүүгө жөндөмдүү болот. Чыгармачыл ой жүгүртүү деңгээли да көтөрүлөт. Белгилүү интеллектуалдуу көрөңгөсү бар гана адам прогрессивдүү технологияларды үйрөнөт, идеяларды жаратат жана коомдун өнүгүшүнө өз салымын кошо алат. Үчүнчүдөн, турмушта тандалган туура жол, ылайыктуу кесип, жагымдуу шарт өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүгү аркылуу ийгиликти жаратат, бул болсо, инсандын өздүк багытынын күчтүү булагы, үзгүлтүксүз өнүгүүгө, өзүн-өзү кесипкөй атаандаштыкта күчтүү болушуна ар дайым керектүү адам болушун шарттайт. Мына ушундай инсандарды окутуп, тарбиялоодо жалпыга мамиле, жаңыча шарттар түзүлүшү зарыл. Төртүнчүдөн, адам өз алдынча демилге көтөрүп кылган ишинен эмоционалдык канааттануу, алса, чыгармачыл ишмердүүлүк жагынан психологиялык маанай жаратат. Бешинчиден, мына ушундай сапаттарга ээ чыгармачыл, интеллектуалдык потенциалы күчтүү инсандары бар коомдун жашоо деңгээли жогору болот.

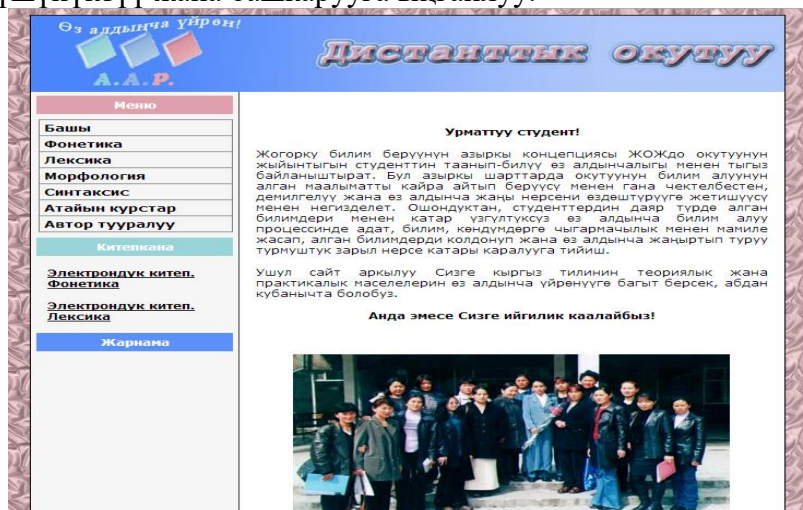
Мына ушундай артыкчылыктарга карап, учурда өз алдынча таанып билүүсү өнүккөн, ал тургай анын эң бийик формасына – чыгармачылык активдүүлүккө ээ болгон адамдарды калыптандыруу билим берүүнүн алдында турат. Чыгармачыл ишмердүүлүккө ээ адистер, репродуктивдүү ишмердүүлүккө гана ээ адистерден айырмаланып турушат. Чыгармачыл адис өз билимдеринин тажрыйбасын колдонуу менен ийгиликтүү түрдө изилденип, үйрөнүлүп, билим берилип жаткан объектти түрдүү өңүттөн ачып бере алат.

Таанып билүүнүн өзгөчө, мол булагы катары веб-сайттар 20-кылымдын аягынан тарта жашообузга сүнгүп кире баштады. Билим алуучулар өз алдынча изденүү менен билимдерин толуктап, жаңыртып, керектүү материалды дүйнө алкагы боюнча таап, окуп, өзүнө көчүрүп алууга ыңгайлуу формасы менен азыркы муундун жашоо-турмушунун ажырагыс бир бөлүгү катары каралып калды. Интернет мейкиндигинен керектүү болгон сапаттуу материалды табуу, аны өзүнүн керектөөсүнө карай жеткиликтүү, өздүк кабыл алуу өзгөчөлүгүнө ыңгайлуу формада туура табуу маселеси жаралат.

Интернет мейкиндигиндеги www.akunova25.narod.ru өздүк сайты 2007-жылы түзүлгөн. Жогорку окуу жайларынын кыргыз тилин үйрөткөн окутуучуларга жана студенттерге арналган алгачкы саамалык. Сайттын максаты - болочок башталгыч мектептин мугалимдерин даярдоодо окутулган дисциплиналардын жумушчу программаларын, окуу курал, методикалык колдонмолорун пайдалануу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү; «Тил илимине киришүү», «Азыркы кыргыз тили», «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуу» ж.б. дисциплиналар боюнча студенттин өз алдынча иштөөсүн окуу-методикалык жактан камсыздоо. Сайтты башкаруу деңгээли өтө жөнөкөй жана жалпыга түшүнүктүү жасалганы менен колдонууга ыңгайлуу.

Жогорку билим берүүнүн азыркы концепциясы ЖОЖдо окутуунун жыйынтыгын студенттин таанып-билүү өз алдынчалыгы менен тыгыз байланыштырат. Бул азыркы шарттарда окутуунун билим алуунун алган маалыматты кайра айтып берүүсү менен гана чектелбестен, демилгелүү жана өз алдынча жаңы нерсени өздөштүрүүгө жетишүүсү менен негизделет. 2008-жылдан тарта иштеп жаткан www.akunova.orgfree.com өздүк Интернет сайты студенттин «Азыркы кыргыз тили» дисциплинасы боюнча билимди өз алдынча изденип алуусун, сырттан окуу бөлүмүндөгү студенттердин окуу ишмердүүлүгүн натыйжалуу уюштуруу максатында иштелип чыккан. «Өз алдынча үйрөн!» деген девиздин алдында кыргыз тилинин фонетика, лексикология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрү боюнча негизги жанга кошумча атайын окуу курстары түзүлүп, электрондук китептер жайгаштырылган. «Сайтка кирүү мүмкүнчүлүгү чектелбеген, түзүлүшү жөнөкөй жана компьютердик сабаттуулугу анча өнүкпөгөн студент үчүн да түшүнүктүү жана башкарууга ыңгайлуу.

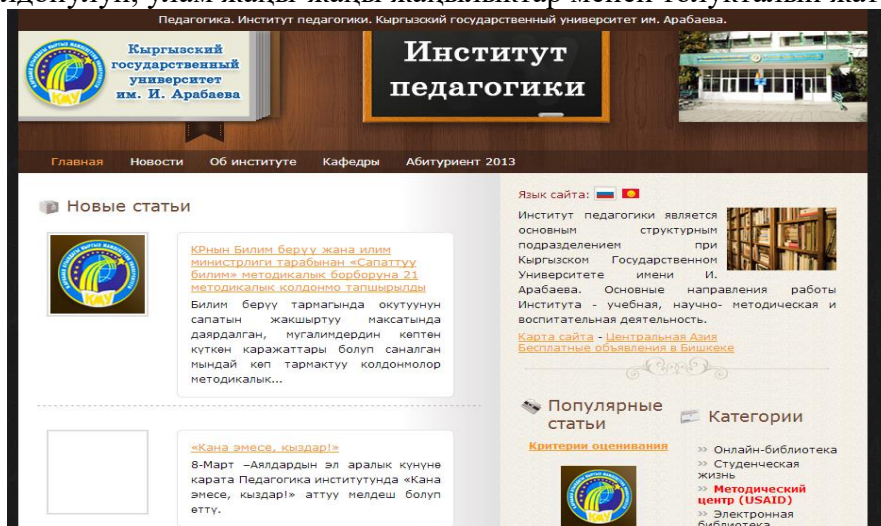

Студенттердин даяр түрдө алган билимдери менен катар үзгүлтүксүз өз алдынча билим алуу процессинде адат, билим, көндүмдөргө чыгармачылык менен мамиле жасап, алган билимдерди колдонуп жана өз алдынча жаңыртуу туруу турмуштук зарыл нерсе катары каралууга тийиш. 2010-жылдан баштап Интернет мейкиндигинде иштеп жаткан www.kyrgyzinfo.ru өздүк сайты студенттерге жана жалпы эле кыргыз элинин жашоо-турмушуна, каада-салтына кызыкдар адамдарга арналып түзүлгөн. Көп кырдуу маалыматтарга жык толгон бул сайттан студент жогорку окуу жайларында окулуп жаткан дисциплиналар боюнча, эмес, өз алдынча иштөөгө берилген тапшырмаларды

аткарууга мүмкүнчүлүк ачып берет. Колдонуу тармагы кең жана кыргыз тилин үйрөнүүнүн ар кайсы баскычы үчүн да колдонууга жарактуулугу менен өзгөчөлөнөт. Тарбиялык, өнүктүрүүчүлүк да милдеттерди аркалайт.

Төртүнчү катардагы www.arunet.kg сайты И.Арабаев атындагы КМУнун структуралык бөлүмүнө кирген Педагогика институтунун өздүк сайты. Бул сайт институттун ишмердүүлүгүн гана чагылдырбастан, институттун окутуучу-профессордук курамдары жазган илимий макалаларды, конференциялардын материалдарын, өзү даярдап жаткан адистиктер боюнча окуган студенттерге пайдалануу үчүн заман талабына шайкеш келген электрондук китепкана, он-лайн китепканаларды түзүп бергендиги менен баалуу. Студенттин өз алдынча билимин өркүндөтүүгө, педагогика, методика тармагында жаңыдан иштелип чыккан эмгектер менен түздөн-түз таанышуу мүмкүнчүлүгүн түзөт. 2009-2012-жылдары Институттун окутуучулары активдүү катышкан USAID «Сапаттуу билим» долбоорунун алкагында иштелип чыккан учур талабына ылайык методикалык колдонмолор, окутуунун кошумча каражаттары мамлекеттик жана официалдуу тилде жүктөлгөн. Бул болсо болчок кесиптин ээлерин калыптандырууда зор мааниге ээ. Учурда сайт активдүү колдонулуп, улам жаңы-жаңы жаңылыктар менен толукталып жатат.

Ар бир ишмердүүлүктүн ийгилиги, анын ичинде окутуу ишмердүүлүгү (мында өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгү өнүгөт жана студенттердин өзүн-өзү өнүктүрүүсү ишке ашат), инсандын активдүүлүгүнүн негизинде анын оптималдуу психологиялык абалы камсыз болот. Студенттердин өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жана калыптандыруу алардын активдүү, эффективдүү, ийгиликтүү ишмердүүлүгү аркылуу

ишке ашат. Кандайдыр бир ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгү ага минималдык энергия жана убакыттын сарпталышы менен ишке ашкандыгында. Окуу ишмердүүлүгүндө бул, мисалы, окуу маалыматтардын сапаттуу түрдө өздөштүрүү жана буга минималдык убакытты, психикалык энергиянын аз сарпталышы эсептелет.

Учурда адамзат тарабынан топтолгон билимдердин көлөмү саат сайын өсүүдө. Мындай жагдайда маалыматтын бардыгын студенттерге жүктөп салуу туура эмес. Заманбап билимдердин топтомунан керектүү билимдер системасын тапканды өздөштүрүү керек. Анын маңызы барып-келип окутуучунун, студенттин ишмердүүлүгүн, сапатын жогорулатууга багытталат, жыйынтыгы теория менен практиканын дал келиши менен текшерилет. Негизги максат болуп студенттин ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандыруу саналат жана өз алдынча ишмердүүлүктүн активдештирүүнүн негизине басым жасалат.

Жыйынтыктап айтканда:

1. ЖОЖдук практиканын анализи студенттердин өз алдынча иштери адистерди кесипке даярдоо системасында дагы эле орчундуу орунду ээлей албай келет;

2. Студенттердин өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгү өнүгүү процессин уюштуруу көлөмдүү моделге ээ болот жана өзүнүн кучагына окутуучуну, студентти, мазмунду, форманы, методду жана окутуунун каражаттарын камтыйт.

3. Өз алдынча иштөө студенттерди билим менен гана эмес, жалпы ыкмалар, билгичтиктер, акыл-эс жөндөмдүктөрүнүн өнүгүшүн камсыз кылат. Мында өзгөчө роль субъектин активдүүлүгүнө таандык. Өз алдынча иштөөнү уюштуруучу тапшырмалар түрдүү проблемалардын чечилишине багытталышы керек.

4. Максаттуу өз алдынча иштердин системасы студенттердин окуудагы активдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн максималдуу эффективдүү шарттарды түзөт жана окуу ишмердүүлүгүн илимий таанып билүү процессине айлантат.

Адабияттар:

1. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. - М.:Просвещение, 1990
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. -М., 1980
3. Абылкасымова А.Е. Познавательная самостоятельность в учебной деятельности студента [Текст] /А.Е. Абылкасымова. – Алматы.: Санат, 1998
4. Аванесов В.С. Методические и теоретические основы тестового педагогического контроля: Автореферат дисс. д-ра пед. наук. - 1994
5. Ажыбаев Д.М. Развитие познавательной деятельности студентов информационными средствами: Автореферат дисс. канд. пед. наук. - Бишкек, 2008
6. Вербицкий А.А., Платонова Т.А. Формирование познавательной и профессиональной мотивации студентов. - М., 1986.
7. Вергасов В.М. Активизация познавательной деятельности студентов в высшей школе.-Киев, 1985

* * *

УДК 37.091.3

Компетенттүү адисти даярдоодо студенттин өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн мааниси

Акунова А., Сейталиева Э. - И.Арабаев атындагы КМУ

Учурда дүйнөлүк аренада, анын ичинде, Кыргызстанда да ар кыл тармактарда иштин мазмунун, формасын, каражаттарын олуттуу өзгөрткөн техникалык прогресс жүрүп жатат. Бул өзгөрүүлөр адамдан ар тараптуу билимге, кошмо кесиптерге ээ болууну шарттап жатат. Илимде болуп жаткан ачылыштар билимдин тез эскирип, адамдан улам жаңы билимдерге ээ болууну, жаңы көндүмдөрдү үйрөнүп турууну талап кылууда. Н.Ф.Талзынанын изилдөөсүндө «100 жыл, ал тургай, 50 жыл мурда жашаган адамга караганда, азыркы мезгилдин адамы абдан көп көлөмдөгү билимге муктаж, анткени алар ээ болгон билимдер салыштырмалуу тез өзгөрүп жатат, башкача айтканда, адис жаңы-жаңы билимдерди өз алдынча үйрөнүп турууга даяр болуп чыгышы керек», - дейт.

Албетте, инсан төрөлгөндөн баштап өмүрүнүн улам кийинки баскычтарында таанып билүү ишмердүүлүгүн табигый жол менен калыптандырып, өнүктүрүп отурат. Бирок максаттуу өз алдынча таанып билүүгө жетүүсү үчүн атайын шарттардын болуусуна муктаж болот. Таанып билүү ишмердүүлүгүнүн эң жогорку баскычы болуп саналган чыгармачыл өз алдынча таанып билүүгө жетүү үчүн билим берүүнүн ар бир баскычында максаттуу, системалуу иш - аракеттер уюштурулушу зарыл.

Педагогикалык ойлордун жаралыш тарыхында таанып билүү өз алдынчалыгы проблемасына улуу дидактар Я.А.Каменский, И.Г.Пестолоци, К.Д.Ушинский, Ж.Ж.Руссо, Л.И.Толстой, М.И.Макаренколор кайрылышкан (окуучуну тарбиялоо жана өз алдынчалуулукту өнүктүрүү боюнча).

Таанып билүүдөгү өз алдынчалуукту өнүктүрүү боюнча бир катар учурдагы дидактар жана психологдордун фундаменталдуу эмгектери жаралды: Л.П.Аристова, С.И.Архангельский, М.А.Данилов, Б.П.Есипов, С.И.Зиноньев, Т.А.Ильина, И.Я. Лернер, М.И.Махмутов, П.И.Пидкасистый, М.Н.Скаткин, Т.И.Шамова, Г.И.Щукина, Д.В.Чернилевский ж.б. Психологиялык-педагогикалык адабияттарга кайрылуу көрсөткөндөй, изилдөөчүлөр бир канча жолу өз алдынча билим алуу ишмердүүлүгүнөн билгичтиктерин калыптандырууга кайрылышкан. Б.Т.Ананьеванын, А.А.Бодалеванын, Л.С.Выготскийдин, А.Н.Леонтьевдин, С.Л.Рубинштейндин, Н.Ф.Талзынанын, Л.М.Фридмандын ж.б. эмгектеринде инсандын өз алдынчалуулугунун ролу аныкталган. Студенттик куракта өз алдынчалуулукту калыптандыруунун маанилүүлүгү жана зарылдыгы И.А.Зимняянын, В.В.Давыдовдун, В.А.Онщуктун, И.П. Подласыйдын, В.С.Мерсиндин, Д.Б.Эльканинин эмгектеринде каралган. Кээ бир изилдөөлөрдө (Е.Л.Толант, Н.Г.Дайри, М.А.Данилов, Б.П.Есипов, Р.М.Микельсон, О.А.Нильсон, И.Т.Огородников, О.П.Околев, А.Н.Бекетов, А.Я.Герда, Н.А.Половникова жана башкалар) «өз алдынча иш», «өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүгү», «өз алдынчалуулук» түшүнүктөрү чечмеленет. Кээ бир адабияттарда (А.А.Аюрзанайн, В.Н.Васильева, А.А.Вербицкий, М.Т.Тарунов, В.И.Горова, М.И.Ерецкий, Т.Е.Ковалева, Т.П.Лизнева, Т.В.Юрченко, Е.К.Осипльнц, Н.А.Половникова, А.Н.Рыбкова жана башка) өз алдынча иштердин окуу процессинде колдонуу окуунун сапатын жогорулатууга алып келери белгиленет.

Окутуунун ар кыл формалары, каражаттары аркылуу белгилүү бир билим берүү баскычында өз алдынча таанып билүү маселелерин чечүүгө арналган В.П.Беспалько, М.А.Данилов, И.А.Зимняя, Т.И.Ильина, И.Я.Лернер, А.А.Люблинская, Б.Ф.Ломов, Н.А.Менчинская, О.А.Нильсон, А.О. Прокубовская, Р.Б.Срода, жана башкалардын изилдөөлөрү жаралды.

Ата мекендик изилдөөчүлөрдөн М.К. Асаналиев, И.А.Ахметова, Д.М.Ажыбаев, Ж.У.Байсалов, И.Бекбоев, А.А.Белан, Н.Е. Ведерникова, А.С.Дөөталиева, Н.И.Ибраева, А.А. Исабеков, В.Г.Каипова, Л.И.Кибардина, М.К.Койчуманов, А.М.Кутнаева, Ш.М.Майлиев, Г.Д.Панкова, Т.И.Рыбина, Р.С. Токсонбаев, К. Төрөгелдиева, У.М.

Халилов, А.Ысыкеев ж.б.лар таанып билүү ишмердүүлүктүн окутуу процессиндеги мааниси, билим берүүнүн ар кайсы баскычында, предметтик алкакта, же болбосо окутуунун ар кыл технологиясында ишмердүүлүктүн бул түрү педагогикалык, психологиялык, методологиялык жактан иликтөөгө алынган.

Бирок инсандын билим берүүнүн ар бир баскычында максаттуу түрдө бир багыттагы компетенттүүлүктү калыптандырууга жетүүдөгү өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүгү изилдөөнүн объектисине алынган элек. Анын ичинен жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн кыргыз тилин өз эне тили катары окутууда өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүгүн системалап жөнгө салуу, калыптандыруу жана өөрчүтүү маселеси колго алынбай келет.

Ал эми азыркы эмгек рыногу адисти даярдап жаткан билим берүү мекемелеринен жөн гана кайсы бир деңгээлдеги билими бар бүтүрүүчүнү эмес, үзгүлтүксүз жаңыланган, жакшыртылган, кеңейтилген билимди өз алдынча алып турууга жөндөмдүү, жаңыланууга, өзгөрүүлөргө ылайыкташып өз билимин, көндүм-адаттарынын деңгээлин жогорулатып, түзөтүп, жакшырта ала турган ар тараптуу компетенцияларга ээ ийкемдүү адисти талап кылып жатат. Ошондуктан, учурда педагог-окумуштуулардын, методистердин алдында өмүр бою үзгүлтүксүз билим алууга жөндөмдүү адисти даярдоо жана бул маселени чечүү проблемасы курч турат.

Учурда жогорку окуу жайларындагы окуу процесси эки стандарттын негизинде жүргүзүлүп жатат. Биринчиси, ар бир адистик боюнча 2007-жылы бекитилген «Жогорку кесиптик толук билим берүүнүн мамлекеттик стандарты», экинчиси 2009-жылы бакалаврларды даярдоо үчүн сунушталган Жогорку кесиптик билим берүү стандарты, үчүнчүсү, бирдей багыттагы адистиктерди топтоштуруп, 2012-жылы сунушталган «Жогорку кесиптик билим берүүнүн убактылуу стандарты». Бул стандарт азыр педагогикалык эксперимент аркылуу сыналып жатат. Демек, азыркы мезгилде жана кеминде төрт-беш жыл дагы ушундай эки стандартты жетекчиликке алуу менен адистер даярдалат, окуу дисциплиналары уюштурулат.

Дүйнөлүк билим берүү системасындагы болуп жаткан өзгөрүүлөр, Кыргызстандын билим берүү концепцияларына, стандарттарына да өз таасирин тийгизбей койбойт. Эгерде ушул мезгилге чейин жогорку билим берүүдө билим алуучулардын билим, көндүм, адаттарын ажыратып карап, аларды калыптандырууга аракет жасалган парадигма, кийинки дүйнөлүк алдыңкы билим берүү тажырыйбасында, анын ичинде Боллон келишиминин негизинде окутуунун кредиттик технологиясын ишке ашыруу, башкача айтканда компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу парадигмасы менен алмашкан өткөөл мезгилди башыбыздан өткөрүп жатабыз. Андыктан окутууга болгон мамилени өзгөрүшү, окутуунун формалары, технологияларынын өзгөрүшүн шарттаган бул стандарттарды бири-бирине салыштырып көрөлү:

Учурда колдонулуп жаткан жогорку кесиптик билим берүү стандарттарынын негизги окшоштуктары жана айырмачылыктары

2007-жылы түзүлгөн стандарт	2009-жылы түзүлгөн стандарт	2012-жылы түзүлгөн стандарт
1. Окуу процессинин модели боюнча:		
«Билим, көндүм, адат» парадигмасына таянылган модель.		«Компетенттүүлүк» парадигмасына таянылган модель
2. Окутуунун мазмуну боюнча:		
Предметтер жана алардын мазмуну белгиленет.		Компетенциялар белги-

		ленип аларды калыптандыруучу предметтер сунушталат.
3. Компоненттерге бөлүштүрүлүшү боюнча:		
Жогорку окуу жайларга тиешелүү компонент - 25%.		Жогорку окуу жайларга тиешелүү компонент - 50%.
4. Окуу мөөнөтү боюнча:		
Окуу мөөнөтү: күндүзгү бөлүмдө 5 жыл, сырттан окуу бөлүмүндө 6 жыл.	Окуу мөөнөтү: күндүзгү бөлүмдө 4 жыл, сырттан окуу, дистанттык бөлүмүндө 5 жыл.	
5. Окуу жүгү боюнча:		
Окуу жүгү саат менен өлчөнөт.	Окуу жүгү кредит менен өлчөнөт.	
1. Бир жыл ичиндеги окуу жүгүнүн көлөмү боюнча:		
Жалпы окуу жүгү- саат.	Жалпы окуу жүгү- саат.	Жалпы окуу жүгү – 240 кредит.
2. Бир жума ичиндеги окуу жүгүнүн көлөмү:		
Жумасына саат көлөмдө.		Жумасына 1 кредит (30 сааттан) ашпайт.
3. Академиялык сааттын чеги боюнча:		
Академиялык саат – 40 мүнөт.	Академиялык саат – 50 мүнөт.	
4. Окуу жүгүнүн бөлүнүшү боюнча:		
Аудиториялык сабактар окуу жүгүнүн 75%ин, өз алдынча иштөө 25%ин түзөт.		Аудиториялык сабактар окуу жүгүнүн 50%ин, өз алдынча иштөө 50%ин түзөт.
5. Аудиториялык сабактардын бөлүнүшү боюнча:		
Лекция жана практикалык сабактардын катышы- 60/40 %.		Лекция жана практикалык сабактар-дын катышы - 55/45%.
6. Педагогикалык практика боюнча:		
Педагогикалык практика жалпы окуу жүгүнүн %ин түзөт.		Педагогикалык практика жалпы окуу жүгүнүн %ин түзөт.
7. Отчеттуулук боюнча:		
Семестрде отчеттуу-лук каралган.		Семестрде отчеттуулук сегизден ашпашы керек.
8. Баалоо формасы боюнча:		
Жыйынтыктоо формасы катары өтүм, сынак эсептелет.		Жыйынтыктоо формасы - сынак.
9. Мамлекеттик аттестациялоо:		
Мамлекеттик аттестациялоо үч дисциплина жана бүтүрүүчү квали-	Мамлекеттик аттестациялоо эки дисциплинадан жана бүтүрүүчү квалификациялык иш боюнча.	

фикациялык боюнча.	иш	
10. Ыйгарылуучу квалификация:		
Адистик ыйгарылат.		Тиешелүү багыт боюнча бакалавр академиялык даражасы ыйгарылат.

Кыргызстандагы жогорку билим берүүдөгү мамиленин өзгөрүшү, тактап айтканда «билим» парадигмасынан «компетенттүүлүк» парадигмага карай багыт алышы, билим берүүнүн концепцияларынын, стандарттарынын өзгөрүшүн шарттады. Учурда жогорку кесиптик билим берүүдөгү жаңы муундун стандарттары түзүлүп, эксперименттен өткөрүлүп, жакшыртылып жатат. Кесиптик жогорку билим берүүнүн алдында мезгил талабына ылайык, эмгек рыногунда бааланган адисти даярдап чыгаруу үчүн жетекчиликке алынуучу укуктук – базалык, нормативдик иш кагаздарын жөнгө салуу, билим берүү процессин толук кандуу жүргүзүүнү ишке ашыруучу окутуунун каражаттарын жакшыртуу, жаңыртып кайра түзүү сыяктуу маселелер турат.

Адабияттар:

1. Жогорку кесиптик билими берүүнүн мамлекеттик стандарты. 550000- Педагогикалык билим берүү.- Б., 2012.
2. Лернер И.Я. Критерии уровней познавательной самостоятельности учащихся // Новые исследования в педагогических науках.- М.: Педагогика. - 1971. - №4. – 18-19 б.
3. Лизнева Т.П. Формирование умений и навыков самообразования у студентов в процессе выполнения учебно-творческих заданий: Дисс. . канд. пед. наук. Минск, 1993
4. Лингарт И. Процесс и структура человеческого учения. - М., 1970
5. Лукинова Н.Г. Самостоятельная работа как средство и условие развития познавательной деятельности студента: Автореф. дис. .канд. пед. наук. - М., 2003

* * *

УДК 37.091.3

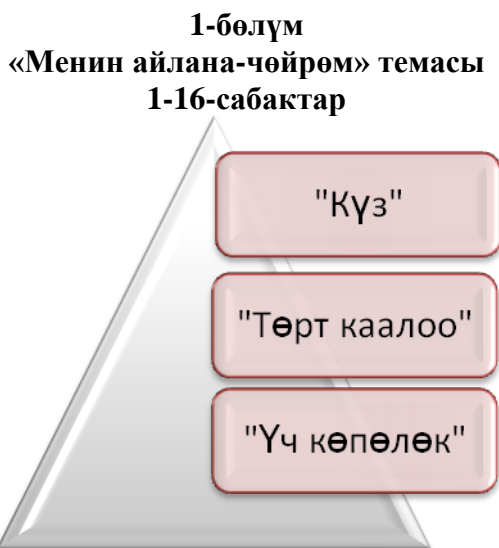
Башталгыч мектепте кыргыз тилин текстке негиздеп окутууну уюштуруу

Чокошева Б.С. - И.Арабаев атындагы КМУ

Билим берүү тармагында башталгыч мектептин куррикулумунун негизинде окуу процессин уюштуруу үчүн предметтер боюнча жаңы муундун окуу китептери иштелип чыкты. Кыргыз тили боюнча даярдалган окуу китеп жана анын методикалык колдонмосу окуу, жазуу, тарбия иштерин уюштурууда текстке негиздеп (окуучунун сөзүн өстүрүү жана байланыштуу кебин өөрчүтүү максатында), инсанга багытталган окутууну жайылтууну максат кылат. Ар бир сабакта жана ар бир өтүлүүчү жаңы теманын үстүндө окуучуларды машыктырууда ошол тиешелүү текстке улам кайрылып туруу зарыл. Башкача айтканда, мындан мурунку эне тили боюнча жазылган окуу китептеринде ар бир көнүгүү, тапшырманы иштетүүдө улам жаңы тексттер колдонулса, бул окуу китебинде бир текстти изилдөө, окуп-үйрөнүү аркылуу бир, же бир нече темадагы сабактар уюштурулуп, ошол тексттин тегерегинде жана ошол текст сунушталып жаткан бөлүмдүн темасына, максатына

ылайыкталган көнүгүү, тапшырмалар системасын иштөө сунушталат. Ошону менен бирге окуучунун интеллектин (жөндөмүн) ачып, аны өстүрүп, өнүктүрүүгө да жардам берет.

Төмөндө 3-класста өтүлүүчү 1-чейректин алгачкы сабагын пландаштыруунун жаңычыл ыкмасын сунуштайбыз.

«Менин айлана-чөйрөм» бөлүмүндө өтүлүүчү сабактардын максаты:

1. Билим берүүчүлүк: Окуучулар тексттерди изилдөө менен 2-класста өтүлгөн темаларды кайталашат; Кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, андагы тыбыш, тамга маселелерин алардын бөлүнүштөрү (үндүү, үнсүз тыбыштар, жоон, ичке, кыска, созулма үндүүлөр) жөнүндөгү билимдерин тереңдеттишет.

2. Өнүктүрүүчүлүк: Окуучулар тексттерди окуу менен өзүн курчап турган чөйрө жөнүндөгү билим, билгичтик, көндүмдөргө ээ болушат. Жыл мезгилдери, үй-бүлө жөнүндөгү түшүнүктөрү кеңейет. Алардын адам жашоосундагы мааниси, орду жана ролу жөнүндө билгичтиктери артат. Сөз байлыгы, байланыштуу кеби өөрчүйт. Туура, таза жазуу көндүмдөргө ээ болушат.

3. Тарбия берүүчүлүк: Окуучулар тексттерди үйрөнүү аркылуу үй-бүлөсүн сүйүп, сыйлай билүүгө; улууларды урматтап, аларга көңүл бурууга; өзүн курчап турган чөйрөнүн жаратылышын түшүнүүгө, аларга жакшы мамиле кылууга; адам баласы үчүн керек болгон азык заттарды өстүрүүдөгү эмгекти билүүгө баалоого; өзүн курчап турган чөйрөдөгү маселелерди туура кабыл алууга, чечүүгө тарбияланышат.

1-сабак

Сабактын темасы: 2-класста өтүлгөндөрдү кайталоо.

Текст: Күз. (I бөлүк)

Сабактын максаты:

Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
Окуучулар 2- класста алган билимдерин кайталап, өркүндөтүүгө умтулушат.	Окуучулар алган билимдеринин негиздерин турмушунда колдоно алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат.	Окуучулар өз ойлорун айтууга, бири-биринин пикирин угууга, эркин жана ырааттуу баяндап берүүгө үйрөнө алышат.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз,

Эгерде окуучу 2-класста	Эгерде окуучу өткөн	Эгерде окуучулар жуп,
-------------------------	---------------------	-----------------------

алган билимдерин эске түшүрө алса.	жылдагы окуу материалдарынын негизинде тыбыш, сөз, сүйлөмдөргө талдоо жүргүзө алса.	топтордо иштөөдө бири-биринин пикирин угуу, ойлорун баяндап бере алышса.
------------------------------------	---	--

Сабактын тиби: Кайталоо жана билимдерди жалпылоо сабагы

Сабактын формасы: Практикум сабак

Сабактын методдору: Аңгемелешүү, түшүндүрүү, суроо-жооп, көрсөтмөлүүлүк, китеп менен иштөө, изилдөө, интерактивдүү ж.б.

Сабакта колдонулуучу каражаттар: Окуу китеп, окуу куралдар, сөздүктөр, дидактикалык материалдар, карточкалар, сүрөттөр, техникалык каражаттар

I. Даярдоо.

1. Даярдоонун алды.

- а) Сабак өткөнгө чейин китептеги окуу материалдарын карап таанышыңыз.
- б) Окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө карата көнүгүүлөргө алымча-кошумча киргизиңиз.
- в) Сабакка колдонуучу каражаттарды даярдаңыз. (Сөздүктөр, дидактикалык материалдар, көрсөтмө куралдар ж.б.)
- г) Окуучуларды сабакка уюштуруңуз. Окуу куралдарын даярдатып, сабакты кабыл алууга жагымдуу ыңгайлуулукту түзүңүз.

2. Акыл даярдыгы.

а) Окуучулардын мурдагы алган билимдерин эске түшүрүңүз. 2-класста өтүлгөн материалдар боюнча аңгемелешиниз.

1. Жайкы каникулуңар кандай өттү?
2. Жаңы окуу жылына кандайча даярдандыңар?
3. 2-класста Кыргыз тилинен эмнелерди үйрөнгөн элеңер?

б) Таяныч сөздөр менен иштеңиз.

Таяныч сөздөр: күркүрөгөн күз, төрт мезгил, коон, алма, май, майрам, той.

Бул сөздөрдүн маанилерин окуучулар менен талкуулаңыз. Ал сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүп, ойлорун айтышсын.

в) Текстти таануу жана болжолдоо.

Окуучуларга ырдын биринчи куплетинин биринчи сабын (Он эки айдын үч айы) акыркы куплетинин аяккы сабын (Самоор-самоор чай кайнап) жана таяныч сөздөрдү (күз, коон, алма, майрам, той) окуп бериңиз. Ошондон кийин окуучуларга ырдын текстти эмне жөнүндө болорун айттырыңыз.

г) Максатты аныктоо.

Угуу, окуу жана жазуунун максаттарын окуучулар менен биргелешип, аныктаңыз. Төмөнкү суроолордун тегерегинде аңгемелешиниз.

1. Бул ырдын тексттин окуунун максаты эмне?
2. Мындан эмнени үйрөнөсүңөр?
3. Эмне пайда берет?
4. Күз айларынын кандай артыкчылыктары бар экен?

д) Көнүгүүлөрдүн түрүн, ыкмасын, техникасын аныктаңыз. Алардын оозеки, жазуу, оюн түрүндө, өз алдынча, топто, класста же үйдө аткарыла турганын аныктап алыңыз. 1-көнүгүү окуучулар суроолорго оозеки жооп берүү менен, 2-3-көнүгүүлөрдү жазуу жүзүндө, 4-көнүгүү топто, 5-көнүгүүнү өз алдынча иштетсеңиз болот.

II. Түшүнүү.

1. Угуу, окуу жана визуалдык окуу иштери.

- а) Ырдын текстин көркөм окуп бериңиз же аудиодон уктуруңуз.

б) Окуу. Окуучуларды жарыя, купуя, же чынжырча түрүндө окутуңуз.

в) Визуалдык окуу. Сүрөттөр боюнча ырдын мазмунун айтып берүүнү уюштуруңуз. Окуучулардын дагы кандай сүрөт кошумчалай турганын сураңыз.

2. Мааниси түшүнүксүз сөздөр менен иштөө.

Тексттен мааниси түшүнүксүз сөздөрдү аныктаңыз. Алар төмөнкү сөздөр болушу мүмкүн: күркүрөгөн, коңур, туш тарап, аңыз, мүнүшкөр, бөксөрбөй.

Бул сөздөрдүн маанилерин алардын ордуна колдонуучу сөздөр же сүрөттөрдүн жардамы менен түшүндүрүңүз.

3. Текстти изилдөө.

Тексттин мазмуну боюнча өзүңүз же бири-бирине суроо бердиртиңиз. Жалпы окуучуларга суроо, тапшырмаларды бериңиз. Мындан тышкары төмөнкү тапшырмаларды аткартыңыз:

1-көнүгүү. Суроолорго оозеки жооп алуу.

Сөз байлыгын өстүрүү. Окуучуларга тексттеги, текстке байланыштуу жаңы сөздөрдү үйрөтүңүз.

Күркүрөгөн күз айы – берекеси көп, бышыкчылык, жер-жемиштер бышып, төгүлгөн кез, жыйын-теринге карата эмгек күчөгөн кез. Окуучулардан 2-3 өөн жасалма алма дарагынан алма тердиртип, ящиктерге салдыртуу, доскада тартылган талаадан коон, дарбыз үздүрүп жыйнатуу менен көрсөтсөңүз болот.

Мүнүшкөр – куш таптаган адам. Ал бүркүттү бөдөнө, түлкү, коён ж.б. кармап алганга үйрөтөт, багат.

Бөдөнө – жапайы куш.

III. Тексттин негизинде үйрөтүү.

1. Эрежелерге баш ийүү. Окуучуларды сүйлөшүү жана жазуу иштеринде колдонуучу эрежелерди сактоого үйрөтүңүз. Сылык сүйлөө, кебинин так, туура, түшүнүктүү болуусу, сөздөр, сүйлөмдөр, абзацтарды туура колдонуу, туура жана таза жазуу, тыныш белгилерин коюу эрежелерин сактоо керектигин эскертиңиз жана көзөмөлдөп туруңуз.

Бул сабакта күз мезгилинин башка мезгилдерден айрымасын. өзгөчөлүгүн даңазалап, ага карата табышмак, макал-лакап ж.б. чыгармалардан мисалдарды келтирип, китептеги ырдан үзүндүлөрдү айтып бериңиз.

2. Изилдөө. Тексттин негизинде грамматикалык материалдарды өздөштүрүү, окуучулардын сүйлөө, жазуу кебин өстүрүүнүн үстүндө иштеңиз. Ырдын текстинин ар бир куплетиндеги сөздөрдү сынагып, ар бир куплетте канчадан сөз бар экенин аныктатыңыз жана бардык куплеттердеги сөздөрдүн санын айттырыңыз. (13төн сөз, жалпы 39сөз) Биринчи куплетте канча сүйлөм бар экенин, (2 сүйлөм) ал сүйлөмдөр кандай сүйлөмдөр болоорун айттырыңыз. (2 жай сүйлөм). Тыныш белгилердин коюлушун, баш тамгалардын жазылыш себебин эстерине салыңыз. Андан сырткары окуу китебиндеги 2-3-көнүгүүлөрдү жазуу түрүндө иштетиңиз. 2-көнүгүүдө ырдын биринчи куплетин көчүрүп жазып, үндүү жана үнсүз тыбыштарды белгилетиңиз. Окуучуларды партада өз алдынча жана доскага ар бир партадан бирден окуучу чыгарып иштетиңиз.

4-көнүгүүнү иштөөдө топтор арасында көрсөтүлгөн суроолор баракка жазылып таратылат. Тексттеги сөздөргө суроо берип, топтогу окуучулар тиешелүү суроого сөздөрдү көчүрүп жазышат. Кайсы топ көп тапканы белгиленип айтылат.

3. Күнүмдүк турмушка көнүктүрүү

Китепте берилген тексттер окуучулардын турмушту таанып, баамдап түшүнүүсүнө ылайыкталып, атайын бөлүмдөргө топтоштурулган. Ошол бөлүмдүн максатына ылайык текстти турмуш менен байланыштырып үйрөтүңүз.

Бул сабакта окуучуларыңызга күз мезгили жөнүндө сүрөт тарттырып, тарткан сүрөттөрү боюнча аңгеме жазууга тапшырма бериңиз, көргөзмө уюштуруңуз.

4. Предмет аралык байланыш

Текст аркылуу берилүүчү билим, билгичтик, көндүмдөрдү окуучулардын өнөрүн ачуу, умтулуу максатында адабий окуу, мекен таануу, сүрөт, музыка, дене тарбия, адеп ж.б. сабактар менен байланышта өтүңүз. Адабий окуу (текст менен иштетүү), мекен таануу (кыргыз жериндеги күздүн белгилери жөнүндө), сүрөт (тексттин мазмуну боюнча сүрөт тартуу), адеп (белек берүү адеби), музыка (күз жөнүндө ырлардан ырдоо) сабактары менен байланыштырыңыз.

IV Өзүн-өзү таанытуу. Ар бир катардагы бирден окуучуга карточкалар таратылат. Карточкалар окуучуңуздун кызыгуусуна, жөндөмүнө, материалдарды өздөштүрүү деңгээлине ылайык берилет. Тапшырманын жообун толуктоого ошол катардын окуучуларына мүмкүнчүлүк берсеңиз болот. Тапшырма өз алдынча, парталаш жупта да, үй тапшырмасы катары да мелдеш түрүндө системалуу жүргүзүлүп, жоопторго ылайык гүл, жылдызча, желекче, геометриялык фигура ж.б. баалоо үчүн таратылат, жума, ай, чейрек боюнча жыйынтык чыгарылып турат.

1-карточка: Макалды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Көчүрүп жазып, бир муундуу сөздөрдүн астын сызгыла.

Жаз – жарыш,

Күз – күрөш.

2-карточка: Кайсы тамга, кайсы муун, кайсы сөз ашыкча?

а, ү, т, о, и, ө. (т)

бо, ло, жо, зу, но (зу)

малчы, малкана, ашкана, малдар. (ашкана)

3-карточка: Сөздөрдү туура түзүп, ашыкча сөздү тапкыла.

тапусак, ызык, здарыб, оңок. (капуста, кызыл, дарбыз, оңко)

V. Өлчөө жана баалоо. Ар бир берилген суроо, тапшырма, жазуу иштеринин түрлөрү боюнча баалоо критерийлерин так аныктаңыз. Өлчөө жана баалоонун (кубаттоо, мактоо, формативдүү, суммативдүү ж.б.) ар кандай түрлөрүн колдонуңуз.

Мисалы, орфографиялык мүнөт ыкмасын уюштуруңуз. Окуучулардын китептерин жаптырып, өтүлгөн тексттеги сөздөрдөн же сүйлөмдөрдөн жаздырыңыз. Китепти ачтырып өздөрүнө же бири-бирине жазган сөз же сүйлөмдөрдү таптырып текшертиңиз. Катасын билип, оңдоого жана өзүн-өзү баалоого мүмкүндүк алышат.

Тестирилөө ыкмасын кеңири колдонуңуз. Методикалык колдонмодо сунушталган тесттерди окутуу, үйрөтүү максатында колдонуп, калыптандыруучу баалоо максатында колдонуңуз. Тексттин ачкычтарын көрсөтүү менен каталарын таап, туура жоопко ынануусуна жетишиңиз. Баалоо баракчаларын ар бир окуучуңуз үчүн түзүп, системалуу колдонуңуз.

VI. Улантуу. Окуучу үйдөн 5-көнүгүүнү аткарат. Ырдын мазмунуна ылайык сүрөт тартып, ага карата аңгеме жазып, аны атап келет. Мында окуучунун сүйлөмдөрдү туура түзүүсү, андагы сөздөрдүн туура тандалып алынышы, оюн ырааттуу айтып, катасыз жаза алуусу бааланат. Окуучулардын жеке мүмкүнчүлүктөрүнө жараша үйдөн портфолио сүрөт тартуу, ыр чыгаруу, жомок, табышмак түзүү сыяктуу тапшырмалардан кошумчалап берсеңиз болот.

Баарыбыздын максатыбыз билим берип, тарбиялап, жаткан жаш муундун өз эне тилинин сырларын түшүнгөн, эне тили менен сыймыктанган, ким менен жана кайсы жерде болбосун эне тилинде эркин сүйлөшө, маектеше, баарлаша алуусу үчүн жана туура жаза алуу көндүмүнө жетүүсү үчүн жаш жеткинчекке жардам берип, үйрөтүү эмеспи. Андыктан, эне тилин окутуу менен катар глобалдаштыруу маселеси күч алып жаткан кезде дүйнөлүк атаандашудан артта калбагандай, өзүбүздүн өсүп келе жаткан жаш муундарыбызды эрте жашынан өз алдынча ой жүгүртө алган, башкалар менен биргелешип

иштей алган, билимин, жалпы дүйнө таанымын өнүктүрүүнүн үстүндө тынбай алектенген, адептүү, өз эли жерин сүйгөн, өзүнүн шык-жөндөмүн тааныган инсан катары калыптандырууга өз үлүшүбүздү кошолу!

Адабияттар:

1. Воровжитова А.А. Начальное лингвориторическое образование: Методика преподавания русского языка: Таблицы, схемы, алгоритмы: Учебно-методическое пособие - М., 2002
2. A. Erol, M. Özger Bingöl, S.Ç.Yalçın, R.Demiroğlu, A.Irmak, M.Ceylan. İlköğretim Türkçe 1. Okuma, yazma öğreniyorum. Devlet kitapları üçüncü Baskı Semih Ofset. – Ankara, 2007
3. A.Erol, M.Özger Bingöl, S.Ç.Yalçın, R. Demiroğlu, A.Irmak, M.Ceylan. İlköğretim Türkçe 1. Öğretmen kılavuz kitabı. Devlet kitapları üçüncü Baskı Semih Ofset.– Ankara, 2007
4. Касымов А. Интерактивдүү оюндар жана ыкмалар. -Бишкек, 2003
5. M.Öner, M.Akoğüz. Ev çalışma kitabı. 1. sınıf. – Istanbul, 2009
6. M.Öner, M.Akoğüz. Sınıf çalışma etkinlikleri. 1.sınıf. – Istanbul, 2009
- M.Öner, M.Akoğüz. Okuyorum yazıyorum. 1-2 kitap. 1.sınıf. – Istanbul, 2009.

* * *

УДК 37.013.2

Кесиптик тажрыйбаларды үйрөнүү стилдери

Раева Б.Ж., Калдарова Д.К. - ЖАМУ

Аннотация

Макалада «Колдонмо математика» багытында компетенттүү адистерди даярдоодогу талаптар, эмгек базарында аталган багыттагы адистерге жана аларды чечүүдөгү компьютердик технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу боюнча кесиптик тажрыйбаларды үйрөнүү стилдери каралат.

Коомдун өнүгүшү менен кесиптер жаңырып тургандыгы белгилүү. Кээ бир кесиптер жоголуп, башкалары жаңырып же жаңыдан пайда болуп турат. Кесиптер жалпы жонунан коомдун соода, өндүрүш, кызмат көрсөтүү секторлоруна бөлүштүрүлөт.

Кесиптер жөнүндө жаңы маалымат эмгек базары аркылуу белгилүү болот. Эмгек базарын көзөмөлгө алууга мүмкүн эместигин практика көрсөтүп жатат. Демек, эмгек базарына ориентация гана алуу керек. Андагы өзгөрүүлөрдү үзгүлтүксүз изилдеп туруу абзел. Ошого жараша укуктук жана практикалык чечимдерди кабыл алуу керек.

Эмгек базарында суроо-талап жана сунуштоо мыйзамдары иштейт. Суроо-талап мыйзамы кайсы кесиптер эскиргенин, б.а. колдонулбай калгандыгын, кайсы кесиптер жаңыргандыгын жана жаңыдан суралып жаткандыгын, ар биринин баасын аныктап турат.

Ал эми сунуштоо мыйзамы эмгек базарында кайсы кесиптер сунушталып же жаңыдан апробация болуп жаткандыгын көрсөтөт.

Суроо-талап мыйзамынын ийри сызыгы менен сунуштоо мыйзамынын ийри сызыгы кесилишкен чекит тең салмактуу баа деп аталат. Тең салмактуу баа кесиптин наркын аныктайт.

Кесиптин мазмунун кесиптик тажрыйбалардын жыйындысы түзөт. Бул же тигил кесиптин же адистиктин мазмунун эмгек базарындагы суроо-талап мыйзамы аныктайт.

Учурда Кыргызстандын 50дөн ашуун кесиптик жогорку окуу жайларынан он миңдеген адистер бүтүрүп чыгышууда, бирок алардын 80%ы жумушсуздардын катарын толукташууда. Анткени, эмгек базарында аларга болгон суроо-талап жокко эсе.

Эмне үчүн жаш адистердин кесиптик тажрыйбалары эмгек базарынын суроо-талаптарына жооп бербейт? Мунун башкы себеби кесиптик билим берүүнүн мазмуну эмгек базарынын суроо-талаптарына жана сунуштоолоруна жараша аныкталбай келет.

Кыргызстанда жогорку кесиптик билим берүүнүн мазмуну мамлекеттик стандарттардын негизинде аныкталат. Мамлекеттик стандарттар Билим берүү жана илим министрлигинин тапшырмасы боюнча жогорку окуу жайлары тарабынан даярдалат. Ал эми жогорку кесиптик окуу жайлардын жетекчилери окутуучуларга тапшырма берип даярдагышат. Окутуучулар эмгек базарынын суроо-талаптарына ылайык даярдашпайт. Анткени, алардын эмгек базарындагы абалды изилдегенге убактылары да, каражаттары да жетпейт.

Идеалда мамлекеттик стандарт көлөмдүү изилдөөлөрдүн, апробациялардын, анализдөөлөрдүн, жалпылоолордун, тактоолордун негизинде түзүлүшү керек. Мамлекеттик стандартты түзүүгө жумуш орун сунуштоочу тараптар катышышы зарыл болуп, алар суроо-талаптарын бериши керек.

Эми макаланын темасына келели. Жогорку окуу жайдын студенти – келечектеги адис. Мурда ЖОЖдор кесиптик маалымат гана беришип, калган тажрыйбалар практикада үйрөтүлчү. Азыркы заман адистерден даяр адис болуп чыгууну талап кылууда. Эч кандай насаатчынын жардамысыз кесиптик маселелерди чече билген адис керек болууда.

Кесиптик тажрыйба – бул кесиптик билимдин жана көндүмдүн биримдиги. Кесип ээси кесиптик билимге эле ээ болбостон, аны практикада колдонуп, өндүрүштүк маселелерди чече алгандай көндүмдөргө да ээ болушу керек. Эмгек базарында жумуш же кызмат берүүчүлөрдү адистин билими эле эмес, практикалык көндүмү кызыктырат. Анткени, жумушчу же кызмат орун берүүчү тарап адиске насаатчы бекитип бергенге, анын кесиптик квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатып турууга кызыкпайт. Андан көрө жаңы адис алууга кызыгат. Андыктан, кесип ээси же адис өз квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатып туруу жөндөмүнө ээ болушу керек. Бул жөндөмдү калыптандырууга ЖОЖ милдеттүү.

Азыркы мезгилге чейин ЖОЖдордо академиялык окутуу модели басымдуулук кылып келет. Академиялык окутуу моделинин структурасында биринчи орунда теория турат, т.а. алгач теория окутулат. Ал теория канчалык деңгээлде жаңыртылгандыгы шектенүүнү туудурат. Экинчи кезекте, берилген теория атайын тандалып алынган мисалдарга же кырдаалдарга колдонулат. Ал мисалдар же кырдаалдар эмгек базарындагы талаптарга канчалык жооп берет? Күмөн туудурат. Үчүнчү кезекте, анализ жүргүзүлөт. Төртүнчү кезекте, кесиптик тажрыйба калыптанды деп эсептелет. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, академиялык окутуу моделинин эффективдүүлүк коэффициенти 20%тен ашпайт. Муну практика да далилдеп турат. ЖОЖдун «эң жакшы» бааларга татыктуу студенттеринин саны жалпы студенттердин 20%нан ашпайт.

Дүйнөлүк ЖОЖдордун практикасында тажрыйба аркылуу окутуу (ТАО) модели колдонулат. Анын маңызы эмнеде? ТАО моделинде студент биринчи кезекте кесиптик тажрыйбалар менен таанышып, аларды белгилүү бир кесиптик кырдаалдарда аткарат. Аткарылган ишмердүүлүк анализденет. Анализдөөнүн натыйжасында эрежелер (теория) чыгарылат. Андан ары теория колдонулат. Демек, студентте бул же тигил кесиптик тажрыйбаны ар тараптуу үйрөнүү мүмкүнчүлүгү пайда болот. Натыйжада, студент кыска убакыт аралыгында кесиптик тажрыйбаларды биринин артынан экинчисин үйрөнөт, көндүмдөр өнүгөт.

Ар бир студенттин бул же тигил кесиптик тажрыйбаларды үйрөнүү стили болот. Студенттердин биринчи тобу жаңы тажрыйбаны үйрөнүүдө буга чейинки тажрыйбасына таянса, экинчи тобу байкоонун натыйжасында, үчүнчү тобу эксперименттин негизинде, төртүнчү тобу абстракциялык концептуализацияга таянып үйрөнөт.

Конкреттүү тажрыйбаны (КТ) карманган адамдар окууда тажрыйбага таянуу менен, ар кандай нерсеге сезимтал мамиле жасоонун натыйжасында жогорку жетишкендиктерге ээ болушат. Мындай инсандардын ой жүгүртүүлөрү, баарынан мурда, сезимдерге негизделет. Демейде КТсы жогору болгон кишилер мамилечил келишип, адамдар менен алака кылганды жакшы билишет, окуу ишмердүүлүгүндө адамдарга ыкташышат. Алар көпчүлүк учурда теорияны эч нерсеге арзыбаган нерсе катары эсептешет жана ар бир кырдаалды өзгөчө жеке учур катары түшүндүрүүнү туура деп санашат. Окууда КТсы жогору адамдар авторитеттерге караганда жамаатташ окуучуларга ишенишет, көпчүлүк учурларда КТсы жогору болгон башка окуучулар менен өз ара пикирлешүүгө жана дискуссияларга качышат.

Рефлектордук байкоону (РБ) карманган окуучулар окууга рефлексивдүү, пассивдүү жана шарттуу мамиле жасашы менен мүнөздөлүшөт. Көпчүлүк учурларда, РБсы эң жогору болгон адамдар кунт коюп байкоонун негизинде өздөрүнүн өзгөчө ой-туюмдарын иштеп чыгышат жана лекция сыяктуу окутуу формаларын жактырышат. Анткени лекция учурунда алардын байкоого мүмкүнчүлүгү кенен болот. Демейде мындай инсандар ички дүйнөгө багытталган интроверттер болушат.

Активдүү сыноону (АС) карманган окуучулар окууда сыноо даражасынын эң жогорку көрсөткүчүнө негизделген активдүүлүгү жана ишмердүүлүгү менен мүнөздөлүшөт. АСы эң жогору болгон окуучулар долбоорлорду түзүү процессинде катышкан учурларда, үй тапшырмаларын аткаруу мезгилинде же майда топтордо иштегенде баарынан жакшы окушат. Алар лекция сыяктуу пассивдүү кырдаалдарда чыдай алышпайт. Демейде булар кызыкчылыктары сырткы дүйнөгө багытталган экстраверт инсандар болушат.

Абстракттуу концептуализацияны (АК) карманган адамдар көпчүлүк учурда жогорку натыйжаларга логикалык ой жүгүртүүгө жана рационалдуу баалоого негизделген окууга аналитикалык жана концептуалдык мамиле жасоо аркылуу жетишишет. АКсы эң жогору болгон окуучулар, демейде, адамдарга караганда көбүнчө предметтерге жана символдорго багыт алышат. Алар, баарынан мурда, инсансыз кырдаалдарда, авторитеттерди жетекчиликке алуу менен, теорияга жана систематикалык талдоого басым жасалган учурларда эң жакшы окушат. Максаты жаңы билимдерди «ачуу» болгон көнүгүү жана симуляция сыяктуу структуралаштырылбаган окутуу методдору АКсы жогору болгон адамдар үчүн анчалык пайда алып келбейт, тескерисинче, алардын окуусун кыйындатат.

Бирок, практикада таза конкреттүү тажрыйбаны, рефлектордук байкоону, рефлексивдик экспериментти, абстракциялык концептуализацияны кармангандар кездешпейт. Жандаш эки стиль даана байкалган категориялар көп кездешет.

Ыкташуучу типтин күчтүү жактары **өздөштүрүүчү** типтин мүнөздүү жактарына карама-каршы келет. Мындай адамдар көбүнчө конкреттүү тажрыйба (КТ) жана активдүү сыноо (АС) жагынан күчтүү келишет. Аларга мүнөздүү касиети катары практикалык ишмердүүлүгү эсептелет. Мындай инсандар пландарды жана сыноолорду турмушка ашырууга жана жаңы тажрыйбаларга ээ болууга абдан жөндөмдүү болушат. Бул топтогу адамдар жогорудагы үч топко караганда тобокелчиликке бир топ даяр болушат. Бул типтин **ыкташуучу** деп аталышынын себеби ал демейде ыкташууну талап кылган өзгөчө шарттарда даана байкалат. Эгерде теория же план фактыларга дал келбей калса, анда мындай адам теорияны же планды ыргытып жиберет. Проблеманы ал аракет жана ката кетирүү методу менен чечүүгө аракеттенип, өзүнүн аналитикалык жөндөмдүүлүгүнө эмес, көбүнчө башка адамдардан уккан маалыматтарына таянуу менен интуитивдүү чечет. Ыкташуучу тип чоочун адамдардын арасында өзүн эркин сезет, бирок көпчүлүк учурда шашмалыгын жана кежирлигин көрсөтүшөт. Демейде, мындай адамдар техника жана бизнес жагынан билим алышат. Кандайдыр бир уюмдарда мындай адамдар активдүү

аракетти талап кылуучу функцияларды аткарышат. Мисалы, маркетинг, сатуу бөлүмдөрүндө же профсоюздук жетекчи кызматтарда жакшы кызмат кылышат.

Өзгөртүүчү деп аталган типтин негизги белгиси катары абстрактуу концептуализация (АК) жана активдүү сыноо (АС) болуп эсептелет. Мындай инсандын эң күчтүү жагы – идеяны практикада колдоно билүү. Бул типтеги адамдар интеллектинин жалпы деңгээлин аныктоого берилген, бир гана туура жооп же проблеманын чечилиши көрсөтүлгөн тесттерди туура аткара алышат. Мындай инсандардын билими гипотетикалык-дедуктивдүү ой жүгүртүүгө, конкреттүү проблемаларды чечүүгө багытталат.

Окуунун бул тибин изилдөөлөр буга таандык адамдардын аз эмоционалдуулугун жана алардын адамдар менен иштөөгө караганда, нерселер менен иштөөнү жактырышарын көрсөттү. Демейде алар тар техникалык кызыкчылыктарга ээ болушат жана так илимдерге адистешишет. Бул окуу тиби көптөгөн инженерлерге мүнөздүү.

Өзгөртүүчү типке карама-каршы болуп **бөлүштүрүүчү** тип эсептелет. Конкреттүү тажрыйба (КТ) жана рефлексивдүү байкоо (РБ) анын негизги жагы болуп эсептелет. Мындай инсандын негизги касиети болуп, ага ар бир конкреттүү учурду перспективалардын фонунда кароого мүмкүнчүлүк берүүчү бай элестетүүсү саналат. Биз бул типти **бөлүштүрүүчү** деп атаганыбыздын себеби, бул стилге таандык киши жаңы ыкманы жана стандарттуу эмес идеяларды талап кылуучу кырдаалдарда, мисалы, «мээ чабуулу» методикасы боюнча дарстарды өткөрүү учурунда баарынан жакшы иш алып барат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, мындай адамдар демейде башка адамдарга кызыгышат, эреже катары, булар эмоционалдуу жана ички дүйнөсү абдан бай адамдар болушат. Алардын маданий кругозору абдан кеңири, ошондой эле көпчүлүк учурда булардын ишмердүүлүк багыты болуп гуманитардык же көркөм өнөр тармактары эсептелет.

Өздөштүрүүчү стилдин негизги жагы болуп абстрактуу концептуализация жана рефлексивдик байкоо эсептелет. Мындай адамдар теориялык моделдерди түзүү жагынан абдан күчтүү келишет. Булардын индуктивдүү ой жүгүртүүсү жана ар кандай байкоолорду так аныкталган түшүнүктөр менен айкалыштыра билүүсү башкалардан айырмалап турат. Өзгөртүүчү стилдин өкүлдөрүнө окшоп, булар да адамдарга кызыгышпайт, көбүнчө абстрактуу концепциялар менен алектенишет. Теориялардын практикалык колдонулушуна жетишерлик көңүл бурушпайт. Мындай инсандар үчүн теория логикалык жактан так жана туура катышта болушу зарыл. Эгерде теория же план фактылар менен дал келишпей калса, өздөштүрүүчү типтеги адам дароо аны жаратпай коет же фактыларды кайрадан текшерип чыгат. Ошондуктан окуунун бул тиби колдонмо илимдерге караганда, математика сыяктуу теориялык илимдер үчүн мүнөздүү. Мекемелерде мындай типтеги адамдар көбүнчө изилдөө жана пландоо бөлүмдөрүндө жолугат.

Сабак процессинде студенттердин ишмердүүлүктөрү вертикалдуу жана горизонталдуу багыттарда жүрөт. Ушул процессте ар бир стиль бири-бирин толуктап турат. Биздин практика көрсөткөндөй, эгерде жалаң «теоретиктер» биригип калса, анда коюлган максат ишке ашпайт. Анткени, «теоретиктер» практикалык жыйынтыктарга келе алышпайт экен. Мындан биз сабак учурунда топторго бөлгөндө ар бир стилдин өкүлдөрү сөзсүз катышкандай кылып бөлүштүрүп, андан кийин тапшырмаларды берүү керек деген жыйынтыкка келдик. Ошондо окууга коюлган максат орундалып, студенттер кесиптик тажрыйбаларга (окутуунун максаты) ээ болушат.

Жыйынтыктап айтканда, кесиптик билим берүүдө ар бир студент үйрөнүү стилин жетекчиликке алуу керектигин, ошого жараша тажрыйба аркылуу окутуу моделинин методдорун тандап алуу зарыл экендигин белгилемекчибиз. Бул концепцияны ар бир кесип боюнча иштеп чыкса болот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Касымов А. Интерактивдик методдор жана оюндар. – Б.: Салам, 2008. – 36 б.
2. Колб Д. Обучение через опыт. Материалы экспериментальной работы.
3. Селевко Г.К. Современные педагогические технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.

* * *

УДК 37.013.74

Международной опыт системы управления среднего профессионального образования

Женалиева З.А. - ЖАГУ

В последние годы отечественными и международными экспертами отмечается значительное снижение качества рабочей силы. В нашей стране доля высококвалифицированных рабочих и специалистов составляет сейчас не более пяти процентов от общего числа работающих, в то время как в государствах с развитой экономикой эта цифра достигает 40 %. В Кыргызстане нет нужного количества квалифицированных специалистов среднего звена. Решение этой задачи требует ее глубокого теоретического осмысления с опорой на опыт зарубежных стран. Существуют несколько причин возрастающего интереса к изучению мирового опыта и его использования в повышении эффективности российской системы среднего профессионального образования: возможность влиять на цели, структуру и результаты профессиональной подготовки кадров для рынка труда. Для России важна существующая в мире законодательная база функционирования профессионального образования в рыночных условиях, которая у нас еще только создается. Использование мирового опыта облегчает поиск соотношения экономических и административных факторов в управлении профессиональным образованием. Это особенно актуально для России, правительство которой находится в поиске новых способов организации профессионального образования. В сложный для России период освоения рыночных отношений, усиленный мировым финансовым кризисом, анализ зарубежного опыта становится важнейшим ресурсом модернизации среднего профессионального образования. На концептуальном уровне полезный опыт можно выявить посредством сравнительных основ зарубежной педагогики, теоретического исследования фундаментальной профессиональной школы, что дает возможность сформировать потенциал собственных педагогических инноваций.

Данная работа посвящена одной из актуальных на сегодняшний день проблем — исследованию становления и развития французского и российского среднего профессионального образования, изучению и сравнению опыта функционирования образовательных систем. Интерес к такому виду исследований традиционен для России, поскольку зарубежный опыт это серьезная академическая проблема, которая будет существовать еще долгие годы. Это, несомненно, и проблема научно-методическая, поскольку теоретические разработки надлежит воплощать в образовательные практики. В современных условиях для российского образования, испытывающего определенные трудности в силу известных обстоятельств, это еще и политическая проблема, т.к. речь идет о сохранении национальной самобытности. Все чаще прямая трансляция зарубежного образовательного опыта и его доминирование над отечественным, рассматриваются как наиболее действенное средство и кратчайший путь к достижению уровня мировых стандартов.

Из научных исследований по зарубежной педагогике, проведенных за последние три года, треть посвящена школе США, а остальные две трети отданы образовательным системам Германии, Великобритании, Франции, Польши, Китая, Эфиопии, Израиля и общим вопросам интернационализации образования.

На самом деле не существует никакой идеальной модели или рецепта, который возможно было бы позаимствовать в другой стране и перенести на российскую почву, целиком и полностью внедрить ее в систему образования России. Существуют страны, образовательные модели которых исторически, культурно и ментально действительно близки России и вызывают обоснованный интерес. Обращаясь к опыту организации и функционирования французской системы образования, мы руководствовались рядом объективных и субъективных причин, которые и обусловили актуальность данного исследования.

Объективно Франция в последнее десятилетие находится за пределами пристального внимания отечественной научно-педагогической компаративистики, несмотря на традиционную дружбу между нашими странами, подлинный интерес со стороны России проявляется к французской модели смешанной экономики, близкие подходы к важнейшим международным проблемам, приверженность многополюсной модели мира и общечеловеческим 4 ценностям, многовековое взаимопроникновение культур, взаимообогащающее духовное влияние.

Франция как страна высочайшей образовательной культуры остается чрезвычайно привлекательной для иностранных учащихся и исследователей. Она занимает третье место в мире по количеству обучающихся там иностранцев, международная составляющая образовательной системы Французской Республики динамично увеличивается. Образование в стране традиционно является государственной прерогативой, что не утратило своего социального значения и по сей день.

Прямой перенос французского опыта в российскую систему профессионального образования невозможен, его использование будет возможным благодаря реализации следующих организационно-педагогических условий:

- усиление практико-ориентированной направленности подготовки будущих квалифицированных кадров;
- интенсификация всех компонентов образовательного процесса в отечественных учреждениях среднего профессионального образования; создание студент центрированной системы подготовки высококвалифицированных кадров для предприятий России;
- систематическое повышение квалификации педагогов, ведущих подготовку квалифицированных кадров в учреждениях среднего профессионального образования.

Использование французского опыта в отечественной системе подготовки высококвалифицированных кадров даст положительный эффект лишь при условии сохранения специфики российского образования.

10. На основе анализа особенностей системы среднего профессионального образования Франции мы сформулировали рекомендации по совершенствованию системы среднего профессионального образования России

160 через заимствование положительного опыта системы среднего профессионального образования Франции:

- среднее профессиональное образование является определяющим звеном системы. Определяющим потому, что оно дает очертание социальному статусу ребенка, а также определяет его дальнейшую жизнь. Учащийся решает, продолжит он свое образование дальше или остановится на этом этапе.
- целью профессиональных лицеев Франции является, предоставление выпускникам колледжей общеобразовательного, технологического и профессионального образования.

Профессиональные лицеи готовят к получению дипломов различных уровней профессиональной подготовки:

- свидетельства о профессиональной подготовке (Cifil)
- аттестата о профессиональной подготовке (АПП)
- профессионального диплома бакалавра.

- преобладание государственных учебных заведений и бесплатность обучения для всех, включая иностранцев. идентичный уровень качества обучения, как в столице, так и в провинции.

- французская образовательная система имеет ярко выраженную национальную специфику. В этой стране своя система дипломов и ученых степеней, особое деление на циклы. И особое отношение к дипломам государственных учебных заведений: они, как правило, котируются гораздо выше, чем дипломы частных школ и университетов.

- целенаправленность: ученик настроен не на абстрактное блестящее будущее, а ставит перед собой небольшие, но конкретные и реальные задачи и прилагает все усилия, чтобы их выполнить.

- высокий уровень адаптации во французской системе среднего профессионального образования.

- в профессиональных лицеях практикуется индивидуальный подход к ученикам. Каждая дисциплина разбивается на три уровня, и ученик может, скажем, находиться по французскому языку на первом уровне, а по математике -на третьем.

- во Франции не существует строгой границы между средним специальным и высшим образованием: первое служит ступенькой для второго

В России, Казахстане и Беларуси были приняты Программы развития среднего профессионального образования. Однако они были ведомственными, а не государственными, что, конечно снизило их значимость и ограничило ресурсные возможности. Из опыта дальнего зарубежья большой интерес представляют местные колледжи США (CommunityColleges). Эти колледжи своей миссией считают подготовку кадров для данного региона, данного местного сообщества. Спектр специальностей таких колледжей тесно связан с запросами и потребностями экономики данного региона. Местные колледжи строят свою работу в тесной связи с планами и программами социально-экономического развития данного региона. И участие в таких программах является одной из главных задач местных колледжей. Результаты обучения в некоторых местных колледжах приравниваются к первым двум годам бакалавриата. Тем самым усиливается непрерывность и преемственность образования.

Литературы:

1. Беспалько, В. П. Основы теории педагогических систем. / В. П. Беспалько.- Воронеж, 1977. 304 с.
2. Библер, В. Программа школы диалога культур / В. Библер. Л., 1991.
3. Библер, В. Философско-психологические предположения. Школа диалога культур. / В. Библер. М., 1998.
4. Бим-Бад, Б. М. Педагогические течения в начале XX века / Б. М. Бим-Бад.-М., 1994.
5. Богуславский, М. Реформы Российского образования: Блеф или реальность. / М. Богуславский, М. Фишер. // Мир образования. М., 1996.-С. 21-23.
6. Боярская, Л. Б. Проблемы общественного плюрализма в педагогике Франции /Л. А. Боярская, Л. И. Шипилова //Сравнительная педагогика. -М., 1996.-№3.-С. 18-23.

* * *

УДК 37.013.74

Совершенствование управления системой среднего профессионального образования в Кыргызской Республике

Женалиева З. А. – ЖАГУ

Многие годы среднее профессиональное образование (СПО) незаслуженно оставалось без внимания со стороны общества и государства. СПО идеально соответствовало экономике Советского Союза, в условиях рыночной экономики. Оно выживало и развивалось стихийно и бессистемно. На основе анализа его состояния попытаемся сформулировать подходы к выводу СПО из кризиса к успешному развитию.

В системе СПО господствуют государственные спуззы, частных очень мало и их вес ничтожен. Такое состояние было в высшем образовании более 10 лет назад. Одним из путей его развития может стать поддержка частных спуззов. Государственная поддержка возможна, например, в виде тендера госзаказа подготовки специалистов для всех спуззов, независимо от формы их собственности.

Устарела материально-техническая, учебно-методическая и информационная база спуззов. Помощь государства может быть оказана в виде грантов на оборудование, учебники и т.п. на конкурсной основе.

Серьезные проблемы испытывает СПО и с кадрами, система повышения переобучать людей в соответствии с современными стандартами. Необходимо смелее идти на омоложение и ротацию руководящих кадров, так как сегодня появляется молодежь, знающая современные методы управления.

Ощущается слабое взаимодействие СПО с рынком труда, нечеткой и не с координированной работы в этом направлении. Без такой работы не могут быть востребованы выпускники.

Беспокоит низкое качество подготовки выпускников. Вместо серьезного повышения качества знаний по общеобразовательным предметам отдельные спуззы за 1 год прогоняют программы 10-11 классов. О каком качестве может идти речь в таких случаях. Мы должны учиться работать в новых условиях, гарантируя достойное качество подготовки своих выпускников. А для этого в каждом вузе должна действовать система внутреннего обеспечения качества образования, работающая в соответствии с международными, в первую очередь европейскими стандартами качества.

История развития постсоветских стран показала, что главная причина сегодняшних неудач - плохой менеджмент. А хороший менеджмент начинается с социального анализа рынка труда и требований различных групп общества. После этого определяется миссия организации затем разрабатываются стратегические и краткосрочные планы. Стратегический план должен вылиться в программу развития вузов на определенный период. Такой сценарий действий мы все должны осуществить.

Общемировой кризис педагогики в связи с неопределенностью цели воспитания обостряет проблемы выбора и разработки методологии современного образования. Для нашей страны эта проблема как никогда актуальна. Системный кризис, поразивший в последние годы важнейшие области жизнедеятельности общества, предъявляет особые требования к образованию, а значит, и УК его методологии, поскольку выход из кризиса возможен только в триедином пространстве «образование-наука-труд», в котором формируется идеология прорыва в общество третьего тысячелетия.

Основная тенденция реформирования образования - его модернизация. Само слово «модернизация» означает осовременивать, а значит наше образование не является

«современным», не соответствует общественным требованиям настоящего исторического времени. Стало быть, эти требования необходимо четко определить, исходя из целей и перспектив развития страны, т.е. учитывая ее национальный интерес и политическую доктрину. Традиция классической школы, основанной на знаниях и потребности «научить всех всему», уходит вместе с неспешным миром в прошлое. Динамика происходящих изменений требует, чтобы уже в школе ребенок овладевал рядом компетенций, необходимых для жизни, в том числе, для последующего профессионального самоопределения.

Актуальность исследования обусловлена возрастанием роли образования в современном мире, с одной стороны, и необходимостью совершенствования управления образованием, поиска его новых форм и резервов повышения эффективности, с другой. Основной целью совершенствования управленческих процессов в среднем профессиональном образовании является создание условий для развития способностей, возможностей каждого студента, что требует переосмысления целого ряда проблем.

Преобладающий сегодня в средне-профессиональном образовании знания подход в рамках которого основной образовательной задачей считается усвоение студентами учебной программы, слабо способствует развитию самостоятельности, познавательной и социальной активности. В результате такого обучения мы имеем людей, осведомленных в конкретной области знания, но не субъектов целостной профессиональной деятельности. Попытки перестроить существующую систему образования только путем совершенствования учебных программ не дает ожидаемого результата и не уменьшает противоречий, накопившихся в теории и практике подготовки выпускников к их дальнейшей профессиональной деятельности и социализации.

Кыргызская Республика сегодня идет по пути больших социально-экономических преобразований, связанных со строительством суверенного государства, открытого общества, основанного на принципах демократии и рыночной экономики. Эти процессы не могли не затронуть образования, ибо оно является одной из важнейших подсистем общества.

Целью исследования является осуществление анализа и теоретических основ системы среднего профессионального образования в Кыргызской Республике.

Для достижения данной цели необходимо решить следующие задачи:

Изучить теоретические основы системы среднего профессионального образования Кыргызской Республики;

- провести анализ правовой основы системы образования в Кыргызской Республике;

- раскрыть значимость идей глобального движения образования;

- исследовать инновационные процессы в учреждениях образования Кыргызстана.

1. Вузы могут научить спузы зарабатывать деньги.
2. Позволит воплотить основную идею современности: образование в течение всей жизни с возможностью выбирать индивидуальные траектории обучения.
3. Дает возможность студентам свободного входа в образовательный процесс и выхода на рынок труда после любого этапа обучения.
4. Студенты обучаются в высоко мотивационной стимулирующей среде вуза, поэтому в процессе обучения у будущего специалиста формируется парадигма целостного представления о профессии. На Западе этот принцип называется «прогрессирующая специализация». При такой интеграции под одним «брендом» объединяются учебные заведения разного уровня – от ПТУ до докторантуры. Однако, на мой взгляд, если объединять спузы и вузы, то это должно делаться в виде комплексов, где спузы сохраняются в виде самостоятельных юридических лиц. Иначе они могут раствориться в вузе и потерять свою мобильность, так как сроки обучения в спузе существенно

меньше чем в вузе и они должны быть в силу этого более оперативными. Здесь большую роль должны играть горизонтальные связи.

Литературы:

1. Кубаев Б. Х., Джусенбаев Ш. Ж., Дообаев К. Д., Рыскулуева Ф. И., Саякова М. К. «Сборник нормативно-правовых актов в области образования Кыргызской Республики» Выпуск 1., Бишкек, 2004 г
2. Акулова Б. Т. «Сборник нормативно-правовых актов начального и среднего профессионального образования», Бишкек, 2010 г
3. ДОКЛАД ИСМАИЛОВА Б.И. «Анализ состояния и пути развития среднего профессионального образования в Кыргызской Республике»
4. Байденко, В. И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы. / В. И. Байденко. - М., 2002. - 127 с.

* * *

УДК 37.013.74

Потребности рынка труда в кадрах среднего профессионального образования

Женалиева З. А. – ЖАГУ

Согласно статистическим данным более 70% учащихся средних школ Кыргызстана обучаются в сельской местности, регионах. Общеизвестно, что доступ к получению профессионального образования у них предельно ограничен, и в этом смысле республика в последние годы, начиная со второй половины 90-х медленно, но теряет уровень образованности населения, особенно профессионального. Создание в свое время нескольких региональных вузов и развитие филиалов столичных не только не решило проблему, а в какой-то степени завуалировало ее. О необходимости развития среднего профессионального образования в регионах говорили многие, но только говорили. К сожалению и высшие учебные заведения столицы и областных центров рассматривают регионы, скорее всего, как источники новых поколений абитуриентов, а, думается, было бы правильным рассматривать их как поле дальнейшего развития и распространения образования по цепи «пред профильное - профильное - среднее профессиональное и высшее».

С 1991 года количество средних профессиональных учебных заведений (спузов в республике увеличилось почти в 2,5 раза и в 2011 году оно составило 122 спуза (48 в 1991 году). Основными источниками финансирования в системе среднего профессионального образования остаются бюджетные средства и оплата за обучение по договорам с физическими и юридическими лицами. Объем государственных расходов на среднее профессиональное образование (СПО) составляет 3% от общих государственных затрат на образование.

Увеличение численности студентов более чем на половину (до 64,3 тыс.) и расширение сети спузов происходило за счет открытия государственных и частных учебных заведений в регионах республики и столице. В последние годы наиболее популярными специальностями для студентов остаются следующие направления: экономика и управление (около 29% от общей численности принятых), здравоохранение (21%), гуманитарные и социальные (11%), образование (10%).

Процент трудоустройства выпускников по средним профессиональным учебным заведениям составляет от 40% до 70%. В зависимости от профиля подготовки и специальности, наиболее высокий процент трудоустройства показывают специальности в области технологии пищевой и легкой промышленности, а также специальности инженерно-технического и строительного профиля. Более 30% выпускников спузов поступают в вузы для продолжения обучения.

В последние два года наблюдается тенденция нарастающей востребованности специалистов со средним профессиональным образованием среди населения Кыргызской Республики.

Ключевой проблемой СПО на современном этапе является не количество спузов и обучающихся в них студентов, а проблема обеспечения качества оказания образовательных услуг на уровне соответствующих государственных стандартов СПО.

Подготовка кадров среднего звена ведется примерно по более 100 специальностям. Эта система достаточно надежна и поддерживает сферу производства на рынке труда

В настоящее время в республике функционирует 124 средних профессиональных учебных заведений, из них 21 негосударственных. Контингент обучающихся студентов в спузах республики составляет более 65,0 тыс. человек.

Роль среднего профессионального образования на современном этапе развития Кыргызской Республики определяется задачами ее перехода к демократическому и правовому государству, к рыночной экономике, необходимостью преодоления опасности отставания страны от мировых тенденций экономического и общественного развития.

В современном мире значение образования как важнейшего фактора формирования нового качества экономики и общества увеличивается вместе с ростом влияния человеческого капитала.

При этом необходимы широкая поддержка со стороны общественности проводимой образовательной политики, восстановление ответственности и активной роли государства в этой сфере, глубокая и всесторонняя модернизация образования с выделением необходимых для этого ресурсов и созданием механизмов их эффективного использования.

Анализ показал, что в настоящее время ни в одном из спузов не ведется какая-либо статистика по трудоустройству выпускников.

В настоящее время утверждение и развитие рыночных отношений в экономике оставляет молодого человека один на один с многочисленными проблемами собственного самоуверждения в сфере социальных отношений. И если ранее государство брало на себя определенные обязательства по устройству личной жизни (напр., трудоустройство после окончания учебного заведения и т.д.), то в настоящее время эти проблемы молодой человек должен преодолевать и решать самостоятельно.

Анализ, проведенный показал, что из всех проблем, вызывающих наибольшее беспокойство у современной молодежи на первом месте стоят проблемы устройства на хорошо оплачиваемую работу, получение необходимого образования и безработица. Так в Кыргызстане этой проблемой обеспокоены около 40 % молодежи.

Спад производства во всех сферах народного хозяйства, низкие заработки на госпредприятиях, инфляция не позволяют значительной части молодежи достигнуть достойного уровня жизни. Возможно, в получении больших доходов многие молодые люди видят возможность улучшить жизненные условия, изменить свое социальное положение. Социальные потребности и притязания молодежи растут, но в то же время в условиях экономического кризиса многим тяжело найти средства (в том числе хорошо оплачиваемую работу) для их удовлетворения.

Получение высокого уровня образования, которое обеспечило бы хорошие перспективы в будущем с решением вопроса трудоустройства, с одной стороны, затрудняется материальными затратами, которые должен осуществить молодой человек, но далеко не у всех имеется такая возможность, а с другой стороны, эта проблема усугубляется низким качеством представляемого учебными заведениями образования, незначительным государственным финансированием и нехваткой высококвалифицированных преподавателей.

Нужно отметить, что основная часть выпускников (70%) трудоустраиваются не по специальности (в основном, в сфере торговли и обслуживания). Причина этому – не эластичность спроса и предложения на рынке труда. Зачастую, спуззы не ориентированы на рынок труда, выпуская специалистов, которые либо не востребованы на рынке труда, либо имеются в избытке. К тому же в настоящее время работодателями предъявляются жесткие требования, основными из которых являются знание иностранных языков, компьютерной техники и обязательное наличие опыта работы, приобретение которого после окончания спуззов практически невозможно.

Не редко выпускники гуманитарных спуззов отказываются идти работать по специальности вследствие установленной низкой заработной платы, и выражают согласие на другие предложения, если вакантные места являются высокооплачиваемыми.

Проводя постоянную диагностику рынка труда, на основе имеющейся базы данных, выявила следующую ситуацию: существует переизбыток специалистов в области экономики, юриспруденции, туризма, международных отношений, экологии, выпуск которых превышает запросы рынка.

Острая же нехватка кадров наблюдается в сфере образования и медицины, что связано, прежде всего, с низкой оплатой труда. Недостаток именно хороших, компетентных специалистов наблюдается в области маркетинга, архитектуры, строительства (инженеры-строители, сметчики, прорабы и т.д.), компьютерного программирования, аграрного сектора. Практически невостребованными остаются выпускники, чья деятельность непосредственно связана с промышленным производством, нетрадиционными специальностями или неразвитыми отраслями экономики. Это такие специалисты как инженеры-технологи, инженеры-экологи, химики-технологи, философы, специалисты по туристическому бизнесу.

Таким образом, можно сделать вывод, что выпускники спуззов в настоящее время являются наиболее конкурентоспособной категорией среди общей массы молодежи, но не всегда отвечают запросам рынка труда, и часто не могут найти работу по специальности. В связи с этим, всем выпускникам, прежде всего, необходимо пройти курсы повышения квалификации, курсы иностранных языков, компьютерных технологий, поскольку в настоящее время это является основным показателем для успешного трудоустройства.

От решения настоящих проблем молодежи зависит дальнейшее развитие нашего молодого независимого государства, его будущего. Ведь именно сегодняшняя молодежь будет жить в 21 веке, и именно на них мы надеемся в борьбе за подлинное развитие республики. Оптимизм относительно будущего нашего народа всегда и во всем опирается и будет опираться на здоровые силы кыргызской молодежи, на ее огромный потенциал. Наша задача – помочь его раскрыть.

Анализ показал, что в системе среднего профессионального образования имеются следующие проблемы:

- отсутствует информационная система управления образованием и ее финансовая поддержка;
- отсутствует связь между государственными органами власти и органами местного самоуправления.

Для реформирования плана приема среднего профессионального образования необходимо осуществить следующие меры.

- государственное квотирование рабочих мест для выпускников спузов (создание государственного заказа);
- обязать средние и крупные предприятия заключать договоры с спузами по заказу молодых специалистов;
- дифференцированная персонификация бюджетного финансирования студентов.
- обязать спузы в создании индивидуальных договоров между студентами, где оговаривалось бы, то, что при окончании, спуз в свою очередь находит ему рабочее место.
- постоянная информированность о ситуации на рынке труда;
- создать отдельный банк данных по выпускникам спузов;
- расширение сотрудничества с развитыми странами, с целью обмена опытом в различных сферах, организации практики и стажировки, предоставления свободных рабочих мест для выпускников спузов.

Литературы:

1. Закон Кыргызской Республики «О начальном профессиональном образовании» от 26 ноября 1999 года
2. Постановление Правительства Кыргызской республики «О концепции развития образования в Кыргызской Республике до 2010 года» от 29 апреля 2002 г
3. Султанбеков К. Ч., «Социальная политика» Бишкек 2007 г
4. Кубаев Б. Х., Джусенбаев Ш. Ж., Дообаев К. Д., Рыскулуева Ф. И., Саякова М. К. «Сборник нормативно-правовых актов в области образования Кыргызской Республики» Выпуск 1., Бишкек, 2004 г
5. Бархатова Т.Д. Единый государственный экзамен: второй год // Расписание на завтра, № 17, декабрь 2002г., С. 12.
6. Батышев С.Я. Актуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации. М.: Педагогика, 1979. - 223с.
7. Батышев С.Я. Подготовка рабочих кадров. М.: Экономика, 1984. -248с.

* * *

УДК 371:35.12

Окуучулардын ойлорунун илимий стилин калыптандыруудагы методологиялык аспектилер

**Хажы Кара Думан – З.Нурматова атындагы
Жалал-Абад кыздар лицейи**

Окуучулардын жалпы орто билимге болгон даярдыгын жакшыртуу жаңы типтеги мектептердин негизги милдети болуп саналат. Бул көйгөйдү чечүүнүн ар кыл жолдорунун арасында окутуу процессин уюштурууга, аны оптималдуу түзүүгө маанилүү роль таандык.

Мындай уюштуруунун зарыл өбөлгөсү болуп, «окутуу-окуу» негизги дидактикалык карым-катышын жана анын алкагынын түрдүү жактарын, алардын ичинде, окуучулардын окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүн андан ары изилдеп үйрөнүү эсептелет. Бул планда

коюлган максатка ийгиликтүү жетүү түрдүү факторлор менен шартталгандыгы кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Педагогикалык теория менен практика тигил же бул педагогикалык чечимдин ийгилигин же ордуна чыкпай калышын шарттаган факторлорду талдоону, педагогикалык максатка жетүүдө үстөмдүк кылуучу шарттарды аныктоону, конкреттүү шарттарда бир кыйла жакшы педагогикалык натыйжаларды камсыз кылуучу ыкмаларды, мазмунду уюштуруу формаларын талдоону дайыма көңүл борборунда кармоону талап кылат. Педагогдордун ушул жана башка иш-аракеттеринин артында окуучулардын ишмердүүлүгүн илимий нукка багытто жөнүндөгү ойлор турат.

Педагогдун өз окуучуларынын конкреттүү интеллектуалдык, эмоциялык-эрктик жана практикалык иш-аракеттеринин шарттары менен себептерин аныктоого болгон аракеттери да өтө маанилүү болуп эсептелет. Бирок педагогикадагы детерминизмдин так концепциясынын жоктугу окуу, таанып билүү ишмердигинин детерминантын издөөнү жана аны натыйжалуу башкарууну татаалдантат: «не умея проникнуть во внутреннее содержание действий и поступков ребенка, в мотивы его действий и внутреннее отношение к задачам, которые перед ним становится, воспитатель, по существу, работает вслепую...» [1].

Мындай мамиле окуу процессин башкаруу концепциясында далилдүү сынга алынган. Бул концепциянын автору «окуу процессин өздөштүрүүнүн акыркы жыйынтыктары боюнча башкаруу натыйжалуу эместиги» тууралуу корутундуга келген, анткени «алар менен таанып билүү ишмердүүлүгүнүн ортосунда байланыш жок» [1, 46-бет.].

Окуу ишмердүүлүгүн алгоритмдештирүү жана программалоо менен байланышкан айрым изилдөөлөрдө себеп-натыйжалык байланыштардын чектелгендиги башкачараак планда, логика-педагогикалык редукционизмди сынга алуу контекстинде көрсөтүлгөн. Ал эмгектердин авторлору жыйынтык себепти пайда кылат деген бае ойо жетеленүү менен, ички акыл ишмердүүлүгүн окуу процессин уюштурган сырткы практикалык ишмердүүлүктүн алгоритмине окшоштуруп мүнөздөшкөн [1,2].

Окуу, таанып билүү ишмердүүлүгү көп кырларга, карым-катыштарга, көз карандылыктарга ээ жана алардын «үлүшү» абстракттуу, жиктештирилбеген түрдө ишмердүүлүктүн жыйынтыктарында орун алат. Окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн көптөгөн детерминанттарынын ичинен үстөмдүк кылуучу детерминантты бөлүп көрсөтүү үчүн анын ички жана сырткы факторлору менен алардын өз ара аракеттенүүсүн талдоого зарыл.

Окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн социалдык детерминациясы, баарыдан мурда, төмөнкүлөрдөн байкалат:

а) окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн негизги мазмуну болуп, окуучулардын илимий билимдер системасына, таанып билүү жана практикалык ишмердүүлүктүн жалпыланган, тектик ыкмаларына ээ болуусу жана алардын негизинде бул ишмердүүлүктүн субъектиси болгон окуучунун теориялык ой жүгүртүүсүн калыптандыруу эсептелет (В.В. Давыдов, А.К. Маркова, Д.Б.Эльконин);

б) окуучунун турмушунун коомдук шарттары, баалуулуктар системасы, талаптар, сыйлоолор, объективдүү мүмкүнчүлүктөрдү түзүү, күтүү атмосферасы ж.б. аркылуу өзүнүн «активдүү» жагы менен окууга, окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнө жана анын жыйынтыктарына болгон мамилени детерминациялайт;

в) окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн детерминанттары болуп, мугалимдин инсандык мүнөздөмөлөрү – анын идеялык ишеними, дүйнөтаанымы, ой жүгүртүү стили, педагогикалык такт ж.б. эсептелет. Коомдук максаттар, талаптар, багыттар таанымдын мазмуну менен методдору, тили ж.б. белгилүү деңгээлде мугалимде персонификацияланып, анын окутуудагы жетектөөчү ролун камсыз кылат:

г) окуу, таанып билүү ишмердүүлүгү өзүнүн формасы жана маңызы жагынан диалог болуп саналат. Окуучунун маектеши катары ар бири өзүнчө же бир мезгилде чогуу мугалим, референттик топ, китеп, окуучунун өзү болушу мүмкүн. Бул жерде сөз, интонация, көз караш, маектештин ишарат-жаңсоосу, маектешке жана окуу материалынын мазмуну менен бирге окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгына багыт алуу окуучунун таанып билүү ишмердигин детерминациялап, өзүнүн иш-аракетине «сырттан», маектештин көз карашынан кароого түрткү берет.

Педагогикалык каражаттын иш-аракетин себеп-натыйжа чиймеси боюнча түшүндүрүүнү методикада да кездештиребиз. Орто мектептин физика курсунда идеалдуу газдардын молекулалык-кинетикалык теориясынын негизги теңдемесин түшүндүрүүнүн методикалык вариантын сунуш кылуу менен, «жаңы программалар боюнча он жылдан ашуун иштегенге карабастан, окуучуларда молекулалык физиканын мыйзамдарын сыпаттоонун статистикалык методу жөнүндө туура көз караштарды калыптандыруу орто мектепте бул бөлүмдү окутуунун жакшы иштелип чыккан методикасынын жоктугу менен татаалданары» да белгиленет [3]. Демек, иштин баары методикада. Мектепте бул материалды окуп-үйрөнүүдө авторлордун сунуш-кеңештерин эске алуу керек, ошондо гана, «басымдын формуласын түшүндүрүү абдан жөнөкөй, логикалык жактан карама-каршылыксыз жана окуучулар үчүн жеткиликтүү» экенин баамдайбыз

Албетте, белгилүү шарттарда окуу материалын берүүнүн методикасы аны өздөштүрүүнүн негизги детерминанты боло алат. Берилген конкреттүү материалды макалада көрсөтүлгөндөй түшүндүрүү максатка ылайык болушу ыктымал, бирок маселе методикалык чечилиш менен эле чектелбейт. Кеп статистикалык мыйзамды математикалык өзгөртүүдө (10-класстын окуу китебинде бул бир топ жөнөкөй берилген) эмес, окуучулар үчүн жаңы предметтик аймактын (область) жаңы касиеттери тууралуу болуп жатат. Окуучулар үчүн принципалдуу түрдө жаңы болгон бул аймакты андап түшүнүү үчүн мурда окутууда орун алган кескин детерминацияланган мамиледен баш тартууну талап кылат. Ал эми статистикалык сыпаттоого (динамикалык сыпаттоодон айырмаланган) келсек, бул жерде мугалим окуучуларды «кокустук зарылдыктын көрүнүшүн жана толуктоочусу болгонучурда мыйзам статистикалык формада болгондугу менен өзүн «жаманатты» кыла албастыгына» ишендирүү үчүн атайын иш жүргүзүшү талапка ылайык [4].

Окуучулар окуу материалын түшүнбөй калганына туш болгондо жаш мугалимдин «Кандайча мен өткөн сабакта эле, мурун баарын силерге түшүндүрбөдүм беле?!» деп танданган суроосунда окуу процессин «себеп- натыйжа» схемасынын алкагында түшүнүү жатпасын?

Окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүндө өздөштүрүлгөн билимдин мазмуну окуучунун буга чейинки тажрыйбасы, анын ичинде, практикадан жана окуучунун мектептен тышкаркы мамилелеринен башат алган катмарлары менен бекемделет: өздөштүрүү жаңы, «бөтөн» коомдук-тарыхый тажрыйбанын окуучунун менчигине айланган, жеке тажрыйбасы менен өз ара аракти, «биригүүсү» катары каралат. Мындай өз ара аракеттенишүүдө жетектөөчү роль илимий билимдердин системасына таандык. Алардын окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнө тийгизген таасири ар кыл: айрым окуучуларды конкреттүү фактылык материал кызыктырса, кээ бирлери теориялык негиздөөлөргө жана түрдүү кубулуштарды алдын ала көрө билүүгө кызыгышат, ал эми үчүнчүлөрүн мазмундун политехникалык багыты өзүнө тартат. Ошондой эле окуудан сырткаркы тажрыйбанын окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнө тийгизген таасирин да эсепке албай коюу мүмкүн эмес.

Илимий билимдин предметтик мазмуну окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүндө окуучулардын жеке тажрыйбасынын призмасы аркылуу чагылып, аны менен өз ара

аракетке келет. Мында же бир түрдөгү билим башкасын сүрүп чыгып алмаштырат, же илимий жана турмуштук билимдер катар жашай берет. Бул учурда окуучуларда «... бир эле областка тиешелүү, бирок бири-биринен обочолонгон билимдер системалары пайда болгонсуйт: бири - мектепте талап кылынган билимдердин системасы, экинчиси - турмуш практикасында колдонулган билимдердин системасы» [5]. Окуу жана окуудан сырткары таанып билүү тажрыйбасынын карама-каршылыктуу экенине байланыштуу, акыркысынын окуу материалын өздөштүрүүгө тийгизген таасири бир жактуу болбойт.

Окуучунун жеке практикасынын тардыгы, чектелгендиги окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүндө ар кыл каталарды пайда кылат. Айрым учурларда мындай каталар окуучулардын конкреттүү бир кырдаалдардагы фактылардын топтому менен тааныш болуп, аларга каршы келген башка фактыларды билбегендигинен; башка бир учурларда окуучулар өз тажрыйбасындагы кубулуштарды толугу менен аңдап түшүнбөгөндүктөн келип чыгат; кээде каталар окуп-үйрөнүлүп жаткан кубулуштардын касиеттери менен мүнөздөмөлөрүн абсалютташтыруу менен байланыштуу; ал эми төртүнчү бир учурларда илимий терминдерге турмуштук мазмун сиңирүү менен шартталат.

Окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүндө окуучулар тигил же бул түшүнүктөрдү өздөштүрүп, алардын аныктамаларын билген менен, таанып билүү же практикалык максаттагы суроолорго жооп берүүдө аларды эмес, турмуштук билимдерин пайдаланганы сейрек эмес; окуучулардын ой жүгүртүүсүндө илимий түшүнүктөр күнүмдүк түшүнүктөрдүн деңгээлине түшүп кеткен фактылар орун алат; окуучулар техникалык каражаттардын иштөө принциптерин билбей туруп, ийгиликтүү колдонгон кырдаалдар да сейрек эмес. Мунун бардыгы окуучулар да сергек акыл-эсти кайра куруу, коррекцияло боюнча атайын иштерди талап кылат.

Турмуштук тажрыйбадагы оң, рационалдуу көрүнүштөр окуп-үйрөнүлөтурган окуу материалынын мүнөзүнө жараша окутуунун түрдүү этаптарында колдонулат: айрым учурда күнүмдүк тажрыйбага кайрылуу теориялык материалды үйрөнүүгө өбөлгө болуп, таанып билүү кыймылынын баштапкы моменти катары кызмат кылат; башка учурда ал баяндоого органикалык түрдө сиңирилет; үчүнчү учурда сабакта каралган теориялык жоболордун иллюстрациясы болуп саналат. Күнүмдүк тажрыйбанын оң мазмунун билимдин мазмунун үйрөнүү тканына өз убагында камтуу окуу материалын кыйла толук, терең өздөштүрүүгө өбөлгө болсо, экинчи жагынан, окуучуларга жеке тажрыйбасын аңдап түшүнүүгө көмөк берет, анткени анализдөө процессинде турмуштук практикадан белгилүү болгон кубулуштардын окуучулар үчүн башка (көп учурда күтүлбөгөн) тарабы бар экени айкындалат: «актуалдаштыруу дегенибиз - мурунку билимдерди жаңы фактыларга, маселелерге «тиркөө» эмес, адам тажрыйбасынын прологун жаңыны таанып билүү жана ачуу үчүн пайдалануусу» [5].

Окуучунун таанып билүү ишмердүүлүгүнүн операциялык тарабы түрдүү факторлор менен шартталган, аларды жалпылануу деңгээлинин өсүүсү боюнча жайгаштырсак, системаны пайда кылышат.

Жалпы окуу көндүмдөрү менен билгичтиктери (окуу ишмердүүлүгүн рационалдуу пландаштыруу, китеп менен иштөө ж.б.) атайын көндүмдөр менен билгичтиктерден колдонуу чөйрөсү жагынан айырмаланат. Мындай учурда окуу, таанып билүү ишмердүүлүгү детерминацияланган тапшырмалар анча конкреттүү эмес. Алсак, окуу материалындагы негизгини бөлүп көрсөтөөлүү бул материалдын үч өлчөмдүү түзүмүн эсепке алууну талап кылат: а) предметтик билимдерди жана математикалык кайра өзгөртүүлөрдү камтыган рационалдуу түзүүчү; б) операциялык түзүүчү; в) моделдик түзүүчү - материалды изоморфизм жана жөнөкөйлүк критерийлерине жооп бергидей көрсөтмөлүү берүү.

Таанып билүү ишмердүүлүгүн же практикалык иш-аракетти аткарууда окуучу аң-сезимдүү түрдө же ойлонбостон эле иш-аракет өтүп жаткан шарттардын системасын багыт катары алат. Атайын изилдөөлөрдө

аныкталгандай (Г.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина ж.б.), багыт катары алынуучу негиз (өзгөчө, үчүнчү типтеги негиз, ал окуучунун рефлексиясынын предмети жана анын ийгилиги болуп саналат) натыйжалуулукту жана башка мүнөздөмөлөрдү, мисалы, туруктуулукту, окуу аракетин көтөрүмдүүлүк кендигин олуттуу түрдө өзгөртөт.

Окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн операциялык тарабы өзүнүн структурасына таанып билүү методун камтыйт, ал нормативдүүкөз караштардын, эреже көрсөтмөлөрдүн системасы катары каралат. Алсак, аналогияны таанып билүү методу катары колдонуу окуучунун бир катар эрежелерди аткаруусун талап кылат, кубулуштарды салыштыруу мүмкүн болушунча көбүрөөк касиет-сапаттарга негизделиш керек, бул касиет-сапаттар маанилүү, олуттуу болууга тийиш, түрдүү кубулуштардын окшоштугу айкындалган карым-катыштар аныкталышы зарыл ж.б. Окуучунун аналогия методу боюнча билгичтикке ээ болуусуна багытталган максаттуу иш-аракеттин натыйжасында бул метод окуучу тарабынан пайдаланыла баштайт. Алардын аналогия методуна өз алдынча кайрылуусу окуп-үйрөнүлүп жаткан кубулуштардын моделдерин түзүүдө, суроолордо, гипотезалык ой толгоолордо байкалат. Эреже катары, алар «...га окшош», «... менен аналогиялуу», «... сыяктуу» деген конструкциялар менен башталат же аяктайт. Мындай учурларда окуучулардын суроолору жана ой толгоолору билгендерин башка кырдаалга колдонуу менен байланыштуу болот. Мисалы, мугалим күйүүчү май ташууда автомобилдин рамасына ширетилип, машина жүргөндө жерде сүйрөлгөн чынжырдын милдетин түшүндүргөн соң, төмөнкүдөй суроо берилген: «Ал эми самолет учканда анын корпусунан электр заряддары кандай жол менен жок кылынат? Себеби автомобилдин корпусун жер менен байланыштырган чынжыр сыяктуу самолетту жер менен байланыштырган өткөргүч жок да?».

В.Г. Разумовский тарабынан жүргүзүлгөн иштерден белгилүү болгондой, окутуу процессинде окуучуларды илимий таанып билүү методдоруна (байкоо жана эксперимент) үйрөтүү алардын окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнө олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизет. Бул методдор окуучу тарабынан таанып-билүү процессине киргизилген тапшырма-көрсөтмөлөр системасы аркылуу максатты аныктоону, гипотезаны сунуштоону, «прибордук кырдаалды» пландоо, ишке ашырууну, байкоо же эксперименттин түздөн-түз жана гносеологиялык жыйынтыктарын белгилөөнү детерминациялайт [6].

Таанып билүү методу менен функциялык биримдикке ой жүгүртүүнүн илимий стили ээ. Бирок ал таанып билүү процессин башка деңгээлде детерминациялайт. Ой жүгүртүүнүн илимий стилинде бир катар параметрлер бөлүнүп көрсөтүлгөн (онтологиялык, гносеологиялык, логика-методологиялык, инсандык-мотивациялык). Негиз катары алуу менен, алар боюнча окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн себептүүкөрүнүштөрүн ой жүгүртүү стили катары белгилөө максатка ылайык болот. Мугалим менен окуучулардын түздөн-түз өз ара аракеттенишүүсүндө мындай таасир жана окуу, таанып билүү ишмердүүлүгүндөгү өзгөрүүлөр бир кыйла оңой эле байкалат. Мисалы:

- онтологиялык негиз боюнча окуучулардын жакын тармактар боюнча түрдүү деңгээлдеги билимдерин колдонуусу, жөнөкөйлүк принцибине өз алдынча жана аң-сезимдүү түрдө кайрылуусу;

- гносеологиялык негиз боюнча окуучунун теориялык билимдин чын экенин же андан келип чыккан натыйжаларды эксперименталдык түрдө текшерүүгө умтулуусу, байкоо же эксперименттин түздөн-түз жана гносеологиялык жыйынтыктарын айырмалай билүүсү;

-логика-методологиялык негиз боюнча сырткыны ички аркылуу түшүндүрүүгө аракеттенүү тенденциясы, таанып билүүчү же практикалык тапшырмаларды өз алдынча сунуштай билүү, гипотезаны формулировкалоо;

-инсандык-мотивациялык негиз боюнча предметтик-кайра жаратуучу ишмердүүлүктүн операциялык тарабына кызыгуу, окуу материалын түшүндүрүүдө андагы тапшырма, көрсөтмө мүнөзүндөгү элементтерди эстеп калуу.

Бул макалада автор мектеп окуучулардын физикалык ой жүгүртүүсүн өркүндөтүү көйгөйлөрүн аныктоого аракеттенди. Аларды чечмелөөнүн өбөлгөлөрү катары илимий стилдин методологиялык аспектилерин бөлүп чыгаруу зарылдыгы көрсөтүлдү.

В этой статье автор предпринял попытку выявить проблемы в развитии физического мышления школьников. Показано, что предпосылкой решения этих проблем является выделение методических аспектов формирования научного стиля мышления.

In this article the author tried to find out the problem of physical logic of students. Emphasise on methodical aspects of scientific logic development was supposed to be as the solution to these problems.

Адабияттар:

1. Николаев Г.И. О причинном объяснении педагогических явлений / Вопросы повышения эффективности теоретических исследований в педагогической науке. – Ч. 1. – М., 1978. – С. 45-53.
2. Микешина Л.А. Детерминация естественнонаучного познания. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 195 с.
3. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2004. – 490б.
4. Мааткеримов Н.О., Хажы Кара Думан. Научный стиль мышления как средство детерминации познавательной деятельности лицеистов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Сер. 3. – Спец.вып., 2011. – С. 145-149.
5. Исмаилова Г.Д. Табият жөнүндөгү илимий билимдердин эволюциясы. Окутуучулар жана студенттер үчүн методикалык курал. – Б., 2011. – 24б.
6. Бабаев Д.Б., Алиева Б.М. Жаңы типтеги мектептердеги физиканы окутуунун өзгөчөлүктөрү // ОшМУнун Жарчысы, № 5, 2002. – 9-14б.

* * *

УДК 371: 32.08.

Лицейчилердин физикалык ойлорун өнүктүрүү үчүн таанып-билүүнүн заманбап усулдарын колдонуунун багыттары

**Мааткеримов Н.О. - К.Тыныстанов ат. ЫМУ
Хажы Кара Думан – З.Нурматова ат. кыздар
лицейи**

Азыркы күндө Кыргызстанда дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кошулууга багытталган билим берүүнүн жаңы системасы түзүлүп жатат. Ушуга байланыштуу педагогикалык кадрларды кесипке даярдоонун мазмуну модернизацияланууда. Негизги өзгөрүүлөр эмгектин рыногунда болочок мугалимдердин конкуренцияга жөндөмдүүлүгүн жана кесиптик бышыктуулугун жогорулатууга, педагогикалык билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде улантуучулукту камсыз кылууга, анын пайдубалын тереңдетүүгө жана кесиптик багытталган күчөтүүгө көздөлгөн.

Жогорку кесиптик педагогикалык билим берүүгө өзгөчө маани таандык болот, анткени ал төмөнкү маанилүү социалдык тапшырманы аткарып жатат: кесиптик милдеттеринин инсандык маанилүүлүгүн андаган, анын жыйынтыктары үчүн жоопкерчилигин сезген, ийкемдүү, ар кандай шарттарга көнө алган, активдүү инсан боло алган мектептин ар кандай типтерине зарыл болгон адистерди даярдайт.

Заманбап коомдун педагогуна бир эле убакытта ар түрдүү маданий чөйрөлөрдө жашоого туура келет, бирок анын турмушунун социалдык бөлүнүүлөрүндөгү доминантасы болуп, менталдык функцияларынын өзгөчөлүктөрү күчөгөндүгү байкалат. Алардын ичинен, билим менен ойломдун ар түрдүү түрлөрүн иштетүүгө жөндөмдүүлүктөрдүн когнитивдүү алдын алуусу таандык болот. Ошолордун катарында азыркы убактагы коомдун материалдык жана руханий жашоонун негизги өндүрүүчүсү болгон илимий билим жана *ойломдун илимий стили* маданияттуу, сынчыл орунду ээлейт.

Билимдин жана ойломдун жаңы социомаданияттык функциясы жашоонун мурдагы «механикалык» тартибин когнитивдик борборлошконго айландырганда, адамдын дүйнөгө катнашы абсолюттук катып калган абалдай эмес, жаңыча өзгөрүүгө умтулгандай, ойломдун изденүүчү жолдорун талап кылгандай мамиле кыла баштайт. Жагдайдын мындай абалы ойломдун илимий стилин жана социалдаштыруунун *изилдөөчүлүк* түрүн калыптандырат [1].

Ошол эле учурда изилдөөчүлүк мамиленин дидактикасы «физиктерден» «лириктерге» чейинки диапазондогу көп катмарлуу педагогикалык көз карашты пайда кылыш керек. Өнүгүп жаткан билим маданиятынын мүнөзү техногендик болгон себептен, лириктерди социалдаштыруусу алар каалайбы же каалабайбы илимий билим жана ойломдун илимий стилинин инструменттери менен чиркелген, турмуштун алкагына камтыган изилдөөчүлүк түзүүчүнү божомолдойт. Мындай талапты бардык окуучуларга коюу ашыкча болуп көрүнүшү мүмкүн. Бирок ал билимдерди өндүрүү алкагында иштей тургандар үчүн абдан зарыл болуп эсептелет, а бул бүгүн болсо илимдин гана аймагы эмес, өтө тез ылдамдык менен кеңейген социалдык тейлөө индустриясынын басымдуу бөлүгүн камтыйт. Ж. Маккензи «Постмодернизм доорунан кийинки илимий билим берүү» аттуу макаласында мындай деп белгилейт: «Жөнөкөй адамдар илимди үйрөнүшү зарыл. Чечимдерди кабыл алуунун илимге тиешесинин даражасы жогорулап жатат, ал эми бул жөнүндө түшүнүгү жоктор артта калышат» [7, с. 63].

КМШ өлкөлөрүндө билим берүүнүн бүгүнкү өнүгүшү өткөн кылымдын 80-жылдарындагы терс процесстер менен аныкталган. 1970-90-жылдары жалпы билим берүүчү мектептин окуучуларынын таанып билүү өз алдынчалыгын өнүктүрүү багытындагы аракеттер онунан чыкпай калганын педагогдор белгилешет [1,2]. Россиядагы жалпы орто билим берүү системасындагы кемчиликтердин жана демографиялык жоготуулардын натыйжасында жогорку билим берүү системасы, анын ичинде, кесиптик даярдоонун жогорку деңгээлин камсыз кылган, өзгөчө техникалык жаатындагы ЖОЖдор чыгармачыл жана татаал программаларды өздөштүрүүгө жөндөмдүү абитуриенттердин жетишсиздигин баштан өткөрүп жатышат.

Россиянын билим берүүнү көзөмөлдөө департаментинин башчысы Л.Н.Глебова 2009-жылы бирдиктүү мамлекеттик экзамендин натыйжасында техникалык ЖОЖдорго даярдыгы өтө төмөн мектептердин бүтүрүүчүлөрү келишкенин, ал эми «физика мугалими» адистигине эң эле төмөн баллдарга ээ болгон абитуриенттер тапшырышканын белгилеген. «Эми окуучуларды даярдыгы төмөн мугалимдер физикага окутат, ал эми техникалык ЖОЖдорго баллдары боюнча экономикага жана юриспруденцияга өтпөй калгандар барышат,»-деп жазган.

Экономиканын жогорку мектебинде жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө жогорку технологиялык адистиктерге өткөндөрдүн даярдык деңгээли «баалоонун эски системасы

боюнча накта «үчкө» ылайык келет», - деп белгиленген (Өтмө мезгилде. ЭЖМнын ректору Я. Кузьминов менен интервью. Маектешкен Н. Булгакова // Поиск, № 20 (1042), 7-б.). Мындай кабыл алууну камсыз кылып ЖОЖдор мектепте математика жана физиканы жалаң «үчкө» өздөштүргөн абитуриенттерди окутуп, ошондой эле 70 %ы мектепке баргысы келбеген педагогдорду даярдап, окутуунун кадырын түшүрүп жатышат. Андан тышкары, 2009-жылы россиялык ЖОЖдор билим берүү менен педагогика, металлургия, машина куруу менен металлды иштетүү адистиктер боюнча биринчи курска кабыл алууда 1200 бюджеттик орундарды толтура албай калышты (Толбогонду талдоо //Поиск, № 39 (1061), 2009, 6-б.). Эми мунун баары борбордогу мектептерде мугалимдер жетишпей жатканда, өнөр жайда жогорку квалификациядагы инженерлер жетишсиз болуп жатканда байкалып турат. «Россияда педагогикалык жана инженердик билим берүүнүн кризиси өтүп жатканын моюнга алыш керек», - деп «Известия» газетасы жыйынтыктаган (А.Чернаков «Булаваны» жасаган жана балдарды окуткан чала сабаттуулар болот // Известия, № 192, 2009).

Көрүнүктүү россиялык окумуштуу-педагог В.В. Краевскийдин пикири боюнча азыркы педагогикалык илимдин маанилүү милдеттеринин бирден бири бул билим берүүнүн жаңы мазмунун жана ага тиешелүү окутуунун методдорун иштеп чыгуу эсептелет [2, 16-б.].

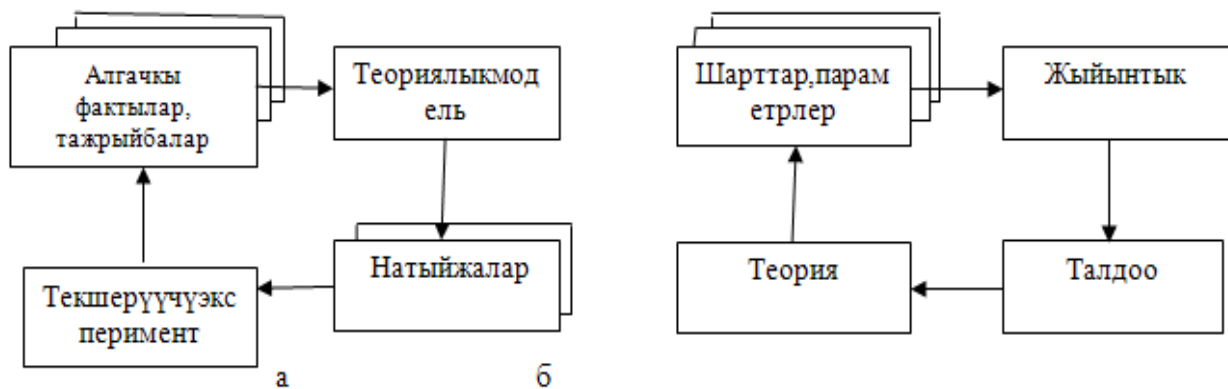
Жаңы социомаданияттык жагдайларга байланыштуу батыштагы адистер билим берүү маданиятынын азыркы убакытта таанып билүү шарттарынан артта калышын белгилешет, анткени азыркы убакытта илимий ойломдун стили Бордун, Гейзенбергдин жана Пригожиндин түшүнүктүк сөздүгү аркылуу каралат, ал эми окуу программалар өзүн Декарттын, Ньютондун жана Лапласдын системасына жакын экендиги сезилет [8, 158-б.]. Россиялык жагдайдагы билим берүүнүн системасына жогорудай эле Ландау, Сахаров жана Прохоровдордой атактуу мекендештеринин тили ошондой эле чоочун кабыл алынат [1, 19-б.].

Ал эми биздин чакан республикабызда болсо академиктер Ж. Жээнбаев, Ө. Шаршекеев жана Э. Мамбетакуновдордун ысымдары табигый илимдүү предметтердин циклындагы бардык эле адистерге белгилүү эмес. Биринчиси көп жылдар бою республиканын илимдер академиясынын президенти болуп иштегендиктен, илимий кызматкерлер жана ЖОЖдордун окутуучуларынын улуу муундарына гана белгилүү болсо, жаштары жөнүндө айтуу кыйын. Кийинки эки окумуштуу жогорку жана орто мектептердин физикасы боюнча окуу китептеринин авторлору болгондуктан, китептери аз нускада чыккандыктан өтө кеңири деле белгилүү эмес. Академик А.Акаев 14 жыл республиканын Президенти болгон кезде көптөгөн чет өлкөлүк академиялар, университеттердин ардактуу академиги жана профессору болуп шайланган учурлары көп болсо дагы үй-бүлөсү менен качып кетип өкүнөрдүк атак калтырган.

Жогоруда айтылгандар методикасын өнүктүрүүгө жана физиканы окутуунун практикасын жаңылантууга таанып билүүнүн заманбап методологиясын пайдаланууга жөрөлгө түзөт. Бул үчүн азыркы күндө белгилүү шарттар түзүлгөн: жалпы орто билим берүүчү мектептерден тышкары гимназия, лицей, коллеждер, а түгүл профилдүү класстар пайда болду. Физикалык билим берүүнүн стандартында илимий таанып билүүнүн методдорун үйрөтүү боюнча талаптар коюлган, ал методдорду жана аларга тиешелүү компетенцияларды өздөштүрүү үчүн окуу куралдар даярдалып жатат. Белгилүү окумуштуу-педагогдор жана методисттер илимий таанып-билүүнүн методдорун окуу процессине киргизүү жолдорун изилдеп жатышат (В.Г. Разумовский, В.А. Орлов, А.Н. Мансуров, И.И. Нурминский, Э. Мамбетакунов, Д. Бабаев, Т. Сияев ж.б.).

Өнүмдүү окуу ишмердүүлүгүнүн негизи болуп, физиканын методикасына В.Г. Разумовский киргизген илимий таанып билүүнүн циклы эсептелет [3]. Анын негизинде окуучулардын өнүмдүү таанып билүү ишмердүүлүгүн уюштурууга мүмкүн экендигин гана

эмес, аны ушундай уюштуруу керек экендигин ал ишенерлик кылып далилдеген. Аталган циклге ылайык анын башталышында **алгачкы фактылар, кубулуштар, баштапкы тажрыйбалар** орун алган, аларды изилдегенден кийин физикалык маңыздары жөнүндө божомолдоо (гипотеза) түзүү зарылдыгы келип чыгат. Мунун жыйынтыгында физикалык идеалдаштырууну жана математикалык интерпретациялоону камтыган **теориялык модель** чыгарылат да, аягында теория түзүлөт. Бул теориянын тууралыгын түздөн-түз текшерүүгө мүмкүн болбойт, андыктан логикалык жол менен андан **натыйжалар** чыгарылат. Буларды тажрыйба жүзүндө текшерип керек. Эгерде тажрыйба теориядан чыгарылган натыйжалар реалдуулукка дал келерин көрсөтсө, анда түзүлгөн теорияны негизделген жана туура деп эсептесе болот. Эгер дал келбесе анда алгачкы фактыларга, кубулуштарга кайтарылып келип, шарттарды, параметрлердин маанилерин өзгөртүп, тажрыйбаны кайра баштоо керек. Ошентип, илимий таанып билүүнүн теориялык циклы баштапкы тажрыйба менен башталып, **текшерүүчү эксперимент** менен аяктайт (1а-сүр.).

1-сүр. Илимий таанып билүүнүн теориялык (а) жана эксперименттик (б) циклдери.

Табигый илимдерде илимий таанып билүү теориялык гана циклде жүрбөстөн эксперименттик циклде өтүү менен ишке ашырылат (1б-сүр.). Бул схема эң жалпы мүнөзгө ээ болот, анткени физикалык гана эксперимент эмес, химиялык, биологиялык, виртуалдык, ойломдук дагы жана каалаган башка эксперименттер көрсөтүлгөн схема боюнча аткарылат. Илимий таанып-билүүнүн эксперименттик цикли ылайык мугалим жабдууларды даярдап **параметрлерди** тандап, **шарттарды** түзүп, эксперименттик түзүлүштү чогултат жана экспериментти аткарат (мисалы демонстрациялык эксперимент). Аткарып жатып мугалим окуучулардын көңүлүн жүргүзүлүп жаткан кубулуштарга бурат, алардын арасынан негизги кубулушту (процессти) бөлүп чыгарат, мүмкүнчүлүк болгондо сан жагынан мүнөздөмөлөрдү алууга аракет кылып, **жыйынтык** алат (илимде кээде терс жыйынтыкка мааниге ээ болот). Алынган жыйынтыкка **талдоо** жүргүзүлөт, мында башка эксперименттердин жыйынтыктары менен салыштыруу зарыл, керек болгон учурларда, жасалган экспериментти бир нече жолу кайталайт. Эң аягында **теориянын** негизинде эксперименттин жыйынтыктарын түшүндүрүп берип, жаңы кубулуштарга прогноз жасоо максатка ылайык болот.

Лицейлердин окуу процессинде таанып билүүнүн илимий циклын пайдалануу лицейчилердин физикалык ойломун өнүктүрүүгө негиз болот. Чындыгында, таанып билүүнүн теориялык циклинде алгачкы фактылардан теориялык моделге, андан алынган натыйжалардан текшерүүчү экспериментке өтүүлөр интуициялык мүнөзгө ээ болгондуктан, булар физикалык ойломдун маңызын аныктайт. Эгерде физика сабактары тажрыйбалар менен көбүрөөк коштолуп турса, лицейчилер эксперименттерде жетишкен ийгиликтерден кубаныч алышат. Мындай жагдайлар таанып билүү процессине

мотивациянын өсүшүнө алып келет, анткени таанып билүүнүн илимий циклында таза физикалыктан башка кубаттуу психологиялык потенциал камтылган. Муну мугалим пайдаланса, ал лицейчилердин инсандыгынын, башкача айтканда, интеллектисине, эмоцияларына жана эркин өнүгүшүнө көмөк түзөт.

Эгер физикалык эксперимент окуу физикалык теория менен тыгыз байланышта болсо, анда сабактар ыңгайлуу(оптималдуу) жагдайларда өтөт. Бул сабактагы эксперимент иллюстрациялык да, далилдөөчү да мүнөзгө ээ болорун билгизет, андыктан анын жыйынтыгы мектептин деңгээлинде жеткиликтүү жана толук түшүнүктүү болушуна өбөлгө түзөт. Ушундай гана учурларда лицейчилердин физикалык ойлومунун калыптанышына жана өнүгүшүнө үмүт кылса болот.

Илимий таанып билүүнүн методологиясы жамааттык таанып билүү ишмердүүлүгүн пайдубалдуу катарында аныктайт. Мындан лицейчилердин окуу ишмердүүлүгүнүн алкагында бирдиктүү теориялык жана эксперименттик физикалык изилдөөлөрдүн уюштурулушу өтө маанилүү болор экендиги келип чыгат. Дал ушул процессте физикалык ойлومдун жана дүйнөгө көз караштын заманбап илимий стилинин **нормалары** сакталыш керек [5].

Окутууда таанып билүүнүн методологиясын өздөштүрүүнүн башкы жана түпкү өнүмү окуу ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктары (билимдер, ойлом, дүйнөгө көз караш, компетенциялар) **нормалдаштыруу** менен бул жаңы нормаларды өздөштүрүү болору биздин изилдөөлөрдө көрсөтүлгөн. Физикалык жалпы билим берүүдө ийгилик жалаң гана нормаларды (окуу китеби, маселе жыйнагы диагностикалар ж.б.) берүүнүн сапатынан көз каранды эмес, ал окуучулардын сабактардагы жана үйгө берилген тапшырмаларды аткаруудагы ишмердүүлүктөрүнүн методикасынан да көз каранды болот [6].

Физикага окутуунун теориясы менен практикасын өркүндөтүү окуу ишмердүүлүктүн ар түрдүү формаларда жаңы нормаларын иштеп чыгуу жана берүү менен байланышканы талашсыз. Билимдердин окуу системаларынын эскириши мыйзам ченемдүүлүк катары эчак эле белгиленген болсо, алардын жаңы системаларын, стандарттардын жаңы муундарын андоо менен долбоорлоо Россияда жана биздин республикабызда дээрлик жакында эле башталды. Мындай «төрөлүштүн» тажрыйбасы, баарынан мурда, билимдерде калыптандырылат жана андан ары берилет. Булар жалаң гана жаратылыш жөнүндө билимдер болбой, илимий ишмердүүлүктүн түзүүчүлөрү жана методдору жөнүндөгү билимдерди камтыш керек. Азыр илимий ишмердүүлүктүн процедураларына маанилүү көңүл бурулуп жатышы бекеринен эмес, анын ичинде, физикалык билимдердин системасында өзгөчө көңүл таанып билүүнүн илимий методдоруна берилиши зарыл.

Физика боюнча Россиялык окуу китептеринде жогоруда айтылган илимий таанып билүүнүн нормасы көбүрөөк бериле баштады да, ал «циклдуулуктун принциби» деп аталат. Анын маңызында: «фактылар, проблема→гипотеза, модель→натыйжалар→эксперимент, практика», - деп, таанып билүүнүн уюштуруу логикасы туюкталган чынжыр түрүндө жогорудагы сүрөттө көрсөтүлгөн. Ачык жана ачык эмес (кыйыр) формада таанып билүүнүн бул нормасы окуу ишмердүүлүгүнүн эксперименттик жана моделдештирүү түрлөрү үчүн окутуу процессинде конкреттештирилет.

Күнүмдүк сабактык ишмердүүлүктө ойлومдун физикалык стилин калыптандырууда окуучулардын билгичтиктери таанып билүүнүн илимий методдорунун нормалары аркылуу бышыкталат. Мисалдарды келтирели. Кандай шарттарда телону материалдык чекит катары эсептесе болот? Ой жүгүртүү эксперименттеринин өзгөчөлүктөрү кандай? Архимеддин закону кандай физикалык кубулушту түшүндүрөт? Броун кыймылынын кандай өзгөчөлүктөрү бул кубулуш заттын дискреттүү түзүлүшү жөнүндө гипотезаны кыйыр түрдө ырастоого мүмкүндүк берет? Атомдун Резерфорд түзгөн планеталык

моделлинде эмнелер шексиз айкындалган фактылар болот, ал эми кайсылары гипотезалык элестетүүлөр болуп эсептелет?

Дайыма болбосо дагы, мезгил менен «модель-реалдуулук» же «реалдуулук-модель» - деген таанып билүү ишмердүүлүгүнүн нормасын пайдалануу жемиштүү болот. Мисалы: Математикалык маятникти модель деп эсептөөгө мүмкүнбү? Жоопту бардык жагынан негиздегиле. Эркин термелүүлөр өчүшү? деген проблеманы кантип чечмелесе болот? Эгер анын аныктамасы боюнча «өчпөйт» десек, анда бул кубулуш эмес эле модели болуп жүрбөсүн? Же биз кандай кубулушту байкап жана баяндап жатабыз? Атомдун Бор боюнча модели атомдун Резерфорддун моделинен эмнеси менен айырмаланат?

Жалпысынан айтканда, физиканын мазмунун жана рухун өздөштүрүү, ойломдун илимий стилине ээ болуш үчүн лицейчилердин төмөнкү негизги билгичтиктерин калыптандыруу милдеттерине багытталыш чоң маанилүү болот:

- физиканын пайдубалдуу түшүнүктөрүнүн: зат жана талаанын, мейкиндик менен эсептөө системасынын, кыймыл жана өз ара аракеттенишүүнүн, аракет менен күчтүн, инерттүүлүк менен массанын, жумуш жана энергиянын, физикалык объект менен анын моделинин маңызын **айырмалап билүү**;

- илимий теориялар катары механиканын, молекулалык физиканын, термодинамиканын, электродинамиканын, салыштырмалуулук теориясынын, кванттык физиканын структураларын **ачуу**, алардын түшүндүрүүчү жана алдын ала билдирүүчү функцияларын **көрсөтүү**, физикалык кубулуштардын жана процесстердин таанып билүүчүлүгүнө, физиканын алга умтулуу өнүгүшүнө аргументтерди **келтирүү**;

- илимий изилдөөнүн конкреттүү ыкмалары менен методикаларын: объектилерди макроскопиялык жана микроскопиялык сүрөттөөнү, динамикалык жана статистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү **өздөштүрүү**, таанып билүүнүн эксперименттик методунун өзгөчөлүктөрүн, курал менен объектинин өз ара аракеттенүүсүн, эксперименттин жыйынтыктарын интерпретациялоону, тажрыйбадан алынган өлчөөлөрдүн тактыгы жана каталарын эсептөөнү **түшүнүү**;

- «фактылар → теория → натыйжалар → эксперимент» логикалык чынжыр боюнча физикалык билимдин өнүгүшүн, закондордун жана теориялардын колдонуучулук чектерин, физикалык маселелердин чыгарылышын, дүйнөнүн физикалык сүрөттөлүшүнүн өнүгүү этаптарын **түшүндүрүү**;

- техника менен технологияда физикалык закондордун практикалык колдонулушун, физиканын астрономия, химия, биология ж.б. менен предметтер аралык байланыштарын пайдаланууну ишке **ашыруу**.

Методологиялык маданияттын нормаларын ийгиликтүү өздөштүрүү ойломдун физикалык стилин калыптандыруу үчүн лицейдин окуу процессинде туруктуу кайталанма байланышты түзүү, педагогикалык эксперименттин жагдайы жана чыгармачыл изденүү зарыл. Ушундай нукта жүргүзүлгөн ишмердүүлүк талаптарды тактоого, физика курсун окутуунун методикасын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет, ал эми жыйынтыгында болсо көп убактылуу билим берүүчүлүк эффект алынат.

Билим берүүнү реформалоонун бүгүнкү этабында жаңы типтеги мектептердин профилдүү класстарында физиканы окутууда ойломдун физикалык стилин кеңири калыптандырууга бардык шарттарды түзүүгө мүмкүндүктөр бар. Мугалимдер, студенттер жана лицейчилер тарабынан таанып билүү ишмердүүлүктүн методологиясы тиешелүү деңгээлде өздөштүрүлсө физиканын интеллектуалдык кызыктыруусу басымдуу жогорулайт эле, билим берүүнүн субъектилеринин инсандык өнүгүшүнө түрткү болуу менен, физикалык билим берүүнүн өркүндөшүнүн бардык жактары активдештирилет.

МНО, Х.К.Д. Макалада физиканы окутуунун методикасында учурдагы болгон мүчүлүштүктөр талдоодон өткөрүлдү. Лицейчилердин физикалык ойлومунун илимий стилин таанып билүү циклы аркылуу калыптандыруу багыттары сунушталды.

В статье проанализированы современные проблемы методики преподавания физики. Предложены направления формирования стиля физического мышления с использованием цикла научного познания.

In this article the physical logic comprehension styles were analyzed. The physical logic comprehension methods were proposed.

Адабияттар:

1. Карпов А.О. Исследовательская парадигма в образовании // Инновации в образовании, № 7, 2010. – С. 12-32.
2. Краевский В.В. Бережнова Е.В. Основы учебно-исследовательской деятельности студентов. – М.: Академия, 2005.
3. Разумовский В.Г., Майер В.В. Физика в школе. Научный метод познания и обучение. – М.: ВЛАДОС, 2004. -463 с.
4. Мансуров А.Н., Мансуров Н.А. О представлении дидактических единиц в пространстве знаний// Физика в школе, № 8, 2011.-С. 43-51.
5. Мааткеримов Н.О., Хажы Кара Думан. Научный стиль мышления как средство детерминации познавательной деятельности лицеистов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына.- Сер. 3. Спец. вып. 2011.- С. 145-149.
6. Мааткеримов Н.О. Дидактические основы нормирования процесса обучения физике в средней и высшей школе: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук: 13.00.01, 13.00.02.- Бишкек, 2010.-40 с.
7. Mackenzie J. Science Education after Postmodernism // Education, Knowledge and Truth: Beyond the postmodern impasse / Edited by David Carr.- London and New York: Routledge, 1998.
8. Doll W. E. A Post-modern Perspective on Curriculum.- New York and London: Teacher College Press, Columbia University, 1993.

* * *

УДК 37.013

Взаимосвязь преподавания морфологии и синтаксиса русского языка в национальной школе

Аттокуров А.А. - ЖАГУ, Кочкор-Атинский колледж

Лингвистические понятия как учебные единицы. Частнометодические принципы изучения синтаксиса и морфологии. О взаимосвязанном изучении морфологии и синтаксиса в национальной школе.

В школьном курсе русского языка изучаются все его уровни: фонетический, лексико-семантический и грамматический. Исторически в методике преподавания русского языка сложились особые её области, в которых излагается методика изучения понятий, включённых в школьную программу: фонетических – в методике фонетики, морфемных – в методике морфемики, словообразовательных – в методике словообразования, морфологических – в методике морфологии, синтаксических – в методике синтаксиса. В начале 70х гг. выделилась новая область методики преподавания русского языка, в

которой изучаются лексические и фразеологические понятия, - методика лексики и фразеологии. Понятия, характеризующие систему русского языка, охватывают все разделы науки о нём. Так как речь пойдёт о методике синтаксиса и морфологии, опишем понятия, включённые в эти разделы науки о языке. В разделе «Морфология» представлены понятия, описывающие слова как часть речи: часть речи, форма слова, начальная форма слова; части речи самостоятельные и служебные; части речи – имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, глагол, причастие, деепричастие, наречие, категория состояния, предлог, союз, частица, междометие, звукоподражательные слова. Для характеристики изменяемых самостоятельных частей речи отобраны понятия, описывающие их постоянные признаки (присущие слову в целом) и непостоянные признаки (то есть формы изменения). В тему «Имя существительное» включены следующие понятия: одушевлённые и неодушевлённые существительные, собственные и нарицательные, род существительных, склонение, падеж, число, несклоняемые существительные, разносклоняемые существительные. Два понятия даны описательно: существительные, употребляющиеся только в единственном числе, и существительные, употребляющиеся только во множественном числе. Тема «Имя прилагательное» располагает следующими понятиями: разряды прилагательных по значению - качественные, относительные и притяжательные; краткие и полные прилагательные; степени сравнения прилагательных (простая и составная), падеж, число и род. О теме «Имя числительное» сообщаются такие понятия: количественные и порядковые, простые и составные; количественные числительные – дробные, собирательные; склонение, падеж. Одно понятие даётся не в виде термина, а описательно: количественные числительные, обозначающие целые числа. В тему «Глагол» включены две группы понятий, характеризующих всё слово и его отдельные формы, неопределённая форма; совершенный и несовершенный вид, переходные и непереходные глаголы, лицо, число, время. Через учебник введено понятие «возвратные глаголы». У причастий указываются постоянные признаки: вид, переходность, время, действительные и страдательные и непостоянные: полные и краткие, падеж, число, род; у деепричастий- вид и переходность. О теме «Наречие» в школе сообщаются скудные сведения. В программу включены только степени сравнения - простая и составная. Категория состояния описывается с точки зрения её синтаксической функции. О служебных частях речи в школьный курс русского языка вошли понятия, характеризующие способ строения термина, а также их лексико-структурную или лексико-семантическую особенность. Рассмотрим их. Предлоги – непроизводные и производные, простые и составные. Союзы – сочинительные: соединительные, разделительные, противительные; подчинительные: причинные, временные, определительные и т.д.; простые и составные. Частицы – формообразующие, отрицательные и модальные. Междометия как часть речи не дифференцируются. Через учебник предлагается ограничивать их от звукоподражательных слов. Синтаксическая система русского языка представлена группами понятий, описывающих словосочетание и предложения. Словосочетания дифференцируются по структуре (главное и зависимое слово), по морфологической природе главного слова, по видам связи (согласование, управление, примыкание).

Предложения рассматриваются с нескольких точек зрения. Простые предложения описываются по цели высказывания (повествовательные, побудительные, вопросительные); по особенностям грамматической основы (двусоставные и односоставные); по наличию главных и второстепенных членов предложения (распространённые и нераспространённые); по наличию-отсутствию необходимых членов предложения (полные и неполные); по наличию осложняющих включений (однородные члены, обращения, вводные слова, обособления). Сложные предложения рассматриваются

с точки зрения средств связи (союзные и бессоюзные); союзные сложные предложения описываются по характеру средств связи (сложносочинённые и сложноподчинённые); сложноподчинённые – по значениям придаточной части. При описании бессоюзных предложений учитываются смысловые отношения между частями. Сложные предложения рассматриваются также с точки зрения количественного состава простых предложений, входящих в него (сложные синтаксические конструкции). В раздел «Синтаксис» включены сведения о средствах передачи чужой речи (прямая речь, косвенная речь, диалог). Частнометодические принципы изучения синтаксиса и морфологии. Каждый раздел науки о языке обладает своей спецификой. В процессе их изучения необходимо учитывать кроме общеметодических принципов частнометодические, которые вытекают из специфики этих разделов науки о языке.

Из специфики морфологии вытекают следующие частнометодические принципы:

- лексико-грамматический;
- парадигматический;
- морфолого-синтаксический.

Первый принцип направляет внимание учителя и учащихся на сопоставление лексического значения конкретного слова и общего смыслового значения слова как части речи, например «беготня»: лексическое значение «быстрые перемещения людей на ногах в разных направлениях» и общее смысловое значение «действие в форме существительного». Парадигматический принцип предполагает сопоставление косвенных форм и исходной формы, а морфолого-синтаксический – члена предложения и части речи. Методика синтаксиса выработала следующие частнометодические принципы:

- интонационный (сопоставление структуры и интонации);
- морфолого-синтаксический (сопоставление члена предложения и части речи).

О взаимосвязанном изучении морфологии и синтаксиса в национальной школе.

В методике обучения русскому языку в национальной школе последнее время всё большее внимание уделяется осуществлению тесной связи между морфологией и синтаксисом при изучении грамматических категорий. Говоря о путях реализации этого требования в теории и практике обучения русскому языку в национальной школе, следует отметить, что в настоящее время основное внимание методистов и учителей сосредотачивается на выявлении того, с изучением каких тем лучше и целесообразнее связать ознакомление с различными синтаксическими явлениями. Исходя из того, что любое слово в его лексическом и грамматическом значении получает свою значимость в предложении в зависимости от его синтаксической функции, отмечается возможность и целесообразность изучения частей речи как морфологических категорий и как членов предложения. В соответствии с этим при обучении именам существительным в IV-V классах указывается, например, что в предложении они употребляются в роли подлежащего, дополнения или сказуемого, при изучении глагола обращается внимание на то, что он в предложении бывает сказуемым, а происхождению раздела «Имя прилагательное» сопутствует изучение функции согласованного определения и т.д. Такая интерпретация вопроса о взаимосвязи морфологии и синтаксиса при изучении частей речи заслуживает внимания, ибо синтаксическое употребление (в роли членов предложения) является одним из характерных признаков частей речи. Однако этот вопрос имеет более глубокое содержание, что обусловлено прежде всего особенностями механизма порождения речевого высказывания и сочетаемостными свойствами слов, принадлежащих к разным частям речи. При изучении частей речи нельзя ограничиваться лишь констатацией употребления слов в роли известных членов предложения, а следует особое внимание уделять усвоению учащимися их «строевых» синтаксических функций,

проявляющихся при реализации структурных схем предложений. Для учеников IV-V классов, очевидно, важнее знать не то, что в предложении, например, спрягаемый глагол выступает в роли сказуемого (это знакомо им по начальным классам), а то, что глагол является организующим центром предложения, что опираясь на глагольное слово, можно развёртывать, наращивать структуру предложения. Следует обратить внимание на то, что глагол-сказуемое вместе с подлежащим составляет основу предложения, что при построении русской фразы мы как бы «нанизываем» на глагол, зависимые от него слова и тем самым распространяем предложение. В качестве примера можно прочитать начало мифа «Дедал и Икар» и попросить учащихся найти в первых двух предложениях подлежащие и сказуемые и показать, как связываются другие слова в них с глаголами. «Много лет прожил Дедал далеко от родины на острове Крит у царя Миноса. Дедал делал из мрамора фигуры людей и богов. Эти фигуры были так хороши, что казались живыми...» Дети, определив подлежащее и сказуемое в этих предложениях, установят, что другие члены предложения, подчиняясь глаголу-сказуемому, дополняют, развёртывают предложение. Связь между словами определяется по вопросам. Ср.: Дедал прожил. Прожил (как долго?) много лет. Прожил (где?) на острове Крит. Прожил (у кого?) у царя Миноса. Дедал делал (что?) фигуры людей и богов. Делал (из чего?) из мрамора. Раскрыв конструктивную роль глагола в предложении, учащиеся упражняются в распространении нераспространённых предложений и в составлении связного текста по опорным глаголам. Такая работа, сочетаясь с повторением изученных грамматических тем (члены предложения, склонение имён существительных), способствует систематизации пройденного в предыдущие годы, помогает более осмысленному усвоению новой темы, углубляя понимание функции глаголов в речи и закрепляя у учащихся навыки использования глагола при построении предложений и связных высказываний. Отсюда ясно, что первостепенное значение для практического овладения русской речью имеет осознание учащимися конструктивной роли изучаемых грамматических явлений. Исключительную актуальность приобретает вопрос об установлении всех функций, присущих каждой в отдельности части речи русского языка. Эти функции, к сожалению, слабо изучены в самой лингвистической науке, что, естественно, не может не затруднить решение вопроса об отборе, типологии и введении в практику обучения разнообразных грамматических функций, свойственных частям речи. Однако это отнюдь не должно означать, что учителя могут как-то отсрочить изучение функциональной стороны морфологических категорий, довольствуясь рассмотрением их значений или указанием того, в роли какого члена предложения выступает то или иное слово в составе предложения. Большой отдачи от занятий русским языком можно достичь в том случае, если учитель привлекает внимание учащихся к закономерностям функционирования грамматических явлений в живой речи и на этой основе обучает их "технологии" составления русских фраз. Покажем, как можно научить ребят свободно пользоваться именами существительными в своей речи, на примере темы "Имена существительные одушевлённые и неодушевлённые". Приступая к этой теме, учтём, что учащиеся ещё в начальных классах учились ставить вопрос "кто?" к именам существительным, обозначающим людей, животных, птиц и насекомых, и вопрос "что?" - к остальным существительным. На первый взгляд может показаться, что эта тема не представляет больших трудностей как для преподавателя, так и для учащихся и достаточно того, чтобы школьники усвоили термины "имена существительные одушевлённые" и "имена существительные неодушевлённые" и тренировались в распознавании этих существительных по смыслу или по вопросам "кто? что?". Если такой подход вполне приемлем по отношению к русской школе, где дети в своей речи правильно употребляют одушевлённые и неодушевлённые существительные в форме винительного падежа, то в

кыргызской школе потребуются другие приёмы изучения этой грамматической категории, которая отсутствует в родном языке учащихся. Различающиеся в кыргызском языке названия предметов активных (существительные, обозначающие людей и отвечающие на вопрос "ким"- "кто?") и предметов неактивных (пассивных)(существительные, обозначающие остальные предметы, в том числе животных, птиц, рыб, насекомых, и отвечающие на вопрос "эмне"- "что?") не имеют никаких грамматических показателей для их разграничения. Поэтому кыргызские дети очень часто употребляют одну и ту же форму именительно-винительного падежа для существительных одушевлённых и неодушевлённых: вижу человек, лось, ягнёнок, перо, пенал; нарисовал кони, утята, деревья, машины. Чтобы избежать подобных ошибок в речи учащихся необходимо предложить им упражнения на дифференцированное употребленные одушевлённых и неодушевлённых существительных в сочетании с переходными глаголами. Поскольку разграничение форм винительного у одушевлённых и неодушевлённых неодинаково проявляется у разных типов существительных, при прохождении данной темы (до изучения склонения) следует ограничиться наблюдениями над именами существительными мужского рода единственного числа (кроме имён на -а): любить брата, любить лес. Как показывает опыт, учащиеся кыргызских школ очень часто неправильно согласуют глаголы с вопросительными местоимениями. Например, вместо "Что лежит на столе?" говорят "Что лежат на столе?" или вместо "Кто вошёл в комнату?" употребляют "Кто вошла в комнату?", когда речь идёт о лицах женского пола. Поэтому при изучении этой темы необходимо уделить часть урока тренировке в правильном согласовании глаголов с вопросительными местоимениями. Нужно объяснить учащимся, что при вопросительных местоимениях "кто" и "что" глагол ставится в форме единственного числа, хотя речь может идти и о нескольких предметах (Что растёт в саду? В саду растут яблони, вишни, смородина). Глагол в прошедшем времени имеет при местоимении "кто" всегда форму мужского рода (Кто принёс журнал? Учитель принёс. Учительница принесла.) При местоимении "что" - форму среднего рода (Что цвело? Сирень цвела, мак цвёл.) При изучении одушевлённых и неодушевлённых существительных учащиеся не только приобретают навыки склонять существительные в спонтанной речи, но и практически усваивают виды синтаксической связи слов: согласование и управление. Овладение русским глагольным управлением зависит не столько от усвоения падежей и склонения имён существительных (хотя и это важно), сколько от знания сочетаемостных свойств глагольных слов. Выражая определённое значение, глагол как бы содержит в своём значении несколько "пустых клеток", "мест", которые требуют заполнения в предложении. (В школьной практике эти места определяются постановкой вопросов от глагола.) Например, глагол "написал" включает в себе по крайней мере, три "места" для выражения субъектно-объективных функций: одно - для действующего лица (субъекта) (Кто написал?), другое - для прямого объекта (Что написал?) и третье - для косвенного объекта (Кому написал?): брат написал письмо бабушке. С этими функциями следует знакомить учащихся в практическом плане, уделяя особое внимание работе над связью слов в предложении. В методике бытует мнение, что ведущим элементом обучения русскому языку в национальной школе является словосочетание, которое обеспечивает осуществление взаимосвязанного изучения основных разделов грамматики. Действительно, работа над типами словосочетаний играет, несомненно, важную роль в привитии учащимся навыков установления зависимости между словами и составления синтаксических конструкций. Однако более действенными, на наш взгляд, являются приёмы обучения детей структурным основам предложений и их распространителям, конструированию связных текстов путём развёртывания предикативного ядра каждого предложения. Надо иметь в виду, что главная цель уроков русского языка в национальной

школе заключается на столько в том, чтобы научить нерусских учащихся оперировать словосочетаниями, сколько в том, чтобы обучить детей правилам построения русских предложений. А этого можно достичь в том случае, если учитель на каждом уроке, посвящённом частям речи и их грамматическим категориям, уделяет должное внимание закономерностям конструирования предложений.

Использованная литература:

1. М.Т.Баранов. «Методика преподавания русского языка в школе»; Москва, 2001.
2. Г.А. Анисимов «О взаимосвязанном изучении морфологии и синтаксиса». («Русский язык в национальной школе», №2, издательство «Педагогика»).
3. Бакеева Н.З. Методика обучения морфологии русского языка в татарской школе. Казань, 1961
4. Поливанов Е.Д. Опыт частной методики преподавания русского языка (в узбекской школе). Ч.І. Ташкент, 1968.
5. Супрун А.Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе. Минск, 1974.
6. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. М., 1970.
7. Закирьянов К.З. Изучение порядка слов в русском предложении. Уфа, 1975.
8. Ломизов А.Ф. Об орфографическом и пунктуационном минимуме для средней школы. М., 1976.
9. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 2003. – 334 с.

* * *

УДК: 364.17

Акыл жана адептүүлүк – улуттук маданияттын органикалык бир бөлүгү

Найманбаев М., Аманкулова Т.К. - ЖАМУ

Инсандын жетилүүсүнө улуттук үрп-адат, каада-салт, оюн-зоок, окуу-тарбия, эмгек өндүү факторлор таасирин тийгизбей койбойт. Булар жөнүндө толук түшүнүгү жок адам таалим-тарбияны өз нугуна салып, туура жүргүзө албайт. Анткени перзент жарык дүйнөгө жаныбар-индивид катары келет, өнүгүүнүн татаал жана түйшүктүү жолун басып өтүп гана ал акыл-эстүү инсанга айланат.

Азыркы учурда адам баласы адеп-ахлакка, ыйманга суусап, жан дүйнөбүз жарды болуп турганда, жаш муундардын келечегин мектеп партасында түптөөгө чоң жоопкерчилик менен маани берип, Ата Мекен үчүн күрөшкөн, адептүү, акылдуу атуул кылып тарбиялоо эң негизги милдет болуп эсептелет.

Кыргыз элинин педагогикалык салттарын жана мурастарын жан дүйнөсүнө сиңирүүдө жана аны элдин кеңири энчисине айландырууда залкар акын-жазуучуларыбыз Т.Сатылганов, Б.Алыкулов, Жеңижок, Тоголок Молдо, Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, Т.Касымбеков жана башкалардын терең мазмундуу чыгармалары, андагы омоктуу ойлору чоң кызмат кылып келди. Ошондой эле улуттук оозеки чыгармаларыбыздын өзөгүндөгү элдик педагогикалык ойлорубузду жана андагы таалим-тарбия маселелерин иликтеп, мектеп практикасына сунуштоодо окумуштуулар А.Акматалиевдин, А.Алимбековдун, Б.Керимжанованын, Ж.Мукамбаевдин, С.Рысбаевдин эмгектерин көңүлгө алабыз.

Жалпы алганда, жогорудагы аты аталган илимпоздор мектептерде кыргыздын элдик

оюндар, оозеки чыгармаларын пайдалануунун педагогикалык шарттарын иликтеп, элдик педагогика адам турмушунун эволюциясы экендигин белгилешкен жана тарбиялоонун каражаттарын, формаларын, усулдарын ырааттуулукка салуу менен, анын булактары, максаттары, каражаттары, усулдары жана уюштуруу формалары боюнча өздөрүнүн көз караштарын билдиришкен. Аларды эске алып жана өзүбүздүн сунуштарыбызды кошуп, бири-бирин толуктаган, өз ара ички тыгыз байланышта турган төмөндөгүдөй педагогикалык системаны сунуш кылабыз:

- 1) Тарбия булактары: белгилүү жаратылыштык жана социалдык шарттардагы элдин көп кылымдык тажрыйбасы;
- 2) Элдин педагогиканы алып жүрүүчүлөр жана кийинки муунга өткөрүүчүлөр: курчап турган социалдык чөйрө, үй-бүлө (ата-эне, чоң ата, чоң эне, улуу балдар ж.б.), насаатчылар (айтуучулар, ырчылар, бийчилер, усталар).
- 3) Максаты жана милдеттери: каада-салттарды жана үрп-адаттарды муундан муунга сактоо, балдарды эмгекке, патриот инсан болууга даярдоо, адеп-ыймандык, интеллектуалдык, адептик сапаттарды өнүктүрүү жана ден соолугун чыңдоо;
- 4) Элдик педагогикалык каражаттар: материалдык маданият (эмгек куралдары, тамак даярдоонун жолу, ыгы, элдик прикладдык (колдонмо) искусство, эстеликтер, музыкалык аспаптар, турмуш-тиричилик предметтери, оюнчуктар ж.б.у.с; фольклор (эпостор, мифтер, жомоктор, ырлар, болмуштар, макал-лакаптар, табышмактар, айтыштар, уламыштар); оюндар (предметтик сюжеттик, интеллектуалдык, кыймыл оюндары ж.б.)
- 5) Тарбиялоону уюштуруу формалары: биргеликте аткарылган эмгек жана кол өнөрчүлүк, каада-салттар, майрамдар, айтыш, бирге ойноо;
- 6) Усулу жана ыкмалары: улуулардын үлгүсү, баланын ийгиликтерине көңүл буруу, мелдеш, коомдук талап, күндөлүк текшерүү, осуят, тыюу, ишенүү, ант берүү, коркутуу, аңгемелешүү, кеңеш айтуу, түшүндүрүү үйрөтүү, ынандыруу, убаданы аткаруу, сурануу, эскертүү, бата берүү, буйруу, кубаттоо, сыйлоо, какшыктоо, тапшырма берүү, сыноо (акыл, күч, адеп сынактары), ж.б.

Кыргыздын элдик салттары муундан-муунга өтүп келе жаткан тарыхый жактан калыптанган үрп-адаттар жана жүрүм-турум нормалары болуп эсептелет. Алар белгилери, мүнөзү жана милдеттери боюнча эң эле ар түрдүү.

Мисал келтирели, элибиздин каада-салттарынын мүнөздүү белгилери булар: массалуулук, туруктуулук, турмуш менен байланыштуулук жана ар тармактуулук, ж.б. өзгөчө, үй-бүлөдөгү меймандостук адамдын адеп-ахлактык жактан калыптануусуна жана акыл-парасатынын деңгээлине тыгыз байланыштуу экендигин танууга болбойт. Ошондой эле, эмгек чөйрөсүндөгү «Ашар» салты адамдар ортосундагы коллективдүүлүк мамилелерин адептик-эстетикалык жактан жөнгө салуу менен мүнөздөлөт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы элдин салттык-рухий маданиятынын (макал-лакаптар, табышмактар, жомоктор, эпостор, санат-насыят ырлар ж.б.) негизги элементи. Анда бөтөнчө улуттук формада элдик психология, адеп-ахлактуулук, акылмандуулук жана да эмгекке болгон изги мамилелер чагылдырылат. Элдик чыгармачылык, түптүү элдин көп жылдык тажрыйба процессинде сыналган жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын башкы темаларынын бири өсүп келаткан жаш муунду адеп-ахлакка үйрөтүү жана акыл тарбиясына ээ кылуу болуп эсептелет. Ал макал-лакаптарда кеңири чагылдырылган. «Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска», «Акыл байлыгы – азбас байлык», «Акыл деңизден терең, тоодон бийик», «Адептүүлүк - адамдын көркү» ж.б.

Чындыгында, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы акыл тарбиясы жана адеп-ахлак темасы өз алдынча системалуу мүнөздөмө берүүнү талап кылат. Анткени,

кыргыз эллине, айрыкча, мүнөздүү меймандостук сапаттар, жогорку адеп-ахлактак потенциал, акылмандык жана адептүүлүктүн эң жогорку үлгүлөрү, нарктуулук ж.б. кыргыз инсанынын башкы өзгөчөлүгү катары десек жаңылбас элек.

Адамдын бүткүл жашоосу акыл жана адеп тарбиясы менен тыгыз байланышкан. Мисалы, «Теректей бой бергенче, темендей акыл бер». Мында адамдын боюна караганда акылы жогору тургандыгы, акыл-эси менен гана адам адептүү, ыймандуу болуп, элдин керегине жарап, ар кандай жагдайда жол тапкан акыл-парасат жөнүндө айтылат. Ошондой эле өтө бийик бой берип, бирок акылы жок болсо, анын залалы гана тиери белгиленип, кичине болсо да акылдын чоң пайдасы болору анын мазмунунда жатат.

«Акыл – деңизден терең, тоодон бийик» деген накыл кепти да талдап көрөлү. Мында турмушта акылдын тереңдиги жана бийиктиги деңизден да терең, тоодон да бийик экендиги белгиленип, адам жашоосу, биринчи кезекте, акылга гана байланыштуу экендиги жөнүндөгү мазмун турат. Андан сырткары, «Адамдын кийимине баа бербей, акылына баа бер» деген накыл кепте адамдын кебете-кешпири, кийген кийими, байлыгы, даражасы эмес, акылы негизги мааниге ээ экендиги сүрөттөлөт.

Ал эми адеп тарбиясына багытталган, мисалы, «Улук болсоң, сылык бол» деген сыяктуу накыл сөздөрдө канчалык даражалуу, жогорку кызматтагы адам болосуңбу сылыктык, адептүүлүк ошончолук жогору боло тургандыгы зарыл экендигин эскертет. «Ырыс алды – ынтымак», «Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт» деген накыл кептерде ынтымак болсо, бардык жакшы нерселер боло берери, «күч бирдикте» болсо, бардык кыйынчылыктарды жеңүүгө боло тургандыгы, ал үчүн адеп, абийирдүүлүк өзгөчө керек деген мазмунду берип турат. Ошондой эле адептүү адам гана кең пейилдүү, боорукер болуп, адам эч убакта кемибей, дайыма ар тараптуу өсүп-өнүгүүсү айтылат. Тескерисинче, адепсиз, пейили жаман эч убакта жарыбаганы белгиленет. Адам болуу деген жакшы нерселерди жаштайынан баштап тынымсыз аракеттенип үйрөнүп, акырындык менен адам баласы топтогон коомдук-тарыхый тажрыйбаны өздөштүрүү менен эрезеге жетүү, адептүү, ыймандуу болуу, аны андап түшүнүү узак процесс экендиги жана жаман болуш оңой жана тез экендиги төмөнкү накыл кепте айтылат: «Адам болуш аста-аста, жаман болуш бир паста».

Эми акыл тарбиясы менен адеп тарбиясын салыштырып көрөлү. Акыл тарбиясы баланы ар түрдүү түшүнүктөрдү аң-сезимдүү кабылдап, ар тараптуу гармониялуу өнүгүүсүнө түрткү берип акылмандуулуктун мазмунуна терең маани берип, өнүгүүсүнө өбөлгө болот.

Ал эми адеп тарбиясы баланын жаштайынан баштап адептүү, сылык, боорукер, намыстуу, кең пейилдүү болушуна негиз болуп берген. Акыл тарбиясы менен адеп тарбиясы дайыма тыгыз байланышта болуу менен баланын өнүгүүсүндө чечүүчү мааниге ээ. Анткени, элдик тарбияда акыл тарбиясы адептик категорияга кирет. Мунун өзү «балада акыл болбосо, кандай адеп болмок» деген элдин түшүнүгүн туюнтат. Бул эки тарбиянын байланышын төмөнкү накыл кептерден да андап түшүнсөк болот. Мисалы: «Улук болсоң, сылык бол», «Адеби жок бала жүгөнү жок атка окшош» ж.б. Чындыгында улук болуш үчүн акыл да, адеп да керек жана акылдуулук, адептүүлүк менен эл башкаруу мамлекеттин гүлдөп өнүгүшүнө шарт түзөт. Ошондой эле экинчи накыл кепти алсак, мында бала адепсиз болсо, анда акыл да жок, «жакшы» менен «жаманды» ажырата билбегендиги, эч кимге пайдасыз экендиги айтылат.

Акыл тарбиясына багытталган накыл кептерди алсак да, алар адептүүлүк, адеп тарбиясы менен байланыштуу мазмунду берип турат. М., «Акылдуунун сөзү - кыска, айта салса - нуска». Мында көрүнүп тургандай, акылдуу аз сүйлөгөндүгү, бирок даанышман ойлорго карк экендиги жана жөнү жок ашыкча сөз сүйлөбөгөн, сөздү орду менен айткан адептүү, дайыма адеп сактаган кеменгер адам экендиги көрсөтүлүп жатат. Ошондой эле

«Адамдын кийимине баа бербесе, акылына баа бер» деген накыл кепте адамдын байлыгы, кызмат абалы, даражасы эмес, анын акылы өзгөчө мааниге ээ деген маани турат. Демек, акылдуу болсо ал адептүүлүк, абийир, намыстуулукту жогору сезет жана акылмандык, адептүүлүк касиеттерди эл жогору баалайт.

Кыскача жыйынтык

1. Акыл жана адептүүлүк улуттук маданияттын органикалык бир бөлүгү катары көп кылымдык тарыхка ээ. Ал элдин басып өткөн жолунун, экономикалык жана маданий турмуш шарттарынын уланмалуулугун (преемственность) ишке ашырат. Анда акыл жана адеп тарбиясы негизги педагогикалык функцияларды аткарат жана өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоодо чоң роль ойноп келген, мындан ары да ойной берет. Акыл жана адеп-ахлак темасын камтыган кыргыз элдик педагогикасынын булактары болуп: фольклор, каада-салттар, үрп-адаттар, элдик колдонмо (прикладное) искусство, ыр жана сүрөт искусствосу ж.б. экендиги да изилдөөдө кеңири каралган.
2. Жогорку окуу жайларындагы илимий жана тарбиялык иштер адисти даярдоодо, бири-бирин толуктап турат. Себеби илим жана тарбиялык процесс бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, студенттердин окуу жана эс алуу мезгилдерин, ошондой эле бардык категориядагы студенттерди камтыйт.
3. ЖАМУда өткөн кылымдын кризис жылдарында да ректорат, окутуучулук-профессордук курам тарбиялык иштерди салттуу түрдө сактап калышкан. Акыркы жылдарда тарбиялык иштердин бардык комплекстерине өзгөчө көңүл бурулуп келет. ЖАМУнун ичиндеги нормативдик-укуктук база жаңыланып, ошондой эле негизги документтерден «тарбиялык иштердин концепциясы», «ЖАМУнун окутуучуларынын этикалык кодекси»-деген документтер кабыл алынган.
4. Эң башкы маселе элибиз айткандай «иштин көзүн» табууда турат. Ушул өңүттөн алганда биздин өлкө үчүн да билим, илимди өнүктүрүүнүн ийгиликтүү бир системасын түзүү бир гана билим берүү тармагы үчүн гана эмес, бүтүндөй коомубуздун саясий идеологиялык, экономикалык жана социалдык-маданий турмушунун бардык тарабы үчүн аба менен суудай зарыл жана олуттуу болуп тургандыгын белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б., 2000
2. Апыш Б. Тарбия назарыты. – Ош, 1996
3. Байгазиев С. Гумандуу педагогика (изилдөөлөр, талдоолор, ой жүгүртүүлөр). –Б., 2006

* * *

Билим берүү системасындагы окутуунун заманбап технологиялары

Термечикова А.М., Нарматова Н. - ЖАМУ

Мамлекетибиз эгемендүүлүккө жеткен күндөн тартып жогорку билим алууга умутулгандардын саны арбып келүүдө. Акыркы мезгилде жашоо шарттын өзгөрүүсү менен билим алууда убакыттын жетишсиздиги, каалаган окуу жайдын алыстыгы, окуу акысынын кымбаттыгы күн сайын окуу процессине катышууга көпчүлүк адамдарга кыйынчылык туудурууда. Ошондуктан дүйнө жүзүндө билим берүү системасына окутуунун жаңы технологияларын киргизүүнүн үстүндө иш алып барышууда.

Билим берүүнүн заман талабына туура келбеген окуу жайлар жыл өткөн сайын кыскарып жатат. Демек, ата-энелер, окуучулар жогорку окуу жайларды билим берүү

сапатына, окутуу технологияларына карата тандоого тийиш. Кыргызстандын окуу жайларында акыркы эки жыл ичинде окутуунун күндүзгү, сырттан, кечки формаларынан сырткары дистанттык окуу формасынын киргизилиши замандын талабы катары түшүнсөк болот. Көптөгөн окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак XXI кылымдагы эң жеткиликтүү жана максаттуу окуу болуп эсептелинет. Ал эми дүйнө жүзүн карап көрсөк, окумуштуулар жакынкы жылдар аралыгындагы билим берүүдөгү бир нече тенденцияларды талкууга алып жатышат.

Бүгүнкү күндөгү билим берүү системасы мезгилдин талабын канааттандыра албай эскирип бара жатат. Технологиялык прогресс бул абалдан чыгууга жардам бере алат деген ойдобуз. Ошондуктан төмөндөгү окутуу технологиялары заман талабына шайкеш келүү менен өтө тездикте таркалып бара жатат.

1. Дистанттык окутуу

Дистанттык окутуунун негизги принциптерин азыркы учурда бардык маалымат булактарынан табууга болот. Ошондуктан өтө кеңири токтолууга негиз жок. Дистанттык окутуу чет мамлекеттерде салтка айланган. Мисалы: Америкалыктар бул окутууну алгачкылардан болуп баштап, 1960-жылдары теле аркылуу сунуштай башташкан. Андан кийин Европага, Кытайга, Австралияга кеңири жайылган. АКШда калктын 60%дан көбү дистанттык окутууну туура көрүшөт. АКШнын Стэнфорд университетинин эки профессору лекция окууну токтотушуп, видео роликтер аркылуу Интернетте лекцияны берүүнү сунуштап көрүшкөн жана жакшы натыйжага ээ болушкан. Алар бир жолку лекцияда 5 миң студентти тартууга болот деп эсептешкен. Бирок бир эле учурда дүйнөнүн 200 өлкөсүнөн 160 000 миң адам жазылган. Жыйынтыгында текшерүү тестин өткөрүү менен жеңишке жетишкендигин билдиришкен. Электрондук курс лекцияларды, практикалык жана лабораториялык жумуштарды узактыгы 10-15 минуталык видеороликтерге өткөрүү менен өздөрүнүн окутуу моделин Салман Хандын on-line – академиясынын базасына жайгаштырышкан. Салман Хан академиясы дүйнөдөгү математика, физика, биология, астрономия ж.б. предметтер боюнча эбегейсиз зор видеоматериалдардын базасы болуп саналат. Материалдар негизинен орто мектеп окуучулары үчүн арналган, андан бир нече окуу борборлору колдонот. Академияда 2900 видеосабактар түзүлүп, 97 миллион жолу көрүшкөн. Бардык предметтер боюнча видеосабактар түзүлүп, окутууну көрсөтмөлүү формада жүргүзүүнү колго алган. Хан Академиясы мугалимдерге окутуу процессин 180 градуска бурууга шарт түзөт. Студенттер лекцияны үйдөн угуп, көрүп, аудиторияга келгенде тапшырмаларды аткарууга жетишет. Бул билим алууда убакыттын үнөмдүү пайдаланышына жана эффективдүү билим алууга жетишүүгө болот деген чечимди чыгарышкан. Окутуунун бул модели сабакка катышуунун 80% чейин жогорулоосуна жетиштишкен [2].

Ал эми Жапонияда акыркы 50 жыл ичинде билим берүү тармагы дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттеринин алдына чыккан. Окутуу процессинде автоматташтырылган окуу комплекстери, электрондук окуу китептер, спутник жана кабель телевидениеси, Интернет ж.б. колдонулат. Окуу жайлар ортосунда келишимдик негизде дистанттык программалар ишке ашырылат. Ар бир предметтер боюнча окуу-усулдук комплекстери иштелип чыгып, окуу жайлардын базасы түзүлгөн.

Ошондой эле Улуу Британияда дагы 1990-жылы дистанттык окутуу башталган. Студенттер үчүн ийкемдүү окуу программалары иштелип чыгып, алардын өз алдынча иштөөсүнө шарт түзүлгөн. Студенттер кайсыл предметти кайсы убакытта окуурун жана сынактын тапшыруу мөөнөтүн өздөрү аныктайт. Студенттер жайкы мектептерде окуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

Алгач дистанттык окутууну чет тилдерин окууга ыңгайлуу деп карашса, күндөн - күнгө кулачын кеңири жайып билим алууну сапаттуу жүргүзө баштады. Белгилүү

окумуштуулар жана профессорлор өздөрүнүн лекцияларын YouTube жана iTunes системаларына жайгаштыра башташкан. Жыл сайын сапаттуу лекциялардын топтомун түзүүгө жана билим берүүгө өзгөртүү киргизүүгө, интернет аркылуу бардык колдонуучуларга жеткиликтүү болуусуна ар тармактуу интернет-компаниялар иш алпорууда.

Көпчүлүк мамлекеттердин өкмөттөрү дистанттык окутууну эң эле артыкчылыктуу багыт деп жарыялашып, жыл сайын аны өнүктүрүү үчүн каражат бөлүп келет. Азыркы учурда эң ири дистанттык окутуу борборлору АКШда, Канадада, Улуу Британияда, Нидерландияда, Германияда, Испания, Израилде ж.б. мамлекеттерде кеңири таркалып иштеп жатышат.

Келечекте адам баласы дүйнөнүн кайсыл бурчунда болбосун сапаттуу билим алууга мүмкүнчүлүк түзүлөрү белгилүү болуп калды. Америкалык окумуштуулар 2050-жылдардан баштап жер шаарында бир убакта миллиондогон студент окуган 10 университет гана калат деген ойлорун айтышууда. Демек, дистанттык окутуу келечектеги билим алуунун негизин түзгөн окуу формасы болуп калаары анык [1].

2. Жекече окутуу (персонализация)

Билим берүү системасындагы универсалдаштыруу башкача айтканда, мектептер жана университеттер өздөрүнүн окуучуларына классикалык билим берүүдө, бирдей билим берүү жана бирдей жооп алууну абдан терең өздөштүрүшкөн. Бул нерседен артка кайтууга эч кандай жол жок сыяктуу, адамдарды бири-бирине окшош моделдештирүүдөн чыга албай жатышат. Бул маселени кимдир-бирөө чечүүгө аракет кылуу менен, көптөгөн окутуучуларды кабыл алып, ар бир окуучуга жекече мамиле кылуу менен жетишүүгө болот деген ойдо дагы иш алып баруушуда. Бирок, бул нерсе үчүн бүгүнкү күндө компьютердик техникага ишенимдүү басым көрсөтүлүп жатат. Келечекте компьютерлерге ар бир студенттин жана окуучунун интеллектуалдуулугун жана эмоционалдык өзгөчөлүгүн эске алган жеке программалар иштелип чыгат. Мисалы: Knewton – коммерциялык стартап 2008-жылы Нью-Йоркто америкалык ишмер Жозе Феррейра тарабынан түзүлгөн. Мында онлайн-курстар конкреттүү предмет боюнча студенттин билимин так текшерип, чогулган маалыматтын негизинде ар бир студент же окуучу үчүн уникалдуу жеке окуу программасына үйрөтөт. Knewton – окуучунун текст же видео материалдын кайсынысын жакшы өздөштүрүүсүн аныктап, окуучунун начар жерин жана кайсыл окуу материалдарын жакшы өздөштүрө албасын аныктайт. Knewton – билим берүүдөгү дагы бир жаңы технологияга жасалган кадам. Студенттердин жетишкендигин жана жеке иш аракетин анализдеп, башка студенттердин аракеттери менен салыштырып турат. Негизги максат интерактивдүү окуу куралдарын иштеп чыгуу жана аны өздөштүрүү [1].

3. Интерактивдүү окуу куралдары

Бүгүнкү күндөгү технологиянын жетишкендиктери билим берүүдөгү көнүп калган стандарттык программалардан жана окуу китептеринен четтөөгө алып келүүдө. Колубузга iPadды алып кайсыл бир мамлекеттин картасын ачып, каалаган маалыматты алууга жана кооз сүрөттөрү менен көрүүгө, кыска маалыматтарды тез убакытта алууга же Менделеев таблицасыны карап, андагы элементтер боюнча маалыматты чогултууга болорун билебиз. Кайсыл бир предметке тиешелүү маалыматты текст, графика, видео, үндүн же музыканын коштоосунда көрүүгө болот. Окуп жаткан процесстин бир нече мааниде өзгөрүүсүн көрө аласың. Интерактивдүү окуу китеби практикалык жана лабораториялык иштерди аткарууда өзгөчө көрсөтмөлүү, мисалы химия же математика сабактары боюнча графикалык түзүлүштөрдү колуң менен аткарып, көзүң менен көрүүгө, аларга анализ жасоого мүмкүн. Мында эң татаал процесс предметтик окутуучунун программист менен иштөөдө бири-бирине түшүнө билүүсү орчундуу орунду ээлейт. Америкада интерактивдүү

окуу китептерин чыгарууга Apple жана Amazon корпорациялары кызыктар. Балага үйдө бош убактысын жөнөкөй окуу китептерине караганда интерактивдүү окуу китептери менен өткөрүүсү кызыктуу. Себеби iPadда иллюстративдүү, кызыктуу көрүнүштө болуп, баланы өзүнө тартып турат. Бүгүнкү күндө интерактивдүү окуу китептерин чыгарууга бир нече компаниялар аракет жасоодо [1].

Жогоруда айтылган технологиялар ЖОЖдун окутуучуларына өтө чоң өзгөрүүнү талап кылуу менен кесиптик компетентүүлүктүн түзүүчүсү болгон маалымат-коммуникативдик компетентүүлүгүн жогорулатуунун максаттуу экендигин далилдейт. Ал эми студенттердин мектепте билим алуу мезгилинде компьютердик сабаттуулугун жоюу максатында жетишерлик көлөмдө иноформатика предметин окутууну кароо керек. Бирок, бүгүнкү биздин мектеп программасында буга терең көңүл бурулбагандыгы белгилүү. Билим берүү жана илим министрлиги дистанттык окутууга киришүүдө мектепте окутуулуучу «Информатика» предметинин окутуу көлөмүнө да терең кароосу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда жаңы технологиялардын негизинде окутууну уюштуруу үчүн төмөнкү шарттар негизги деп эсептелинет:

- керектелүүчү техникалык каражаттар (компьютерлер, видеопроекторлор, web-камералар, наушниктер, микрофондор);
- окуу жайдагы жогорку ылдамдыктагы интернет байланышы жана локалдык түйүнү;
- окутуучунун методикалык жана техникалык даярдыгы (маалымат-коммуникациялык технологияларды пайдалана билүүсү);
- студенттердин техникалык даярдыгы (мектептеги базалык маалымат-коммуникативдик компетентүүлүктүн калыптануу деңгээли);
- электрондук лекцияларды түзүү жана интерактивдүү окуу куралдарын иштеп чыгуу.

Жогорудагы шарттар менен камсыз болгон учурда ЖОЖдордо дистанттык окутуу, жекече окутуу процесси толук кандуу жүргүзүлмөкчү. Билим берүү системасындагы жүргүзүлүп жаткан реформа ийгиликтүү ишке ашса, биздин мамлекеттеги дистанттык окутуу жогорудагы аталган мамлекеттердин катарын толуктамакчы. Бирок, бул реформалардын ишке ашуусу окутуучулардын жана студенттердин аракеттерине байланышкан. Ошондой эле мамлекетибиздин аракети дагы орчунду орунду ээлейт.

Адабияттар:

1. П.Г.Шедровский. Технологические тренды в образования. Журнал Forbes. - М.:2012.
2. Маалымат булагы - www.khanacademy.org

Биология-географиялык илимдер жана экология секциясы

* * *

УДК: 636

Особенности роста и развития помесного потомства

Беккулов М.И. - ЖАГУ

Выращивание тонкорунных овец имеет свои специфические особенности, связанных с формированием шерстной продуктивности. Шерстное волокно является производным кожи и рост шерсти тесно связан со всеми физиологическими процессами, протекающими в коже. Шерстные волокна непрерывно растут, и их питают кровеносные сосуды,

расположенные в области нижней трети фолликула и сосочка. Они подают питательные вещества и гормоны к точкам роста шерстинок. У мериносов формирование шерсти начинается с образования зачатков волосяных фолликулов в коже эмбриона.

В процессе роста и дифференцирования, образуется шерстный покров.

При этом важно отметить, что количество зачатков фолликулов в коже ягнят почти не изменяется. Число фолликулов в коже в свою очередь, влияют на шерстную продуктивность овец.

Плотность фолликулов в коже эмбриона ягнят весьма изменчива, что зависит не только от наследственности, но и от условий питания эмбриона. Такой вывод имеет практическое значение, так как кормлением маток можно повлиять на густоту шерсти в ранние стадии утробной жизни ягнят.

Отдельные породы, но и в пределах породы, животные отличаются между собой по степени использования питательных веществ корма для образования шерсти и иной продукции. Общеизвестно, что одним из лучших показателей роста и развития является живая масса от рождения до взрослого состояния. Изучению закономерностей роста и развития посвящены работы Дж. Хеммонда (1937), Н.П. Чирвинского (1949), С.П. Боголюбского (1961), В.И. Федорова (1973), К.Б. Свечина (1973) и др. Ими установлено, что рост и развитие овец, и формирование у них мясной и шерстной продуктивности влияют различные факторы: кормление, порода, пол, возраст, физиологическое состояние и другие.

Хозяйственно-биологические качества животных являются результатом взаимодействия наследственности и условий онтогенеза. При нормальных условиях онтогенеза изменяются не только формы телосложения, но и соотношение отдельных органов и тканей в теле. Например, свойство скороспелости животных зависит не только от наследственности, но и от условий внутриутробного и после утробного развития.

В наших опытах наблюдаются небольшие различия живой массы у ягнят в зависимости от породных сочетаний при одинаковых кормовых и климатических условий.

В эмбриональном периоде развития ягнят всех групп проходило с одинаковой интенсивностью.

Не установлено достоверных различий по продолжительности периода плодоношения.

Таблица 1.

Возрастные изменения живой массы потомков в опыте и контроле.

показатели	опыт	Контроль	td
	При рождении		
Ярочки	3,54 ± 0,02	3,49 ± 0,04	1,73
Баранчики	3,70 ± 0,02	3,53 ± 0,05	2,54
	В 5 месяцев		
Ярочки	27,60 ± 0,24	26,85 ± 0,18	1,66
Баранчики	28,33 ± 0,55	27,47 ± 0,29	3,58
	В 8 месяцев		
Ярочки	33,79 ± 0,38	31,69 ± 0,42	3,93
Баранчики	33,93 ± 0,29	32,81 ± 0,61	1,86
	В 12 месяцев		
Ярки	41,83 ± 0,33	40,40 ± 0,51	2,44

	В 18 месячном возрасте		
Ярки	44,5 ± 0,14	43,5 ± 0,17	3,38

Ярки баранчики обеих групп более высокую скорость роста имели в период рождения до 5 – месячного возраста.

На интенсивное развитие помесных и чистопородных ягнят в подсосный период указывают многие авторы – М.Ф. Иванов (1949), Г.А Алиев (1967), Р.С. Хамицаев (1968), М.Н. Луцихин (1974) и др. при скрещивании различных пород овец.

Таким образом, особых отклонений по живой массе ярок в возрасте 12 и 18 месячном возрасте у сравниваемых групп молодняка не наблюдается. Использование баранов австралийский меринос на тонкорунных овцематок позволило повысить живую массу потомства на 1,0 кг .

Как известно, живая масса является суммарной роста и развития животного и не может служить показателем развития тех или иных статей в отдельности. Поэтому без наиболее полного представления о росте и развитии животного дает необходимо изучить экстерьерные промеры по измерениям отдельных статей телосложения. Корифеи зоотехнической науки Е.А. Богданов (1923), П.Н Кулешов (1949), Е.Ф. Лискун (1949), М.Ф. Иванов (1949) и крупные исследователи науки Н.А. Кравченко (1973), Е.Н. Борисенко (1967) и др. уделяли большое внимание телосложению сельскохозяйственных животных. Они доказали, что экстерьер тесно связан с конституциональной крепостью и здоровьем животного, а также отражает в значительной степени его направление продуктивностью.

Овцы также, как и другие виды животных, имеют существенные различия как по экстерьеру, так и по развитию и функциям внутренних органов и различных тканей.

При скрещивании двух пород, резко отличающихся по типу телосложения и направлению продуктивности, получается потомство, у которого в силу действия комбинативной изменчивости образуется генный комплекс (генотип), обеспечивающий формирование своеобразного экстерьера.

Степень изменения разных промеров с возрастом у ягнят происходит неодинаково. При рождении у ягнят всех групп, более развит периферический скелет, в результате чего в первые месяцы жизни, то есть до отбивки, у всех ягнят наблюдается интенсивный рост осевого скелета, отсюда происходит увеличение широтных промеров. За этот период наиболее высокий абсолютный прирост высоты в холке и косо́й длины туловища отмечен у чистопородных киргизских ягнят, а широтные промеры у австрало-киргизских помесей.

После отъема от матерей до годовалого возраста у молодняка происходит резкое падение интенсивности роста статей тела, а по некоторым из них показатели остаются почти неизменными.

В зависимости от породной принадлежности среди ягнят наблюдается значительное различие в темпах роста отдельных промеров. В 12 и 18 месячном возрасте лучшее развитие имели по обхвату груди и ширине груди австрало-киргизские помеси.

Различная скорость роста промеров в постэмбриональный период развития приводит к изменению формы телосложения животных. Однако, абсолютное значение промеров не всегда дает правильное представление о пропорции телосложения животных, поскольку величина одного промеры рассматривается отдельно от других.

Таблица 2.

Возрастные изменения промеров (см)

группы	Высота в холке	Высота крестце	в	Косая длина туловища	Обхват груди	Глубина груди	Ширина груди	Обхват пясти
опыт контроль	36,0 ± 0,26	37,5 ± 0,22		При рождении 28,00 ± 0,20	37,6 ± 0,22	14,6 ± 0,16	7,84 ± 0,15	5,45 ± 0,18
	35,9 ± 0,29	36,6 ± 0,18		27,43 ± 0,28				
опыт контроль	58,61 ± 0,32	59,8 ± 0,41		В 5 месяцев 51,88 ± 0,25	78,53 ± 0,64	25,3 ± 0,27	20,25 ± 0,48	7,90 ± 0,18
	58,47 ± 0,35	58,9 ± 0,36		50,35 ± 0,41				
опыт контроль	60,36 ± 0,32	61,8 ± 0,27		В 8 месяцев 53,8 ± 0,35	82,6 ± 0,32	27,8 ± 0,16	20,76 ± 0,55	8,14 ± 0,15
	60,27 ± 0,42	61,75 ± 0,19		52,65 ± 0,29				
опыт контроль	65,86 ± 0,28	66,25 ± 0,25		В 12 месяцев 64,5 ± 0,08	87,25 ± 0,18	28,45 ± 0,25	23,85 ± 0,19	8,70 ± 0,29
	64,15 ± 0,35	64,72 ± 0,22		64,2 ± 0,21				
опыт контроль	66,8 ± 0,29	66,39 ± 0,27		В 18 месяцев 64,72 ± 0,9	88,00 ± 0,16	28,55 ± 0,34	23,9 ± 0,16	8,73 ± 0,41
	64,37 ± 0,41	65,1 ± 0,31		64,6 ± 0,28				

Были вычислены индексы телосложения (табл. 3.), которые более полно характеризуют пропорции телосложения и конституциональные особенности чистопородных и помесных овец.

Таблица 3.

Изменения индексов телосложения овец.

Индексы	возраст, мес.	Группы	
		опыт	контроль
Длинноногости	При рождении	60,25	60,22
	5	56,45	57,80
	8	54,33	54,57
	12	65,81	56,86
	18	56,90	56,81
Растянутости	При рождении	74,20	74,4
	5	98,40	86,2
	8	88,45	87,17
	12	98,55	98,60
	18	99,68	98,78
Сбитости	При рождении	136,50	137,45
	5	150,38	152,40
	8	153,45	152,36
	12	136,26	135,65
	18	136,60	135,75
Массивности	При рождении	102,25	103,64
	5	132,75	133,62
	8	136,47	134,45
	12	133,56	134,88
	18	134,12	134,69
Грудной	При рождении	53,42	52,36
	5	80,15	80,65
	8	75,65	75,56
	12	84,28	83,42
	18	84,36	83,63
Костистости	При рождении	14,60	14,73
	5	13,50	12,86
	8	13,45	12,60
	12	13,37	12,86
	18	13,42	12,77

По индексу массивности характеризует величину животных. Он заметно увеличивается с возрастом, если при рождении его величина колеблется от 102,25 до 103,64, а в 8 месячном возрасте от 134,45 до 136,47%.

Индекс глубокогрудности у обеих групп 12-месячном возрасте выравнивается и составляет 83,63 – 84,32%.

По индексу костистости характеризующему степень развития костяка и крепости конституции, значительных заметных различий во все возрастные периоды не отмечено.

Таким образом, приведенные данные экстерьерных особенностей потомков опытной группы выглядят более крупными, массивными, растянутыми по сравнению с овцами контрольной группы. Это по-видимому говорит о том, что бескладчатые овцы с более

толстой шерстью лучше переносят воздействия и лучше приспособлены к условиям высокогорной ферганской долины.

Список использованной литературы.

1. Берус В.К. Создание нового типа южноказахских мериносов: Автореф.докт.с.х.наук.-Мынбаево, 1995.-48 с.
2. Берус В.К. Опыт использования импортных австралийских тонкорунных баранов при совершенствовании южноказахских мериносов. Автореф. канд.с.х.наук.-Душанбе, 1978.-23 с.
3. Богданов Е.А. Происхождение домашних животных (один из опытов критического сопоставления основ теории и практики скотоводческого искусства).-М.,Сельхозгиз, 1937.-40 с.
4. Боголюбский С.Н. О весовом росте скелета, мышц и внутренних органов в послеплодном онтогенезе у советского мериноса и других пород овец. // Труды ИМЖ им. Северцева, 1961.-Вып.35.-276 с.
5. Борисенко Е.Я. Разведение сельскохозяйственных животных.-М.: Колос, 1967.-463 с.
6. Волосиков В.Н., Пешков В.Н., Бараховский И.Я. Результаты скрещивания австралийских баранов с южноказахскими мериносами завода «Куюк» // Разведение, технология кормления, шерстование.-Ставрополь, 1975.-Ч.1.-С.82-85.

* * *

УДК: 630. 542

Экологическое воспитание и образование студентов

**Эшиев А.К., Термечикова С.М.,
Артыкбаева К.Н. - ЖАГУ**

В основе любой цивилизации лежит образование – передача следующим поколениям приобретенного опыта и знаний, культурных и нравственных ценностей. В нынешних условиях жестокого экологического кризиса, только преодоление которого может обеспечить сохранение человечества на планете, основой нравственного воспитания и образования человека становится, прежде всего, разработка принципов взаимоотношений человека и природы [1, с.1].

Экологическое воспитание и образование являются непереносимым условием общего и экологического развития личности. В силу этого вопросы экологического образования и воспитания студентов, равно как и подготовки будущих учителей к организации экологического образования и воспитания, приобретают большое значение. От уровня экологического воспитания, экологической культуры зависит вопрос выживания человечества, сможет ли человек остаться на нашей планете или его ждет деградация с последующей мутацией. Если люди в ближайшем будущем не научатся бережно относиться к природе, они погубят себя.

Экологическое воспитание - целенаправленное формирование экологического стиля мышления, необходимых нравственных и эстетических взглядов на природу и места в ней человека как части природы, научного понимания экологических проблем, активной жизненной позиции в реализации природоохранных задач и рационального использования природных ресурсов. В своей деятельности преподавателю необходимо достичь осознания студентами всей сложности экологических проблем и понимания необходимости

соблюдения правил поведения в разнообразных формах взаимодействия с природой [2, с.1].

Экологическое воспитание студентов предусматривает целенаправленное формирование экологического стиля мышления, необходимых экологических, юридических, нравственных и эстетических взглядов на природу и место в пей человека, научного понимания проблем экологизации материальной и духовной деятельности общества.

Как известно, экологическое образование ставит своей целью формирование мировоззрения, основанного на понятии о единстве человека и природы. Оно должно представлять целостную систему, охватывающую всю жизнь человека [1, с.1].

Определяя сущность экологического воспитания можно выделить, во-первых, особенности этого процесса:

1. Ступенчатый характер:

- формирование экологических представлений;
- развитие экологического сознания и чувств;
- формирование убеждений в необходимости экологической деятельности;
- выработка навыков и привычек поведения в природе;
- преодоление в характере учащихся потребительского отношения к природе;
- длительность;
- сложность;
- скачкообразность;
- активность;

2. Также огромное значение психологического аспекта, который включает в себя: развитие экологического сознания;

- формирование соответствующих (природосообразных) потребностей, мотивов и установок личности;
- выработку нравственных, эстетических чувств, навыков и привычек;
- воспитание устойчивой воли;
- формирование значимых целей экологической деятельности [2, с.1].

Если говорить об основных проблемах экологического воспитания, каждый человек является субъектом и объектом функционирования глобальной экосистемы, но неумелое использование людьми её ресурсов и сосуществование с ней на основе традиционного подхода (с позиций силы) к управлению экосистемами привело человечество к такому уровню функционирования созданной им техносферы, что любое её развитие в том же русле может в любой момент привести к необратимым экологическим последствиям и неминуемой экологической катастрофе. Одной из основных причин возникновения данной ситуации является простое незнание людьми способов оптимального сосуществования с природой, отсутствие у них экологической культуры, что объясняется недостатком экологического знания и воспитания.

Если говорить о целях и задачах экологического воспитания студентов ВУЗов, то экологическое воспитание - составная часть нравственного воспитания. Поэтому под экологическим воспитанием надо понимать единство экологического сознания и поведения, гармоничного с природой [3, с.34]. На формирование экологического сознания оказывают влияние экологические знания и убеждения. Н.С.Назарова главной целью экологического воспитания выделяет формирование всесторонне развитой личности, ее духовного мира, формирование потребностей, не противостоящих миру природы. Экологическим императивом, или еще одной целью, является улучшение среды как общей

вечной собственности, неотчуждаемого условия существования и воспроизводства постоянно сменяющихся человеческих поколений [4, с. 98].

Цель экологического воспитания - формирование ответственного отношения к окружающей среде, которое строится на базе экологического сознания. Это предполагает соблюдение нравственных и правовых принципов природопользования и пропаганду идей его оптимизации, активную деятельность по изучению и охране природы своей местности. Условием такого обучения и воспитания выступает организация взаимосвязанной научной, нравственной, правовой, эстетической и практической деятельности учащихся, в частности студентов, направленной на изучение и улучшение отношений между природой и человеком [2, с.1].

Экологическое сознание в развитом виде формируется на основе познания людьми законов целостности природной среды и тех законов, которые должны обусловить человеческую деятельность в целях сохранения жизнепригодного состояния природы.

Стратегической целью образования должно стать экологическое мышление, основу которого составляют научные знания, экологическая культура и этика. Тема экологического сознания должна отождествиться с мировыми жизненными стоимостями. Академик Б.Т. Лихачев отмечает, что экологическое сознание требует подкрепления чувством, эмоционально целостным, глубоко нравственным отношением к природе, обществу, людям.

Современное экологическое образование должно быть направлено в будущее, опираться на идеи гармонии природы и человека, стойкого развития биосферы, оказывать содействие преодолению имеющихся в обществе стереотипов путем формирования духовной, моральной, экологически просвещенной личности и создавать условия для ее развития и, наконец, стать фактором социальной стабильности общества.

Цель экологического воспитания достигается по мере решения в единстве следующих задач:

1. образовательных - формирование системы знаний об экологических проблемах современности и пути их разрешения;
2. воспитательных - формирование мотивов, потребностей и привычек экологически целесообразного поведения и деятельности, здорового образа жизни;
3. развивающих - развитие системы интеллектуальных и практических умений по изучению, оценке состояния и улучшению окружающей среды своей местности; развитие стремления к активной деятельности по охране окружающей среды [5, с.35].

По мнению Р.С.Пионовой в основу программы экологической работы со студентами могут быть положены следующие задачи:

1. формирование научных знаний и представлений о системе «человек-природа». Они позволяют понять, что происходит в результате взаимоотношений человека и природы и как следует поступать с точки зрения экологической целесообразности;
2. развитие такого отношения к природе, которое определяет характер целей взаимодействия с природой, выбор мотивов и стратегий целесообразного поведения в природе;
3. формирование системы умений и навыков взаимодействия с природой, направленное на осуществление целесообразной экологической деятельности.

Что касается форм и методов экологического воспитания студентов ВУЗов, то отметим, что под системой экологического воспитания мы понимаем совокупность взаимосвязанных компонентов взаимодействия учителя и учащихся (задач, принципов, содержания, форм, методов) в их последовательности, преемственности и единой направленности, формирующих восприятие действительности с позиции экологически культурной личности.

Форма - характер ориентации деятельности. В основе формы лежит ведущий метод. Формы и методы воспитательной работы выбираются ученическими коллективами на основе системного, демократичного подхода, с учетом интересов и потребностей личности и реальной действительности. Воспитание более важных качеств личности предусматривает умение классного руководителя организовать жизнь ученического коллектива [6, с.195].

Формы воспитания - это те конкретные мероприятия или средства воспитательной работы (беседы, собрания, вечера, экскурсии), виды деятельности учащихся (учебные занятия, предметные кружки, конкурсы, олимпиады), а также наглядные пособия (кинодемонстрации, картины), которые используются в процессе реализации того или иного метода.

А.В.Сахно важнейшими формами экологического воспитания студентов называет практическую деятельность студентов под руководством кураторов, преподавателей по охране природы, облагораживанию территорий, включая посадки зеленых насаждений, очистку мелких рек, ручьев от мусора и хлама, шефство над зонами отдыха в черте города [7; с.44].

Таким образом, правильно используя различные методы воспитания, преподаватель может сформировать экологически грамотную и воспитанную личность. Воспитание личности будущего специалиста является наряду с обучением важнейшей функцией системы высшего образования.

Литература:

1. Федотова Л.А. Экологическое образование и воспитание студентов // Вестник КАСУ (online версия журнала)
2. Белоусова О.А. Некоторые аспекты воспитания экологической культуры будущего специалиста.
3. Педагогика в высшей школе: З.Н.Курлянд, Р.Хмелюк, А.В.Семенова. – К.: Знания, 2005.
4. Назарова Н.С. Охрана окружающей среды и экологическое воспитание студентов. – М.: Высш. шк., 1989.
5. Каиров И.А. Нравственное развитие в процессе воспитания. - М.: Просвещение, 1979.
6. Носач В.Е. Педагогическая школа Петра Васильевича Плотникова. - Д., 2006.
7. Сахно А.В. Экологическое воспитание учащихся. – Мн.: Красико-Принт, 2005.

* * *

УДК 622.684

Выбросы вредных веществ автомобильного транспорта, влияющие на окружающую среду города Ош

**Жоробеков Б. А., Абдурахманов С.К.
Камбаров Ч.У., Кочкаров А.Э. - ЖАГУ**

Приведены основные причины загрязнения воздуха автомобильным транспортом и определены количества транспортных средств, использующие на маршрутных линиях городского транспорта.

Gorobekov B. A., Abdurahmanov S. K., Kambarov Ch. U., Kochkarov A. E.

They Are Brought main reasons of the soiling the air by car transport and is determined amount of the transport facilities, using on маршрутных town transport line.

В настоящее время уменьшение загрязнения атмосферного воздуха токсичными веществами, выделяемыми промышленными предприятиями и автомобильным транспортом, является одной из важнейших проблем, стоящих перед человечеством. Загрязнение воздуха оказывает вредное воздействие на человека и окружающую среду. Материальный ущерб, вызываемый загрязнением воздуха, трудно оценить.

За последние десятилетия человечество окончательно убедилось, что первым виновником загрязнения атмосферного воздуха – одного из основных источников жизни на нашей планете, является автомобиль – детище научно-технического прогресса. Автомобиль, поглощая столь необходимый для протекания жизни кислород, вместе с тем интенсивно загрязняет воздушную среду токсичными компонентами, наносящими ощутимый вред всему живому и неживому.

Основная причина загрязнения воздуха заключается в неполном и неравномерном сгорании топлива. К тому же камеры сгорания автомобильного двигателя – это своеобразный химический реактор, синтезирующий ядовитые вещества и выбрасывающий их в атмосферу.

Двигаясь со скоростью 80-90 км/ч, в среднем автомобиль превращает в углекислоту столько же кислорода, сколько 300-350 человек /1-3/. Но дело не только в углекислоте. Годовой выхлоп одного автомобиля в среднем составляет 800 кг окиси углерода, 40 кг окислов азота и более 200 кг различных углеводородов /2-5/. В этом наборе весьма коварна окись углерода. Из-за высокой токсичности её допустимая концентрация в атмосферном воздухе не должна превышать 1 мг/м³.

Уровень загазованности городских улиц и прилегающих территорий зависит от интенсивности движения автомобилей, ширины и рельефа улицы, скорости ветра, доли грузового транспорта и автобусов в общем потоке и других факторов. При интенсивности движения 500 транспортных единиц в час концентрация окиси углерода на открытой территории на расстоянии 30-40 м от автомобильной дороги снижается в 3 раза и достигает нормы. Но рассеивание выбросов автомобилей на тесных улицах города и населенных пунктов очень затруднено. В итоге практически все жители города испытывают на себе вредное влияние загрязнённого воздуха.

Из соединений металлов, входящих в состав твёрдых выбросов автомобилей, наиболее изученными являются соединения свинца. Это обусловлено тем, что соединения свинца, поступая в организм человека и теплокровных животных с водой, воздухом и пищей, оказывают на него наиболее вредное действие. До 50% дневного поступления свинца в организм приходится на воздух, в котором значительную долю составляют отработавшие газы автомобилей /4/.

Поступления углеводородов в атмосферный воздух происходит не только при работе автомобилей, но и при разливе бензина. И повинен в этом не столько автомобиль, сколько сам человек. Чуть-чуть пролили при заливке бензина в цистерну, забыли плотно закрыть крышку при перевозке, плеснули на землю при заправке на автозаправочной станции, и в воздух потянулись различные углеводороды.

Данная проблема, совершенно очевидно является глобальной. По всему миру количество автомобилей с каждым днем увеличивается в геометрической прогрессии.

Перед нами поставлена задача, определить количества вредных веществ, отработавших газов маршрутного пассажирского транспорта, а также мероприятия по снижению и сохранению оптимального содержания вредных выбросов в центральных улицах города Ош.

Закон есть, но придерживаются ли их автовладельцами и автопроизводителями? Ответ напрашивается сам, т.к. эксплуатируемые в городе Ош автомобили не соответствуют современным мировым ограничениям по токсичности и выбрасывают вредные вещества существенно больше, чем зарубежные аналоги. Существует несколько наиболее важных причин отставания в этой сфере:

– *низкая культура эксплуатации автомобилей.* Количество неисправных автомобилей, находящихся в эксплуатации до сих пор весьма велика в городе;

– *отсутствие жестких законодательных требований* к экологическим качествам автомобилей. С начала 90-х годов стандарты, сохранившиеся в течение 15 лет почти без изменений, начали существенно отставать от мировых норм. В отсутствие достаточно жестких требований по токсичности выбросов отработавших газов, потребитель не заинтересован покупать экологически более чистые, но при этом более дорогие автомобили;

– *неподготовленность инфраструктуры эксплуатации* автомобилей, оборудованных в соответствии с современными экологическими требованиями;

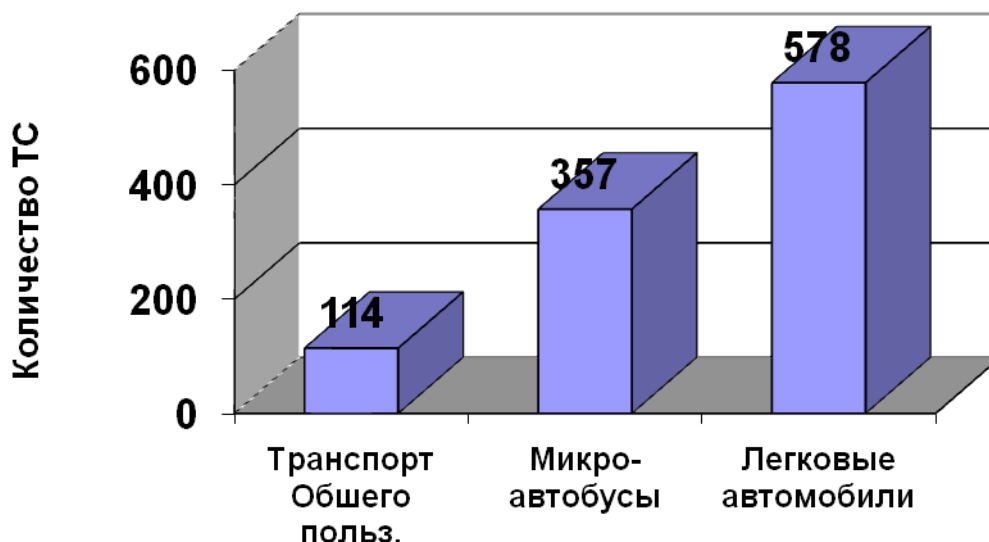
– в отличие от европейских стран, у нас в стране до сих пор *затруднено внедрение нейтрализаторов*

Нами были определены количество транспортного потока автомобилей в городе.

Как видно на рисунке 1, основной состав транспортного потока г.Ош составляют легковые автомобили (57,8%) микроавтобусы марки Мерседес Бенц (до 35,7%) и транспорт общего пользования (11,4%). Более 80 % используемых автотранспортных средств были выпущены заводом-изготовителем в 90-х годах прошлого века, т.е. эти автотранспортные средства уже отработали свой ресурс и по мировым стандартам непригодны для дальнейшего использования.

Естественно они по сравнению с новыми автомобилями менее пригодны для использования перевозки пассажиров и грузов.

Рис. 1. Состав транспортного потока по городу Ош.
Состав транспортного потока города Ош по видам
Транспортных средств.

Теперь, приступим к определению концентрации отдельных вредных продуктов неполного сгорания.

Расчетный уровень концентрации окиси углерода (в мг/м³) на высоте 1,5 м над кромкой проезжей части горизонтального участка автомобильной дороги составляет

$$CO = (7,33 + 0,026 \times N_{aem} \times K_{np}) \times K_1 \times K_2 \times K_3 \text{ мг/м}^3$$

где, N_{aem} , - интенсивность движения (в обоих направлениях) $N_{aem} = 1350 \text{ авт/час}$; K_{np} - коэффициент приведения микроавтобусов транспортного потока к легковым автомобилям, $K_{np} = 1,4$; K_1 - коэффициент, учитывающий влияние состава транспортного потока и его средней скорости, K_1 (при 20 км/ч $K_1 = 1,17$); K_2 - коэффициент, учитывающий влияние продольного уклона дороги (при продольном уклоне $i = 0-10\%$ $K_2 = 1$; при $i = 10-30\%$ $K_2 = 1,02$; при $i = 30-50\%$ $K_2 = 1,04$); K_3 - коэффициент, учитывающий ожидаемое снижение токсичности автомобильных выбросов, благодаря улучшению конструкции двигателей и методов их эксплуатации ($K_3 = 0,11/0,17$). Среднее содержание твердых частиц (сажа) в воздухе (мг/м^3) определили по формуле:

$$D = 0,1(N_{aem} \times K_{np} - 2,5\omega + 38), \text{ мг/м}^3 \text{ где } \omega - \text{ скорость ветра, } \omega \sim 2 \text{ м/с.}$$

По результатам расчетов среднее содержание твердых частиц в воздухе составляет $126,5 \text{ мг/м}^3$.

Следует отметить, что концентрация в воздухе вредных продуктов сгорания топлива в значительной степени зависит от продуваемости пространства над дорогой. В свою очередь продуваемость атмосферы местности, зависит от направления господствующих ветров (при рассмотрении розы ветров) в атмосфере данного района. А также от расположения экспозиции и размеров зданий (длины, ширины и высоты), (холмов, деревьев, оград) вдоль улицы (дороги).

Для рассматриваемого загруженного района, масса годового выброса вредных веществ к окружающей среде от эксплуатации микроавтобусов с дизельными двигателями составляет:

где, N_{npi} - количество микроавтобусов с дизельными двигателями марки Мерседес-Бенц - 209-309-409D в расчетном периоде, $N_{npi} = 980 \text{ авт.}$; L_i - средний пробег автомобиля по протяженности проспекта А.Навои (годовой пробег), км;

$$L_i = Z \times l_y \times D_k = 20 \times 2,0 \times 365 = 14600 \text{ км}$$

где, Z - количество рейсов за смену микроавтобусов, $Z = 20$; l_y - длина исследуемого участка улица А.Навои, $l_y = 2,0 \text{ км}$; D_k - календарные дни в году.

m_{jk} - пробеговый выброс токсичного вещества автотранспортных средств с дизельными двигателями за расчетный период, г/км /5/:

$$m_i(CO) = 18 \text{ г/км}, \quad m_i(CH) = 0,90 \text{ г/км}, \quad m_i(NO_x) = 7,3 \text{ г/км}$$

где $\prod R_{ikn}$ - произведение коэффициентов влияния факторов на выброс вредных веществ в данном исследуемом участке автомобильной дороги:

$$\prod R_{ikn} = K_1 K_2 K_3 K_4 K_5 K_6$$

где K_1 - коэффициент влияния возраста парка; K_2 - коэффициент влияния режимов движения; K_3 - коэффициент влияния среднегодовой температуры воздуха; K_4 - коэффициент влияния среднегодового атмосферного давления; K_5 - коэффициент влияния среднегодовой влажности воздуха; K_6 - коэффициент влияния уровня технического состояния автомобиля.

В зависимости от видов вредных веществ величина произведение коэффициентов составляют:

$$\prod R_{iknCO} = 3,1, \quad \prod R_{iknCH} = 3,3, \quad \prod R_{iknNO} = 1,07$$

И так, масса годового выброса вредных веществ в окружающую среду от эксплуатации микроавтобусов с дизельными двигателями составляет

$$M = \sum_i N_{mpi} L_i m \prod R_{ikn} \cdot 10^{-6}, m$$

$$M = 980 \times 1,4 \times 14600 \times (18 + 0,9 + 7,3) \times (3,1 + 3,3 + 1,07) \times 10^{-6} = 983,1 \text{ т/год}$$

Величина социально-экономического ущерба от загрязнения окружающей среды автотранспортными средствами на данном исследуемом участке автомобильной дороги определяется, согласно методике /6/

$$Y_A = 10 \gamma \sigma \mu, \text{ сом}$$

где γ - константа, численное значение которой равно 0,945 сом/услов. т; σ - показатель относительной опасности загрязнения атмосферного воздуха в зависимости от плотности населения на данном участке

$$(\sigma = 0, 1 \times N; \text{ или } N = 0,1 \times 10000 = 1000$$

чел/га); μ - приведенная масса годового выброса вредных веществ автотранспортными средствами, которая определяется по следующей формуле

$$\mu = \sum_{i=1}^{i=n} A_i \cdot M, \text{ усл. т}$$

где, n - общее число видов вредных примесей, выбрасываемых автотранспортными средствами в атмосферу (СО, СН, NO); A_i - показатель относительной агрессивности примеси для некоторых вредных веществ в отработавших газах, усл. т/год; M - масса годовых выбросов примесей в атмосферу, т/год.

Итак, величина приведенной массы годового выброса вредных веществ автотранспортными средствами составляет

$$\mu = 73224,3 \text{ усл. т}$$

Тогда величина социально-материального ущерба от загрязнения окружающей среды автотранспортными средствами с дизельными двигателями составляет

$$Y_A = 10 \times 0,945 \times 1000 \times 73224,3 = 798 \text{ млн. сом}$$

Таким образом, на исследуемой загруженной транспортным потоком улицы А.Навои наблюдается перенасыщенность дороги автомобильным транспортом. Плотность автотранспортных средств на общую площадь проезжей части превышает стандартным значениям почти в два раза. Из эксплуатируемых транспортов общего пользования, в частности микроавтобусы марки Мерседес Бенц выпущенные в 90-х годах прошлого века, которые давно отработали свой ресурс и по мировым стандартам непригодны для эксплуатации. В результате всего этого на образовавшихся местах проспекта и на протяжении всей его длины наблюдается большое количество выброса вредных для человека продуктов неполного сгорания автомобильным транспортом.

Список использованных источников

1. В. В. Амбарцумян, В. Б. Носов, В. И. Тагасов. Экологическая безопасность автомобильного транспорта. – М.: ООО Издательство «Научтехлитиздат», 1999.
2. Аксенов И.Я. Аксенов В.И. Транспорт и охрана окружающей среды. – М.: Транспорт, 1986. – 176с.
3. Луканин В.Н., Буслаев А.П., Трофименко Ю.В и др. Автотранспортные потоки и окружающая среда: Учебное пособие для вузов. М.: ИНФРА-М, 1998 – 408 с.

4. Валова В.Д. Основы экологии: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд «Транспорт».

* * *

УДК 633.88

Токой арасында өскөн дары өсүмдүктөрүнүн айрым түрлөрү, географиялык таралышы жана колдонулушу

Осмонова Б.М., Айткеев Н.Ж., Асанова М.Ж. - ЖАМУ

Байыркы мезгилден бери өсүмдүктөр элдик медицинада дары-дармектерди даярдоо үчүн негизги сырьё болуп келген. Анын өзү медицина илиминин бир тармагы болгон - фитотерапиянын (өсүмдүктөр менен дарылоонун) пайда болуусу жана өнүгүүсү үчүн негиз болуп калууда.

Өсүмдүктөрдүн дарылык касиеттери алардын курамында адамдын организмине фармакологиялык таасир этүүчү биологиялык активдүү заттардын, химиялык кошулмалардын кармалуусу менен мүнөздөлөт. Өсүмдүктөрдөн алынган каражаттар сергитүүчү, ооруну басуучу, какырык чыгаруучу, кустуруучу, сийдирүүчү, өт иштетүүчү, ич өтүүнү токтотуучу, суук өтүүнү алдын алуучу, кан токтотуучу, антимикробдук жана мите курттарды өлтүрүүчү касиеттерге ээ. Өсүмдүктөрдөн алынган каражаттар адамдын ар бир органына же системасына өзүнчө таасирин тийгизет. Мисалы, жүрөк-кан тамыр системасына адонис, долоно, солянка, кырк муун; өттүн иштөөсүнө карындыз (девясил), каакым, пижма, ит мурун ж.б. өсүмдүктөрдөн жасалган дары-дармектер пайдалуу.

Кыргызстандын Тянь-Шань тоо системасынын Фергана жана Чаткал тоо кыркаларынын батыш жа түштүк-батыш беттеринде дүйнө жүзүнө атагы тараган эң уникалдуу жаңгак-мөмө токойлору жайгашкан. Бул сулуулугу жана аянты боюнча сейрек кездешүүчү токойдо жаңгак, алма, алмурут, алча, долоно, мисте, бадам жана башка ушулар сыяктуу мөмөлүү жана мөмөсүз дарактар жана бадалдар кездешет.

Дары өсүмдүктөрдүн экологиясы жана географиялык таралышы

Жалал-Абад облусунун айрым дары өсүмдүктөрүнүн географиялык таралышы аныкталып, картасы түзүлдү.

Грек жаңгагы — *Juglans regia* L.

- кубаттуу, асылдуулугу жогору жана нымдуу топурактуу жерлерде жакшы өсүүчү дарак. Дарактын шактары кубаттуу, тыгыз жана жакшы өөрчүгөн бутактардан турат. Ачык жерде жалгыз өскөн дарактардын шактары ачык, шар формасында болот. Сөңгөгүнүн кабыгы ачык боз түстө. Бутактары жылмакай, бозомтук саргыч жашыл жана

ачык боз түстө. Жаш бутактары жоон, бир аз кырдуу, майда жашылсымак күрөң чекиттүү жана тоголок безчелүү. Бүчүрлөрү жашылсымак күрөң, жалтырак.

Грек жаңгагы жапайы түрдө Фергана, Чаткал тоо кыркаларында кенен таралып, жаңгак токойлорун түзүшүп, дүйнө жүзүндө эң чоң аянттагы жаңгак токою болуп эсептелет. Жаңгактын ядросу (уругу) даамдуу жана жегиликтүү (1-сүрөт).

Курамы жана пайдалуу касиеттери: грек жаңгагынын жалбырагында гликозиддер, флаваноиддер, 4-5% С₁, Р₁, В₁ витаминдери, 0,33 мг% каротин, эфир майлары, дубилдик заттар, бышкан мөмө коргонунда 3% чейин аскорбин кычкылы, 25% чейин дубилдик заттар, уругунда 82% чейин май, каротин, В₁ группасындагы С, Е, Р витаминдери, туздар, темир жана кобальт кармалат. Жалбырактарынан алынган шире суюктуктары (настойка) жана кайнатылган маңызы (отвар) сергитүүчү, жараны айыктыруучу, цингаганы алдына алуучу, мите курттарга, суук тийүүгө каршы ж.б. касиеттерге ээ болгондуктан, түрдүү ооруларды айыктыруу жана алдын алуу үчүн колдонулат.

Географиялык таралуусу. Жаңгак токойлору Кыргызстандын шартында деңиз деңгээлинен 1200-2000 м бийиктиктеги түндүк беттерге тараган.

Кадимки өрүк (*Armeniaca vulgaris L.*) – роза гүлдүүлөр тукумуна кирген жылуулуку сүйүүчү, кургакчылыкка чыдамдуу дарак. Дарагынын бийиктиги 15 м чейин өсүп, дээрлик жыл сайын түшүм берет. Шагы тоголок, жалпагыраак же созуңку формалуу. Сөңгөгү каралжын боз күрөң, узун-узун жарыкчалуу кабык менен капталган. Жаш бутакчалары жашылсымак күрөң, жалтырак, түксүз.

Данеги таттуу же ачуу болот. Март, апрель, май айларында гүлдөйт, мөмөсү июнь, июлда бышат.

Алар жапайы түрдө тоо этектериндеги беттерде кездешет. Жылуулуку сүйүүчү өсүмдүк болгондуктан, жазгы сууктарда, бүчүрлөрү жана гүлдөрү көп жабыркайт.

Кадимки өрүктө 4,7-27% кант, пектин заттары, органикалык кислоталар, ийлөө заттары, аскорбин кислотасы, В₁, В₂, В₁₅, Р, РР витаминдери, минералдык туздар бар, каротин (А провитамины) көп. Абрикосто өзгөчө калий көп болуп, бышкан өрүктө ал 305%, кургатылган кагында 177мг %ти түзөт. Кургак

абрикосто 75-80% кант болот. Данегинде 58 %ке чейин кургабаган өсүмдүк майы бар. Мындан тышкары, данегинде В₁₅ витамин болот. Данектин ачуулугун гликозид амигдалин берет. Абрикостун данегинен абрикос май чыгарылат, анда амигдалин жоготулат.

Өрүктүн мөмөсүн бышкан кезде же кургатылган түрдө жесе пайдалуу. Андан варенье, ширелер, компоттор даярдалат. Кургатылган, данегинен ажыратылган абрикос (курага) жогорку калориялуу болот. Аны суткасына 100-150 граммдан организмди чыңдоо каражаты катары, катуу ооругандан кийин, кош бойлуулукта жана балдарга берсе сонун.

Географиялык таралуусу: Түштүк Кыргызстандын бардык аймактарында кеңири таралган.

Колдонулушу: Өрүктүн мөмөсү кургатылган жана жаңы терилген түрүндө медицинада жана тамак-аш түрүндө кеңири колдонулат.

Ит мурун — *Rosa canina L.* Роза гүлдүүлөр – **Rosaceae** уруусуна кирет. (5-сүрөт) Бийиктиги 2 мге чейин жеткен, сабактары дого сыяктанып ийилген бадал өсүмдүгү.

Бутактары анча катуу эмес, ийилгич келет, түксүз тикендер жана майда тикенчелер менен капталган. Тикендери ичке, түз, кээде бир аз төмөн кайрылып, көпчүлүк учурда жалбырактарынын негиз жагында экиден орношкон. Жалбырактары 5-7 (9) жалбыракчалуу. Мөмөсү бышкан учурда да сакталып кала берет, эллипс, жумуртка же жумурткадай алмурут формалуу, бышканда кызыл, негиз жагы абдан кууш, түксүз. Июнь айында гүлдөп, мөмөсү июль-август айларында быша баштайт.

Курамы жана пайдалуу касиеттери. Мөмөчөсүнүн курамында С витамини 9,8%, Р-1,7%, Е-0,04%, каротин-27мг%, кант 18%,. Мындан сырткары, В₂, К_{г1}, органикалык кычкылдар (лимон жана алма кычкылы), ийлөөчү, боеочу заттар кармалып, фармакологияда да кеңири колдонулат.

Географиялык таралуусу: Жапайы түрүндө карагайлуу, жаңгак-мөмө токойлорунун арасында, түндүк жана түштүк Кыргызстанда кездешет.

Ит мурун Жалал-Абад облусунун бардык аймактарында кеңири таралган. Арстанбап, Кара-Алма токойлорунда, токой этектеринде, дарыя жээктеринде бадалдардын арасында, чөптүү жерлерде өсөт.

Сырьесу – кочкул кызыл түстөгү бышкан мөмөлөр (ит мурундун ашы). Ал кургатылат. Ит мурундун ашында канттар, пектиндер, органикалык кычкылдар, флавоноиддер ж.б. биологиялык активдүү заттар (витаминдер, В₁, В₂, Р, РР, каротин, темир, марганец, фосфор, кальций, магний бар.

Колдонулушу: Ит мурундун ашы С жана Р витаминдеринин жетишсиздигин алдын алууда ичсе пайдалуу. Анын өт айдама касиети бар, ошондуктан ал холосас деген дарыны чыгарууда пайдаланылат. Ит мурундун уругунан ит мурун майы алынып, ал жараны айыктыруучу касиетке ээ.

Түркстан долоносу (кызыл долоно) - *Crataesus turkestanica* P. – бийиктиги 7-8 мге чейин жеткен дарак. Тикенексиз, кээде ичке, узундугу 1,5 смге чейин жеткен тикендери болот. Картаң бутактары бозомук күрөң, жаш бир кылдык бутактары кызгылт күрөң, түксүз же болор-болбос түктүү. Мөмөлөрү жазы эллипс сыяктуу, кочкул кызыл, бир сөөкчөлүү. Июнь айында гүлдөп, мөмөсү август-сентябрь айларында бышат.

Географиялык таралуусу: Кыргызстандын түштүгүндөгү жаңгак токойлорунда, өзөндөрдүн жээктериндеги токойлордо, бадал черлеринин арасында өскөн кооз өсүмдүк.

Курамы жана пайдалуу касиеттери. Долононун мөмөсү – жүрөк ооруларына, уйкусуздукка, нерв ооруларына, жүрөк неврозуна колдонулуучу, элдик медицинада кеңири таралган каражат. Анын мөмөсүндө 2-5% флавоноиддер, 50% жакын гиперозид, тритерпиндер, фенолкарбон кычкылы, дубилдик заттар, каротиноиддер, сорбит, холен, май

кармалат. Гүлүндө флавоноиддер, фенолкарбон кычкылы, тритерпин кездешет.

Сары чай чөп – звербой продырявленный (*Hypericum perforatum L.*) – бийиктиги 40-60 см жеткен, 4-7 мм чейин жыгачтанган тамырга ээ болгон, көп жылдык чөп өсүмдүгү.

Курамы жана пайдалуу касиеттери. Сары чай чөптүн жер үстүндөгү бөлүгүндө 10-12% дубилдик заттар, 0,2-0,3% эфир майлары, 14,5% смала, 8% кант, 16 мг% чейин каротин, 0,2-0,3% аскорбин кычкылы, 5-6% илээшме тунук зат (слизь) ж.б. кармалат. Флаваноид группасындагы кошулмалардан кверцетин, гиперозид, кверцитрин, рутин кездешет. Курамында биологиялык активдүү кошулмалардын көп кармалуусу менен ал көп багыттуу фармакологиялык максатта колдонулат. Андан даярдалган шире суюктуктары (настойка) жана кайнатылган маңызы (отвар) кан токтотууда, шамалдаганда, майда жарааттарды айыктырууда кеңири колдонулат. Курамында глицериндин кармалуусу менен адамдын жана жаныбарлардын жарык сезгичтигин, ультра нурларды жугуусун жогорулатат. Элдик медицинада байыртадан сары чай чөптү «токсон тогуз дарттын дабасы» деп айтышкан.

Географиялык таралуусу: Сары чай чөбү Арстанбап токоюнун нымдуу, көлөкөлүү жерлеринде, суу жээктеринде кеңири таралган.

Каакым – одуванчик лекарственный (*Taraxacum officinale Web.s.I.*) – каакым татаал гүлдүүлөр (**Compositae**) уруусуна кирип, бийиктиги 5-40 см жеткен, көп жылдык, жакшы өөрчүгөн тамыр системасына ээ болгон чөп өсүмдүгү. Жалбырактары 10-25 см узундуктагы, канатча бөлүкчөлүү, тамыр розеткасына бириккен. Гүл сапчасы түтүкчө, узун, жалбыраксыз, башында жалгыз сары түстөгү, ири корзина гүлү бар. Уругу мамык канатчалуу. Апрель айынан сентябрь айына чейин гүлдөйт.

Медицинада дары жасоодо тамыры колдонулат. Тамырында 40% инулин, кант, глюкозид, смала, сапонин, органикалык кычкылдар, дубилдик заттар, каучук, каротиноиддер ж.б. заттар кармалат.

Химиялык курамы: каакымдын тамырында 40% инулин; 20% кант, 2-3% каучук, ачуу гликозид-тараксацин, органикалык кислоталар, сары, кочкул сары түстөгү пигменттер, С, В₂, РР витаминдер, ийлөөчү заттар, эфир майлар, өсүмдүктүн бардык бөлүгүндө өсүмдүк сүтү бар.

Географиялык таралуусу: Бул дары өсүмдүк Жалал-Абад облусунун бардык аймактарындагы талааларда, суу жээктеринде, жол бойлорунда, турак-жайлардын тегерегинде, бактарда кеңири таралган.

Дары өсүмдүктүн экологиялык абалына антропогендик фактордун тийгизген таасирлери аныкталды.

Бул дары өсүмдүктү организмди дезинфекциялоочу каражат катары, ар кандай суук өткөн учурда, майда жарааттарды айыктырууда колдонсо болот.

Ромашка ободранная - *Matricaria recutita L.* – бийиктиги 15-40 см жеткен, бир жылдык чөп өсүмдүгү. Сабагы чачыраган, түз. Жалбырагы кезектешип жайгашкан, отурган канатча жаракалуу. Топ гүлү корзинка, желекчелери көп катардуу, жалбырак кыры тиштүү. Гүлүндө 0,12-

0,5% эфир майын, апиин гликозиди, спирт, терпин кармалат. Мөмөсү узарган урук.

Токойдун ачык аянттарында, бадалдардын арасында, деңиз деңгээлинен 1200-2500 м бийиктиктеги нымдуулугу жогору болгон түндүк экспозицияларда тараган. Ал элдик медицинада кеңири колдонулат.

Ромашка Арстанбап токоюнун нымдуу, көлөкөлүү жерлеринде, суу жээктеринде кеңири таралган.

Бака жалбырак - подорожник большой – *Plantago major L.* – бийиктиги 50 см жеткен, тамыр системасы кубаттуу болгон, көп жылдык чөп өсүмдүгү. Жалбырактары ири, көп тарамыштуу, жалбырак кыры бүтүн, жумуртка сымал формада. Гүл сабы 15-50 см узундукта. Мөмөсү – жумуртка сымал көп уруктуу кутуча.

Токойдун нымдуулугу жогору болгон аянттарында, булактардын, арыктардын жана дарыялардын жээктеринде деңиз деңгээлинен 2500 м бийиктикке чейин тескей беттерде кездешет.

Өсүмдүктүн жер үстүндөгү бөлүгү медицинада дары жасоо үчүн колдонулат.

Химиялык курамында былжырлуу заттар, алкалоиддер, ферменттер, ийлөө заттары, каротин, С витамини ж.б. бар.

Колдонулушу: Бака жалбыракты үзгөндөн кийин кургатпай эле жарааттарга, жараларга жабыштырса болот. Кургатылган жалбырактары чайга окшош демделип, жетөлгө каршы, какырыкты жумшартып чыгаруу үчүн колдонулат. Ошондой эле табарсык сезгенгенде, ич өткөндө пайдасы бар. Өзгөчө дизентерияда уругун кайнатып ичсе болот. 10-15 г кургак жалбырактын үстүнө бир стакан кайнак суу куюп, 30 минута демдеп, чыпкалап, бир аш кашыктан күнүнө 5-6 жолу чай катары ичсе болот. Жаш балдарга бал кошуп берсе болот. Бул демделген чай менен жарааттарды, жараларды тазаласа болот.

Чалкан – крапива двудомная – (эки үйлүү-*Urtica dioica L.*) – чалкандуулар (*Urticaceae*) уруусуна кирген, эки үйлүү, тамыр чачырандылары менен көбөйүүчү, көп жылдык чөп өсүмдүгү. Сабагы төрт кырдуу, бийиктиги 50-100 смге чейин жетет. Жалбырагы бүтүн, жалбырак кыры араа сымал. Жалбырактары жана сабагы кыска түкчөлөр менен капталган. Гүлү бир жыныстуу, майда. Мөмөсү – жумуртка формасындагы саргылтым боз түстөгү жаңгакча.

Кенен ареалга ээ болгон космополит өсүмдүк. Токойдун арасында нымдуулугу жогору, көлөкө аянттарда, жолдордун, дарыялардын жээктеринде, асылдуулугу жогору топурактарда өсөт. Кээде өзүнчө массивдерди түзөт.

Географиялык жактан нымдуу аймактарда, Арстанбап токоюнун нымдуу, көлөкөлүү жерлеринде, суу жээктеринде кеңири таралган.

Маңыз, суюк экстракт түрүндө түрдүү кан агууларда (жатын, ичеги-карын, бөйрөк, өпкө) кан токтотуучу каражат жана витаминдин булагы катары колдонулат. Жалбырактары көптөгөн витаминдин, ашказан дары чөптөрүнүн курамына кирет. Жалбырактарынан хлорофилл алынат, ал тамак-аш, фармацевтикалык өнөр жайда боек катары, жаш өркүндөрү тамак-ашка жана үй жаныбарларына тоют катары пайдаланылат.

Адабияттар:

1. Алтымьшев А.А. Лекарственные богатства. - Фрунзе, 1974.
2. Ашимов К.С. Деревья и кустарники орехово-плодовых лесов. – Бишкек.: Издание института леса и ореховодства НАН КР, 2001.
3. Махлаюк В.П. Лекарственные растения в народной медицине. - Саратов, 1964.
4. Соколов С.Я., Замотаев И.П. Справочник по лекарственным растениям. - М., 1989.
5. Рабинович М.И. Лекарственные растения. - Москва, 1997.
6. Ботбаева М.М. Растительный мир Кыргызстана. - Бишкек, 2007.
7. Ботбаева М.М. Фитоценозы Киргизии. - Фрунзе, 1985.
8. Арифханова М.М. Растительность ферганской долины. - Ташкент, 1987.

* * *

УДК 57.025

Биосфераны булгоо булактары жана алардын адамдардын организмине тийгизген таасирлери

**Адышева А., Орозбаева Ж.М.,
Бакалаева Л. К., Джалилова А.А. - ЖАМУ**

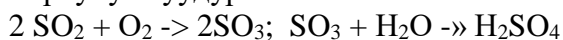
Адам баласы биосферадан жашоонун бардык ресурстарын (аба, суу, тамак-аш, энергия, курулуш материалдарын ж.б.) алуу менен бирге, кайра ага турмуш-тиричиликтеги жана өнөр жай таштандыларын ташташат.

Натыйжада, уулуу химикаттар жана радионуклиддер, өнөр жай таштандылары тирүү организмдердин өлүшүнө, айлана-чөйрөнүн табигый экосистемасынын өзгөрүүсүнө алып келет.

XXI кылымдын башында айлана-чөйрөнүн булганышы глобалдуу мүнөзгө ээ болуп, экологиялык катастрофага алып келди. Зыяндуу заттар абага, топуракка, сууга түшүп, алардан өсүмдүктөр менен жаныбарлар аркылуу адамдын организмине өтүшөт да, ар түрдүү ооруларды пайда кылышат. Экологияны булгоочу булактар: **химиялык, физикалык, биологиялык** болуп бөлүнөт.

Химиялык жол менен айлана-чөйрөнү булгоочу заттарга: газдардын кошулмалары: күкүрттүн, көмүртектен, азоттун кычкылдары, фтор жана хлордун кошулмалары акыркы жылдарда биосферада бир топ көбөйгөн.

Айрыкча атмосфераны күкүрттүн кычкылдарынын кычкылтек менен кошулуп, күкүрт кислотасын пайда кылышы коркунучтуу.

Жамгыр жана кар жааганда кислоталык чөкмөлөр токойдогу дарактардын өлүп калуусуна жана сууларга таасир этип, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жоголуусуна, жаныбарлар менен адамдардын дем алуу органдарынын оорусуна алып келет.

Айлана-чөйрөнү булгоочу радиоактивдүү заттарга: атомдук станциялардын аварияга учурашы, радиоактивдүү кендерди иштетүүдө калган кен калдыктары эсептелет. Алар тирүү организмдерге эң коркунучтуу болуп эсептелген, жаратылышта туруктуу эмес элементтер туруктуу түргө (оор металлдар, радионуклиддер) өтүшүп, нурдуу энергияны бөлүп чыгарышат, мына ошол **радиация** деп аталат.

Түрлөрү боюнча альфа-, бета-, гамма- нурдануу деп бөлүнөт. Радиациянын тышкы булагы болуп, радиоактивдүү кендердин жаратылыштагы катмары же ошол кендерди

иштетип чыккандан кийинки кен калдыктары эсептелет. Радиациянын ички булагы болуп, радионуклиддер саналат, алар организмге суу, тамак-аш, чаң менен кирип кетиши мүмкүн. Радиоактивдүү заттар булганган жайытта оттоп келген малдын этинде жана сүтүндө, козу карында, петрушкада жана башка жашылчаларда топтолот. Тоо-кен өндүрүшүнүн таштандыларын же калдыктарын сактоочу жайлардагы уран менен торийдин бөлүнүү мезгилин эсепке алсак, уран калдыктарынын радиоактивдүүлүгү миң жылдын аралыгында сакталып келет.

Майлуу-Суудагы уран кени чыккан жерди 22 жыл иштеткенде, 10 миң тоннадан ашуун уран концентраты алынган. 4 миллион тонналык радиоактивдүү таштандылар 23 калдык сактоочу жайларда жана 13 кен калдыктарында сакталып турат. Өз убагында радиоактивдүү таштандыларды сактоо жайларын тургузуу жерлерин тандаганда, аларды долбоорлоо ыкмаларында, аны иштетүүдө жана текшерүүдө олуттуу каталар кетирилген.

Тилекке каршы, эволюциянын жүрүшүндө радиацияны сезүү органдары менен кабыл алуу жөндөмү иштелип чыккан эмес. Радиоактивдүү фондду, сууда жана тамак-аштагы радионуклиддердин концентрациясын атайын прибор менен гана аныктоого мүмкүн.

Эгерде калдыктарды сактоочу жайдын үстүнкү коргоочу катмары бузулса, калдыктарды сактоочу жайдын ичиндегилери сууга кошулуп, радионуклиддер жана оор металлдар адам организмине суу, аба, ж.б аркылуу үзгүлтүксүз жетип турат. Мындай уулануунун кесепети адамдын коргонуу (иммундук) системасынын төмөндөшүнө алып келет.

Айлана-чөйрөнү булгоочу биологиялык заттарга: өнөр жайдан, айыл чарбадан, коммуналдык чарбалардан, үй-тиричилигинен чыккан таштандылар кирет. Шаардын жана шаарга жакын жайгашкан айылдын жашоочуларынын негизги проблемаларынын бири – таштандыларды азайтуу жана аларды кайра иштетүү. Таштандылар ташталган жер чымын-чиркейлердин жана курт-кумурскалардын массалык көбөйүшүнө алып келип, алар жугуштуу ооруларды таратуучулар болуу менен, оору жугузган микроорганизмдер жана уулуу заттар топурак аркылуу жер алдындагы сууларга жана ачык суу көлмөлөргө кошулушат.

Таштандылар негизинен бир нече түргө бөлүнөт: **өнөр жай таштандылары, курулуш таштандылары, канализациядан чыккан суюктуктар, биологиялык таштандылар, үй-тиричилигинен чыккан катуу таштандылар.**

Кадимки үй-тиричилигинен чыккан катуу таштандыларда 100дөн ашык түрдүү уулуу заттар бар. Аларга боектор, пестициддер, сымап жана анын кошулмалары, коргошун жана анын туздары, дарылар, кадмий, мышьяктын кошулмалары, формальдегид, таллийдин туздары ж.б. кирет.

Катуу таштандылардан эң негизги орунду пластмассалардан жасалган нерселер жана синтетикалык материалдар ээлеп, алар биологиялык бузулууга учурабайт, ошондуктан ондогон жылдар бою чирибейт. Эгер аларды күйгүзсөк, көптөгөн уулуу заттарды (токсиндерди), анын ичинде, полихлорфенилди (диоксинди) фтордун, кадмийдин кошулмаларын бөлүп чыгарат.

Өнөр жайлардан чыккан катуу таштандылар химиялык курамы боюнча ар түрдүү. Айрыкча, химиялык жана мунайзатты кайра иштетүү өнөр жайларынан чыккан таштандылар өтө уулуу химиялык элементтерден жана кошулмалардан турат. Аларга биохимиялык бузулууга дуушар болбогон оор металлдардын иондору тамак-азык заттары аркылуу адамдын организмине тез эле кирип, ууландырат.

Ошондой эле өнөр жайдан чыккан суюктуктар уулуу заттардын жогорку концентрациясын алып жүрүшөт да, алар ичүүчү сууну жана жер астындагы сууларды булгоо менен, топуракты жана андагы өсүмдүктөргө тескери таасирин тийгизет. Айрыкча, суюк компоненттер, мунайзатты кайра иштетүү учурунда өнөр жайдан чыккан суулар

ичүүчү сууга кошулса, айлана-чөйрөнү булгоо менен, ар түрдүү эпидемиялык жугуштуу ооруларды пайда кылат.

Таштандыларды көпкө сактоо, алардын ички физикалык-химиялык процесстеринен пайда болгон заттар айлана-чөйрөгө зыяндуу таасир этүү менен, адамдын ден соолугуна зыяндуу болгон микроорганизмдерди пайда кылып, жаратылышка жана адамдардын ден соолугуна коркунуч туудурат. Айрыкча, биологиялык булгануунун таасиринен *чума, кептөөр, холера, дизентерия* оорулары пайда болот.

Курт-кумурскалар, канаттуулар, кемирүүчүлөр таштандылардагы ар түрдүү микроорганизмдердин көбөйүшүнө биогендик таасир беришет да, оору жугузуучу бактерия жана вирустарды алыстан ташып келишет. Эң коркунучтуусу, жамгыр жааганда, көп сандаган минералдык заттар, органикалык ажыроолордон турган компоненттер сууга кошулушат.

Кийинки убактарда катуу таштандыларга саясий жана идеологиялык көз караштар пайда болуп, радикалдуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Маселен, таштандыларды өз убагында чыгаруу, аларды кайра иштетүү, өнөр жайга сырьё катары пайдалануу, энергетикалык потенциал катары колдонуу, пайдасы жок таштандыларды экологиялык нейтралдуу жерлерге көмүү маселелери каралууда.

Ушул проблеманы чечүүдө Жалал-Абад шаарындагы “НУР” акционердик коому тарабынан аз болсо да иштер жасалууда. Атап айтсак, черепица чыгаруу ишканасында тонналаган полистирол, пластмассадан жасалган керексиз буюм-тайымдар, полиэтилен баштыкчалары кайра иштетилип, 100 кг черепицага 30 кг синтетикалык полимер таштандылары кошулат. Бул болсо, экологияга азыраак болсо да оң таасирин тийгизет. Эгерде ушул катуу таштандыларды күйгүзсөк миндеген уулуу чандар, жүздөгөн тонна уулуу күлдөр бөлүнмөк.

Көптөгөн зыяндуу заттардын ичинен айлана-чөйрөнү (абаны, сууну, топуракты, өсүмдүктөрдү ж.б.) булгаган заттардын ичинен мунайзаттар биринчи орунда турат. Мунайзаттын курамындагы кайсы зат болбосун зыяндуу болуп, алар экологияга тескери таасирин тийгизет. Аз эле сандагы мунайзат суунун даамын жана жытын бузат, физикалык, химиялык, биологиялык касиетин өзгөртүп, биологиялык процесстердин бузулушуна алып келет.

Алардын таасиринин көпчүлүгү изилдене элек. Мунайзаттын кайсы түрү болбосун зыяндуу болуп, алар көбүнчө сууну булгашат. Сууга жеңил мунайзаттар кошулса, алар суунун үстүнкү бетинде болот. Аларга: бензин, керосин, күйүүчү жана майлоочу майлар, бензол, толуол, ксилол, май кислоталары, фенолдор, глицериддер, стероиддер, пестициддер металлорганикалык кошулмалар кирет. Булар мунайзаттын 90%ын түзөт. Жогорудагы заттар агын сууга кошулса, бууланып же биологиялык, химиялык ажыроого учурайт, ал эми жер астындагы сууга кошулса, көптөгөн жылдарга чейин сакталат. Калган айлана-чөйрөнү булгоочу заттарга нитрокошулмалар, сульфаттар, катуу парафиндер, карбонаттуу жана күкүрттүү кошулмалар, хлордуу углеводороддор, бифенилдер, ошондой эле органикалык кислоталардын туздары кирет.

Мунайзаттагы күкүрттүн кандай кошулмасы болбосун (күкүрттүү суутек, сульфиддер, меркаптандар, тиофендер, эркин күкүрт ж.б.) организм үчүн уулуу таасирин тийгизет. Жалал-Абад шаарындагы “Петролиум” компаниясы – мунайзатты кайра иштеткен бирден бир өнөр жай ишканасы. Мунайзатты кайра иштеткендеги суулар шаардын коммуналдык чарбалардан чыккан сууларга кошулуп, шаардын батыш тарабындагы топтолуучу жайга чогулуп, тунган суулар кайра сугат суу катарында колдонулат. Мунайзаттан иштетилип чыккан сууга жана коммуналдык чарбалардан чыккан суюктуктун аралашмасынын тундурмасына органолептикалык жана жалпы-суммардык анализдер жүргүзүлдү.

Бардык суулардын анализи органолептикалык көрсөткүчтөрдү көрүү, жыт сезүү, даам сезүү органдарынын жардамы менен аныктоодон башталат. Суунун курамына органолептикалык баа берүү эч кандай приборлорду колдонбой эле тез аранын ичинде түз жана кыйыр маалыматтарды бере алат. Органолептикалык анализдерге түсү, тунуктугу, жыты, даамы кирет [1,2].

Изилдөөнүн усулу жана жыйынтыгы:

Жалал-Абад колледжинин, медико-биологиялык дисциплиналар кафедрасынын кызматкерлери тарабынан Жалал-Абад шаарындагы коммуналдык чарбадан чыккан суулардын тундурмасынан жана Петрофактан чыккан агын сууга органолептикалык, жалпы-суммардык анализдер жүргүзүлүп, төмөндөгүдөй жыйынтыктар алынды (1,2,3,4-таблица).

1-таблица

Аныкталуучу булактардан алынган суулардын түсүн изилдөөнүн жыйынтыгы

Жалал-Абад шаары (коммуналдык чарбадан чыккан суулардын тундурмасы)	Жалал-Абад шаары (Петрофактан чыккан агын суу)
1. Түссүз	1. Ачык күрөң

2-таблица

Аныкталуучу булактардан алынган суулардын жытын изилдөөнүн жыйынтыгы

Жалал-Абад шаары (коммуналдык чарбадан чыккан суулардын тундурмасы)	Жалал-Абад шаары (Петрофактан чыккан агын суу)
1. Чиринди-3	1. Мунайзат-3

3-таблица

Аныкталуучу булактардан алынган суулардын тунуктугун изилдөөнүн жыйынтыгы

Жалал-Абад шаары (коммуналдык чарбадан чыккан суулардын тундурмасы)	Жалал-Абад шаары (Петрофактан чыккан агын суу)
1. Начар киргилт -2	1. Киргилт-3

4-таблица

Жалпы жана суммардык көрсөткүчтөрү

Суу алынган жер: 1. Жалал-Абад шаары (коммуналдык чарбадан чыккан суулардын тундурмасы); 2. Жалал-Абад шаары (Петрофактан чыккан агын суу).

№/п	Көрсөткүчтөрү	Аныктоо усулу	ПДК нормативи	Жыйынтыгы
1	Темир	Титриметрикалык	0,3 мг/л	1.0,3 2.0,7
2	РН чөйрөсү	Индикатордук (кагаз индикаторы)	РН=7	1.РН=4 2.РН=4
3	Хлорид иондору	Титриметрикалык	250,0	1. 50 дөн аз мг/л

				2.160 тан аз мл/л
--	--	--	--	----------------------

Жыйынтык:

1. Өнөр жайларды иштетүүдө калдыксыз технологияларды колдонуу.
2. Катуу таштандыларды кайра иштетүү, өнөр жайлардан, үй-тиричилигинен чыккан сууларды тазалоо, атмосферага чыккан газдарды филтirlөөнү жүргүзүү.
3. Уулуу химикаттарды жана химиялык жер семирткичтерди ченеми менен пайдалануу.
4. Пластмасса, синтетикалык материалдан жасалган таштандыларды кабыл алуучу пункттарды ачуу, аларды кайра иштетүүчү ишканаларды жандандыруу.
5. Жалал-Абад шаарынын коммуналдык чарбадан чыккан тундурмасынан алынган сууга, Петрофактан чыккан агын сууларга жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгында органолептикалык жана жалпы суммардык көрсөткүчтөрү ПДКга туура келбегендиги аныкталды.
6. Анализдин жыйынтыгынын негизинде жогоруда аныкталган сууларды ичкенге жана сугатка пайдаланууга болбой тургандыгы сунушталат.

Колдонулган адабияттар

1. Муравьев А.Г. Руководство по определению показателей качества воды полевыми методами. 3-е изд., доп. и перераб. – СПб.: «Крисмас+», 2009.
2. Новиков Ю.В. и др. Методы исследования качества воды водоемов / Под ред. Шицковой А.П. – М.: Медицина, 1990.
3. Нормативные данные по предельно допустимым уровням загрязнения вредными веществами объектов окружающей среды: Справочный материал. – СПб.: Крисмас+, 1997.
4. Нормативное обеспечение контроля качества воды: Справочник. – М.: Госстандарт России, 1995.
5. Экос : Охрана окружающей среды: Ежеквартал. ил. журнал. -М., 1991.
6. ЭХО : Экология, хозяйство, окружающая среда. - М.: Прогресс, 1990.

* * *

УДК 614.448.5

Ширин бадам, анын илдеттери жана зыянкечтери

Болотова А.С. - ЖАМУ

Макалада ширин бадамдын эң көп тараган илдеттери жана зыянкечтери жана алар менен күрөшүү жолдору тууралуу кыскача маалымат берилет.

Илдеттер

Чайыр агуу (камедетечение) же гоммоз.

Сөңгөктүн кабыгынан, бутактын же жемиштин жаракаттарынан коюу, саргыч, жабышкак суюктук- дарактын чайыры агат жана ал түрдүү формадагы айнекке окшош нерселер сыяктуу куюлуп, катып калат. Чайыр агуу- бул дарактын ар түрдүү жабыркоого же начарланууга болгон реакциясы

Күрөшүү жолдору. Илдеттүү дарактардагы килкилдек массаны кыркып жана жаракатты денатурат спирт же 6-10% уксус менен дезинфекциялап, андан кийин жабыркаган жерди бакча аралашмасы менен майлайбыз.

1- сүрөт. Гоммозго учураган бадамдын сабагы жана мөмөсү

Козу карындык

илдеттер Монилиоз (монилиалдуу күйүк, жемиштин боз чириги). Илдет гүлдөрдү, жемиштерди, жаш жана чоң бутактарды жабыркатат. Илдеттин козгогучу болгон козу карын өсүмдүктүн жабыркаган жерлеринде кыштайт. Жай бою козу карын жемиштерде өнүгөт. Алгач каралжын так пайда болот, аз-аздан чоңоюп, түшүмдүн баарын жабыркатат. Жабыркаган мөмөлөр кургап, күүлүп түшөт.

2-сүрөт. Монилиоз менен жабыркаган бадам

Күрөшүү жолдору. Илдетке чалдыккан дарактарга бордосс суюктугун чачуу, жабыркаган бутактарды кыйып таштоо керек. Кесилген бутактарды ошол замат бактын ичинде өрттөө зарыл.

Дат басуу илдеги жалбырактарды гана эмес, сабактарды да жабыркатат. Жазында жалбырактын үстүнкү тарабында ачык-сары сөөлдөр пайда болот. Бир жылдык өркүндөр жабыркаганда козу карындын споралары менен толгон боз түстөгү жаралар пайда болот, акырында жалбырактар жана өркүндөр куурайт.

3-сүрөт. Дат басуу илдеги

Илдет жогорку нымдуулукта өөрчүп, инфекция түшкөн жалбырактарда кыштайт.

Күрөшүү жолдору. Күкүрттүн эритмеси жакшы таасир этет.

Мозаика жалбыракты, сабакты, жемишти жабыркатат. Жалбырактарда ачык жашыл же сары тактар пайда болот. Өркүндөр таза өркүндөрдөн ичке, жемиши майда, даамсыз болот. Илдетке чалдыккан өсүмдүктөр акырындык менен куурайт.

4-сүрөт. Мозаика менен жабыркаган

Зыянкечтери. КМШда курт-кумуркалардын 70 түрү бадамдын зыянкечтери болот. Алардын 19 түрү Түштүк Азияда кездешет. Орто Азияда бадамга бит, мөмө күбөсү, коңуздар жана башка курт-кумуркалар зыян келтирет.

Бадамдын өркүн жана жалбырак бити. Бит – бул

майда, ачык-жашыл түстөгү курт-кумурска. Өркүн бити өркүндүн жана жалбырак сапчасынын аягына жайгашып, чоң колонияларды пайда кылат.

Чокудагы өркүндөрдүн, топ гүлдөрдүн жана жаш тамыр чырпыктардын ширесин соруу менен жабыркатат. Жалбырак бити чоң колонияларды пайда кылат. Биттер жабыркатканда

5-сүрөт. Өркүн биттери

жалбырактар буралып калышат, өркүндөрдүн өсүүсү токтойт.

Чоң шабдалы буми (*Pterochloroides persicae* Chi.) – дарактардын бутактарында жана сабагында жашаган чоң, күкүрт сыяктуу түстөгү биттер. Дарактарды өтө алсыз кылышып, бадамга дагы мителик кылат.

Кара өрүктүн буми (*Hyalopterus pruni* Fabr.) – жалбырактардын ширесин соргон өтө майда канатсыз жана канаттуу биттер. Алардын зыяны менен жалбырактар бүрүшүп, дарактар алсызданат.

Биттер өсүмдүктөрдүн ширесин соруп, аларды кургатат жана вирустук илдеттерди алып жүрүүчүлөр болуп эсептелет. Кумурскалар биттерди «саан уй» катары колдонушат. Алар биттер бөлүп чыгарган шире - «аюу шүүдүрүмү» менен азыктанышат. Биттерди бир өсүмдүктөн экинчи өсүмдүккө этияттап ташышып, өсүмдүктүн начарлашына көмөк беришет.

Күрөшүү жолдору. Эрте жазда 1% жездин купоросу менен дарактарды дарылоо жана дарактарды акиташтоо керек. Биттерге кир самындын эритмеси (10 литр сууга 200-300 гр кир самынды эритүү), миң жалбырактын жана тамекинин тундурмасы жакшы таасир этет.

Бүчүр кенелери (*Eriophyidae*) – куралданбаган, көз менен көрүнбөгөн, аябай майда кенелер. Алар бадамдын жалбырак жана энелик гүл бүчүрлөрүн жабыркатканда, алар шишип, кызарып жана мөмө түйбөй калат.

Күрөшүү жолдору. Оору жукканда оорулуу бүчүрлөрдү чогултуп, өрттөө керек. Февраль-март айларында гүлдөөнүн алдында 30 г анабазин-сульфат жана 40 г самынды 10 л сууга эритип, чачса болот.

Мөмө күбөсү (*Hyponomeuta padellus* L.) Мөмө күбөсү массалык түрдө пайда болгондо бадамдын жалбырактарын бүтүндөй жеп таштайт. Күрөшүү жолдору толук иштелип чыга элек. 2 жолу арсенат кальций менен чачыратуу (30 г уу жана 60 г акиташты 10 л сууга эритүү) сунушталат. Бул дары жалбырактарга жакшы жармашуу үчүн ага грек жаңгагынын кургак мөмө коргондорунун кайнатмасын (1л кайнатмасын 10 л иштетиле турган аралашмага) кошобуз. Кайнатманы алуу үчүн бир чака кургак мөмө коргондоруна 1,5 л суу куюлуп, бир саат кайнатылат.

Жаш курттары пайда боло баштаган мезгилде 1-2 жолу (7-10 күн интервалы менен) 20 %түү метилэтилтиофостун 0,2 %түү эмульсиясы, 75 %түү хлорофостун 0,3 %түү эритмеси же 40 %түү фосфамиддин 0,1 %түү эмульсиясы чачылат. Көбөйүү учурунда Орто Азияда грек жаңгагынын жана мистенин жалбырактарын жапырт түрдө жабыркатат.

Эжекебесаларынын денеси кара такчалуу саргыч түстө, узундугу 15-20 мм болот.

Мүүнактүү пиллачы (Коконпряд

кольчатый) - *Malacosoma neustria* (L.) - мөмө, дарак өсүмдүктөрүнүн зыянкечи. Бул көпөлөктүн түсү ток сары-күрөң түстө болот. Эркегинде мурутчалары бар, ургаачысы чоңураак келет. Жаңы туулган эжекебесалары кара түстө, 2 мм узундукта болот. Чоң эжекебесаларынын денесинин узундугу 40-55 мм, назик түкчөлөр менен капталган, көгүш боз түстөгү башында жана биринчи жуп көкүрөк сегменттеринде эки кара такчалары бар. Курсак жагында узун ак сызыгы, капталдарында көк жана кызыл-сары сызыктары бар.

Куурчагы күрөң кара түстө, жумшак, түктүү, узундугу 20 мм ге чейин болот. Кокону ак-саргыч чаңча менен капталган. Жумурткалары тегерек, боз-күрөң түстө болуп, көпөлөктөрү июнь, июль айларында пайда болот. Күндүзү сабактарда жашынышат, түндө

6-сүрөт. Мөмө күбөсүнүн курту

учушат. Ургаачысы жумурткаларын уруктангандан бир жумадан кийин таштайт. Бир же эки жылдык өркүндөрдүн айланасында жумурткаларын шакек түрүндө таштайт. Бир шакекчеде 150-400 жумуртка болот. Алар кыштап, эжекебесалары кийинки жылдын жазында апрель-майда 2-3 күн ичинде пайда болот да, бүрдөп чыккан шактарга жылышат. Бүрдөнүү баштала элек болсо, курттары калың коконго оролуп, 6 жумага чейин ачка жата беришет. Ачылган жалбырактарды же гүлдөрдү жеп, шакчалардын арасында желелерди пайда кылышат. Эжекебесаларынын денесинин алдыңкы бөлүгү «титиреп» турат. Күн ачык мезгилде жалбырактарды тез жеп чоңоюшат, күн бүркөө, жамгыр же түлөө убагында тамактанбай кыймылсыз болушат.

Үлүлдөр жана жержелимдер.

Ири желжелим (*Limax maximus*) жана бадал үлүлү (*Bradybaena fruticum*) – бак дарак өсүмдүктөрүнүн зыянкечтери. Ысык жана кургак мезгилде караңгы, нымдуу, салкын жерде жашынышат. Түндө, шүүдүрүм түшкөндө, же жамгыр жааган күнү аңчылыкка чыгышып, мөмө дарак жана жашылча өсүмдүктөрдүн жалбырак, сабак, гүл жана мөмөлөрүн жеп, чоң зыян келтиришет.

Буларды кечинде же жамгырдан кийин кол менен терип, туздуу эритмеде же кайнак сууда өлтүрсө болот, же болбосо бактан алыс жерге алып баруу керек. Муздак компостарийге салууга болбойт, чоң особдору жумуртка ташташат. Бадам көчөтүнүн жанында жерге тең кылып пиво же мөмө ширеси бар (даамдуу жыт аларды кызыктырат) чыны коюлат. Дайыма эртең менен карап, тазалап туруу керек. Кофенин 1-2 %түү суудагы эритмесин топуракка же өсүмдүктөрдүн жалбырактарына куйганда үлүл жана жержелимдердин нерв системасы бузулат. Ал үчүн бир табак сууга өлчөмдөн эки эсе ашык кофе кошуп, эритмени даярдап алса болот. Фитонциддүү өсүмдүктөрдүн (сарымсак, ачуу калемпир, горчица, пияз) тундурмасын да колдонсо болот.

7-сүрөт. Бадамдагы үлүл

Өрүк кабыкчылы (*Scolytus fasciatus*) – бадамдын жыгачын бүлүндүрүүчү коңуз. Ургаачысы кабыкты кажып жеп, жумурткаларын таштайт. Личинка жолдору узун жана дарактын сөңгөгүнө чейин терең жетишет. Көбүнчө алсыз дарактарга кол салышып куратышат.

Күрөшүү жолдору. Дарактарга азотту көп чачпоо керек. Эрте жазда кабыкчылдардын учуп кетүүсүнөн мурун, үшүк алган жана жабыркаган шактарды кыркып алуу керек. Бакты таза кармоо, мөмө дарак өсүмдүктөрүнүн зыянкечтерине каршы колдонулуучу чөптөрдүн тундурмаларын жана кайнатмаларын колдонуу керек.

Былжырак чие таарыгычы (*Caliroa cerasi*) - өтө кеңири тараган коңуз. Чоң коңуздун узундугу 7, канаттарынын жайылышы 12 мм. Личинкалары үтүр формада 10 мм узундукта, жашыл түстө, кара былжыр менен капталган. Булар топуракта 5-15 см тереңдикте кыштап, кеч жазда куурчакчага айланат. Июнь-июлда коңуздун учуп чыгат.

Ургаачылары жашыл, 0,5 мм узундуктагы жумурткаларды жалбырактын алдыңкы бетине таштайт. Личинкалары жалбырактын үстүңкү бетин жешип, астыңкы бети жана тарамыштары бүтүн бойдон калат. Жалбырактар куурайт. Сентябрьда личинкалар топурактын ичине кирип кетишет, ысык жерлерде

2-3 муун берет.

8-сүрөт. Чие таарыгычы менен жабыркаган бадамдын жалбырагы

трихлорметафос-3 (10%түү трифос), 15-20 г хлорофос (микрограндуу, 80 %түү) личинкаларга каршы чачылат.

Күрөшүү жолдору. Топуракты казып чыгуу, түшүмдү жыйнагандан кийин дарактарга 10 л даярдалган 75 г карбофос (10 %түү), 50-100 г

Колдонулган адабияттар

1. Васильев В.П., Лившиц И.З. Вредители плодовых культур.-М,1958.
2. Нурманбаев М.Ж. Биоэкологические особенности короедов орехово-плодовых лесов Западного Тянь-Шаня. – Бишкек, 2008.
3. Кузнецов В.И. Сем. Коконпряды. / Насекомые и клещи - вредители сельскохозяйственных культур. Т. 3, ч.2. Чешуекрылые (ред. Кузнецов В.И.). С-Пб.: Наука, 1999. С 185-200.
4. www.1cure4cancer.com. Василий Соловьев-Спасский.

* * *

УДК 630* 232.32

Выращивание сеянцев миндаля на территории дендропарка г. Джалал- Абад

Болотова А.С. - ЖАМУ

С целью изучения биологических и экологических особенностей интро- дущированных сортов сладкого миндаля в 2010 году на территории Дендропарка Института ореховодства и плодовых культур был произведен посев семян интродуцированных сортов сладкого миндаля. Изначально была проведена стратификация семян различных сортов. При ускоренной стратификации семена были готовы к посеву на 12 - 14 день.

Рис.1. Подготовка к укрытию семян

Посев был произведен ранней весной. Посев проросших семян проводился вручную на площадках 1x1 м на расстоянии 5 м. в первой декаде марта. Посев проводился звеном из двух человек. Один подготавливал вал посевную площадку (1x1 м) и делал посевную строку (бороздку) длиной 15 - 20 см, глубиной 6 - 8 см. Второй производил посев семян в строку, равномерно распределяя 6 - 8 шт семян по дну борозды и засыпая семена почвой.

Семена сортов миндаля были посеяны в 23 -рядах, по 6 площадок в каждом. 24- ряд создан вдоль фисташников- 6 площадок. Всего было подготовлено 144 площадок. Семена посеяли по 5-15 шт.

Рис. 2. Проросшие семена сладкого миндаля «Предгорный»

Рис.3. Проросшие семядоли сорта «Саблевидный»

Всходы появились в начале мая месяца. Были проведены агро-технические работы по уходу за всходами. За вегетационный период была проведена 3-х кратная прополка с рыхлением, были удалены сорняки и несколько раз был произведен полив. На 78 площадках семена не дали всходов.

Рис. 4. Молодые сеянцы

Высокая грунтовая всхожесть и сохранность сеянцев наблюдалось у твердоскорлупных сортов такие как: Предгорный и Тянь-Шанский. (рис. 4,5). А у некоторых мягкоскорлупных сортов как Саблевидный, Бумажно-Скорлупой наблюдалась низкая грунтовая всхожесть. Это связано со многими причинами. Твердоскорлупные сорта более выносливы, поэтому сорта с мягкими скорлупами были больше

Рис.5. Сеянцы на площадках осенью

поражены частыми весенними дождями, вредителями, муравьями. В связи с выпасом скота верхушка и стебель у некоторых сеянцев были повреждены скотом, затоптаны площадки с молодыми сеянцами, а также срезаны серпом во время кошения сена (рис.6,7,8). Были отмечены пораженные листья миндаля вишне вым слизистым пилильщиком (рис.9) (1) и улиткой. За всходами были проведены наблюдения и получены данные роста и диаметр ствола молодых саженцев за сезон.

Данные приведены в таблице 1.

Таблица № 1

Рост и диаметр стволов молодых саженцев сладкого миндаля

ряд	площадка	Количество всходов	Прирост тсм I / II	Диаметр см	Количество ветвей	состояние
1	1	8	29/14	0,6		верхушка повреждена, съедена скотом
	2	3	20/10	0,4	4-6	нормальное
	3	6	10/17,5	0,2	2	нормальное
	4	2	13\32	0,2	3	нормальное

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы №1, 2013

	5	2	25,5/17		4	Верхушка повреждена, съедена скотом
2	2	2	32/14		4	съедена верхушка стебля
	3	2	46/33		5	среднее, повр. скотом
3	2	2	15/9		3	съедена верхушка стебля
	4	1	36/22	1,3	6	нормальное
5	1	1	22/-			верхушка стебля съедена
6	1	1	71	1,3	2	среднее
	3	1	25/28	0,8	3	окутана паутиной
	4	1	24/12,5	1,0	5	среднее
7	1	1	37,5	1,2	6	среднее
9	1	2	29/20,5	1,2	7	хорошее
	2	1	30/21	1,2	15	хорошее
	3	2	21,5/7,5	0,3	4	среднее
15	1	2	25/16	0,4		среднее
	2	1	8,5/9,5	0,2		слабое
	3	1	33	1,0	4	среднее
18	3	1	25		6	среднее
	4	2	22/23	0,2	3	слабое
	5	1	38,5/26	1,2	8	хорошее
19	1	2	29/17	1,0	3	хорошее
	2	1	27,5	0,8	10	среднее
	3	2	12/13			слабое
	4	1	18/19	0,3		слабое
	5	2	42/32	1,2		среднее
20	2	1	16	0,2		слабое
21	2	1	15/12	0,2		слабое
	3	1	7/5		3	слабое
	5	1	14/11/17	0,4	3	хорошее
22	2	1	22/23	0,4	4	хорошее
	3	1	26/22	0,4	4	среднее
	5		16	0,3		среднее
23	1	1	26/22			
	3	1	11		4	
Вдоль фисташек	1	8	30/42	1	15	среднее
	2	10	30/42-73	1	7	среднее
	3	6	52	1	5	среднее
	4	4		1	5	среднее
	5	4	23/30	0,3	4	среднее
	6	6	20/46	0,3	7	среднее

Около фисташек	1	7	11/23- 56	0,3		слабое
	2	3	22/47	0,4		слабое
	2	12	21	1,2	3	хорошее
	3	14	30/34	1,0	6	хорошее
	4	9	57/59	1,2	5	хорошее
	5	5	45	1,2	много	хорошее
	6	16	74/41	1,4	много	хорошее
	7	10	57/59	1,2	6	хорошее
	9	13	50/14	0,8	7	хорошее
	10	9	42/23	0,3	5	среднее,
	11	8	16-39	0,2	2	очень слабое
	12	6	54	0,2	2	очень слабое
	13	10	7-52	0,2	-	очень слабое
	14	7	12-30	-	-	очень слабое
	15	9	16-55	0,2	-	слабое
	16	7	12-30	-	1	слабое
	17	3	12-30	-	1	слабое
	18	4	10-13	-	1	слабое
	19	3	11-14	-	1	слабое
	20	4	12-15	-	1	слабое

По данным таблицы было отмечено что, прирост, диаметр ствола и общее состояние саженцев зависит от ухода и полива. Там где был недостаток влаги т.е. недостаточный полив был отмечен слабый рост и состояние сеянцев. Диаметр стволиков сеянцев колеблется от 0,3-0,5 до 1,0-1,4 см, а высота от 25-60 см до выше 1 метра. (рис.5). В заключении важно отметить, что при соблюдении всех агротехнических мероприятий можно получить стандартные посадочные материалы миндаля.

Рис .6. Скот пасется на площадках, где посажены миндали

Рис.7. Площадки с миндалем затоптаны

Рис.8. Сломанный ствол миндаля

Рис.9. Листья миндаля пораженные вишневым слизистым пилильщиком

Использованная литература

1. Нурманбаев М.Ж. Биоэкологические особенности короедов орехово-плодовых лесов Западного Тянь-Шаня. - Бишкек, 2008.

* * *

УДК 316.24

Количественный учет арчового лубоеда-
(*Phloeosinus turkestanicus* Sem.)

МУРАТОВА Р.Т., ЖАКЫПБЕКОВА А. - ОшГУ

В данной статье показано метод учета с помощью корреляционных уравнений, и особенности заселения им деревьев различных высот и диаметров.

This article deals with the methods of calculation with the help of correlation equations and peculiarities of their settling on the trees of different height and diameter

Детальное изучение особенностей распределения арчового лубоеда в районе его поселения на дереве проводили на палетках, расположенных через 0,05 длины заселенной зоны ствола. Такая схема позволяет (Бородин;1970,1971) подробно изучить характер распределения особей вида в освоённой ими части ствола. На палетках подсчитывали поселения жуков и площадь коры. Данные соответственно для каждой относительной высоты объединяли по всем моделям и переводили на 1 дм². Материал был собран в хвойных насаждениях Сары-Челекского государственного заповедника в 1997-2008 гг.

Анализ показал, что плотность поселения жуков постепенно увеличивается от начала района поселения достигает максимума на высоте 0,5-0,7 Н, затем снижается к концу заселенной зоны (Кирста, 1973). Такая особенность освоения субстрата лубоедом прослеживается на всех заселенных этим видом деревьях. Точно также распределены личинки, куколки и молодые жуки арчового лубоеда. Следовательно, по высоте дерева в пределах заселенной зоны есть градиент плотности популяции (табл.)

Кубическая парабола, аппроксимирующая распределение личинок лубоеда в районе его поселения на стволе, имеет вид:

$$Y = 10,3 + 162,52x - 97,81x^2 - 71,03x^3, \quad (1)$$

где, Y-плотность личинок на 1 дм² (шт.)

X- относительная высота района поселения от 0 до 1,0 Н.

Ошибка параболы составляет $\pm 0,4$ %. Аналогичная закономерность в распределении обнаружена у куколок и молодых жуков лубоеда. Кубические параболы соответственно имеют вид:

$$Y = 7,78 + 108,49x - 31,41x^2 - 81,80x^3, \quad (2)$$

$$Y = 3,40 + 60,30x - 70,0x^2 - 7,10x^3. \quad (3)$$

Распределение личинок, куколок, молодых и старых жуков
арчового лубоеда в районе поселения

Относительная высота от 0 до 1,0 Н	Маточных ходов	Плотность на 1 дм ²		
		личинок	Куколок	Молодых жуков
	0,32	5,7	2,7	1,5
0,05	1,38	19,3	13,6	6,4
0,10	2,28	27,9	21,5	10,6
0,15	3,28	35,0	25,8	11,7
0,20	3,44	40,0	32,0	15,3
0,25	4,40	45,5	33,1	14,8
0,30	5,20	48,5	34,6	14,9
0,35	5,40	52,0	36,7	15,8
0,40	5,84	53,6	38,3	15,8
0,45	6,20	54,0	39,0	14,4
0,50	6,30	55,1	38,7	15,7
0,55	6,50	55,9	43,1	16,5
0,60	6,60	55,9	46,5	16,8
0,65	6,50	56,1	44,5	14,8
0,70	6,30	53,6	43,7	16,7
0,75	6,30	52,0	38,5	12,1
0,80	5,94	42,7	31,4	9,5
0,85	5,03	38,2	28,6	9,7
0,90	3,40	29,2	21,3	6,4
0,95	1,80	14,4	10,1	3,0
1,00	0,60	3,9	2,3	0,3

Рассмотрим распределение и в районе поселения старых жуков арчового лубоеда, поскольку они определяют распределение молодого поколения. Техника учета, изложенная выше, может быть усовершенствована. Так, одним из авторов настоящей статьи (Кирста, 1971) предложен фотометод для определения плотности поселения и продукции арчового лубоеда и некоторых других стволовых вредителей. Этот метод позволяет получить большой материал в полевых условиях и обрабатывать его в лаборатории в любое время года.

В момент заселения дерева жуки выбирают оптимальный вариант поселения. Он заключается в том, что примерно с середины района поселения и до 0,7 Н концентрируется максимальное количество жуков. Распределение их описывает кубическая парабола:

$$Y=0,55+15,5x+1,99x^2-17,3x^3. \quad (4).$$

Оказалось, что у арчового лубоеда, как у некоторых других видов короедов, в районе поселения существует оптимальная зона (Бородин, 1970, 1971). В ней сосредоточен тот оптимальный максимум старых жуков, которые производят самое многочисленное потомство на 1 дм². Это зона находится между относительными высотами 0,5-0,75 Н. Слева и справа от нее плотность значительно ниже.

Изучение градиента плотности позволило определить, что влияет на ошибку средней в большей степени варьирование внутри района поселения на дереве или варьирование между деревьями. Для решения поставленной задачи был применен дисперсионный

анализ. Из всей массы моделей в случайном порядке выбраны четыре. На них выделили пять зон (0-0,15; 0,2- 0,35; 0,4-0,55; 0,6-0,75 и 0,8-1,0 Н) в районе поселения лубоеда и произвели расчет (табл. 2).

Таблица 2.

Дисперсионный анализ « Дерево- зона поселения на нем»						
Источник изменчивости	γ	S	σ^2	η^2	F	P
Дерево (А)	3	1,75	5,83	2,85	1,72	-
Зона (В)	4	301,3	75,4	49,2	22,2	0,999
А X В – Взаимодействие	12	78,3	6,52	12,75	1,92	0,95
Суммарное влияние	19	397,1	20,9	64,7	6,2	0,999
Ошибка	64	217,5	3,4	35,3	-	-

Примечание: γ - число степеней свободы, S – Сумма квадратов, σ^2 – дисперсия, η^2 – степень влияния фактора(%),F- коэффициент Фишера, P - вероятность.

Дисперсионный анализ показал, что варьирование внутри района поселения определяет 49% общего варьирования, тогда как дисперсия между деревьями - 3,0%. При этом, в первом случае влияние варьирования достоверно ($P > 0,999$), а во втором нет ($P < 0,95$). Существенным оказалось влияние сочетания обоих факторов ($P > 0,95$), которые определяют 13% дисперсии. Суммарное влияние существенно ($P > 0,999$) и оценивает около 65 % общего варьирования.

Таким образом, на дисперсию средней основное влияние оказывает не варьирование между деревьями, а изменчивость внутри района поселения. Поэтому целесообразно исключить этот источник варьирования.

Построение корреляционных уравнений позволяет значительно ускорить учетные работы и получить удовлетворительную точность оценки средней.

Прежде чем перейти непосредственно к описанию метода учета с помощью корреляционных уравнений, покажем особенности заселения им деревьев различных высот и диаметров. Это позволит выяснить, насколько тесно связана длина заселенной арчового лубоеда зоны ствола с таксационными характеристиками дерева. Иными словами -- как зависит степень заселения лубоедом ослабленных деревьев в насаждении от физиологического состояния в период лета вредителя. Все это косвенно можно показать с помощью корреляционных уравнений.

Одним из показателей ослабленности дерева может служить высота расположения зоны поселения арчового лубоеда над уровнем почвы. Для доказательства этого факта было рассчитано множественное линейное уравнение и найдена связь между диаметром на высоте груди (1), высотой района поселения от почвы (2) и высотой дерева (3). Коэффициенты корреляции равны: $r_{1,2}=0,224$; $r_{1,3}=0,500$; $r_{2,3}=0,05$. Как видно, связь между диаметром дерева и высотой поселения от земли не очень тесная, но положительная. Это свидетельствует о том, что у крупных деревьев район поселения в среднем будет выше, чем у мелких. Однако встречаются крупные деревья, имеющие низко расположенный над землей район поселения арчового лубоеда. Связь высоты расположения района поселения лубоеда над уровнем почвы с высотой дерева практически отсутствует. Уравнение связи исследованных величин имеет вид:

$$Y=184,5+22,8x_1-0,257x_2, \quad (5)$$

где

У - высота дерева (дм);

X₁ - диаметр на высоте груди (дм);

X₂ - высота поселения арчового лубоеда над уровнем почвы (дм²)

Расчет частных коэффициентов показал что, связь изученных величин не высока. Так, связь между высотой района поселения над уровнем почвы и высотой дерева выражается следующим частным коэффициентом корреляции $r_{2.3.1}=-0,007$. Другие коэффициенты соответственно равны: $r_{1.2.3} = +0,231$ и $r_{1.3.2} = +0,513$.

Ответ на поставленный ранее вопрос можно получить при изучении связи между диаметром на высоте груди (1), высотой дерева (2) и длиной района поселения (3). Коэффициенты корреляции соответственно равны: $r_{1.2} = 0,500$; $r_{1.3} = 0,378$; $r_{2.3} = 0,083$.

Связь между высотой дерева и длиной района поселения лубоеда отсутствует ($r_{2.3} = +0,083$). Это свидетельствует в том, что высокие деревья могут иметь маленький район поселения и, наоборот, низкие-большой. Уравнение, связывающее длину уравнение поселения района с высотой дерева и диаметром на высоте груди, имеет вид:

$$Y = 110,7 + 39,9x_1 - 0,303x_2, \quad (6)$$

где

У - длина района поселения (дм)

X₁ - диаметр дерева на высоте груди (дм);

X₂ - высота дерева (дм).

По этому уравнению, зная x_1 и x_2 , можно быстро установить длину района поселения арчового лубоеда на дереве с точностью $\pm 3\%$. Частные коэффициенты корреляции оказались невелики и в этом случае: $r_{1.2.3} = 0,508$; $r_{1.3.2} = 0,389$; $r_{2.3.1} = -0,139$. Очевидно, что к моменту лета малого соснового исследованные деревья были неоднородны по своему состоянию. Это объясняет тот факт, что на них была различная плотность поселения вредителя. Деревья, одинаковые по размерам и степени ослабления, к началу лета арчового лубоеда дают близкие средние плотности поселения. На это в свое время обращал внимание З.С. Головянко (1926).

Поскольку в насаждении встречаются разнокачественные по своим характеристикам деревья, необходимо выбрать такие параметры для учетных уравнений, которые позволяли бы быстро и точно оценить плотность популяции лубоеда на модели.

Для построения учетного уравнения целесообразно использовать длину района поселения арчового лубоеда на дереве, плотность его популяции на 1 дм² в оптимальной зоне, диаметр ствола в этой же зоне и диаметр на высоте груди. Сначала исследовали связь между диаметром дерева на высоте груди (1), плотностью популяции арчового лубоеда в оптимальной зоне, найденной по одной круговой палетке (2) и численностью жуков в районе поселения (3). Коэффициенты корреляции равны: $r_{1.2} = 0,737$; $r_{1.3} = 0,860$; $r_{2.3} = 0,843$. Между исследованными факторами оказалось достаточно тесная связь. Это позволило построить уравнение:

$$Y = -538 + 893x_1 + 213x_2, \quad (7)$$

где

У - численность семей арчового лубоеда в районе поселения на дереве (шт.);

X₁ - диаметр дерева на высоте груди (дм);

X₂ - плотность поселения арчового лубоеда на 1 дм² в оптимальной зоне по данным одной круговой палетки длиной 10см.

Частные коэффициенты корреляции равны: $r_{1.2.3} = 0,044$; $r_{1.3.2} = 0,653$; $r_{2.3.1} = 0,643$. Следовательно, для учета можно использовать уравнение (7). Точность при

определении плотности арчового лубоеда в районе его поселения на дереве составляет $\pm 3\%$.

Другое учетное уравнение можно построить, используя связь между длиной района поселения (1), плотностью на 1 дм^2 в оптимальной зоне (2) и общим количеством семей в заселенной части ствола (3). Коэффициенты корреляции, находим, что наиболее тесная связь наблюдается между длиной района поселения и численностью ($r_{1.3.2}=0,893$). Между плотностью поселения в оптимальной зоне и численностью лубоеда в районе поселения она не столь тесна ($r_{2.3.1}=0,713$). Между длиной района поселения и плотностью популяции в оптимальной зоне связь оказалась отрицательной ($r_{1.2.3} = - 0,394$). Это кажущееся противоречие можно объяснить нарушением основного требования частной корреляции. Суть в том, что связь двух величин требует соблюдения постоянства третьей. В данном случае это условие нарушается, так как численность не может быть постоянной, что показано ранее коэффициентом корреляции ($r_{1.3}=0,94$). Уравнение связывающее указанные величины, имеет вид:

$$Y=446,6 +14,27x_1+162,1x_2, \quad (8)$$

где

Y - численность арчового лубоеда в районе его поселения на дереве (шт.);
 X_1 - длина района поселения (дм);

X_2 - плотность популяции арчового лубоеда на 1 дм^2 в оптимальной зоне, определения по одной круговой палетке в 10 см.

Точность уравнения составляет $\pm 1,3 \%$. Применение формулы (8) несложно. На срубленном дереве измеряют длину района поселения арчового лубоеда и выражают ее в дм. Затем на одной палетке, заложенной в оптимальной зоне на высоте 0,6 Н, подчитывают число маточных ходов на 1 дм^2 . Полученные данные подставляют в формулу (8) и находят общую численность вредителя для всего района поселения.

Высокая точность описанных корреляционных уравнений позволяет применять их на практике. Однако мы стремились подобрать такие параметры, которые могут быть найдены в кратчайший срок, без лишних переходов и замеров. Такими параметрами оказались диаметр дерева (1) в оптимальной зоне поселения арчового лубоеда, плотность его популяции на 1 дм^2 . Полученные данные подставляют (8) и находят общую численность вредителя для всего района поселения.

Высокая точность описанных корреляционных уравнений позволяет применять их на практике. Однако мы стремились подобрать такие параметры, которые могут быть найдены в кратчайший срок, без лишних переходов и замеров. Такими параметрами оказались диаметр дерева (1) в оптимальной зоне поселения лубоеда, плотность его популяции на 1 дм^2 в той же зоне (2) и общая численность вредителя в заселенной части ствола (3). Как видно, все входные данные определяются в одном месте района поселения лубоеда. Между исследованными величинами наблюдается тесная связь. Коэффициенты корреляции равны: $r_{1.2}=0,822$; $r_{1.3}= 0,989$; $r_{2.3}=0,843$. В данном случае частный коэффициент корреляции между -диаметром в оптимальной зоне и численностью лубоеда в районе поселения достаточно высок ($r_{1.3.2}=0,950$). Остальные коэффициенты корреляции соответственно равны $r_{1.2.3}= - 0,143$; $r_{2.3.1}= - 0,385$.

Расчет множественных коэффициентов корреляции позволил установить очень тесную связь между выбранными для построения уравнения параметрами. Смысл множественной

корреляции в том что, можно оценить меру линейной связи случайной величины x_1 с двумя другими – x_2 и x_3 .

Диаметр дерева в оптимальной зоне тесно связан с плотностью популяции лубоеда в этой зоне и его численностью ($r_{1,2,3}= 0,995$). Подобным образом связана, и плотность популяции в оптимальной зоне с диаметром в ней и численностью лубоеда в заселенной части ствола ($r_{3,1,2}=0,980$). Обнаруженная тесная связь между численностью лубоеда в районе его поселения, диаметром дерева и плотностью популяции в оптимальной зоне ($r_{2,1,3}=0,995$).

Детальный корреляционный анализ позволил установить выбора параметров для построения учетного уравнения. Оно имеет вид:

$$Y = -2122 + 3290x_1 + 44,75x_2, \quad (9)$$

где

Y - численность лубоеда в районе его поселения на дереве (шт);

X_1 - диаметр дерева в оптимальной зоне (дм);

X_2 - плотность поселения лубоеда на 1 дм^2 в оптимальной зоне,

определенная по одной круговой палетке длиной 10 см.

Точность уравнения (9) составляет $\pm 1,2\%$. Техника применения формулы (9) очень проста. На срубленном дереве в оптимальной зоне (0,6) замеряют диаметр ствола, здесь же размечают и анализируют круговую палетку длиной 10 см. Эти данные подставляют в

По численности лубоеда в заселенной зоне ствола определяют плотность его популяции на 1 дм^2 . Для этой цели после того, как дерево свалено и определена длина района поселения лубоеда, район размечают на секции в $0,05H$. Затем измеряют длину окружности в местах разметки ствола на секции. Площадь района поселения определяют по формуле:

$$S = 0,05l\pi \sum_{i=1}^{20} d_i \quad (10)$$

где,

0,05l - длина секции данного района поселения (дм);

d_i - диаметр i-ой секции (дм).

После определения боковой поверхности района поселения полученную по формуле (9) численность жуков делят на площадь боковой поверхности заселенной зоны. В результате получаем плотность популяции лубоеда на 1 дм^2 поверхности коры данного дерева. Этот метод позволяет дать оценку средней плотности популяции лубоеда на дереве точнее, чем применяемые в настоящее время способы. Описанный подход к разработке методов количественного учета возможен и для других вредителей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Катаев О.А., Мозолевская Е.Г. Экология стволовых вредителей (очаги и их развитие, обоснование мер борьбы) – Л.: ЛТА. - 1981. - С, 86
2. Лурье М.А. Заселение ели стволовыми вредителями в зависимости от состояния луба и древесины //Вопросы лесозащиты. Матер. К Межвуз. Конф. По защите леса. – М. – С.94 – 97
3. Лебедева Г.С. Опыт популяционного анализа обыкновенного елового гравера *Pityogenes chalographus* L. (Coleoptera, Scolytidae) на вырубках Новгородской обл. //Труды ВЭО. – 1983. – N65. – С. 40-54

4. Матусевич Маслов А.Д. Вспышка массового размножения короеда типографа под влиянием засух 1972 – 1975 гг. //Новейшие достижения лес. Энтомолог. По матер. 8 – го съезда ВЭО Вильнюс 9 – 13 октября 1979. Л.С.,
5. Маслов А.Д. Факторы смертности потомства короеда типографа //Молодые ученые в совершенствовании теории и практики ведения лесного хозяйства. Тр. Науч. Конф. Аспирантов и науч. Сотр. ВНИИЛМ, Пушкино март 1982. – информация
6. Мозолевская Е.Г., Яновский В.М., Киселев В.В. Методы прогнозирования повреждения насаждений короедами //Организация лесохозяйственного производства, охрана и защита леса. Экспресс. – М. – 1984. – вып.8. – С.1
7. Махновский И.К. Вредители горных лесов и меры борьбы с ними. – М. – 1966. – 142 С.
8. Старк В.Н. Короеды. Фауна СССР. Жесткокрылые. – М. – Л.: АН СССР. – 1952 Костин И.А. Насекомые-вредители ели Шренка в Жунгарском, Заилийском и Кунгей Ала – Тау //Тр. Ин-та зоол. АН Каз. ССР. – Алма-Ата. – 1955. – С. 143-161
9. Сокановский Б.В. Заметки о жуках короедах фауны СССР //Бюлл. Моск.общ.испыт.природы. – М. – 1954. – Т.59 (5) – С. 13 – 22
10. Прутенский Д.И., Караваева Р.П., Романенко К.Е. Вредные насекомые и меры борьбы с ними в долинных лесонасаждениях Киргизии. – Фрунзе.: изд. Кирг. Фан СССР. – 1954. – 34 С.
11. Пятницкий Г.К. Материалы к познанию короедов ельников Пашехонского уезда Ярославской губернии //Ж.: защиты растений. – 1930. – Т.IV. – вып.5 – 6. – С.595 – 630
12. Токторалиев Б.А. Стволовые вредителем ели тяньшанской //Ж.: Сельское хозяйство Киргизии. – Фрунзе. – 1979. – С.22 – 24Токторалиев Б.А. Горный киргизский короед (*Ips hauseri*) вредитель ели тяньшанской в лесах Терской Ала-Тау //Меж. Вуз сб. науч.тр. – Л.: ЛТА. – вып.4. – 1979. – С.96 – 99
13. Токторалиев Р. А., Байдолотов а. Урманов Э. Бноэкологи-ческие особенности основных вредителей зеленых насаждена г. Джзлал-Абад и его окрестностей //Материалы ХХІХ - научно-те ор. конф. проф. - преп. состава ОшПИ. - Ош. - 1990. - С. 244-245

* * *

УДК 550.82

Сумсар-Шекафтар шаарчаларындагы калдык сактагычтардын жана уулуу таштандылардын экологиялык, геомеханикалык абалы, алардын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирине баа берүү

Жакыпбекова А.Т., Муратова Р.Т. -ОшМУ

Аннотация: Кыргызстанда радиоактивдүү жана оор металлдарды көп жылдык мөөнөттө казып алуулар, кайра иштетүү калдык сактагычтарды жана уулуу тоо таштандыларынын өтө көп болуп жатышы тынчсыздандырат.

Geomechanics and ecological state of tailing pits and throw-outs in urban types of communities in Kyrgyzstan and their influence on environment.

Annotation: Mind workings of radioactive elements and heavy metals in Kyrgyzstan for long periods, and recycling radioactive elements from tailing-pitsannoys.

Изилдөөнүн мааниси: Калдык сактагычтар жана уулуу таштандылардан чыккан радиоактивдүү нурдануулар жаан-чачын болгон мезгилдеги абалын, уулуу калдыктар ташталган таштандылар калк жашаган үйлөргө өтө жакын жайгашкандыктан аларга тийгизген таасири олуттуу болуп жаткандыгын ал жердеги калкка түшүндүрүү иштерин жүргүзүү зарыл.

Изилдөө методу: Калдык сактагычтардан жана уулуу таштандылардан алынган предметтер (топурак, суу, өсүмдүктүн тамырлары) боюнча радиологиялык борбордон, датчиктердин көрсөтүүсү жана санэпидстанциядан алынган жыйынтыктар.

Изилдөөнүн жыйынтыгы: Радиациялык коркунуч боюнча иштерге талдоо жүргүзүү, чыгарылган жыйынтыктардан иш чараларды аткаруу натыйжалуу тыянактарды жасоого мүмкүндүк берет.

Сумсар-Шекафтар тоо кен өнөр жай районунда жайгашкан радиоактивдүү уулуу тоо таштандылары жана ууландыргыч калдыктары бар калдык сактагычтар ошолордун катарына кирет.

1-сүрөт. Сумсар шаарчасындагы №1 калдык сактагыч. Бул калдык сактагычтын көлөмү 180 мин/м³ ду ээлейт. Оор металлдардын тузу жана уран калдыктары сакталган.

2-сүрөт. №2 калдык сактагыч. Бул калдык сактагыч ачык типетеге болуп саналат. Көлөмү 650 мин/м³ ду ээлейт. Айылдын эң жайгашкан. Шамал болгон болгон мезгилде айылды бүтүндөй уулуу ак кум каптайт

3-сүрөт. №3 калдык сактагыч. Көлөмү 1820 мин/м³ ду ээлейт. Бул калдык сактагыч ачылып жарымы Сумсар дарыясына кошулуп агып жатат. Бул суудан бардык калк ичкенге турмуш-тиричилигине, малдарын, өсүмдүктөрүн суугарганга пайдаланышат.

Сумсардагы калдык сактагычтардын көлөмү, айлана-чөйрөнү булгоочу заттар жана адамдарга, өсүмдүктөргө, жаныбарларга кооптуулук категориясы 1-

таблицада көрсөтүлгөн.

к/н	Калдык сактагычтардын жайгашкан орду	Көлөмү (мин м3)	Кооптуулук категори ясы	Негизги булгоочу заттар	Кооптуулуктун түрү	Сунуштар
1	Калдык сактагыч №1 Сумсар дарыясынын оң жээги	180	1	Оор металл дардын тузу	Суу жана шамал эрозиясы	Мониторинг, рекультивациялоо зарыл
2	Калдык сактагыч				Суу жана	Мониторинг,

	№2 Сумсар дарыясынын оң жээги	650	1	-«- -«-	шамал эрозиясы	рекультива циялоо зарыл
3	Калдык сактагыч №3 Сумсар дарыясынын оң борту	1820	II	-«- -«-	Суу жана шамал эрозиясы	Мониторинг, рекультива циялоо зарыл

Ал эми Шекафтар шаарчасында 8 уулуу тоо калдыктары бар. Алар калк жашаган жерлерде, мектептин жанында, жолдун жээгинде жайгашкан.

4-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы №1 эң чоң уулуу тоо таштандысы. Көлөмү 60,0 мин/м³ ду ээлейт. Негизги булгоочу зат болуп уран эсептелет. Кооптуулук жагынан II категорияга кирет.

5-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы №2 уулуу тоо таштандысы. Көлөмү 52,1 мин/м³ду ээлейт. Уран таштандысы, кооптуулук жагынан II категорияга кирет

6-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы №3 уулуу тоо таштандысы суунун оң жээгинде жайгашкан. Көлөмү 44,4 мин/м³ду ээлейт.

7-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы №4 уулуу тоо таштандысы, айылдын так ортосунда жайгашкан. Көлөмү 60,5 мин/м³ду ээлейт.

8-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы №6 уулуу тоо таштандысы, башталгыч классты окутуучу мектептин жанында жайгашкан. Көлөмү 29,0 мин/ м3, кооптуулугу II-категорияга кирет.

9-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы №7 уулуу тоо таштандысы айылдын ортосунда жолдун жээгине жакын жерде жайгашкан. Көлөмү 45,0 мин/ м3, кооптуулугу II категорияга кирет.

Шекафтар шаарчасындагы тоо калдыктарынын көлөмү, негизги айлана-чөйрөнү булгоочу заттар жана адамдарга, өсүмдүктөргө, жаныбарларга кооптуулук категориясы 2-таблицада көрсөтүлгөн.

№ к/н	Калдык сактагычтар жана тоо калдыктары, жайгашкан орду	Көлөмү (мин/м3)	Кооптуулук категориясы	Негизги булгоочу заттар	Кооптуулук-тун түрү	Сунуштар
1.	№1	60,0	II	Уран тизмеги	Суу жана шамал эрозиясы	Мониторинг, Рекультивация жасоо керек
2.	№2	52,1	II	---	---	-«-
3.	№3	44,4	II	---	---	-«-
4.	№4	16,8	II	---	---	-«-
5.	№5	14,4	II	---	---	-«-
6.	№6	60,5	II	---	---	-«-
7.	№7	45,0	II	---	---	-«-
8.	№8	29,0	II	---	---	-«-

Бул тоо кен өнөр жай комплекси татаал табигый – техногендик геосистеманы түзөт, анын катарына консервацияланган (Сумсар, Шекафтар, Кызыл-Жар ж.б.) жана иштеп жаткан (Терек-Сай) тоо кен жана кайра иштетүү ишканалары кирет [9]. Бул комплекс айлана-чөйрөгө кубаттуу геомеханикалык техногендик зыяндуу кыйроо таасир эткен булак болуп эсептелет.

Ошондуктан каралып жаткан региондун экологиялык өзгөчөлүгү Сумсар-Сай суусунун өрөөнүндөгү географиялык абал менен байланышкан, ал Фергана өрөөнүнө кошулат бул Сумсар-Шекафтардан аталган өөрөндөрдөгү калк көп жайгашкан бөлүккө зыяндуу заттардын бардык түрлөрүн ташып баруу үчүн шарт түзөт.

Экологиялык глобалдуу алааматтын реалдуу коркунучу, анын кесепети катары ХХ кылымдын акырында адамзат коомчулугунун социалдык жакырдыгы жана дезинтеграцияланышы илимпоздор гана эмес, ошондой эле дүйнөлүк коомчулук түшүнүү керек[2].

Техногендик иш дүйнөнү камтышынын натыйжасында адамзат цивилизациясынын тарыхында адамдын турмушунун негизи болгон биологиялык чөйрөгө болуп көрбөгөндөй, масштабдуу көлөмдө тарап, булганып жана бузулуп жатат.

Жаратылыш ресурстарынын азайышы жана алардын булганышы экономиканын төмөндөшүнө, жакырчылыкка алып келсе, жакырчылык жаратылыш ресурстарын дагы көбүрөөк керектөөнү талап кылат.

Кыртыш структурасынын эрозиясы жана бузулушу, шор каптоосу, күнөстүүлүгү, суу алдында калышы жана сазга айланышы, жер көчкүлөрдүн көп болушу, жердин жылышы, гумусту жоготушу, мөңгүлөрдүн азайышы, химикаттар менен булганышы республиканын өтө маанилүү ресурсу болуп саналган эки ресурстун бири ушул калдык сактагычтар жана уулуу тоо таштандылары кыйла коркунучтуу фактор болуп саналат [7].

Сумсар-Шекафтар шаарчасындагы радиоактивдүү калдыктар сакталган жай кыйла көп коркунучтуу жаратат. Миндеген гектарга жакын аянт көп даражада радиоактивдүү булганууга дуушарланган. Анын айлана-чөйрөгө, адамдарга, өсүмдүктөргө тийгизген таасири изилденип, жыйынтыктары чыгарылган.

Сумсар шаарчасындагы калдык сактагычтын айланасындагы табигый радиациялык фонддун көрсөткүчү 180-200 мкР/саат өлчөмүндө өзгөрүлүп турат [9]. Ал эми таштандылар ташталган жеринде радиациялык фон 235-270 мкР/саат өлчөмүн көрсөтөт. Ал эми ошол аймактагы калдык сактагычтын так ортосундагы гамма фон 245-280 мкР/саатты түзөт.

Айрым жерлеринде, суунун жээктеринде радиациялык фонддун чоңдугу 160 мкР/саатка чейин жетет жана жылдын төрт мезгилинде түрдүү көрсөткүчтө болуп турат [8].

Ошентип, биз келтирген маалыматтар азыркы учурда табигый маанидеги чектерде турат, же болбосо республикабызды бардык жерлеринен кездештирүүгө болот. Радиациялык кырдаал туруктуу көзөмөлдүн астында турабы? деген суроо жаралат. Ошол эле учурда радиациялык калдыктар сакталган жана мурдагы кендердин тоо-тектери жайгашкан райондогу аймактардын чектелген участкаларында жогорулаган гамма фонддун локалдык точкалары орун алган жана аларга өзгөчө кырдаалдар - жер титирөө, сел, жер көчкү болгон кезде гана көңүл бурулбай, азыртан кам көрүү керек. Элге туура маалымат жүргүзүп, айлана-чөйрөнү жашылдандыруу керек деген сунуш киргизебиз.

Колдонулган адабияттар

1. **Ахундова А.Б.** Тяжелые металлы в почвах зоны техногенных выбросов промышленного объекта [Текст] / А.Б. Ахундова // Тез. докл. VIII Всесоюзн. съезда почвоведов. – Новосибирск, 1989. – С. 159.
2. Бөкөнбаев К.Ж., Ишимов Б.Б., Мамбетжанов Т. ж.б. «Кыргызстандын экологиялык коопсуздугу».- Бишкек, 1998. 40-63 б.
3. **Дженбаев Б.М.** Геохимическая экология наземных организмов [Текст] / Б.М. Дженбаев. – Бишкек.: Махprint, 2009. – 242 с.
4. **Дричко В.Ф.** Поведение в природной среде тяжелых естественных радионуклидов [Текст] / В.Ф. Дричко // Итоги науки и техники. Сер. Радиационная биология.– М., 1983. – Т.4.- С. 66-98.

5. Ильин В.Б. Тяжёлые металлы в системе почва-растение [Текст] /В.Б. Ильин. - Новосибирск: Наука, 1991. – 151 с.
6. Карпачев Б.М. «Основные положения методики радиэкологических исследований». Гоконгеологии. Бишкек, 1993
7. Соболева И.А. Руководство по методам контроля за радиоактивностью окружающей среды [Текст] / И.А. Соболева, Е.Н. Беляева. – М.: Медицина, 2002. – 432с.
8. Жакыпбекова А.Т., Абдымомунова Б.А. Описание оползня “Шекафтар 1” оползнего участка “Шекафтар 2”. Материалы научно-практической конференции. Ош 2002 г. 178 с.
9. Жакыпбекова А.Т., Муратова Р.Т. Оценка устойчивости дамбы и хвостохранилища №3 в п.г.т. Сумсар. ОшГУ. Вестник. №2. 2005. 84 с.

* * *

УДК 598.2/9

Түштүк Кыргызстандын өзгөчө коргоого алынган жаратылыш аймактарындагы сейрек кездешүүчү канаттуулар жана аларды коргоо чаралары

Абдыкааров А.М., Стамалиев К.Ы. – ОшМУ

Адабияттык маалыматтардын негизинде “Сары-Челек” биосфералык коругунда канаттуулардын 157 түрү кездешип, алардын ичинен, 54 түрү жергиликтүү, 57 түрү келгин, 118 түрү уялоочу болуп саналат [4]. Бирок биздин изилдөөлөрүбүздөн мурда катталбаган 6 түрдүн (узун куйрук суу бүркүтү (*Haliaeetus leucorhynchus* (Pallas, 1771)), ак куйрук суу бүркүтү (*Haliaeetus albicilla* Linnaeus, 1758), чоң чаар тоңкулдак (*Dendrocopos major* (Linnaeus, 1758)), майна (*Acridotheres tristis* (Linnaeus, 1766)), сары төш кашка чымчык (*Parus flaviceps* Severtzov, 1872) жана жашыл башайы (*Spinus spinus* (Linnaeus, 1758)) кездешери белгилүү болду. Демек, учурда Сары-Челек биосфералык коругунда 163 түр канаттуу кездешет.

Ал эми “Падыша-Ата” мамлекеттик коругунда 85 түр канаттуунун кездешери аныкталган. Аларды төмөнкү түрлөр түзүшөт: каз сымалдар (*Anseriformes*) – 1, кыраан куш сымалдар (*Falconiformes*) – 15, суу тартарлар (*Ralliformes*) – 1, тоок сымалдар (*Galliformes*) – 3, маарак сымалдар (*Charadriiformes*) – 2, көгүчкөн сымалдар (*Columbiformes*) – 6, күкүк сымалдар (*Cuculiformes*) – 1, үкү сымалдар (*Strigiformes*) – 3, кардыгач сымалдар (*Apodiformes*) – 2, көк карга сымалдар (*Coraciiformes*) – 5, тоңкулдак сымалдар (*Piciformes*) – 2 жана таранчы сымалдар (*Passeriformes*) – 45 түр [3].

Биздин көп жылдык изилдөөлөрүбүздөн “Кулун-Ата” мамлекеттик коругунда 102 түр канаттуунун кездешери тастыкталган. Аларды: каз сымалдуулардан (*Anseriformes*) – 4, кыраан куш сымалдардан (*Falconiformes*) – 17, суу тартар сымалдардан (*Ralliformes*) – 2, тоок сымалдардан (*Galliformes*) – 3, маарак сымалдардан (*Charadriiformes*) – 2, көгүчкөн сымалдардан (*Columbiformes*) – 6, күкүк сымалдардан (*Cuculiformes*) – 1, үкү сымалдардан (*Strigiformes*) – 3, кардыгач сымалдардан (*Apodiformes*) – 2, көк карга сымалдардан (*Coraciiformes*) – 5, тоңкулдак сымалдардан (*Piciformes*) – 2, таранчы сымалдардан (воробьинообразные - *Passeriformes*) – 55 түр түзөт [1].

“Беш-Арал” мамлекеттик коругунун аймагындагы жаныбарлар фаунасына таксономиялык инвентаризация жүргүзүү 2001-жылы түзүлгөн биоартүрдүүлүктү коргоо боюнча Борбордук Азиялык долбоорунун (GEF/WB) негизинде жүргүзүлүп, 150 түр канаттуулардын кездешери маалым болгон [4].

Көп жылдык изилдөөлөрүбүздөн “Кыргыз-Ата” улуттук жаратылыш паркында канаттуулардын 83 түрү кездешери белгилүү болуп, алардын 14 түрү - кыраан куш сымалдар (*Falconiformes*), 3 түрү - тоок сымалдар (*Galliformes*), 1 түрү - маарак сымалдар (*Charadriiformes*), 7 түрү - көгүчкөн сымалдар (*Columbiformes*), 1 түрү - күкүк сымалдар (*Cuculiformes*), 4 түрү - үкү сымалдар (*Strigiforme*), 2 түрү - кардыгач сымалдар (*Apodiformes*), 4 түрү - көк карга сымалдар (*Coraciiformes*), 2 түрү - тоңкулдак сымалдар (*Piciformes*) жана 45 түрү - таранчы сымалдар түркүмүнө (*Passeriformes*) таандык [2].

“Кара-Шоро” улуттук жаратылыш паркында канаттуулардын 80 түрү кездешери белгилүү. Алардын 13 түрү - кыраан куш сымалдар (*Falconiformes*), 3 түрү - тоок сымалдар (*Galliformes*), 1 түрү - маарак сымалдар (*Charadriiformes*), 7 түрү - көгүчкөн сымалдар (*Columbiformes*), 1 түрү - күкүк сымалдар (*Cuculiformes*), 3 түрү - үкү сымалдар (*Strigiforme*), 2 түрү - кардыгач сымалдар (*Apodiformes*), 4 түрү - көк карга сымалдар (*Coraciiformes*), 2 түрү - тоңкулдак сымалдар (*Piciformes*) жана 44 түрү - таранчы сымалдар түркүмүнө (*Passeriformes*) таандык.

Учурда жалпысынан, түштүк Кыргызстандын аймагындагы өзгөчө коргоого алынган жаратылыш аймактарында 31 түр канаттуулар Кыргызстандын Кызыл китебине катталган (1-табл.).

1-таблица

Түштүк Кыргызстандын аймагындагы өзгөчө коргоого алынган жаратылыштык аймактарда Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген канаттуулардын тизмеси

№	Түрдүн аталыштары		
	Кыргызча	Латынча	Орусча
1	Тоо казы	<i>Anser indica</i> (Latham, 1790)	Горный гусь
2	Ак төш көгүчкөн	<i>Columba leuconota</i> Vigors, 1831	Голубь белорудый
3	Тартар тоок	<i>Crex crex</i> (Linnaeus, 1758)	Коростель
4	Каркыра	<i>Anthropoides virgo</i> (Linnaeus, 1758)	Журавль-красавка
5	Орок тумшук чулдук	<i>Ibidorhyncha struthersii</i> Vigors, 1832	Серпоклюв
6	Ак кунас	<i>Ciconia ciconia</i> (Linnaeus, 1758)	Аист белый
7	Кара кунас	<i>Ciconia nigra</i> (Linnaeus, 1758)	Аист черный
8	Алакөз өрдөк	<i>Aythya nyroca</i> (Guldenstatdt, 1770)	Чернеть белоглазая
9	Балыкчы куш	<i>Pandion haliaetus</i> (Linnaeus, 1758)	Скопа
10	Тювик	<i>Accipiter badius</i> (J.F.Gmelin, 1788)	Тювик туркестанский
11	Жылаанчы	<i>Circaerus gallicus</i> (J.F.Gmelin, 1788)	Змеяд
12	Кидик бүркүт	<i>Hieraetus pennatus</i> (J.F.Gmelin,	Орел-карлик
13	Кара куш	<i>Aquila nipalensis</i> (Hodgson, 1833)	Орел степной
14	Коркоо шакылдак	<i>Aquila heliaca</i> Savigny, 1809	Могильник
15	Бүркүт	<i>Aquila chrysaetos</i> (Linnaeus, 1758)	Беркут
16	Таз кара	<i>Aegyptus monachus</i> (Linnaeus, 1766)	Гриф черный
17	Ак кажыр	<i>Gyps fulvus</i> (Hablizl, 1783)	Сип белоголовый
18	Журтчу, тарпчы	<i>Neophron percnopterus</i> (Linnaeus,	Стервятник
19	Көк жору,	<i>Gypaetus barbatus</i> (Linnaeus, 1758)	Бородач
20	Кумай	<i>Gyps himalayensis</i> Hume, 1869	Гималайский гриф
21	Узун куйрук суу бүркүт	<i>Haliaeetus leucoryphus</i> (Pallas, 1771)	Орлан-долгохвост
22	Ак куйрук суу бүркүтү	<i>Haliaeetus albicilla</i> (Linnaeus, 1758)	Орлан-белохвост
23	Ителги	<i>Falco cherrug</i> J.E.Gray, 1834	Балобан

24	Наумандын күйкөсү	<i>Falco naumanni</i> Fleischer, 1818	Степная пустельга
25	Шахин	<i>Falco pelegrinoides</i> Temminck, 1829	Рыжеголовый сокол
26	Ылаачын	<i>Falco peregrinus</i> Tunstall, 1771	Сапсан
27	Үкү (чоң үкү)	<i>Bubo bubo</i> (Linnaeus, 1758)	Филин
28	Мыкый үкү	<i>Strix aluco</i> Linnaeus, 1758	Неясыть серая
29	Ак канат тоңкулдак	<i>Dendrocopos leucopterus</i> (Salvadori,	Дятел белокрылый
30	Чоң чаар тоңкулдак	<i>Dendrocopos major</i> (Linnaeus, 1758)	Большой пестрый
31	Узун куйрук чымынчы	<i>Terpsiphone paradise</i> (Linnaeus, 1758)	Райская мухоловка

Алардын ичинен “Сары-Челек” биосфералык коругунда 24, “Беш-Арал” коругунда 20, “Кулун-Ата” коругунда 12, “Падыша-Ата” коругунда 10, “Кыргыз-Ата” жаратылыш паркында 11 жана “Кара-Шоро” жаратылыш паркында 9 түрү кездешет (2-табл.).

2-таблица

**Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген канаттуулардын түрдүк курамынын
Түштүк Кыргызстандын аймагындагы өзгөчө коргоого алынган жаратылыш
аймактары боюнча бөлүштүрүлүшү**

№	Түрдүн латынча аталышы	“Сары-Челек” биосфералык коругу	“Беш-Арал” мамлекеттик коругу	“Падыша-Ата” мамлекеттик коругу	“Кулун-Ата” мамлекеттик коругу	“Кыргыз-Ата” мамлекеттик коругу	“Кара-Шоро” мамлекеттик коругу
1	Тоо казы	-	-	-	+	-	-
2	Ак төш көгүчкөн	+	+	-	-	-	-
3	Тартар тоок	+	+	-	-	-	-
4	Каркыра	-	+	-	-	-	-
5	Орок тумшук чулдук	+	-	-	-	-	-
6	Ак кунас	+	+	-	-	-	-
7	Кара кунас	+	+	-	-	-	-
8	Алакөз өрдөк	+	-	-	-	-	-
9	Балыкчы куш	+	-	-	-	-	-
10	Тювик, чыбый кыргый	+	-	-	-	-	-
11	Жылаанчы	+	+	-	-	-	-
12	Кидик бүркүт	+	+	-	-	-	-
13	Кара куш	+	-	-	-	-	-
14	Коркоо шакылдак	+	-	-	-	-	-
15	Бүркүт	+	+	+	+	+	+
16	Тазкара	+	+	+	+	+	+
17	Ак кажыр	+	+	+	+	+	+
18	Журтчу, тарпчы	+	+	+	+	+	+
19	Кумай	-	+	-	-	-	-
20	Көк жору,	+	+	+	+	+	+
21	Узун куйрук суу бүркүт	+	-	-	-	-	-
22	Ак куйруктуу суу бүркүтү	+	-	-	-	-	-

23	Ителги	+	+	+	+	+	+
24	Наумандын күйкөсү	-	+	+	+	+	+
25	Шахин	-	+	-	-	-	-
26	Блаачын	-	-	-	+	+	-
27	Үкү (чоң үкү)	+	+	+	+	+	+
28	Мыкый үкү (боз үкү)	+	+	-	-	-	-
29	Ак канаттуу тоңкулдак	+	+	+	+	+	+
30	Чоң чаар тоңкулдак	+	-	+	+	+	-
31	Узун куйрук чымынчы		+	-	-	-	-
	Баары:	24	20	10	12	11	9

Бирок, алардын ичинен, тазкаранын (*Aegyptus monachus*) бир топ особдору, жалгыздап учуп жүргөн (кээде гана 2-3 төн көрүүгө болот) журтчу (*Neophron percnopterus*) жана көк жоору (*Gypaetus barbatus*) бир нече жолу биздин изилдөөлөрүбүздө катталган. Мисалы, 2011-жылы “Падыша-Ата” мамлекеттик коругунун “Падыша-Ата” күмбөзүнүн чыгыш тарабындагы тоонун үстүндө 26 тазкаранын калкып учуп жүргөнү, 2013-жылдын 21-апрелинде эле Ош-Ноокат жолунун 7-8 - жана 24-25 - километрлеринде 2 отурган жана 1 учуп жүргөн көк жору катталган. Алар некрофаг катары экосистемада эң маанилүү функцияны аткарганы менен, бул канаттууларга антропогендик таасирлер байкалбайт. Ал эми Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилбеген кыргыйды (*Accipiter nisus*) жана кушту (*Accipiter gentilis*) учуратуу өтө татаал жана жергиликтүү калк тарабынан да алардын абдан сейрек кездешүүсү белгиленген. Экинчиден, кыргыйга, кушка жана сейрек кездешкендигине байланыштуу көпчүлүк коруктарда катталбаган уларга (*Tetraogallus himalayensis* J.E.Gray, 1843) антропогендик факторлор күчтүү таасир этет. Андыктан да, жогоруда берилген некрофаг канаттууларды (тазкара, көк жору, журтчу) Кыргызстандын Кызыл китебинен алып салуу жана антропогендик таасирлерге дуушар болуп жаткан сейрек кездешүүчү куш, кыргый жана улар сыяктуу канаттууларды Кызыл китепке киргизүү зарыл экендигин Кыргызстандын зоолог окумуштууларына сунуштайбыз.

Учурдагы оор экономикалык шартта жана айлана-чөйрөнү коргоо боюнча мыйзамдардын иштебей жаткан шартында жергиликтүү калктын коруктардын ресурстарын өз кызыкчылыгына пайдалануусу күчөп жатат. Уникалдуу арча токойлоруна бай “Кыргыз-Ата” паркынын буфердик зоналарында мал жайыт кеңири кучак жайган. “Сары-Челек” жана “Падыша-Ата” коруктарында жаңгак чогултуу, кожомат терүү массалык абалга өткөн. Алардын таасиринде “Падыша-Ата” коругунун бир топ аймагы өрттөнүп кеткендиги белгилүү. Бардык эле коруктардын жана парктардын аймактарынан отун даярдоо кеңири кучак жайган.

“Кара-Шоро” паркында минералдык суулар, “Кыргыз-Ата” паркында эл сыйынуучу мазар ж.б. жайгашып, аларга сыйынуу жана эс алуу максатында элдер келишип, коргоого алынган аймактын жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө терс таасирлерин тийгизишет. Негизинен, антропогендик факторлордун таасири жаратылыш парктарында коруктарга салыштырмалуу күчтүү экендиги белгилүү. Андыктан Кыргызстандын түштүк аймагындагы өзгөчө коргоого алынган жаратылыш аймактарындагы уникалдуу жаратылыш комплекстерин, алардагы биоартүрдүүлүктүн маанисин жана актуалдуулугун эске алуу менен коруктардын аймагын кеңейтүү, “Кыргыз-Ата” жана “Кара-Шоро” мамлекеттик жаратылыш парктарындагы уникалдуу карагай жана арча токойлорун сактап калуу максатында аларга корук статусун берүү зарылчылдыгын белгилейбиз.

Коргоого алынган жаратылыш аймактарынын чеке-белдериндеги айылдардын улам кеңейүүсүн, жергиликтүү калктын уникалдуу табигый жаратылышка, анын өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө тийгизип жаткан антропогендик таасирлерин токтотуу

максатында катуу чараларды көрүүнү мамлекеттик жана жергиликтүү бийликке сунуштайбыз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыкааров А.М., Стамалиев К.Ы., Бегматов А.Т. Авифауна Кулун-Атинского государственного заповедника // Науч. тр. Кулунатинского государственного заповедника. – Бишкек, 2008. – С.44-63.
2. Абдыкааров А.М., Көчкөнбаева Н.А. Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын авифаунасы // Вест. КНУ им. Ж.Баласагына. – Бишкек.: КНУ, 2010. – С.196-200.
3. Абдыкааров А.М., Кулбаев Ж.Р., Стамалиев К.Ы. Авифауна Падыша-Атинского государственного заповедника // Исследования живой природы Кыргызстана. – Бишкек, 2011. – С 126-131.
4. Заповедники Средней Азии и Казахстана (под общей ред. Р.В.Яценко). Охраняемые природные территории Средней Азии и Казахстана. – Алматы, 2006. – 352с.

* * *

УДК 599.0.15

**Сравнительно-экологический анализ морфологических показателей
равнинных, среднегорных, высокогорных популяций лесной мыши на юге
Кыргызстана**

Миралы кызы Анара – БатГУ

АННОТАЦИЯ

Изучены сравнительный анализ морфологических показателей (вес и длина тела, вес надпочечников, сердца, почек, селезенки и печени) лесной мыши в различных ландшафтных зон юга Кыргызстана.

Установлено дифференциации морфологические показатели, что половой диморфизм в различных популяции лесной мыши. По массе тела выражено лучше, чем по длина тела юга Кыргызстана.

ANNOTATION

Batken State University

Mirali kyzy Anara

Here is learned comparative analyses of morphophysiological index (weight, body length, kidney, heart, spleen and liver) of wood mouse in different landscape zones in south Kyrgyzstan.

It is established that differentiation of morphophysiological index, which sexual dimorphism in different population of wood mouse, here body weight is expressed better than body length.

Comparatively - ecological analyze of morphophysiological index of plain, mountainmiddle, highmountain population of wood mouse in south Kyrgyzstan.

Работа с грызунами проводилась в одном направлении морфологических показателей в различных популяциях лесной мыши. Изменчивость популяции лесной мыши изучалось на стационарах, расположенных в различных ландшафтных зонах южного Кыргызстана, окрестности г. Ош (берега реки Акбуура, село Тюлейкен, село Озгур, парк К. Маркса, село Мангыт), по Узгенскому району (село Шоро-Башат, берега реки Куршап-Сай), равнинное предгорье, восточные склоны Кичи-Алайского хребта. Юго-Западный макросклон Ферганского хребта (урочище Кызыл-Ункюр, берега реки Кызыл-Ункюр, Орехоплодовые леса Кара-Алма, село Кашка-Терек, берега реки Кок-Арт,

национальный парк Кара-Шоро, арчевые леса Кара-Кой). Юго-Западные склоны Чаткальского и Ат-Ойнокского хребта (заповедник Сары-Челек, село Афлатум). Южные границы Туркестанского хребта (Кок-Таш, совхоз Таджикистан, село Чым-Кен), Среднегорные (Юго-Восточные макросклоны Алайского хребта и Алайской долины (река Кызыл-Суу, урочище Кара-Кабак, река Кашка-Суу, река Корулду) высокогорье. Материал собирался на юге республики Кыргызстана в 1995-2008 гг. Использованный метод морфофизиологических индикаторов находит все более широкое распространение в практике полевой зооэкологии. Животных отлавливали давилками типа (капканчик Геро). В качестве стандартной приманки использовали кусочки мочалки смазанные растительным маслом. Проверка линий производится рано утром и вечером, массу тела определяли на технических весах с точностью до 0,1 г, размеры внутренних органов (сердца, почек, надпочечников, печени, селезенки) на торсионных с точностью до 0,001. Парные органы (почки, надпочечники) взвешивали вместе. Анализировали абсолютный и относительный размер органов. Из динамики морфологических и физиологических изменений изучались следующие показатели.

1. Вес тела, мг;
2. Длина тела, мм;
3. Вес надпочечников, мг;
4. Вес сердца, мг;
5. Вес почек, мг;
6. Вес селезенки, мг;
7. Вес печени, мг;

Всего по этим параметрам были обработаны 120 животных в том числе:

1. По равнинным поясам. Самцы 21, самки 22;
2. По среднегорным поясам самцы 31, самки 25;
3. По высокогорным поясам самцы 11, самки 10.

Математическая обработка проводилась на марке ЭВМ «Электроника МК-52», при этом были получены следующие характеристики:

1. Средняя арифметическая и ее ошибка;
2. Среднее квадратическое отклонение и ее ошибка;
3. Коэффициент вариаций и ее ошибка.

Результаты исследований.

В этой работе дан сравнительный анализ абсолютным количественным показателям сердца, печени, почек, надпочечников у лесной мыши, отловленных в различных популяциях юга Кыргызстана.

Показатель надпочечников. Размер надпочечников по ряду причин можно рассматривать в качестве одного из лучших показателей общего физиологического состояния организма (Шварц С. С., 1968). Любые условия требующие мобилизации внутренних сил организма в ответ на самые различные раздражители, ведут к гиперфункции надпочечника, которые отражаются на его структуре и размерах. Увеличенный вес надпочечника дает возможность использовать его в качестве индикатора степени стрессовых состояний организма.

По нашим данным самый большой показатель надпочечников у самок и самцов лесной мыши отмечается в среднегорных поясах 13,3-1,06 и 17,8-1,7 мг. Соответственно в предгорных и высокогорных надпочечников ниже чем в других поясах (табл. 1). По весу надпочечников имеется половой полиморфизм т.е. во всех поясах и всех самок вес надпочечников гораздо выше чем у самцов. У лесной мыши, живущих в предгорном поясе вес надпочечников отмечается у самок 13,3-2,8 у самцов 10,1-1,8 высокогорных самцов 12-

1,6 и у самок 16,8-2,8 мг. Таким образом абсолютный показатель надпочечников лесной мыши дифференцируется по месту обитания и по половым признакам (табл. 1).

Показатель сердца. Согласно многочисленным исследованиям (Гессе 1921, Шварц 1958, 1960, Башенина 1969 и др.) размеры сердца млекопитающих находятся в основном под контролем двух факторов – общей величины тела (обуславливающей интенсивность обмена веществ) и моторной активности животного (определяющей энергетические затраты при движении). Показатель сердца в популяции лесной мыши, обитающих на высокогорных поясах выше, средний вес которых составляет 208,6-17,9 мг в популяциях, обитающих в среднегорных поясах средний вес сердца составляет 167,9-8,4 мг, а в равнинных поясах вес сердца 148,2-21,0 мг. (табл. 1). Такая закономерность видимо объясняется экстремальными условиями активной деятельности внутренних органов.

Показатель селезенки. Как депо эритроцитов, регулятор кровотока и один из факторов резистентности организма, селезенка может служить хорошим индикатором физиологического состояния животных. Он заключается снижением показателей от лета к осени у молодых животных, и довольно резким подъемом к следующему лету, т.е. в известной мере параллельны динамике уровня метаболизма (Шварц и др. 1968).

По данным наших исследований, самый большой показатель селезенки у самцов лесной мыши отмечается в высокогорных поясах 160,3-33,8 мг. В среднегорных поясах средний вес селезенки у самцов 120,8-13 мг, самый большой селезенки у самок среднегорных поясов, 110,8-15,3 мг, а у самок среднегорных поясов 102,7-33,1. минимальный вес селезенки отмечен у самцов и самок обитающих в предгорном поясе 65,4-14,8 мг, 64,4-11,6 мг. Такая закономерность видимо объясняется экстремальными условиями.

Показатель почек. в большинстве случаев все условия, требующие интенсивность обменных процессов организма, сопровождаются увеличением показателей почек. Размеры почек могут рассматриваться в качестве масштаба обмена веществ животных. Согласно ряду наблюдению следующих авторов (Оленов 1964, Шварц 1968 и др.), показатель почек лесной мыши выглядит следующим образом, у самцов наибольший вес почек отмечается в популяциях, обитающих на высокогорных в среднем 370,6-27,8 мг.

У самок 327,7-44,3 мг, в среднегорных поясах у самцов 343,6-23,8 и самок 379,8-2,9 мг. Сравнительно низкий показатель веса почек наблюдается в популяций, обитающих в предгорной зоне в среднем у самцов 325,8-25,5 и у самок 340,1-4,1 мг (табл. 1).

Показатель печени. Показатель веса печени изменяется преимущественно за счет накопления или расходования углеводов и жира. При кратковременных неблагоприятных условиях расходуется главным образом запасы гликогена, при более длительном воздействии этих условий расходуются жировые резервы. По этому печень может служить индикатором напряженности обмена веществ (Башенина 1969, Шварц 1968). При исследовании показателей у различных популяций лесной мыши обнаружены определенные закономерности. Среднегорных поясах показатель печени у самок 138,0-115,3 мг и у самцов 124,6-159,9 мг.

По нашим данным самый большой показатель печени у самок и самцов лесной мыши отмечается в высокогорных поясах, вес печени ниже чем в других поясах (табл. 1).

Показатель длины тела. Данные длины тела у самцов и самок популяций лесной мыши, обитающих в долинных предгорьях соответственно составляет в среднем 83-0,2 мм и 87-0,4 мм. В среднегорном поясе соответственно длина тела самцов 93-0,67 и самок 90-22 мм. Отсюда видно, табл. 1 что длина лесной мыши, обитающих в различных поясах существенно различается.

Показатель массы тела. Показатели массы тела у популяции лесной мыши, обитающих на высокогорьях независимо от пола, наглядно отличается от других популяций,

обитающих в среднегорной долинно-предгорной. В поясах высокогорья масса тела у самцов и самок среднем соответственно составляет 225,5-3,6, 234-2,04 мг. В долинно-предгорной масса тела самая низкая т. е. составляет в среднем у самцов 201,3-0,3 и у самок 209-2,07 мг. Половой диморфизм по массе тела имеется только в популяции лесной мыши, обитающих в долинно-предгорьях (у самцов 201,3 и 209-2,07, табл. 1).

Выводы

1. При проведении морфофизиологических исследований выявлены следующие закономерности: увеличение показателем интерьерных органов лесной мыши в связи с увеличением высотности над уровнем моря, что свидетельствует о проявления механизмов адаптации в экстремальных условиях на высокогорных и среднегорных поясах; 2) уменьшены показатели надпочечников у особей лесной мыши, отловленных в равнинных популяциях, что свидетельствует о меньшей степени стрессовых состояний организма.
2. С подъемом в горы у особей лесной мыши масса тела увеличивается. Абсолютная масса тела в высокогорьях выше (2255-3,6 мг и 2340-2,04 мг), чем в поясах среднегорья и равнинных поясах масса тела (2013-0,3 и 20901-2,5 мг). Изменение массы тела лесной мыши говорит не только об определенном физиологическом состоянии организма, но и о характере адаптации к среде их обитания. Поэтому пути приспособления этих разные.
3. Установлено, что половой диморфизм в различной популяции лесной мыши Юго-Кыргызстана по массе тела лучше выражено, чем по длине тела. Вариации массы тела, показывающий половой диморфизм этого вида четко выражена в популяции, обитающих в среднегорьях и высокогорьях (от 2013-0,3-2090-2,5 и 2114-1,1-2093-2,07 мг, 2255-3,6-2340-2,04 мг).

Литература.

1. Зоол. журн. 1958 Т-Башенина Н.В. основные пути адаптации мышевидных грызунов. Автореферат дис. биол. наука Свердловск. 1972.
2. Башенина Н.В. Пути адаптации мышевидных грызунов Мос. 1977.
3. Ивантер Э. В, Т. В. Ивантер, И. Л. Туманов. Адаптивные особенности мелких млекопитающих. Ленинград изд. «Наука» 1985.
4. Токтосунов А. Т. Экологические основы высотной адаптации позвоночных Тянь-Шаня. Ленинград 1984.
5. Шварц С. С. К вопросы о развитии интерьерных признаков у позвоночных животных. Зоол. журн. 1956, Т-35. Вып-6.
6. Шварц С.С. Метод морфофизиологических индикаторов в экологии на земных позвоночных животных. 37в.

Изменчивость внутренних органов лесная мыши в различных популяции южного Кыргызстана

Высотные пояса	Равнинных поясах				Среднегорных поясах				Высокогорных поясах			
Абсолютный показатель												
Показатели	№	X + -Sx	T + -St	V + -Sv	№	X + -Sx	T + -St	V + -Sv	№	X + -Sx	T + -St	V + -Sv
С А М Ц Ы												
Надпочечников <i>мг</i>	21	10,0+1,8	4,37+0,2	431+0,2	31	13,3+1,06	5,90+0,9	42,4+6,8	11	12,716	4,95+0,2	38,9+9,9
Селезенка <i>мг</i>	21	65,4+14,8	44,8+2,4	68,4+21,4	31	120,8+13,8	77,2+1,29	63,9+10,9	11	160,3+33,8	11,1+5,6	70,0+21,0
Сердце <i>мг</i>	21	148,2+21,0	125,8+25,6	44,1+11,9	31	167,9+8,4	47,2+0,7	28,1+3,8	11	208,6+17,9	56,9+65,0	27,3+6,3
Почки <i>мг</i>	21	325,8+25,5	133,4+5,18	28,6+6,10	31	343,6+23,8	132,7+2,2	38,6+5,5	11	370,6+27,8	160,0+8,1	35,9+6,7
Печень <i>мг</i>	21	1121+129,3	338,6+24,2	34,5+9,10	31	124,6+159,9	847,4+15	70,1+12,7	11	473+138,0	114,0+20,1	28,1+7,7
С А М К И												
Надпочечников <i>мг</i>	22	13,3+2,8	9,62+0,4	58,7+16,2	25	17,8+1,7	8,81+0,1	46,6+8,5	10	16,8+2,8		54,5+15,3
Селезенка <i>мг</i>	22	64,4+11,6	37,0+0,8	54,4+15,7	25	110,8+1,53	76,7+1,5	68,8+8,5	10	16,8+2,8	99,4+6,2	96,8+38,6
Сердце <i>мг</i>	22	221,9+4,9	143,0+9,5	31,7+1,5	25	167,1+107	52,4+1,4	37,4+0,4	10	202,9+22,7	71,8+3,9	96,4+8,8
Почки <i>мг</i>	22	340,1+4,1	133,6+6,6	39,1+9,5	25	379,8+2,9	1046+2,1	27,5+4,1	10	337,7+44,3	143,3+7,7	28,9+4,1
Печень <i>мг</i>	22	1313+11,7	437,2+16,2	95,8+10,2	25	1380+115,3	576,4+1,3	41,8+6,8	10	1569+22,5	716,0+39,8	45,7+12,7

* * *

УДК. 597.82

Ак-Буура дарыясынын жээк экотондорундагы жер-сууда жашоочулардын биоценоздогу ролунун салыштырмалуу анализи

**Абжамилев С.Т. – ОшМУ
Мамашов Т.А. – экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча адис**

Жаныбарлардын түрлөрүнүн же алардын группаларынын табигый жана трансформацияланган биоценоздогу ролу алардын тамак чынжырындагы орду менен аныкталып, органикалык заттарды жана биогендик энергияны трансформациялоого катышуу өзгөчөлүгү менен бааланат.

С.С.Щварц белгилеп көрсөткөндөй, биоценоз – бул, биосферанын функционалдык бирдиги болуп саналуу менен, өзүнүн структурасына жана динамикасына жараша заттарды жана энергияны трансформациялоо жөндөмдүүлүгүнө ээ. Ошондуктан жаратылыштагы организмдердин же жаныбарлардын ролу биоценодикалык позицияда гана бааланууга тийиш жана анын негизинде алардын абалы жөнүндө прогноздоого жана коргоо иш-чараларын пландоого болот [7].

Мына ушул багытта жерде-сууда жашоочу омурткалуу жаныбарлардын биоценодикалык ролу бааланбай, аларды коргоону уюштуруунун иш-чаралары ушул күнгө чейин биздин өлкөнүн аймагында өнүктүрүлбөй келе жатат.

Түштүк-батыш Тянь-Шань жана Памир-Алай зоонасынын батрахофаунасы эки эле түр менен чектелет Бирок, алар жээк экотондорунун ар кандай биотопторуна кеңири таркалып, башка омурткалуу жаныбарлар менен биргеликте ар кандай биоценоздордо курт-кумурска менен тамактануучу рептилий, канаттуулар жана сүт эмүүчүлөр менен биргеликте ортоңку трофикалык деңгээлдеги заттарды жана энергияны трансформациялоочу негизги звенолордун бири болуп саналат.

Белгилүү болгондой, заттарды жана энергияны трансформациялоодогу биоценоздун функционалдык ишинин эффективдүүлүгү аны түзүп турган организмдердин структуралык өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Ошондуктан Ак-Буура дарыясынын жээк экотондорунда жер-сууда жашоочулардын структурасын мүнөздөөчү кээ бир көрсөткүчтөрүн карап чыгуу чоң мааниге ээ.

Төмөндөгү таблицада берилгендей, Ак-Буура дарыясынын жээк экотондорунда жер-сууда жашоочулар түрдүк структурасы жана отурукташуу жыштыгы боюнча кескин айырмаланып турат. Анын үстүнө, жээк экотондорунда кездешкен омурткалуу жаныбарлардын отурукташуу жыштыгы боюнча талдап келгенде, айрыкча, акыркы жылдары амфибиялардын отурукташуу жыштыгынын сандык көрсөткүчү кескин төмөндөп кеткен жана чектелүү гана биотоптордо кездешет. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, учурда көл бакаларынын (*Rana ridibunda Pall.*) саны жээк экотондорунда гектарына бар болгону 16,6 особду түзсө, кур бакалардын (*Bufo danatensis Pis.*) саны бир кыйла жогору болуп, гектарына 34,6 особго чейин жетет.

Көл бакаларынын отурукташуу жыштыгын 1996-жылдагы маалыматтар боюнча салыштырып көрсөк, дарыянын жайылмаларында гектарына 37,3 особду, ал эми дарыянын жээктериндеги майда көлмөлөрдө гектарына 95,8 особду түзгөн болсо, жээкке жакын саздуу тал, камыш өскөн жерлерде көл бакасынын саны гектарына 707,6, кур баканын саны гектарына 142,0 особго чейин жеткен [2, 4].

Адабияттык маалыматтардан белгилүү болгондой, жаныбарлардын экосистемадагы энергетикалык ролу алардын саны менен эле эмес, биомассасы боюнча да аныкталат [6]. Жер-сууда жашоочулардын түрүнө жана жашаган жерине байланыштуу алардын денесинин массасы ар кандай болушу мүмкүн. Биз изилдеп жаткан аймактагы көл бакалардын денесинин орточо массасы 47,9 г, ал эми кур бакалардын денесинин орточо массасы 28,8 граммга барабар. Демек, жээкке жакын саздуу, тал, камыштуу токойчолордо көл бакалардын жана кур бакалардын биомассасы жогору. Натыйжада көл бакалардын биомассасы 33,8 кг, кур бакалардын бул жердеги биомассасы 4,09 кг/ганы түзөт.

Ар кандай биоценоздордогу тамак чынжырчасында амфибиялар экинчи катардагы консумент болуп саналат. Ошондуктан алардын тамак рационунун дээрлик бардыгын омурткасыздар, анын ичинен, басымдуу көпчүлүгүн курт-кумурскалар түзөт. Мисалы, курт-кумурскалардын үлүшү кур бакалардын тамак рационунда 85,6%, көл бакалардын тамак рационунда алардын үлүшү 79,0% түзөт [1,3, 4].

Демек, жаныбарлардын биотопикалык маанисин баалоо негизинен алар керектеген объектилердин биомассасы жана төмөнкү трофикалык деңгээлден жогорку трофикалык деңгээлге заттарды жана энергияны трансформациялоосу аркылуу аныкталат. М.Г.Глазовдун [5] маалыматы боюнча жер-сууда жашоочулардын омурткасыздарга болгон суткалык керектөөсү өзүнүн жеке массасынын 14,7% – 23,9% барабар. Ал эми керектелген омурткасыздардын биомассасынын энергетикалык эквиваленти 0,6 ккал/г барабар.

1-таблица.

Жер-сууда жашоочулардын Ак-Буура дарыясынын жээк экотондорундагы отурукташуу жыштыгынын структурасы жана алар керектеген омурткасыздардын биомассасы

Биотоптор	Отурукташуу жыштыгы Экз/га		Биомасса кг/га		Бир суткада керектелген тамагынын биомассасы			
	Кур бака	Көл бака	Кур бака	Көл бака	Кур бака		Көл бака	
					кг/га	ккал/га	кг/га	ккал/га
1996-жылдагы маалымат боюнча								
Дарыянын жайылмалары	0	16,6	0	1,78	0	0	0,26-0,42	156,9-255,2
Дарыя жээгиндеги майда көлмөлөр	0	95,8	0	4,58	0	0	0,67-0,109	404,7-654,0
Жээктеги саздуу тал, камыш өскөн токойчолор	142	707,6	4,09	33,8	0,60-0,97	360,0-586,5	4,96-8,07	2981,1-4846,9
2012-жылдагы маалымат боюнча								
Жээктеги саздуу тал, камыш өскөн токойчолор	34,6	16,6	0,99	0,79	0,14-0,23	84,0-138,0	0,11-0,18	69,6-113,2

Демек, көл бакалардын суткалык керектөөсүнүн биомассасы жээктеги саздуу тал, камыш өскөн токойчолордун арасында 4,96-8,07 кг/га түзсө, анда алардын энергетикалык

эквиваленти 2981,1-4846,9 ккал/га барабар, ал эми кур бакалардын суткалык керектөөсүнүн биомассасы ушул эле биотоптордо 0,60-0,97кг/ганы түзүп, энергетикалык эквиваленти 360,0-586,5ккал/га барабар болгон (1996-жылдагы маалымат боюнча) [2, 4].

Ал эми учурдагы изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча бул көрсөткүч кескин төмөндөп кеткендиги таблицадан байкалып турат. Мында кур бакалардын суткалык керектөөсүнүн биомассасы 0,14-0,23 кг/ганы түзүп, энергетикалык эквиваленти 84,0-138,0 ккал/га барабар, ал эми көл бакаларынын суткалык керектөөсү 0,11-0,18 кг/га туура келсе, алардын суткалык энергетикалык эквиваленти 69,6-113,2 ккал/га араң түзөт.

Демек, жыйынтыктап айтканда, Ак-Буура дарыясынын жээк экотондорунда жер-сууда жашоочулардын биомассасы акыркы 15 жылдын ичинде кескин төмөндөп, жоголуп кетүү коркунучунда турат.

Адабияттардын тизмеси

1. Абжамилев С.Т., Гричик В.В., Кулназаров Б.К. Трофические связи зеленой жабы (*Rana aridibunda* Pall) в различных типах ландшафтов южного Кыргызстана. // Вестник Белорусского Университета. – Минск, 1995. –С.2. -№1. –С.28-29.
2. Абжамилев С.Т. Оценка изменчивости популяций амфибий в условиях гетерогенности ландшафтов Южного Кыргызстана: Автореф. дис. ...канд. биол. Наук. 03. 00. 08. Ин-т зоологии АН Белоруссии. – Минск, 1996. – 17с.
3. Абжамилев С.Т. Стамалиев К.Ы. Кулназаров Б. Трофические связи озерной лягушки (*Rana aridibunda* Pall) в различных типах биогеоценозов Южного Кыргызстана. // Проблемы , образования, науки и культуры в начале XXI века. Тр. Международной научной конференции. Ош билим 2001(Вестник ОшГУ,Сер.,естест.Науки-№3 Стр.102-106- Ош билим
4. Абжамилев С.Т. Биоценотическая роль и проблемы охраны земноводных в условиях Памиро-Алая // Материалы респ. науч. конф. посвящ. к 75-летию Заслуженного деятеля науки КР, член-корреспондента НАН КР, д.б.н., профессора Токтосунова А.Т. Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына: Сер. 5. Биол. науки. – Бишкек, 2005. – С. 49-53.
5. Глазов М.В. О роли остромордых лягушек в регуляции численности беспозвоночных в биогеоценозе дубравы үү Бюлл. МОИП. Отд. биол. – 1975. вып. 80-С.53-66.
6. Пикулик М.М. Земноводные Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1985. стр.189.
7. Шварц С.С. О специфической роли амфибий в лесных биоценозах в связи с вопросами об оценке животных с точки зрения их значения для человека //Зоол.журн. – 1948. Т. 27. вып. 5 – стр.441-444.

* * *

УДК 598.28/29

Шаар экосистемасындагы биотоптор боюнча таранчы сымалдуулардын келип-кетүү категориялары

Стамалиев К.Ы., Абдыкааров А.М. – ОшМУ

Көп жылдык изилдөөлөр көрсөткөндөй шаар экосистемасындагы таранчы сымал (*Passeriformes*) канаттуулардын биологиялык көп түрдүүлүгү бир топ эле жогору, б.а. Кыргызстандын аймагында кездешкен 183 түр таранчы сымалдардын [2] ичинен 84 түрү

кездешкендиги тастыкталып, жалпы таранчы сымалдуулардын түрлөрүнүн ичинен 45,9% ын түзүштү. Кайсыл гана жасалма же, табигый экосистема болбосун орнитофаунанын калыптанышы ар түрдүү мүнөздөргө ээ болот.

Таранчы сымал канаттуулардын шаар экосистемасындагы фаунасынын калыптануусу - табигый экосистемалардагыдай эле, келип-кетүүсү боюнча ар кандай категорияга жана ар түрдүү экологиялык топторго (денрофил, склерофил, лимнофил, кампофил, урбофил) кирген канаттуулардын эсебинен куралат. Башкача айтканда, бул канаттуулардын келип-кетүү категорияларына жана экологиялык топторуна тиешелүү түрдүк курамы менен куралат.

Канаттуулар келип-кетүү мүнөзү боюнча: уялап көбөйүүчү (B); кыштоочу (W); келгиндер (M); убактылуу учуп келе калган (V) жана отурукташкан (BW) категорияларына бөлүнүшөт [3].

Таранчы сымалдуулардын келип-кетүү категориялары боюнча орнитофауналык топтордун ичинде, адабияттарда уялоочу түр («B») катары эсептелген, мурда кыш мезгилинде кездешпеген канаттуулардын кездешкендиги далилденди. Аларга, кыш мезгилинде мурда кездешпеген жана кыштабаган канаттуулардан жылкычы кучкач (*M.personata*) 1998, 2002, 2005, 2008 жылдары бардык биотоптордо, сары жылкычы кучкач (*M.flava*) 1996, 2002, 2004, 2007 жылдары бир-эки кабаттуу турак-жайлар, жашыл аймактар, рекреациялык аймактар, айыл чарба аянттары, адыр, талаалар биотопторунда сары башыл жылкычы кучкач (*M.citreola*) 1997, 2003, 2007 жылдары көп кабаттуу үйлөр, рекреациялык аймактар биотопторунда кыш мезгилинин бардык айларында саноо мезгилинде кездешкен, ал эми уялоочу («B») түр болуп саналган кара чыйырчык (*S.vulgaris*) кыш мезгилинин бардык айларында изилденген бардык биотоптордо кездешет. Бул таранчы сымал канаттуулар шаар экосистемасындагы биз изилдеген биотоптордо кездешип, кыштап жашай башташкан (1-таблица).

1-таблица

Түштүк Кыргызстандын шаар экосистемасындагы таранчы сымал канаттуулардын келип-кетүү категориялары

№	Тукуму (семейство)	Түрлөрдүн саны	Келип-кетүү категориялары боюнча түрлөрдүн саны				
			«B» (уялапкөбөйүүчү)	«W» (кыштоочу)	«M» (келгиндер)	«V» (учупкелекелган)	«BW» (отурукташкан)
1.	<i>Hirundinidae</i>	4	4	-	-	-	-
2.	<i>Alaudidae</i>	3	1	-	1	-	1
3.	<i>Motacillidae</i>	5	2	-	1	-	2
4.	<i>Laniidae</i>	4	3	-	1	-	-
5.	<i>Oriolidae</i>	1	1	-	-	-	-
6.	<i>Sturnidae</i>	3	1	-	-	-	2
7.	<i>Corvidae</i>	7	-	2	1	-	4
8.	<i>Cinclidae</i>	2	-	-	-	-	2
9.	<i>Troglodytidae</i>	1	-	-	-	-	1
10.	<i>Prunellidae</i>	2	-	-	-	-	2
11.	<i>Sylviidae</i>	6	-	-	3	-	3
12.	<i>Turdidae</i>	13	7	2	1	-	3
13.	<i>Remizidae</i>	1	1	-	-	-	-
14.	<i>Paridae</i>	5	-	-	-	-	5

15.	<i>Sittidae</i>	1	-	-	-	-	1
16.	<i>Certhiidae</i>	2	2	-	-	-	-
17.	<i>Passeridae(Ploseidae)</i>	6	2	-	-	-	4
18.	<i>Fringillidae</i>	12	3	4	-	-	5
19.	<i>Emberizidae</i>	6	2	1	1	1	1
Баары:		84	29	9	9	1	36

Ал эми чаар карга (*C.frugilegus*) адабияттык маалыматтар боюнча отурукташкан түр («BW») болуп эсептелгени менен, биздин маалыматтар боюнча шаар экосистемасындагы биотоптордо кыш, эрте жаз жана кеч күз мезгилдеринде кездешип, кыштоочу түргө кирип, жай мезгилинде кездешпей тургандыгы тастыкталды.

Жалпылап айтканда, биздин илимий маалыматтар көрсөткөндөй, учурда шаар экосистемасындагы орун алган ар түрдүү биотоптордо кездешкен таранчы сымалдуулардын 84 түрүнүн ичинен: отурукташкан канаттуулар - 36 түрдү; кокустан учуп келе калгандар (визитерлор) - 1 түрдү; келгиндер (мигранттар) - 9 түрдү; кыштоочулар - 9 түрдү жана уялап көбөйүүчүлөр - 29 түрдү түзүштү (1-сүрөт).

Отурукташкан канаттуулар деп, канаттуулардын түрлөрүнүн белгилүү бир биотопто же региондо ар дайым жашоочу жана уялап көбөйүүчү түрлөрүн айтабыз [1]. Бирок, бул топко кирген канаттуулар Орто Азиялык деңгээлде бир жерден экинчи жерге учуп барышып, миграцияланып жашай алышат.

Кокустан учуп келе калган таранчы сымалдарга бир гана түр: куркулдай думбул (*E.rustica*) кездешет. Бул топко кирген канаттуулар, негизинен, алыстан жана кокустан учуп келе калган же эс алып кайра учуп кетүүчү канаттууларды айтабыз.

1-сүрөт. Түштүк Кыргызстандын урбанизацияланган экосистемаларындагы таранчы сымалдуулардын келип-кетүү категориялары жана түрлөрүнүн саны

Шаар экосистемасындагы ар түрдүү биотоптордо таранчы сымал канаттуулардын 9 түрү *келгин түр (мигрант)* катары катталды.

Шаар экосистемасындагы биотоптордо кездешкен *кыштоочу таранчы сымал канаттуулар* 9 түрдү, башкача айтканда, 10,7% ды түзүшөт. Кыштоочулар күз мезгилинин аягында келе баштаган канаттуулардын келиши менен башталат.

Шаар экосистемасындагы биотоптордо *уялоочу таранчы сымалдуулардын* 29 түрү кездешкендиги такталды, б.а. шаар экосистемасындагы жалпы түрлөрдүн 34,5% ын түздү.

Колдонулган адабияттар

1. Реймерс Н.Ф. Популярный биологический словарь [Текст] / – М, 1991. - 537 с.

2. Систематический список позвоночных животных Кыргызстана [Текст]/[Т.Хардер,В.И.Торопова, С.В.Кулагин и др.]. – Бишкек, 2010. – 116 с.
3. Торопова В.И. Третий систематический список птиц Кыргызстана. Зоол. журнал «Selevinia». –Алматы, 2006. – С. 44-54.

* * *

УДК

Дары-дармек өсүмдүктөрүн агроэкосистемада өстүрүү жана пайдалануу өзгөчөлүктөрү

**Аманкулова Т.К., Эгембердиева А.Д.,
Камчыбекова К.Д. - ЖАМУ**

Биздин мамлекеттин агрардык саясатынын максаты - айыл чарбасын эффективдүү өндүргүч тармакка айландыруу жана анын продукциясынын сапатын жогорулатуу. Учурда айыл чарбасынын тармактары өнүгүүнүн жогорку баскычына жеткирүүгө аракеттенүү боюнча бир катар иштер алып барылууда.

Кыргызстанда дары өсүмдүктөр салыштырмалуу анча чоң эмес аянтта өсөт. бирок ушул аянттан алынган сырьё мамлекетке миллиндонгон сомдогу кирешени алып келиши мүмкүн. Ошондуктан алардын түрлөрүн коргоо, маданийлештирүү иштерин өнүктүрүү - учурдун талабы.

Мурдатан дары катары эң көп пайдаланылып келген дары өсүмдүктөргө сары чөп чай (зверобой), теңге гүл (календула), алтын мойло (золотой ус), кызыл мия (солодка), өгөй эне (мать-и-мачеха), ромашка, миндубана (тысячелистник), бака жалбырак (подорожник), бийик карындыз (девясил высокий), дары шалфей, айдама жалбыз (мята перечная) ж.б. кирет.

Изилдөө облустагы «Жалал-Абад регионалдык айылдык консультациялык кызматы» коомдук фонду менен бирге маданийлештирилген дары чөптөрдү изилдөөнү аптека ромашкасы жана календуланын мисалында жүргүздүк.

Жалал-Абад областында бир катар фермерлер, жеке ишкерлер, кооперативдер, башкармалыктар дары өсүмдүктөрдү өстүрүү иштерин жүргүзүшөт. Мында жапайы өскөн түрлөрүнөн алардын чөйрөсүн түзүү менен өстүрүү, сырьё даярдоого шарт түзүү менен иш алып барышат.

Дары өсүмдүктөрүнүн уругун себүү убагы өсүмдүктүн канчалык узакта жетилүүсүнөн көз каранды болот. Мисалы, шалфей, лаванта, мелиссы, каповник, монард, лаванда жана арникиттерди апрелдин башында, ал эми золото тысячниктерди бир ай мурда, же болбосо февралдын аягында жана март айында эгүү керек.

Дары өсүмдүктөрдү эгүүдө топурактын курамы, алардын айланасындагы өсүмдүктөр да өз таасирин тийгизет. Ошондой эле алардын уругунун чоң же кичине экендиги топуракка канчалык тереңдикте эгүү керектигин шарттайт. Эгерде уруктун көлөмү чоң болсо түз эле топуракка 10 см тереңдикте эгип койсо болот. Эгерде майда болсо душица же чабрецтин уругун кум менен аралаштырып, урук тегиз себилүү үчүн жасалат, топурактын үстүнө сээп топурактын үстүн тарап коюшат.

Кээ бир дары өсүмдүктөрү сейрек кездешүүчү жана анын уругу аз учур болуп калат. Мындай мезгилде алардын уругун гүл идиштерине салып, үй шартында өстүрүп, жаз келгенде огороддо көбөйтүп алууга болот (красный корень). Которуп жаткан мезгилде гүл идишиндеги топурагы менен жерге отургузушат. Гүл идишине бир нече урук себилгендиктен, алар коюу чыгышы мүмкүн, бул учурда арасынан жакшы өскөндөрүн калтырып, калгандарын жулуп салууга болот.

Эгерде топурактын жана сырткы чөйрөнүн факторлору туура келсе, дары өсүмдүктөр активдүү өсө баштайт.

Дары өсүмдүктөрдү культивациялоо. Дары өсүмдүктөрдү талааларда өстүрүү комплекстүү иш-чараларды өзүнө камтыйт, өстүрүү үчүн өсүмдүктөрдүн өсүү шарттарын изилдөө керек, аларды өстүрүүдө агротехникалык эрежелер пайдаланылат.

Алар үч этаптан турат.

Биринчи этап – эгүүдө материалдарды чогултуу. Бул негизги этаптардын бири болуп саналат, себеби жапайы түрдө өскөн дары өсүмдүктөрдүн өскөн жериндеги экологиясын, популяциясынын санын, өзү өскөн жердеги же ареалдагы биологиялык активдүү заттардын кездешүүсүн аныктоо керек.

Экинчи этап – жапайы өскөн дары өсүмдүктүн биологиялык өзгөчөлүгүн аныктоо. Өсүмдүктүн жашоо циклын изилдөө, ошондой эле сырткы чөйрөнүн ыңгайлуу шартын түзүү. Сырткы чөйрөнүн ыңгайлуу шартына бул өсүмдүктүн жанына кандай өсүмдүк эгүү талап кылынат. М: боровая матка, грушанка, черника, брусника жана зимолобканын жакшы өсүүсү үчүн алардын жанына микоризаны эгүү керек. Ошондой эле өсүү, өөрчүү убагы, түшүмдүүлүгүн тактоо, сырьену алып жатканда кайсы фазада чогултуп алуу керектигин аныктоо, чогулткан мезгилде биологиялык активдүү заттын болуусу зарыл. Бул иштер менен паралеллдүү 0,5 – 1 га аянтчада тажрыйба өндүрүшүндө дары өсүмдүк уругун көбөйтүү боюнча иш-чаралары алып барышат. Экинчи этаптын жыйынтыгы менен дары өсүмдүктөрүн колдонуу боюнча сунуштар жана өстүрүү агротехникасы берилет.

Үчүнчү этап - бул өндүрүүгө жакындатылган этап болуп, талаа дары өсүмдүктөрдүн культурасын себүүнүн астында топуракты иштетүү мөөнөтү, себүү нормасы (отургузуу) кароо, жер семирткичтерди пайдалануу жана башка маселелерди изилдейт. Акыркы аяктоочу этапта агротехникалык, плантациядагы конкреттүү дары өсүмдүктөрдүн түрүнө агрономиялык көрсөтмөлөр берилет.

Жапайы дары өсүмдүктөрүн маданийлештирүү өтө узак убакытты жана чоң эмгекти талап кылат. Бир жылдык дары өсүмдүктөр үчүн 3-4 жыл, көп жылдыктары үчүн 6-7-10 жылга чейинки мөөнөт талап кылынат.

Ромашканы органикалык жол менен өстүрүү.

Тилмеленген ромашка (*Chamomilla recutita* L.- ромашка аптечная – Asteraceae – татаал гүлдүүлөр тукуму) - жыттуу, бир жылдык чөп өсүмдүгү. Сабагы түз, бийиктиги - 30-60 см чейин, көп сандаган ичке, жылаңач бутакчалардан турат. Жалбырактары кезектешип жайгашкан, эки - үчкө тилмеленген.

Гүлүнүн ортоңку бөлүгү алтын сары түстүү, ак желекчелерден турат. Эгерде гүл төшөгүн ушалап салса, конус формасындагы көндөйчөнү көрүүгө болот, мөмөсү – 3-бурчтуу жашылгыч түстөгү урук. 1000 даана уругунун салмагы – 0,03-0,07 грамм.

Колдонуу: Медицинада ромашканын гүлүнүн тундурмалары гастритке, сезгенүүгө, уйкусуздукка, ооз көңдөй жараларына каршы жана өт айдоочу, нерв системасын тынчтандыруучу катары колдонулат. Антисептикалык касиетке ээ.

Таралышы. Россиянын Европа бөлүгүндө, Батыш Сибирдин түштүгүндө, Чыгыш Сибирде, Крымда, Түндүк Кавказда, Ыраакы Чыгышта, Түндүк Алтайда жана Орто Азияда таралган.

Климаттык шарттары. Жарыкты сүйөт, жылуу абаны, шамалдан коргогон мээлүүн нымды жактырат жана суукка чыдамкай келет. Ромашка кургакчылыкка чыдамсыз жана өнүп чыккан мезгилде нымдуулукту көп талап кылат. Жетилген көчөттөр өтө нымдуулукту көтөрө алышпайт. Гүлдөө учуру жергиликтүү жаан-чачын мезгилге туура келбеш керек.

Вегетациясы. Майдан-сентябрга чейин гүлдөйт. Вегетациялык убактысы кыска – 60-70 күн, өнүп чыгуу температурасы – топуракта 6-7°C.

Топуракка болгон талабы. Топуракка өтө эле талапкер эмес, бирок түшүмдүү топурактарда жакшы өсөт. Арык жерде аз түшүм берет жана гүлдөөсү тез аяктайт, өтө түшүмдүү семиз топуракта да бат гүлдөп, вегетациялык убагы кыскарып кетет. Ромашканы себүүгө отоо чөптөрдөн таза, жакшы азыктандырылган, жеңил топурак талап кылынат, ал эми нымдуу, оор чополуу топурактар туура келбейт. Негизинен, орточо же шелочтуу топуракты жактырат.

Которуштуруп эгүү. Эгин эгилбей калган (черный пар), айдалган талаада жана чанактуулардан кийин жакшы түшүм алынат. Башка эгиндерден кийин да кошумча азыктандыруу менен өстүрсө түшүмдүүлүк жогору болот. Ромашканы бир эле талаада 2-3 жыл катарынан эгүүгө болот, себеби бышып түшкөн уруктары кийинки жылы коюуланып, кайрадан өнүп чыгат. Ромашканы эккенде талаанын айланасында анын жапайы түрү болбошу керек, себеби чаңдашуу жолу менен жапайы түрүнө өтүп кетет.

Негизги агротехникалык эрежелер. Жердин алдын ала жакшы айдалып даярдалышы - өсүмдүктүн жакшы өсүүсү үчүн шарт. Ромашка жердин басылган, назик структурасын талап кылат. Уруктар өнүп чыгуу үчүн жарык талап кылынат. Өтө бош топурак шамал же суу эрозиясына себеп болушу мүмкүн. Ошондуктан себүүдөн мурда топурактын бетин тегиз комплектеш үчүн дагы таптоо керек.

Ромашканы эрте жазда, талаага чыууга мүмкүнчүлүк болгондо (март айынын башынан – апрелге чейин); күзүндө октябрь-ноябрь айларында себүүгө болот. Күзгү себүү көбүнчө молураак түшүм берет. Себүү шамал жок учурда жана жамгырга аз күн калганда аткарылат. Ромашка күндүзгү жарыкта өнөт. Бул үчүн уруктарды жер бетине катар сабиздей сээп, 12-15 см аралыкта топуракка басып таркатыш керек, андан кийин топурактын бетин чиреген кык же саман менен өтө жука жабуу керек.

Сепкенден кийин майда уруктардын учуп кетпеши үчүн, жерди дагы тапташ керек (саманга кажети жок). Ромашка ным аба шартында 10 күн аралыкта өнүп чыгат. Сепкенден кийин пияздын уругун өндүргөндөй эле бат-бат сугаруу талап кылынат.

Өсүп чыгуусу топурактын температурасы 6–7°C башталат, бирок эң оптималдуу өсүп чыгуу температурасы 20–25°C. Өсүү учурунда абанын 19–20°C температурасы оптималдуу. Жетиштүү эссенциал майынын топтолушу үчүн гүлдөө мезгилинде 20 – 25°C керек.

Өнүп чыккандан кийин жердин бетин каткалаң болуп жарылып кетүүдөн сакташ керек, себеби көчөттөрдүн тамырлары шамалдап, куурап калат.

Отоо. Өсүмдүктүн күчтүү өсүүсүндө отоо чөптөр басымдуулук кылат. Өнгөн соң бир жолу күзүндө жана эки жолу жазында отоо керек.

Жыйноо. Гүлдөө башталган учурдан тартып эле гүлдөрү жыйналат. Жыйноону күн ачык мезгилде жүргүзүү керек (жамгырдан кийин болбойт, себеби гүлдөр суу болуп, начар кургап, карайып кетет). Жыйноону кечиктирбөө керек, себеби ал уруктап кетет.

Чогултулган гүлдөрдү бастырбастан көлөкөдө топтоп, батыраак кургатуучу жайга жеткирилет. Түшүмдү тарактар менен жыйноо менен убакытты үнөмдөөгө болот.

Кургатуу. Терилген гүл текчелерде ныкталбай, бош абалда коомай төгүлүп, жука жайылып кургатылып, аны мезгил-мезгили менен аралаштырып туруу керек. Температура +40°C жогору болбошу керек. Жаңы терилген гүлдөн кургатылган массанын чыгуусу – 5:1 түзөт. Ромашканын түшүмдүүлүгү шартка жараша түрдүүчө болот, 1 га жерден 600-1000кг кургатылган масса алынат. 5 кг жаңы теримден 1 кг кургак масса алынат (20%).

Аптека ромашкасы. Аптека ромашкасы жарык сүйүүчү өсүмдүк болуп, тез өсүүчү чөп өсүмдүктөрү менен атаандаш боло албайт. Ошондуктан формалдашкан эмес фитоценоздордо: темир жолдун, жолдун жээгинде, эл жашаган жерлерде, бактарда, жүзүм бактарда, дан өсүмдүктөр өсүүчү талааларда өсөт. Эгер мындай жерлер адамдын кароосунда болсо, жылдан жылга саны азайып жок болот. Мындан сырткары аба ырайынын өзгөрүшү топурактын нымдуулугу да таасирин тийгизет. Өтө тыгыз өскөн жери 1 м² жерде 750 гө чейин жетет. Айыл чарбасында гүлү пайдаланылат. Плантацияларда 405 тен 10-12 ц\га кургак гүлүн алууга болот. Ал эми тажрыйба участкаларында 20 ц\га алууга болот. Кургак гүлүндө эфир майы, апиин, апигенин, фитостерин, дубильдик жана былжыр зат, витаминдер ж.б. бар. Гүлүндөгү эфир майынан (0,1-0,8%) хамазулен, кадинен, флавоноид, никотин жана аскарбин, антемис, изовалериан, салицил кислотасы, кумарин, холин, фитостерин, кант, белоктук заттар о.э гликозид бар экендиги аныкталган.

Аптека ромашкасынын жапайы формасы жана маданийлештирген формасынын морфологиялык түзүлүшүн (тамыр, сабагы, жалбырагы гүлү) салыштырганда алардын өзгөргүчтүгү, кескин айрымаланышы байкалган жок. Өсүмдүктөрдүн өсүү чөйрөсүнөн вегетативдик органдарынын ири жана жыш болушу менен (маданийлештирген формасында) айрымалангандыгын белгилөөгө болот. Кээ бирлери модификациялык өзгөргүчтүктү көрсөттү.

Аптека ромашкасы	Жапайы формасы	Маданийлештирген формасы
Сабагынын бийиктиги	30-60 см	40-75 см
Гүлүнүн саны	7-10 даана	9-12 даана

Дары теңге гүлүн (календула) органикалык жол менен өстүрүү

Элдик аталышы – **Теңге дары гүлү, тырмак дары гүлү – ноготки - календула лекарственная (Calendula officinalis L.)** - латын тилинде «календула» - «ар бир айдын биринчи күнү» дегенди билдирип, ал жайында тынымсыз гүлдөгөндүгүнө байланыштуу аталып калган. Татаал гүлдүүлөр уруусуна кирген өзгөчө жыты бар, бир жылдык чөп өсүмдүгү. Сабагы түз, бутактанган, бийиктиги 35-50см. Гүлдөрү себет, кызгылт сары же ток сары түстө, мөмөсү - сырты тикендүү болгон тырмак сыяктанган, күрөң же боз түстүү узундугу 1-3 см урук.

Дарылык касиети. Дарылык максатта теңге гүлүнүн себеттеринин тундурмасы колдонулат. Медицинада ашказан жаратына, гастритке, күйүккө, ар түрдүү тамак, ооз көңдөй жараларына, сезгенүүгө каршы, нерв системасын тынчтандыруу үчүн колдонулат. Андан сырткары косметикалык өнөр жай үчүн бир кыйла көлөмдө чөп чай аралашмаларында кооздоочу нерсе болуп кошулат. Табигый косметика өнөр жайы жана чай индустриясы органикалык сапат үчүн маанилүү кардарлар.

Жылуулукка жана нымдуулукка болгон талабы. Календула жетишерлик сууну жана жылуу температураны талап кылат. Календула суукка чыдамдуу өсүмдүк, анын өсүүсүнө 8-12°C температура толук жетиштүү. Үрөн топурактын температурасы 2-4°C жеткенде өнө баштайт. Сууга болгон талабы гүлдөө мезгилинде жогору болот. Толук вегетациялык мезгилинде, канчалык көп сугарылса, ошончолук түшүмдүүлүк жогору болот (мисалы: 10-15 сугат).

Вегетациялык убактысы. Мартта эгилсе, апрелдин аягы, май айынан сентябрь, октябрга чейин гүлдөйт. Календуланын вегетативдик убактысы гүлдөрдүн терилүүсү менен байланыштуу. Түштүк Кыргызстандын шартында 15-20 жолу сентябрга чейин терилет. Гүл терилбей калганда календула мөмөлөйт (урук түйөт), андыктан аны үрөнгө 3-теримден кийин калтырууга болот.

Топуракка болгон талабы жана жерди азыктандыруу. Топуракка анча талапкер эмес, бирок асыл, семиз топуракта түшүмдү жакшы берүүчү өсүмдүк. Негизги жер семирткич катары гектарына 10-20 тонна чиритилген кык күзүндө берилиши керек.

Которуштуруп эгүү. Бурчактуулар - (лоя, маш, жер жаңгак, нокот, беде ж.у.с.) эң жакшы которуштуруп эгилүүчү өсүмдүктөр. Органикалык чарба жүргүзүүдө дары чөптөрдү 3 жыл катары менен бир жерде өстүрүүгө болот. Бирок бир эле жерде бир нече жыл катары менен өстүрүүдө топуракты өтө арыктатып жиберет. Топурактын нымдуулугун өзүнө алып коюучу касиетинен улам да, календула которуштуруп эгүүдө начар өсүмдүк катары эсептелет. Анткени менен ал отоо чөптөрдүн азайышына оң таасирин тийгизет, себеби анын сабактары отоо чөптөргө туруктуу келет.

Негизги агротехникалык эрежелер. Календуланы кеч күздө жана жазында марттан баштап эгүүгө болот. Топуракты бардык айдап эгилүүчү эгиндерге окшоп эле даярдайт: жер айдалат, малаланат. Жөөктөрдүн аралыгы 50-90 см, ал эми үрөн 1-2 см тереңдикте себилет. Жөөктөрдүн аралыгы 70 см болсо гүлдөрдү терүүдө аралап басууга ыңгайлуу болот. Бир гектарга 10-12 кг урук туура келет. Өнүп чыгышы топурактын температурасы жана нымдуулугуна жараша 7-12 күнгө кээде 20 күнгө чейин созулат. Жер кургак болсо эгилгенден кийин суу коюлат. Календуланын үрөнүн парникте өстүрүп, анын көчөтүн көчүрүп эгүүгө болот. Парникте өстүрүү жолу менен үрөндү үнөмдөөгө болот. Көчөт менен отургузууда жөөк арасы 50-60 см болсо, көчөттөрдүн аралыгы 20 см, ал эми 70-90 смде, көчөттөрдүн аралыгы 10 см коюу жетиштүү. Календуланын өсүү фазасында 1-2 жолу жумшартуу жана отоо жүргүзүлөт.

Кургатуу. Терилген гүл текчелерде ныкталбай, бош абалда коомай төгүлүп, жука жайылып кургатылат, мезгил-мезгили менен аралаштырып туруу керек. Кээ бирлеринин гүлүнүн бетин төмөн карай оодарып кургатыңыз.

Жаңы терилген гүлдөн кургатылган массанын чыгуусу - 7:1 түзөт. Календуланын түшүмдүүлүгү шартка жараша түрдүүчө болот, 1-2 т/га чейин кургатылган масса алынат. 10 кг жаңы үзүлгөн массадан - 1,5 кг чейин кургак масса алынат(14-15%).

Жыйноо. Календуланы өстүрүүдө дарылык максатта гүл себеттери толук ачылганда жыйналат. Жыйноо эртең мененки шүүдүрүм кеткенден кийин күн ысыган мезгилге чейин жүргүзүлүп, кечке маал күн салкындаганда кайра уланат.

Эгер гүл себеттери терилбей калса, тез эле жаңы өркүндөрдүн пайда болуусу акырындап, гүл себеттери кичирейип кетет.

Жыйноо үчүн ыңгайлуу көлөмдөгү жана түзүлүштөгү себет керек болот. Аны жерге коюп койсо же алды жактан белге кадап койсо да болот. Терген адамдын желкесине орнотулган же алды жагына илип койгон таза пахта этеги да боло берет. Полиэтилен баштыктарын (пакет) колдонбонуздар, себеби гүлдөргө жел кирип турбаса, алар ысып түсү бузулуп калат. Терилген гүлдөр ныкталбай, кургатуучу жайга тез жеткирилиши керек.

Календула (*Calendula officinalis* L.) Календула топуракка өтө талапкер эмес, бирок асыл семиз топуракта жакшы өсүп түшүмдү жогору берет. Бир эле жерде буларды бир нече жыл катары өстүрүүгө болбойт, алар топуракты арыктатып жиберет. Күзүндө топуракты казып көң таштоо керек. 1 м² 40 г суперфосфат, 10 г аммиак селитрасын берүү керек. Көң жок болсо ошол аянтка 15г аммиак селитрасын, 10 г калий тузун жана 60 г суперфосфат берилет. Уругу эрте жазда аралыгы 60-70 см аралыкта, тереңдиги 2-3 см себилет. Уругу менен чогуу 30-40 г чейин гранулданган суперфосфат чачылат. Урук 20-30⁰ С өсөт. Жарык жакшы тийген жерде жакшы өсөт.

Календуланын жапайы формасы жана маданийлештирген формасынын морфологиялык түзүлүшүн (тамыр, сабагы, жалбырагы гүлү) салыштырганда алардын өзгөргүчтүгү, кескин айрымаланышы байкалган жок. Өсүмдүктөрдүн өсүү чөйрөсүнөн вегетативдик органдарынын ири жана жыш болушу менен (маданийлештирген формасында) айрымалангандыгын белгилөөгө болот. Кээ бирлери модификациялык өзгөргүчтүктү көрсөттү.

Календула	Жапайы формасы	Маданийлештирген формасы
Сабагынын бийиктиги	75	85
Гүлүнүн саны	5-7	6-8

Дары өсүмдүктүн аталышы	Жапайы формасынан алынган түшүм ц/г	Маданийлештирген формасынан алынган түшүм ц/г
Аптека ромашкасы	10-12	20
Календула	10-14	18-22

Жыйынтыктоо

1. Иштин жыйынтыгы менен изилдөөдө алынган дары өсүмдүктөр календула жана аптека ромашкасы территориялык жана ички чарбалык адистенген айыл – чарбасынын башкармалыктарда аларды өстүрүү проектилерин түзүүдө пайдалана ала тургандыгы бир катар жүргүзүлгөн иштердин жыйынтыгы менен айкын болду.

2. Дары өсүмдүктөрдү маданийлештирүү жана өстүрүү перспективасында календула жана аптека ромашкасын бизнес планында карап керектесе болот.

3. Календула жана аптека ромашкасы өстүрүү боюнча уюштурулган жекече жана мамлекеттик айыл чарбачылыгында пайдаланууга жолдомо берүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Ботбаева М.М. Растительный мир Кыргызстана.- Бишкек, 2007.
2. Караева М. Дары чөптөрдү өстүрүү агротехникасы. /«Белес» гезити. 2009-2011.
3. Мануйленко М.С., Шевцова Э.А. Сушка дикорастущей продукции. – М, 2008.
4. Николаев Г.В. Организация заготовок лекарственных растений. – М, 2008.
5. Рогова Н.В. Рекомендации по выращиванию лекарственных растений.- Б, 2009.
6. Н.В.Рогова. Рекомендации по выращиванию лекарственных растений. - Б, 2009.
7. Биргит Бур. Ромашканы органикалык жол менен өстүрүү, Биохерб.- Германия , 2010.

Тарых жана тил илимдери секциясы

* * *

УДК 94(575.2)

Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу

Авазов Э.А. - ЖАМУ

Падышачылык тарабынан Фергана өрөөнүнүн басып алынуусу Орусиянын саясий, социалдык-экономикалык кызыкчылыктары жана өлкөдөгү капиталисттик мамилелердин өнүгүүсү менен шартталгандыгы белгилүү. Орусиянын Орто Азияны басып алууга түрткөн негизги мотивдерине токтолуп граф К.К.Пален: «Эгерде Түркстанды басып алуу учурундагы саясий мүнөздөгү мотивди эсептебегенде, кошулгандын биринчи күнүнөн тартып эле орус өкмөтү:

1. Финансылык саясаттын өнүгүндө мамлекеттик кирешенин булагы жана ички өндүрүштүн продуктысы үчүн жаңы рынок катарында;

2. Колонизатордук саясаттын көзү менен караганда борбордук райондордогу ашыкча калкты орун которуштуруу үчүн жаңы тармак катарында кош кызыкчылыкты көздөгөн»[7, 8-б.],– деп жазган. Ушундан улам Орусиянын саясатчылары иштеп чыккан колониялык саясаттын биринчи жана негизги принциби орусташтыруу болуучу. Орусташтыруунун негизги каражаттарынын бири отор саясаты эле [4, 55-б.].

XIX кылымдын 40-жылдарында Сыр-Дарыянын төмөнкү жактарында стратегиялык максатта орус-казак кыштактарынын пайда болушун эске албаганда, өкмөттүк деңгээлде отор саясаты Түркстанда бир топ кийин колго алынган. Биринчи орус кыштагы 1875-жылы Олуя-Ата уездинде генерал-губернатор Кауфмандын демилгеси менен негизделген. Андан он жыл өткөндөн кийин 1885-жылдын аягында бийликтер тарабынан расмий түрдө жайгаштырылган кыштактардын саны сегизге жеткен. Анын алтоосу Олуя-Атада, экөөсү Курама уездинде жайгашып, анда 2170 киши болгон. Жайгаштыруу иштери генерал-губернатор иштеп чыккан эреженин негизинде жүргөн [1,341-б.].

XIX кылымдын аягында Сибирдеги жер фонду оторлоштуруу үчүн жетишсиз болуп, жаңы курс Түркстанга багытталган. Түркстандагы колониялык саясаттын принциптери

анын башында белгиленгендей, ошол эле бойдон калган, бирок жергиликтүү шартка байланыштуу айрым өзгөчөлүктөрү болгон.

1886-жылы «Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобо» иштелип чыккандан соң, Түркстандагы бош жаткан жерлерге келгиндерди, биринчи кезекте, запастагы төмөнкү чиндегилерди жайгаштыруунун мыйзамдык чектери белгиленген. Бирок кандай жерлерди мамлекеттик бош жерлер деп эсептей тургандыгы түшүндүрүлгөн эмес. Ошол Жобонун негизинде жергиликтүү отурукташкан калк тарабынан өздөштүрүлгөн жерлер алардын кожоюндарына бекитилип берилген, талаалар мамлекеттик деп жарыяланып, көчмөндөргө пайдаланууга тийген. Ага карабастан көп учурда оторлошуу бийликтердин уруксаты жок жүрө берген. Келгин дыйкандар падыша өкмөтүнүн Түркстандагы колониялык саясатына таяныч болуп, орусташтырууну ишке ашырышы керек болуучу. Ошондуктан Фергана өрөөнүн караткан биринчи күндөн баштап эле бул жерде отор саясаты да кеңири тармакта ишке аша баштаган. Кыргызстандын түштүгүндө бул саясат 1890-жылдары күчүнө кирген.

90-жылдардын башында Орусиянын борбордук губернияларында катуу ачарчылыктын натыйжасында агрардык кризис күчөп кеткен да, Түркстанга өтө көп сандагы кедей оторчулар келишкен. Басма сөздө 1892-жыл оторлоштуруунун жаңы доору катары белгиленген. 1891-1892-жылдарда Орусияны каптаган ачарчылыктан улам Түркстанга келгиндердин массасы агылып келе баштаган [1, 342-б.]. Ушул эки жыл аралыгында эле 25 жаңы кыштак пайда болуп, мында келген орус дыйкандарынын саны дээрлик эки эсеге өскөн. Крайдын администрациясы мындай абалга караманча даяр эмес болгондуктан, дыйкандардын жаңы жерлерге өз бетинче жайгашуусу күч алган. Ошондон улам жергиликтүү калк менен келгиндердин ортосунда жер талаштан чыр-чатактар арбып кеткен.

Ага карабастан Кыргызстандын түштүк аймагында орус кыштактарынын пайда болушу улантыла берген. 1893-жылы Ош уездинде Покровка (Куршаб өрөөнүндө 20 үй-бүлөлүү), 1897-жылы 3 кыштак, Чаткалда Александровский, Наманган уездинде Успенский жана Анжиян уездинде Николаевский кыштактары пайда болгон [2, 232-б.].

Падышачылыктын колониялык саясатындагы бурулуш учур 1889-жылдын 13-июлундагы мыйзамды кабыл алуудан башталган. Бул документте дыйкандарга обүинадан чыгуу оңойлотулуп, мыйзамдуу оторчуларга айрым жеңилдиктер жана материалдык жардамдар каралган.

Газета беттеринде 1897-жылга карата Түркстандагы оторчулар тарабынан 51 кыштак курулуп, андагы оторчулардын саны 17665 киши болгон. Түркстан администрациясы бош жерлер жетишпей жаткандыгын жарыя кылышты, андан кийин да 3 миң келгин келген [13, 3-б.], деген маалыматтар учурайт.

Орус бийликтери басма сөз аркылуу орус Түркстанында жайгаштыруу үчүн бош жерлер жоктугун, Түркстанга келүүдөн мурда кайсы жакка баруу жөнүндө толук маалымат болуусу керек [6, 3-б.] экендиктерин эскертишип, жарыяларды берип турушкан. Бул маалыматтарды эске албастан оторчулардын агылып келүүсү улантыла берген.

Генерал-губернатор барон Вревский дыйкандардын оторлошусуна алдын ала бош жаткан жерлер боюнча маалымат алганга чейин тыюу салган буйрук чыгарып, аны менен катар Ички иштер министринен Астрахан жана Каспий порту аркылуу Түркстанга расмий уруксаты жок келе жаткандарды өткөрбөөнү суранган. Бирок Россияда түзүлгөн кырдаалдын шартында эч кандай чечимдер дыйкандардын агылып келүүсүнө бөгөт боло албаган [1, 342-б.].

Падышачылык өкмөттүн оторлоштуруу саясаты 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү ырайымсыздык менен басылгандан соң өзгөчө күч алган. Келгин орустар падыша

өкмөтүнүн Түркстандагы колониялык саясатына социалдык таяныч катары кызмат өтөшүп, орусташтырууну ишке ашырышы керек эле

Өз алдынча келген келгиндердин агымынын көбөйүүсү жана аларга тыюу салуунун үмүтсүздүгүнөн улам 1898-жылдын июлунда генерал-губернатор Духовский Түркстан крайына орус келгиндерин мүмкүн болушунча көп жайгаштырууга көрсөтмө берген. «Көтөрүлүш ырайымсыздык менен басылгандан кийин бош калган Тажик, Миң-Дөбө жана Кашкар кыштактарынын ордуна Орус кыштагын түзүү жана 2109 теше аянтка 260 үй-бүлөнү жайгаштырууга падыша тарабынан буйрук берилген. Скобелев уездинде Миң-Дөбө [9, 22-б]¹¹, Тажик, Кашкар кыштактарында жашаган жергиликтүү кыргыздар ырайымсыздык менен жазаланып гана тим болбостон, жер, мүлк, ээликтеринен ажыратылып, тоого сүрүлүү менен анын ордуна 2109 теше аянтын ээлеген 260 орус дыйкандарынын үй-бүлөсүнөн түзүлгөн орус поселоктору пайда болду [10, 13-б.]. Ош уездинде 1901-жылы 70 түтүндү түзгөн Рождественский селосу, Наманган уезинде 1898-жылы 76 түтүндү түзгөн Успенский селосу, Анжиян уезинин Жалал-Абад районунда 3 орус поселогу: 1898-жылы 50 түтүндү түзгөн Николаевский, 1898-жылы 1000 түтүндү түзгөн Благовешенский жана 1901-жылы 40 түтүндү түзгөн Спассовка селосу пайда болгон [8, 221-б].

Падыша өкмөтүнүн мындай отурукташтыруу саясатынын активдүү жүрүшүнүн себеби да бар болуучу. Түркстандагы колониялык саясат аскердик топтордун ишмердүүлүгү менен коштолууга тийиш эле. Бирок, аскердик топторду кармаганга караганда орус дыйкандарын көчүрүп келип отурукташтыруу Россия үчүн бир кыйла пайдалуу жана ири утушка ээ болгон. Биринчиден, Түркстан крайында аскер топторун кармаганга кеткен чыгымга караганда, орус дыйкандарын көчүрүп келип отурукташтырууга кеткен чыгым бир кыйла арзанга түшкөн. Экинчиден, Россиянын өкмөтү борбордук областтарда жеринен ажыраган дыйкандарды Түркстан крайына көчүрүп келүү менен өз дыйкандарынын маселесин чечип алды. Демек, падыша өкмөтү аскердик күчтүн ордуна алмашылган орус дыйкандарынын бийлик системасын саясий күчтүү таянычка айландырууну максат кылган. Орус дыйкандарынын мындай деңгээлге көтөрүлүшү үчүн, албетте социалдык-экономикалык абалы жогору болууга тийиш эле. Падыша өкмөтү өзүнө таяныч катары орус дыйкандарын күчтүү социалдык катмарга айландырууга түздөн түз кам көргөн. Дыйкандардын социалдык абалын бекемдөө жергиликтүү калктын кара топурактуу жерлерин басып алуу аркылуу жүзөгө ашырылган. Түркстан крайында жерди иштетүү жана жерге отурукташтыруу боюнча башкарманын начальниги Кривоешин: »Келечектеги орус кыштактары туземдердин кыштактарына караганда бай болушу керек. Келгин орус батрактары туземдердин короосунда иштегенге караганда, тескерисинче, туземдер келгин орус дыйкандарынын короосунда жалданып

¹¹ Совет бийлигине Фергана өрөнүндөгү кыймылдын жетекчиси Мадаминбектин (1892-1920) аскеринде орус офицерлери болгондугу маалым. Алар бир күнү Мадаминбектин Миң-Дөбөдөгү орус кыштагына кол сала тургандыгын угуп калышып, орус калкынын алдында көтөрүлүштүн образын бузуп алуунун зарылдыгы жок дешип, бекти ал оюнан баш тарттырууга аркеттенишет. Мадаминбек аны түшүнүп турса да, тарапкерлерин токтотууга чамасы жетпеген. Анткени ага негиз бар болчу. Жергиликтүү элдин жерин күч менен тартып алган келгиндердин зордук-зомбулуктары ага маалым эле. Аракеттеринен майнап чыкпасын түшүнгөн эки орус офицери баласы менен кошо Миң-Дөбөгө чаап барышып кол салуу жөнүндө билдиришет. Ал жердегилер бул кабарды совет бийлигине жеткиришип, кызыл аскерлер кол салгандарды талкалашат. Ал эми кабар алып келгендердин тагдыры жөнүндө мындайча берилет:»Миң-Дөбөнүн тургундары өздөрүнө ишенген боюнча калышты жана акмактык репутациясын бышыкташты. Кызыл аскерлер келээри менен алар өз сактоочулары А. жана Р.ны «императордук офицерлер» катары ЧКнын колуна салып беришти. Аны менен алар совет өкмөтүнүн коргоосунда болууну, оң маанайды сатып алууну көздөштү».Караңыз : Paul Nazaroff "Hunted Through Central Asia" Oxford University Press 1993. С. 22.

иштегени биз үчүн жагымдуу көрүнүш», [3] - деп, оторлоштуруунун негизги максатын жашырган эмес.

Ушундай көз караштардан улам жергиликтүү администрациянын каршылыгына карабастан Фергана өрөөнүнүн тоолук кыргыздар жашаган аймактарын оторлоштуруу иштери күч алган. Граф К.К. Палендин ревизиясынын маалыматы боюнча 1907-жылы Ферганага келишкен орус дыйкандарынын 25 пайызынын жер тилкелери болгон эмес. Башка аймактарда келгиндердин жергиликтүү калктын жерлерин өз бетинче тартып алуулары Көк-Арт аймагындагыдай болбогон. Тоого жайлоолоп мал артынан кеткен кыргыздардын жоктугунан улам алардын сугат жерлерине өздөрүнө турак курганы киришишкен, айрым жерлерде алардын кыштоолорун да ээлеп алышкан. Кыштоолорду бузууда жыгач материалдарын өз курулуштарына иштетишкен, болбосо тамак даярдоодо отун катары жагып пайдаланышкан [8,225-б.]. Орус келгиндеринин башка бирөөнүн мүлкүнө аяр мамиле жасабагандыгы жергиликтүү калктын айрыкча нааразычылыгын пайда кылган. Кыргыздардын кыштоолорун бузушуп, сугат жерлерин ээлеп, айрым учурда алар сепкен буудайларын оруп алышкан же мал жайып жиберешкен [14, 123-б.]. Мындан сырткары, Көк-Артка Фергана жана Самарканд областтарына жайгашкан, ал жакта чарбалары, жер үлүштөрү бар келгиндер келишип, кыргыздардын жерлерине эгин айдап, кайра өз кыштактарына кайтышкан. Кийинки айларда түшүмдү жыйноого Көк-Артка кайрадан келишкен [14, 123-б.].

Көтөрүлүштөн кийинки 10 жыл аралыгында Көк-Арт өрөөнүндө бир нече орус кыштактары пайда болгон. Таран-Базар жана Кара-Чолок капчыгайында, баары 393 адамы бар, анын ичинде, 209 аял, 181 эркек кишиден турган 92 үй-бүлө; Көк-Жаңгак капчыгайында баары 743 адамды түзгөн, анын ичинде, 358 эркек жана 385 аял бар 179 үй-бүлө; Жергетал жана Мазар-Булак капчыгайында баары 753 адамы бар, анын ичинде балдар менен кошо алганда 364 эркек, 389 аялдан турган 182 үй-бүлөлүү үч орус кыштагы катталган [11, 35-б.].

Өзгөн болуштугунда 1908-жылы эки орус кыштагы пайда болгон. Алар 133 келгин үй-бүлөсү бар Мырза-Аке, 46 үй-бүлөдөн турган Таш-Башат кыштактары. Мырза-Акеде келгиндерге 2200 десятина жер 104 үй-бүлөгө, Таш-Башатта 23 үй-бүлөгө 510 десятинадан берилген [15, 38-б.].

Анжиян уездинин Базар-Коргон группасына Александровский, Воздвиженский, Благодатный, Шатрак, Балканский кыштактары кирген. 8-15 кожолуктан турган өзүнчө топторго бөлүштүрүлгөн [12, 12-б.].

Ош уездинде эки кыштакта 1908-жылы Орусиядан келген 1769 киши жашаган, анын ичинен, 1560 киши дыйканчылык менен алектенген [11,39-б.]. Наманган уездинде 124 кожолуктан турган Алексеевка кыштагы (Кетмен_Төбө) түзүлгөн [12,12-б.]. Кийинки жылдары оторлоштуруу кеңири аймактарда курч мүнөздө улантылган. Көк-Арттагы үч кыштакка (Ивановка, Михайловка, Дмитриевка) дагы экөө (Гаврилово жана Люблино) кошулган. Бул кыштактардын баары Көк-Арт өрөөнүнүн ортоңку эң кеңири бөлүгүндө жайгашкан. Ушундай жолдор менен Арахангельское азыркы (Жоон-Күнгөй-А.Э.) кыштагы пайда болгон.

Бул маселеге кайрылган белгилүү тарыхчы К. Молдокасымов оторчулук доордо ыйгарылган айыл-кыштактардын аталыштарына сереп салып төмөнкү жагдайлар менен аталгандыгын белгилеген: падыша жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн ысымдары менен; падыша министрлеринин, жергиликтүү генерал-губернаторлордун, төбөлдөрдүн ысмынан; христиан чиркөөсүнүн аттары менен;

алгач көчүп келген орус дыйкандарынын, ал жерде жашаган кулактардын, алардын бала-чакасынын аттары менен; борбордон келген ар кандай мартабалуу коноктордун,

саякатчылардын убактылуу токтогон, же каза болгон жерлерине алардын ысымдарын ыйгаруу аркылуу; Орусиядагы айыл, шаар, губерниялардын аталыштары менен [5].

Аталган кыштактар бүгүнкү күндө өзүнүн тарыхый аталыштарына кайра ээ болсо да, күнүмдүк турмушта оторчулук доорундагы же кыргыз тилине ыңгайлашкан аталыштары (Семихата-Сымкат, Архангельское-Архангел-А.Э) колдонулуп келүүдө

Анжиян көтөрүлүшүнүн жеңилүүсү колониялык бийликтердин көтөрүлүштөн бир аз жыл мурда башталган келгин дыйкандарды ырааттуу түрдө куралдандырууну биротоло ишке ашыруу жана жергиликтүү калктын арасынан полицияларды даярдоо жөнүндөгү ойлорунун ишке ашуусуна негиз болуп берген. Колониялык бийликтер эбактан бери эле басып алынган аймактарда өздөрүнө күчтүү таянычка ээ болууну ойлоп келишкен. Бул саясат ишке ашкан жана айрым саясатчылар белгилешкендей, арып-тозуп келген келгиндер бат эле оокаттуу кулактарга айланышкан. Мындан көп узабай эле алар совет бийлигин орнотуу мезгилинде большевиктерге каршы генерал Монстровдун «Дыйкандар Армиясын» түзүшкөндүгү белгилүү.

Адабияттар

1. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана. [Текст]/ Бахрушин С.В.-Ташкент: изд-во АН УзССР, 1947, С.341-342.
2. Вестник Европы.[Текст]/ Вестник Европы –1892.–Т.У1.–Кн.2.–С..232.
3. Вопросы колонизации [Текст]/№13 Записка глав. упр 3.3. О поездке в Турк...край 1912.
4. Кененсариев Т. Переселенческий вопрос в политике царского правительства второй половины XIX – начале XX в. (на материалах Киргизии) [Текст] // Известия АН Республики Кыргызстан. –1989.–№1.С..55.
5. Молдокасымов К. Оторчулук доордогу онду-солду орусча аталыштар <http://www.barakelde.org/muras/news:917>
6. Мухажират (переселение)[Текст] /Таржуман, 1896. №50- С.3
7. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестанского края.[Текст]/Пален К.К.-СПб., 1891.-С.8.
8. Пален К. К. Переселенческое дело в Туркестане.[Текст]/Пален К.К -Санк-Петербург.- 1910.- 221-б.
9. Paul Nazaroff "Hunted Through Central Asia" [Текст]/Oxford University Press 1993. С. 22.
10. Статистический обзор Ферганской области за 1914 г [Текст]. –Скобелев, 1914.- С. 13..
11. Статистический обзор Ферганской области за 1908 год [Текст]...С.35.
12. Статистический обзор Ферганской области за 1913 год [Текст]. – С.12.
13. Түркстан (Туркестан) [Текст] /Таржуман, 1897. №14.- С.3
14. ЦГА РУз, [Текст] ф.-И.-1, оп.12,д.382, л.123.

* * *

УДК.802.0.

Ситуативно-коммуникативное изучение немецких имён прилагательных в кыргызскоязычной аудитории

Кайкыбашева А.К. - ОшГУ

В статье рассматриваются имена прилагательные во флективном немецком языке и агглютинативном кыргызском языке на уровнях парадигматики синтагматики.

Adjectives in fleective German and agglutinative Kyrgyz languages on paradigmatic and syntagmatic levels are given in this article.

Личный профессионально-педагогический опыт автора настоящей диссертации в течение ряда лет на отделении немецкого языка факультета иностранных языков одного из ведущих вузов юга Кыргызстана выявил, что методология изучения грамматического материала немецких прилагательных ввиду сложности системно-структурной организации последних отличается своей многочастностью в отличие от таковой при изучении другого грамматического материала. Как мы показали в предыдущем разделе нашей работы, сущность, природа и категориальные составляющие части речи немецкого прилагательного представляют собой многоаспектную парадигматическую систему, соотносённую с такой же многоаспектной синтагматической структурой. И такая многоаспектная парадигматико-синтагматическая организация части речи немецкое прилагательное не может не найти адекватного осложнённого отображения в лингвистической методике преподавания грамматики иностранного немецкого языка в кыргызскоязычной аудитории.

Конечно же, основное отличие имени прилагательного флективного германского немецкого языка от такового агглютинативного тюркского кыргызского заключается в сущности лингвистической природы первого, который проявляет в системе немецкой грамматики грамматические категории рода, падежа и числа, а таких грамматических категорий кыргызское прилагательное не имеет. Также основное отличие немецкого прилагательного от такового кыргызского состоит в том, что первое имеет изменяемую форму и обладает различными видами формоизменения в трёх типах склонения прилагательных, в то время как второе обладает только неизменяемой формой и в сочетании с существительным не претерпевает никаких формоизменений.

И, разумеется, методология изучения немецкого прилагательного в условиях родного кыргызского языка облегчается теми факторами, что в речевой реализации в синтагматической плоскости часть речи немецкое прилагательное показывает такие же характеристики, как и прилагательное кыргызское, занимая в структуре предложения синтаксическую позицию определения и именной части сказуемого. Аналогичным образом облегчает процесс изучения немецких прилагательных в кыргызскоязычной среде, что они также как и прилагательные кыргызского языка, имеют одну общую грамматическую категорию степеней сравнения. Хотя и здесь наблюдается неполное соответствие: против трёх степеней сравнения немецких прилагательных (положительная степень - *der Positiv*, сравнительная степень-*der Komparativ* и превосходная степень - *der Superlativ*) кыргызская система прилагательных противопоставляет четыре (положительная степень - жай даража, сравнительная степень – салыштырма даража, превосходная степень - к салыштырма даража, превосходная степень - күчөтмө даража и приблизительная степень- чамалама даража).

Изучение немецких прилагательных имеет две стороны: собственно - теоретическую и теоретико-практическую. При изучении флективных немецких прилагательных в условиях родного агглютинативного кыргызского языка добавляется и третья, по всей вероятности, немаловажная сторона, сопоставительно-методическая. Достигается более высокий эффект изучения материала немецких прилагательных, если в кыргызскоязычной среде объяснение теоретического грамматического материала сопровождается кратким сопоставительным экскурсом в теорию родной кыргызской грамматики. Очень важно по мере необходимости проводить сравнения с кыргызским эквивалентом, который может проявляться в трёх ипостасях: 1. быть похожим на изучаемое явление иностранного языка, 2. быть непохожим на изучаемое иностранное языковые явление, или же 3. полностью отсутствовать в системе родного языка. То есть и при изучении иноязычного материала в

чисто практических целях оказываются важными и необходимыми сопоставительно-типологические характеристики, относящиеся к изучаемому иностранному языку и к языку родному, который интуитивно-теоретически сравнивается с познаваемым явлением иностранного языка [см.: Городникова, Супрун, Фигон и др., 1987: 25; Миньяр - Белоручев, 1991: 40].

Так, например, личный педагогический опыт автора настоящей диссертации показывает, что при введении, объяснении и закреплении грамматического материала немецкого прилагательного в условиях родного кыргызского языка необходимо в каждой возможной ситуации свои разъяснения явления немецкого прилагательного сопровождать сравнительной с их кыргызскими соответствиями характеристикой. И, разумеется, задаваемые для контроля усвоения теоретического материала вопросы должны ненавязчиво содержать и сопоставительный компонент. Так, автор настоящей работы использован в своей профессиональной педагогической работе при прохождении грамматического материала немецкого прилагательного в условиях родного кыргызского языка нижеследующие вопросы, которые в сущности, охватывают всю теоретическую сторону материала:

1. Что называется в немецком языке прилагательным? (Вспомните, как определяется прилагательное в кыргызском языке?);
2. Каковы главные суффиксы и префиксы, образующие прилагательные в немецком языке? (Вспомните, какие суффиксы имеют прилагательные в кыргызском языке?);
3. Какие типы склонения немецких прилагательных вы знаете? От чего зависит тип склонения прилагательных в немецком языке? (Вспомним, склоняются ли прилагательные в кыргызском языке?);
4. Какие немецкие прилагательные склоняются по сильному склонению? Каковы особенности сильного склонения?;
5. Когда немецкие прилагательные склоняются по слабому склонению?;
6. В каких случаях немецкое прилагательное имеет в единственном числе в разных падежах окончания слабого и сильного типов? Какие окончания принимает оно?;
7. Как образуется сравнительная степень немецких прилагательных? (Вспомните, как образуется сравнительная степень прилагательных в кыргызском языке?);
8. Как образуется превосходная степень немецких прилагательных? (Вспомните, как образуется превосходная степень прилагательных в кыргызском языке?);
9. Какие немецкие прилагательные образуют степени сравнения не по основному правилу? (Вспомните, какая степень сравнения имеется в кыргызском языке, которая однако не имеет аналога в немецком?);
10. В качестве, каких членов предложения может употребляться немецкое прилагательное? (Вспомните, какими членами предложения могут быть кыргызские прилагательные?);
11. Каковы особенности немецкого прилагательного-определения и немецкого прилагательного именной части сказуемого?
12. Чем могут быть в предложении степени сравнения немецкого прилагательного? (А кыргызского, если помните?).

Грамматический материал немецкого прилагательного в условиях родного кыргызского языка, как показывают многолетние лингводидактические наблюдения и профессиональный опыт автора настоящей диссертации, должен, таким образом, преваряться краткими, но исчерпывающими пояснениями фактов схожести и несхожести явления прилагательного во флективном германском немецком языке и в агглютинативном тюркском кыргызском, а также сопровождаться закреплением через грамматические упражнения трёх степеней сложности, которые постепенно подводят

обучаемых к автоматизации навыков употребления. Такое постепенное «наращение сложности» лингвометодического материала немецкого прилагательного в условиях родного кыргызского языка должно происходить в такой лингвистической методике обучения иностранным языкам, когда актуализируется «...вопрос о взаимодействии звукового и письменного языков в коммуникативных аппаратах (коммуникаторах) носителей языка и в их функционировании» [Шубин, 1972: 177; ср.: Dirven, 1992: 64]

Литература:

1. **Городникова М. Д., Супрун Н. И., Фитон Э. Б., и др.** Лингвистика текста и обучению ознакомительному чтению: Пособие для учителей.- М.: Просвещение, 1987.-160 с.
2. **Златогорская Р. Л.** В помощь будущему учителю немецкого языка. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Иностранные языки».- Л.: Просвещение, 1978.-152 с.
3. **Миньяр-Белоручев Р. К.** О принципах обучения иностранным языкам // Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / сост. А. А. Леонтьев.- М.: Русский язык, 1991.- с. 43-53.
4. **Мукарапова А. К.** Мультипликативные глаголы в английском и кыргызском языках: Автореферат диссертации к. ф. н. – Бишкек, 2010.-24 с.
5. **Шубин Э. П.** Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам.- М.: Просвещение, 1972.-351 с.
6. **Якушина Л. З.** Связь урока и внеурочной работы по иностранному языку.- М.: Высшая школа, 1990-102 с.

* * *

УДК:802.0

Типологические различия в склонении имен прилагательных немецкого и кыргызского языков

Кайкыбашева А.К. - ОшТУ

В статье рассматриваются типологические различия в склонении имен прилагательных немецкого и кыргызского языков.

In the article thei typical differences are considered in declination of adjectives of the German and Kyrgys languages.

С широкой парадигмой отсутствия в системе кыргызских прилагательных грамматических категорий рода, падежа и числа, и наличием таковых в системе немецких прилагательных связана и узкая лингвометодическая парадигма систем склонения немецких и кыргызских прилагательных. Неизменяемая грамматическая форма кыргызских прилагательных подсудно, неосознанно, автоматически проецируется на иностранный немецкий язык и создаёт обучаемым большие затруднения при усвоении типов склонения немецких прилагательных. А в немецком языке, в отличие от кыргызского, в котором не имеется никаких типов склонения прилагательных, наличествуют три типа склонения прилагательных: слабое, сильное и смешанное, которые различаются друг от друга в грамматическом отношении различными окончаниями, а в содержательном отношении разным распределением по ним соотносящихся существительных с самыми различными значениями мужского, женского и среднего рода. Здесь осложнения в изучении типов склонения немецких прилагательных обусловлены многослойной интерференцией: во-

первых, неизменяемостью грамматической формы кыргызских прилагательных; во-вторых, сложной грамматической парадигмой окончаний в типах склонения, и, в-третьих, наличием в немецком языке родового подразделения существительных, артиклей и артиклетиповых слов, а также соотнесённых с ними в предложениях прилагательных.

Такая многослойная интерференция сводит на нет тенденцию к использованию явлений родного языка при изучении явлений иностранного языка. Именно такая интерференция является нежелательной и отрицательной, хотя интерференции выделяют также желательную и положительную сторону, например, при изучении с кыргызскоязычными обучаемыми долготы и краткости немецких гласных (таковые имеются и в кыргызском языке) или при изучении гласных фонем [ä], [ö], [ü] и согласной фонемы [п] (таковые имеются и в кыргызском языке).

«Таким образом, одной из важнейших задач сопоставленной методики, основанной на интерференции языков, понимаемой в широком смысле слова, является выделение того, что «мешает» данному учащемуся изучить данный иностранный язык, и того, что «помогает» этому. Здесь можно говорить как бы об отрицательном и положительном интерференции одного языка при изучении другого (термин «интерференция» означает «вмешательство», а вмешательство может быть и вредным, и полезным)» [Зильберман, 1972: 25; ср.: Зюзенкова, 1972: 287; Общая методика обучения иностранным языкам, 1991: 41].

Здесь же, как можно уже предвидеть, в склонении немецких прилагательных больше таких интерферентных факторов, которые мешают изучению иностранного немецкого языка и являются не только нежелательными, но также и даже отрицательными. То есть опора на родной язык для преодоления отрицательной интерференции здесь почти неэффективна.

Различия в языковой типологии немецкого и кыргызского языков сказываются не только в парадигматике, но и в синтагматике, где немецкие и кыргызские прилагательные как сходные, так и совсем различные синтагматические характеристики.

Сходными в синтагматике оказываются два синтагматических явления. Во-первых, сходным образом и немецкие, и кыргызские прилагательные занимают в структуре предложения одинаковые синтаксические позиции определения и сказуемого. Но в немецком языке есть небольшой нюанс - прилагательное выступает не собственно сказуемым, как это наблюдается в кыргызском языке, а только его именной частью, то есть функции предикатива, а не всего предиката. Во-вторых, немецкие и кыргызские прилагательные в синтаксической структуре предложения показывают одинаковые валентностные свойства как в области облигаторной валентности, так в валентности факультативной (необлигаторной).

Однако даже при сходных моментах проявляется несовпадение в языковой типологии, и такое несовпадение имеется не только в парадигматике, но и в синтагматике. Обычно считается, что в речи, в непосредственном следовании языковых единиц друг за другом, типологические несовпадения складываются и становятся незаметными. Такое, вероятно, возможно при сопоставлении типологически одноструктурных и генетически не столь отдаленно родственных языков, но уже никак невозможно, когда сопоставляются генетически неродственные и грамматически разнотипные языки. Конечно же, ни генетическое происхождение играет здесь роль, а принадлежность языков к родным грамматическим типам, в нашем случае немецкого к флективному типу, а кыргызского языка - к агглютинативному.

«Различия в языковом строе всегда пронизывает морфологию. Задача типологии - выявить эти различия. Это можно передать примерно так: агглютинативный тип характеризуется абсолютно автономной и своеобразной морфологией; флективному типу

свойственна морфология, основная черта которой является расхождение между планом формы и планом функции...» [Скаличка, 1989: 29; ср.: Ineichen, 1979: 82].

Таким образом, типологические различия затрагивают синтагматику самым непосредственным образом. В синтагматике это в основном облигаторность - необлигаторность синтаксического состава предложений: так, в немецком языке явление двусоставности (подлежащее, даже формальное *es* или *man*+сказуемое); в кыргызском языке двусоставность совсем не обязательна. Также в синтагматике - это строй предложения, немецкое предложение строится по формуле: подлежащее + сказуемое + объект; кыргызское же предложение имеет синтаксическую формулу: подлежащее + дополнение + сказуемое; то есть немецкое и кыргызское предложение отличаются друг от друга местоположением сказуемого.

В свете вышеизложенного синтагматика немецких и кыргызских прилагательных отличаются друг от друга в лингвометодическом аспекте различием падежных управлений. Немецкое и кыргызское падежное управление прилагательных совпадает только в области дательного падежа (*der Dativ* - барыш жөндөмө), в области остальных же косвенных падежей никакого соответствия не наблюдается. В последнем случае немецкий родительный падеж - *der Genitiv* в управлении прилагательных совпадает только с кыргызским дательным падежом – барыш жөндөмө управления прилагательных, немецкий винительный падеж (*der Akkusativ*) в управлении прилагательных совпадает в управлении не с кыргызскими прилагательными, а с именами существительными с аффиксом меры.

В синтагматике немецкое предложное управление прилагательных не имеет никаких прямых соответствий в кыргызском языке. Хотя в кыргызском языке имеется частеречный класс послелогов, соотносимый с немецким частеречным классов предлогов (предлог, перед словом – послелог, после слова), но в случае с предложным управлением немецких прилагательных он участвует в организации кыргызских послеложно - именных прилагательных конструкций в ограниченных случаях. Немецкие предложные конструкции с прилагательными, управляющие дательным падежом – *der Dativ* и винительным падежом – *der Akkusativ*, имеют соответствиями в кыргызских предложениях не столько послеложно – именные конструкции, а сколько конструкции падежно-именные и описательные.

И данное синтагматические несовпадения, так же как и совпадения парадигматического плана, разумеется, осложняют процесс изучения немецких прилагательных в кыргызскоязычной аудитории. Грамматический материал немецких прилагательных представляет собой особую сложность в кыргызскоязычной аудитории, что обусловлено, во-первых, типологическим различием немецкого флективного языкового строя, а, во-вторых, тем, что общие типологические различия реализуются через конкретные парадигматике и синтагматике свойства немецких и кыргызских прилагательных. Все вышеозначенные различия, а также и совпадения в характеристиках немецких и кыргызских прилагательных должна быть адекватным образом разъяснены обучаемым и закреплены в системах специальных семантико-грамматических упражнений.

Литература:

1. Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: Учебник для студентов педагогических институтов по специальности «Иностранный язык».- М.: Высшая школа, 1982.-373с.

2. **Зильберман Л. И.** Интерференция языков и методика преподавания иностранного языка на основе разного // Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы / отв. ред. Базиев А. Т. – М.: Наука, 1972.- с. 20-33.
3. **Златогорская Р. Л.** В помощь будущему учителю немецкого языка. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Иностранные языки».- Л.: Просвещение, 1978.-152 с.
4. **Зюенкова О. М.** О роли родного языка при обучении иностранному языку // Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы / отв. ред. Базиев А. Т.- М.: Наука, 1972.- с.285-293.
5. **Скаличка В.** Типология и сопоставительная лингвистика (пер. с чешского) // Новое в зарубежной лингвистике вып. XXV. Контрастивная лингвистика.- М.: Прогресс, 1989.- с.27-31.

* * *

УДК 94 (575.2)

**Кошок жанры – кыргыз элинин уникалдуу эстеликтери катары
(Аксы районунан топтолгон материалдардын негизинде)**

Анарбекова В., Мырзабаева Н. С. - ЖАМУ

Аннотация

Эл оозунан жыйналган материалдар эпикалык чыгармалардын жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып, ой-пикирлердин, сунуштардын негизинде чоң ийгилик жана жетишкендиктерди жараткандыгын изилдөөнүн башаты деп баалоого болот. Кошок жанрынын варианттары жана аймактык өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. Ошону менен бирге Аксы өрөөнүнөн топтолгон кошок ырларынын өзгөчөлүгү, айырмачылыктары белгиленген. Пайдаланылган материалдар өзүнүн жаңылыгы жана оригиналдуулугу менен айырмаланып турат. Айрым кайталангыс мазмуну бар кошоктор берилди.

Материалдарды чогултууда биз өзгөчө кошок ырларынын элдик салттын талабына жараша аткарылышына, андагы өлүмгө байланышкан кошок жанрына негизги маани бердик. Анткени глобалдык процесстердин жайылышы, салттуу маданияттын жок болуп бара жатышы кошок ырларынын айтылбай калышы менен мүнөздөлөт. Анткени коомдун өнүгүүсү менен жаш муундардын улуттук салт-санаалары башка маданий чөйрөгө алмаштырылуусунан улам кошок ырларынын статусу төмөндөп барат. Ошондуктан топтолгон материалдардын негизинде толук изилденбеген же белгисиз кошок ырлары каралды. Кошокторду атайын изилдөөдө информаторлордун айтууларындагы мотивдер бири-бирине салыштырылып, тандалган объектилерде кошок тексттериндеги өзгөчөлүктөр жана окшоштуктар белгиленди. Кошок ырларында кездешкен айрым диалектилик сөздөр чечмеленди.

Кошок эл арасында айтылып, ар түрдүү курактагы адамдар кайтыш болгондо, анын сөөгүн жерге коюу үрп-адаттарында жана кыз узатуу салтында тээ байыртадан бери эле жоктоо, керээз, кош айтышуу маанисинде жана айрым инсандардын артыкчылыгын, сулуулугун, баатырдыгын, даанышмандыгын жана башка белгилүү сапаттарын жайылтуу иретинде айтылган. Кошокчулар өздөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды поэтикалык образдарда жөндөмдүүлүгүнө жараша жеткиликтүү кылып, үн ыргагы менен айтып, кээде музыкалык аспаптардын коштоосунда көпчүлүккө угузулган. Негизинен инсандын социалдык абалы эске алынып, жеке адамдардын кызыкчылыгы үчүн

айтылган. Бүгүнкү күндө кошок жанры журт арасында өзүнүн нарктуулугун жоготуп бара жатат.

Кошок ырларына байкоо салганда, төмөнкүдөй тематикадагы кошокторду көрүүгө болот. Маселен, жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган кошок ырлары кездешет. Алар адамдардын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет. Мисалы, мазмунуна карай жаш балага, келинге, жеңеге, апага, улгайган аялга өзүнчө, ал эми эркек адамдарга карата балага, атага, улгайган эркекке деп, бөлүнүп айтылат. Ал эми салыштырмалуу адабияттарда, «Ата-энеси өлгөн кыздын кошогу», «Атасы өлгөн кыздын кошогу», «Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Иниси өлгөн аялдын кошогу», «Кайниси өлгөн жеңенин кошогу», «Баласы өлгөн эненин кошогу», «Эжеси өлгөн кыздын кошогу», «Эри өлгөн аялдын кошогу», «Киши колдуу өлгөнгө кошулган кошок» деген сыяктуу кошоктор бар. Жогорудагылардын дээрлик көпчүлүгү аялдар тарабынан аткарылат.

Ошентип, өлүмгө байланышкан ырым-жырымдар, салт-санаалар фольклордун жашашына же кошок жанрынын пайда болушуна негизги булак болот. Мындай көркөм формада жаралган кошок ырлары турмуштук көрүнүштүн сырткы жана ички окшоштук зарылчылыгы аткарылуучу салтка гана мүнөздүү. Кошоктордун негизги объектисинде өлгөн адамдын тирүү учурунда баскан жолу, аткарган кызматы, камкордугу же инсандык сапаттары гана баркталат. Ошондой эле кошоктор улам мезгил өткөн сайын коомдун талабына жараша тематикасы да өзгөрүүгө учурады. Бул поэтикалык көркөм чыгарма катары түпкү табиятында элдик философиянын, моралдын, этнографиянын, этнопедагогиканын адабий формага айланган бир түрү.

Кийинки жылдары кыргыз фольклорун эл арасынан жыйноо маселеси солгундап бара жатканына карабай, атайын өз алдынча экспедиция уюштурулуп материалдар жыйналды. Изденүү максатында айрым кошок ырларынын варианттарын чечмелеп, түшүндүрүүгө аракеттендик.

Учурда кыргыздардын тоолуу аймактарында эркектердин кадимкидей кошок кошуп ыйлаганын жолуктурдук. Белгилей кетсек, Аксы өрөөнүндөгү Кош-Дөбө айылындагы Гүлжигитов Масалынын баласына кошкон кошогу:

Жайында салкын күздөйүм,
Кулунум, жагоолонгон куштайым.
Кулунум, жалбырттап алып уччу эле,
Жай чилде болуп муздадым.
Конурда салкын күздөйүм,
Кулунум, конгуроолуу куштайым.
Көтөрүлүп уччу эле да,
Эми көк жибин гана учтадым.
Эми чапсам да бүтпөйт майданым,

Кулунум, чакырсам келбес мейманым¹²- деп баласынын жаны куш сыяктуу болуп учуп кеткендиги айтууда. Анткени эл арасында адамдын жаны кандайдыр бир кубулушка айланып учуп чыгат деген түшүнүктөр бар.

Адатта, үй-бүлөдө өмүрлүк шеригинен айрылган адам көрпөндөлик кылып, өздөрү кетирген кемчилдиктеринин себебин дайыма башкалардан издешет да, айыптаганга аракеттенишет. Чындыгында, адам баласынын башына кандайдыр бир жамандык келсе, көңүлүндө жалгыз гана жараткандан болду деп жубатышат. Ушул эле көрүнүштөр кошок ырларында бир канча жолу кайталанат. Мисалы:

Кокондон келген кош накти,
Эмне деп алдым колума.

¹² Информатор: Гүлжигитов Масалы. Аксы району. Кош Дөбө айлы. 2003

Оо, кудайым салган иш экен,
Жесирлик кыйын иш болот.
Эмне деп алдым мойнума,
Ташкенттен келген кош накти.
Эмне деп алдым колума,
Кудайым салган иш экен.
Жесирлик кыйын иш экен,
Эмне деп алдым мойнума.
Боз тайлакка жүк арттым,
Боз тайлак белин кош тарттым.
Боз тайлак бели бош экен,
Эми боз балдарга күн арттым.
Көк тайлакка жүк арттым,
Көк тайлак белин бош тарттым.
Көк тайлак бели бош экен,

Эми боз балдарга күн арттым ¹. Бул сапта аял өзүнүн жеке турмушун жана жупташкан өмүрлүк жолдошу экөө Кокондун, Ташкенттин нагине (алмурут сортунун, даамдуулугуна) салыштырып, турмуш куруудагы бактылуулуктарын сүрөттөө менен үй-бүлөдөгү түйшүктүү иш жалгыз өзүнө калгандыгын кошуп айтууда.

Элибизде «ат - адамдын канаты» деп тегин жерден айтылбаса керек. Анткени ат байыртадан эле жоокерчилик замандарда баркталып келген жана турмуш-тиричиликте дагы колдонулган. Бүгүнкү күндө маркумдун сөөгүн жерге жашырууда ата-бабалардын эзелки салтын сактап, кадырлуу адамдарга жылкы союлат. Мисалы, «Күйөөсү өлгөн аялдын кошогуна» кайрылсак:

Кекилик гана жайлайт Алайды,
Бул куураган шум өлүм, кейитет далай адамды.
Кызыл ат гана минген жылоолоп,
Аргымак ат жылдап болот деп.
Ардагым ак дикегин жаптырган,
Тобурчак ат минген жылоолоп.
Тобурчак гана сындуу болот деп,
Урматым төрбөлжүн гана жаап сындаткан.
Аа, жоргону эле минген базарга,
Жол кумарын гана жазганга.
Аа, торуну эле минген базарга,
Топ кумарын гана жазарга.
Кыраанга эле жылкы бактырган,
Кызыл эле козу бактырган.
Гүлаалы жакшы адам деп,
Урматынды исполком келип жактырган.
Урматымдын атасы Жедигер барып ат чапкан,
Жедигер барып най алган.
Желпилдеген ат алган,
Кожо-Ата барып ат чапкан.
Урматымдын атасы Ой-Ата барып най алган,
Ошол көч бай нар алган.
Урматымдын атасы кызыл манат үй алган,

¹ Информатор. Жуманалиева Бактыкан. Аксы району. 2003.

Кара-Ойдун гана башын тостурган.

Карасын жайдак коштурган¹. Бул кошок саптарында күйөөсүнүн үй-бүлөдөгү орду идеализациялануу менен жолдошунун социалдык чөйрөсүн бийиктетип көргөзүп айтат.

Үзөңгүсү коргошун,

Бай атам үзбөй минген жоргосун.

Басмайылы коргошун,

Бай атам башынан минген жоргосун.

Жоргону көрсө кайтпаган,

Жортокко бугун артпаган.

Аргымак көрсө кайтпаган,

Арыкка бутун артпаган.

Аргымак тандап ат минген,

Бай атам ак куржун салбай салт минген.

Тобурчак тандап ат минген,

Төрбөлжүн салбай салт минген¹ – деген саптарда болсо, тескерисинче, өлгөн адамдын өзү жөнүндө көбүрөөк айтылбай, анын минген аты жана ат жабдыктары тууралуу баса айтылат.

Кыргыз эли каймана мааниде сүйлөйт. Сөздү алыстан баштап, бир нерсенин четин чыгарып, угуучуну психикалык жактан даярдап, андан соң гана ток этер сөзгө өтөт. Азыркы учурда да эл арасында мындай маанидеги кошоктор сакталып калган:

Өлүмдүн жоктур каралы,

Пайгамбар кудай дос экен.

Адамзат пендеси,

Мейманга келген жан экен.

Бозоргон тоонун бооруна,

Бара албайбыз жол салып.

Боз топурак арасынан,

Ала албайбыз кол салып.

Кара жердин түбүнө,

Бара албайбыз жол салып.

Кара жердин түбүнөн,

Өлгөндөрдү ала албайбыз кол салып.

Ак кептер учат кыр менен,

Ак мечит бүтөт сыр менен.

Өлгөндөрдүн арманын,

Биз кургур, айтабыз муң менен.

Көк кептер учат кыр менен,

Көк мечит бүтөт сыр менен.

Өлгөндөрдүн арманын,

Биз кургур, айтабыз ый менен¹. Бул сап кошоктун угузуу түрүнө кирет. Ал адамдын өлүмүнө кайгыруу менен, угуучуну жоошутуу мүнөзүндө угузулууда. Ошондой эле текстте берилгендей, акыретке кеткен соң, кайра тирилүүнүн айласы жок экендиги арман менен берилүүдө.

Кара кыр чыга жайлаган,

Кайраным жеңем.

¹ Информатор. Кадырматова Касиет. Аксы району 2003-ж

¹ Информатор. Анарбекова Турсун. Аксы району. 2003 ж.

¹ Аксы району, Кызылжар айылы, Нарбаева Сатимбү

Кара ала бээ байлаган,
Кара эле бээ кымызын.
Балдары ичкен эркелеп,
Сары-Камыш чыга жайлаган.
Сарала бээ байлаган,
Сарала бээ кымызын.

Кыздары ичкен эркелеп² - деп кошокчу аялзатынын жылкы баласына жакындыгы жана уул-кыздары үчүн улуттук суусундук катары кымыз жасагандыгы баяндалууда.

Баштап бир гана баштап айтайын,
Мен кургур бай атамдын шаанисин.
Бардык бир гана элге даңк болгон,
Айтсам айтканымча бар эле.
Айтпай бир турган жан беле,
Кагылайын бай атам.
Күйсөм күйгөнүмчө бар эле,
Күйбөй бир турган жан беле.
Алтындан гана күрөк күрөгөн,
Бай атам айда эле күлүк сүрөгөн.
Күмүштөн гана күрөк күрөгөн,
Менин болгонум атам,
Күндө эле күлүк сүрөгөн.
Жоргосун гана жолдо салдырган,
Жоругу элге даң болгон.
Күлүгү гана жолду чандаткан,
Болгонум атам күлпөтү элди таңданткан.
Аргымакка ат кошкон,
Жандетим атам ар жакшыга баш кошкон,
Тобурчакка ат кошкон,
Болгонум атам топ жакшыга баш кошкон.
Алтынды сузган табактап,
Алтыны эле атка тең болгон.
Булардын айдыңы кимден кем болгон,
Күлүктү эле минген байматтап.
Күмүшү атка тең болгон,
Болгонум атам күлпөтүң кимден кем болгон.
Жылгага эле жылкы байлаткан,
Кагылайын жандетим.
Жылжытып жорго салдырган,
Коктуга эле жылкы жайдырган.
Бий баласы бий атам,
Кооздоп гана жорго салдырган.
Катыраңкы эле булак башына,
Карагер кулун байлаган.
Карагер гана кулун энесин,
Кара эле жорго минип айдаган.
Долоно эле булак башына,
Тору ала эле кулун байлаган.

² Информатор. Аксы району, Чие айылы, Дунгулова Алмакан. 2004 ж.

Тору ала эле кулун энесин,

Болгонум атам тору жорго минип айдаган¹. Мында атасынын жорго салганын, ат чапканын сүрөттөйт. Жылкыны таптоодо атайын жайлоолорго бакканын, ата жолун жолдогонун, деги эле, түпкү теги жөнүндө да айтылат.

Изилдөөнүн максаты - элдик кошокторду улуу муундардын өз урпактарына унутулгус ыйык эстелик экендигин таанытуу. Кымындайдан топтолуп бизге жеткен ата-бабаларыбыздын ыйык мурасын жок кылып жибербей алардын бөксөсүн толуктап кийинкилерге калтыруу.

Адабияттар.

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. -Б., 1999ж.
2. Кошоктор. 21-том. Б., -1998ж.

1. Информаторлор:

Аксы району - Сопукулова Насибү, Нарбаева Сатимбү, Гүлжигитов Масали, Дунгулова Алмакан, Кадырматова Касиет, Анарбекова Турсун, Жуманалиева Бактыкан,

* * *

УДК 94(575.2)

Кыргыз элиндеги каргыш сөздөрүнүн тарыхый мааниси

Анарбекова В.Э.- ЖАМУ

Аннотация

Жазылып жаткан макалада түрк тилдүү элдердин «каргыш» сөздөрү жөнүндө баяндалат. Мында эпикалык, адабий чыгармаларда, ырларда, күнүмдүк турмушубузда колдонуп жүргөн каргыш сөздөрүнүн этимологиясы жана тарыхый мааниси чечмеленет. Жалпы эле сөздүн магиялык күчүнө ишенүү жана ошондой эле башка тилдерден кирген айрым каргыш сөздөрү жөнүндө да айтылат. Айрыкча, өлүмгө байланышкан каргыш сөздөрүнө басым жасалды.

Инсанияттын жашоосунда ак менен кара, жакшы менен жаман дайыма жанаша жүрөт. «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» дегендей алкыш алган адамдын, элдин жашоосу жакшы болот деген түшүнүк бар. Бирок жашоонун концепциясында жакшылык менен жамандык, алкыш менен каргыш бирдей орунду ээлеп келет. Бул - турмуштук мыйзам ченемдүүлүк. Күнүмдүк турмушта колдонулуп келген сөздөрдүн, анын ичинде, каргыш сөздөрүнүн мааниси тууралуу айтсак, бул кыргыз элдик оозеки адабиятында ушул күнгө чейин анчалык такталбаган, жиги ажырабаган, так аныкталбаган, далилденбеген элдик оозеки адабиятынын бир жанры бар экендиги анык. Каргыш сөздөрүнүн эл арасында айтылып, кандайдыр бир кудуретке ээ болуп, калк арасында ага болгон ишеништи жаратып, кеңири таралып, күнүмдүк турмушта колдонулуп келет жана өзүнүн орду бар. Бирок ушул мезгилге чейин каргыш сөздөрүнө жакшы көңүл бөлүнбөй, изилденбей келет. Атайын каргыш жөнүндө изилденген окумуштуулардын эмгектери болбогондуктан адабий булактардан жетишерлик деңгээлде пайдалана албадык. Бирок калк арасында айтылып жүргөн сөздөргө таянып, алардын маанисин чечмелөөгө аракет жасалды.

Эзелтеден бери ата-бабаларыбыз «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген сөздөр аркылуу ар бир айткан сөзүбүзгө кылдат мамиле кылуубуз керектигин эскертип келишкен.

¹ Информатор. Сопукулова Насибү. Аксы району, Кызылжар айылы. 2003 ж

Себеби сөздө жана ойдо энергия бар. Жаман, каргыш, кордоо сөздөрү адамдын жашоосуна, мүчө органдарына терс таасир тийгизип, өлүмгө чейин алып барган. Өлгөндө да көрүндө тынч жатпай кордук көрүүгө мажбур кылган каргыш сөздөр да аз эмес. Алсак, «өлүгүндү көрөйүн», «жашабагыр», «бетин кургур», «кара жерге кир» деген сыяктуу сөздөрдү биз күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонуп келебиз.

Бул сөздөрдүн түпкү маанисин карап көрсөк, буларды айтуунун кереги жок экенин билебиз. Деги эле каргыш, же болбосо жаман ниеттер эмнеден келип чыгат?

Каргыш - бул адамдын ызалануусу, өзүн толук кандуу башкара албагандагы ачуу сөзү. Ачуу келгенде акыл кетет. Демек, акылга, эмес ички сезимдерге көбүрөөк алдырып жиберген кезде каргап-шилеп жиберүү адат. Эгерде каргыштын чыныгы маңызын чага билсек, аны оозго алуунун деле кажети жок.

Каргыш тууралуу кеп кылуудан мурда «каргыш» сөзүнүн этимологиясына кайрылсак алар термин менен вульгаризмдер деп аталат. Вульгаризм деген термин орус тилинен алынып, бизче которгондо «орой», «одоно» деген маанини берет¹;

1-божомолдо «каргыш» сөзү эки уңгудан «кар-гыш» турат да, бир эле мезгилде сөз жасоочу «кар» сөзүнө, сөз өзгөртүүчү «гыш» мүчөсү улануу аркылуу жасалат;

2. «кар» сөзү көп маанилүү:

-кар - кыш мезгилинде жааган кар;

-каар - ачуусу келүү.

3. Иттин мойнуна байлаган нерсени «каргы» деп аташкан. Ошол «каргы» сөзүнө – ш – тамгасы уланып, жалаң гана жамандыктардан башы чыкпай жүрсүн деген мааниде айтылган. Ошондой эле Энесайлык кыргыздарда кылмыш кылган адамдын мойнуна каргы салып коюшкан.

4. Кимди-ким каргаса да ошол каргалып жаткан адамга «каары» тийсин, сага каргыш тийсин деген мааниде айтылып жатат. «Каргыш тийген адам карышып калсын, каргыш тийип жаны кетип тырышып калсын» деген мааниде айтылат. Ушул мааниде жан-жаныбарларга, адамдарга көбүрөөк зыянын тийгизген көк бөрүнү «карышып калгар» деп каргап жүрүп отуруп, «көк бөрү» «карышкыр» аталып, «көк бөрүнүн» экинчи аты болгон «карышкыр» деген аталыш мына ушундан улам келип чыкса керек.

Кыргыз элдик оозеки адабиятынын ырым, тилек ырларынын ичинде каргыш жана ант ырларынын ээлеген орду бар жана алар бир түргө кирет.

Бир нерседен, калыстыктан кордук көргөн инсанат көк ташка отуруп, көктү карап туруп каргыш айтканда, адам жүрөгүнө найза сайгандай сезишкен. Мындагы эң зор салмак сөз күчүндө болгон.

Кыргыздын мифтик түшүнүгү боюнча жаратылыштагы бардык эле заттардын ээси болот деп түшүнүшкөн да, каргыш сөздөрү мына ошол ээлерге «тапшыруу», ал ээлердин «жок кылып» берүүсүн сурануу ыкмасында айтылган. Кыргыз элдик оозеки адабиятында жана тарыхында каргыштардын түрдүүчө айтылышы кезигет. Маселен, «Манас» эпосунда

Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун.
Дайра чалкар көл урсун,
Жайнаган жапан чөл урсун.
Жарык кылган түндөрдү,
Асманда тийген ай урсун.
Жердин бетин жашарткан,
Жаан урсун, кар урсун.

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек.,1999.

Күн чагылып жаркылдап,
Көтөргөн кызыл туу урсун.
Жайнаган кымыз,чай урсун,
Ак буудайдын наны урсун.
Жети суунун жери урсун,
Жел жетпеген пери урсун.
Коргошундун кени урсун,
Темир, болот даты урсун.
Агарган күмүш ал урсун,
Ак кагазда кат урсун.
Сууга бүткөн сал урсун,
Олуя деп атанган.
Чоң ополдо чал урсун,
Сайып өткөн бак урсун.
Салып чыккан там урсун,
Курт-кумурска, бөйөн-чаян.
Жан-жаныбар баары урсун,
Көрүстөндө көп арбак.
Оройлору дагы урсун,
Улуу жолдун чаңы урсун,
Кайберендин пири урсун.¹

Жогоруда үлгү келтирилген каргыш ырынын түбү кыргыз эл оозеки адабиятында жаралган каргыш ырларынын көркөмдүккө көтөрүлгөн формасы болуп эсептелет.

Мындай каргыш «Курманбек» эпосунда да кездешет. Курманбек баатыр Телтору атты берүүсүн сурап жигиттерин жиберсе, атасы ат берүүнүн ордуна өзүнүн канынан жаралган баласын каргайт:

Менин тилимди албастан,
Өзүнчө алса катынды.
Атасы Тейитбек мен болсом,
Айтканыма көнбөсө.
Ар убакта сындырып,
Душманынча көрбөсө.
Мындай бала курусун,
Көңүлүм тынбайт өлбөсө!
Ар убак тилим алган жок,
Айтканыма барган жок.
Айтышып жүрүп Курманбек
Калмактан өлсө арман жок²».

Тейитбектин каргышынан уламбы же атынын алсыздыгынанбы Курманбек жоодо жараланып, Аккан досуна:

Куу баш чал каргап атбербей,
Кудайым чындап урган бек.
Куу найзага чиренип,
Кубатым кетип турган бек.
Мен Курманбек курдашың,
Атам каргап ат бербей,

¹ Семетей эпосу. Жусуп Мамай айтышы.

² Курманбек эпосу. Фрунзе., 1970.

Көздөн акты кан жашым³ деген саптарда улуу муун менен кичүү муундун ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөн улам келип чыккан «тескери бата» тагыраак айтканда, сөздүн магиялык күчү жөнүндө берилүүдө.

Каргыштын эки учу болот эмеспи. Сен кимди каргасаң ал каргыш сөзсүз өзүңө же жакындарыңа келип тиет.

Сур эчкинин балдарын өлтүргөндүгү үчүн Сур эчки Кожожашты:

Аксак болуп барганда,
Кууп кармап алыңыз.
Аксак эчки болбосом,
Айткандан танып жоголсом,
Арам өлсүн жаныбыз.
Ушул сөздөн кайтканда,
Төбөсү бийик көк урсун,
Төшү жалпак жер урсун.
Аксак болуп барганда,
Кууп кармап албастан,
Мылтыгың ала жүгүрсөң,

Биринчи кудай сени урсун¹» деп Сур эчки Кожожашты каргайт. Сур эчкинин каргышы тийип, Кожожаш аскада калып өлөт.

Жеңижок Көксулууну жубайлыкка алганда Көксулуунун мурунку кайненеси «ылайым көшөгөң көгөрбөй, этегиң кайнабасын» деп каргаган экен. Ушул каргыштанбы же башка себептер мененби Көксулуу менен Жеңижок бир да бала көрбөй өтүп кетишкен.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде Жекшенкулдун аялы Толгонайды «өлүгүндү көрөйүн, как баш» деп каргайт². «Как баш» деген жалгыз болуп, эч кимиси жок кал деген эмеспи. Ушул каргыштанбы, Толгонай Алимандын никесиз баласы Жанболотту бооруна кыскан бойдон жалгыз калат.

Турар Кожомбердиевдин ыр саптарында да каргыш сөздөр кездешет:

О канкор, окко учсун менчилеп жалгыз балаң,
Тыптыйпыл өрттөнсүн элиң, калааң.
Жериңе эч нерсе өспөй,
Караган, тикенек өссүн жалаң.
О канкор, кара мышык араласын,
Досторуңдун ортосун.
Кескелдирик уя кылсын,
Жүрөгүңдүн толтосун.
О кудай! Канкор эч качан
Жакшылык көрбөсүн.

Бул ыр да, каргыш сөздөрүнүн жардамы менен жазылган.

Кыргыз элиндеги эң жаман каргыштардын бири - «тукумуң соол» деген каргыш. Бул «тукумуң мындан ары уланбай, артыңдан туяк калбасын» деген маанини берет. Өлүм-житимдерге байланышкан бир нече каргыш сөздөрдүн тарыхый маанисине токтолуп кетсек.

«Көрүндө өкүргүр» деген каргыш сөз - кыргыз элинин катуу каргышы. Ал адамдарга зулумдук кылган, катуу жабыр тарттырган митаамдарга карата айтылат. Теги мындай: ыймансыз, чоң күнөөлүү, адамга жакшылык кылбаган адамдар өлгөндө аны көргө коюп, эл кырк кадам кеткенде азап периштелери суракка алып, күзү менен өкүртүп сабайт

³ Курманбек. Сейитбек. Бишкек: Шам басмасы., 1998. 168 бет.

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. том 1. Бишкек. Кыргызстан «Сорос» фонду., 1999. 309 бет.

² Айтматов Ч. «Саманчынын жолу» повести.

окшойт. Ошондо адам өкүрүп бакырат. Анын ушул бакырганы жол боюнда өтүп бараткан адамдарга угулушу ажеп эмес. Бул сөз мына ушундан чыккан болуш керек. Эми жогорку кептин чыныгы маанисине токтоло турган болсок, кээ бир адамдарды «өлдү» деп көргө коёт. Ислам дининде көрдү кең казат жана ичинде жетишерлик аба болот. Адам уйкусунан ойгонуп башын көтөрсө, көрдө жаткан болот. Ошондо айкырыкты салат. Адатта, мусулмандын көрүстөнү жол боюнда болгондуктан өтүп бараткандар үндү даана угушат. Уккандар «көрүндө өкүрүп аткан экен» деп түшүнүшөт. Көр ичиндеги аба түгөнгөндө киши такыр көз жумат.

Мен кыргызмын, мен да көрүндө өкүргөн Осмондун айдоосунан келгенмин.

Калык Акиев

Көрүндөн таш чыккыр. «Тирүү кезде гана эмес, өлгөндө да көрүндөн таш чыгып, көр казган адамдарды жапаа чектирип, каргыш айттыргыр» деген мааниде. Кыргыз элинин ишениминде өлгөн адамдын көрүн казганда какыраган таш чыгуу жаман жөрөлгө катары саналган. Казганда упадай жумшак топурак чыкса, аны жакшылыкка жоруган. Дегеле жоромолду чындай койгондо да, көр казылган жайдын топурагы саргыч келип, казуу оңой болгону жакшы. Эгер көр казылган жерден какыраган кум аралаш таш чыкса, биринчиден, казуу да кыйын, экинчиден, көрдүн төбөсү түшүп да калышы мүмкүн. Көрдү улам которуп казган эмес. Мына ошентип көрдөн таш чыгуу каргыш сөзгө айланган.

-Кайран тору кашканын кадырын билбеген бир ит ууру алган экен. Тишиңе таш тийгир, эт үчүн союп жиберген экен. -Көрүндөн гана таш чыккыр ким гана болду экен а!- деп койду Мадыл.

Т.Касымбеков.

Кепиниңди жегир. «Калпычы, жандими, алдамчы» деген каргыш маанисинде көп колдонулат.

Кепин - арабдын сөзү, өлүккө ороло турган ак даке, же болбосо өлүктүн акыркы кийими¹. Орто Азияда жашаган мусулман элдердин бардыгында «кээ бир өлүк өз кепинин жейт» деген имиш бар. Ал мындай учурда боло тургандыгын айтат: адам өлгөндөн кийин анын артынан жакын туугандарынан бир-эки киши кайтыш болсо, мурунку өлгөн адамдын көрүн ачып, өлүктү карайт экен. Эгер өлүк кепинин жеп алган болсо, өлүктү өйдө көтөрүп, астынан күрөк менен топурагынын бир катарын алып, өлүктү үстөмөнүнөн жаткырып казык кагып салат имиш. Мына ошондон кийин өлүм токтолот экен. Албетте, бул - анчейин гана адам ишенгис жомок, бирок илгерки замандан бери жасалып келген ырым. Кыргыз элинде бул ырым башкача иштелет. Жогоркудай үйүрү суук ырым кыргызда каргыш маанисин алган. Ошону менен катар «калпычы, алдамчы, жандими» маанисине да өтөт. Бул сөздү «Кедейкан» эпосунан кезиктирүүгө болот:

Келем деп коюп кечигип,
Кепинимди жебейин.
Калп айтчу болсом бул сөздү,
кайтарып кордук көрөйүн.

«Кедейкан»

Калык: Элдин баарын күлдүрүп,

Элчи булбул Токтогул.

Токтогул:Энтеңдеген жубарымек,

Ээр салайын токтогун.

Токтогул

Жогорудагы ыр сабында «жубарымек» сөзү - көбүнчө балдарга, жаштарга карата айтылуучу каргыш сөз. Бул сөз айкалыштарынын ичиндеги «жубарымек» кыргыздын

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек, 1995.

бардыгына эле бирдей түшүнүктүү эмес. Көбүнчө бул каргыш сөзү түштүктө, Таласта кеңири таралган.

«Жубармек»- фарсы сөзү. Тажик, өзбек эли аркылуу кыргыздарга кирген. Фарсы тилинде эки сөздөн түзүлгөн: «жубан» - жаш, «марк»¹- өл деген мааниси билдирет.

«Көзүңө ныл жабылгыр» деген каргыш сөзү - «сокур болуп калгыр, көзүңүн карегин чел жаап, көрбөй калгыр» деген маанидеги каргыш. Бул каргыштын ичиндеги «ныл, ыл» байыркы түрк, монгол сөзү. Азыркы адабий тилибизде өтө сейрек учурайт. «Ныл» - көздүн карегин каптаган көк чел. Өзбек тилинде көк боек, көк түс. Кыргыз эл адабиятында

Ак жыгачты жошолоп,
Ныл кылбасам өлөйүн.
Ууктарың нылдаган,

Канча түрдүү сырдаган деген эл ырлары жолугат. Жогорку келтирилген мисалда «ныл» кандай түс экендиги так эмес. Демек, «ныл» деген сөздүн мааниси өзгөргөн.

Кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган айрым бир каргыш, жаман, кемсинткен сөздөргө токтолсок:

«Аззил»-шайтан, «карып»-гариб.

«Батпак»-бетпак, бетсиз, «бейтамиз»-бети жок.

«Бейбезат»-пайдасыз, «тамрах»-эч нерсени билбеген, «гандасаң»-жамансың, «ифлас»-ыплас, «такабир»-текебир ж.б.у.с. сөздөр бар.

Биз көптөгөн каргыш сөздөрүнүн түпкү маанисин карап чыктык. Эч биринен адамды жакшы жакка тарбиялай турган ойду алууга болбойт. Демек, «каргыш» сөздөрүнүн пайдасы, күнүмдүк турмушубузда муктаждык жок.

«Пенденин оозундагы сөз, периштенин кулагында» деп айтылгандай, биздин айткан ар бир сөзүбүзгө периштелер бата кылышат. Биз жаман сөз айтып, өзүбүзгө гана зыян келтирип алышыбыз мүмкүн. Батанын күчү сыяктуу эле каргыштын да кандайдыр бир деңгээлде магиялык күчү бар. Биз билип же билбей туруп туура эмес сөздөрдү колдонуу аркылуу маңдайыбыздагы адамга оң же терс энергия жолдоп жатабыз. Муну билүү зарыл. Каргоо жана сөгүнүү эч качан жакшы натыйжа бербеси ыйык «Куран» китебинде да айтылат. (Аньом сүрөөсү, 32-аят). Демек, каргыш айтуу негативдүү энергияны жиберип, башканын иштешине тоскоолдук кылат. Ошондуктан баарыңарды жакшы сөз сүйлөп, жакшы ниет кылып, жаман, каргыш сөздөрдөн алыс болууга чакырып кетер элек.

Колонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Саманчынын жолу
2. Жусупов К. Кыргыздар.-Бишкек.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996.
3. Курманбек эпосу.-Фрунзе,1970.
4. Курманбек.Сейитбек. -Бишкек.: «Шам» басмасы.,1998.
5. Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек.,1995.
6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Том 1. - Бишкек. «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
7. Молдо Нияз. Санат диграстары.-Бишкек, 1993.
8. «Семетей» эпосу (Жусуп Мамай варианты).
9. Терминдердин сөздүгү.- Бишкек, 1993.

* * *

УДК 81

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек.,1995.

Образование заимствованных слов агглютинативным путем

Карымбаева К.Е., Жакыпбаева Б.А. – ЖАГУ

Агглютинация (от лат. - приклеивание) означает образование грамматических форм и производных слов путем последовательного присоединения к корню или основе слова грамматически однозначных аффиксов, при котором границы морфов остаются отчетливыми, без изменений. Агглютинация выявляется при образовании слов путем использования аффиксов, чаще всего суффиксов. В принципе, явление агглютинации, т.е. автоматического, без изменения, присоединения словообразующего суффикса к морфу производящего слова, для русского языка нехарактерно.

Но в современном русском языке она стала нарушаться, и в определенных позициях при словообразовании чередование исчезает. Так происходит агглютинация, т.е. автоматическое присоединение словообразующего элемента, без смены фонем.

Ослабление чередования на стыке морфем особенно заметно при образовании производных от топонимов, от заимствованных слов, от названий ряда учреждений, от аббревиатур. Ср.: шпага — шпажист, но штанга — штангист (суффикс лица -ист присоединяется к основе без изменения ее конечной фонемы).

Следовательно, первое следствие агглютинации — затухание чередования на стыке морфем. Пример: Таганрог — таганрожский — таганрогский; таганрожцы — таганрогцы; казах — казахский — казахский; калмык — калмыцкий — калмыкский; Оренбург — оренбургский — оренбургский; оренбуржцы — оренбургцы; петербургский — петербургский; петербуржцы — петербургцы.

Как видим, процесс идет противоречиво, сложно, однако направление его очевидно. Следствием агглютинации можно считать и рост интерфиксации — появление внутреннего суффикса-интерфикса, который помогает «развести» несочетающиеся или неудобно сочетающиеся фонемы на стыке морфем. Например, слова с суффиксом -анин (-ане) приобретают наращение -ч- (-чанин). Комплекс -чанин (-чане) все более становится универсальным при обозначении лица (лиц), по принадлежности к нации, народу; по отнесенности к городу, местности проживания: Торопец — торопчане, Гремиха — гремихчане, Бежецк — бежечане (ср.: англичане, датчане). При наличии чередования интерфикс не требуется: волжане (формы волгане и волгчане отсутствуют).

При образовании подобных наименований часто возникают практические трудности, так как производящее слово-наименование имеет «нестандартную» форму. Например, наименования на -ня (типа Капотня). Как образовать наименование жителей — капотняне или капотчане.

В качестве интерфикса часто употребляется -ов(ский). Класс слов типа стариковский в настоящее время растет: битниковский, летчиковский.

В современном языке формы могут различаться в зависимости от мотивирующего слова: Дарвинский — от Дарвин (город); Дарвиновский — Дарвин (фамилия). Форма на -овский может конкурировать с другими, особенно если исходное слово оказывается «трудным» для образования прилагательного. Например, название города Опочка (Псковская обл.) образует прилагательные опочкий (очень старый вариант), опочецкий и опочковский. В Словаре прилагательных от географических названий (сост. Е.А. Левашов. — М., 1986) отдается предпочтение форме опочецкий, хотя даже во времена А. Пушкина уже была форма опочковский. Ср. примеры: Я остановился в опочецкой гостинице (К. Паустовский); Надзор этот [над Пушкиным] был поручен Пецурову, тогдашнему

предводителю дворянства Опочковского уезда (И. Пущин. Записки о Пушкине). А в одном из выступлений Д.С. Лихачева была употреблена форма «Опочининская библиотека».

Интерфикс -ов используется и с суффиксом -ец в названиях жителей городов, например, большие трудности возникают при образовании подобных наименований от названия города Санкт-Петербург: санктпетербурговец или санктпетербуржец. Для названия жительницы этого города разброс форм еще больший: санктпетербурженка, санктпетербуржица, санктпетербуржка. В.И. Лопатин в «Орфографическом словаре» (1999) дает формы: санктпетербуржцы, санктпетербуржец. А от слова «Петербург» — петербуржанка и петербурженка и далее: петербуржка, петербуржцы.

В просторечии используется дополнительно еще один интерфикс -ш, он употребляется с суффиксами -н (у прилагательных) и -ник (у существительных): МГУ — эмгеушник, СНГ — эсенгешник, ГАИ — гаишник, КГБ — кагебешник; соответственно — эмгеушный, эсенгешный, гаишный, кагебешный.

Следствием агглютинации можно считать в ряде случаев наложение морфем, в результате имеем опрощение морфем. Это происходит, когда совпадают конечные части производящей основы и присоединяемый суффикс: Челябинск — челябинский [ск + ский]; Динамо — динамовский, динамовец [о + ов, о + овец], сельпо — сельповский [о + овский].

Процессы агглютинации и их следствия оказались достаточно плодотворными для русского языка. Их активизация объясняется тем, что словообразовательная система унифицируется, а словообразовательные связи становятся более прозрачными (снятие чередования сохраняет исходный фонемный состав слова).

Современное состояние русского языка характеризуется необычайно активными процессами заимствования обширных пластов лексики, относящихся к различным областям нашей жизни: экономике, политике, спорту, искусству и т.д. Порой заимствуются целые лексические ряды, оформленные однотипно (например, гамбургер, чисбургер, копбургер; йогурт, фругурт, апигурт, эмигурт; клипмейкер, имиджмейкер, ньюсмейкер, хитмейкер, плеймейкер).

На первой, начальной стадии иноязычные элементы выделяются лишь как регулярно повторяющиеся отрезки в ряде слов. Например, русским языком в последнее время заимствуется большой поток английских слов с суффиксом -инг- (кастинг, боулинг, лизинг и т.д.). Однако на русской почве этот отрезок еще не сформировался как полноценный суффикс, так как слова, в которых он выделяется, лишены словообразовательной структуры; в русском языке отсутствует производящая основа, на базе которой образовано данное слово, что является необходимым условием становления структурного элемента как самостоятельной морфемы. В лингвистической литературе слова со структурным элементом -инг- квалифицируются как «слова с инговым элементом».

На втором этапе иноязычный структурный элемент уже начинает формироваться как самостоятельная морфема в русском языке, так как слова, включающие данный компонент, уже четко осознаются в языке с точки зрения их состава, структуры. Они еще не получили широкого распространения в русском языке, но тем не менее уже сформировалось их словообразовательное значение, выделяется и четко осознается в русском языке производящая база. Кроме этого, они начинают в определенной степени развивать свою словообразовательную активность, что считается важным фактором усвоения иноязычных морфем заимствующим языком. Например, суффикс -аж- в словаре Т.Ф. Ефремовой характеризуется как «достаточно регулярная, но непродуктивная словообразовательная единица, которая выделяется в именах существительных мужского рода, которые обозначают действие, названное мотивирующим глаголом, как процесс» (дубляж, зондаж, инструктаж, массаж, монтаж, пилотаж, саботаж, фиксаж).

Четкую структурную выделимость и значение получил и иноязычный элемент - мейкер- (плеймейкер (в футболе), ньюсмейкер, хитмейкер, клипмейкер, имиджмейкер), хотя в ряде слов в русском языке отсутствует производящая база для создания производного слова (плеймейкер, ньюсмейкер).

Структурный элемент -гейт- уже начинает утверждаться в русском языке как самостоятельная морфема - суффикс, поскольку имеет структурную выделимость и четко оформленное значение "скандал, связанный с каким-либо лицом или государством" (Уотергейт, ирангейт, Кремлегейт, Кучмагейт, Моникагейт, Путингейт, Панамагейт).

В русском языке довольно часто и легко образуются новые слова со структурным элементом -мания-, имеющим значение "чрезмерное почитание кого-либо или чего-либо или приверженность к кому-либо, чему-либо" (битломания, курникомания, спайсогерломания, шпиономания, покемономания, горбомания, леонардомания, евромания).

Третий этап характеризуется дальнейшим функционированием иноязычной морфемы в русском языке. На этом этапе морфема является многозначной. В качестве иллюстрации можно привести иноязычный суффикс -ант-, который в русском языке функционирует в нескольких значениях: 1) лицо по производимому действию или по роду деятельности (адресант, диверсант, квартирант, симулянт); 2) лицо по объекту занятий или владения (дипломант, диссертант, музыкант, фабрикант); 3) лицо - объект действия (арестант); 4) лицо - участник совместного действия (дуэлянт, конкурсант, концертант, экскурсант); 5) лицо по отношению к месту работы или учебы (курсант, лаборант); 6) лицо - член коллектива (оркестрант, сектант); 7) лицо по отношению к тому, кем оно готовится стать (докторант, магистрант). Но сфера действия таких морфем ограничивается пока только иноязычными основами (за исключением единичных случаев окказионального характера - содержант).

Четвертая ступень освоения иноязычных структурных элементов характеризуется определенной словообразовательной активностью иноязычных морфем в русском языке, когда становятся возможными единичные образования на почве русского языка с участием русских производящих основ, нередко окказионального характера. Так, элемент -дром- присоединяясь к иноязычным основам (велодром, танкодром, космодром), начал проявлять свою активность и на русской почве (смеходром, стиходром, скачкодром, скалодром). Также иноязычный суффикс -бельн-/-абельн-/-ибельн- присоединяется преимущественно к иноязычным основам (комфортабельный, контактабельный, презентабельный, рентабельный, транспортабельный, диссертательный), однако в последнее время сфера действия данного структурного элемента расширилась: возник ряд производных слов на базе русских глагольных основ (решабельный, смотрибельный, промокабельный, рисовабельный, читабельный). Так же "ведут себя" и некоторые другие иноязычные морфемы: -фоб- (урбанофоб - женофоб, человекофоб); -фил- (англофил, неофил, русофил, славянофил).

На пятой стадии иноязычный структурный элемент уже прочно завоевывает свои позиции в системе русского языка. Это полноценная морфема, которая четко выделяется в русском языке как структурный элемент слова, имеет вполне определенное значение и функционирует в языке как продуктивный словообразующий формант, образуя новые слова и на базе русских основ. Прежде всего это относится к некоторым приставкам, поскольку именно приставкам присуща способность легко присоединяться к различным основам, не вызывая каких-либо изменений. Так, приставка анти- считается в русском языке регулярной и продуктивной морфемой, она образует новые слова как с иноязычными, так и с русскими основами со значением противоположности, противодействия или враждебности тому, что названо мотивирующим словом

(антитеррор, антигуманный, антивирус - антивещество, антиискусство, антиток). То же самое можно сказать и о приставке супер- (суперэффективный, суперэластичный, супернегативный, суперрепортаж, супераншлаг, суперкомпьютер, суперновый, супермощный, супержвачка, супермама, супербомба, суперличность, супергерой). Особенно активизировалось действие этой приставки в русском языке в связи с развитием рекламы: Супержевачка по суперцене. Еврохит сезона - это "Крокус" (обувная марка). Суперобложка супермодного журнала - место для вашей рекламы. Суперминимаркет "Вета" - это находка для Вас!

Таким образом, процесс усвоения иноязычных структурных элементов в русском языке - процесс длительный и многоступенчатый. Ему способствует целый ряд лингвистических факторов: 1) наличие "пустой ячейки" для выражения определенного значения (в качестве примера можно привести морфемы -дром- со значением "площадка для проведения соревнований или испытаний", -гейт- со значением "скандал, связанный с каким-либо государством или лицом" и т.д.); 2) необходимость синонимичного выражения определенных отношений (ср., например, суффиксы со значением отвлеченного действия -ни]-, -н(я), -б (а) и -инг-, приставки со значением противоположности, противодействия противо- и анти- и т.д.); 3) наличие ряда однокоренных слов как основы для формирования у заимствованного слова словообразовательной структуры; 4) развитие словообразовательной активности иноязычного элемента с участием как иноязычных, так и русских производящих основ; 5) развитие многозначности иноязычных морфем в русском языке как результат их высокой словообразовательной продуктивности.

Список использованной литературы

1. Бельчиков Ю.А. Контаминация // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990.
2. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке. - М., 1997.
3. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека. - М.: Просвещение, 2000.
4. Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 80-х годов /Под ред. Е. А. Левашова. - СПб., 1997.
5. Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения /Под ред. Г. Н. Складневской. - СПб., 1998.
6. Учусь различать слова и их значения. - М.: Дрофа, 2003.

* * *

УДК 81

Применение учащимися лингвистических словарей на уроках русского языка

Карымбаева К.Е., Раманкулов Ш.М. – ЖАГУ

В методических комментариях к своему «Словарику синонимов и антонимов» М.Р. Львов отметил: «Если учитель и учащиеся имеют возможность постоянно использовать и другие словари - орфографические, толковые, орфоэпические, этимологические, то лексический фрагмент урока русского языка может стать постоянным, ежеурочным. За последние 3-4 десятилетия учебная лексикография получила значительное развитие и внедрение в школьную практику».

В ближайшее время лексический фрагмент урока русского языка со словарями должен стать обязательным в любом классе, а работа с разными типами словарей должна

превратиться в необходимость. С учетом этой задачи все авторские программы в числе обязательных умений и навыков по русскому языку указывают работу со словарями, а справочные аппараты учебников включают самые разные типы вспомогательных словариков. В большинстве учебников предлагаются упражнения, в которых есть задания для работы со словарями.

I. Элементарные умения, базовые для умения пользоваться словарями:

1. Пользоваться вспомогательными словарями учебников.
2. Внимательно вчитываться в текст вступительной статьи.
3. Определять единицу описания по названию словаря.
4. Работать с алфавитным словоуказателем.
5. Составлять и запоминать план структуры словаря.
6. Составлять и запоминать план структуры словарной статьи.
7. Работать с условными знаками, символами, условными сокращениями.
8. Использовать при работе со словарями чтение-просмотр и чтение-поиск.

II. Умения более сложного характера, базовые для умения пользоваться словарями:

1. Использовать при работе со словарями разные виды избирательного чтения.
2. Знать структурные элементы словаря.
3. Знать различные типы словарей.
4. Уметь сравнивать словари одного типа, находить сходство и отличия.
5. Пользоваться планами обобщенного характера в работе с разными словарями, в соответствии с ними готовить рассказ о словаре.

6. Овладеть умением работать с орфографическим словарем при организации самоконтроля и взаимопроверки творческой работы по развитию речи (изложения, сочинения).

7. Уметь работать с несколькими словарями в связи с редактированием текстов творческих работ по развитию речи (изложений, сочинений).

III. Овладение умениями, обладающими свойствами широкого переноса:

1. Самостоятельно составить представление о структуре словаря.
2. Самостоятельно составить представление о каждом структурном элементе словаря.
3. Самостоятельно составить представление о структуре словарной статьи.
4. Самостоятельно составить представление об особенностях нового словаря.
5. Самостоятельно составить план обобщенного характера (алгоритмическое предписание) для использования вновь вводимых в учебный процесс лингвистических словарей.

6. Переносить умения пользоваться словарями русского языка на самостоятельную работу с энциклопедическими словарями по другим предметам.

7. Применять умение пользоваться словарями в работе по самообразованию.

Эффективным средством в организации работы по развитию обобщенных учебных умений, к которым относится и умение пользоваться словарями, являются обобщенные планы деятельности. Они, как подтверждают исследования, позволяют учителю осуществлять самоконтроль за полнотой и логикой изложения соответствующего учебного материала и более объективный, целенаправленный контроль за усвоением знаний учащихся.

Такими планами в ходе развития умения пользоваться словарями являются следующие:

Что надо знать о словаре?

1. Название словаря.
2. Автор, редактор словаря.
3. Издательство и год издания.

4. К какому типу относится словарь.

5. Каково назначение словаря (единица описания).

6. Расположение слов в словаре: алфавитное, гнездовое или тематическое.

7. Структура словаря:

а) особенности вступительной статьи;

б) приложения;

в) особенности справочного аппарата.

8. Объем словника.

9. Как знакомиться с неизвестным или новым словарем (справочником).

Что надо знать о словарях?

1. Типы словарей.

2. Словари объяснительные (пояснительные) или словари-репертуары (словари-указатели).

3. Назначение и особенности универсальных словарей.

4. Назначение и особенности вспомогательных словарей.

5. Назначение и особенности лексикографических пособий для начальной школы.

Что надо знать о словоуказателе словаря?

I. Назначение указателя.

II. Устройство указателя.

1. Представление заголовочных слов после основного корпуса словаря:

а) алфавитное;

б) предметное (тематическое).

2. Представление слов, вошедших в словарные статьи:

а) алфавитное;

б) предметное (тематическое).

3. Фиксация определенных лексико-семантических групп слов.

III. Словоуказатель перед разделом.

IV. Словоуказатель на развороте страниц.

Что надо знать о словарной статье словаря (лексикографического пособия)?

1. Заголовок словарной статьи:

а) слово или его часть;

б) цепочки слов;

в) фразарий.

2. Главная часть словарной статьи.

3. Дополнительные сведения словарной статьи:

а) грамматическая характеристика;

б) грамматические формы;

в) произносительная норма;

г) этимология.

4. Иллюстрации употребления в речи заголовочной единицы (единицы описания):

а) цитаты из литературных источников;

б) авторские из речения.

5. Структура словарной статьи.

6. Особенности словарной статьи.

Что надо знать об особенном языке словаря (лексикографического пособия)?

1. Какие способы толкования (объяснения) приняты в словаре (лексикографическом пособии).

2. Грамматические и стилистические пометы.

3. Условные обозначения и сокращения.

4. Знаки и символы.

5. Способы обозначения многозначных слов.

6. Способы обозначения омонимов.

7. Способы обозначения фразеологизмов.

8. Преемственность и перспективность в освоении метаязыка словарей (лексикографических пособий) определенных типов.

По мере овладения умением пользоваться словарями актуальной работой становится составление с учениками памяток «Как работать с "Орфографическим словариком"» и «Как работать со "Словариком синонимов"». Это помогает в организации работы по редактированию и самопроверке сочинений и изложений.

Памятки составляются на основе работы со следующими текстами.

«Орфографический словарик» и работа с ним».

Чтобы выяснить, какие слова и орфограммы поможет проверить и правильно записать ваш «Орфографический словарик», обратитесь к введению. Оно называется «Как пользоваться орфографическим словариком» или начинается обращением «Дорогой друг!». Основной текст «Орфографического словарика» - это слова от «А» до «Я». Как правило, в орфографических словариках имеются приложения: списки мужских и женских имен, названия месяцев, дней недели, городов, имена числительные; важнейшие правила правописания корней, приставок, окончаний основных частей речи.

Орфографический словарик предупредит от ошибочного написания и произношения многих иноязычных слов. Слова в орфографическом словарике, как и в толковом, даны в форме и расположены по алфавиту. Нельзя сразу сказать, где искать слово. В «ошибкоопасном месте» чаще всего две или три буквы «спорят» за право писаться в слове, например: в(а/о)рона, б(а/о)рдюр. Это потому, что в русском языке в ударном слоге может появляться любой звук, а в безударных звукам [о] и [э] появляться запрещено. Нельзя писать на слух и ударные гласные звуки после, согласных звуков, например: щёлочь и трущоба, шёлк и шок произносятся одинаково, а пишутся с разными буквами.

Итак, при работе с «Орфографическим словариком» действуют следующим образом:

1. Сначала определяют, какие буквы пишутся.

2. Смотрят, какая из этих букв в алфавите стоит первой, а какая - второй.

3. Ведут поиск слова сначала с первой буквой, а затем со второй (если с первой буквой слова нет).

4. Узнают, какая буква «победила» в споре за право писаться в слове.

Чтобы запомнить, как пишется слово, действуют так:

1. Читают слово орфографически (как оно записано).

2. Диктуют его себе орфографически по слогам и записывают.

3. Подчеркивают орфограмму(ы) в записанном слове.

4. Сравнивают свою запись с тем, как это слово записано в словаре.

5. Если находят ошибку(и), исправляют.

Работа со «Словариком синонимов».

Синонимические словари обогащают язык, а значит и мысль. Синонимы выполняют в речи три важные задачи: замещения, уточнения, оценивания.

При помощи замещения мы избегаем однообразия речи.

С помощью синонимов уточняем действия, признаки, вносим дополнительные смысловые оттенки.

Используя синонимы, выражаем свое отношение к происходящему, оцениваем ситуацию, себя и собеседников.

Обогащают нашу речь синонимами литературные высокохудожественные произведения и словари.

Работа с синонимическими словарями должна активизироваться при подготовке к написанию сочинения.

Определив тему и главную мысль сочинения, можно приступать к подготовительной работе. Она складывается из двух этапов:

1. Составление плана.

2. Языковая подготовка:

а) определение важных, ключевых, опорных слов к ответам на вопросы плана;

б) подбор тематических групп слов, соответствующих ключевым словам;

в) определение и проверка орфограмм в ключевых словах и тематических группах слов с помощью орфографического словаря;

г) определение с помощью словаря синонимов к опорным словам, а также подбор синонимов к словам основных тематических групп.

Использованная литература:

1. Баханьков А. Е., Гайдукевич И. М., Шуба П. П. Толковый словарь русского языка для средней школы. -Минск, 1975.
2. Габучан К. В. Учебный толковый словарь русского языка. -М., 1983.
3. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. - М: Русский язык, 1993.
4. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. - Вена -Краков, 1998.
5. Козырев В. А., Черняк В. Д. Вселенная в алфавитном порядке: Очерки о словарях русского языка. - СПб., 2000.
6. Новый энциклопедический словарь. - М., 2000.

* * *

УДК 82.091

Басни - творческий итог разнообразной литературной деятельности И. А. Крылова

Раманкулов Ш.М., Алиматова Д.А. – ЖАГУ

В марте 1801 года «увенчанный злодей» – Павел I – был убит у себя во дворце. Новый российский самодержец – его сын Александр I, – желая расположить к себе общественное мнение, начал было играть в либерализм, в частности значительно ослабил цензурный гнет. Это дало возможность Крылову возобновить свою литературную деятельность. Но полное возвращение Крылова в литературу, как бы второе его литературное рождение, произошло только в 1806 году. К этому времени Крылов перевел две-три басни из Лафонтена и показал свои переводы поэту И.И. Дмитриеву, пользовавшемуся в то время репутацией крупнейшего баснописца. Дмитриев пришел в совершенный восторг. «Это ваш род, вы нашли его», – сказал он Крылову. Пушкин назвал Крылова во всех отношениях «самым народным нашим поэтом», то есть и самым национальным, и самым популярным. Но самым популярным Крылов сделался именно потому, что до Пушкина он был у русских и самым национальным писателем. В его баснях, говоря словами Белинского, «выразилась сторона духа целого народа», «сторона жизни миллионов». Басенный жанр привлекал к себе Крылова своим широчайшим демократизмом – всеобщей доходчивостью, общедоступностью. Когда кто-то спросил у писателя, почему он создает

только басни. Крылов ответил: «Этот род понятен каждому: его читают и слуги, и дети». Басни – один из древнейших, можно сказать изначальных, видов и форм художественного творчества, своими корнями они уходят в область первобытных представлений, в мир сказочного эпоса о животных. Тесно связана басня и с народными пословицами и поговорками. Все это делает басню особенно близкой к народному творчеству. Басни явились творческим итогом, венцом долгой и разнообразной литературной деятельности Крылова. Он претворил в них и весь свой первоначальный творческий опыт – драматурга, сатирика, лирического поэта. «Басни Крылова, – замечает Белинский, – не просто басни: это повесть, комедия, юмористический очерк, злая сатира – словом, что хотите, только не просто басня». В большом числе своих басен, таких как «Ворона и лисица», «Лягушка и волк», «Синица», «Мартышка и очки», «Прохожие и собаки», «Лжец», «Петух и жемчужной зерно», «Свинья под дубом», Крылов высмеивает зависть, скупость, лживость, хвастовство, лесть, алчность, невежество, эгоизм. Другие его басни дают блестящие образы бытовой сатиры, сатиры на нравы: «Крестьянин в беседе», «Тришкин кафтан», «Демьянова уха» и другие. Наконец, в целом ряде басен Иван Андреевич от сатирического обличения частных пороков поднимается до сатиры политической, социальной: «Волк и мышонок», «Рыбья пляска», «Пестрые овцы». Крылову-баснописцу, как и Крылову-сатирику, присущ глубокий демократизм. В столкновении между «овцами» и «волками», «слабыми» и «сильными», скромными тружениками и нахальными трутнями-тунеядцами, словом, между народом и его угнетателями, – в этом извечном конфликте классового общества, который на все лады, под разными обличиями разыгрывается перед нами в стольких баснях Крылова, он всегда на стороне народа. Он неустанно нападает на всевозможных «воришек» и «воров» народного добра, на всех этих хищников, которые «богаты иль когтем, иль зубком», – тигров, медведей, алчных волков, хитрых лисиц. При этом Крылов недвусмысленно раскрывает басенные псевдонимы, прямо указывая, кто под ними скрывается: неправые судьи, корыстные и продажные чиновники, наглые грабители-вельможи. В подавляющем большинстве сатира крыловских басен носит не отвлеченно-обобщенный характер, а проникнута самой жгучей, животрепещущей злободневностью. Целый ряд басен Крылова представляет собой непосредственный отклик на события общественно-политической жизни, глубоко затрагивавшие его как патриота и гражданина. «Но великий народолюбец Крылов не только рисует в баснях бесправие и угнетение народа, он выражает и свою глубокую веру в народ, свое убеждение, что именно народу принадлежит главная роль в жизни страны. Это самое горячее убеждение Крылова является как бы лейтмотивом его басенного творчества. Все русские писатели и критики, начиная с Пушкина и Белинского, отмечают в баснях Крылова особую «веселую насмешливость» русского ума, «умение чисто по-русски смотреть на вещи и схватывать их смешную сторону в меткой иронии. Крылов придал басенному жанру ярчайшее национальное своеобразие; даже на переводные свои басни он наложил неизгладимый русский отпечаток. «Звери у него мыслят и поступают слишком по-русски, – писал о Крылове Гоголь. – ...Кроме верного звериного сходства, которое у него до того сильно, что не только лисица, медведь, волк, но даже сам горшок поворачивается как живой, они показали в себе еще и русскую природу... Всюду у него Русь и пахнет Русью». Эти отзывы подхватывает и развивает Белинский: «Кто-то и когда-то сказал, что «в баснях у Крылова медведь – русский медведь, курица – русская курица»: слова эти всех насмешили, но в них есть дельное основание, хотя и смешно вырожденное. Дело в том, что в лучших баснях Крылова нет ни медведей, ни лисиц, хотя эти животные, кажется, и действуют в них, но есть люди, и притом русские люди». В высказываниях Гоголя и Белинского метко вскрыта реалистическая природа басенных образов Крылова. Образы зверей в баснях имеют

характер своего рода постоянных масок: лиса всегда знаменует собой хитрость, осел – глупость, волк – алчность, и т.д. Крылов впервые во всей мировой литературе сумел превратить басню в подлинно реалистический жанр. Басни Крылова глубоко народны и по своей форме, по своему художественному материалу – слову, языку. Молодой Пушкин считал Крылова единственным писателем, «коего слог русский». И Крылов действительно первый в русской литературе до Пушкина полностью слил литературный язык с живой народной речью, насытил свои басни народными формами, словами, «крылатыми» народными выражениями, пословицами. Огромное число отдельных мест и выражений из крыловских басен, в свою очередь, стало своего рода пословицами: «А ларчик просто открывался», «А Васька слушает, да ест», «Слона-то я и не приметил» и многие другие. Небывалого мастерства достигает Крылов в художественной обработке своих басен: в лепке образов, в яркой живописности языка, в изумительной изобразительности «вольного» басенного стиха, который под его пером становится необычайно пластичным, способным принимать любую форму. И образцы подобной «истинной живописи» звуков, словом, наконец, самим движением стиха можно найти в каждой крыловской басне. Иван Андреевич Крылов — выдающийся русский писатель-баснописец. В своих произведениях он бичевал лжецов и мерзавцев, крепостников и властолюбцев. Жанр басни им выбран неслучайно. Идти в бой с открытым забралом было невозможно, слишком неравны были силы, поэтому и выбирает Крылов иносказательную форму повествования — эзопов язык. Произведения Ивана Андреевича интересны тематикой, идеей и образным, удивительно доходчивым языком. В своих баснях Крылов обсуждает и решает общечеловеческие вопросы или конкретные события, как, например, в произведении “Волк на псарне”. Басня написана на события 1812 года, когда Наполеон вошел в Москву и стал искать пути заключения мира с Россией. Но русские отказались: ни о каком договоре не могло быть и речи, пока враг оставался на русской земле, в ее “сердце” — Москве. В аллегоричной форме, с достаточной долей сатиры Крылов описывает ситуацию, в которую попал враг:

Волк ночью, думая залезть в овчарню.

Попал на псарню.

Поднялся вдруг весь псарный двор.

Почуя серого так близко забияку.

Псы залились в хлевах и рвутся

Вон на драку;

Псари кричат: “ахти, ребята, вор!”

И вмиг ворота на запор;

В минуту псарня стала адом.

Как это описание напоминает картину, созданную Лермонтовым в стихотворении “Бородино”. Наполеону не удалось победно и легко прошагать по России, как это было сделано им во многих европейских государствах и их столицах. Русские смогли защититься и сохранить боеспособную армию. Ключей от Москвы он так и не дождался, не получилось того триумфа, на который рассчитывал французский полководец. Крылов очень хорошо передает ту ситуацию, в которой оказался Наполеон, заняв пустую Москву:

Мой волк сидит, прижавшись в угол задом

Зубами щелкая и ошетиная шерсть,

Глазами, кажется, хотел бы всех он съесть;

Но, видя то, что тут не перед стадом
И что приходит наконец
Ему расчесться за овец, —
Пустился мой хитрец в переговоры.

В образе седого ловчего Крылов выводит мудрого и опытного главнокомандующего Кутузова, который категоричен и непреклонен.

“Ты сер, а я, приятель, сед,
И волчью вашу я давно натуру знаю;
А потому обычай мой —
С волками иначе не делать мировой,
Как снявши шкуру с них долой”.

И тут же выпустил на Волка гончих стаю.

Оптимистично и победно звучит заключительная фраза басни, Крылов ничуть не сомневается в победе русского оружия. Благодаря щедрому таланту и многосторонности творчества, Крылов стал популярен еще при жизни, сейчас же его слава всемирна и будет расцветать до тех пор, пока звучит богатый язык русского народа. Значение Крылова для русского искусства слова не ограничивается только областью басни. Как Ломоносов, как Пушкин, Крылов оказал глубокое воздействие, сообщил мощный толчок всему движению русской литературы. Басни Крылова явились в русской литературе первыми, говоря словами Пушкина, «истинно народными» и подлинно реалистическими произведениями. Это определяет их исключительно важную роль. От басен Крылова, впитавших и претворивших в себе лучшие достижения русской литературы XVIII века, тянутся прямые нити к таким величайшим созданиям русского художественного реализма, как «Горе от ума», «Евгений Онегин», «Мертвые души». Еще при жизни Крылова Белинский вдохновенно пророчил: «Слава... Крылова все будет расти и пышнее расцветать...». В наши дни слава Крылова вышла далеко за национальные пределы. Крылов звучит не только на русском языке и на языках народов Союза Независимых Государств, но и почти на всех языках мира. Басни Крылова переведены более чем на пятьдесят языков. У Крылова были великие предшественники в мировой басенной литературе, но ни одному из них не удалось внести в свои басни столько подлинно народного духа, сколько внутренней реалистической правдивости! В этом отношении великий русский баснописец Крылов является величайшим баснописцем мира. Своими баснями Крылов вошёл в повседневную речь, в быт русского народа, да и не только русского народа. В самых разных положениях и случаях жизни нам на ум приходят крыловские образы и афоризмы. Однако не только в этом множестве искрящихся остроумием и это неотразимой логикой выражений и метких словечек современное значение великого баснописца. Мы располагаем большим художественным произведением Крылова, рисующим целую панораму общественной жизни в самых разнообразных её проявлениях. В 1809 году вышла книжка «Басни Ивана Крылова», спустя два года – ещё одна, в 1815 году появился сборник его басен уже в трех частях. Четвертая книга басен издана в 1816 году, через год – пятая часть. Хотя большинство басен уже печаталось по отдельности в журналах, ни одна из книг не лишена прелести новизны. Произведения замечательного русского баснописца И. А. Крылова имеют всемирную известность. Восхищение и широкий интерес вызывали басни в XIX веке, не теряют они своей актуальности и сейчас. Что же является причиной такой удивительной живучести этих коротких стихотворных историй? Гоголь не зря

называл басни Крылова «книгой мудрости самого народа», ведь в них отразились те человеческие качества, которые сами люди воспринимают как пороки и недостатки и всеми способами стараются искоренить. Звери и вещи, говорящие понятным нам языком, обладающие характерами, которые мы с легкостью можем заметить у наших знакомых и окружающих, помогают нам критически взглянуть на самих себя, стать честнее, добрее, трудолюбивее. Однако зло всегда очень живуче, поэтому и сегодня мы смеется над лицемерием, скупостью, тунеядством, изворотливостью, глупостью, мастерски показанными автором в своих произведениях еще 150—200 лет назад. Вторая причина «долгожительств» басен — меткий, точный и яркий язык поэта. Вот почему запоминаются его произведения безо всякого труда, вот почему многие строки из басен Крылова стали афоризмами, которые мы и сегодня используем в повседневной жизни. Произведения великого русского баснописца Ивана Андреевича Крылова знакомы нам с самого детства. Он писал замечательные короткие рассказы поучительного характера — басни, в которых осуждал и осмеивал человеческие недостатки. Действующими лицами в баснях выступают животные, предметы, в которых проявляются человеческие качества. Басни Крылова стали широко известны еще при его жизни, но до сих пор пользуются большой популярностью. Потому что темы, затронутые им, и созданные им аллегорические образы и сейчас остаются актуальными. В его баснях воплощаются народные идеалы трудолюбия, благородства, честности, бескорыстия, добра и справедливости.

А. С. Пушкин находил в баснях Крылова отличительные свойства русского народа: «...веселое лукавство ума, насмешливость и живописный способ выражаться». Нужно обладать настоящим талантом, чтобы так ярко и кратко, в двух строках, как это делал Крылов, уметь показать целый характер. Крылов писал так просто, доходчиво, что каждый человек легко запоминает чудесный язык его басен, узнает русский характер в героях. В своих произведениях Крылов, отстаивая идеалы добра и справедливости, бескорыстия и трудолюбия, едко высмеивает хитрость, лень, глупость, упрямство, трусость. Например, в баснях «Квартет», «Лебедь, Щука и Рак» он критикует отсутствие элементарных умений и согласия, без которых нельзя достичь хороших результатов. А «Волк и Ягненок» — злая сатира, в которой автор критикует безнравственность, деспотизм и произвол властей: «У сильного всегда бессильный виноват». Особое место в творчестве Крылова занимают басни, написанные во время Отечественной войны 1812 года: «Кот и Повар», «Волк на псарне», «Обоз», «Ворона и Курица». В них воплотились патриотический дух народа, мысли и чувства самого автора в час грозных испытаний. В героях басни «Волк на псарне» мы узнаем русский народ, поднявшийся на войну с Наполеоном, самого Наполеона в образе Волка и мудрого русского полководца Кутузова в образе Ловчего. Огромный успех и популярность басен И. А. Крылова можно объяснить тем, что автор представил в своих произведениях всю русскую жизнь и оценил ее с точки зрения простого народа. В своих баснях Крылов откликался на события современной ему жизни, но они не теряют своей актуальности, потому что настоящие, поэтически сильные слова и правдивые образы навечно становятся достоянием народа. В языковых средствах, образах Крылов идет от фольклора, но при этом благодаря точности, меткости, простоте многие строки его басен вошли в разговорную русскую речь, стали пословицами и поговорками, зажили своей собственной жизнью: «А Васька слушает да ест», «А вы, друзья, как не садитесь, все в музыканты не годитесь», «А ларчик просто открывался», «Недаром говорится, что дело мастера боится». Басни И. А. Крылова не стареют. Они и для нас, современных читателей, интересны и полезны

* * *

УДК 81' 362

Англис тилиндеги present indefinite tense менен кыргыз тилиндеги учур чактын окшоштуктары жана айырмачылыктары

Сопукулова А.А. - ЖАМУ

Аннотация

Макалада салыштырма тил илиминин азыркы учурдагы маанилүү проблемалардын бири болгон англис тили менен кыргыз тилинин чак категориясы, анын ичинде, учур чак категориясынын окшоштуктары жана айырмачылыктары берилген.

Тилдерди салыштырма типологиялык аспектиде изилдөө ыкмасы бир топ убакыттан бери кеңири колдонулууда. Анткени дүйнөдөгү көп тилдердин ар түрдүү деңгээлдерин камтыган эмпирикалык мүнөздө топтолгон бай тилдик материалдарды конкреттүү жана тереңирээк салыштырып изилдөө зарылчылыгы айкын. Айрыкча, практикалык жактан бул ыкма чет тилдерин окутууда эне тилдин материалдарын окутулуп жаткан чет тили менен же чет тилиндеги материалдарды эне тили менен паралелдүү салыштырып, айырмачылыктарды жана окшоштуктарды эске алуунун негизинде окутуунун жемиштүүлүгү аныкталат.

Англис тилинин жана кыргыз тилинин чак категориясына жалпы мүнөздөмө

Ар кандай кыймыл-аракет мезгил жана мейкиндик менен өлчөнөт. Ал эми этиш сөздөр кыймыл-аракетти, кыймылдык ал-абалды, кыймылдык көрүнүштү билдиргендиктен мезгил, мейкиндик катыштыгынан сыртта калбайт. Башкача айтканда, кыймыл-аракет кайсыдыр мейкиндик алкагында болуп, кандайдыр убакыт бирдигинде жүзөгө ашат. Мына ошол мейкиндик менен убакыт биз сүйлөп жаткан жерден, биз сүйлөп жаткан учурдан башталат.

Кыймыл-аракеттин аткарылыш жана ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы мезгилдик карым-катнаштарды билдире турган грамматикалык категория этиштин чак категориясы деп аталат.

Чак категориясы этиш сөз түркүмүнүн эң негизги категориясы болуп эсептелет. Этиш сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Себеби жогоруда белгилегендей, этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдирет. Ал эми кыймыл менен ал-абал мезгилсиз, мезгил бирдиксиз ишке ашпайт.

Кыргыз тилинде болуп өткөн, болуп бүткөн кыймыл-аракетти билдирүүчү өткөн чак жана учурда болуп жаткан кыймылды билдирүүчү учур чак, ошондой эле боло турган кыймыл-аракетти билдирүүчү келер чак болуп, 3 негизги чак бар. Түзүлүшү боюнча учур чак экиге бөлүнөт: жөнөкөй учур чак, татаал учур чак. Мисалы: *Жалал-Абад мамлекеттик Университети жогорку окуу жайлардын ичинен биринчи орунда турат. Окуу жайлар билим берүү сапаты боюнча ат салышып келүүдө.*

Ал эми англис тилинде болсо кыймылдын кайсы мейкиндикте, кандайдыр убакыт ичинде болгон, болуп бүткөн, болуп жаткан жана боло турган кыймыл-аракеттерди билдирүүчү 4 чоң топ бар. Алар:

1. Indefinite Tenses - белгисиз чактар.
2. Continuous Tenses - узак чактар.
3. Perfect Tenses - бүткөн чактар.
4. Perfect Continuous Tenses – бүткөн – узак чактар.

Мына ушул 4 чоң топту түзгөн 16 чактын түрү бар.

Англис тилинде этиштин чак категориясы татаал жана көп тармактуу. Кыймыл-аракет качан болгону, болуп жатканы же качан боло тургандыгы аркылуу гана туюнтулбастан, кыймыл-аракеттин бүткөн-бүтпөгөндүгү, кайталанар-кайталанбастыгы, учурда болуп жатабы же жокпу, аткарыла турган кыймылдын узактыгы кандай, мына ушулардын

бардыгы эске алынат. Этиштин суроолору да мезгилдик кырдаалдарга жараша өзгөрүлүп, ар бир чактын өзүнө ылайыкталып түзүлөт.

Мен бул макалам аркылуу англис тилиндеги белгисиз учур чак менен кыргыз тилиндеги учур чакты салыштырып талдоо аспектиси жөнүндө аз да болсо маалымат берүүнү чечтим.

Англис тилиндеги белгисиз учур чак (The Present Indefinite Tense) жогоруда көрсөтүлгөн чоң 4 топтун белгисиз чактар (Indefinite Tenses) тобуна кирет. Башкача айтканда Indefinite Tenseste 4 чак бар:

- 1 The Present Indefinite Tense- белгисиз учур чак.
- 2 The Past Indefinite Tense – белгисиз өткүн чак.
- 3 The Future Indefinite Tense - – белгисиз келер чак.
- 4 The Future Indefinite in the Past Tense – өткөндөгү белгисиз келер чак.

Кыргыз тилиндеги учур чактын табияты жана ички тутумдук

түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери али ачыла элек. Жалпы түркологияда учур-келер чак, учур-өткөн чак деген сыяктуу терминдер аркылуу берилген мисалдар С.А.Давлетов ж.б. жазышкан бир гана грамматиканы эске албаганда, кыргыз тилчилери тарабынан эч бир грамматикада чагылдырыла элек.

Present Indefinite Tense кыргыз тилиндеги учур чак менен мааниси жактан дал келет.

Англис тилиндеги Present Indefinite Tense менен кыргыз тилиндеги учур чактын колдонулушундагы окшош жактары.

1. Англис тилиндеги Present Indefinite Tense менен кыргыз тилиндеги учур чак дайыма болуп туруучу адат болуп калган кыймыл-аракетти көрсөтөт. Мисалы: *They study at the college-алар колледжде окушат.*
2. Убакыт боюнча чектелбестен же болбосо адамын эркине көз каранды болбогон жаратылышта, коомдо болуп туруучу кыймыл-аракетти көрсөтөт. Мисалы: *Water consists of oxygen and hydrogen - Суу кычкылтектен жана суутектен турат.*
3. Биз сүйлөп жаткан кезде гана кыймыл-аракеттин улантылып жатышын көрсөтөт. Ал үчүн англис тилиндеги to see - көрүү, to hear –угуу, to feel- сезүү, to know-билүү, to understand- түшүнүү, to recognize - таануу ж.б. этиштер менен Present Continuoustун (узартылган учур чак) ордуна колдонулат. Мисалы: *I can't recognize them - Мен аларды тааный албай турам.*
4. Ушул учурдагы кыймыл-аракет кандайдыр деңгээлде, келечекте аткарылар касиеттери менен кошо болот. Мындай кырдаалда англис тилинин to go-баруу, to leave-кетуу, to start-жөнөө, to come-келүү, to return-кайтып келүү ж.б. этиштер колдонулат. Мисалы: *Parents start for Bishkek tomorrow - Ата-энем эртең Бишкекке жөнөйт.*

Ал эми кыргыз тилинде жак мүчөлөрдүн таасири астында чакчылдын –a мүчөсү аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Айбек телефон чалса эле ал ага кат жазат.*

Англис тилиндеги Present Indefinite Tense менен кыргыз тилиндеги учур чактын түзүлүшүндөгү айырмачылыктары

1. Present Indefiniteин жай формасы 3-жак жекелик санда негизги этишке –s (es) мүчөсүн жалгоо менен ал эми калган бардык жактарда эч бир өзгөрүүсүз түзүлөт. Мисалы: *I read - Мен окуйм.*

We read – Биз окуйбуз

He reads - Ал окуйт.

They read – Алар окушат

Кыргыз тилинин учур чагы

а) *жат, тур, отур, олтур, жүр* деген сыяктуу жардамчы этиштер аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Ал мени көргөнү күндө келип жатат.*

б) –ууда мүчөсү аркылуу туюнтулат. Мисалы: *Баягы кичинекей кыз азыр университетте билим алууда.*

в) Өткөн чактын –ды (ты) мүчөсү да кээде учур чактын маанилерин билдирет. Мисалы: *Момпосуюн алдырган бала ыйлай баштады.*

2. Present Indefiniteин суроолуу формасы *to do* жардамчы этиши менен түзүлөт. Бирок 3-жак, жекелик санда *does* болуп өзгөрөт. Мисалы:

Do you read – Сен окуйсуңбу?

Do we read – Биз окуйбузбу?

Does he read - Ал окуйбу?

Do they read – Алар окушабы?

Кыргыз тилиндеги учур чактын суроолуу формасы этишке -бы (бу) мүчөсүн жалгоо менен түзүлөт. Мисалы: *Сен бул кинону эки сыйра көргөнсүңбү?*

3. Present Indefiniteин тангыч формасында *to do(does)* жардамчы этиштен кийин *not* бөлүкчөсү коюлат. Мисалы:

I don not read - Мен окубайм.

We do not read – Биз окубайбыз.

He does not read - Ал окубайт.

They do not read – Алар окушпайт.

Кыргыз тилиндеги терс форманын грамматикалык көрсөткүчү жөнөкөй учур чактын –ууда мүчөсүнөн мурда келет. Мисалы: *айттырбоодо, ойнотпоодосуң.*

Чакчыл –а менен жак мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу уюшулган жөнөкөй учур чакта да терс форманын көрсөткүчү түздөн-түз этиш уңгунун өзүнө жалганат. Мисалы: *отурбайт, отурбаймын.*

Татаал учур чакта терс форманын –ба мүчөсү чакчылдарга, башкача айтканда биринчи түгөйгө жалганат. Мисалы: *окубай жатам, окубай жатабыз.*

Өткөн чактын –ган мүчөсү менен айтылган этиштин татаал түрүнө жок деген сөздүн кошулуп айтылышы менен терс форма уюшулуп, анда өткөн чакка караганда учур чак мааниси басымдуулук кылат. Мисалы: *келе жаткан жок, күлүп отурган жокмун ж.б.*

Албетте, кыргыз тили - биздин эне тилибиз. Аны коргоп, сүйүү ар бир кыргыздын милдети, бирок биздин жаштар өз иштерине тың болуп, заманбап жашоодо өздөрүнүн ийгилигин каалашса, чет тилин, айрыкча, замандын талабы болгон англис тилин кошумча өздөштүрүү керек. Чет тилдерин үйрөнүү тил байытууга алып келет. Тилди үйршнүүдө же үйрөтүүдө эне тили менен салыштырылса эффекти жогору болот.

Адабияттар:

1. Сыдыков Ж.К., Акжолова З.П. Лингвистика: Типология, Терминология. - Бишкек, 2007.
2. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. - Москва, 1996.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008.
4. Курманакунунов Б.Н. Англис тилинин грамматикасы. - Жалал-Абад, 2010.
5. <http://www.arch.kyrlibnet.kg/>
6. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. Грамматика английского языка. - Ленинград, 1973.

* * *

УДК: 316.65.

Саясий ойлөмдун тарыхы жана Кыргызстандагы саясат таануунун калыптануусу

Исаков Б.М., Сабилов К.А. – ЖАМУ

Аннотация. Макалада саясий ойломдун тарыхы, Кыргызстандагы саясат таануунун калыптануу өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат.

Саясий ойломдун тарыхы, өнүгүүсү жөнүндө сөз болгондо төмөнкүлөргө токтолуп кетсек болот. Бийлик, мамлекет, саясат жөнүндөгү эң алгачкы элестетүүлөр, түшүнүктөр башаты байыркы дүйнөгө барып такалат. Алар адам баласынын өз жашоосунун маани-маңызын аныктоого, коомдо чогуу жашоонун цивилизациялуу формасын, адилет башкаруу маселелерин издөөгө болгон алгачкы аракеттер болчу. Албетте, бул түшүнүктөр-элестетүүлөр сөздүн толук маанисинде саясий ойлом болгон эмес. Алар көбүрөөк идеалдуу мамлекет, адилет башкаруу боюнча окуулар, акыл-насааттар жана мыйзамга кулак салуучу үлгүлүү жүрүм-турум жөнүндөгү кыялдарга жакын болчу. Бул кыялдар, тилек-максаттар өз кезегинде органикалык түрдө үрп-адаттар, салт-санаалар, диний ишенимдер менен тыгыз чырмалышып кеткен болчу. Ошентсе да, байыркы динчилдердин, философтордун ойлорунда жана көз карашында бүгүнкү күндөгү саясий илимдин жана практиканын өзөгүн түзгөн гениалдуу божомолдор бар болчу. Байыркы Чыгыш цивилизациялары (Байыркы Египет, Вавилон, Индия, Кытай) тарыхындагы бизге жетип келген маалыматтарда үзүндү иретинде мамлекеттик түзүм жана башкаруу искусствосу жөнүндөгү ой жүгүртүүлөр сакталган. Коомдук тартип жөнүндөгү ал мезгилдеги элестетүүлөр, түшүнүктөр боюнча, «бийлик жана мамлекет кудай тарабынан берилген» деген тезистин негизинде түшүндүрүлгөн. Ал доорлордогу көптөгөн массалык жумушчуларды талап кылган жер иштетүүнүн ирригациялык ыкмасы, чоң каналдар казуу, түшүм оруп-жыюудагы мажбурлоону талап кылган иштер башкаруунун деспоттук ыкмасын шарттаган. Ошондуктан болсо керек, байыркы ойчул аалымдардын коом жана анын түзүмү, тартиптери жөнүндөгү ойломдорунда күнүмдүк жашоо шарттарын так аткарууга үндөгөн бекем тартип жөнүндөгү акыл-насааттар көп учурайт. Байыркы Кытай мамлекеттүүлүгү чыгыш деспотиясынын бир түрүндө болгон. Мамлекет башчысы – муракор монарх - бир эле учурда эң жогорку жрец жана бирден-бир жер ээси да болуп эсептелген. Ал муракор бай, мамлекеттик аппаратты түзгөн аристократия катмарына таянуу менен өлкөнү башкарган. Калктын көп бөлүгү укукка ээ эмес болушуп, эркин эмес общинник жана карапайым калк катмарын түзүшкөн. Катмарлар ортосундагы мамиле курч болуп, өлкөдө тез-тез көтөрүлүштөр чыгып, аристократтар төңкөрүш, чыккынчылык уюштуруп турушкан. Мына ушундай социалдык фондо Байыркы Кытайда саясий ойлом калыптанып өнүккөн. Кытайдагы саясий ойлом прагматикалык болуп, турмуштук керектөөлөргө багытталган.

Көптөгөн дүйнө элдери сыяктуу, кыргыз эли тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү алкагында-бирде күчтүү мамлекет болуп, бирде кыйроого учурап, жер которуп көчүүгө мажбур болгон. Кээ бир мезгилдерде башка улуу элдер түзүмүндө калып, эң аягында Ала-Тоону жердеп, бүгүнкү күндө көз каранды эмес Кыргызстанды курууга жетишти. Мына ушундай кыйын кезеңдердин, тарых менен мейкиндиктин алкагында, кыргыз маданияты, саясий ойлом бирде бар болуп өнүгүп, бирде күчтүү өлкөлөрдүн, цивилизациялардын соккусунан запкы жеп кыйрап отурду. Дүйнөлүк элдердин Улуу көчүүсү доорунда, андан кийин түрктөрдүн Батышка карай жылуусунда, монгол жапырыгы мезгилдеринде кыргыз эли бир топ түйшөлдү. Доорлор алмашып, дүйнө элдери менен бирге кыргыздар да «Атаңды өлтүргөнгө эненди алып бер» деген сыяктуу элдик көрөгөч саясий пикирлерди кармануу менен эл болуп сакталып, Кокон хандыгы, падышачылык Россия, Советтик Кыргызстан учурлары мезгилдерин артка таштап, Эгемен Кыргыз Республикасы деңгээлине жетип отурат. Ар заманда ар түрдүү баалуулуктардын,

саясий ойломдун жана дүйнө таанымга болгон көз караштын өзгөрүүсү эң аягында кайсы бир денгээлде жогорулап өсүп, бүгүнкү күндө кыргыз коомчулугу өзүнүн кечээкисине өткөн тарыхына, маданиятына саресеп салып кайрылуу менен аларды окуп үйрөнүп, изилдеп кечээки тарыхтан сабак алып, келечекке туура кадам таштоого далалаттанып турган учуру. Бүгүнкү Эгемен Кыргызстанда саясий окуулар бир топ жакшы жолго коюлду, Саясий ойломдун калыптануусу кыргыздарда өзгөчө деп айтсак болот. Мисалы, «Саясат таануу» (Бишкек, 2004. Б.Солтоноев, А.Акунов, Т.Ожукеева, К.Байболов 17-19 беттер) деп аталган энциклопедиялык сөздүктө айтылгандай, бул өзгөчөлүк беш бөлүк менен аталган:

1. Кыргыз элинин тарыхынын өзгөчөлүгү менен байланышкан, саясий ойлом жетишкендиктери бир нече жолу таптакыр жоголуп кайра түзүлүп отурган. Мисалы, акыркы саясий ойломдун жоголуусу совет бийлигинин орношу менен байланышта болуп, мурунку маданият, саясий ой-пикир жараксыз, ал тургай, коркунучтуу деп табылып, бирдиктүү идеология таңууланган.

2. Кыргыздардын саясий ойлому ХХ кылымдын орто ченине чейин оозеки адабияттын, этикалык жана философиялык ойдун курамдуу бөлүгү болуп келген. Ал мезгилдерде саясий ой-пикир оозеки чыгарманын, фольклордун курамында акындар, манасчылар, ырчы жамакчылар тарабынан айтылса, кийинки мезгилде, тактап айтканда, ХХ кылымдын 60-70 жылдары да адабиятчы, жазуучуларыбыз саясий ойду алып жүрүүчүлөр болушкан. Саясат таануу Кыргызстанда ХХ кылымдын 90-жылдарынан тартып гана өз алдынча бөлүнүп чыкты.

3. Кыргыздардагы саясий ой жеке адамды эмес, жалпылыкты көпчүлүктү жалпы урууну, жалпы элдин эркиндигин даңазалоого арналган.

4. Кыргыздардын саясий ой-пикиринин өзгөчөлүгү миңдеген жылдар бою саясий ойдун учугун улап, майтарылбай келе жаткандыгында.

5. Кыргыздардын жашоо турмушу аларды ар дайым жалпы биримдикке умтулууга мажбурлап келген, ошондуктан чоң жана кенже эпостордо, элдик оозеки чыгармаларда саясий ой, идеялар Ата- Журтту сактоо, коргоо, биригүү маанисинде болуп, маанилүү каражат катары пайдаланылган.

Мына ушундай саясий ойлом кыргыздардагы саясий ой-пикирдин өнүгүүсү биригүү, көз каранды эмес күчтүү мамлекетти куруу багытында өнүккөн.

Саясат таануу илиминин калыптануусу тарыхы үчүн Ж.Баласагындын «Куттуу билими» өзгөчө мааниге ээ. Бийлик, саясат, башкарууну уюштуруу ж.б. көптөгөн саясий маселелерге арналган бул эмгек этикалык, дидактикалык мааниге да ээ жана адамдын жүрүм-турум эрежелерин да талдайт. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жетишип, дүйнөлүк аренага, эл аралык мамилелердин жаңы өз алдынча субъекти катары чыкканына бир топ жыл болду. Жаш өлкөнүн бутуна туруу, дүйнө коомчулугу арасында өз ордун табуу үчүн күрөшүү жылдары өлкө үчүн жемиштүү болду деп айтсак болот. Биздин өлкөнүн геосаясий ээлеген аймагы, этнодемографиялык түзүмү о.э. экономикабыздын өсүү деңгээли бизге өз алдыбызча ички жана тышкы саясат жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берүүдө. Ошентсе да, Кыргызстан бүгүнкү күндө бир катар экономикалык, саясий, рухий багыттарда жаңы маселелерге дуушар болууда. Биздин өлкөнүн жетекчилери тарабынан жарыяланган: «Тоталитаризмден кетүү, демократиялык принциптерге берилгендик» сыяктуу жаңы көз караштар коомчулуктун саясий активдүүлүгүн жаратты. Көп партиялуулук, коомдук уюмдардын көп түрдүүлүгү, альтернативдик, атаандаштык шайлоолор биздин саясий турмушубуздун кадимки көрүнүшү болуп калды. Кыргызстандагы радикалдуу өзгөрүүлөр социалдык-экономикалык саясий түзүмдүн функция аткаруудагы жана принциптерин негиздөөдөгү өткөөл мезгилге ылайык тибинин теориясын иштеп чыгуу зарылчылыгын жаратты. Эски саясий түзүмдүн кыйроосу жана

жаңы саясий түзүмдүн бутуна туруусу, Кыргызстан үчүн, албетте, кыйынга турууда жана көптөгөн аракеттерди, күчтү талап кылууда. Бул процесс 1991-жылы башталып, СССРдин кыйроосу менен тездеди. Советтик түзүмдү өзгөртүүнүн реалдуу кадамы катары 1992-жылдагы баалардын либерализациясы эсептелет. Андан кийинки саясий чечимдер, эгемендүүлүккө карай ташталган кадамдар 1992-93-жылдардагы саясий өзгөрүүлөр, саясий түзүмдүн андан ары өзгөрүүсүн тереңдетти жана КРда жаңы кеңири атайын ыйгарым укуктарга ээ болгон авторитардык типтеги президенттик башкаруу түзүмү пайда болду. Ушуга байланыштуу Кыргызстандагы саясий түзүмдүн трансформациялануусу жана жүргүзүлгөн өзгөрүүлөр, кайра жаралуулардын оптималдуулугу критерийлерин тактоо үчүн, төмөнкү америкалык саясий илимдеги «оптималдуулук критерийлери топтому» сунушталат: саясий түзүмдүн жашоосунун туруктуулугу жана узак мөөнөткө чыдоосу; түзүмдүн адаптацияга (жаны шартка көнүү) чыдамдуулугу, сырткы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө адекваттуу мамиледе болуу мүмкүнчүлүгү, продуктивдүүлүгү; түзүмдүн «кирүү», жана «чыгуу» мезгилдериндеги маселелерди чечүү менен түшүндүрүлөт. Эффективдүүлүгү - ошол мезгилдеги саясий режимди, конституциялык тартипти, түзүмдүн ишмердүүлүгүн жана чечимдерди колдоо, кабыл алуу, окуяларга таасир берүү мүмкүнчүлүгү; рентабелдүүлүгү - (чечимдердин жана алардын чечилүүсүнүн баасы) максаттардын өз убагында кабыл алынуусу, жыйынтык берүүсү (результат) аларды ишке ашыруудагы чыгымдардын өлчөмү менен өлчөнөт¹³. Бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы саясий түзүмдүн абалын оптималдуулук критерийинен анализдегенде, жакынкы мезгилдерде эски мүнөздөгү бийлик, жогорку деңгээлдеги лидерлер жана эски нормалар сөзсүз түрдө жаңысы менен алмашуусу жана төңкөрүштөр болуусу мыйзам ченемдүү. Сапаты боюнча жаңы түзүмдүн калыптануусу, албетте, көпчүлүктүн, элдин катышуусу менен жана сөзсүз түрдө илимий багытта негизделген болуусу керек. Кыргызстандын жаңы түзүмдү тандоодогу туура эмес жабык, көр көзү менен батышты тууроосу жана башка каталар, эксперименттер жолу менен өзгөрүүлөрдү жасоого болгон аракеттер кымбатка турууда: экономиканы башкарууну колдон чыгаруу, өндүрүштүн жок болуусу, идеялардын багыт алуусунун чачкын болуусу, калктын көп бөлүгүнүн маргиналдашуусу, улуттар аралык конфликттер, кылмыштуулук, бюрократиялык аппараттын коррупциялашуусунун өсүүсү, бийликтин легитимдүүлүгүнүн жана кадыр-баркынын төмөндөөсү, саясий институттардын, илимдин, маданияттын, билим берүүнүн, саламаттыкты сактоонун бүгүнкү күндөгү абалы жана алардын жашап кетүү үчүн күрөшүүсү, мамлекеттик коопсуздуктун колдон чыгуусу коркунучу ж.б. Мына ушулардын баары Кыргызстандагы бекем саясий түзүмдүн жок экендигинин натыйжасы. Кыргызстандын саясий өнүгүүсү татаал жана эртеңкисин алдын ала айтуу кыйын абалда калууда.

Колдонулган адабияттар:

1. «Саясат таануу» энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004. (Ред колл. Б.Солтоноев, А. Акунов, Т.Ожукеева, К.Байболов)
2. А.С. Панарин. «Политология». Учебник. - М.: ПБОЮЛ, 2000. – 448 с.
3. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник для ст. вузов. - М.: Аспект Пресс, 1998. - 447с.
4. «Политология» курс лекций. Под ред. М.Н.Марченко. - М, 1997
5. Ильин В.В. «Политология» уч. для вузов. - М.: Книжный дом Унив., 2000. – 544 б.
6. Панарин А.С. «Политология». Учебное пособие. - М.: Гардарики, 2000. – 480 с.

¹³ Белов Г.А. Политология. - М.: Наука, 1994. 177-183-беттер.

7. «Политология» Хрестоматия. Сост. Профессор М.А. Василик. Доц. М.С. Вершинин. - М.: Гардарики, 1999. - 843с.
8. Белов Г.А. Политология. - М.: Наука, 1994.

* * *

УДК 81

Развитие языковой компетенции студентов по немецкому языку

Кочкорова Ф.Ж., Эсенова А.Г. - ЖАГУ

Цель моей работы - знакомство с культурой страны изучаемого языка в преподавании языков, наряду с устной речью, выдвигается ознакомление с реалиями страны изучаемого языка и культуры одновременно не случайно, так как это позволяет удачно сочетать элементы страноведения с языковыми явлениями, которые выступают не только как средство коммуникации, но и как способ ознакомления обучаемых с новой для них действительностью. Любой народ интересуется особенностями образа жизни других народов. Одним из способов удовлетворения этого извечного интереса является познание жизни другого народа через его язык. Лексика и фразеология любого языка отражают жизнь во всем ее многообразии. Язык, отражает и сохраняет в себе как культурно – исторические сведения традиционного характера, так и множество фактов современности. Язык таким образом, выступает в качестве зеркала национальной культуры, ее хранителя: фразеологические единицы и отдельные слова фиксируют в себе те или иные смыслы, входящие, в той или иной мере, к условиям жизни народа- носителя языка. Термин «лингвострановедение» подчеркивает, что это направление с одной стороны, сочетает в себе обучение языку, а с другой- дает определенные сведения о стране изучаемого языка. Современные языковеды определяют главную роль лингвострановедения, как обучение коммуникативной компетенции на фактах межкультурной коммуникации, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника и оригинальных текстов, рассчитанных на носителей языка. Изучение языка на фоне истории и культуры страны представляет большой интерес в общеобразовательном плане, в плане знакомства с культурой носителей языка, так во многих языковых единицах находят отражение национальное своеобразие образа жизни того или иного народа, факты истории страны, природно-географические особенности, культура, экономика. Объяснения образности и значения многих языковых единиц современного немецкого языка отталкиваются в истории, в быту, в обычаях и правах немцев, в национально- специфических религиях. Языковые единицы, представленные в лингвострановедческом аспекте, могут дать известный объем фоновых знаний, т.е. исторические и культуроведческие сведения, которые необходимы для правильного и эффективного преподавания и изучения иностранного языка.

Лингвострановедческий подход к рассмотрению языковых единиц обладает еще одной важной функцией в преподавании языка: он повышает, а иногда и прямо обеспечивает мотивацию овладения языком, так как в действие вступает «закон интереса». Студенты всегда с интересом относятся к истории, культуре, искусству, нравам и обычаям, традициям, укладу повседневной жизни народа, его взглядам на жизнь, ко всему что связано со страной изучаемого языка. Процесс овладения иностранным языком становится для них процессом “открытия” для себя страны изучаемого языка и людей, говорящих на этом языке. Изучающие иностранный язык обычно стремятся, прежде всего овладеть еще одним способом участия в коммуникации. Однако усваивая язык человек, одновременно проникает в новую, национальную культуру, получает огромное духовное

богатство, хранимое изучаемым языком. Таким образом, можно определить, что использование лингвострановедческого подхода в преподавании иностранного языка в полной мере позволяет решить те задачи, которые поставлены сегодня перед учителем. Лингвострановедение занимается изучением языка с точки зрения его его культурноносной функции, исходя из этого языковеды выделяют пять методологических принципов, образующих основу лингвострановедения. Первый принцип состоит в принятии факта, согласно которому общественная природа языка представляет собой объективную возможность приобщения иностранца к новой для него действительности. Мир познается через язык, благодаря языку, сущность которого заключается не только в передаче мысли от человека к человеку, но и в функции быть носителем и хранителем мысли, всего знания в индивидуальном и коллективном сознании человека. Второй принцип заключается в понимании процесса изучения и преподавания языка как процесса аккультурации иностранца. Аккультурация – усвоение человеком, выросшем в одной национальной культуре, существенных фактов, норм и ценностей другой национальной культуры. Третий принцип связан со вторым. Одной из задач лингвострановедческого преподавания является формирование позитивной установки у студентов к народу носителя языка. Четвертый принцип воплощает собой требование цельности и гомогенности языкового учебного процесса: страноведческая информация подлежит извлечению из естественных форм языка и из учебных текстов и не должна привноситься извне, искусственным путем. Пятый принцип также связан с уточнением специфики лингвострановедения: лингвострановедческий аспект преподавания реализует в учебном процессе филологический способ познания действительности. Как уже упоминалось выше, знакомство с культурой страны изучаемого языка было одной из главных задач еще со времен античности.

В настоящее время лингвострановедческому подходу преподавания иностранных языков уделяют все больше внимания. Так Инесса Львовна Бим подчеркивает, что лингвострановедческий подход с одной стороны создает прочную систему навыков и умений по практическому применению языка как средства межличностного и межкультурного общения, с другой стороны, студенты приобретают обширные культуроведческие знания. На занятиях, прежде всего надо стараться воспитывать у студентов любовь к языку, стране изучаемого языка, традициям и культуре немецкого языка. Именно здесь важен лингвострановедческий материал. Соотношение “язык - национальная история и культура” важно как в языковедческом плане, так и в страноведческом. Сложная многоплановая картина жизни слова и фразеологической единицы отражает жизнь общества, жизнь народа, постижение которой начинается с постижения языка. Экстралингвистический аспект рассмотрения фактов языка позволяет соединить слово и вещь, слово и явление, слово и идею, выделить национальные особенности в семантике той или иной лексической единицы. Особую трудность при изучении языка представляют фразеологические единицы с национально-культурной спецификой, которые играют существенную роль в акте коммуникации. Это прежде всего связано с идиоматичностью фразеологических единиц значение которых не выводимо из значения их компонентов. Кроме того, в каждом языке есть набор самобытных фразеологизмов, возникших в своеобразных культурно-исторических условиях. Поэтому характеристика внутренней формы фразеологических единиц особенно важна для представителей другой лингвокультурной общности. Начиная с начальных курсов студенты работают с картой Германии на занятиях немецкого языка, а также и на факультативных кружковых занятиях, при организации самостоятельной деятельности студенты с целью развития совершенствования речевых навыков и умений. Н:можно предложить им следующие задания при работе с картой Германии. Найдите следующие

города на карте и расположите их в алфавитном порядке; Koln, Hannover, Munches, Erfurt, Dresden, Berlin, Bremen, Mains. Определите столицей каких государств являются эти города; Wien, Berlin, Bern, Luxemburg. Найдите следующие города на карте, и назовите столицей каких федеральных земель они являются; Düsseldorf, Dresden, Bremen, Erfurt. На этом этапе обучения иностранному языку надо стараться как можно больше рассказывать студентам о стране на русском языке чтобы у них сложилось четко представление о политическом укладе Германии об истории страны и народе, населяющим ее. При подаче материала необходима опора на наглядность. Так, в кабинете собрана картинная наглядность о достопримечательностях различных городов Германии и Австрии. Weimar, Dresden, Berlin, Wien, Bonn. Как на занятиях, так и на внеклассных занятиях можно провести заочные экскурсии по городам Германии. Особое внимание на занятиях должно уделяться знакомству с великими людьми Германии. Вместе со студентами соберите материал о жизни и творчестве: И.В. Гете, Л. Ван Бетховена, В. А. Моцарта, Ф. Шиллера, Г. Гейне.

Студент декламирует стихотворения великих авторов, фрагменты сказок, драм. Организуйте свой театр, пусть они готовят инсценировки сказок, показывают свои выступления. Немаловажную помощь для развития интереса к языку как носителю культуры может оказать культурное и духовное наследие страны изучаемого языка. При работе с этим своеобразным лингвострановедческим материалом создается хорошая предпосылка для всестороннего развития личности студентов к примеру: «Hallo. Peter». «Es war eine Mutter», «Wo ist hier Restaurant?». Исполняя песенки: «Ich bin Ausländer» и «Kann ich mit Herrn Vogel sprechen?», студент без труда запоминает этикетные формы общения. С помощью песен студент значительно легче запоминает и усваивает грамматический материал. «1, 2 – Polizei . . .», «Jeden Morgen kommen Kinder in die Schule her». При изучении дней недели – «Laurentii», цветов – «Luftballon», месяцев года – «Jeder hat Geburtstag». В старших курсах мы можем работать с песнями как с текстами. Они должны соответствовать определенным требованиям: Быть аутентичными, доступными в языковом и информационном плане, эмоциональными, проблемными и актуальными.

Использование на занятиях музыки способствует эстетическому воспитанию школьников. Благодаря музыке, знакомятся с культурой страны, ее музыкальной жизнью, творчеством великих музыкантов. Использование на занятиях поговорок и скороговорок, которые наиболее ярко характеризуют национальную особенность народа, также помогает студентам глубже познакомиться с культурой страны. Содержание каждой поговорки первоначально отражало конкретные наблюдения человека за природой и обществом, но с течением времени смысл поговорок приобрел общественный характер. На начальном этапе обращаюсь к скороговоркам для отработки звуковой стороны речи. Eine lange Schlange schlängelt sich meine lange Stange. [h] Haus hackt Holz hinterm Hirtenhausel] Die Ladenleute beim Schokoladenladen laden die Ladenmaedchen zum Tanz ein. [f] Herr Fischer fischt frischer Fische, frischt Herr Fischer.

Таким образом, использование скороговорок и поговорок на занятиях иностранного языка способствуют лучшему овладению немецким языком, расширяет знание о языке.

Литература

1. Верещагин Е. М Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.
2. Е.И. Пассов Современный урок иностранного языка в средней школе.
3. Д.Г. Мальцев Немецко-русский лингвострановедческий словарь
4. Г.К Селевко Современные образовательные технологии.

5. Л.И Бим Методка обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника.

* * *

УДК 001.53

Жөндөмө категориясынын семантикасы
(өзбек жана кыргыз тилдеринде)

Мирзахидова М.И. – ЖАМУ

Өзбек жана кыргыз тилдеринде жөндөмөлөр категориясынын түзүлүшү жана аткарган милдети жагынан мүмкүнчүлүгү бирдей экендигин бул тилдердин анализине арналган изилдөөлөрдөн көрүнөт. Салыштырылган тилдерде жөндөмөлөр сөз өзгөртүүчү, сөздөрдү сөздөргө байланыштыруучу категория болуп эсептелет. «Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр уңгуга жалганганда, сөздүн мааниси өзгөрбөстөн, грамматикалык кошумча маани гана киргизет. Бирок алар сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштырууда синтаксистик каражат катары кызмат кылат».¹ «Склонение – одна из ключевых категорий, которые во многом определяют специфику грамматического строя тюркских языков».² Ошондуктан жөндөмөлөр семантикалык планда изилдөөгө анчалык муктаж эмес. Ошого карабастан, жөндөмөлөрдүн өзүнө тиешелүү семантикасын иликтөөнү талап кыла турган жагдайлар да жок эмес: «Ар бир жөндөмөнүн өзүнүн белги формасы, өзүнө тиешелүү мааниси, синтаксистик милдети бар».³

Бирок жөндөмөлөрдүн синтаксистик жагы жетекчиликке алынган үчүн семантикалык жагынын анализи ар түрдүү. Жадагалса, жөндөмөлөрдүн өзүнүн семантикасынын жоктугу же бардыгы жөнүндөгү кайчы пикирлер да лингвистикада жаңылык эмес, бул көз караш XIX кылымдан бери улантылып келатат. Кандай тилдин бирдиги болгонуна карабай, анын мазмунунда карама-каршы эки жактуулук болот. Тилдин түрдүү ярустарында мындай карама-каршылыктар да ар түрдүү. Мындай кубулуш жөндөмөлөрдүн семантика-синтаксистик байланышынан байкалат. Жөндөмөлөрдүн синтаксистик жактан байланышы анык. Жогоруда белгиленгендей, анын сөз өзгөртүүчү, ошондой эле сөздөрдүн арасындагы синтаксистик байланышты камсыздоочу функцияны аткаргандыгы жөнүндө кыргыз, өзбек тилинин изилдөөчүлөрү бирдей көз карашта.

Бирок алардын семантикалык өзгөчүлүктөрү бар экендиги да анык. Эгер ушундай өзгөчөлүк болбосо, жөндөмө парадигмасы да түзүлбөйт. Бирок белгилүү бир кептик агымда жөндөмөнүн мүчөсү жана ал уланып жаткан сөздүн мааниси бири-бирине жуурулушуп кеткендиктен, анын кайсы бөлүгү сөзгө, кайсы бөлүгү мүчөгө таандык экендигин айырмалоонун өзү да бир топ татаал. Ошону менен бирге жөндөмөлөрдүн семантикалык жагы өтө маанилүү боло турган учурлары да бар. Мындай учурдун негизгиси – баяндоочтун позициясы.

Баяндооч түрк тилдеринде негизги бөлүк болгону үчүн, бул милдетти аткарып жаткан атоо (назывная единица) бирдигине уланып жаткан жөндөмө мүчөлөрү синтаксистик байланышты белгилебегендиги анык. Мындай учурларда алар семантикалык өзгөчүлүктөрүнө карай реализацияланат. Мисалы:

Өзбекче: Хамма далага!

Кыргызча: Бардыгы талаага!

Өзбекче: Дадам уйда!

Кыргызча: Атам үйдө!

Дагы ушундай (жөндөмөлөрдүн семантикалык өзгөчүлүктөрү жетекчилик кылуучу) мүмкүнчүлүк болуп, жөндөмөлөрдүн синтаксистик позицияны сактаган абалдагы өзгөрүшү эсепке алынат. Мисалы:

Өзбекче: нонни енг // нондан енг

Кыргызча: Нанды жеңиз //нандан жеңиз

Өзбекче: Сизга хизмат (бор) // Сиздан хизмат, (биздан рахмат)

Кыргызча: Сизге кызмат (бар) // сизден кызмат, (бизден ыракмат).

Мындай учурларда жөндөмөлөрдүн семантикалык маанилери бир топ ачык көрүнөт. Айрыкча, баяндоочтун позициясы бул тараптан ылайыктуу болуп жөндөмөлөр бул орунда жалпысынан синтаксистик милдет аткарбагандыгынан көрүнөт.

Кыргыз жана өзбек тилдеринде жөндөмөлөрдүн изилденишинин жыйынтыктары ушул күнгө чейин дээрлик бирдей жана, негизинен, төмөнкүлөрдү камтыйт.

Кыргыз, өзбек тилдеринде жөндөмөлөр алтоо, алар дээрлик бирдей грамматикалык милдетти аткарат. Өзбек тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде кээ бир жөндөмө мүчөлөрүнүн варианттары көп. Эгер өзбек тилинде табыш жөндөмөсүнүн -ни мүчөсүнүн -и, -н варианты; барыш жөндөмөсүнүн -га мүчөсүнүн -ка, -қа варианты; чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсүнүн -тан варианттары болсо, кыргыз тилинде бир гана илик жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн 12 варианты бар. Эки тилде тең атооч жөндөмөсү нөл формасында. Мындай формалар башка категориялардын тутумунда да жолугат жана бир катар өзгөчөлүктөрү менен нөл болбогон формалуу башка парадигмалаштарынан айырмаланат: биринчиден, нөл формалуу бирдиктер семантикалык жактан бир топ кеңири жабдылган болот; экинчиден, мындай бирдиктердин синтаксистик мүмкүнчүлүктөрү да бир топ кеңири.

Бул формаларды изилдөө ушул жагынан өтө кызыктуу болгону менен, экинчи жагынан проблемалуу. Себеби алардын реалдашуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөдө материалдык көрсөткүчтүн жоктугу түрдүү башаламандыкка алып келиши мүмкүн. Мындай башаламандык экөө. Анын эң башкысы:

1) атооч жөндөмө бар жана жок учурларды айырмалоо;

2) жөндөмөлөрдүн грамматикалык каражатсыз колдонулушу (жөндөмө мүчөсүнүн түшүрүлүп колдонулушу).

Биз жөндөмөлөргө тиешелүү синтаксистик милдет аткарбаган учурду атооч жөндөмөсүнүн катарына кошпойбуз. Мисалы, каратма сөз. Ал атооч жөндөмө формасында тургандай сезилсе да, ал эч кандай жөндөмө формасында эмес. Себеби ал синтаксистик байланышта турбайт. Мына ушуларды эсепке алып, материалдык тарабы бири-биринен кескин түрдө айырмалануучу эки учурду бирдей баалоо мүмкүндүгү күмөн туудурат. Мисалы, салыштырабыз:

Өзбекче: Карим, бугун мен сизни кутаман //

Карим бугун бизникига келади.

Кыргызча: Керим, бүгүн мен сизди күтөм //

Керим бүгүн биздикине келет.

Эки тилде тең биринчи сүйлөмдөгү «Карим» жана экинчи сүйлөмдөгү «Керим» форма жагынан бирдей болгону менен аткарган милдети эки түрдүү, ошондуктан биринчи көрүнүштө эч кандай жөндөмөнүн грамматикалык каражаты жок, экинчисинде болсо, атооч жөндөмөсүнүн формасы бар деп эсептелинет. Жөндөмө мүчөлөрдүн «түшүп калышы» жөнүндөгү проблема бир топ татаал болгондуктан, мындай көз караштарга кошулууга болбойт деген корутундуга төмөндөгү себептерден улам келдик.

Философиялык тарабы: ар кандай предмет бир бүтүн нерсе катары эсептелет. Анын бүтүндүгү, анын жашоосуна мүмкүнчүлүк берет. Ушул бүтүндүктү бөлүү төмөндөгүдөй эки түрдүү натыйжага алып келиши мүмкүн:

- 1) «нерсе» (предмет) өзүнүн жашоосун жоготот, демек, «өлөт»;
- 2) «нерсенин» (предметтин) жашоо түрү өзгөрөт, демек ал башка «нерсеге» айланат.

Сандык өзгөрүүлөр, албетте, сапаттык өзгөрүүлөргө алып келет.

Лингвистикалык тарабы: тил бирдигинин материалдык жагы тыбыштардын тизмеги эмес, ал башка тил бирдиктеринен айырмалап туруучу белгилердин жыйындысы эсептелет.4 Ошон үчүн да нөл көрсөткүчү болот. Ал эми тил бирдиктери мына ошондой айырмалап берүүчү белгилерин жоготсо кантет? Тил бирдиктери материалдык жана мазмундук жактарынын биригишинен түзүлөт.

Материалдык эки айырмачылыгы бар объект бирдей болбойт.5 Мына ушуларды эсепке алып, материалдык тарабы бири-биринен кескин түрдө айырмалануучу эки учурду бирдей баалоо мүмкүндүгү бизди күмөндөр кылат.

Тил илиминде мындай бирдиктерди сыпаттоодо дистрибутивдик анализ методунан пайдалануу жакшы натыйжа бериши далилденген. Эгер эки түрдүү кептин тилдик бир мазмунга тиешелүү же тиешелүү эместигин аныктоо проблемасы чыкса, дистрибутивдик анализ методунан пайдаланууга болот.

Тигил же бул жөндөмөнүн «белгилүү» жана «белгисиз» (жөндөмө мүчөсү түшүп калганда) колдонуштарын салыштырып көрсөк, алардын арасында так контраст дистрибуция ишке ашышын көрөбүз:

Өзбекче: Мактаб биноси // мактабнинг биноси.

Иш бошламок // ишни бошламок.

Кыргызча: Мектеп имараты // мектептин имараты.

Жумуш баштоо // жумушту баштоо.

«Белгилүү» жана «белгисиз» колдонулушунда аныктык жана аныктык эмес жагынан айырма бар. Мисалы, өзбек жана кыргыз тилинде да мектеп (мактаб) – жалпысынан ар кандай мектеп жөнүндө түшүнүктү билдирсе, мектептин деген сөздө анык, белгилүү мектеп жөнүндө сөз болот. Бул сөз формалары өз ара түрдүүчө мазмунду билдирүү үчүн колдонулат. Белгисиз колдонууда да жөндөмө жөнүндө сөз болуп жатканы белгилүү: «Выделенные таким образом языковые единицы объединяются в классы с помощью экспериментальной техники субституции (замещения). Разные языковые единицы относятся к одному и тому же классу, если они способны замещать друг друга в одних и тех же окружениях.» 6 Бул эки учурда тең жөндөмө колдонулуп жатканы анык, бирок мектеп багы – мактаб боги, жумуш баштоо – иш бошламок сыяктуу абалда кандай жөндөмө колдонулуп жатат? Биздин оюбузча, бул орунда атооч жөндөмө жөнүндө айтсак туура болот. Мына ушундай мүмкүнчүлүктү кыргыз тилинен да учуратууга мүмкүн). Себеби бул – жөндөмөлөр катарында нөл көрсөткүчтүү бүтүндүк турат. Атооч жөндөмөнүн жана башка жөндөмөлөрдүн мындай орун алмашуусу кокустук эмес. Бул тилдин ички карым-катышынын натыйжасынан келип чыгат. Жөндөмөлөрдүн өз ара алмашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон жана болбогон учурлары бар. Айрыкча, мындай айырмаларды ишке ашыруучу бир нече жакты көрсөтүүгө болот:

1. Конструктивдик жак: байланышып жаткан сөздөрдүн катыштык жана аралык (контакт, дистант) жайгашкандыгын, алардын арасындагы синтаксистик катышты камсыздоодо кайсы жөндөмө тандалышы керектигин белгилеп берүүчү учур болот. Контакттылуу байланышта атооч жөндөмөнү колдонуу мүмкүнчүлүгү бир топ кеңири:

Өзбекче: У мактаб богида ишлар эди.

Кийинчилик иш бошлангунча.

Кыргызча: Ал мектеп багында иштер эле.

Кыйынчылык иш башталганча.

Дистанттык байланыштын ишке ашышы менен белгилүү жөндөмөлөрдүн колдонулушуна атайын зарылчылык туулат:

Өзбекче: У мактабнинг катта богида ишлар эди.

Кийинчилик – ишнинг уз вактида бошланишида.

Кыргызча: Ал мектептин чоң багында иштейт эле.

Кыйынчылык – иштин өз убагында башталышында.

2. Дифференциалдык жак. Атооч жана башка жөндөмөлөрдүн орун алмашуучу контакт абалда да чегараланышы мүмкүн. Бул жөндөмөдө турган сөздүн семантикалык жагы менен байланышта болот. Айрыкча, энчилүү зат атоочтор, заттык мааниде колдонгон сөздөр жана ат атоочтор башка сөз тайпалары үчүн табигый болгон абалдарда да жөндөмөлөрдүн орун алмашуусуна жол берилбегендиги менен мүнөздөлөт:

Өзбекче: Канатни курдим // *Канат курдим.

Яхшини унутма // * яхши унутма.

Менинг уйим // * мен уйим.

Кыргызча: Канатты көрдүм // * Канат көрдүм (* белгиси тил үчүн табыгый эместикти билдирет).

Жакшыны унутпа // * жакшы унутпа.

Менин үйүм // * мен үйүм.

3. Коммуникативдик жак. Жогорудагыдан сырткары абалда коммуникативдик жактан өзүнө тиешелүү өзгөчүлүктөрү зарыл болуп калса, ошону колдонушу мүмкүн: Мисалы:

Өзбекче: Мен шафтолини яхши кураман.

Кыргызча: Мен шабдалыны жакшы көрөм.

Бул жерде шабдалы жакшы көрөм – шафтоли яхши кураман, - деп айтууга да мүмкүнчүлүк бар. Бирок так аныктык жана башка мөмөлөрдөн айырмалап көрсөтүү үчүн коммуникативдик зарылчылык болгондуктан, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү колдонулган. Эгер мындай зарылчылык болбосо, анда атооч жөндөмөнү колдонууга мүмкүн болмок.

Жогоруда айтылгандардан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот. Атооч жөндөмө башка жөндөмөлөр үчүн тиешелүү болгон синтаксистик позицияларда аларды алмаштыра алат (белгилүү чектелиштер да бар. Мындай алмашуу табыш жана илик жөндөмөлөрү менен бир топ активдүү болгону менен, барыш, чыгыш, жатыш жөндөмөлөрү менен бир аз пассивдүү. Бул жөндөмөлөрдүн парадигматикалык мамилелериндеги өзгөчүлүктөрдөн келип чыгат). Мына ушул кубулушка байланыштуу атооч жөндөмөнүн бир гана синтаксистик, семантикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн да кеңири экендиги көрүнөт. Себеби бул эки учур өз ара байланышкан жана бири-бирине көз каранды.

Илик жөндөмөсүнүн колдонулушу азыркы күндө таандык категориясы менен бир топ тыгыз байланышканы менен, түрк тилдеринин тарыхында мындай байланыш шарт болгон эмес. Түрколог Х.Г.Нигматовдун айтуусунда, XI-XII кылымдарда илик жөндөмөсүндөгү сөз баяндооч жана ээ позициясында да келет. 7 Азыркы түрк тилдеринде илик жөндөмөсүнүн жалгыз аныктоочтук милдети аткарышы калыптанып калган:

өзбекче: гулнинг хиди, ойнинг боши

кыргызча: гүлдүн жыты, айдын башы

Илик жөндөмөсүндөгү сөздүн формасы дээрлик бардык учурда таандык көрсөткүчү бар сөз формасы менен байланышат. Илик жөндөмөсүндө синтаксистик позиция менен функцияны белгилөө мүмкүнчүлүгү бир топ күчтүү. Илик жөндөмөсү жалганган сөз багыныңкы позицияны ээлеп, сөз айкаштарынан сырткары турбайт. Илик жөндөмөсү сөздү сөзгө байланыштырат, бирок өз семантикасындагы негизги өзгөчүлүк –

караштуулукту көрсөтпөгөн позициялары да бар. Ат атоочту кызматчы сөз (жандооч) менен байланыштырган учуру буга мисал болот:

өзбекче: шунинг учун, шунинг билан, шунинг сингари

кыргызча: ошол үчүн, ошону менен, ошол сыяктуу

Мындай орундарда синтаксистик мүмкүнчүлүк гана реализацияланып, семантикалык жагы нейтралдашат.

Табыш жөндөмөсү өзүнүн милдети жана позициялык жактарына карай илик жөндөмөсүнө бир топ жакын келет. Албетте, ал ээлей турган позиция менен ал аткаруучу милдет өзүнө гана тиешелүү. Айрыкча илик жөндөмөсүндөгү сөз форма зат атооч менен, табыш жөндөмөсүндөгү сөз форма болсо, этиш аркылуу башкарылат. Бирок экөө тең багыныңкы позицияны ээлөөчү сөз формасын пайда кылат. Табыш жана илик жөндөмөсүндө турган сөздүн синтаксистик (тике толуктооч жана аныктооч) милдети да анык. Ушул себептен аларды атооч жөндөмө менен бирге, калган жөндөмөлөргө карама-каршы коюу салттары бар.

Бул үч жөндөмөнүн ортосунда орун алмашуу мүмкүнчүлүгү бир топ күчтүү, ошондой эле табыш жана илик жөндөмөлөрү белгилүү учурларда атооч менен алмаша алат: Мисалы:

өзбекче: гулнинг барги // гул барги

гулни тер // гул тер

кыргызча: гүлдүн жалбырагы // гүл жалбырагы

гүлдү тер // гүл тер

Бирок аларда илик же табыш жөндөмөсүнүн колдонушу зарыл болуп калуу учурлары көп:

1. Белгилүү бир синтагматикалык абалдарда.

2. Сөз форма тутумунда таандык мүчө уланганда. Салыштырабыз:

өзбекче: синфни тозала // синф тозала

синфингни тозала // *синфинг тозала

кыргызча: классты тазала // класс тазала

классыңды тазала // *классын тазала

Илик же табыш жөндөмөлөрү аркылуу байланышып жаткан сөздөр контакт-дистанттуу орун алышы да мындай учурда маанилүү болот. Дистанттык жайгашуу илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн колдонулушун талап кылат: Мисалы:

өзбекче: пахта тер // пахтани тоза тер // *пахта тоза тер

гулнинг хиди // гулнинг нафис хиди // *гул нафис хиди.

кыргызча: пахта тер // пахтаны таза тер // *пахта таза тер

гүлдүн жыты // гүлдүн назик жыты // *гүл назик жыты

Ушуну менен бирге, түркологиялык адабияттарда белгилүү лексика-семантикалык группаларга тиешелүүлүк мындай алмашууларда ролу чоң экени белгиленип жүрөт. Айрыкча, ат атооч, энчилүү зат атооч, сын атоочтор, ошондой эле атоочтуктар жана кыймыл атоочтор да табыш жана илик жөндөмөсүнүн колдонушуна муктаж болот.

Грамматикалык жактан мүмкүн болгон учурларда мындай орун алмашуу болсо, табыш жана илик жөндөмөнүн колдонулушу тактык жана аныктык сыяктуу маанилерди ишке ашырат. Мисалы:

өзбекче: иш бошла // ишни бошла

хат нзди // хатни нзди

уй томи // уйнинг томи

кыргызча: иш башта //ишти башта

кат жазды //катты жазды

үй тамы // үйдүн тамы

Чыгыш, барыш жана жатыш жөндөмөлөрүнүн атооч жөндөмөгө карата болгон карым-катышында, семантикалык жана синтаксистик мүмкүнчүлүктөрүндө илик жана табыш жөндөмөсүнөн айрымалануучу атайын топту түзөт. Бул топтогу жөндөмөлөрдүн атооч жөндөмө менен орун алмашуусунда семантикалык айырма – табыш жана илик жөндөмөлөрүнүн атооч жөндөмөсү менен орун алмашуусуна салыштырмалуу бир топ ачык:

өзбекче: окшом кетди //окшомда кетди
нондан олинг //нон олинг
пастга кетмок // паст кетмок

Кыргызча: күүгүм кетти // күүгүмдө кетти
нандан алгыла // нан алгыла
ылдыйга кетмек //ылдый кетмек

Же мындай алмашуулар жалпысынан мүмкүн болбойт.

Чыгыш жана атооч жөндөмөлөрдүн орун алмашуусунда да полемикалуу жагдай бар. Ал – чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздүн ээнин позициясында да келе алышы. Мисалы:

Өзбекче: Махалламизда турли миллатлар яшайди // махалламизда турли миллатлардан яшайди.

Кыргызча:Маалемизде (диалектиде) түрдүү улуттар жашайт // маалемизде түрдүү улуттардан жашайт.

Кээ бир тилчилер экинчи сүйлөмдө да ээ бар деп эсептеп, анын чыгыш жөндөмөсүндө турганына кошулушат. 8 Бирок биздин оюбузча, бул орунда ээ эмес, толуктооч жөнүндө сөз болгону оң. Себеби чыгыш жөндөмөсү менен түзүлгөн сөз форма баяндооч аркылуу көрсөтүлгөн белги субъекти – ээнин өзүн эмес, мына ушул белгинин предметин, так эле толуктоочту көрсөтөт. Чыгыш жөндөмөсү – биринчи топтогу жөндөмөлөр менен белгилүү орун алмашуу мамилелеринде боло ала турган кийинки топтун жалгыз мүчөсү. Ал белгилүү учурларда табыш жөндөмөсү (а), дагы бир мезгилде илик жөндөмөсү (б) менен орун алмаша алат:

өзбекче: а) овкатни енг // овкатдан енг
б) болаларнинг бири // болалардан бири

Кыргызча: а) тамакты жеңиз //тамактан жеңиз
б) балдардын бири //балдардан бири

Чыгыш, барыш, жатыш жөндөмөлөрүнүн өзүнө тиешелүү дагы бир белгиси алардын синтаксистик мүмкүнчүлүктөрүндөгү өзгөчөлүктөн көрүнөт. Алар сүйлөм тутумунда баяндооч болуп келе алат. Илик жана табыш жөндөмөлөрү мындай мүмкүнчүлүктөргө ээ эмес. Мисалы:

Өзбекче: Кадр-киммат – мехнатдан.
Дадам – уйда.

Бутун мехр-мухаббатим онамга!

Кыргызча:Кадыр-барк – мээнеттен.

Атам – үйдө.

Бардык мээримим, сүйүүм апама!

Жөндөмөлөрдүн оппозитивдик мамилелери да өздөрүнө таандык болуп, алар, биздин оюбузча, бир нече түрдүү белгинин негизинде бир нече катмарды пайда кылат: жөндөмөлөрдүн бардыгы сөздү сөзгө айкаштыруу үчүн кызмат кылат. Бирок чыгыш, барыш, жатыш жөндөмөлөрү, ошондой эле, атооч жөндөмөнүн багындыруучу позицияда да келе алуу мүмкүнчүлүгү бар. Мындай учурларда алар сөздү сөзгө айкаштырбайт. Ушуга карай «сөздү сөзгө айкаштыруу» белгисине караганда, жөндөмөлөр привативдүү оппозицияны пайда кылат. Мында илик менен табыш жөндөмөсү күчтүү (ар дайым сөздү

сөзгө айкаштырат), ал эми чыгыш, барыш, жатыш, атооч жөндөмөлөрү күчсүзүрөөк мүчө (сөздү сөзгө айкаштыра алышы же айкаштырбай калышы да мүмкүн) болот.

Сүйлөм бөлүктөрүнүн катышында бул оппозициялар жеке-жеке болот. Мисалы, «баяндооч боло албастык» белгисине карай атооч, жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөлөрү пассивдүү, илик менен табыш жөндөмөлөрү активдүү мүчө болгон привативдүү оппозиция бардык жөндөмөлөрдү камтыйт. Же «белгилүү сүйлөм бөлүктөрүн айырмалоочу» белгисине карай табыш жана илик жөндөмөлөрү активдүү, калган жөндөмөлөр пассивдүү мүчө болгон привативдик оппозиция пайда болот.

Жөндөмөлөр семантикалык белгилерине карай дагы оппозицияларга кирүүчү топторго биригишет. «Семантикалык өзгөчүлүктү билдирүү» белгисине карай «объективдүү-субъективдүү мамиле» семантикасына ээ болгон атооч, табыш, илик жөндөмөлөрдүн тобу «локалдык» семантикага ээ болгон жатыш, барыш жөндөмөлөрдүн тобу менен эквиваленттүү оппозицияны пайда кылат.

Жалпысынан алганда, жогорудагы жыйынтыктарыбыздан улам жөндөмө категориясынын жалпы грамматикалык маанисин семантикалык жактан объективдүү-субъективдүү мамиле жана локалдык, синтаксистик жактан багындыруучу жана багынуучулукту билдирүүнү уюштурат деп көрсөтүүгө болот.

Жогоруда каралган оппозициялардын катарында ар бир жөндөмөнүн ээлеген орду анын жалпы грамматикалык маанисин белгилейт.

Адабияттар:

1. Виноградов В. В. Русский язык. – М.: Высш. шк., 1986.-640 с.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Фрунзе.: Мектеп, 1980.-78 б.
3. Зулпукаров К.З. Падежная грамматика: теория и прагматика. –СПб.; Ош: Пед. ун-т им. А. И. Герцена, Ош. Гос. ун-т, 1994.-317 с.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. – Фрунзе.: Илим, 1980.- 539 б.
5. Узбек тили грамматикаси. Т. 1. –Ташкент.: Фан, 1975. –610 б.
6. Соссюр Фердинанд де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. - 696 с. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 683 с.
7. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI -XII вв. – Ташкент: Фан, 1989.-192 с.
8. Солнцев В. М. К вопросу о семантике, или о языковом значении // Проблемы лингвистической семантики. – М., 1974.-С. 3-10.

* * *

УДК 82

А. Чоробаевдин “Тайлак баатыр” дастанындагы тарых жаңырыгы

Адыкулова А. – ЖАМУ

Акын-жазуучу, тарыхчылар тарабынан Тайлак баатырдын эрдиктери, эл үчүн жасаган иштери жөнүндө мурда-кийин сөз болуп, бир катар чыгармалар пайда болгон¹. Ошолордун ичинен эң бараандуусу көркөмдүүлүгү боюнча да, окуялардын кенири масштабда камтылышы жагынан да Абдыкалык Чоробаевдин “Тайлак баатыр” поэмасы ириде көзгө урунат. Андыктан, изилдөөбүздүн негизги предмети ушул чыгарма болмокчу.

Албетте, башка чыгармалар, тарыхый булактар да өз орду, өз милдети менен кези келген жерлерде кепке алынат. А.Чоробаев фольклордук чыгармаларды жыйноочу, санжырачы, кеп-сөздүн баркын билген нускалуу адам болгон. Ошондой эле акындык жөндөм-шыгы кадимкидей калыптанган чыгармачыл өнөрдөн да куру эмес эле. Ал жазгыч акындардын өкүлүнө киргендиктен, биз ошол жазгыч акындардын чыгармачылык өнөрканасы жөнүндө, жанрдын табияты боюнча бир азыраак кеп кыла кетмекчибиз. “Жазуу-сызуу өнөрү өнүгүп, искусствонун ар кыл тармактары пайда болгондо, көркөм адабияттын тектери проза, поэзия, драматургия өз алдынча жашай баштаган учурда элдик оозеки адабият өз жашоосун мурдагыдай уланта албай “өчүү” процессин башынан өткөрөт” деген илимий-теориялык жобо адабият таанууда эчактан бери эле айтылып келет. Ошондой болсо да, “өчүү процесси” элдик чыгармалардын бардык түрлөрүндө бирдей жүрбөстүгүн байкоого болот. Мисалга алсак, жомоктордун айрым түрлөрү (кереметтүү, айбанаттар жөнүндө) профессионалдык адабиятыбыз пайда боло электе эле жашоосун жайлатып, пассивдүүлүк мүнөз ала баштаса, ошол эле учурда акындарыбыз төкмөчүлүк өнөрдү кайра күчөтүп, ал профессионалдык адабиятыбыз менен тең жарыша өз жашоосун улантып келе жатат.

Дүйнөнүн башка элдеринде учурабаган, негизинен, кыргыз-казактарда гана кездешкен айтыш өнөрүнө коомчулук, өкмөт жана мамлекеттик саясат колдоо көрсөтсө, ал өнөр мурдагы жашоосун токтотпой, а түгүл (казактарда) дүркүрөп өнүгүп кетет экен. Элдин башка улуттардан өзгөчөлөп турган менталитеттик касиеттерин улуттук сыймык катары көрсөтүш үчүн көрүлгөн чаралардын натыйжасында, жогоруда биз айтып өткөн “өчүү процесси” да ишке ашпай калат экен. Албетте, элдик чыгармаларды сактап, аны улам өркүндөтүп келген төкмө акындарыбыздын катары баягыдай коюу болбосо да, моралдык, материалдык жактан колдоо таап турса, алар чыгармачылыктарын өркүндөтө беришмекчи. Ал эми айрымдары профессионалдык адабият менен төкмөчүлүктүн орто жолдогу аралыгында турган жазгыч акындардын пайда болушун шартташты. Мындай көрүнүш - эпикалык чыгармалары, акындар поэзиясы күчтүү өнүккөн кыргыз-казактарга гана мүнөздүү уникалдуу көркөм кубулуш. Араб арибинде сабаттуу болушкан: Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Жумамүдүн Молдо, Нишан Молдо, Тоголок Молдо сыяктуу “молдокелерибиз” өздөрү жараткан же элдик чыгармаларды кагазга түшүрүп келишсе, профессионалдык адабиятыбыз пайда болгон соңку учурларда да эле жазгыч акындыктын учун улаган Ысак Шайбеков, Токторалы Талкамбаев, Абылкасым Жутакеев, Абдыкалык Чоробаев, Орузбай Урмамбетов, Асанбай Жусупбеков сыяктуу акындарыбыз үзүрлүү иштешти. Натыйжада, элдик чыгармалардын сюжеттеринин негизинде бир кыйла дастандар жаралып, бир кыйла маданий мурастарыбыз жазма түрүндө сакталып калды. Тоголок Молдо, Ыбырайым Абдырахманов, Жусуп Мамай сыяктуу манасчыларыбыз да “Манастын” өздүк варианттарын кагазга түшүрүшсө, ушу тапта оозеки айтып да, кагазга түшүрүп жазып да жүргөн Уркаш Мамбеталиев, Асанкан Жуманалиев, Сапарбек Касмамбетов, Дөөлөт Сыдыков, Таланталы Бакчиев өңдүү манасчыларыбыз пайда болду. Мындай көрүнүш, жогоруда белгилегенибиздей, кыргыз элинде күчтүү өнүккөн эпикалык духтун жана акындык өнөрдүн “тогуз баллдык” толкунунун эпкин-илеби алиге термелип басылбай, алардын күчтүү инерциясы күнү бүгүнкө чейин токтобой келе жатышы менен түшүндүрүлмөкчү. Абдыкалык Чоробаев да мына ушундай шарттын алкагында, б.а. элдик чыгармачылык менен профессионалдык адабияттын тогошкон жеринен өнөр көрсөтүп, “Тайлак баатыр” казалын жаратты.

Шарттуу түрдө жазгыч акындарды **казалчылар** жана **дастанчылар** деп бөлүштүрүүгө болот. Чыгармаларын кагазга түшүргөн жактары менен өнөрдүн ушул эки түрү окшошкону менен, чыгармаларынын ички табияты жагынан бир аз өзгөчөлүктөргө ээ. Казал жазган акындар чыгармаларына бүт бойдон ээлик кыла алат (албетте,

фольклордук салттуулукту сактоо менен). Ал эми дастанчыларда бир кыйла башкачараак. Дастанчылардын чыгармаларынын негизги өзөгүнө, сюжеттик линияга калк арасында мурдатадан бери айтылып келе жаткан ыр же кара сөз түрүндө кездешкен тарыхый аңыз кептер, легенда-уламыштар, санжыралар, калыптанып бүтө элек эпостор же тарыхый ырлар негиз болуп берет. Мындай чыгармалар элдик оозеки чыгармаларда колдонулган көркөм каражаттарды пайдаланат.

Дастанчы акындардын чыгармалары белгилүү бир доордун көркөм туундусу катары өзгөчө уникалдуу. Ал чыгармалар элдик эпостордун эволюциялык өнүгүү жолун аныктоодо кызыктуу фактылык материал болуп бере алат. Көркөм ойлоо кудурети, ыр куруу техникасын мыкты өздөштүрүшү менен дастанчылардын чыгармалары азыркы күндө да өз окурмандарын таап, аларга эстетикалык рахат тартуулай алат.

Дастандардын түзүлүшүндө көбүнчө элдик чыгармалардын белгилери көбүрөөк сакталып, пайдаланылган көркөм каражаттары (сюжет курулушу, троптун түрлөрү, мотивдер ж.б.) дээрлик бирдей. Ошондой болсо да, алган тематикасына жараша алардын бири баатырдык эпоско, бири тарыхый эпоско, бири социалдык-турмуштук эпикалык поэмаларга жакындашканы менен, аларды толук алмаштыра албайт. Мына ушул көрүнүшкө карата В.Я.Пропп: "... распевания сказки в форме былины есть нарушение художественных норм героической эпической поэзии, вырабатывающихся народом в течение столетий"² – деп белгилеген. Андыктан эл арасында айтылып келген жөө жомок, уламыш сыяктуу элдик чыгармалар жазгыч акындардын чыгармачылык лабораториясына түшкөндө, алардын формалык жагы бузулат да, мазмундук касиеттери сакталып кала берет.

А.Чоробаев - айтылуу Тоголок Молдонун окуучусу. Ал эл турмушун жеринен билген, санжыра-тарых, каада-салттын казанында кайнаган, ары сөзмөр, ары акындык шык даарыган адам болгон. Кезегинде Тоголок Молдо өзүнүн дагы бир таланттуу шакирттеринин бири Нурдин Молдого көптөгөн маалыматтарды айтып берип, ага “Тайлак баатыр” аттуу казал жаздырган экен. Ал эки вариантта жазылып, эл арасына кол китеп түрүндө тараган. Тилекке каршы, ошол Нурдин Молдонун көркөм деңгээли, жогору жазылган казалдары биздин колго тийбеди. Бул ишти кийинчерээк А.Чоробаев улантып, “Тайлак баатыр” казалын жазып чыкты. Албетте, А.Чоробаев да Тоголок Молдонун маалыматтарын өздөштүргөн жана өз таякеси Жээнбектин Атантай, Тайлак туурасында: “Токсон жыл өмүр көргөн демдүү кары, Талыкпай Тайлак жайын сүйлөр эле”³ - деп, анын айтып бергендерине, булардан сырткары, акын өзү мээнеттенип, баатырдын жерге-жээк, укум-тукумдарынан, кеп сөз билген улама карыялардан сурамжылап чогулткан материалдарга таянган. А.Чоробаевдин казалына чейин эл арасында айтылып жүргөн оозеки улама аңгемелерден сырткары чакан-чакан ыр түрмөктөрүнүн вариацияланган үлгүлөрү айтылып жүргөн. Алсак, Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу баалуу эмгегинде “Тайлак баатыр менен кытай согушу” деп аталган чакан бөлүмчөдө:

Майыстан толгон эл деген,
Баатыр Тайлак эр деген.
Тайлак минди буурулду,
Тамандары туурулду,
Таталаган кытайдын

Баары бүткүл кырылды⁴ - деген элдик ырдын үзүндү үлгүсүн мисалга тартып, Тайлактын кытайларды жеңгенин даңазаласа, элдик чыгармалардын мыкты билерманы Сапарбек Закиров да мына ушул ырга үндөш дагы бир вариантты эл оозунан жазып алган:

Аскерин Тайлак баштады,
Кокондукту талкалап
Кокуйлатып таштады.

Кожоберди, Байбагыш
Кошунду булар баштады,
Калкалап элин башкарды,
Каран калган Кашкарды.
Туткалы терек жердеген,
Туйгун Тайлак эр деген.
Майыстан, Терек жердеген,
Баатыр Тайлак эр деген.
Бараң аткан, найзакер,
Башынан душман жердеген⁵.

Келтирилген мисалдар эл оозунда аз да болсо элдик чыгарма катары айтыла баштагындагы менен өтө баалуу. Балким, профессионалдык адабиятыбыз пайда болбосо, “Тайлак баатыр” туурасында дагы бир кенже эпостун жаралышы толук ыктымал болуучу. Белгилүү болгондой, эпостордун окуясы да алгач кара сөз түрүндө, кээде ыр аралаштыра айтылып, бара-бара акын айтуучулар тарабынан ырга салынат. Ал эми Тайлактын окуялары соңку учурга б.а. “эпикалык доордон” өтүп кеткен мезгилге кез келгендиктен, аны жазгыч акындар, жазуучулар көркөм чыгарма катары жазып чыгышты⁶. Тайлак баатыр жөнүндө тарыхый даректер кытай жылнаамелеринде⁷, эмгектерде⁸, фольклордук материалдарда⁹ кездешет. Ал эми А.Чоробаевдин казалы ошол тарыхый окуяларды көркөм чагылдырган чыгарма.

Чыгарма кыргыздардын Кокон хандыгы тарабынан катуу эзилип турган аянычтуу абалын сүрөттөө менен башталат. Курткадагы коргонду Ташмат аттуу өзбек бийлеп, ал жерде жергиликтүү элден алык-салык чогултуп, Коконго жөнөтүп туруучу жайга айландырган. Алар салык түрүндө ар кандай материалдык байлыктарды тартып алуу менен эле чектелип калбастан, кыргыз кыз-келиндеринин өндүү-түстүүлөрүн топтоп, Кокондогу кан ордого зордук менен жөнөтүп турушкан. Мына ошондой тагдырга туш келген кыздардын кезектеги айдалуусунда, алардын ичинен Барпыжан аттуу кыз: Эр Тайлак айдакчыдан ажыратар, Күн барда ошол шоола бизге чачыратар, Үйүндө баш калкалап жатып калса, Ким деген шордуулардын башын ачар¹⁰ – деп, Тайлак баатырга кабар айттырат. Тайлак баатыр ансыз да бир тууган агасы Атантайдын Куртка коргонунда ордо жаткандыгына ич күптү болуп жүргөн. Барпыжандын арыз-муңу тигиге кошул-ташыл болуп, Тайлактын чыдамы чарт үзүлөт. Эрезеге жетип, болушунча болуп, каруу күчкө толуп турган Тайлак кыздарды алып бара жаткан кокондук лашкерлердин жолун торой чыгып, алардын таш-талканын чыгарат. “Алда-жаа-алла” менен аман калгандары Коконду көздөй качып жөнөшөт. Мына ушул окуядан баштап чыгарманын сюжеттик өнүгүшү чиеленише баштайт. Кан ордого айдалган кыздарды азаттыкка чыгарган эрдигине шыктанып, делөөрүп калган Тайлак атасы Ырыскулга келип, акылдашып, Куртка коргонуна чабуул коюш үчүн андан улуксаат-бата сурайт. Атасы тарткынчыктап, “койсоңчу балам, Кокондун жолу катуу, алардын бул жердеги өкүлдөрүнө тийишсең кокондуктар түп көтөрө келишип, элибизди кырып салат” маанисинде кеп-кеңешин айтат. Ээлигип алган жаш Тайлак атасынын акылына көнбөй, өзү теңдүү жигиттерден кол курап, Куртка чебиндеги Ташмат баш болгон лашкерлердин кыйсыпырын чыгарып, Атантай аттуу агасы баш болгон жердештерин туткундан бошотуп алат.

Элдик эпостордогу традициялык мотивдердин бири – ата менен баланын карама-каршылыгы. Бул мотив кыргыздын “Манас” (Манас – Жакып, Алманбет - Эсенкан) баш болгон бир катар эпостордо (Эр Төштүк – Эламан, Курманбек – Тейитбек) учурайт. Мындай карама-каршылык энелик доор менен аталык доордун алмашкан учурунда б.а. “... аталык укуктун нормалары менен энелик укуктун нормаларынын кагылышында пайда болгон”¹¹. Мына ушул традициялык мотивдин салкын илеби А.Чоробаевдин казалынан да

байкалат. Тайлак менен анын атасы Ырыскулдун бир пикирге келише албаганы, атасынын сөзүн укпай баатырдын жоого аттанышы белгилүү бир өлчөмдө аталган мотивдин издери сакталып, Курманбек менен Тейитбектин ортосундагы курч өткөн конфликтинин жумшартылган формасындай көрүнөт.

Ошентип, жогоруда сөз кылынган Куртка чебин кармап турган Ташмат эптеп качып чыгып, Кокондогу Мадали канга жетип, болгон окуяны төкпөй-чачпай айтып берет. Ачуусу келген Мадали кан элди каратып туруп, Ташматты баскыга салып өлтүрөт. Дүйнө тарыхы билген Иван Грозный, Чыңгыз хан, Гитлер сыяктуу көптөгөн залым, мыкаачы кандар, падышалар болгондугу белгилүү. Мына ушулардын катарына мыкаачылыгы, өтө ашынган ач көздүгү менен өзгөчөлөнгөн Кокон хандыгын да кошууга болот. Алар ислам дининин жол-жоболорун пайдаланышып, элди “кыңк” эттирбей баш ийдирип турган. Бир аз эле чеки иш кылган адам болсо орго салып, зынданга камап, даргага асып, өтө ырайымсыздык менен жазалашкан. Мына ушундай каардуу тартиптин капшабына кабылган Ташмат өлүмгө кириптер болду. Биз бул жерден Ташматты жактап жаткан жерибиз жок, тек, Кокон хандыгынын өз аскер башчыларына карата да канкорлук менен жасаган мамилесин белгилеп жатабыз. А чындыгында, Ташмат канчалык айлакер, баатыр болсо да, жергиликтүү элдин колдоосунан такаат алган Тайлак жана анын жигиттерине туруштук бере алмак эмес. Мусулман дининде: “Жан сактоо - парз” деп айтылгандай, теңдешсиз кармашта жеңилген Ташмат жан далбастап качып чыгып, Мадалыга болгон чындыкты айтып барган. “Аскер берсеңиз кайра барып, Тайлак менен согушам”, – деген жүйөөлүү сунушуна карабай, Мадали кандын Ташматты өлтүрүшү жогоруда биз айтып өткөндөй, Кокон кандыгынын ашкере мыкаачы, канкор кандык экендигин дагы бир жолу айгинелеп турат.

Ошентип, Мадали кан Ташматты өлтүрткөндөн кийин элин жыйып: “Араб баатыр баш болгон аскер куралсын да, Тайлактын колун талкалап келсин!” – деген буйругун айтат. Өңгөнү унутса да “Ордо кыздарды айдап келгиле”, – дегенди унутпай, Мадали кан жигиттерине катуу эскертет. А түгүл, барган эле жериңерден “Жубанын коюп кызын ал” – деп, аскерлерин да тескери үндөйт. Араб баатыр баштаган кол атка жабыла минишип жолго чыгышат. Бул кабар Тайлак баатырга жетип, ал да жоого каршы даярдык көрүп, алардын желин тосо чыгат.

А.Чоробаев “Манас” баш болгон элдик эпостор менен мыкты тааныш болуп, аларга таасирленгени Араб менен Тайлактын жолугушуусунан ачык байкалат. Бул – салыштырмалуу алганда, кечээ жакында эле болуп өткөн тарыхый адамдардын тээ илгерки, архаикалык эпостордогу баатырлардын касиеттери менен сыпатталышынан көрүнөт. Алсак, Тайлак баатыр Арабга анын жол боюнда дардайып уктап жаткан учурунда жолугат. Араб экенин тааныган Тайлак ары ойлоп, бери ойлоп, аны өлтүрбөй: “Ой, ой киши ой киши, уктаганды кой киши, жылдыз тарап бөлүнүп, таң кашкайып келатат” – деп, сыпаалык менен ойготот. Жайбаракат олтуруп эртеси боло турган эр сайышка макулдашып, Арабдын чакчасынан бир-бирден насыбай тартышып тарап кетишет. Бул эми чындыкка коошпогон, ал түгүл, көркөмдөөнүн да чегинен ашкан, өтө олдоксон көрүнүш. Элеги жок эл оозунда айтылгандарды А.Чоробаев ошол түрүндө ырга салып коюшу акындын “эпикалык доордун” туткунунан али чыга албай тургандыгын аныктайт.

Кийинки күнү Тайлак менен Араб найза сайышка чыгышат. Найза сайышуу – эрлердин эрдиги өлүм менен өлчөй турган өтө опурталдуу айкаш. Ал эми бүтүндөй бир элдин намысын талашып, беттешкен эрлердин жоопкерчилигин өлчөп болбойт. Эр сайыш мына ушундай эл аралык уруштарда өзгөчө мааниге ээ болуп, ошол беттешүү бүтүндөй бир элдин жеңилүү же жеңүү тагдырын чечкен. А түгүл, жөн эле аш-тойлордо эрлердин салттык оюн катарында эр сайышка түшүшү да өтө коркунучтуу болгон. Алсак, Шабдандын ашында тажрыйбалуу найзакер Аксакал менен Жусуптун сайышы эки эрдин

өлүмү менен аяктаган. Биз билгенден, мына ушул эрөөлдөн кийин кыргыз тарыхы эр сайыштын оюн түрүн да, жоо сайыш түрүн да билбейт, демек баатырлыкты сыноонун ушул түрү өз жашоосун токтоткон өңдөнөт. Ошентип, Тайлак менен Арабдын эр сайыштагы беттешүүсү башталып, ал кыйла убакыттан кийин Тайлактын жеңиши менен аяктайт. Араб Тайлактын таамай сайган найзасынан өлүм табат. Ушул эпизодду А.Чоробаев өтө берилүү менен эмоцияга алдырып, өзгөчө бир шаң менен эргип сүрөттөйт. Чындыгында эле Тайлак мыкты жоокер, билегинде күчү, жүрөгүндө оту бар кыргыздын даана баатыр-азаматы болгон. Анын жеңишин ошол доордогу кокондуктардан жапа чегип, запкы көргөндөр эле эмес, азыр да, кийин да эргип ырдай берсе жарашат.

Жазы менен Бычандын,
Күн чыгышы оюнда.
Кызыл белес, Четинди
Аккан суунун боюнда
“Араб өлгөн деген жер,
Баш аягы кенен жер”¹².

Бул маалымат жогорудагы эр сайыштын болгондугун дагы бир жолу далилдеп турат. Кокондуктар мына ушул жеңилүүсүнөн кийин кыйла убакытка дейре кыргыз жергесине жолой албай калышкан. Жогоруда айтылгандай, Кокон хандыгы өз өкүмүн жүргүзүүдө ислам дининин жол-жоболорун эффективдүү пайдаланышып, элди “кыңк эттирбей” башкарууга аракеттенишкен. Ислам динин күчөтө таратуу менен кокондуктар өз бийлигинин чегин уламдан-улам кеңейте беришкен. Алгач алардын эшен, кожо, молдолору элди аралап идеологиялык иштерди жүргүзүшкөн да, алардын артынан кылычынан кан тамган казатчылар (газоват – ислам динин согуштук күч менен таратуу) келишип, каршылык кылгандардын катыгын берип турушкан. А.Чоробаев мына ушундай көрүнүштү: “Жүргөнү кандуу жошо дейт, дини жок элди жоготуу, максаттары ошо дейт” – деп, алардын чыныгы жүзүн, баскынчылыкка багытталган иш-аракеттерин ачык айтат. Мына ушундай дин таратуу менен коштолгон, баскынчылыкты көздөгөн кытмыр саясат менен, “Чала динде эл болсо, ага ислам үйрөтөт, алты келме беш намаз, араб тилде сүйлөтөт” – деп, Жангиркожо Кашкарга келет. “Тынч элге бүлүк салышып, ок атышкан ошолордун” жоругун Кытай бийлиги угуп, Үрүмчүдөн Кашкарга аскер жиберет. Күчтүү куралданган Кытай аскерлери динин таратуу үчүн келген кокондуктарды Кашкардан кууп чыгышат. Мына ошондо Жангиркожо жергиликтүү элди, алардын баатырларын пайдаланууну чечет. “Тайлактын айлы кайда экен”, – деп сурашып, ар кимден отуз-кырктай ак селделүү ак сакалчан айлакер кожолору Тайлактан жардам сурап келишет. Алар Тайлакты сөзгө алышып: “биз мусулманбыз, сен кокондуктарды жайына коюп, мобу каапыр кытайларды талкалайлы, ислам динине киргизели”, – деп үндөшөт.

Негизинен алганда, А.Чоробаев кокондуктардын ошол кездеги жүргүзгөн саясатын, элге карата жасаган кара ниет иштерин чыгармасында туура берген. Акын советтик түзүлүштүн идеологиясы күчөп, динчилдерди куугунтукка алып турган учурда ушул чыгармасын жараткан. Андыктан казалдын текстинде ислам динине сыртын салуу, кожо, эшендерди шылдыңдоо, келекелөөлөргө жол берилген.

Жангир кожонун идеологдору жергиликтүү элди “биз мусулманбыз, каапырларга каршы согушта бирге бололу”, – деп үгүттөп жатканда, Кытайдын мыкты куралданган күчтүү аскерлери кыргыз жеринде ээн-эркин жүрүшкөн сарттарды куугунтукка алышат. Ак-Чий деген жерде катуу кыргын болуп, кыргыздын кыйла эр азаматтары бөөдө өлүм табышат. Ошентип, кыргыздар ислам динин таратуучулардын митайым саясатынын кесепетинен чабылып-чачылып, бир жагынан кокондуктарга салык төлөп (18 түрлүү) куурап турушса, эми минтип солкулдаган эр азаматтарынан ажырашып, мөгдөп калышты. Тайлак баатыр колго түшкөн тилмеч аркылуу кытайлардын эмне себептен келишкендигин

билет. Көрсө, алар Жангир кожону өлтүргөнү келишиптир. Иштин чоо-жайын түшүнгөн Тайлак: “Кожо турмак олуя, болсо да айдап кел, кокуйлатып тим эле, колу-бутун байлап кел”, – деп Жабыке аттуу жигитин жумшайт. Жабыке Жангир кожону кармап келип кытайлардын колуна тапшырат. Буга ыраазы болгон кытайлар Тайлак баатырга ыраазычылык билдирген кат жиберип, Жангирди Түп Бээжинге алып жөнөшөт.

Казал жазылган элүүнчү жылдарда андагы Советтер Союзу менен Кытай Эл Республикасынын ынтымагы күч эле. Эң зор социалисттик эки державанын ортосундагы саясий кырдаалдын жакшы болуп турган ошол учуру чыгарманын маани-мазмунуна, сюжет курумуна таасир эткен. Ислам динин таркатуучулардын ири лидерин кытайлык жоокерлерге кармап берип, алардан ыраазычылык алган Тайлактын өтө жумшартылган мүнөзү А.Чоробаевдин мезгилдик саясат менен эсептешкендигин айгинелейт. А чынында: “В 1820 году карательный отряд китайцев под предлогом поиска группы кашгарских повстанцев во главе с Джангиром напал на аил Ак-Талаа, которым правили Атантай и Тайлак. Аил был разграблен, погибло около ста жителей. Узнав об этом, Тайлак строил погоню за карателями. Цинский отряд был полностью уничтожен”¹³.

Казактардын Эдиге баатыры менен жекеме-жеке эр сайышка чыгып, аны жеңиши Тайлак баатырдын эл арасындагы баркын, атак-даңкын дагы бир жолу көкөлөтүп жиберет. Кокон хандыгынын эркинде болгон Эдиге баатыр алардын шилтеген жагына кыргыздай тийип, ал албаган жоо калбай эрдесип жүргөн чагы эле. Кокон хандыгы эми, аны кепке тартып, кыргыздарды “тартипке салып келүү” миссиясын аткарып кел – деген буйрук менен Эдигени жоого аттантат. Жоосу – баягы эркиндикти сүйгөн, Тайлак баатырдын тегерегине чогулган кыргыз эли эле. Алгач Эдиге баатыр жер жайнаган кошуунунун күчүнө салып, Таласты чаап, андан бери Суусамыр жайлоосуна ээн-эркин кирип келет. Келип, негизги максаты болгон Тайлак баатырды жайлаш үчүн, аны чакыртат. Тайлак баатыр да жөн жатпай, Курткадагы басыз, чоро урууларынан кол курап, Суусамырдын Дубан кечүү деген жеринен душмандардын алдын торой чыгат. Мадали кан Араб баатырынан ажырап жөн калбастыгы бар эле, андыктан ошол кездеги баатырдын баатыры болуп турган Эдигени Тайлакты өлтүрүп, өч алып келүү тапшырмасы менен кыргыздарга жөнөткөн. Ошентип, эки тараптын колу тирешип туруп калат. Ошондо, Эдиге кыргыздар тарапка элчи жиберип: “Жоокерлер бөөдө кырылбасын, Тайлак баатырыңар жекеме-жеке эр сайышка чыксын, кимибиз жеңилсек, жалпы жеңиш ошол тарапта болсун!” – деген өктөм талабын коёт. Кыргыздар да мындай жүйөөгө макул болушуп, Тайлак жекеге чыгат. А.Чоробаев бул эпизодду кадимки эпостогу баатырлардын айкашынан кем сүрөттөбөйт. Сөзсүз түрдө, акындын “Манас” баш болгон кенже эпосторубуздун сюжеттери менен тааныш болушу чыгарма жаратууда өз таасирлерин тийгизген. “Манастагы” көркөм каражаттар, мотивдер, сүрөттөө ыкмаларын кең-кесири, ээн-эркин колдонгон. Элдик эпостордо баатырлар алгач найза менен сайышып, найзалары сынганда кылыч менен чабышып калышат. Ага да болбой, кылычтарынын сабы колдо калганда, айбалта, чокмор менен төбөгө чаап, бири-бирин аттан оодарат. Ушул ыкма мында да колдонулуп, баатырлар алгач найзалашып, анан кылычка өтөт, акыры айбалта менен төбөлөшүп жатып калышат.

“Кылычтарын алышып,
Кыйгай туруп чабышып,
Айбалта колго алышып,
Аркы-терки чабышып,

Бири-бирин ала албай” акыры кармаштын эр эңиш формасына өтүшөт. Жарданган эки тараптын ортосунда алар көпкө кармашат. Акыры, эси оогон Эдигени түп этектен алып, аттан шыпырып түшөт Тайлак. Ошентип, талаа-түздө жүргөн Эдиге Суусамыр жайлоосунун бийиктигине чыдабай, суюк абага көнбөгөн “казак өпкөсү” бат эле керектен

чыгат да, эки көзү алактап, эки буту салактап калганда Эр Тайлактын балбан билеги аны аттан оодара тартып кетет. Жерге кулаган Эдигени Эраалы атып салат. Эл оозунда:

Жыгылган соң Эдиге,
Ордунан тура бергенде,
Атып салган Эраалы
Кароолуна келгенде²⁰

Ушул окуядан кийин Эдиге өлгөн жерди жергиликтүү эл “Эраалынын аткан жер, Эдигенин жаткан жер”, - деп, бүгүнкү күнгө чейин аталып жүрөт. Мына ушундай конкреттүү топонимдердин жоокерлердин аты менен аталып калышы, душмандардын келген-кеткен жол карталары да чыгарманын тарыхыйлуулугун арттырып турат. Баталдык сцена аяктап, Эдиге төрө өлгөндөн кийин кокондуктардын колу артын көздөй качып жөнөшөт. Ишенген кол башчынын өлүмү колдун жеңилгенин билдирген салт мында да сакталып, жоо келген жагын көздөй ашып-шашып жөнөп калат. А.Чоробаевдин бул казалы Тайлак баатырга гана тиешелүү, анын баатырдыгын гана даңазалаган окуялар менен чектелип калбастан, эл турмушунун ошол кездеги элесин тарткан бир топ майда деталдарды, лирикалык чегинүүлөрдү, психологиялык толгонууларды кошо чагылдырып, чыгарманын сапатына оң таасирин тийгизип турат.

“Тайлак баатыр” казалы баштан аяк бир типтүү муун өлчөмүндө жазылган эмес, анын баш жагындагы 55 куплетте чыгыш поэзиясындагы бейт формасында жазылган ыкма пайдаланылган 11-12 муундуу ыр түзүлүшүндө жазылса, калганы кадимки биздин салттык ыр түзүлүшүбүз болгон 7-8 муундуу ыр жолдору менен жазылган. Акын баш жагында чыгарманы 11-12 муунда жазып, бир аз чайналгандыгы сезилип турат. Салттык ыр формага өткөндө аллитерациялык, ассонанстык, редивтик уйкаштарды пайдаланып, рифмалары да жайына келип, “жолго түшкөн жоргодой” шыдыр кеткен. Мындай болушу, албетте, табигый көрүнүш, ал акын катары элдик ырлардын кучагында калыптанган. Эпосторду көп уккан. Андыктан чыгыш, казак ырларынын айрым үлгүлөрүнө салып жаза баштаган аракетин ордунан чыкпай, өзүнө жакын 7-8 муундуу ыр куруу ыкмасына өтүп кеткен. Акын тексттин айрым жерлеринде кара сөз түрүндө “комментарийлерди” да берип жиберген. Буга окшогон ыкма - эпосторубузда колдонула берүүчү көрүнүш. Жазгыч акындарга мүнөздүү болгондой, казал абдан ойлонуштурулуп, логикалык ырааттуулукка баш ийдирилип, кыйла түйшүк менен жазылгандыктан, уйкаштыктары жайында, жакшы окулат. Илеби сууп, эл эсинен чыгара электе кагазга түшкөн бул чыгармада реалдуу окуялардын илеби уруп, топонимдердин, этнонимдердин ишенимдүү пайдаланылышы кыргыз элинин соңку жаңы тарыхын аңдап билүүдө кызыктуу материалдарды берет. Эгерде ошол учурдун саясаты тескеп, улуттар арасындагы араздашуу маселесин жазганга тыюу салып, соцреализмдин алкагына салып турбаганда, А.Чоробаев бир топ кызыктуу окуяларды айтары бышык эле. Ошондой болсо да, “Тайлак баатыр” казалы эл эркиндигин, көз карандысыздыкты, акыйкаттыкты даңазалаган патриоттук духтагы мыкты чыгарма экендигин белгилөөгө болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Чоробаев А. Тайлак баатыр. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. – 1-114 б.
2. Бейшеналиев Ш. Тайлак баатыр. – Бишкек, 1998.
3. Пропп В. Я. Русский героический эпос. – М.: ГИХИ, 1958. – С. 544.
4. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – Бишкек, 1994.
5. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек, 1996. – 126 б.

* * *

УДК 81

Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы аңкоолукту, кем акылдуулукту туюндурган фразеологизмдердин семантикалык жактан ар түрдүүлүгү

Көчөрова Г.О. – ЖАМУ

Адам баласынын кем акылдыгы, аңкоолугу тубаса же тарбиянын жетишсиздигинен болушу мүмкүн. Бул психикалык көрүнүш бир адамдын башка бир адамдарга жасаган мамилесинен, кылган иштеринен, сүйлөгөн сөзүнөн билинет¹⁴. Адамдагы мындай психологиялык деффектини тил бирдиктеринин ичинен сөз, сөз айкаштары (туруктуу, эркин айкаштар), сүйлөм сыяктуу бирдиктер башкаларга жеткирип, аларды тарбиялоого көмөк берет, таасир этет. Тарбиялоо, таасир этүү жагынан тил бирдиктеринин ичинен фразеологизмдердин мааниси зор экендиги талашсыз. Алардын локанизмдүүлүгү, стилистикалык боектуулугу, экспрессивдүүлүгү мына ушундай касиеттерге ээ болушун шарттап турат. Бирок, мындай семантикадагы туруктуу айкалыштар деле башка маанилерди туюнткан фразеологизмдерден лексика-грамматикалык структурасы жагынан айырмаланбайт, анткени типологиялык жактан калыптанган тигил же бул тилдеги сөз айкаштары (туруктуу, эркин айкаштар) ошол тилдеги сөздөрдүн айкашуу мыйзамына ылайык түзүлөт.

Адамдагы аңкоолук, акылсыздык сапат, чындыгында эле, кеп ишмердүүлүгүнөн, кыймыл-аракеттеринен, акыл-эсинен, кабыл алуусунан, башкаларга жасаган мамилесинен, жүрүм-турумунан байкалат. Ошого байланыштуу мындай тематикалык мазмундагы фразеологиялык айкалыштардын тутумундагы лексикалык бирдиктердин маанилери, грамматикалык жеке жана жалпы маанилери да ар түрдүү. Мындай фразеологизмдерди лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык жактан төмөндөгүдөй топторго бөлүп классификациялоого болот.

Аңкоолук, акылсыздыкты көрсөткөн антропоквалификативдик фразеологизмдердин

маанилик топтору: Таблица № 4

Кеп ишмердүүлүгү аркылуу көрсөтүүчү	Кыймыл – аракеттер аркылуу көрсөтүүчү	Акыл – эске, кабыл алууга кагышы бар органдардын деффектиси аркылуу туюндурлуучу	Адамга эч кандай тиешеси жок түшүнүктөр аркылуу көрсөтүүчү
өө десе, бээ деген, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн, «а»десең, «б»деген, ойду – тоону сүйлөгөн, оозуна келгенди оттогон	Мурдун тарта албаган, аңды -дөңдү карабаган	Көк мээ, мээси бөксө, кирди-чыкты эси бар, акма кулак, каңгы баш, ала көөдөн	Бир кайнамы ичинде, токсон тогуз, бир шариги кем, эшектин мээсин жеген

¹⁴ Ильин Е.Н. Баарлашуу чеберчилиги. Педагогикалык изденүү китебинде.- Ф.:Мектеп, 1989. 251-б

Тил ойдун тикеден – тике чындыгы¹⁵ экендигин эске алып, кеп ишмердүүлүгүн акылсыздыктын, аңкоолуктун фразеологизмдер аркылуу көрсөтүлүшү адамдагы ой жүгүртүүнүн начар өнүккөнүн билдирет деген жыйынтыкка келсек, анда ушул себептен оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтөт, «а» десең, «б» дейт, төө десең, бээ дейт, ойду-тоону сүйлөйт, оозуна келгенди оттойт деген фразеологиялык айкалыштардын калыптанганы, кепте акылсыздыктын, дээринде жоктуктун, келесоолуктун көрсөткүч тил бирдиги катары колдонулуп келе жаткандыгы талашсыз.

Кыргыз адабий тилинин фразеологиялык корунда оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү фразеологизми ойлоо, кабыл алуу, билимдүүлүк сапаттары кемчил, нормалдуу өнүкпөгөн адамды сыпаттайт.

Ал ошондой келесоо, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөнгө араң жарайт. (Ш.Абдраманов).

Бул сүйлөмдөгү оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн деген туруктуу айкалыш адамдагы жалпы акыл-эске байланыштуу кемчилдикти көрсөттү. Ушул эле туруктуу сөз айкашы эс-акылга толо элек жаш балдарды, эс- акылга толук ээ болгон, жетилген адамдардан айырмалоо үчүн да колдонула берет. Чындыгында эле, толук таанып билүүгө ээ болгон адамдарга салыштырмалуу жаш балдардын акыл-эси толук өсүп жетиле элек болот. Бул айырмачылыкты туюндуруу үчүн айрым учурда кепте жаш балдарга карата оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн фразеологизми пайдаланылат.

Оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн баланын сөзүн каадалуу көрүп, сиз да бала болуп калгансызбы, жарыктык.(Ж.Мавлянов).

Контексттен байкалып тургандай, бул жерде эч кандай келесоо, кем акыл адам жөнүндө сөз болбостон, бардык тарабынан нормалдуу, бирок али жетиле элек балага салыштырылып, акыл-эске толук ээ болгон адамдын ойлонбой сүйлөгөнү жөнүндө сөз болуп жатат.

Төө десең, бээ дейт фразеологизми да адамдын речи аркылуу акылсыздыкты, билимсиздикти айгинелөө үчүн колдонулары белгилүү. Дипломдуу болгону менен профессиясы жагынан сүйлөшө келгенде төө десең, бээ деген немеге бул жооптуу ишти аркалайт деп ишеним көрсөткөн, сактап келаткан адам акыры бармагын тиштери анык. («Фергана» газетасы).

Бул жерде иши, адистиги жагынан билимсиз, билими төмөн болгон адам жөнүндө сөз болуп жатат, ал кемчилик болсо каармандын речи аркылуу билинди. Профессиясы боюнча билимсиз болсо эле акылсыз болобу деген мыйзам ченемдүү суроо туулушу мүмкүн. Адистиги боюнча билиминин тайкылыгын билип туруп, жооптуу кызматка туруштун өзү – келесоо, «Кемчонтой» болбогон күндө да, акылсыздык экендиги талашсыз.

Ойду- тоону сүйлөгөн фразеологизми терс мүнөз – сапаттардын ичинен карым-катыш учурунда кетирген кемчилигин билдирген моносемикалык туруктуу айкашка кирет да, акыл-эсинин кемдигине байланыштуу эмне сүйлөрүн билбестен туура же туура эместигине карабастан, оюна келгенди сүйлөп кое берген, экинчи жагынан, жагдайга ылайык (толкундануу ж.б.) сөз таба албай калган адамдарды мүнөздөө үчүн ой-тоону сүйлөгөн, оозуна келгенди оттогон фразеологизмдери иштетиле берет.

Т. Молдонун «Телибай тентек» поэмасындагы башкы каарман Телибайдын кем акылдыгы ойду-тоону сүйлөп, айланасындагыларды жадатып жибергенинен эле көрүнөп турат. (окууч. соч.)

Биринчиден, ар бир адамдын тилдик каражаттарды пайдалануу чеберчилиги бирдей эмес, экинчиден, экстралингвистикалык тигил же бул факторго ылайык айрым бир адамдар, мисалы, чөйрөгө, кырдаалга ылайык, речинин сапатын жакшырта албай,

¹⁵ Энгельс Ф.

экстратилдик башка фактордогудай сүйлөй албай калышы мүмкүн, тактап айтканда, толкунданганда, уялганда, тааныш эмес чөйрөгө туш келгенде ж.б. ушундай учурга туш болгон адамды сыпаттоо үчүн да ойду-тоону сүйлөгөн фразеологизми колдонула берет.

Мисалы: - Карасаң, азыр жер чечегин безеп отурат, кечээ курсташ кыздарыма тааныштырсам, ойду-тоону сүйлөп уят кылбадыбы. («Бишкек Таймс» газетасы).

Көрүнүп тургандай, эки сүйлөмдө тең эле бирдей лексика- грамматикалык структурада катышкан фразеологизм эки түрдүү психикалык абалдагы адамдардын акыл-эске байланышкан кеп ишмердүүлүгүн көрсөттү.

Жыйынтыктап айтканда, кеп ишмердүүлүгүндө акылсыздыкты туюнтуу үчүн колдонулган фразеологизмдердин контекстке ылайык моносемикалык жана полисемикалык мааниси аныкталып, адамдагы терс мүнөз – сапаттарды образдуу көрсөтүүчү тилдик бирдик катары өнүмдүү колдонулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеология. –Б.: «Кыргызстан», 1998.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Э.Абдулдаев, Д. Исаев, Б.Орузбаева ж.б.). – Ф.: «Илим», 1980.
3. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. - Бишкек, 2007.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. - Каракол, 2007.
5. АширбаевТ. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. - Бишкек-Ош, 2000.

* * *

УДК 001.53

Проблемы лингвосемантических аспектов фразеологизмов с позицией сопоставительного языкознания

Асылбекова Ч. А., Молдобаева Б.У.- ЖАГУ

Фразеология как относительно самостоятельный раздел в составе лексикологии начал оформляться в середине прошлого столетия. Одним из первых на независимый характер фразеологизма (который еще обозначается как устойчивый словесный комплекс) обратил внимание замечательный французский ученый Ш. Балли, ученик всемирно известного ученого Ф. де Соссюра.

Во фразеологии, находящейся в стадии становления, в середине прошлого столетия были проведены разнообразные изыскания, связанные с именами лингвистов-фразеологов В.Л. Архангельского, А.В. Кунина, И.Н. Шанского, М.М. Копыленко, А.И.Молотковой, Д.Н. Шменева, И.И. Чернышевой, А.М. Бабкина, В.П. Жукова и др.

Но все же в языкознании является общепринятым мнение, что основной вклад становление в современного лингвистического направления фразеологии внес русский советский языковед В.В. Виноградов. Он писал, что в семантической системе любого живого языка «... легче и естественнее всего выделяется тип словосочетаний абсолютно неделимых, неразложимых, значение которых совершенно независимо от их лексического состава, от значений их компонентов и также условно и произвольно, как значение немотивированного знака слова-знака».

Думается, что основной выход в становление фразеологии как самостоятельного научного направления в составе лексикологии, а точнее, в составе языкознания, названный

ученый внес вклад, создав стройную классификацию фразеологических единиц. Так, В.В. Виноградов выделил четыре типа фразеологических единиц, фразеологизмов: 1/ фразеологические сращения, в которых мотивированность полностью затемнена, например: попасть впросак, было – не – была, души не паять в чем-либо; 2/ фразеологические единства, в которых мотивированность в не которой степени просматривается, например: стреляный воробей, намылить голову кому-либо, со всеми потрохами; 3/ фразеологические сочетания, в которых мотивированность обусловлена аналитичным характером сочетания, например: беспросыпное пьянство, беспробудный сон, поле деятельности; и 4/ фразеологические выражения, или устойчивые фразы, которые представляют собой предложения с переосмысленным составом, например: нашла коса на камень; пришел, увидел, победил, гора родила мышь.

Основное отличие фразеологизмов от свободных словосочетаний заключается в том, что вторые свободно производятся, а первые «... лишь по традиции воспроизводятся» [Виноградов, 1977:142].

Известный русский советский германист-типолог А.Д. Райхштейн проводит сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологических систем. Он отмечает, что сопоставительное изучение фразеологизмов сопряжено с рядом осложняющих факторов. В чисто языковом плане такие осложняющие факторы обусловлены тем, что до сих пор не создано единой теории фразеологического сопоставления, единого метода и единого понятийного и терминологического аппарата при описании устойчивых словосочетаний, принадлежащих языкам разных типов.

Одно положение, выдвинутое ученым, заслуживает того, чтобы процитировать его полностью и без ремарок:

«Перечисленные особенности сопоставительно-фразеологического исследования сводятся, таким образом, к его усложненности, опосредованности и многоплановости. С этим общим свойством связано еще одно черта – некоторая **аппроксимативности** (приблизительность) анализа и его результатов. Строгое понятие тождества вообще вряд ли применимо к сопоставляемым фразеологическим фактам, каждый из которых занимает в системе языка специфическое место и имеет особую значимость, которая не повторяется в неизменном виде в иноязычной системе для соотносительного факта» [Райхштейн, 1980:17].

Немецкий ученый Р. Эккерт предлагает при сопоставлении фразеологических систем и фразеологических единиц из разных языков пользоваться двумя понятиями: фразема (die Phraseme) и фразеологизм (der Phraseologismus). Ученый уверен, что эти два понятия, два термина представляют две стороны одного явления. Фразема представляет собой такую фразеологическую единицу, которая по своей семантико-грамматической структуре соотносима с предложением, например: русь.: В ногах правды нет; дуракам закон не писан; и нем.: Armuf ist keine (бедность порок); duch (будет и на нашей улице праздник). Фразеологизм же по своей семантико-грамматической структуре соотносим только с членом предложения, например, русь.: «кот наплакал; куда Макар телят не гонял» исполняют в предложении обстоятельственные роли. Таким образом для адекватного сопоставления фразеологических систем из разнотипных языков необходимо проводить анализ фразеологических единиц в соответствии с различием фразем, соотносимых с предложением Phraseme) и фразеологизмов, соотносимых с членом предложения.

Казахский ученый С.Е. Исабеков сопоставляет фразеологические единицы немецкого и казахского языков в свете теории номинации. Ученый показывает, что при реализации в номинативной системе языка фразеологизмов они зачастую в языках различных типов, в немецком и казахском, не соответствуют друг другу в плане номинации. Фразеологизм одного языка имеет один участок и объем приложения, в то время как участок и объем

приложения аналогичного фразеологизма в другом языке может быть иным; например, таким несовпадающими по номинативному участку и объему приложения выступают понятийно сходные фразеологизмы: нем, in Betracht ziehen и каз. Ой жугіртіп байкау. И тогда в действие вступает постулируемый автором принцип номинативной дополнительности, который гласит: если даже какой-либо признак предмета номинации не выражается в каком-либо фразеологизма, то он выражается другими лексическими средствами в составе одной лексико-фразеологической системы.

В сопоставительном плане представляет несомненный научный интерес работа другого казахского ученого К.К. Дуйсековой. В своей сравнительно-фразеологической работе она исходит из того посыла, что фразеология представляет собой способ концептуализации мира и что «фразеология имеет в отличие от лексики не только свои сферы референции, но и типы референтов». В плане фразеологического сопоставления языков, а автор сравнивает флективный романский французский язык и агглютинативный тюркский казахский, важными представляются по ее мнению, три группы факторов. 1/ В разных языках понятия языковой и фразеологической абстракции проявляются по-разному. Если в казахском языке наблюдается тесная связь данных абстракций между собой и вследствие этого нераспределяемость совокупного актуального смысла, значения ФЕ покомпонентно в деривационной базе, т.е. возникает соматическая целостность ФЕ, то такого, к примеру, не наблюдается во французском языке – там не имеется совокупного актуального смысла ФЕ, значение ФЕ можно распределить по компонентом деривационной базы [Дуйсекова, 2006:15]. 2/ Деривационная база ФЕ представляет собой ее обязательной элемент, ее лексико-грамматическую базу, но мотивирует значение ФЕ в разных языках по-разному. 3/ В основе семантики ФЕ лежит фразеологической образ, который во всех языках, в том числе во французском и казахском, имеет в своей основе метафору, т.е. соотнесение и связанность двух разных явлений мира на основе какого-либо сходства. Но разница, противоположность между двумя разными явлениями мира бывает в разных языках разная. Так, во французском языке метафора имеет небольшую разницу сравниваемым явлениями внешнего мира и, следовательно, фразеологический образ является не столь ярким. В казахском же языке такая разница более яркий.

Туркменский ученый Н.Ш. Шаммаева проводит сопоставительное исследование ФЕ английского и туркменского языков и изучает структурный, семантический, стилистический и фразеологический аспекты данных единиц. Для сопоставления ФЕ с их коннотациями в генетически и грамматически разнотипных языках необходимо проверить лингвистический анализ применением шести вариантов: 1/ критерий компонентного состава, 2/ семантический критерий, 3/ экстралингвистический критерий, 4/ критерий оценочности, 5/ этимологический критерий и 6/ количественный критерий, и тогда фразеологический состав языков, английского и тукменского, предстает в своем истинном виде.

Кыргызский ученый А. Карымшаков сопоставляет так называемые антропоцентрические фразеологизмы русского и кыргызского языков. Признавая основными дифференциальными признаками ФЕ четыре свойства (1. устойчивость, 2. воспроизводимость, 3. раздельнооформленность и 4. ценность семантики), автор выделяет в качестве дополнительного дифференциального признака фразеологическую образность. Данные пять дифференциальных признаков, выделенных автором, позволяют ему в определенной степени решить извечную проблему, стоящую с самых первых дней становления перед наукой фразеологией: относится ли пословицы и поговорки к фразеологизмам и, следовательно, к ведению фразеологии или нет? Все дело в том, что в современном языкознании сложились две точки зрения по данному вопросу. Одна группа ученых рассматривает фразеологический состав языка расширенно и включает в него

пословицы и поговорки: А.А.Реформатский, А.И. Ефимов, В.Я. Архангельский и др. Другая же группа ученых оставляет пословицы и поговорки вне фразеологического состава: Н.Н. Амосова, В.П. Жуков, А.В. Курин и др. Однако названный ученый, выделяя пять дифференциальных признаков ФЕ, пытается решить этот вопрос комбинированно: «Итак, при определении соотношений ФЕ с пословицами и поговорками мы придерживаемся концепции, согласно которой последние соотносятся с фразеологизмами лишь в плане устойчивых образных средств языка, но они отличаются друг от друга существенными признаками.

Использованные литературы:

1. Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии, -Л., 1964.- 75 с.
2. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л.: Наука, 1970. - 263 с.
3. Куков В.П. Семантика фразеологических оборотов.: Учеб. пособие. М.: Просвещение, 1978. - 159 с.
4. Кунин А.В. Фразеологические единицы и контекст.: Иностранные языки в школе, 1971, № 5, с. 2-15.
5. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л.: Наука, 1977. - 283 с.
6. Райхштейн А.Д. Немецкие устойчивые фразы и устойчивые предикативные единицы.: Автореф. дис. . д-ра фшгол. наук. -М., 1974. 70 с.
7. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М. ;Высшая школа, 1980. - 141 с.
8. Кусаинова Г.И. Фразеологическая деривация и фразеобразование (на материале немецкого языка): Автореф.канд.дисс. ... канд.фил.наук.-Алматы,2003.-26.
9. Осмонова Ж. Идиомы в киргизском языке. Автореф.канд.дисс. ... канд.фил.наук.- Фрунзе, 1969.-28.

* * *

УДК 001.53

Language of functional styles

Satybaldieva G.A., Turdalieva N. S. - JASU

The English literary language has evolved a number of Functional styles easily distinguishable one from another. They are not homogeneous and fall into several variants all having some central point of resemblance, or better to say, all integrated by the invariant, i.e. the abstract the abstract ideal system.

The belles – letters style has the following sub-styles:

- 1) *The Language of poetry, or simply verse.*
- 2) *Emotive prose, or the language of fiction.*
- 3) *The Language of the drama.*

Each of these sub-styles has certain common features, typical of the general belles-lettres style, which make up the foundation of the style, by which the particular style is made recognizable and can therefore be singled out. Each of them also enjoys some individuality. This is revealed in definite features typical only of one or another sub-style. This correlation of the general and the particular in each variant of the belles-lettres style had manifested itself differently at different stages in its historical development.

The common features of the sub-styles may be summed up as follows. First of all come the common function, which may broadly be called “aesthetic-cognitive”. This is a double function which aims at the cognitive process, which secures the gradual unfolding of the idea to the reader and at the same time calls forth a feeling of pleasure, a pleasure which is derived from the form

in which the content is wrought. The psychological element, pleasure, is not irrelevant when evaluating the effect of the communication. Since the belles-lettres style has a cognitive function as well as an aesthetic one, follows that it has something in common with scientific style. The purpose of science as a branch of human activity is to disclose by research the inner substance of things and phenomena of objective reality and find out the laws regulating them, thus enabling man to predict, control and direct their further development in order to improve the material and social life of mankind. The style of scientific prose is therefore mainly characterized by an arrangement of language means, which will bring proofs to clinch a theory. Therefore we say that the main function of scientific prose is proof. The selection of language means must therefore meet this principal requirement.

The purpose of the belles-lettres style is not to prove but only to suggest a possible interpretation of the phenomena of life by forcing the reader to see the viewpoint of the writer. This is the cognitive function of the belles-lettres style. From all this it follows, therefore, that the belles-lettres styles must select a system of language means, which will secure the effect, sought.

Language of poetry.

The first sub-style it will be considered as verse. Its first differentiating property is its orderly form, which is based mainly on the rhythmic and phonetic arrangement of the utterances. The rhythmic aspect calls forth syntactical and semantic peculiarities, which also fall into a more or less strict orderly arrangement. Both the syntactical and semantic aspects of the poetic sub-style may be defined as compact, for they are held in check by rhythmic patterns. Both syntax and semantics comply with the restrictions imposed by the rhythmic pattern, and the result is brevity of expression, epigram-like utterances, and fresh, unexpected imagery. Syntactically this brevity is shown in elliptical and fragmentary sentences, in detached constructions, in inversion, asyndeton and other syntactical peculiarities.

Rhythm and rhyme are immediately distinguishable properties of the poetic sub-style provided they are wrought into compositional patterns. They can call the external differentiating features of the sub-style, typical only of this one variety of the belles-lettres style. The various compositional forms of rhyme and rhythm are generally studied under the term's versification or prosody.

Emotive prose

The sub-style of emotive prose has the same common features as have been pointed out for the belles-lettres style in general; but all these features are correlated differently in emotive prose. The imagery is not so rich as it is in poetry; the percentage of words with contextual meaning is not so high as in poetry; the idiosyncrasy of the author is not so clearly discernible. Apart from metre and rhyme, what most of all distinguishes emotive prose from the poetic style is the combination of the literary variant of the language, both in words and syntax, with the colloquial variant. It would perhaps be more exact to define this as a combination of the spoken and written varieties of the language, inasmuch as there are always two forms of communication present—monologue (the writer's speech) and dialogue (the speech of the characters).

The language of the writer conforms or is expected to conform to the literary norms of the given period in the development of the English literary language. The language of the hero of a novel, or of a story will in the main be chosen in order to characterize the man himself. True, this language is also subjected to some kind of reshaping. This is an indispensable requirement of any literary work. Those writers who neglect this requirement may unduly contaminate the literary language by flooding the speech of their characters with non-literary elements, thus overdoing the otherwise very advantageous device of depicting a hero through his speech.

It follows then that the colloquial language in the belles-lettres style is not a pure and simple reproduction of what might be the natural speech of living people. It has undergone changes introduced by the writer. The colloquial speech has been made "literature-like". This means that

only the most striking elements of what might have been a conversation in life are made use of, and even these have undergone some kind of transformation.

Emotive prose allows the use of elements from other styles as well. Thus we find elements of the newspaper style (see, for example, Sinclair Lewis's "It Can't Happen Here"); the official style (see, for example, the business letters exchanged between two characters in Galsworthy's novel "The Man of Property"); the style of scientific prose (see excerpts from Crouin's "The Citadel" where medical language is used).

But all these styles under the influence of emotive prose undergo a kind of transformation. The general features of the belles-lettres style, which subjects it to its own purposes, dilute a style of language that is made use of in prose. Passages written in other styles may be viewed only as interpolations and not as constituents of the style.

Language of the drama.

The third subdivision of the belles-lettres style is the Language of plays. The first thing to be said about the parameters of this variety of belles-lettres is that, unlike poetry, which, except for ballads, in essence excludes direct speech and therefore dialogue, and unlike emotive prose, which is a combination of monologue (the author's speech) and dialogue (the speech of the characters), the language of plays is entirely dialogue. The author's speech is almost entirely excluded except for the playwright's remarks and stage directions, significant though they may be.

But the language of the characters is in no way the exact reproduction of the norms of colloquial language, although the playwright seeks to reproduce actual conversation as far as the norms of the written language will allow. Any variety of the belles-lettres style will use the norms of the literary language of the given period. True, in every variety there will be found, as we have already shown, departures from the established literary norms. But in genuinely artistic work these departures will never go beyond the boundaries of the permissible fluctuations of the norms, lest the aesthetic aspect of the work should be lost.

It follows then that the language of plays is always stylized, that is, it strives to retain the modus of literary English, unless the playwright has a particular aim which requires the use of non-literary forms and expressions. However, even in this case a good playwright will use such forms sparingly. Thus in Bernard Shaw's play "Fanny's First Play", Dora, a street-girl, whose language reveals her upbringing, her lack of education, her way of living, her tastes and aspirations, nevertheless uses comparatively few non-literary words. A bunk, a squire are examples. Even these are explained with the help of some literary device. This is due to the stylization of the language.

For example:

"The Captain: Dunn! I had a boatswain whose name was Dunn. He was originally a pirate in China. He set up as a ship's chandler with stores, which I have every reason to believe he stole from me. No doubt he became rich. Are you his daughter?"

The purpose of the belles-lettres style is not to prove but only to suggest a possible interpretation of the phenomena of life by forcing the reader to see the viewpoint of the writer. This is the cognitive function of the belles-lettres style. From all this it follows, therefore, that the belles-lettres styles must select a system of language means, which will secure the effect, sought. The translator has to preserve and fit into a different linguistic and social context a gamut of shades of meaning and stylistic nuances expressed in the original text by a great variety of language devices: neutral and emotional words, archaic words and new coinages, metaphors and similes, foreign borrowings, dialectal, jargon and slang expressions, stilted phrases and obscenities, proverbs and quotations, illiterate or inaccurate speech, and so on and so forth.

1. И. В. Арнольд Основы научных исследований в лингвистике, Москва, 1991
2. Л. С. Бархударов Язык и перевод, Москва, 1975
3. И. Р. Гальперин Очерки по стилистике английского языка, Москва, 1958
4. В. Н. Комиссаров Лингвистика перевода, Москва, 1980
5. А. Д. Швейцер Перевод и лингвистика, Москва, 1973
6. А. Д. Швейцер Вопросы теории перевода, Москва, 1978
7. А. Д. Швейцер Теория перевода: статус, проблемы, аспекты, Москва
8. А. В. Федоров Основы общей теории перевода, Москва, 1983.

*Физика-математикалык илимдер жана
экономика финансы секциясы*

* * *

УДК: 621. 315. 572

**SiHCl₃ ды ректификациялодо CaCl₂ нин ички энергетикалык
абалынын рефракциясы**

Чотонов Б.Б. – ЖАМУ

XXI кылым электрониканын кылымы болгондуктан, электроника бүгүн күн санап өнүгүп, нанотехнологияга өсүп жетти. Ал эми электрониканын өнүгүшүнүн өбөлгөсү болуп, сапаттуулугу жогору болгон поли жана монокристаллдык кремний эсептелет [1,2].

Поли жана монокристаллдык кремнийдин сапаттуулугу канчалык жогору болсо, микро жана нанотехнологиялык приборлор ошончолук эффективдүү иштейт [3, 4]. Бул дүйнө элдеринин бүгүнкү муктаждыгы болуп эсептелет. Ошондуктан поли жана монокристаллдык кремнийдин сапаттуулугун арттыруу дүйнөлүк проблемага айланып, актуалдуу маселелерден болуп калды.

Бул актуалдуу маселенин үстүндө алгылыктуу илимий изилдөөлөр жокко эсе. Ошондуктан поли жана монокристаллдык кремнийдин сапаттуулугун жогорулатууда аралашма хлориддерди тазалоо процессин жүргүзүүгө чейин, алдын ала аралашмалардын экстенсивдүү абал параметрлерин изилдеп, илимий жыйынтыктардан улам сапатын арттыруу үчүн оптималдуу технологиялар сунуш кылынды.

Бул илимий изилдөө «Гаш-Көмүр Солар» заводунун поликристаллдык кремнийди өндүрүүдөгү сапаттуулугун жогорулатууга арналган. Поли жана монокристаллдык кремнийди өндүрүүдө алгач алынган SiHCl₃ ды ректификациялоо процесси жүрөт. [4]. Ректификациялоо процессинде аралашма хлориддердин реакцияга кирүү температуралар интервалында (573(K) ÷ 648(K)) аралашма хлориддердин ички энергетикалык абалдарына илимий анализ жүргүзүү менен CaCl₂ нин тилкелүү каныккан ички энергетикалык абалдары бузулуп, рефракцияга ээ болуусу аныкталды.

Изилдөө, негизинен, системадагы экстенсивдүү абал параметрлери ыкмасы аркылуу жүргүзүлүп, жыйынтыгы төмөндөгүдөй диаграммалар аркылуу берилди:

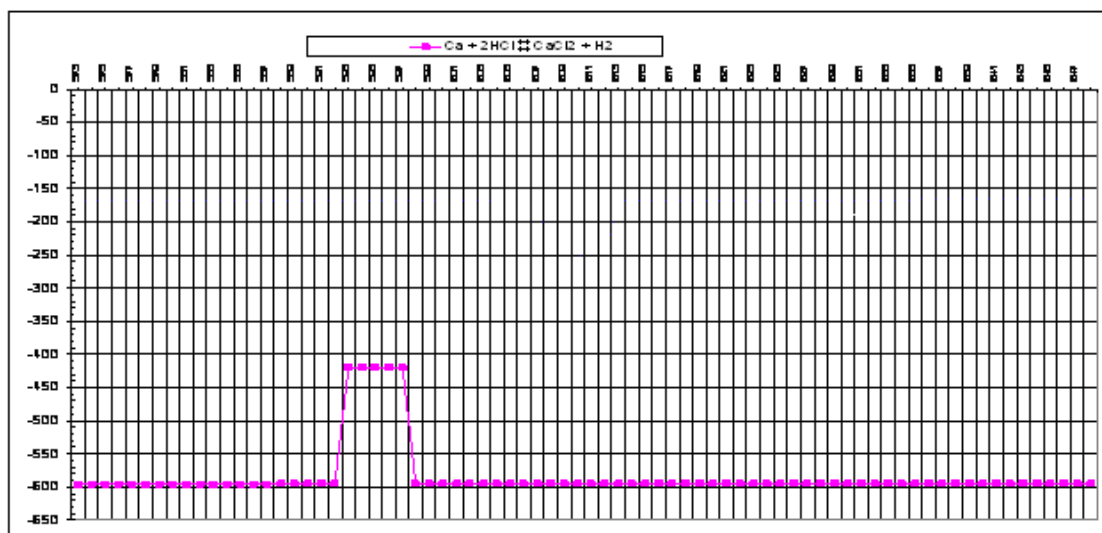

Диаграмма 1. CaCl_2 аралашма хлоридиндеги резонанс кубулушунун сүрөттөлүшү
Алынган жогорудагы диаграмма боюнча төмөндөгүдөй илимий анализ жүргүзөбүз:

Мында CaCl_2 нин тилкелүү каныккан ички энергетикалык абалынын өзгөрүшүнө жаңы түшүнүк киргизебиз. Ал ички энергетикалык абалынын рефракциясы деп аталат.

Ага төмөндөгүдөй аныктама берүүгө болот:

- Бир тектүү эмес чөйрөлөрдө хлориддердин каныккан ички энергетикалык абалынын бузулушу энергетикалык абалдын рефракциясы деп аталат. CaCl_2 нын рефракциясы $T = 592(\text{K}) - 593(\text{K})$ температураларында пайда болуп, энергетикалык абалы өсүүчү, ал эми $T = 593(\text{K}) \div 597(\text{K})$ температуралар интервалында энергетикалык абалы каныгуу абалына ээ болуп, кайра $T = 597(\text{K}) - 598(\text{K})$ температураларында энергетикалык абалы кемүүчү рефракциясы пайда болот. Ал эми $T = 598(\text{K}) \div 648(\text{K})$ температуралар интервалында CaCl_2 нин энергетикалык абалы кайрадан каныгуу абалына ээ болот. Аны төмөнкү графиктен көрүүгө болот.

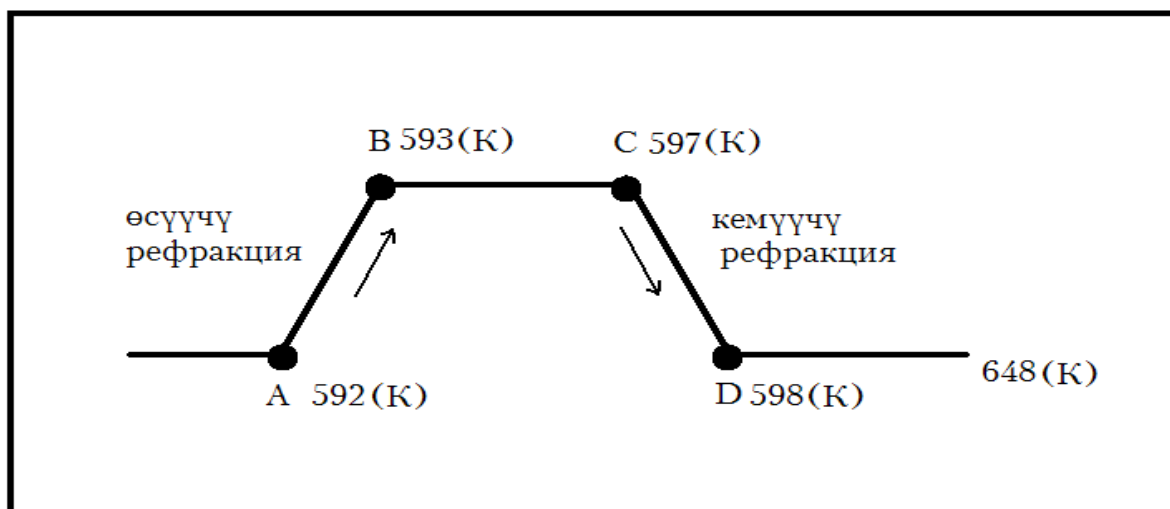

график №1

Негизинен АВ өсүүчү, CD кемүүчү рефракция болуп эсептелинет.

Мында өсүү жана кемүү рефракциясынын пайда болушуна төмөндөгүчө физикалык илимий анализ жүргүзөбүз:

CaCl_2 нын атомдору сырткы жылуулук таасиринин натыйжасында тең салмактуу абалында термелүүгө ээ болот. Жылуулук тең салмактуулук, термелүү абалына ээ болгон атомдордун термелүү жыштыктары менен өздүк жыштыктары дал келип, термелүү сигналдарынын амплитудалары кескин күчөп, резонанс кубулушу орун алат ($\omega - \omega^0$).

Бул учурда CaCl_2 нын атомдорунун термелүү сигналдарынын амплитудалары чукул өсүү менен, системада өсүүчү рефракция кубулушу пайда болот да, энергетикалык абалы максимумга жетет. Ал эми көз ирмемчелик убакытта атомдор туруктуу термелүүгө умтулуу менен энергетикалык абалдары каныгуу абалына ээ болууга умтулушат. Мында амплитудасы кескин басаңдоо менен системада кемүүчү рефракциясы пайда болот да, энергетикалык абалдары минимумга жетип, система өздүк каныгуу энергетикалык абалга ээ болот. Бул моментте CaCl_2 нын атомдору турактуу термелүү сигналдарына ээ болушат.

Жыйынтыгында, CaCl_2 нын энергетикалык абалынын өзгөрүшү поли жана монокристаллдык кремнийдин сапаттуулугуна терс таасирин тийгизбейт. Башка аралашма хлориддерге караганда CaCl_2 нын атомдору сырткы жылуулук таасирлерди сезгичтүүлүгү жогору болуп, анын сырткы жылуулук санынын өзгөрүүсүнө, ал эми аралашмалардын ички энергетикалык абалдарынын бузулушуна алып келүүсү аныкталды.

Жыйынтыгында:

1) SiHCl_3 ды ректификациялоо процессинде CaCl_2 нын тилкелүү каныккан ички энергетикалык абалдары $T=592(\text{K})-593(\text{K})$ температураларында бузулуп, энергетикалык абалынын өсүүчү рефракциясынын пайда болуусу аныкталды.

2) $T=593(\text{K})-597(\text{K})$ температуралар интервалында CaCl_2 нын энергетикалык абалынын кемүүчү рефракциясы пайда болгондугу алынды.

3) CaCl_2 нын ички энергетикалык абалынын рефракциясы анын атомдорунун жылуулук тең салмактуулук абалында резонанска ээ болуп, термелүү сигналынын амплитудалары кескин жогорулоо жана өздүк турактуу термелүү сигналына умтулуусу менен пайда болгондугу аныкталды.

Колдонулган адабияттар

1. Данлеп У. Введение в физику полупроводников. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 430 с.
2. Медведов С.А. Введение в технологию полупроводниковых материалов. - М.: Высшая школа, 1970. – 449 с.
3. Угай Я.А. Введение в химию полупроводников. - М.: Высшая школа, 1975. -292 с.
4. Ормонт В.Ф. Введение в физическую химию и кристаллохимию полупроводников. - М.: Высшая школа, 1968.- 200 с.

* * *

УДК: 621.315. 592

SiHCl_3 ды ректификациялоодо PbCl_2 нин ички энергетикалык абалындагы тең салмактуулуктун бузулушу

Чотонов Б.Б. – ЖАМУ

Бүгүнкү күнү Япония, АКШ жана Кытай өлкөлөрү электроникадан нанотехнологияга өсүп жетип, адамзат үчүн алтын доорду башынан өткөрүшүүдө. «XXI кылым –

электрониканын кылымы», - деп, бекеринен өнүккөн өлкөлөр айтпаган чыгар. Бул өлкөлөр илимдин багытын электроникага буруп, электроникалык приборлорду өнүктүрүү менен болуп көрбөгөндөй экономикасын көтөрүүгө жетишти.

Бул багытта Орто Азия өлкөлөрү али козголо элек десем жаңылышпайм. 1980-жылдары СССР улуу державасы Орто Азия өлкөлөрүнүн ичинен Кыргызстандын шартында электрониканы өнүктүрүү проблемасы боюнча «Таш-Көмүр Кристалл» заводун курууга жетишкен.

Микроэлектроникалык буюмдардын сапаттуу болушу анын сырьесу болгон поли жана монокристаллдык кремнийдин сапаттуу өндүрүлүшүнө көз каранды болот. Ошондуктан поли жана монокристаллдык кремнийди сапаттуу өндүрүү дүйнөлүк проблемага айланды. Электроника нанотехнологияга карай өнүгүүсү менен актуалдуулугун жоготкон жок.

Бул проблема боюнча бүгүнкү күндө терең илимий изилдөөлөр аз болууда. Ошол себептен мен өзүмдүн илимий изилдөөлөрүмдү поли жана монокристаллдык кремнийдин сапаттуулугун арттырууга арнадым. Изилдөө объектиси болуп, «Tash-Komur Solar» заводу эсептелет, анткени ал Орто Азия өлкөлөрү үчүн электроникалык завод болуп саналат. Бул завод жылына 5000 тонна поли жана монокристаллдык кремний өндүрүүгө эсептелген. Жылына 5000т кремний өндүрүп, дүйнөлүк базар баасына дүңүнөн киргизүүгө жетишсек, анда 1 000 000 000 \$ (доллар АКШ) казынага салган болор элек. Эгерде аны микроэлектроникалык приборлорду жасоо менен дүйнөлүк соода базарына кирсек, орто эсеп менен жылына Кыргызстан казынасына 100 000 000 000 \$ (доллар АКШ) киргизмек. Мындай мүмкүнчүлүк менен мамлекетибиз дүйнө жүзүндөгү өнүккөн өлкөлөрдүн алдыңкы сабын багындырууга жетмек. Мындай кадамдарга баруу – бүгүнкү күндүн талабы.

«Tash-Komur Solar» заводу алгач SiHCl_3 ды өндүрүп, андан соң тазалоонун заманбап ыкмасы болгон ректификациялоого өтөт [1,2]. Ректификациялоодо аралашма хлориддердин реакцияга кирүү температуралар интервалында 573 (K)- 648(K) аралашма хлориддердин ички энергетикалык абалына илимий анализ жүргүзүү менен PbCl_2 нин каныккан ички энергетикалык абалы бузулуп, рефракцияга ээ болуусу аныкталды.

Изилдөө, негизинен, системанын экстенсивдүү абал параметрлери ыкмасы аркылуу жүргүзүлүп, жыйынтыгы төмөндөгүдөй диаграммалар аркылуу берилди:

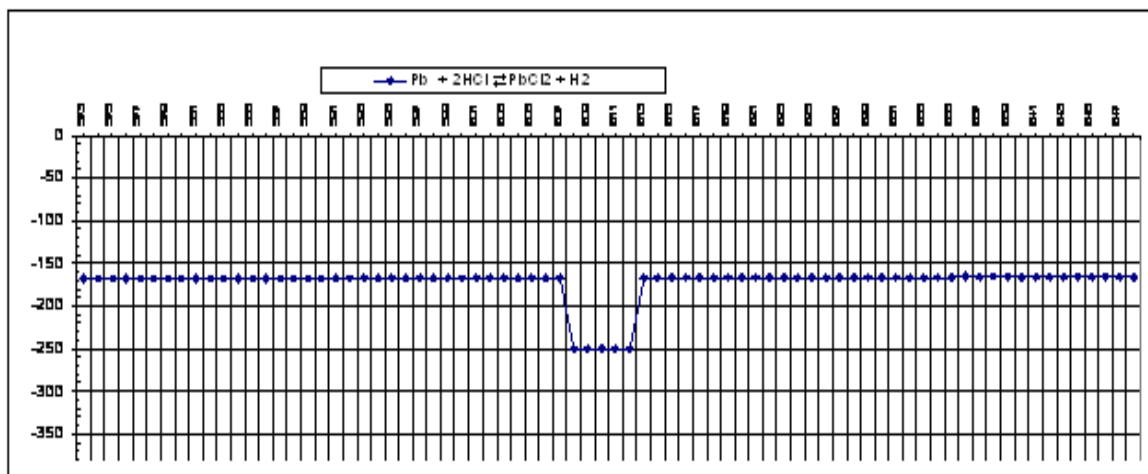
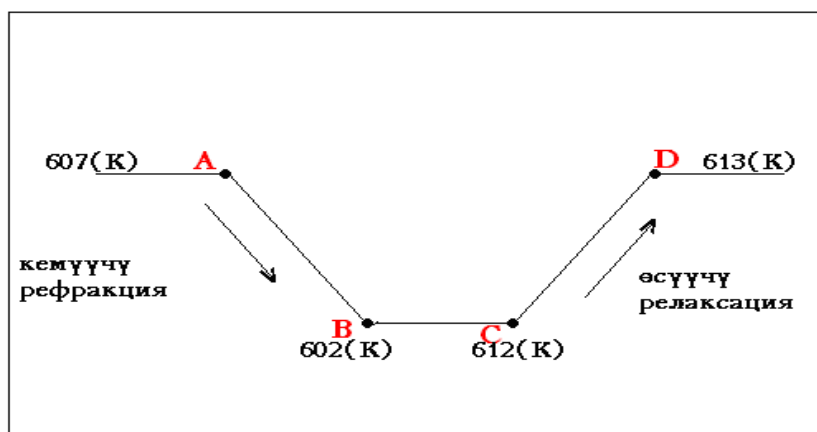

Диаграмма 1. PbCl_2 нин ички энергетикалык абалынын сүрөттөлүшү

Алынган жогорудагы диаграммага карата төмөндөгүдөй илимий анализ жүргүзөбүз: Бир тектүү эмес чөйрөлөрдө аралашма хлориддердин каныккан ички энергетикалык абалынын бузулушун рефракция кубулушу дейбиз [3,4].

PbCl_2 нин рефракциясы 607 (K) – 608 (K) температураларында пайда болуп, ички энергетикалык абалынын кемүүчү болуусу аныкталды. Ал эми 612 (K) – 613(K)

температураларында резонанстык релаксация кубулушу жүрүп, ички энергетикалык абалы өсүүчү болгондугу алынды. Аны төмөнкү графиктен көрүүгө болот:

№1-график. $PbCl_2$ нин энергетикалык абалынын рефракция жана релаксация кубулуштары

Мында $|AB|$ кемүүчү рефракция, $|CD|$ өсүүчү релаксация болуп эсептелет. Жогорудагы кубулуштардын жүрүшү төмөндөгүдөй илимий анализдер аркылуу түшүндүрүлөт:

$PbCl_2$ нин атомдорунун жылуулук тең салмактуулук термелүү сигналынын квантталышындагы дүүлүгүү энергиясы азайган учурда ички энергетикалык абалы азайып, кемүүчү рефракцияны пайда кылган. Ал эми дүүлүгүү энергиясы күчөгөн учурда ички энергетикалык абалы да күчөп, өсүүчү релаксацияга ээ болгон. Жогорудагы физикалык кубулуштарга ээ болуу менен, $PbCl_2$ ди өндүрүлүүчү поликристаллдык кремнийдин сапаттуулугуна терс таасирин тийгизбейт, термодинамикалык тең салмактуулук термелүүсүнө ээ болгон.

Жыйынтыгында:

1. $PbCl_2$ нин атомдорунун таралма дүүлүгүү энергиялары 607(K) – 608(K) температураларында азайып, ички энергетикалык абалынын кемүүчү экендиги аныкталды.
2. $PbCl_2$ нин атомдорунун таралма дүүлүгүү энергиялары 612(K) – 613(K) температураларында күчөп, ички энергетикалык абалынын өсүүчү экендиги аныкталды.

Адабияттар:

1. Данлеп У. Введение в физику полупроводников. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 430 с.
2. Медведов С.А. Введения в технологию полупроводниковых материалов. -М.: Высшая школа, 1970. – 449 с.
3. Угай Я.А. Введение в химию полупроводников. -М.: Высшая школа, 1975. -292 с.
4. Ормонт В.Ф. Введение в физическую химию и кристаллохимию полупроводников. -М.: Высшая школа, 1968.- 200 с.

* * *

УДК 657

Общее сравнение систем бухгалтерского учета Кыргызстана и Казахстана

Абдиев М.Ж. - Ош ТУ
Уметов С.С. - ЖАГУ

Аннотация. В предлагаемой статье исследовано, что общего и чем отличительного в системе бухгалтерского учета Кыргызстана и Казахстана.

General comparison of account systems in Kyrgyzstan and Kazakhstan

Annotation

The similar and distinctive account systems of Kyrgyzstan and Kazakhstan are researched in this article

Основа

КР - С сентября 2001 года Кыргызстан в бухгалтерском учете руководствуется Международными Стандартами Финансовой Отчетности (МСФО), изданными Комитетом по МСФО в городе Лондон. Еще один важный для наших бухгалтеров документ - это вышедший в 2002 году Закон "О бухгалтерском учете". И это основные на сегодняшний день нормативные документы, касающиеся учета в Кыргызстане. [1].

РК - С 1996 года и по сегодняшний день бухгалтерскую жизнь Казахстана определяют указ Президента "О бухгалтерском учете", Стандарты бухгалтерского учета, а также методические рекомендации к стандартам, правила, инструкции и письма Министерства Финансов. [2].

Стандарты

КР - На сегодня МСФО включает в себя 34 стандарта и 24 интерпретаций к ним, которые также являются частью МСФО. Есть еще так называемая Концепция подготовки и составления финансовой отчетности по международным стандартам. Эта Концепция сама по себе не является частью МСФО и не заменяет ни один из стандартов. Она является некой теоретической базой для разработки новых стандартов и их пересмотра. [3].

РК - Стандарты Казахстана состоят из 29 стандартов учета, которые именуются "Стандартами бухгалтерского учета" (СБУ). Все стандарты утверждены Национальной комиссией по бухучету или Департаментом методологии бухучета и аудита Минфина. Методические рекомендации разработаны для 17 из 29 стандартов, причем к некоторым стандартам разработано несколько методических рекомендаций. Большинство стандартов разработаны на основе МСФО. [2].

Примеры различий в стандартах Кыргызстана и Казахстана

Учетная политика

СБУ определяют, что базой для формирования учетной политики предприятия являются СБУ, которые допускают альтернативные способы отражения хозяйственных операций. При этом СБУ, в отличие от МСФО, умалчивают, каким образом формировать учетную политику, если учет хозяйственной операции или бухгалтерского события не описан ни в одном из стандартов. МСФО утверждает, что в таком случае необходимо воспользоваться стандартами затрагивающими аналогичные проблемы, критериями установленными в Концепции МСФО и решениями регулирующих учет органов. .

Качественные характеристики

Среди основных качественных характеристик финансовой отчетности, предлагаемой Концепцией МСФО, в СБУ отсутствует характеристика, которая устанавливает приоритет содержания над формой. Такой приоритет означает, что операции и события должны представляться в соответствии с их содержанием и экономической реальностью, а не только их юридической формой. Например, компания может продать актив другой организации таким образом, что в документах будет предполагаться передача юридического права собственности, но при этом существует соглашение, гарантирующее компании сохранение права пользования активом и получения экономической выгоды от него. [1].

Бухгалтерский баланс

В МСФО и СБУ разные подходы к определению оборотных активов и краткосрочных

обязательств: МСФО формулирует определение, а СБУ просто перечисляет конкретные статьи оборотных активов и краткосрочных обязательств, которые должны быть отражены в балансе.

Пояснительная записка

В МСФО более детально по сравнению с СБУ определены требования к пояснительной записке, а именно определена рекомендуемая структура пояснительной записки и достаточно подробно дан порядок представления учетной политики в пояснительной записке. МСФО рекомендует, кроме всего прочего, включать в пояснительную записку заявление о соответствии представляемой отчетности МСФО, информацию о применяемой основе в учетной политике, вспомогательную информацию для статей представленных в каждой форме финансовой отчетности, прочие раскрытия (условные события, раскрытия нефинансового характера и т.д.). СБУ требует раскрыть в пояснительной записке заранее определенный перечень: ограничения в праве владения активами, выданные гарантии под обязательства, активы и обязательства, схемы пенсионного обеспечения и средства предназначенные для финансирования будущих долгосрочных инвестиций. [4,6].

Определение выручки

Термин "выручка" применяется в МСФО, в СБУ применяется термин "доход". При признании выручки от продажи товаров согласно МСФО требуется выполнение больших условий (5 условий), нежели при признании дохода от реализации товаров согласно СБУ (2 условия). При этом СБУ в качестве одного из условий выдвигает требование о передаче покупателю права собственности, МСФО же говорит о переводе на покупателя значительных рисков и вознаграждений связанных с владением товара, что в некоторых случаях может быть не одно и то же. Также МСФО предъявляет больше чем СБУ требований к признанию выручки при предоставлении услуг.

Основные средства

В СБУ отсутствуют признаки признания объекта основных средств. МСФО же утверждает, что объект основных средств должен признаваться в качестве актива когда можно утверждать что компания получит связанные с активом будущие экономические выгоды и фактические затраты на приобретение актива могут быть надежно оценены. СБУ умалчивают об учете при обмене основными средствами. Также МСФО предлагают выбор в последующей оценке основных средств, СБУ такой выбор не предлагает и требует применения так называемого альтернативного порядка учета, когда все основные средства на отчетную дату должны переоцениваться. МСФО раскрывает учет так называемых элементов основных средств, которые могут требовать замены с определенной регулярностью, СБУ на этом внимание не акцентирует. [2].

Запасы

МСФО, в отличии от СБУ, определяет также себестоимость запасов у компании, оказывающей услуги. К СБУ, описывающим учет запасов, даны методические рекомендации, в которых приведен достаточно подробный состав затрат, включаемых в себестоимость запасов. В МСФО такого перечня затрат нет: МСФО ограничивается общим описанием затрат на приобретение и переработку запасов. В СБУ ничего не сказано о методе учета запасов по фактическим продажам и методе учета по ценам продажи. [5].

В заключении

Конечно же МСФО по своему содержанию шире и глубже СБУ. Это подтверждает хотя бы тот факт, что в СБУ отсутствует аналоги к порядка тринадцати стандартам МСФО. Да и сами СБУ разработаны на основе МСФО. При этом казахским бухгалтерам все же легче, они работают по более простой системе учета. Ведь сама по себе сложность и

глубина МСФО порождает большое количество различных мнений по одному и тому же вопросу, но не обязательно качественную отчетность компаний, которые эти стандарты применяют.

Список литературы:

- 1.Международные стандарты финансовой отчетности-ГКСФОА. Бишкек-2001.
- 2.Стандарты бухгалтерского учета в Республике Казахстан. Астана-2008.
- 3.Постановление Государственной службы регулирования и надзора за финансовым рынком при Правительства КР от 28 июля 2010 года № 18, «О Международных стандартах финансовой отчетности». Бишкек,2002.
- 4.Инструкция о порядке заполнения форм бухгалтерской отчетности в соответствии с МСФО. Бишкек 2003г.
- 5.Бюллетень нормативных актов министерств и ведомств КР" N 8, 2002
www.fsa.kg

* * *

УДК 351.824.11

**Жалал - Абад регионунда жылуулук-энергетикалык комплексти
өнүктүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрү, проблемалары**

Садыралиев Ж., Кенжегулов И. - ЖАМУ

Жалал - Абад облусу республикада жылуулук–энергетикалык ресурстарды өндүрүүчү эң чоң регион болуп эсептелинет. Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык бул облуста жалпы республикадагы жылуулук–энергетикалык ресурстардын 50% дан ашыгы жайгашкан. Жалпы жылуулуктун 45-47 % зы ГЭСтерде өндүрүлгөн электроэнергиянын 98% га чейинкиси ушул облуста өндүрүлөт. Жылуулук – энергетикалык комплекстин курамы көмүр казып алуу, мунайзатты казып алып кайра иштетүү - мазут, бензин жана дизелдик жылуулук өндүрүү, жаратылыш газы, электр жана жылуулук энергияларын иштеп чыгуудан турат. Мунайдан алынган продукциялар, электр энергиясы, өтө чоң көлөмдө республиканын башка аймактарына жөнөтүлөт, ал эми электр энергиясынын белгилүү бир бөлүгү экспорттолот.

Энергетиканы мындан ары да өнүктүрүүдөн, жылуулук ресурстарын өндүрүүнү көбөйтүүдөн жалпы өлкөбүздүн экономикасынын оңолушү, эл чарба комплексинин натыйжалуулугун көтөрүү, калктын жашоо деңгээлинин жогорулашы көз каранды болот. Ошондуктан жылуулук –энергетикалык ресурстарды натыйжалуу өндүрүү маселеси, облустун экономикасынын өнүгүү приоритеттеринин бири катары каралат.

Анализ кылып караганыбызда, Жалал-Абад облусунун жылуулук –энергетикалык комплексине кирген ишканалардын бүгүнкү күнгө, экономикалык, финансылык абалы, өндүрүштүк кубаттуулукту пайдалануу деңгээли төмөн, натыйжада жылуулук – энергетикалык сектордогу ишканаларды техникалык жактан кайрадан жабдып чыгууга керектелүүчү финансылык ресурстарды жеткиликтүү деңгээлде түзүүгө мүмкүнчүлүк бербей келүүдө.

Жалал-Абад облусунун жылуулук-энергетикалык комплексинде төмөндөгүдөй кыйынчылыктарды (проблемаларды) чечүү зарыл:

-жылуулук станцияларынын жабдуулары материалдык да, физикалык жактан да эскирди, аларга пайдалануучу импорттук майлоочу майлардын баасы өтө жогору, көп

учурда аларды койгон өлкөлөр ортосундагы келишимдер аткарылбай, өндүрүлгөн энергиянын өздүк наркы жогору болуп жатат, пайдаланууда 30 жылдан ашык турган, эскирген технологиялык жабдуулар өтө көп, айрым ишканаларда алардын износу 90-100% дан ашып кеткен.

-генератор турган станцияларды, электр энергиясын берүүчү жана бөлүп берүүчү жогорку чыңалуудагы линияларды оңдоого мамлекеттик масштабда инвестицияларды тартпаса бул тармакта жоготуулардын саны көбөйөт, иштин мындан да начарлашына коркунуч туулууда. Натыйжада регион эмес, өлкөдөгү экономикалык жана социалдык тармактардын иш аракетине терс таасирин тийгизет.

-мунайгаз өнөр жай ишканаларынын финансылык көрсөткүчтөрү төмөн боюнча калууда. Иштин жүрүшүн татаалдаткан негизги себептер төмөнкүлөр болууда: кыш мезгилинде электр энергиясынын тез - тез өчүп турушу, пайдаланылып жаткан мунай жана газ запастарынын табигый азайышы, заманбап техникалык жабдуулар, запастык бөлүктөр, станок качалкалар, трубалар, насостор менен жетиштүү камсыз болбогондук, мунайды көбөйтүп казууга инвесторлордун аз тартылышы.

-1990-жылга салыштырмалуу көмүр казып алуу 10 эсеге азайды, ошол эле мезгилде аны керектөө азыр казып алынган көмүрдүн көлөмүнөн 3 эсеге өстү. Шахталарда финансылык жана материалдык ресурстардын жетишпестигинен өнөр жайлык негизде көмүр казуу жокко эсе, жеке же топ - топ болуп эң жөнөкөй ыкма менен башаламан казуу көбөйдү, натыйжада техника коопсуздугу сакталбайт, көмүскө экономика күч алууда.

- Жалал-Абад облусунун жылуулук-энергетикалык комплексинин ишин жакшыртууга региондук бийликтин таасири мыйзамдуу түрдө өтө аз, облустун аймагында турган менен жылуулук-энергетикалык комплекске (ЖЭК) кирген көп ишканалар түздөн түз республикага баш иет, кадр, салык, социалдык камсыздоо ж.б бир топ маселелерди республика чечет, бул жергиликтүү бийликтин кызыкчылыгын азайтат жана ЖЭКтин өнүгүшүнө анын кайдигер мамилесин пайда кылат.

Ушул жогоруда айтылган проблемаларды чечүүнүн жолдорун туура так белгилесек, облусубуздун бул тармагы башка тармактарды сүйрөп кете турган кластер болуп каларына шек жок.

ЖЭКтин мүмкүн болгон өнүгүүсүндөгү негизги багыттар болгон секторлор төмөнкүлөр:

Электрэнергетика. Республиканын жалпы энергетикалык балансында басымдуу үлүш гидроэнергетикага туура келет, анткени бул өлкөбүздөгү чоң гидроэнергетикалык ресурстарынын (Нарын дарыясынын) бар экендиги менен байланышкан. Өлкөбүздүн гидроэнергетикалык ресурстарынын дүң потенциалы - 142 млрд. кВтч, а.и. техникалык -73 млрд.кВтч, экономикалык - 48 млрд.кВтч түзөт. Техникалык жана экономикалык запасы боюнча Кыргызстан КМШ өлкөлөрүнүн ичинде Россия, Таджикистандан кийинки 3-орунду ээлейт. Гидроэнергетикалык ресурстар менен өтө жетиштүү камсыз болгондугубуз, өлкөбүздүн энергетикалык комплексинин ылдам өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, 80-жылдары Орто Азияда эң чоң электрэнергиясын өндүрүүчүгө, Борбордук Азиянын бириккен энергосистемасына 50% иштелип чыккан энергияны бөлүп берүүчү өлкөгө айланууга мүмкүнчүлүк берди.

Жогоруда айтылгандай, гидроэнергетиканын 90 % дан ашыгын өндүргөн 5 ГЭС Нарын дарыясынын төмөнкү агымында Жалал-Абад облусунун аймагында курулган. Алар биригип жалпы кубаттуулугу 2870 миң кВтч болгон Токтогул ГЭСинин каскадын түзүшөт, а.и.Токтогул ГЭСинин кубаттуулугу 1200 миң.кВтч, Күрпсай ГЭСи-800, Таш Көмүр-450, Шамалды Сай-240, Үч Коргон-180 миң кВтч түзөт.

Таблица 3.1.1

Өндүрүлгөн электр энергиясынын көлөмү млн,кВтч.

Субъекттин аталышы	2007 ж	2008ж	2009ж	2010ж	2011ж
Кыргыз Республикасы боюнча	14830,4	11789,1	11083,2	12062,9	15158,0
Жалал-Абад облусу боюнча	13771,4	10516,2	9781,6	10923,4	13977,0
Жалал-Абад обл. салыштырма салмагы %	92,8	89,2	88,2	90,5	92,2

Токтогул ГЭСинин каскады тарабынан иштелип чыккан электроэнергия жалаң эле облустун керектөөчүлөрүн камсыз кылбастан, ЛЭП-500 кВ аркылуу Фрунзе атындагы керектөө станциясына түшүп Кыргызстандын түндүгүн камсыздайт жана кошуна Өзбекстан, Казахстан ж.б өлкөлөргө жылына 1,6-2,0 млрд кВтч электр энергиясы экспорттолот.

Жай мезгилине салыштырмалуу кышында электр энергиясын жоготуу 3,5 эсеге, түнү күндүзгүгө салыштырмалуу 2 эсеге көп болот. Республикада техникалык жоготуу 2011-жылга 20-22% ды түзсө, бул көрсөткүч өнүккөн өлкөлөрдө 8 % дан ашык болбойт. Бизде бул көрсөткүч 2008-жылы 31,1 % га чейин жеткен Таблица 3.1.2 ни караңыз.

Таблица 3.1.2

Кыргыз Республикасынын электробалансы
(миллион киловатт-саат)

	2007	2008	2009	2010	2011
Өндүрүлгөн элек. энергиясы	14830,4	11789,1	11083,2	12062,9	15158,0
Респ. сыртынан алынды ¹	0,2	6,9 ¹	-	76,3 ¹	6,6
Керектелген элек. энергиясы	12451,3	11244,1	10049,4	10503,8	12370,4
өнөр жайда	4293,4	4106,0	3939,2	4152,1	4898,6
айыл чарбада	1841,8	1677,0	1734,0	1718,2	2138,8
транспортто	66,4	57,6	50,9	51,5	57,8
курулушта	66,2	55,1	43,9	39,3	65,5
социалд. чөйрө мекеме-де	1601,5	1655,3	1531,2	1516,3	2135,2
Жалпы жоготуулар	4582,0	3693,0	2750,2	3026,4	3074,5
Салыш, салмагы %	30,9	31,1	24,8	25	20,3
Респ. сыртына берилди	2379,2	552,0	1033,8	1635,4	2794,2
Сал. салмагы %	16,0	4,6	9,2	13,5	18,4

¹ Кыргызстандын айрым кыштактарына коңшу өлкөлөрдөн ток берилет.

Электр энергиясын керектөөлөрдүн үлүшү социалдык чөйрөдөгү мекемелерде, жана күндөлүк турмуш тиричиликтик керектөөлөрдө күн санап өсүүдө. Электр энергияны колдонуунун күн санап өсүшү Республиканын электросеттеринин нормадан 15-20% га ашыкча жүктөлүшүнө алып келди.

Келечекте жаңы кубаттуулуктарды ишке киргизмейинче Кыргыз Республикасы электр энергиясын экспорттоочу катардан импорт кылуучу катарга түшүп калуу коркунучу туруп жатат. Гидроэнергетикалык жаңы кубаттуулуктардын Кыргызстанда жана Тажикстанда

курулушу аларда энергетикалык ресурстарды иштеп чыгууну кардиналдуу көбөйтүүгө алып келгени менен, сууну керектөөчү өлкөлөрдө жай мезгилинде эгин суугарууга суудун жетишпестигине, кышында айыл чарбасына жарактуу жерлерди суу каптоого алып келет. Бул өз мезгилинде суу керектөөчү өлкөлөрдүн айыл чарбасына ири өлчөмдө зыян келтирип, алардын азык - түлүк коопсуздугуна коркунуч туудураары шексиз. Жогоруда белгиленгендей, Борбордук Азиядагы суу-энергетика маселесиндеги талаш-тартыш, региондогу эң бийик жаңжалдуу талаш деп эсептелинет жана күн тартибинде турат.

Ошондуктан бул маселеде чет өлкөлүк а.и. европалык инвестициянын катышы, тартылышы азырынча мүмкүн эмес. Бул багытта Кызматташуунун Шанхай Уюмуна кирген мамлекеттерден өзгөчө Россиядан гана жардам күтүүгө болот.

Көмүр өнөр жайы. Жалал-Абад облусунда 1990-жылы статистикалык маалыматтар боюнча 1,5 млн. тоннага барабар көмүр өндүрүлсө, акыркы жылдары жылына 40-50 миң тонна өндүрүлүп, 28-30 эсеге чейин төмөндөп кеткен. Көмүр казган ишканалардын көбү банкрот болушту, айрымдары оор финансылык абалда турушат, көбүнчө эски жабдууларды колдонушат, ошого ылайык казып алуунун, сорттоонун жана ташуунун эски технологиясы пайдаланылат. Мындан сырткары көмүр казып алуунун топ-топ болгон, кустардык, кол күчү менен казып алуу ыкмасы күн санап орун алып баратат. Бул көмүр казган точкаларда жөнөкөй техника коопсуздугу сакталбайт. Облус боюнча ар жылы техникалык коопсуздук сакталбагандыктан, 3-4 адам көмүр казууда каза болушууда.

2011-жылкы көмүр өндүрүшү 1990-жылы көмүр казууда иштеген ишканалардын өндүрүш көлөмүнүн 3,5-4 % гана түзөт, анткени 1990-жылы облус боюнча 1507,0 миң тонна көмүр казылып алынган болчу жана жалпысы 3400 адам эмгектенген. Башкасын эсепке албаганда да, көмүр казып алууну 1990-жылкы деңгээлге чыгара алсак 3 миңдеген жумушчу орундар түзүлүп, ири суммадагы салыктар казынага түшөрү бышык.

Жалпы запасы 1млрд.345 млн.тонна болгон Кыргызстанда 70 жерде изилденген көмүрдүн кени бар. Анын ичинде биздин облуста жалпы запасы 260 млн тоннага жеткен Фергана өрөөнүнүн чыгыш, Фергана тоо кыркаларынын батыш жагындагы Көк Жаңгак көмүр бассейни жана Түндүк Фергана көмүр бассейни Майлуу-Суудан Аркытка чейин орун алып, бул жерде 7 көмүр кени ачылган. Булардан Таш -Көмүр, Кара- Тыт, Тегене кендери жакшы изилденген.

Мунайгаз өнөр жайы. Жалал-Абад облусунда өндүрүлгөн (казып алынган) жылуулук-энергетикалык ресурстардын курамында шарттуу отунга которгондо мунайзаттын үлүшү 1,5-2%, ошого ылайык жаратылыш газынын үлүшү 0,5% га барабар болот. Жалпы республика боюнча керектелүүчү газ, мунай жана мунайды кайра иштетүүдөн алынуучу продукциялардан, Жалал-Абад облусунан казып алынган энергетикалык ресурстардын салыштырма салмагы же жалпы керектөөдөн мунайдын 55%, жаратылыш газынын 4,5%, дизелдик отундун 25%, автоунаа бензинин 28%, жагылуучу мазуттун 35%, Жалал Абад регионунан өндүрүлөт.

Бирок республиканын чийки мунайга болгон керектөөсү 1,5 млн тоннаны түзсө, керектөөнүн 6 % ын , газга болгон керектөөсү 750 млн.м³ түзсө, керектөөнүн 3,3 % ын гана камсыз кыла алабыз. Кыргыз Республикасында келечекте мунай жана газдын запасы бар деп изилденген жалпы аянт 22,3 миң.км² түзсө а.и. 5 миң км² жакшы изилденген Фергана өрөөнүнө а.и.Жалал-Абад облусунун аймагына туура келет.

Кыргыз Республикасы керектүү болгон мунайпродуктыларынын жана чийки мунайдын 90 % импорт кылып чет өлкөлөрдөн алып келет. Аларды өндүрүү үчүн ар жылы 100-120 млн. америка доллары сарпталат. Республиканын мунайгаз казып алуучу тармагынын алдында мүмкүн болушунча мунайпродуктыларын импорттоону кыскартуу, ошону менен республиканын сырттан келүүчү мунайпродуктыларына болгон көз карандылыгын азайтуу маселеси турат. Жогоруда айтылган абалдан өзүбүздүн ресурстар,

финансылык каражаттар менен чыгуу мүмкүн эмес, ошол үчүн да чет элдик капиталды ,технологияны жана тажрыйбаларды пайдалануу зарылчылыгы келип чыгат. Биздин оюбузча, региондун аймагында болгондуктан энергетика, көмүр, газ жана мунай жаатындагы проблемаларды чечүүдөн облустук бийлик да четте калбашы керек.

Адабияттар

1. “О стратегии развития страны на 2009-2011годы” 31.03.2009г.УП №183.
2. “Кыргыз Республикасында административдик-аймактык түзүлүштү кайра түзүүнүн концептуалдуу жолдору” 4-июль 2007-жылдагы № 333 Указы.
3. Жогорку Кеңештин 23-декабрь 2011-жылдагы №1451-V токтому менен бекитилген “Туруктуулук жана татыктуу жашоо” программасы
4. Социально-экономическое положение Кыргызской Республики, по итогам 2006-2011 годов.
5. Кыргызстан в цифрах.Статистический сборник - Бишкек, 2012.
6. Статистический бюллетен - Социально-экономическое развитие Жалал-Абадской области, 2006-2010,2007-2011гг.
7. Лайлиев Дж. С. ,Из книги « Проблема интенсификации общественного производства Киргизии».- 1982г.
8. Койчуев Т. К. Из книг «Избранные сочинения» (I-III)тома. Бишкек, 2007 г
9. Научные основы Комплексного развития Джалал-Абадской области.- Бишкек-Джалал Абад, 2002.

* * *

УДК 621.01

Силовой анализ уравновешенного ударного механизма переменной структуры

Эргешов Б.Т. - ЖАГУ

В статье приведены результаты силового анализа существующего и уравновешенного МПС. Анализ проведен для идеального ударного МПС, т.е. без учета зазоров и сил трения в кинематических парах и в предположении, что звенья механизма абсолютно жесткие. Расчеты сил действующих на шарниры ударного механизма проводим, используя принцип Д’Аламбера. На рис.1. приведена расчетная схема для ударного МПС.

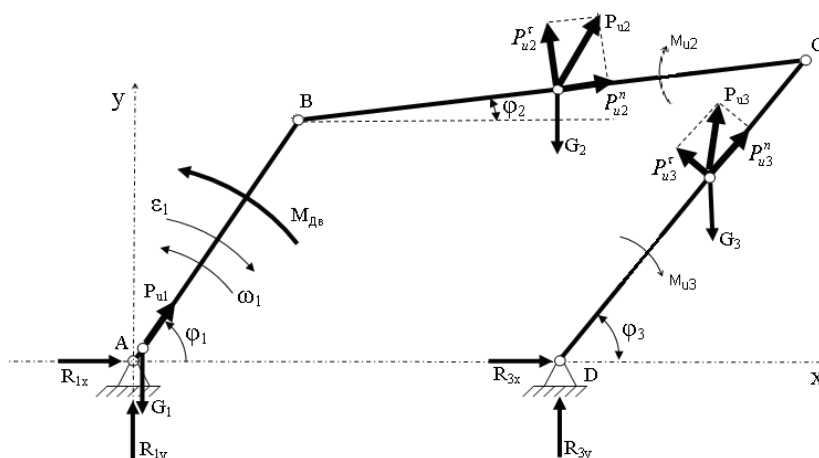

Рис.1. Расчетная схема ударного механизма.

где P_{ui} – силы инерции звеньев, Н, $i=1,2,3\dots$;
 M_{ii} – момент инерции звеньев, Н·м;
 G_i – силы тяжести звеньев, Н;
 R_{ix}, R_{iy} – реакции в опорах механизма, Н;
 φ_i – функции положения механизма, град.

Расчет начинаем с ведущего звена (рис.2). здесь $P_{дв}$ движущая сила определяемая как $P_{дв} = \frac{M_{дв}}{l_1}$ и равная по величине воздействию со стороны звена 2.

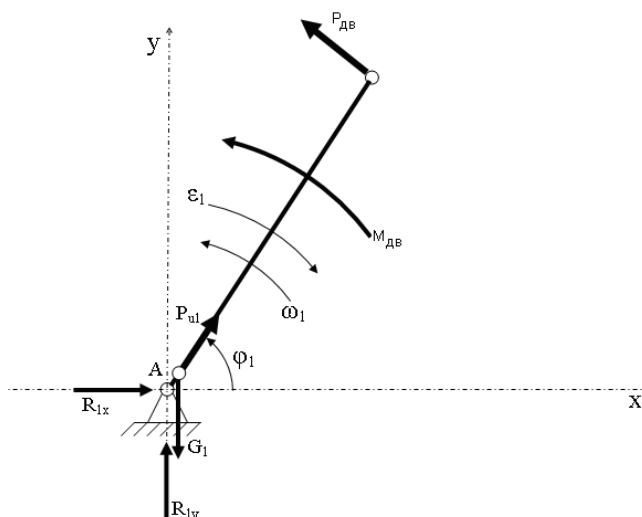

Рис.2. Схема сил действующих на кривошип существующего механизма

Как видим из рис.2, после проецирования всех сил на оси X и Y можно определить реакцию на опоре 1:

$$R_1 = \sqrt{R_{1x}^2 + R_{1y}^2}$$

$$R_{1x} = P_1 \sin \varphi_1 - P_{u1} \cos \varphi_1 \quad (1)$$

$$R_{1y} = G_1 - P_1 \cos \varphi_1 - P_{n1} \sin \varphi_1 \quad (2)$$

где G_1 - сила тяжести кривошипа, Н.

Переходим к определению силы инерции второго звена(шатунa). Для этого нам нужно представить 2-го звена, сохраняя масштабы μ_l и μ_a (рис.2). Как известно масштаб плана ускорений принимается как:

$$\mu_a = \omega_1^2 \mu_l$$

В соответствии с [1], пишем следующие векторные уравнения:

$$\overline{a_B} = \overline{a_B^n} + \overline{a_B^\tau} \quad (3)$$

так как кривошип вращается равномерно, то тангенциальное ускорение точки B будет равно нулю, а полное ускорение этой точки будет равно нормальному: $a_B = a_B^n = \omega_1^2 l_1$;

$$\overline{a_C} = \overline{a_B} + \overline{a_{CB}^n} + \overline{a_{CB}^\tau} \quad (4)$$

Нормальное относительное ускорение

$$a_{CB}^n = \omega_2^2 l_2$$

Тангенциальное относительное ускорение

$$a_{CB}^{\tau} = \varepsilon_2 l_2$$

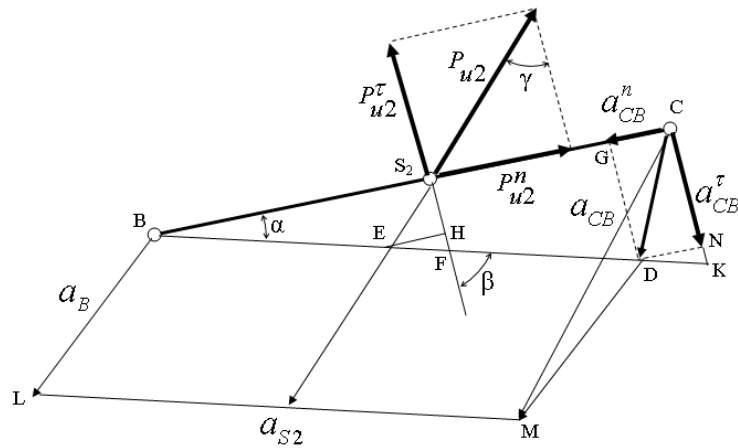

Рис.3. План ускорений шатуна.

Как видим из рисунка 2 ускорение центра тяжести

$$a_{S_2} = a_B + a_{S_2}'$$

Отсюда $a_{S_2}' = S_2E = \sqrt{\Delta}$

Из треугольника ВКС имеем, если центр тяжести S_2 находится в середине шатуна, то

$$CK = \frac{GD \cdot l_2}{l_2 - CG}$$

Отсюда $CG = \frac{a_{CB}^n}{\mu_a}$, $GD = \frac{a_{CB}^{\tau}}{\mu_a}$ - чертежные величины нормального и тангенциального относительных ускорений.

Следовательно, из условия тождества

Следовательно, из условия тождества

$$S_2F = \frac{r_{c2}}{l_2} CK$$

$$\alpha = \arctg\left(\frac{CK}{l_2}\right) \quad NK = CK - GD$$

Отсюда $r_{c2} = BS_2$

Тогда

$$HF = \frac{r_{c2}}{l_2} NK$$

$$EF = \frac{HF}{\sin \alpha}$$

Из треугольника EFH имеем

$$\beta = \frac{\pi}{2} - \alpha$$

Теперь можно определить значение Δ по теореме косинусов

$$\Delta = S_2E^2 = EF \cdot S_2F^2 - 2 \cdot EF \cdot S_2F \cdot \cos \beta$$

Следовательно

$$\gamma = \arccos(T)$$

Отсюда

$$T = \frac{S_2 E^2 + S_2 F^2 - EF^2}{2 \cdot S_2 E \cdot S_2 F}$$

Зная величину a_{s2} и угла γ можно определить значение и направление силы инерции второго звена, разлагая ее по звену 2 и перпендикулярно ему

$$\left. \begin{aligned} P_{u2} &= -m_2 a_{s2} \\ P_{u2}^n &= P_{u2} \sin \gamma \\ P_{u2}^\tau &= P_{u2} \cos \gamma \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

Аналогично из этих же рассуждений определяются значение сил и для звена 3 (рис.4.)

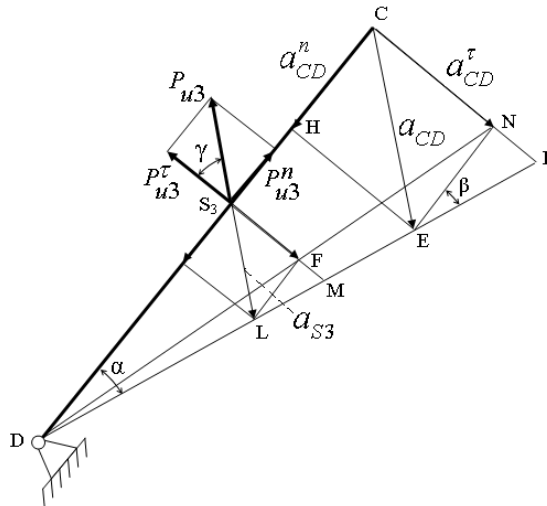

Рис.4. План ускорений коромысла

Зная величины и направления сил инерций всех звеньев, можем приступить к определению реакции в шарнире D. Для этого построим план сил на основе векторного уравнения сил, действующих на звенья 1,2 и 3

$$\overline{R_1} + \overline{R_3} + \overline{P_1} + \overline{P_{u1}} + \overline{P_{u2}} + \overline{P_{u3}} + \overline{G_1} + \overline{G_2} + \overline{G_3} = 0 \quad (6)$$

Как видим из рисунка 1 после проецирования всех сил на оси X и Y можно определить реакцию на шарнире 3:

$$R_3 = \sqrt{R_{3x}^2 + R_{3y}^2} \quad (7)$$

$$R_{3x} = P_{u2}^\tau \sin \varphi_2 - P_{u2}^n \cos \varphi_2 - R_{1x} - P_{u1} \cos \varphi_1 - P_{u3}^n \cos \varphi_3 + P_{u3}^\tau \sin \varphi_3 - P_1 \sin \varphi_1$$

$$R_{3y} = G_1 + G_2 + G_3 - P_{u2}^\tau \cos \varphi_2 - P_{u2}^n \sin \varphi_2 - R_{1y} - P_{u1} \sin \varphi_1 - P_{u3}^n \sin \varphi_3 + P_{u3}^\tau \cos \varphi_3 - P_1 \cos \varphi_1$$

где G_1, G_2, G_3 - силы тяжести кривошипа, шатуна и коромысла, H.

Результаты расчетов приведены на рис.5.

Авторами [2] для уменьшения значений динамических нагрузок (реакций) в кинематических парах, а соответственно и вибрации ручных ударных машин на основе МПС, была предложена новая схема уравновешенного ударного МПС, расчетная схема, которого имеет следующий вид (рис.6).

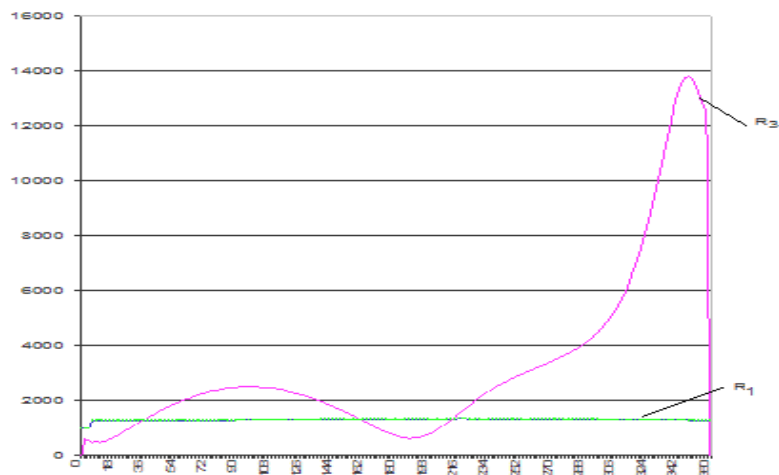

Рис.5. Реакции в шарнирах существующего механизма

Как видим из рисунка, центры масс звеньев уравновешенного МПС расположены на продолжениях звеньев и смещены на некоторую величину относительно опор.

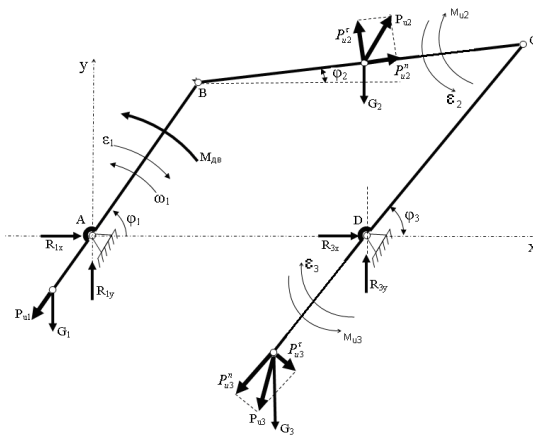

Рис.6. Расчетная схема уравновешенного ударного механизма

Соответственно, и расчетные схемы имеют, например, следующий вид (рис.7,8).

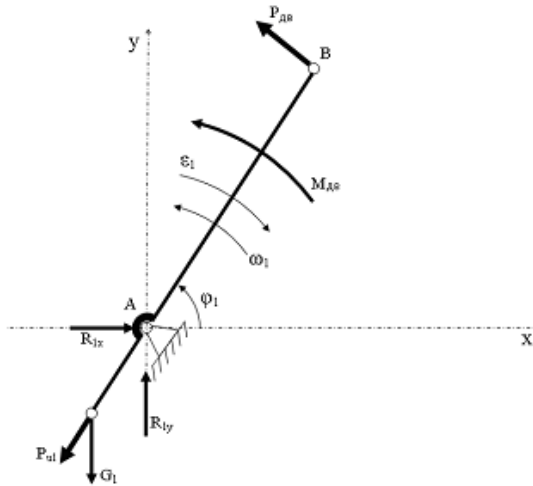

Рис.7. Схема сил действующих на кривошип уравновешенного механизма

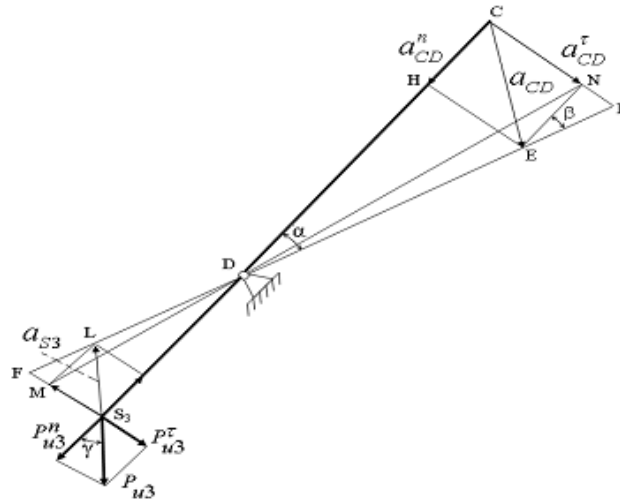

Рис.8. План ускорений коромысла

Определение искомых величин проводим аналогично вышеприведенному случаю.

Результаты силового анализа уравновешенного ударного МПС приведены на рис.9.

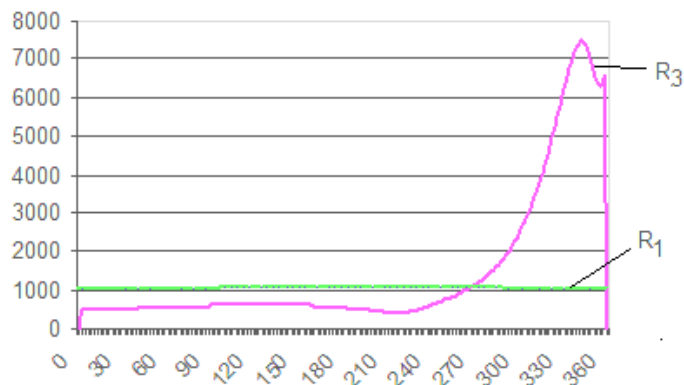

Рис.9. Реакции в шарнирах уравновешенного механизма

Как видим из рисунка динамические нагрузки (реакции) в кинематических парах снижены в 2 раза. Соответственно уменьшается и вибрация ручных ударных машин на

основе МПС, т.к. результаты работы [3] показывают, что основными источниками вибрации в ударных МПС являются динамические нагрузки от инерционных сил.

Литература:

1. Пучинян Г.С., Дворников Л.Т. Исследование кинематики и динамики механизмов. Учебное пособие. – Фрунзе: ФПИ, 1985;
2. Абдраимов С., Каримов А., Кошбаев А.А. Ударный механизм. Патент КР №1243 от 31.03.2010. Бюл.3.- Бишкек: ГПС, 2010;
3. Кошбаев А.А. Методы определения и снижения вибрации ручных ударных машин. Автореферат дисс... канд.техн.наук. – Бишкек: 2003.

* * *

УДК 621.01

Расчет геометрических и массо-инерционных параметров коромысла-бойка уравновешенного ударного механизма переменной структуры

Эргешов Б.Т. - ЖАГУ

Известно, что при проектировании коромысел ударных механизмов переменной структуры (МПС) необходимо выполнение определенных условий [1,3,4], обеспечивающих минимум реактивных ударных импульсов на опорах.

В настоящей работе предлагается методика расчета геометрических и массо-инерционных параметров коромысла-бойка МПС.

Отметим, что в процессе расчетов именно «поиск» и «удержание» точки расположения центра удара в пределах тела коромысла, является наиболее сложной задачей [2].

В связи с этим, направлением работ является поиск более компактной и рациональной формы коромысла. На рис.1 приведена одна из предлагаемых форм коромысла уравновешенного ударного механизма.

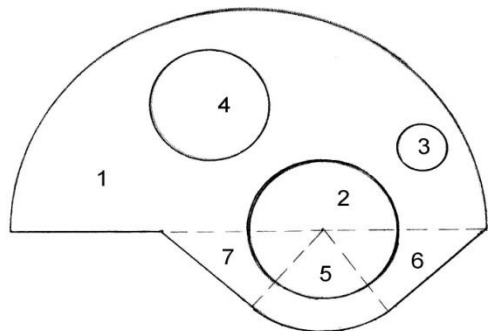

Рис.1. Предлагаемая форма коромысла.

По известным правилам разбиваем коромысло на 7 простых тел: цилиндрический полукруг 1; три цилиндра 2, 3 и 4; цилиндрический сектор 5 и две призмы 6, 7. Необходимо указать, что цилиндры 2 и 4 являются отверстиями, первый для оси вращения, второй необходим для «удержания» центра удара в теле коромысла. Цилиндр 3 является пальцем для головки шатуна.

На рис.2,3 представлены расчетные схемы коромысла для определения необходимых параметров.

Так как коромысло состоит из n элементов, то его масса, момент инерции и координаты центра масс определяются соответственно по следующим известным формулам

$$m = \sum_{i=1}^n m_i, \quad (1) \quad J = \sum_{i=1}^n J_i, \quad (2)$$

$$\begin{cases} x_c = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^n m_i x_{ci}, \\ y_c = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^n m_i y_{ci} \end{cases} \quad (3) \quad r_c = \sqrt{x_c^2 + y_c^2} \quad \beta = \arctg\left(\frac{y_c}{x_c}\right)$$

где m – масса коромысла, кг;
 m_i – масса i -го элемента, кг;
 J – момент инерции коромысла, кгм²;
 J_i – момент инерции i -го элемента коромысла, кгм²;
 x_{ci} – координаты центра масс i -го элемента по оси x , мм;
 y_{ci} – координаты центра масс i -го элемента по оси y , мм;
 x_c, y_c – координаты общего центра масс коромысла соответственно по осям x и y ;
 β – угол, образованный линией, соединяющий центр масс коромысла с осью вращения и началом координат;
 r_c – расстояние от оси вращения коромысла до его центра масс, мм.
 Масса полукруга 1 определяется как

$$m_1 = \delta \rho \alpha_1 R_1^2 \quad \text{где } \delta \text{ – толщина полукруга}$$

Координаты центра масс

$$x_{c1} = -R_2, \quad y_{c1} = \frac{2R_1}{3(\alpha_1/2)} \cdot \sin(\alpha_1/2), \quad r_{c1} = \sqrt{(x_{c1}^2) + (y_{c1}^2)}$$

Момент инерции полукруга 1 относительно оси вращения коромысла, проходящей через точку O_2 в соответствии с формулами (2) определится как

$$J_{1O_2} = \frac{m_1 R_1^2}{2} + m_1 r_{c1}^2 \quad \text{или} \quad J_{1O_2} = \frac{m_1 R_1^2}{4}$$

Таким образом, инерционные параметры цилиндрического полукруга 1 определены.

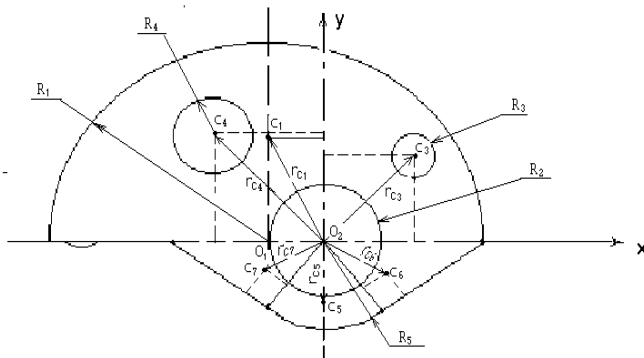

Рис.2. Расчетная схема коромысла – бойка.

Для вычисления моментов инерции цилиндрические отверстия 2 и 4 можно представить как тела с отрицательными массами и моментами инерции.

Для нахождения инерционных параметров, цилиндрические отверстия 2 и 4 можно представить как тела с отрицательными массами и моментами инерции

$$m_2 = -\pi R_2^2 \delta \rho; \quad J_{20} = -\frac{m_2 R_2^2}{2};$$

$$m_4 = -\pi R_4^2 \delta \rho; \quad J_{40} = -\left(\frac{m_4 R_4^2}{2} + m_4 r_{c4}^2\right);$$

Координаты центра масс тел 2 и 4

$$x_{c2}=0, \quad y_{c2}=0;$$

$$x_{c4}=-r_{c4} \cos \beta_4, \quad y_{c4}=r_{c4} \sin \beta_4;$$

где β_4 – угол, образованный между линией соединяющей центр масс отверстия 4 и осью ординаты (рис.3).

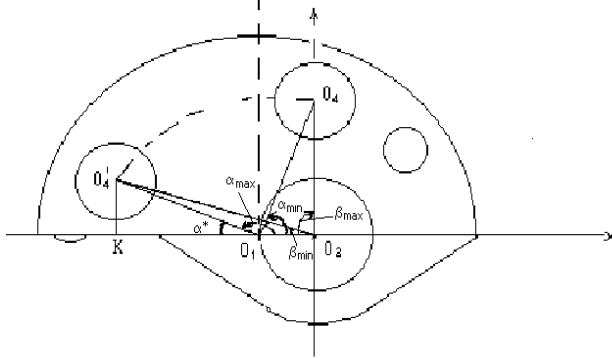

Рис.3.

Откуда $\beta_4^{\max} = \frac{\pi}{2}, \quad \beta_4^{\min} = \arctg\left(\frac{O_4K}{R_2 + O_1K}\right)$

Отсюда $\alpha_{\max} = \pi - \alpha^*; \quad \alpha^* = \arctg\left(\frac{O_4^1K}{O_1K}\right); \quad O_4^1K = R_4 + 5; \quad O_1O_4^1 = R_1 - 5 - R_4;$

$$O_1K = \sqrt{(O_1O_4^1)^2 - (O_4^1K)^2};$$

$$O_2O_4^1 = \sqrt{R_2^2 + (O_1O_4^1)^2 - 2R_2(O_1O_4^1)\cos\alpha_{\max}}.$$

Следовательно радиус - вектор центра масс тела 4 определяем по формуле

$$r_{c4} = O_2O_4 = \sqrt{(O_1O_4^1)^2 - R_2^2}; \quad r_{c4}^1 = O_2O_4^1$$

Аналогично определяются массы, моменты инерции и координаты центров масс остальных частей коромысла.

Зная массо- инерционные параметры отдельных частей коромысла, определяем общие массу, координаты центра масс и момент инерции коромысла.

Масса коромысла $m = m_1 + m_2 + m_3 + m_4 + m_5 + m_6 + m_7$

Координаты центра масс

$$x_c = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^n m_i x_{ci} = \frac{1}{m} (m_1 x_{c1} + m_2 x_{c2} + m_3 x_{c3} + m_4 x_{c4} + m_5 x_{c5} + m_6 x_{c6} + m_7 x_{c7}),$$

$$y_c = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^n m_i y_{ci} = \frac{1}{m} (m_1 y_{c1} + m_2 y_{c2} + m_3 y_{c3} + m_4 y_{c4} + m_5 y_{c5} + m_6 y_{c6} + m_7 y_{c7})$$

Момент инерции

$$J_0 = \sum_{i=1}^n J_{i0} = J_{10} + J_{20} + J_{30} + J_{40} + J_{50} + J_{60} + J_{70},$$

Координаты центра удара находятся по формулам

$$x_y = \frac{J_0}{m x_c}; \quad y_y = 0; \quad L_y = \frac{J_0}{m r_c}. \quad (4)$$

Для удобства и автоматизации вычислений составлена компьютерная программа (рис.4.)

Результаты расчетов приведены в таблице 1 и на рис.5.

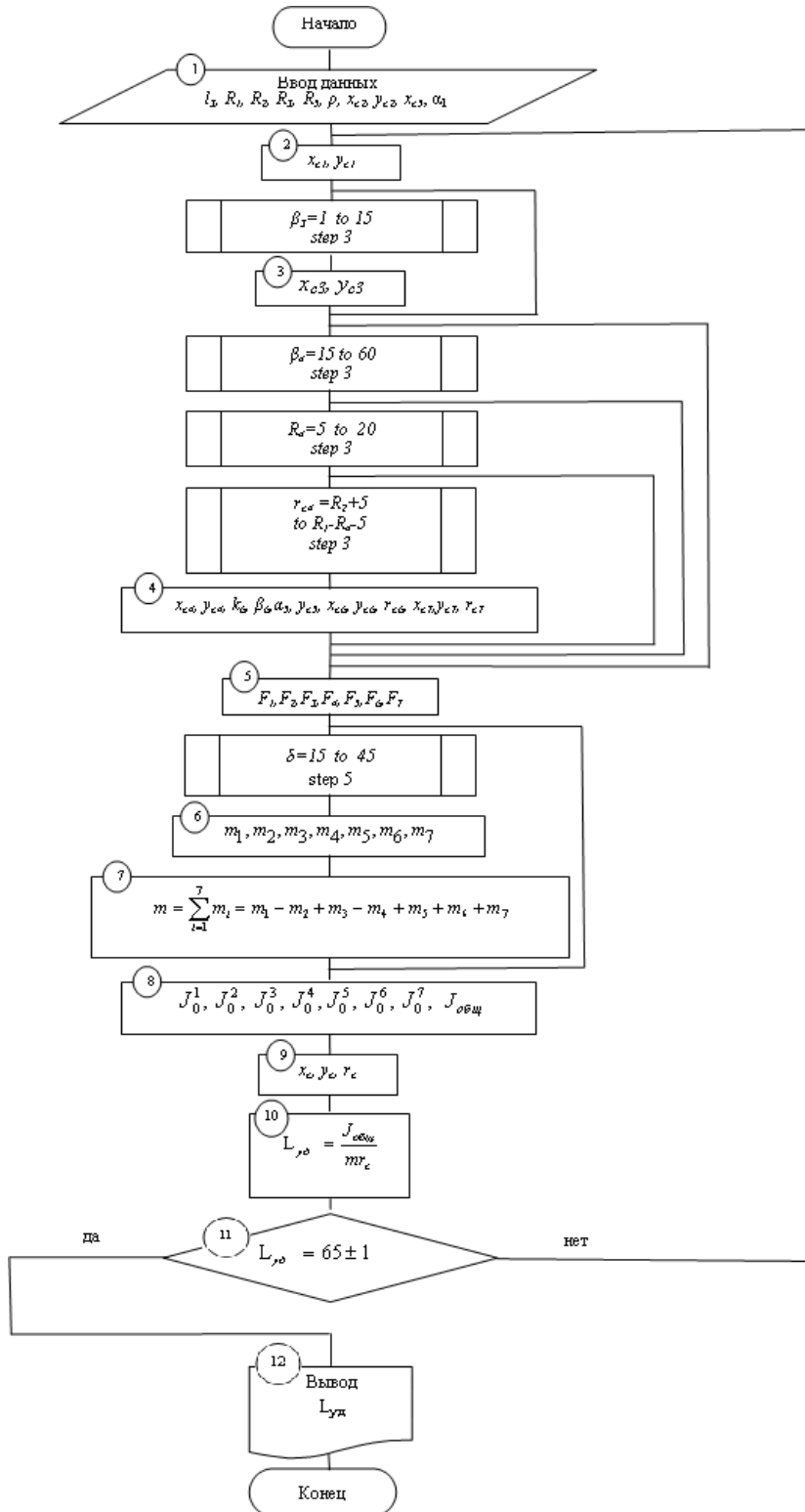

Рис.4. Алгоритм расчета геометрических и массо-инерционных параметров коромысла-бойка

Таблица 1.

№	Параметры	Значения параметров элементов по номерам элемента							Значение параметров коромысла
		1	2	3	4	5	6	7	
	Масса, m_i , кг	1.11 9	- 0.214	0.01 6	- 0.166	0.10 5	0.08 4	0.08 4	1.028
	Момент инерции, J_i , 10^4 кгм ²	16.9 3	0.31	0.15 6	2,23	0.33	0.32 8	0,32 8	15,53
	Координаты центра масс:								
	x_{ci} , мм	-17 23,3	0 0	30,9 2,7	- 31,46	0 -	18.1 5	- 18.15	-23.1 -0,07
	y_{ci} , мм	4	0	31	15,3	15,27	-	-	23,1
	Плечо удара, L_y , мм	-	-	-	-	-	-	-	65

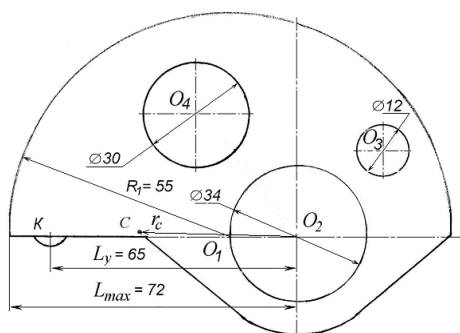

Рис.5. Коромысло-боек уравновешенного ударного механизма

Таким образом, разработана методика расчета массо-инерционных параметров коромысла уравновешенного ударного механизма.

Литература

1. Еремянц В.Э. Динамика ударных систем с вращающимся бойком. Сб. трудов Инженерной академии КР. Вып.1. – Бишкек: 1995. – С. 226-233.
2. Кошбаев А.А. Методы определения и снижения вибрации ручных ударных машин с механизмом переменной структуры. Дисс...канд.техн.наук. - Бишкек, 200;
3. С.Абдраимов, В.Э.Еремянц, Э.С.Абдраимов, Ю.А.Фокин, Н.С.Абдраимова. Методика расчета ударного элемента механизма переменной структуры. // Материалы международной научной конференции «История, культура и экономика юга Кыргызстана» - Ош: КУУ, 2000.-С.277-283.

* * *

Классики экономических учений об издержках производства

**Жуманов А.М. – Южно-Казахстанского
государственного университета им. М.Ауэзова
Камалов А.А. – доцент. г.Шымкент,
Республика Казахстан**

Аннотация

В статье рассматриваются взгляды классиков экономических учений об издержках производства.

Annotation

In this article it is described views of classics of economic studies on expenses of production.

Формирование рыночных отношений в Казахстане сопровождается существенными преобразованиями, изменившими коренным образом условия функционирования субъектов экономики. Уход в прошлое административно-командной системы и появление новых фактов хозяйственной жизни, являющихся неотъемлемой частью экономики развитых стран, неизбежно повлекли за собой необходимость использования иных экономических категорий и понятий. Изменилось экономическое содержание издержек производства, расходов и затрат в целом. В связи с этим происходит их вытеснение понятиями, не находившими до недавнего времени практического применения. Изменение сущности используемых категорий и появление новых, привело к существенным коррективам в методологии управления издержками производства и вызвало необходимость их детального изучения. Поскольку в условиях самостоятельности и экономической нестабильности повысилась ответственность руководителей хозяйственных субъектов за результаты деятельности предприятий, и обусловлена она в значительной степени эффективностью произведенных издержек, представляет интерес само понятие издержек. Вопрос о природе издержек производства всегда относился к числу наиболее острых и сложных. Большинство представителей экономической мысли разного времени стремились найти законы происхождения и распределения общественного богатства. Это позволяет заметить, что теория издержек производства занимает центральное место в развитии экономических учений. Проблема теории издержек производства заключается в выяснении их происхождения и образования. Разрешить эту проблему можно лишь определив, что с собой представляет издержки производства? И первым камнем преткновения при этом является само определение издержек. Трудность составляет выяснение вопроса о том, что делает самые разнородные в физическом и экономическом отношениях предметы единой категорией – издержек.

Издержки исследовали еще классики экономии (А. Смит, Д. Рикардо и др.). Под термином «издержки» они понимали средние общественные затраты на единицу продукции. Согласно марксистской "концепции издержки" производства — это то, что стоит товар капиталисту, а именно: сумма расходов на приобретение средств производства и рабочей силы (постоянного и переменного капитала). Такое разграничение издержек производства, как затрат труда и Затрат капитала — один из исходных принципов марксистского анализа процесса капиталистического производства. Главный мотив деятельности любой фирмы в рыночных условиях — максимизация прибыли. Реальные возможности этой определяющей цели во всех случаях ограничены издержками производства и спросом на выпускаемую фирмой продукцию. Поскольку издержки — это основной ограничитель прибыли и одновременно главный фактор, влияющий на объем предложения, то принятие решений фирмой невозможно без анализа уже имеющихся издержек производства и их величины на перспективу.

В экономической жизни общества имеются процессы и явления, которые при внешней простоте в действительности заключают в себе сложные отношения. К числу таких явлений по праву можно отнести издержки производства. Отражая процессы хозяйственной деятельности людей, издержки производства имели место на всех этапах развития человеческого общества. Их элементы существовали еще в первоначальных формах социально-экономической организации и развивались с процессами товарного производства. Характеристика издержек производства с экономических позиций прошла весьма значительную трансформацию. В этой связи представляется необходимым обратиться к эволюции взглядов на данное явление. Как отмечали классики, для того, чтобы научно подойти к изучению сложного вопроса, необходимо бросить хотя бы беглый исторический взгляд на то, как данный вопрос возник и как он развивался.

Вопросы, связанные с рассмотрением издержек, занимают значительное место в экономической науке. Простейшие представления по этому вопросу встречались еще в античной философии. Античные авторы неоднократно обращали внимание на расходы и доходы хозяйства. В частности, у Ксенофонта можно обнаружить рассуждения о выгодности или убыточности земледелия и рекомендации по ведению хозяйства таким образом, чтобы были излишки¹. В отличие от Ксенофонта Аристотель пытался осуществить более широкий анализ обмена, стоимости и денег. Он доказывал, что обмениваемые товары должны быть равными в каком-то отношении и обмен должен возмещать ущерб, который наносится продавцу потерей проданной вещи. Отдельные элементы понятия издержек производства встречаются в период средневековья. Так, один из наиболее значимых авторов этого периода Фома Аквинский развил доктрину «справедливой цены», уровень которой ранние канонисты (святой Августин) объясняли ссылками на трудовые и материальные затраты в процессе товарного производства. Лишь с появлением основ развития капитализма взгляды на издержки производства начинают приобретать более или менее развернутый вид. В частности, в работах одного из представителей буржуазной классической политической экономии У. Петти при характеристике ренты и других экономических процессов неоднократно обращалось внимание на издержки производства. Он определял ренту как разницу между стоимостью продукта и издержек производства. В состав последних У. Петти относил стоимость содержания земледельца и расходы на семена.

Определенное развитие взглядов на издержки производства имело место в учении физиократов, представленное прежде всего взглядами Ф. Кенэ. Рассматривая данное понятие, они связывали его с затратами капитала на средства производства и рабочую силу. Избыток продукта сверх издержек его производства физиократы рассматривали как «чистый продукт», но считали, что такой продукт создается лишь в сельском хозяйстве. Что касается промышленного производства, то здесь, «чистый продукт» не создается, а стоимость продукта определяется лишь издержками его производства, Ф. Кенэ обращал внимание также на важность сокращения торговых издержек в процессе «абсолютной свободы торговли».

Значительным шагом в исследовании издержек производства явились взгляды классиков буржуазной политической экономии - Л. Смита и Д. Рикардо. Однако имеются некоторые противоречия в их понимании издержек. Так, у А. Смита заработная плата в ряде случаев являлась единственной составной частью издержек производства, хотя он понимал, что величина стоимости определяется не фактическими затратами труда отдельного товаропроизводителя, а теми затратами, которые в среднем необходимы при данном состоянии общества.

Д. Рикардо, исходя из своей трактовки закона стоимости отрицал влияние заработной платы на стоимость товаров. Он считал, что стоимость товара зависит от относительного

количества труда, которое необходимо для его производства, а не от большего или меньшего вознаграждения, которое уплачивается за этот труд. Однако он признавал воздействие оплаты на издержки капиталиста. Во всяком случае понятие издержек производства как затрат труда у Д. Риккардо выделено достаточно четко. Д. Риккардо, в развитие идеи А. Смита, создал модель формирования стоимости как суммы затрат труда, определяемых по принципу добавленной стоимости в рамках вертикального интегрирования процесса производства товаров.

Стоимость (S) по классической теории Смита - Риккардо формально может быть представлена следующей формулой:

$$S = c + u + p$$

Где, c - стоимость капитала; u - фонд заработной платы; p - прибыль.

Экономические воззрения этих ученых явились основой неоклассического направления буржуазной экономической теории. Теория издержек производства, выдвинутая английскими экономистами Р. Торренсом, Д. Мак-Куллохом и Д. Миллем, определяет величину стоимости товаров суммой денежных затрат на его изготовление. При этом сами затраты или издержки производства они сводят к ценам товаров, израсходованных в производстве. Таким образом, эта теория объясняет цены одного товара ценами других товаров. К тому же стоимость товара не равна издержкам производства. Она всегда превышает издержки производства на величину прибыли. Обобщением разработок классической школы экономической теории в области издержек производства стала марксистская теория. К. Маркс создал теорию трудовой стоимости и на ее основе дал научное объяснение различных значений издержек производства, каждое из которых характеризует сущность явлений и процессов в разных плоскостях исследования, на разных ступенях теоретического обобщения. В работах К. Маркса обращается внимание, прежде всего, на объективную обусловленность существования издержек производства. Глубинной причиной является обособление производителя. Обособленность как важнейшая характеристика товаропроизводителей выражает необходимость сопоставления издержек с доходами. Раскрывая сущностные аспекты издержек, марксистская теория выделяет в них две стороны: материально-вещественное содержание и общественную форму. Первая процессом производства, его факторами и не зависит от производственных отношений. Вторая, напротив, определяется спецификой производственных отношений в каждой общественно-экономической формации.

В экономическом учении К. Маркса можно выделить четыре различные характеристики издержек производства. Первым значением издержек производства по К. Марксу являются «действительные издержки производства». Действительные издержки производства представляют собой сумму затрат прошлого (овеществленного в средствах производства) и непосредственного живого труда. Кроме действительных издержек производства, К. Маркс выделял «капиталистические издержки производства» как затраты капитала. Он обращал внимание на то, что стоимость товара для капиталиста и действительная стоимость производства того же товара - два различных понятия: «То, чего стоит товар капиталистам, измеряется затратами капитала; то, чего товар действительно стоит, - затратами труда. Поэтому капиталистические издержки производства товара количественно отличны от его стоимости, или действительных издержек его производства...», - писал К. Маркс.

Капиталистические издержки производства равны лишь части стоимости товара, которая возмещает израсходованную на его производство стоимость потребленных средств производства и стоимость приобретенной рабочей силы. В дальнейшем анализе К. Маркс называл капиталистические издержки производства просто «издержками производства». Следующее значение издержек производства по К. Марксу связано с

«ценой производства» («ценой издержек»). Особенность категории издержек производства в этом смысле состоит в том, что издержки производства выступают как условие предложения товара на базе капиталистического способа производства. В условиях капиталистической конкуренции товары продаются не по стоимости, а по цене производства, включающую в себя издержки производства и среднюю прибыль.

И, наконец, еще одно значение издержек производства - «индивидуальные издержки производства функционирующего капитала». В хозяйственной практике они называются себестоимостью. Себестоимость у К. Маркса выступает как издержки производства предпринимателя, характеризующие процесс простого воспроизводства (если они берутся независимо от прибыли и выступают как предпосылка простого воспроизводства). Эти издержки включают в себя фактически уплаченные стоимости потребленных средств производства по ценам приобретения и фактическая цена примененной рабочей силы, а также проценты за кредит, налог за землю, страховые и некоторые другие платежи.

Таким образом, марксистская теория издержек - это структурированная теория. В ней показаны не только различные стороны издержек, но и тенденции их развития.

В отличие от марксистской модели издержек производства, можно выделить наиболее распространенные течения экономической мысли по вопросу издержек, которые представлены неоклассическими и институциональными теориями. Необходимо, в первую очередь, обратить внимание на неоклассические взгляды на издержки производства (А. Маршалл, Дж. Б. Кларк, В. Парето и другие). Поскольку объектом неоклассических воззрений была фирма, издержки производства анализируются именно с позиции фирмы и рассматриваются как взаимосвязь между объемом производства и ценой товара. При этом издержки делятся на независимые и зависящие от объема производимой продукции в краткосрочном периоде. Среди других, наиболее типичных подходов неоклассиков, - характеристика равновесия фирмы через соотношение постоянных, переменных и валовых издержек с доходом, а также трактовка издержек как экономических и бухгалтерских. Для характеристики издержек неоклассическая школа широко использовала математические характеристики, чтобы показать, как изменяются те или иные функции под воздействием различных факторов.

Особое место в разработке издержек производства принадлежит А. Маршаллу. Исследования в рамках теории «предельных издержек производства» позволили А. Маршаллу выявить закономерности изменения удельных издержек производства при увеличении объемов производства на предприятии. По мнению А. Маршалла, в условиях конкуренции удельные издержки по мере укрупнения производства либо снижаются, либо развиваются параллельно, но не опережают темпы роста объемов производства. Одним из вкладов данного исследования в теорию издержек явилась его оценка динамики постоянных издержек. Он убедительно показал, что в долгосрочном периоде постоянные издержки становятся переменными. Превышение издержек над величиной рыночной цены заставляет фирму покинуть рынок. Что касается взглядов на издержки производства представителей институционализма, то они с иных позиций рассматривали эту проблему. Идеи институционального направления в большинстве своем противоположны идеям неоклассического подхода. Отражением этих взглядов могут служить, в частности, работы Э. Чемберлина, Т. Веблена и других авторов. Э. Чемберлин, в частности, показывал необходимость разграничения издержек производства и отпускной цены производителя, а также издержек производства и издержек сбыта. Обращая внимание на значимость последних издержек, Э. Чемберлин отмечает: «Проведение грани между двумя видами издержек имеет для теории стоимости такое же фундаментальное значение, как проведение различия между предложением и спросом... Издержки сбыта увеличивают спрос на соответствующий продукт; издержки производства увеличивают

его предложение».

Оценивая в целом развитие взглядов на издержки производства, можно обратить внимание на два момента. Во-первых, теория издержек в процессе своего развития отражала диалектику объективных и субъективных факторов. Объективные связаны с развитием производительных сил, изменениями в уровне и масштабе развития экономики. Во-вторых, — субъективные издержки производства, согласно которым величина стоимости определяется как сумма страданий рабочих и капиталистов, вытекающих из труда первых и воздержания вторых.

Литература

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М. : Соцэкгиз, 1962. – С. 331.
2. Ксенофонт. Сократические сочинения. – СПб. : АО «Комплект», 1993. – С. 317
3. Пети У. Трактат о налогах и сборах / Антология экономической классики. – Т. 1. – М. : Эконов, 1993. – С. 31-35.
4. Кене Франсуа. Избранные экономические произведения. – М. : Соцэкгиз, 1960. – С. 387, 422, 431.
5. Рикардо Д. Сочинения. – Т.3. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 111.
6. Маркс К. Капитал. – Маркс К. и Энгельс Ф. : сочинения. – Т. 25, Ч. I. – М.: Политиздат, 1961. – С. 30.

* * *

Управление издержками производства в условиях интеграции

**Жуманов А.М. – д.э.н., профессор
Южно-Казахстанского Государственного
университета им. М.Ауэзова
Камалов А.А. – к.э.н., доцент. г.Шымкент,
Республика Казахстан**

Аннотация

Статья включает вопросы результативности управления издержками и оптимизацию производственных затрат в условиях рыночной экономики.

Annotation

The article contains the questions of productivity of expenses management and optimization of expenses of production within market economy.

Управление в широком смысле - это непрерывный процесс воздействия на объект управления для достижения наиболее эффективных результатов при наименьших затратах ресурсов. В настоящее время формы и методы управления претерпевают изменения на всех уровнях управления, в силу изменений в программах социально-экономического и управленческого развития страны, в организационных структурах управления на всех уровнях, в системах управления производством, оказанием услуг и распределением. Агропромышленный комплекс Казахстана представляет собой одну из основных воспроизводственных отраслей экономики республики. В нем производится около трети национального дохода. Формирование АПК началось в связи с развитием экономики страны, углублением специализации в ее отдельных отраслях, усилением связей сельского хозяйства и промышленности, ориентированных на рост эффективности

общественного производства.

Агропромышленный комплекс – это совокупность отраслей народного хозяйства, связанных между собой экономическими отношениями по поводу производства, распределения, обмена и потребления сельскохозяйственной продукции. В него входят отрасли, обеспечивающие производство сельхозпродукции, ее переработку, хранение и реализацию, производство средств производства для АПК и его обслуживание. В данном комплексе на разных стадиях производства и обращения прямо и косвенно участвуют около 80 отраслей народного хозяйства.

В агропромышленном секторе экономики Казахстана затраты производства и себестоимость продукции (работ и услуг) занимают важную роль. **Поэтому необходимы** системные исследования и анализ и затрат производства в целях обеспечения рационального управления и повышения конкурентоспособности продукции. **В** настоящее время особое значение приобретают планирование и информационное обеспечение учета и затрат на производства продукции, обоснованное исчисление не только фактической, но и плановой себестоимости, а также получение реальной прибыли и повышение эффективности производственно-финансовой деятельности предприятий агропромышленного комплекса. Категории затраты, расходы и издержки производства и себестоимости продукции (работ и услуг) занимают особое место в учетно-экономической научной мысли. **В** условиях глобальной мировой экономики и финансово-экономического кризиса проблема снижения затрат производства является особо актуальной на предприятии, поскольку максимизировать прибыль они могут в основном за счет систематического снижения расходов и управления ими. Это относится, прежде всего, предприятиям и организациям входящим в состав агропромышленного комплекса (АПК) реализующим производимую продукцию (работ и услуг) преимущественно на конкурентном рынке, где влияние поставщиков на политику цены и ценообразованию весьма незаметно.

Систематическое недофинансирование финансово-денежных ресурсов элементарного для простого воспроизводства, приводит к объективной необходимости изысканию и использования внутренних резервов снижения затрат на производство продукции (работ и услуг), способов более эффективной организации и управления агропромышленным производством.

Конечные результаты деятельности предприятия в основном зависят от эффективности системы управления затратами производства и реализации продукции (работ и услуг). Одним из главных целей, характеризующих результативность его деятельности, является получение прибыли, формирование которой находится в прямой зависимости от механизма управления затратами производства.

Себестоимость продукции (работ и услуг) является основой для формирования цены и ценообразования, поэтому, наряду с проблемой диспаритета цен на продукцию предприятий входящих в состав АПК, поставляющих ему средства производства, существует также значительная дифференциация закупочных цен на различную сельскохозяйственную продукцию в одном и том же регионе страны. Это обуславливает неодинаковую окупаемость затрат производства.

Зависимость между затратами и результатами производства характерна для тех отраслей, на развитие которых не влияют природные условия. В аграрном секторе, где производство подвержено воздействию природных факторов (почвенное плодородие, количество тепла и влаги), его результаты не имеют строгой зависимости между потребляемыми ресурсами и объемами производимой продукции. Между темпами их изменения могут складываться различные соотношения.

Обеспечение устойчивого экономического роста является одной из основных задач

макроэкономической политики любого государства. Последствия структурного кризиса, охватившего годы, делают решение этой проблемы жизненно необходимым. Экономический рост не может происходить на базе «старого качества» и прежней экономической структуры. Структурные сдвиги переходного периода сформировали ресурсную модель экономического развития, по которой хозяйственная система Казахстана интегрируется в мировую экономику как сырьевой придаток. Такой тип развития имеет свои ограничения и не может быть признан как долгосрочная стратегическая модель.

Экономический рост неправомерно сводить только к наращиванию объемов производства. Речь должна идти о качественных изменениях в социально-экономической системе, об уточнении долгосрочных целей и стратегических задач, оценке и переоценке ресурсного потенциала и ресурсных ограничений, анализе источников и полюсов роста, экономической экспертизе механизмов их реализации. В то же время экономика - это не только саморазвивающаяся, но и регулируемая система, поэтому необходимо определить задачи и инструментарий государственного вмешательства в проблему экономического роста.

Одним из слагаемых экономического роста в современной экономике является интегративный рост. В современной экономической литературе выделяется несколько подходов к исследованию экономического роста. В неоклассической теории интегративный рост связывается, с одной стороны, с повышением эффективности, то есть технологически эффективным использованием ресурсов. С другой стороны, он связан с возможностью извлечения монопольных выгод от технологических условий производства (отдача от масштаба, наличие барьеров входа на рынок и т.д.).

Другой подход в теории рассматривает интегративный рост с позиций динамических сравнений, преимуществ. Здесь интегративный рост исследуется в связи с адаптацией к жизненным условиям продукции и технологий. Такой подход характерен для теории М. Портера (1).

Институциональный подход анализирует интегративный рост в контексте транзакционных издержек, отношений контрактации и влияния на них распределения прав собственности, эволюции различных экономических институтов. Этот подход прослеживается в исследованиях О. Уильямсона (2).

Интегративный рост характеризует определенный тип взаимодействия предприятий агропродовольственного комплекса, который обусловлен как расширением взаимодействия предприятий - отдельных хозяйствующих субъектов на одном уровне (горизонтальный интегративный рост), так и взаимодействием предприятий в последовательных стадиях производственного и распределительного процесса. Исследуя особенности интегративного роста для агропродовольственного комплекса, мы делаем акцент именно на взаимодействии предприятий вертикальных продуктовых цепей в силу значимых межотраслевых связей и относительной замкнутости АПК.

В теории стратегического менеджмента исследуется взаимосвязь интегративного роста и структуры рынка, которая определяет оптимальный уровень интеграции, необходимой для стратегической адаптации к рыночной среде. В случае оптимальной интеграции рынок будет находиться «во власти фирмы», ее издержки будут минимальны, а главное, за ней всегда будет новаторство и развитие.

Развитие стратегий интегративного роста меняет структуру продовольственного рынка и определяет эффективность его функционирования. Функционирование продовольственного рынка и его отдельных продуктовых сегментов характеризуется качеством производимого товара, эффективностью использования ресурсно-производственного потенциала АПК, эффективностью финансовых потоков и распределения капитала. Интегративный рост основан на техническом прогрессе и сам

является фактором его развития. В конечном итоге развития интегративный рост определяет прибыльность, как отдельных предприятий АПК, так и продовольственного рынка в целом.

Интегративный рост как общая стратегия развития агропродовольственного комплекса на современном этапе обусловлен как факторами формирующегося рынка (эластичность и темпы изменения спроса на отдельные виды продовольствия, минимальный эффективный выпуск, который для покрытия средних издержек необходим предприятиям, чтобы существовать на рынке, дифференциация продукта, острота конкуренции и др.), так и особенностями переходного периода. К факторам переходного периода относится величина транзакционных издержек, от которой зависит стремление предприятия либо к объединению, либо к самостоятельному развитию. Особый импульс интегративному росту дают такие факторы переходного периода, как разрыв реального и финансового секторов экономики, неопределенность прав собственности, неразвитость контрактного права и др.

Таким образом, интегративный рост в агропродовольственном комплексе отражает перспективную мировую стратегию изменения рыночной структуры и является необходимым для преодоления тех провалов в нормальном функционировании рыночных отношений, которые сейчас существуют в АПК. интеграционные процессы в агропромышленном производстве могут иметь многоступенчатый характер. На каждой стадии интегративного роста действуют разные, специфические группы факторов. При этом наблюдается различие между объемами или размерами интегрированных единиц и способами интеграции. В соответствии с этим следует выделить три основных уровня интеграционных процессов в АПК.

Первый уровень характерен для реализации основных транзакций внутри предприятия. Интеграция в этом случае имеет жесткую форму. Основные мотивы интеграции связаны с реализацией технологической целесообразности. Это отражает развитие стратегий интеграции для предприятий пищевой промышленности.

Второй уровень представляется вертикальной интеграцией, которая характеризует изменения структуры продовольственного рынка. Основные мотивы интеграции связаны с критерием стратегической устойчивости.

Третий уровень - формирование стратегических альянсов, развитие кластеров взаимосвязанных отраслей, что отражает мягкую форму взаимодействия.

Далее, по мере интегративного роста, транзакции приобретают тенденцию к возрастанию, каждый новый внешний ряд транзакций характеризуется меньшим их количеством, но большим объемом каждой отдельной транзакции. Это связано с выходом на стратегический уровень, уровень стратегического партнерства. В соответствии с этим можно выделить границы непосредственно фирмы, уровень корпоративного взаимодействия и уровень стратегического альянса.

Литература

1. Porter M. E., Kramer M. R. Strategy and Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility // *Harvard Business Review*, December 2006, pp. 78–92.
2. «Корпоративный контроль и деловое поведение: исследование эффектов организационной формы предпринимательского выбора» (Corporate Control and Business Behavior: An Inquiry into the Effects of Organization Form on Enterprise Behavior, 1970);

* * *

УДК 624.05

Принципы формирования системы менеджмента в строительных организациях

Сыдыков С.Ш., Жамашева Г.С. - ЖАГУ

Повышение конкурентоспособности отечественных предприятий является одной из главных стратегических задач экономических реформ, проводимых правительством Кыргызстана. В этом направлении осуществляется ряд комплексных мер организационного, экономического и технического характера, предусматривающих создание благоприятного климата для развития и технического перевооружения производственных предприятий, защиту рынка от недобросовестной конкуренции, сертификацию товаров и услуг, стимулирование механизма экспортноориентированного и импортозамещающего производства.

Конкурентоспособность предприятий на рынке представляет собой комплексный показатель, отражающий как способность продукции удовлетворять соответствующие потребности наиболее эффективным способом, так и способность предприятия обеспечивать ритмичное производство и доставку потребителям высококачественной продукции с оптимальными издержками. В связи с этим конкурентоспособность предприятия достигается при помощи целенаправленной, последовательной политики в области технологии, ценообразования и качества. Правительство своими законодательными и регулирующими действиями осуществляет внешнее воздействие на конкурентоспособность предприятий. Важным шагом в развитии отечественной индустрии является программа локализации производства для действующих на территории страны совместных предприятий. Реализация этой программы позволит не только значительно уменьшить отток валютных ресурсов, но и создать реальную базу для производства продукции в соответствии с международными стандартами. Распространение данной политики на все промышленные предприятия может стать прорывом в области внешне возникающих пьности. Вместе с этим предприятия должны иметь систему внутренних воздействий на формирование конкурентоспособности. Основу такой системы составляет, на наш взгляд, сертификация выпускаемой продукции, лицензирование услуг и введение в действие стандартов серии ISO 9000 и системы международного экологического менеджмента. В настоящее время в республике принят порядок сертификации товаров народного потребления, производство которых имеет стационарный и четко налаженный технологический характер. Методика сертификации промышленных товаров детально изучена. Разработаны и успешно применяются процедуры и документы, позволяющие объективно оценить способность предприятий производить и поставлять потребителям продукцию, соответствующую требованиям стандартов и условиям договоров поставок. Применение такой процедуры сертификации имеет важное значение для выхода на международный рынок и выработки равноправных условий при подписании экспортно-импортных контрактов. Однако существуют базовые отрасли народного хозяйства республики, которые в настоящее время не ориентированы на внешний рынок, играют важную роль в повышении экспортного потенциала страны. К таким отраслям, в первую очередь, следует отнести строительный комплекс, определяющий социально-технологическую политику страны в будущем. Строительство является основным потребителем инвестиций и от эффективности производства строительно-монтажных работ зависят инвестиционный климат и отдача инвестиций в народное хозяйство. В свою очередь, основными задачами повышения эффективности строительства являются внедрение рыночных методов ценообразования, оптимизация сроков строительства и обеспечение высокого качества возведения объектов. Пока таким требованиям могут соответствовать только отдельные строительные организации. Вместе

с тем, опыт ряда стран показывает, что строительство может стать серьезной статьей экспорта, следовательно, и на него целесообразно распространить условия сертификации.

Выполнение условий сертификации объектов строительства напрямую зависит от внедрения систем менеджмента качества в строительных организациях. В Государственном стандарте Кыргызской Республики сказано, что «организация должна работать, документально оформить, внедрить, поддерживать в рабочем состоянии систему менеджмента качества, "постоянно улучшать ее результативность»¹. Для строительной организации, являющейся поставщиком материальных услуг, данное требование означает, в первую очередь, документирование всех производственных процессов и подтверждение их соответствия международным стандартам. В связи с этим, возникает необходимость в разработке формализованной методики формирования системы менеджмента качества в строительно-монтажных организациях и критериев оценки данной системы. Это приобретает особо важное значение в условиях децентрализации строительной отрасли и приватизации большинства строительных организаций. Проведенные нами исследования показали, что именно отсутствие системы менеджмента качества значительно снижает конкурентоспособность отечественных организаций по сравнению с зарубежными строительными фирмами, хотя на многих крупных объектах они выполняют основной объем общестроительных работ.

Учитывая специфику строительной продукции и условия ее поставки потребителям, система менеджмента качества строительной организации должна, на наш взгляд, отражать следующие направления деятельности:

- а) поставка материальных ресурсов на строительную площадку;
- б) проектирование продукции и технологических процессов;
- в) механизация строительно-монтажных работ;
- г) квалификация и мотивация персонала;
- д) контроль качества работ, промежуточной и конечной продукции.

Система менеджмента качества предполагает наличие по каждому из этих направлений документированных процедур, подтверждающих способность строительной организации выполнять требования СНиП и Госстандарт Кыргызской Республики, Системы менеджмента качества.

проектов в полном объеме. Поэтому в структуре системы целесообразно иметь основные рабочие документы, которые должны отражать весь производственный процесс по возведению объекта и детализировать требования третьей части СНиП применительно к условиям конкретной строительной организации.

Разработка системы менеджмента качества строительной организации начинается с формулировки ясной и понятной политики в области качества. На наш взгляд, в зависимости от миссии и стратегических целей политика качества строительной организации может включать обеспечение определенного уровня качества передаваемых заказчику готовых объектов или отдельных конструктивных элементов, снижение уровня дефектности выполнения строительно-монтажных работ, повышение организационно-экономической надежности деятельности организации, достижение международной признанного уровня качества производства работ.

Наиболее сложным этапом создания менеджмента качества следует считать разработку комплекса руководящих рабочих документов и процедур, определяющих выполнение политики в области качества. Сложность заключается не в самой структуре руководящих документов, а в том, что многие из них схожи с существующими в строительных организациях оперативными документами, что создает иллюзию наличия элементов менеджмента качества и препятствует внедрению принципиально новых процедур. Поэтому важно предложить строительным организациям единообразную

методику, содержащую все необходимые формы, способные отразить особенности каждой организации.

Эффективность практического этапа внедрения системы менеджмента ; качества исходит из распределения обязанностей и мотивации персонала по соблюдению требований руководящих документов. Важная, роль в этом отводится системе контроля качества. В традиционном понимании контроль качества предполагает наблюдение за ходом строительно-монтажных работ и сравнение их качества с требованиями СНиП и при наличии отклонений или нарушений задача контроля качества заключается в их устранении. Следовательно, возникает необходимость пересмотра функциональных обязанностей управленческого персонала.

Соблюдение указанных принципов и выполнение комплекса намеченных мероприятий позволят значительно повысить конкурентоспособность отечественных строительных организаций и выйти на мировой рынок строительных услуг.

Список использованной литературы:

- 1 СНиП СССР, 1960 № 6, стр. 37
2. Основы строительного дела-2004, стр.39

* * *

УДК 51-7

Сущность и необходимость применения математических моделей в экономике

Мамыраниева А. - ЖАГУ

Наш век – век рыночных отношений – особенно важной стороной в развитии предприятия являются продуманные затраты средств на ведение бизнеса, а также их планирование, которые в дальнейшем и определяют уровень экономической эффективности предприятия.

В настоящее время процессы принятия решений в экономике опираются на достаточно широкий круг экономико-математических методов. Ни одно более или менее серьезное решение, затрагивающее управление деятельностью отраслей или предприятий, распределение ресурсов, выбор наилучшего варианта развития, изучение рыночной конъюнктуры, прогнозирование, планирование и т.п., не осуществляется без предварительного математического моделирования конкретного процесса или его частей.

Особое место занимает экономико-математическое моделирование при решении вопросов финансирования и кредитования объектов, составления материальных, трудовых и финансовых балансов, отыскания наилучших способов вложения денежных средств, их движения в процессах производства и воспроизводства.

Экономико-математическое моделирование тех или иных социально-экономических объектов может стать эффективным лишь при правильном понимании сущности процессов и явлений, протекающих в моделируемом объекте, применении системного подхода (вначале системного анализа объекта, а затем – системного анализа модели). Более того, даже при идеальном построении экономико-математической модели ее практическое использование связано с решением конкретных мотивационных, психологических, административных и других проблем.

В этой связи экономико-математическое моделирование требует знания и грамотного применения системного анализа и синтеза объектов, принципов и подходов к принятию

решений, информационных систем и ЭВМ. Отсутствие какой-либо обязательной составляющей процесса моделирования обычно делает построенную модель либо неэффективной, либо не применимой для практических расчетов.

Экономико-математическое моделирование - построение, изучение, интерпретация и применение математических моделей экономических объектов для решения задач анализа, синтеза и прогнозирования их деятельности. Оно играет большую роль, как в развитии экономической теории, так и в современной экономической практике. Вопрос о его теоретической роли всегда вызывал острые дискуссии, не менее остро данный вопрос стоит и сейчас.

В качестве основных аспектов применения математических методов в решении практических экономических задач можно указать, во-первых, углубление количественного анализа экономических проблем, а во-вторых, возможность решения новых экономических задач.

Углубление количественного анализа заключается главным образом в изучении взаимодействия факторов, оказывающих влияние на экономические процессы, и получении количественных оценок. Возможность решения новых задач заключается в том, что посредством математического моделирования удастся решать экономические задачи, которые иными средствами решить невозможно.

Следует отметить, что сфера практического применения методов экономико-математического моделирования ограничивается лишь возможностями формализации экономических проблем и ситуаций, а также состоянием информационного обеспечения.

Следует подчеркнуть, что далеко не во всех случаях данные, полученные с помощью экономико-математического моделирования, могут использоваться непосредственно как готовые управленческие решения. Чаще они служат в качестве «консультирующих» средств, принятие же самих решений остается за человеком. Это объясняется чрезвычайной сложностью экономических процессов. Экономико-математическое моделирование, таким образом, является лишь компонентом, хотя и очень важным, в обосновании принятия практических решений.

Успехи математики стимулировали использование формализованных методов и в нетрадиционных сферах науки и практики. Так, О. Курно (1801–1877) ввел понятие функций спроса и предложения, а еще ранее немецкий экономист И.Г. Тюнен (1783–1850) стал применять математические методы в экономике и предложил теорию размещения производства, предвосхитив теорию предельной производительности труда. К пионерам использования метода моделирования можно отнести Ф. Кенэ (1694–1774), автора «Экономической таблицы» (зигзаги Кенэ) – одной из первых моделей общественного воспроизводства, трехсекторной макроэкономической модели простого воспроизводства.

Вопросы экономико-математического моделирования деятельности и оценки предприятий промышленности рассматривались в работах Ю.П. Ампилова, Ф. Велмера, А.Л. Дергачева, Я.В. Моссаковского, С.С. Резниченко, С.И. Уткиной. В более широком смысле вопросами оценки бизнеса и экономико-математического моделирования деятельности предприятий занимаются такие ученые как А. Дамодаран, У. Шарп, М.А. Федотова, А.Г. Грязнова, В.Е. Лихтенштейн.

Зарубежные ученые (Р. Каплан, К. Кросс, Д. Нортон и др.) разработали модели ключевых показателей эффективности, призванные оценивать эффективность деятельности и инвестиционный потенциал предприятий. Основой таких систем стала идея взаимосвязи финансовых и нефинансовых показателей деятельности предприятия, в частности работы персонала, отношений с покупателями, эффективности производственных процессов и финансовых результатов. Данный подход позволяет учесть факторы настоящих и будущих доходов, но нуждается в существенной доработке с учетом

специфики отрасли и необходимости математического моделирования взаимосвязи показателей на различных уровнях представления.

О значении и оценке мировым научным сообществом данного направления можно судить по количеству лауреатов Нобелевской премии по экономике, проводивших свои исследования на стыке экономики и математики. Нобелевская премия по экономике начала присуждаться с 1969 г. Лауреатами этой премии, по нашим подсчетам, стали 36 выдающихся ученых-экономистов, в том числе 26 ученых-экономистов - за исследования на стыке экономики и математики.

Использование математических методов в сфере управления - важнейшее направление совершенствования систем управления. Математические методы ускоряют проведение экономического анализа, способствуют более полному учету влияния факторов на результаты деятельности, повышению точности вычислений. Применение математических методов требует:

- * системного подхода к изучению заданного объекта, учета взаимосвязей и отношений с другими объектами (предприятиями, фирмами);

- * разработки комплекса экономико-математических моделей, отражающих количественные показатели системной деятельности работников организации, процессов, происходящих в сложных системах, какими являются предприятия;

- * совершенствования системы информационного обеспечения управления предприятием с использованием электронно-вычислительной техники.

Решение задач экономического анализа математическими методами возможно, если они сформулированы математически, т.е. реальные экономические взаимосвязи и зависимости выражены с применением математического анализа. Это вызывает необходимость разработки математических моделей.

В управленческой практике для решения экономических задач прибегают к различным методам. Выбранные признаки классификации достаточно условны. Например, в сетевом планировании и управлении используются различные математические методы, а в значение термина "исследование операций" многие авторы вкладывают различное содержание.

Методы элементарной математики используются в традиционных экономических расчетах при обосновании потребностей в ресурсах, разработке плана, проектов и т. п.

Классические методы математического анализа используются самостоятельно (дифференцирование и интегрирование) и в рамках других методов (математической статистики, математического программирования).

Статистические методы - основное средство исследования массовых повторяющихся явлений. Они применяются при возможности представления изменения анализируемых показателей как случайного процесса. Если связь между анализируемыми характеристиками не детерминированная, а стохастическая, то статистические и вероятностные методы становятся практически единственным инструментом исследования. В экономическом анализе наиболее известны методы множественного и парного корреляционного анализа.

Экономические методы базируются на синтезе трех областей знаний: экономики, математики и статистики. Основа эконометрии — экономическая модель, т.е. схематическое представление экономического явления или процессов, отражение их характерных черт с помощью научной абстракции. Наиболее распространен метод анализа экономики "затраты — выпуск". Метод представляет матричные (балансовые) модели, построенные по шахматной схеме и наглядно иллюстрирующие взаимосвязь затрат и результатов производства.

Методы математического программирования — основное средство решения задач

оптимизации производственно - хозяйственной деятельности. По сути, методы — средства плановых расчетов, и они позволяют оценивать напряженность плановых заданий, дефицитность результатов, определять лимитирующие виды сырья, группы оборудования.

Под исследованием операций понимаются разработки методов целенаправленных действий (операций), количественная оценка решений и выбор наилучшего из них. Цель исследования операций сочетание структурных взаимосвязанных элементов системы, в наибольшей степени обеспечивающее лучший экономический показатель.

Теория игр как раздел исследования операций представляет собой теорию математических моделей принятия оптимальных решений в условиях неопределенности или конфликта нескольких сторон, имеющих различные интересы.

Экономическая кибернетика анализирует экономические явления и процессы как сложные системы с точки зрения законов управления и движения в них информации.

Теория массового обслуживания

Данная теория позволяет изучать системы, предназначенные для обслуживания массового потока требований случайного характера. Случайными могут быть как моменты появления требований, так и затраты времени на их обслуживание. Целью методов теории является отыскание разумной организации обслуживания, обеспечивающей заданное его качество, определение оптимальных (с точки зрения принятого критерия) норм дежурного обслуживания, надобность в котором возникает непланомерно, нерегулярно.

В итоге, решение экономических задач с помощью метода математического моделирования позволяет осуществлять эффективное управление как отдельными производственными процессами на уровне прогнозирования и планирования экономических ситуаций и принятия на основе этого управленческих решений, так и всей экономикой в целом.

Используемые литературы

1. Колемаев В.А. Экономико-математическое моделирование: Моделирование макроэкономических процессов и систем, М.: ЮНИТИ, 2005 295 с.
2. Зайченко, Ю.П. Исследование операций Ю.П., М.: Высшая школа, 2008. – 324 с.
3. Замков, О.О. Математические методы в экономике, М.: ДИС, 2009. – 368 с.
4. Ильченко, А.Н. Экономико-математические методы, М.: Финансы и статистика, 2006.- 287с.

* * *

УДК 336.22

Анализ налоговых доходов по Жалал-Абадской области

**Касымбекова Д.С., Жамашева Г.С.,
Максытов К. - ЖАГУ**

Доходы бюджета выражают экономические отношения, возникающие у государства с предприятиями, организациями, гражданами в процессе формирования бюджетного фонда страны. Формой проявления этих экономических отношений служат различные виды платежей предприятий, организаций и населения в государственный бюджет, а их материально-вещественным воплощением - денежные средства, мобилизуемые в бюджетный фонд. *Налоги* формируют необходимую финансовую базу для операций государства в экономической сфере. Сама структура, масштабы и методы налоговых изъятий создают возможность целенаправленного государственного воздействия на темпы и пропорции накопления общественного капитала, позволяют контролировать практически весь совокупный спрос.

Налоги являются наиболее древним экономическим инструментом. Они крепко впаяны в ткань общественной жизни, нерасторжимо связаны с государством. Государственная власть опирается на материальную основу, которую воплощают, прежде всего, налоги. На налогах лежит и центр тяжести современного финансового хозяйства. Ныне в большинстве развитых капиталистических странах налоги составляют 40-60% валового национального продукта. В налогах переплетаются проблемы экономической мощи государства, его бюджетной политики, а также вопросы социальной справедливости и уровня жизни народа.

Все доходы бюджетов делятся на следующие виды: **1.**

Налоговые доходы, которые включают в себя:

- прямые налоги на прибыль, доход, прирост капитала;
- налоги, взимаемые в зависимости от фонда оплаты труда;
- налоги на товары и услуги;
- налоги на имущество;
- платежи за использование природных ресурсов;
- налоги на внешнюю торговлю и внешнеэкономические операции;
- прочие налоги, сборы и пошлины. ,

2. Неналоговые доходы, к которым относятся:

- доходы от использования имущества, находящегося в государственной и муниципальной собственности;
- доходы от платных услуг, оказываемых бюджетными учреждениями, находящимися в ведении соответственно государственных органов исполнительной власти, органов исполнительной власти субъектов КР органов местного самоуправления;
- средства, полученные в результате применения мер гражданско-правовой, административной, уголовной ответственности, в том числе штрафы, конфискации, компенсации, а также средства, полученные в возмещение вреда, причиненного КР, муниципальным образованиям, и иные суммы принудительного изъятия;
- доходы в виде финансовой помощи, полученной от бюджетов других уровней бюджетной системы КР, за исключением бюджетных ссуд и бюджетных кредитов;
- иные неналоговые доходы (прибыль НацБанка КР, доходы от внешнеэкономической деятельности).

3. Безвозмездные перечисления включают следующие поступления:

- от нерезидентов;
- от других уровней власти (дотации, субвенции, средства, перечисленные по взаимным расчетам, трансферты, прочие безвозмездные поступления);
- от государственных внебюджетных фондов;
- от государственных предприятий и учреждений;
- от наднациональных организаций.

Джалал-Абадская область — одна из административно-территориальных единиц Кыргызской Республики, расположенная на юго-западе страны. Образована Указом Президиума Верховного Совета СССР от 21 ноября 1939 года. Административный центр области — город Джалал-Абад. Население области — более 1 036 700 человек.

Джалал-Абадская область состоит из 8 районов и 4 городов:

- Аксыйский район (столица — Кербен);
- Ала-Букинский район (столица — Ала-Бука);
- Базар-Коргонский район (столица — Базар-Коргон);
- Ноокенский район (столица — Масси);

- Сузакский район (столица — Сузак);
- Тогуз-Тороуский район (столица — Казарман);
- Токтогульский район (столица — Токтогул);
- Чаткальский район (столица — Каниш-Киия);
- г.Джалал-Абад;
- г.Кара-Куль;
- г. Майлуу-Суу;
- г.Таш-Кумыр.

Сведения о фактическом поступлении налогов по Джалал-Абадской области приведены в таблице 1.

Таблица 1. Фактическое поступление налогов по Джалал-Абадской области (тыс.сом.).

Год	План	Факт	%
2010 г.	1 490 931,5	1 635 932,3	109,7
2011г.	1 624 920,5	1 701 627,3	104,7
2012г.	2 183 175,5	2 287 152,9	104,8

По данным таблицы 1, общий объем доходов государственного бюджета по области за 2010г. составил 1635 932,3 тыс.сомов или 109,7% от установленного планового задания. Сумма перевыполнения плана составила 145 000,8 тыс.сомов.

Объем налоговых поступлений в государственный бюджет за 2011г. сложился в размере 1 701 627,3 тыс.сомов, что составляет 104,7%) от намеченного планового значения. По отношению к соответствующему периоду прошлого года налоговые доходы выросли на 65 695,0 тыс.сомов или на 4%.

За 2012 г. - 2 287 152,9 тыс.сомов или 104,8% от планового задания. По сравнению с 2011 годом налоговые доходы выросли на 585 525,6 тыс.сомов или 34%.

Подводя итоги, следует отметить о том, что с каждым годом «растут» и плановые задания и соответственно, сумма фактических поступлений налогов. Это свидетельствует о том, что в области с каждым годом увеличивается численность хозяйствующих субъектов и в итоге численность налогоплательщиков.

Удельный вес в государственном бюджете принадлежит налоговым поступлениям, таким образом, доходы бюджета являются важнейшей частью бюджетной системы и экономики в целом.

Литература:

1. Налоги и налогообложение: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит», «Мировая экономика»/ [И.А.Майбуров и др.]; под ред. И.А.Майбурова.-М.: ЮНИТИ-ДАНА,2007г.
2. Дуканич Л.В. «Налоги и налогообложения», Ростов на Дону 2007.
3. ЮМРУ ГНС по Джалал-Абадской области.

* * *

УДК 336.276.23

Современное состояние небанковских финансово-кредитных учреждений на территории Джалал-Абадской области

Касымбекова Д.С., Жамашева Г.С.,

Ташиева К.М. - ЖАГУ

Организация финансово-кредитного обслуживания предприятий, организаций и населения, функционирование кредитной системы играют исключительно важную роль в развитии хозяйственных структур. От эффективности и бесперебойности функционирования кредитно-финансового механизма зависят не только своевременное получение средств отдельными хозяйственными единицами, но и темпы экономического развития страны в целом. Вместе с тем эволюция кредитной системы и кредитного дела в полной мере определяется экономической ситуацией в стране, господствующими формами и механизмом хозяйствования. Каждому этапу историко-экономического развития народного хозяйства соответствуют свой тип организации кредитного дела, своя структура кредитной системы, отвечающие соответствующим потребностям в кредитно-финансовом обслуживании отдельных звеньев экономики.

Функционирование современной экономики неразрывно связано с небанковским сектором. В настоящее время практически любое физическое или юридическое лицо, испытывая потребность в финансовых ресурсах, прибегает к использованию кредита как к способу решения своих финансовых проблем, страхованию, пенсионному обеспечению.

Небанковские финансовые организации — это финансовые учреждения, которые предоставляют банковские услуги, но не имеют банковской лицензии. Главным отличием небанковских финансовых организаций является то, что они не могут привлекать деньги общественности в качестве вкладов. Однако в то же время их деятельность во многом определяется банковским законодательством. Это происходит, потому что небанковские организации предлагают практически весь перечень банковских услуг. Но в то же время небанковские кредитно-финансовые учреждения предоставляют услуги, которые банки не могут или не хотят предлагать, и потенциально могут предоставить иные инструменты для сбережений, инвестиций и управления риском.

Небанковские кредитно-финансовые институты занимают видное место на рынке ссудных капиталов, а также его важной части - кредитной системе развитых западных стран. Об этом свидетельствует их деятельность во второй половине XX в. Эти институты привлекают огромные долгосрочные денежные ресурсы населения, корпоративного сектора и государства и мобилизуют их в виде инвестиций в экономике.

По состоянию на 01.01.2013 года в Жалал-Абадской области действует 48 небанковских финансово-кредитных учреждений из них: кредитные союзы - 19, МКК - 5, МКА - 9, обменные бюро - 15.

Табл.1 Состав небанковских финансово-кредитных учреждений по Жалал-Абадской области на 01.01.2013года

Вид НФКУ	Количество НФКУ на начало отчетного периода на 01.01.12.	Выдано лицензия и свидетельства	Аннулировано	Отозвано	Количество НФКУ на конец отчетного периода на 01.01.13.	Количество принятых мер к НФКУ в течение отчетного периода	
						Предписаний	Предупреждений
КС	22	-	2	1	19	47	3

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы №1, 2013

МКК	7	2	3	1	5	19	2
МКА	10	-	1	-	9	24	1
ОБ	17	13	15	-	15	5	-
Итого	56	15	21	2	48	95	6

I. По состоянию на 01.01.2013 года на территории области действуют **19 кредитных союзов**. Они расположены: по городу Жалал-Абад - 3, г. Майлуу-Суу - 1, г. Кара-Куль - 1, г. Таш-Кумыр - 2, Сузакском районе - 2, Базар-Коргонском районе - 1, Ноокенском районе - 4, Токтогульском районе - 3, Тогуз-Тороуском районе - 1, Чаткальском районе - 1.

За отчетный год: выданных лицензий не было, отозванные лицензии -3:

- у 1 КС лицензия отозвана,

- 2 КС самоликвидированы.

Таким образом, по сравнению с 01.01.2012 годом количество кредитных союзов уменьшились на 3 кредитных союза, и количество кредитных союзов на отчетную дату составил 19.

II. По состоянию на 01.01.2013 года на территории области действует **9 МКА**. Они расположены: в г. Жалал-Абад - 2 МКА, в Базаркоргонском районе – 1 МКА, в Сузакском районе - 1 МКА, в Тогуз-Тороуском районе - 1 МКА, в Чаткальском районе - 1 МКА, в Аксыйском районе - 1 МКА, в Ала-Букинском районе – 2 МКА.

За 2012 год выданных свидетельств микрокредитным агентствам об учетной регистрации и отозванных свидетельств не было, аннулированы свидетельства МКА «Оомат Кел», приостановленных свидетельств не было.

Таким образом, по сравнению с 01.01.2012 годом количество микрокредитных агентств уменьшилось на 1 МКА, и на отчетную дату количество составил 9 МКА.

III. По состоянию на 01.01.2013 года на территории области действует **5 МКК**. Они расположены: в г. Жалал-Абад - 4 МКК, в Токтогульском районе - 1 МКК.

За 2012 год выданы свидетельства об учетной регистрации 2 микрокредитным компаниям и у 3-х МКК свидетельства были аннулированы, отозванные 1, приостановленных свидетельств по МКК не было.

Таким образом, по сравнению с 01.01.11 годом количество микрокредитных компании уменьшились на 2 МКК.

IV. По состоянию на 01.01.2013 года на территории области действуют **15 обменные бюро**. Они расположены: в г. Жалал-Абад - 9, в с. Базар-Коргон - 1, в г. Кочкор-Ата - 5.

За 2012 год были рассмотрены и выданы лицензии, на право проведения обменных операций с наличной иностранной валютой 13 обменным бюро, 4 обменные бюро не продлили сроки лицензии, аннулированные лицензии не было. Таким образом, по состоянию на 01.01.2013 года на территории области действуют 15 обменных бюро и по сравнению с 01.01.2012 годом количество обменных бюро уменьшились на 2.

Росту влияния специализированных небанковских учреждений способствовали три основные причины:

- рост доходов населения в развитых странах;

- активное развитие рынка ценных бумаг;

- оказание этими учреждениями специальных услуг, которые не могли предоставлять банки. Кроме того, ряд специализированных небанковских учреждений (страховые компании, пенсионные фонды) в отличие от банков могут аккумулировать денежные сбережения на довольно длительные сроки и, следовательно, делать долгосрочные инвестиции.

Список использованной литературы:

1. Джалал-Абадское ОУ НБ КР.
2. Банки и небанковские кредитные организации и их операции: учеб. для вузов/ под ред. Е.Ф. Жукова. - М.: Вузовский учеб., 2005. - 491 с.
3. Довнар, Ю.П. Банковское право. Общая часть / Ю.П. Довнар . - Мн.: Амалфея, 2006. - 310 с.
4. Калмыкова, М. Кредитные союзы // Банковский вестник. - 2004. - №10. - с. 9 - 12.

* * *

УДК 005.962.1

Составные элементы кадровой политики менеджмента

Жамашева Г.С., Касымбекова Д. - ЖАГУ

Кадровая политика должна быть направлена на наем эффективной рабочей силы, увеличение производительности посредством улучшения условий работы, улучшения отношений рабочих и руководства.

Основу концепции **управления трудовыми ресурсами** организации в настоящее время составляют возрастающая роль личности работника, знание его мотивационных установок, умение их формировать и направлять в соответствии с задачами организации.

Изменения в экономической и политической системах нашей страны одновременно несут как большие возможности, так и серьезные угрозы для каждой личности и устойчивости ее существования..

Существует ряд принципов, составляющих основу кадровой политики. Среди них – демократизация управления, от которой зависит готовность к сотрудничеству, знание отдельных людей и их потребностей, справедливость, соблюдение равенства и последовательность.

Исходными положениями кадровой политики являются следующие аспекты:

-**политика занятости** – обеспечение эффективным персоналом и побуждение его к получению удовлетворения от работы посредством создания привлекательных работ, безопасности и возможности для продвижения. Гарантии занятости для персонала делают любую организацию более прибыльной и конкурентоспособной.

-**политика обучения** – обеспечение соответствующими обучающими мощностями, чтобы работники могли улучшить использование своих нынешних обязанностей и подготовиться к продвижению.

-**политика оплаты труда** – предоставление более высокой зарплаты, чем в других организациях, в соответствии со структурой, определенной способностями, опытом, ответственностью.

-**политика производственных отношений** – установление процедур для простого решения трудовых проблем.

-**политика благосостояния** – обеспечение услуг и льгот, более благоприятных, чем у других нанимателей, социальные условия отдыха должны быть желанны для работников и взаимовыгодны для них и организации.

Каждое из этих направлений требует точного выполнения посредством охвата таких субъектов, как:

-занятость (анализ рабочих мест, методы найма, способы отбора, наем стариков и инвалидов, продвижение по службе, отпуска, увольнение),

-обучение (проверка новых работников, практическое обучение, развитие),

-оплата труда (льготные схемы, скользящие ставки, учет различий в жизненном уровне),

-трудовые отношения (шаги по установлению лучшего стиля руководства, отношения с профсоюзами),

-благополучие (пенсии, пособия по болезни, транспортные услуги, жилье, питание, помощь в личных проблемах и т. п.).

Кадровая политика призвана создавать условия для мотивации более высокой производительности труда персонала и удовлетворенности работой. Недооценка роли человеческого фактора в условиях экономического кризиса привела к потере высококвалифицированных кадров, к разбазариванию стратегически важного имущества.

Инновационный характер деятельности, приоритетность вопросов качества товаров и услуг изменили требования к работнику, повысили значимость творческого отношения к труду и высокого профессионализма.

Главный стратегический курс нынешнего руководства должен быть направлен на высокий уровень образования, квалификации и этики работников, предоставление им условий для расширения знания. Поэтому происходит преломление традиционных взглядов управленческого персонала, опирающихся на интуицию и опыт на более научный, позволяющий разработать **четкую кадровую политику**, способствующую более эффективному использованию трудовых ресурсов.

Концепцию долгосрочной, ориентированной на будущее кадровой политики можно реализовать, основываясь на основных элементах кадрового менеджмента, позволяющих согласовать и уравнивать интересы работодателей и работников.

К составным элементам кадрового менеджмента относятся:

1. Кадровое планирование
2. Оперативный план работы с кадрами
3. Набор и отбор кадров
4. Определение зарплаты и льгот
5. Профориентация и социальная адаптация кадров
6. Профессиональное обучение
7. Оценка кадров и результата их трудовой деятельности

1. Сущность **кадрового планирования** заключается в том, что оно имеет задачи предоставления людям рабочих мест в нужный момент времени и в необходимом количестве в соответствии с их способностями, склонностями и требованиями производства. Оно осуществляется как в интересах организации, так и в интересах ее персонала. Оно должно создавать условия для мотивации более высокой производительности труда и удовлетворенности работой. Одной из задач здесь является учет интересов всех работников организации.

Кадровое планирование должно дать ответ на следующие вопросы:

-сколько работников, какой квалификации, когда и где будут необходимы?

-как лучше использовать кадры в соответствии с его способностями?

-каким образом обеспечить развитие кадров и поддержания их знаний в соответствии с запросами организации?

-каких затрат потребуют запланированные кадровые мероприятия?

2. Кадровое планирование реализуется посредством осуществления целого комплекса взаимосвязанных мероприятий, объединенных в оперативном плане работы с кадрами.

3. Набор кадров заключается в создании необходимого резерва кандидатов на все виды должности, из которых руководство отбирает наиболее подходящих для нее работников.

К средствам внешнего набора кадров относятся: публикация объявлений в средствах массовой информации, обращение к средствам массовой информации, обращение к агентствам трудоустройства...

К средствам внутреннего набора относятся: продвижение по службе, замещение вакантных должностей и т. п.

При отборе кадров используются следующие методы:

-испытания – измерение способности выполнения задач, связанных с предполагаемой работой, оценка психологических характеристик (уровень интеллекта, энергичность, откровенность и т. п.),

-собеседование – проведение интервью.

4. Заработная плата – денежное вознаграждение, выплачиваемое организацией работнику за выполненную работу.

Структура зарплаты в организациях определяется с помощью анализа обследования уровня заработной платы, условий на рынке труда, а также прибыльности организации.

Основные виды дополнительных льгот: премии, компенсационные выплаты при выходе в отставку, доплаты за повышение квалификации и стаж работы, оплаченные отпуска, страхование, пенсионное обеспечение, льготное обучение и т. п.

5. Профорientация и социальная адаптация кадров. Руководство должно использовать целый ряд способов, как официальных, так и неофициальных, для того, чтобы ввести работника в трудовой коллектив.

6. Профессиональное обучение, переподготовка и повышение квалификации кадров.

Обучение персонала позволит использовать собственные производственные ресурсы без поиска новых высококвалифицированных кадров на внешнем рынке труда.

Существует две формы обучения кадров:

-на рабочем месте (методы: усложняющихся заданий, ротация, инструктаж, делегирование полномочий и т. п.),

-вне рабочего места (методы: лекции, семинары, деловые игры, конференции и т. п.).

7. Оценка кадров и результата их трудовой деятельности. Руководителю необходимо определить степень эффективности труда кадров. В этом заключается цель оценки результатов деятельности, которую, представляет собой функция контроля.

Оценка результатов позволит руководству определить наиболее эффективных работников и реально поднять уровень их достижений, переводя на более привлекательные должности.

По мере накопления капитала и опыта, грамотными предпринимателями кризисные предприятия постепенно переходят в руки эффективных собственников, которые формируют молодые управленческие команды, владеющие современными рыночными инструментами принятия продуктивных решений.

Стратегия усиления кадрового потенциала предприятия являются первым действием, касающимся всех отделов, в особенности отделов маркетинга и сбыта, бухгалтерии и финансов, является подбор на вакантные должности специалистов, отвечающих требованиям времени.

Главным звеном кадровой политики является повышение квалификации персонала, устранение дублирования, налаживание взаимодействия между подразделениями и цели оздоровления. В большинстве случаев наблюдаемый избыток персонала на кризисных предприятиях - одна из причин высоких издержек производства и непродуктивного управления кадрами.

Список используемой литературы

1. Анискин Ю.П. Организация и управление кадрами: учебное пособие, 2001г.
2. Баканов М. И., Шеремет А. Д. Теория экономического анализа: учебник, 2002г.
3. Брюк Р. Калинин Е.В. и др. Малый бизнес: выход из экстремальных ситуаций: учебное пособие, 2001г.
4. Бычков В.В. Организация малого предпринимательства: учебное пособие, 2003г

* * *

УДК 338.124.4

Кризис и возможность антикризисного управления

Жамашева Г.С., Сыдыков С.Ш. - ЖАГУ

Под кризисом понимается крайнее обострение противоречий в социально-экономической жизнедеятельности системы, угрожающее ее жизнестойкости. В соответствии с волнообразным характером развития экономики вслед за прогрессом ожидается регресс и кризис, т.е. кризисы - это закономерное явление в экономике.

Опасность кризиса существует всегда, даже когда его нет. Кризисы в деятельности предприятия - это объективная реальность. Они отражают собственные ритмы развития каждого предприятия, подчас не совпадающие с ритмами развития макросистем, но меняющие свою траекторию под влиянием макроэкономических циклов.

Кризисная ситуация - это особая ситуация, которая характеризуется финансовой неустойчивостью, слабой конкурентной позицией, повышенным риском банкротства. **Банкротство** является крайней формой кризисного состояния, когда предприятие не в состоянии оплатить кредиторскую задолженность и восстановить платежеспособность за счет собственных источников дохода.

В Законе «О банкротстве» дается следующее определение: несостоятельность (банкротство) - признанная арбитражным судом неспособность должника в полном объеме удовлетворить требования кредиторов по денежным обязательствам и исполнить обязанность по уплате обязательных платежей.

Закономерности возникновения кризисных ситуаций в деятельности предприятия объясняются определенным характером его жизненного цикла. В каждой фазе цикла можно выделить следующие этапы:

- кризис - сокращение объема производства, снижение деловой активности предприятия, падение цен на продукцию, рост безработицы;

- депрессия (стагнация) - неуверенность, беспорядочность действий, недоверие к конъюнктуре, нежелание инвестировать свой капитал, приспособление хозяйственной жизни предприятия к новым условиям функционирования и потребностям общества;

- оживление - рост цены на продукцию, занятость, процентные ставки, увеличиваются объем производства и объем капиталовложений (это фаза восстановления);

- подъем (бум) - внедрение нововведений, обновление ассортимента и номенклатуры выпускаемой продукции, стремительный рост капиталовложений и курсов акций, процентных ставок, цен, заработной платы;

В результате этого экономика предприятия выводится на новый уровень развития, но при этом готовится база для очередного кризиса, обусловленного сокращением совокупного спроса, т.е. все повторится вновь.

Основной формой проявления финансового кризиса на предприятии является

существенное нарушение финансового равновесия предприятия, которая характеризуется потерей платежеспособности, снижением финансовой устойчивости и рядом других параметров, обеспечивающих финансовую безопасность в процессе его развития.

Финансовый кризис отражает характер финансовых противоречий предприятия. С позиций обеспечения условий развития предприятия, главной формой финансовых противоречий выступает противоречие между фактическим состоянием его финансового потенциала и необходимым объемом финансовых потребностей.

Финансовый кризис может возникать на протяжении всех стадий жизненного цикла предприятия. Проявляясь на любой из стадий жизненного цикла предприятия, финансовый кризис тормозит развитие, существенно удлиняя соответствующую стадию развития.

Опасность кризиса существует всегда: в управлении всегда существует риск циклического развития социально-экономической системы, изменения соотношения управляемых и неуправляемых процессов.

Управление социально-экономической системой в определенной мере всегда должно быть антикризисным.

Антикризисное управление - это управление, определенным образом предвидящее опасность кризиса, предусматривающее анализ его симптомов, меры по снижению отрицательных последствий кризиса и использования его факторов для последующего развития.

Возможность антикризисного управления определяется в первую очередь человеческим фактором, потенциалом активного и решительного поведения человека в условиях кризиса, его заинтересованностью в преодолении кризисов, пониманием природы кризиса и закономерностей его протекания. Осознанная деятельность человека позволяет искать и находить пути выхода из критических ситуаций, концентрировать внимание и усилие на решении наиболее сложных проблем, использовать накопленный опыт для преодоления кризисов и его последствий, приспосабливаться к возникающим ситуациям.

Кроме того, возможность антикризисного управления определяется и знанием циклического характера развития социально-экономических систем, что позволяет предвидеть ситуации кризиса и готовиться к ним. Наиболее опасными являются неожиданные кризисы.

Необходимость антикризисного управления **отражает** потребности преодоления и разрешения кризисных ситуаций и возможного смягчения его последствий. Это естественная потребность человека и организации. Реализовывать ее можно только посредством применения специальных механизмов антикризисного управления, которые следует создавать и совершенствовать.

Необходимость антикризисного управления обусловлена также и целями развития. Например, возникновение кризисных ситуаций в экологии, грозящих существованию человека, его здоровью, заставляют искать и находить новые средства антикризисного управления, к которому относится и принятие решений об изменении технологии. Так, атомная энергетика - это область деятельности с повышенной опасностью кризисных ситуаций. И здесь главное в антикризисном управлении - это необходимость повышения профессионализма технического персонала, укрепления дисциплины, организация разработки новых и более безопасных технологий. Все это проблемы управления в целом.

Список литературы и источников:

1. Закон от 26.10.2002 N 127-3 (ред. от 19.07.2009) «О несостоятельности (банкротстве)» // "Собрание законодательства КР".
2. Антонова О.В. Управление кризисным состоянием организации. – М.: ЮНИТИ, 2004.
3. Бирюкова О. Ю., Бочкова Л. А. Приемы антикризисного менеджмента: учебное пособие. – М.: "Издательский дом Дашков и К", 2008. – 271 с.
4. Бланк И.А. Антикризисное финансовое управление предприятием: 2006.
5. Родионова Н.В. Антикризисный менеджмент. – М.: ЮНИТИ, 2002.

* * *

УДК 005.511

Проблемы малого и среднего бизнеса в Кыргызстане

Зулпукаров А., Карбекова А.Б. – ЖАГУ

Кыргызстан находится в числе лидеров по проведению правовых реформ, направленных на упрощение ведения бизнеса, заняв третье место из 181 страны мира по количеству проведенных реформ и произведенного ими эффекта. Как говорится в сообщении пресс-службы президента Кыргызстана, глава представительства ВБ в республике на встрече с президентом Кыргызстана отметил, что в рейтинге благоприятности страны для ведения бизнеса Кыргызстана переместился на 68 место с 99 в предыдущем году. По его словам Кыргызстан усилил защиту прав и интересов инвесторов, внося соответствующие изменения в законодательство. Путем упрощения системы регистрации предприятий облегчена процедура начала предпринимательства.

«В Кыргызстане нет четких правил игры для бизнеса», – заявил во время «круглого стола», посвященного перспективам развития международного бизнеса в Кыргызской Республике, председатель Ассоциации казахстанских инвесторов. По его словам, одной из главных проблем в достижении инвестиционной привлекательности КР является то, что в Кыргызстане нет «органа по инвестициям». Однако подобные структуры давно созданы в ряде других стран, включая Казахстан. Кыргызстану, по мнению председателя Ассоциации казахстанских инвесторов, необходимо установить четкие «правила игры», отсутствие которых «говорит о слабой вертикали власти». «Почему в КР не торопятся вкладывать деньги инвесторы из дальнего зарубежья? Потому что кроме отечественных бизнесменов мало кто выдержит требования местных органов управления.

Вклад малого и среднего предпринимательства в кыргызскую экономику составил свыше 40 процентов.

Согласно официальным статданным, по итогам 2012 года рост ВВП Кыргызстана приблизился к плановой цифре. Во многом этот успех достигнут благодаря развитой системе малого и среднего предпринимательства - МСП.

В прошлом году субъекты малого и среднего предпринимательства произвели промышленной продукции почти на 6 миллиардов сомов, что составляет 22 процента от общего объема ВВП. В сельском хозяйстве это свыше 9 миллиардов сомов или 48,3 процента к ВВП. Наиболее весомый вклад в экономику сегодня, впрочем, как и 20 лет назад, вносят предприятия МСП, занимающиеся торговлей, ремонтом автомобилей, бытовых изделий и предметов личного пользования. В совокупности они произвели продукции и оказали услуг на 46 миллиардов сомов, из этой суммы половина приходится на долю индивидуальных предпринимателей - 23,4 миллиарда. В процентном

соотношении к общему объему услуг это равно соответственно 86,8 и 44,3 процента. Примерно таких же результатов добились компании, занятые в сфере гостиничных услуг и общественного питания, - 87,6 процента.

Эти данные наглядно свидетельствуют о том, что малый и средний бизнес присутствует в каждом секторе экономики республики, за исключением энергетики, а в некоторых отраслях занимает доминирующее положение.

Анализ деятельности МСП, проведенный отделом экономической и социальной политики администрации президента Киргизии, показывает, что в 1990-е годы доля малого и среднего бизнеса в ВВП республики составляла более 70 процентов. Последние два года этот показатель держится на уровне 40 процентов. Сегодня в республике зарегистрировано 8555 малых и средних предприятий, в которых трудятся около 300 тысяч человек. Растет и число индивидуальных предпринимателей - ежегодно армия частных увеличивается на 15 - 20 тысяч человек.

Однако точного количества занятых в сфере малого и среднего бизнеса официальная статистика не дает. По оценке экспертов, специализирующихся в области изучения трудовых ресурсов, многие субъекты МСП по-прежнему работают в "полутени". Даже зарегистрированные при государственных органах предприятия не указывают точного числа работающих. Проверить же у владельцев предпринимательских патентов количество наемных ими работников еще сложнее, считают эксперты.

Чтобы вывести субъекты МСП и индивидуальных предпринимателей из тени, правительство предпринимало все возможные шаги - вплоть до предоставления предприятиям малого и среднего бизнеса либерального налогового режима, перевода на патентную систему подпольных швейных цехов и ресторанов, повсеместного внедрения контрольно-кассовых машин и ужесточения проверок деятельности частных предпринимателей. Отчасти власти, таким образом, удавалось расширить налогооблагаемую базу.

В то же время ужесточение администрирования бизнеса не давало тех результатов, на который рассчитывали реформаторы, а именно - многие "теневики" по-прежнему предпочитали работать вне поля зрения государства. Более того, рост числа проверок усугубил и без того высокую коррупцию, которая, в свою очередь, препятствовала желанию предпринимателей развивать и расширять бизнес, искать партнеров на стороне, инвестировать средства в экономику страны.

Специалист в области изучения малого и среднего бизнеса Геннадий Карабанов считает, что необходимость для власти пересмотреть свое отношение к МСП назрела давно. "Чиновники недооценивают потенциал национального предпринимательства, - говорит эксперт. - В то же время надежды правительственных чиновников на то, что экономика страны и впредь будет развиваться только благодаря внедрению все новых и новых госпрограмм, установлению жестких госмонополий, мне видятся неоправданными".

Между тем, в последнее время субъекты малого и среднего бизнеса стали активнее предъявлять свои права на участие в законотворческом процессе страны, особенно в подготовке тех документов, которые непосредственно касаются их деятельности. В качестве примера можно назвать, работу над альтернативным проектом нового налогового кодекса, а потом его активное лоббирование среди бизнес-сообществ в парламенте и в СМИ. И эта борьба за продвижение своих корпоративных интересов еще не закончена.

А несколько месяцев назад МСП объединились в один альянс, который представляет собой уже серьезную общественную и политическую силу, к мнению которой нельзя не прислушаться. Своего рода площадкой для диалога власти и бизнеса стал также и созданный в минувшем году инвестиционный совет Кыргызстана, в котором в равной степени представлены как деловые круги республики, так и руководители ведомств,

международных организаций, иностранные инвесторы. Основная цель новой структуры - улучшение инвестиционного климата в республике, а одной из задач является изменение отношений между чиновниками и бизнесменами с тем, чтобы сделать их партнерскими.

В результате наметившегося сотрудничества появилось несколько прогрессивных законов, направленных против бесчисленного числа проверок субъектов предпринимательства и в защиту их прав. Вопрос сейчас в том, каким образом нормативно-правовые акты будут исполняться. Ведь это, как отмечают многие эксперты, самое слабое место в киргизской экономической политике.

Основная цель новой структуры - улучшение инвестиционного климата в республике, а одной из задач является изменение отношений между чиновниками и бизнесменами с тем, чтобы сделать их партнерскими.

В результате наметившегося сотрудничества появилось несколько прогрессивных законов, направленных против бесчисленного числа проверок субъектов предпринимательства и в защиту их прав. Вопрос сейчас в том, каким образом нормативно-правовые акты будут исполняться. Ведь это, как отмечают многие эксперты, самое слабое место в киргизской экономической политике.

Литература:

1. Статистический ежегодник Нацстаткома КР.
2. Материалы статкомитета Жалал-Абадской области

* * *

УДК 332.2

Экономическая сущность землепользования и земельных отношений

**Карбекова А.Б., Ташкулова Г.К.,
Ажыкулов С. – ЖАГУ**

Еще в 1892 году на марсельском съезде была принята первая аграрная программа Германии, в которой для мелких крестьян, к которым относились как собственники, так и арендаторы земель были обозначены следующие требования: «...приобретение общинами сельскохозяйственных машин для сдачи их по себестоимости в наем крестьянам; создание крестьянских товариществ для покупки удобрений, дренажных труб, семян и т.п. наконец, бесплатного сельскохозяйственного специального образования и организации сельскохозяйственных опытных станций»¹⁶.

Мы видим, что требования, выставляемые в то время в Германии совершенно актуальны тем проблемам, с которыми сталкиваются сегодня кыргызстанские крестьяне и фермеры. Это говорит о том, что на сегодняшнем этапе отечественные фермеры находятся на том же этапе своего развития, что и немецкие в конце XIX века и сталкиваются с теми же проблемами.

Прежде чем перейти к исследованию вопросов землепользования и земельных отношений, необходимо разобраться в таких терминах как: «земельные ресурсы», «землепользование» и «эффективность».

В энциклопедическом словаре «Недвижимость»¹⁷, изданном под редакцией Нагаева Р.Т. под земельными ресурсами подразумеваются земли, которые находятся в границах территории страны. Другой автор, П.Ф. Лойко считает, что термин «земельные ресурсы»

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения. Москва, 1985. С. 510-511

¹⁷ Энциклопедический словарь. Недвижимость / под ред. Нагаева Р.Т. Москва, 2006

является многогранным и многозначным. Он пишет: «Очевидно, что с учетом практических потребностей общества и принимая во внимание эколого-экономические, правовые и технологические аспекты, он должен быть конкретно-историческим. В этом случае понятие «земельные ресурсы» подразумевает определенную часть территории, которая на данном уровне развития производительных сил и сложившихся общественных отношений изучена и является или может быть предпосылкой любого производства, то есть пространственным операционным базисом, кладовой сырья или средством производства»¹⁸.

Прежде чем дать различия в понимании вышеназванными авторами «земельных ресурсов» необходимо в целом дать понятие «ресурс». В толковом словаре русского языка С.И.Ожегова и Н.Ю.Шведовой¹⁹ под ресурсами понимаются запасы, источники чего-нибудь. В связи с этим Р.Т. Нагаевым понятие «земельные ресурсы» рассматривается с точки зрения запасов, в частности далее в своем словаре он уточняет относительно России, что она располагает огромными земельными ресурсами, земельный фонд которой составляет 1709,8 млн.га. Таким образом, термин «земельные ресурсы» отождествляется с понятием «земельный фонд».

Мы считаем, что это определение не полное и рассматривается только с позиций земельных ресурсов государства.

Понятие «земельные ресурсы» шире и невозможно не согласится с мнением П.Ф. Лойко, что оно многогранно и многозначно. Но и в определении П.Ф. Лойко есть спорные моменты.

Таким образом, земельные ресурсы можно трактовать как:

1. Земли, находящиеся в границах территории Кыргызской Республики;
2. Земли, находящиеся в административных границах субъектов муниципальных органов;
3. Земельный участок хозяйствующего субъекта различной формы собственности и организационно-правовых форм, принадлежащий ему на праве собственности, аренды или ином праве в соответствии с действующим законодательством, используемый им в соответствии с целевым назначением.

Например, Н.Г. Волочков дает такое определение: «Земельный участок - часть земной поверхности, включая почвенный плодородной слой, имеющая фиксированные границы, площадь, местоположение и правовой статус»²⁰.

Нам представляется, что вышеперечисленные определения земельного участка являются неполными, так как никто не говорит о стоимости земельного участка. Единственным источником, где упоминается о стоимости как одной из характеристик земельного участка, является словарь Р.Т. Нагаева, где «земельный участок» характеризуется как «... часть земной поверхности, имеющая замкнутые границы, фиксированное местоположение, площадь, правовой статус и стоимость»²¹

В законе КР «О государственном земельном кадастре»²² прописано - земельный участок - часть поверхности земли (в том числе поверхностный почвенный слой), границы которой описаны и удостоверены в установленном порядке уполномоченным государственным органом, а также все, что находится над и под поверхностью земельного участка, если иное не предусмотрено законами о недрах, об использовании воздушного пространства и иными законами.

¹⁸ Лойко П.Ф. «Зарубежные системы классификации земель» / Москва: ВНИИ ТЭИСХ, 1975

¹⁹ Толковый словарь русского языка / под ред. Ожегова С.И. и Шведовой Н.Ю. Москва, 2005

²⁰ Волочков Н.Г. Справочник по недвижимости. Москва, 1996.

²¹ Энциклопедический словарь. Недвижимость / под редакцией Нагаева Р.Т.. Москва, 2006

²² Закон КР «О государственном земельном кадастре» от 21 июня 2001г.

Таким образом, на наш взгляд, земельный участок – это часть недвижимости в виде части земной поверхности, имеющая замкнутые границы, фиксированное местоположение, площадь, правовой статус и стоимость, рассматриваемый вместе с объектами, находящимися над и под этим земельным участком.

Землепользование точно определено по площади и местоположению»²³.

Таким образом, землепользование – это:

1) пользование землей в установленном законом порядке;

2) часть единого земельного фонда, предоставленная государством отдельному пользователю для хозяйственных или др. целей и ограниченная на местности; объект права, объект земельных отношений, объект градостроительных отношений, на который землепользователю выдан документ, удостоверяющий право на землю с планом, указанием площади, размеров линий границы, в случае необходимости с геодезическими координатами пограничных знаков, имеющих в натуре.

Применительно к нашей теме исследования под землепользованием мы будем подразумевать использование земельного участка, принадлежащего на праве собственности или аренды хозяйствующему субъекту (юридическому или физическому лицу), в соответствии с целевым назначением и правовым режимом использования.

В таблице 1. приводятся связи земли с отраслями экономики и характер данных связей²⁴.

Таблица 1.

Связь земли с отраслями экономики

Отрасли экономики	Элементы природы	Характер связей
Сельское хозяйство	Земля, почва, атмосфера, климат	Использование в производственных целях, воспроизводство почвенного плодородия путем внесения органических и минеральных удобрений
Добывающая промышленность	Земля, недра, ландшафты	Использование земельных недр в промышленных целях
Перерабатывающая промышленность, строительство	Земля, вода	Использование земли в качестве основных средств
Энергетическая промышленность	Земля, вода атмосфера	Использование земельных, водных и воздушных ресурсов для производства энергии
Лесное хозяйство, деревообрабатывающая промышленность	Земля, почва, лес, вода	Использование леса как сырья, изменение растительного мира и почвы
Наземный и воздушный транспорт	Земля, воздух	Использование воздушного пространства и земельных площадей для коммуникационных сообщений

²³ Энциклопедический словарь. Недвижимость / под редакцией Нагаева Р.Т.. Москва, 2006

²⁴ М. Убайдуллаев. От чего зависит цена участков земли? / Реформа. № 2010. С. 42-45

Из данной таблицы видно, что практически во всех отраслях экономики используются земельные ресурсы, т.е. субъекты этих отраслей могут разграничить земельные ресурсы по целевому назначению, по уровням управления, по отраслям и по регионам.

В соответствии с целевым назначением использование земли может быть:

- 1) сельскохозяйственным;
- 2) промышленным;
- 3) градостроительным.

Известно, что по масштабу, интенсивности и по другим параметрам сельское хозяйство больше всех использует земельные ресурсы. Если процесс производства в промышленности не зависит от состояния плодородия почвы, качества, естественных и многих других свойств, присущих земле, то в сельском хозяйстве процесс труда и создания продуктов связан именно с этими свойствами земли, с ее качественным состоянием, характером ее использования. Каково качество земли, каков уровень его использования, от этого в значительной степени зависит урожайность и объем сельскохозяйственной продукции.

По уровням управления, а также в зависимости от региональной принадлежности все земли республики делятся на земли республиканского значения и земли органов местного самоуправления (области, района, аильного округа).

Так как территориальное распределение земельных ресурсов, пригодных к использованию неодинаково, в том числе не пропорциональное их распределение для сельскохозяйственных, промышленных и градостроительных нужд, актуальной задачей на сегодняшний день встает вопрос их эффективного использования.

В общем виде в научной литературе под эффективностью понимается способность приносить эффект, оказывать действие, в частности именно такая трактовка приводится в Большом энциклопедическом словаре под редакцией Азрильяна А.Н. Из данного определения очевидно, что понятия «эффект» и «эффективность» различны. Такие различия приводятся во всех словарях, а «эффект» трактуется примерно одинаково.

В Большом энциклопедическом словаре²⁵ дается следующее определение: эффект (от лат. *efficio* — действую, исполняю) 1) результат, следствие каких-либо причин, действий; 2) сильное впечатление, произведенное кем-либо, чем-либо; средство, прием; 3) физическое явление, например, фотоэффект.

Экономическая эффективность (англ. *economic efficiency*) в экономической энциклопедии трактуется как: 1) способность системы в процессе ее функционирования производить экономический эффект и действительно создавать такой эффект; 2) ситуация, когда невозможно изменить распределение ресурсов так, что один из субъектов экономики улучшит свое положение, а другой не ухудшит - это называется эффективностью по Парето. Таким образом, экономическая эффективность - относительный показатель, соизмеряющий полученный эффект (или результат) с затратами или ресурсами, использованными для достижения этого эффекта, т.е. количественно эффективность определяется отношением результата к затратам. Значения этого показателя уже нельзя суммировать в пространстве и времени.

Эффективность производства (англ. *industrial efficiency*) - основная компонента экономической эффективности функционирования экономической системы, относящаяся к процессу производства материальных благ. Эффективным считается все то, что в наибольшей мере способствует решению стоящих перед обществом экономических и социальных задач. Вопросы экономической эффективности и ее повышения находят широкое освещение в экономической литературе. Сущность экономической

²⁵ Большой экономический словарь. / Под ред. А.Н. Азрильяна. 5-е изд. доп. и перераб. - М: Институт новой экономики, 2002. - 1019с.

эффективности производства трактуется большинством экономистов как достижение максимальных результатов в интересах общества при минимально возможных затратах. При этом выдвигается множество различных позиций о критериях и показателях эффективности производства, о составе результатов и учитываемых затрат. В эффективности сконцентрирована вся система производственных отношений, поэтому эффективность обусловлена действием всей совокупности экономических законов.

Литература

1. Волочков Н.Г. Справочник по недвижимости / Москва, 1996.
2. М. Убайдуллаев. От чего зависит цена участков земли? / Реформа, № 2010.
3. Лойко П.Ф. Зарубежные системы классификации земель./Москва: ВНИИ ТЭИСХ, 1975.

* * *

УДК 338 486.4

Современное состояние и тенденции развития малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике

Турдубеков Б., Карбекова А.Б. - ЖАГУ

В Кыргызстане малое и среднее предпринимательство, как субъект национальной экономики, существует уже более двадцати лет и выступает одним из важнейших объектов приводимых реформ. В результате институциональных преобразований в Кыргызстане ныне сформировался сектор малого и среднего предпринимательства. Однако государственный орган, регулирующий их деятельность, целенаправленно ныне передано Министерству экономики и антимонопольной политики. В принципе это разумно с позиции сокращения госрасходов и количества проверяющих ведомств.

К началу 2012 года Кыргызской Республике насчитывалось 526,8 тыс. субъектов малого и среднего предпринимательства, функционирующих в различных отраслях экономики. В них работают 1,4 млн. человек или свыше 64% всего занятого в отраслях экономики населения. Доля валовой добавленной стоимости в ВВП республики составляла 45,4 %, а объем реализованной продукции (работ, услуг) – 16607,5 млн. сомов. Из общего числа предприятий сектора МСП 244 (2,5%) являются государственными и 9608(97,5%) являются предприятиями с частной формой собственности. Согласно Нацстаткома в Кыргызской Республике в 2006 – 2010 годы увеличился количество малых и средних предприятий 1,7 тыс. единиц (19%). (фермерских) хозяйств – на 67,6 тыс. (26,5%), индивидуальных предпринимателей на 59,03 тыс. (44%) (см. таблицу 1).

Таблица 1.

Динамика развития малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике

Субъект МСП	2008	2009	2010	2011	2012
Малые предприятия	7298	7729	7689	8424	9002
Средние предприятия	791	756	782	843	850
Индивидуальны предприниматели	134386	149280	163119	179613	193425
Крестьянские (фермерские)хозяйства	255882	259701	300162	313061	323555
ИТОГО:	398357	417466	471752	501941	526832

Незначительное сокращение темпов роста числа малых и средних предприятий в 2009 году произошло из-за отмены для них экономических льгот, а также ухудшения макроэкономической и политической ситуации.

Однако дальнейший рост количества субъектов МСП сопровождался повышением его доли в объеме валовой добавленной стоимости. В среднем за 2008 – 2012 годы валовая добавленная стоимость, произведенная субъектами малого и среднего предпринимательства, увеличилась с 43,4% до 45,4%, или выросла на двухпроцентных пунктах. Его объем составил 63373,6 млн. сомов. В количественном денежном выражении доля МСП в ВВП увеличилась на 74% по сравнению с аналогичными данными 2007 года. Данные таблицы 2. позволяют установить, что ежегодно увеличивается вклад этого сектора экономики в объем валовой добавленной стоимости.

Особо следует отметить увеличение этого показателя по индивидуальным предпринимателям и крестьянским (фермерским) хозяйствам.

Таблица 2.

Объем валовой добавленной стоимости в ВВП за 2008 – 2012 годы

Субъект МСП	2008		2009		2010		2011		2012	
	млн. сом	%	млн. сом	%	млн. сом	%	млн. сом	%	млн. сом	%
Малые предприятия	4195,3	5.0	6353.8	6.7	6670.6	6.6	6649.5	5.8	7955.5	5.7
Средние предприятия	2836.0	3.4	4071.6	4.3	3934.6	3.9	5387.3	4.7	595.5	4.3
Индивидуальные предприниматели	13025.0	15.5	13737.2	14.6	16740.1	16.6	20229.7	17.8	2489.5	17.8
Крестьянские (фермерские) хозяйства	16315.0	19.5	16662.0	17.7	17051.7	16.9	19238.5	16.9	24560.1	17.6
ИТОГО:	36371.3	43.4	40824.6	43.3	44397.0	44.0	51505.0	45.2	63373.6	45.4

Относительное сокращение объемов валовой добавленной стоимости МСП 2008-2012 годах обусловлено, прежде всего, нестабильностью политической ситуации, увеличением коррупции в системе государственной службы и вследствие общего ухудшения макроэкономических показателей уже до влияния последствий мирового финансового кризиса. В период политической дестабилизации 2008 – 2012 г.г. малый и средний бизнес продемонстрировал свои позитивные возможности. Важнейшей функцией малого и среднего предпринимательства в условиях острого политико-экономического кризиса стало обеспечение выживания значительных слоев населения через само занятость. Это, в свою очередь, не преминуло сказаться на росте общих показателей индивидуального предпринимательства и крестьянских (фермерских) хозяйств.

Таблица 3.

Динамика занятых на предприятиях МСП Кыргызстана за 2008 – 2012 годы

Субъект МСП	Численность занятых в МСП тыс. человек				
	2008	2009	2010	2011	2012

Малые предприятия	41.6	41.7	39.4	44.8	47.8
Средние предприятия	47.1	45.3	44.8	43.1	43.0
Индивидуальны предприниматели	134.4	149.3	163.1	189.6	193.4
Крестьянские (фермерские) хозяйства (количество без учета занятых)	255882	259701	300162	313061	323555

В 2012 году численность занятых в сфере малого и среднего предпринимательства (без учета крестьянских (фермерских) хозяйств) составила 284,2 тыс. человек, или 13.2% от общей численности занятого населения. Среднесписочная численность работников малых и средних предприятий в 2012 г. насчитывала 90.8 тыс. человек. Это на 2.5% больше чем в 2008 году (см. табл. 3).

При этом следует отметить, что рост занятости обеспечивался за счет малых предприятий, крестьянских (фермерских) хозяйств и индивидуальных предпринимателей. Падение роста численности занятости средних предприятий в 2008-2012 годах обусловлено сложностью ведения бизнеса при существующей системе законодательного регуляторного механизма государства. Неоднократно в отношении средних предприятий были изменены условия налогообложения, лицензирования, контроля предпринимательской деятельности. И в большинстве случаев, именно средние предприятия становились предметом пристального внимания контролирующих органов. Это, в свою очередь, способствовало искусственному сокрытию доходов и переходу на теневую экономику.

В отраслевом разрезе занятости в МСП наибольшая численность работающих отмечена в промышленности – 35.6%, в строительстве – 18.1%, торговле, ремонте автомобилей, бытовых изделий и предметов личного пользования – 14.2%, операциях с недвижимым имуществом, аренде и предоставлении услуг потребителям – 12.9%, сельском хозяйстве – 7.6%, транспорте и связи – 5.8%. Менее значительны в предоставлении коммунальных, социальных и персональных услуг – 2.2%, гостиницы и рестораны – 1.4%, здравоохранение и предоставление социальных услуг – 1.2%, образование – 0.7%. По сравнению с показателями 2007 года в отраслевой занятости наблюдается некоторый спад, за исключением операций с недвижимым имуществом, аренда и предоставлении услуг потребителям, где численность возросла в 2,5 раза, увеличившись с 4,6 до 11,8 тыс. человек.

Доминирующее положение в сельском хозяйстве занимает сектор малого и среднего предпринимательства. В Кыргызстане насчитывалось более 323,5 тыс. крестьянских (фермерских) хозяйств, в распоряжении которых имелось 951.5 тыс. га посевных площадей, или 84,3 процента от всей посевной площади республики. Удельный вес МСП в общереспубликанском объеме производства сельского хозяйства в 2012 году составил 60,8%. Из них удельный вес крестьянских (фермерских) хозяйств в общем объеме валового продукта и услуг хозяйств всех категорий в республике составил 59.4% малых предприятий – 0.4% и средних предприятий – 1,0%.

Отсюда следует, что львиную долю в структуре производства занимают малые и средние предприятия.

В 2012 г. в республике крестьянскими 9фермерскими хозяйствами произведено продукции сельского хозяйства на сумму 53275.7 млн. сомов (на фактически действовавших ценах). Это в 1.8 раз больше, чем в 2008 году (см. табл.4).

Таблица 4.

Валовая продукция сельского хозяйства крестьянских (фермерских) хозяйств

Валовая продукция сельского хозяйства	2008	2009	2010	2011	2012
В фактических действовавших ценах, млн. сомов	30156.9	33364.0	36670.3	41732.3	53275.7
В процентах к предыдущему году	105.0	107.5	98.7	103.2	108.7
В процентах к общему объему продукции в хозяйствах всех категории	57.0	58.0	57.9	58.0	59.4

Однако главным фактором увеличения объемов продукции по-прежнему является рост поголовья основных видов скота и посевных площадей без повышения производительности труда. Иначе говоря, развитие аграрного сектора носит все еще экстенсивный характер.

Несмотря на положительную динамику развития основных показателей деятельности субъектов малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике, потенциал предпринимательства используется не в полной мере. В целом, оценивая деятельность малого и среднего предпринимательства, можно сделать следующие выводы;

- наметилась тенденция роста численности субъектов МСП;
- увеличивается численность занятых в малом и среднем предпринимательстве;
- отраслевая структура малых и средних предприятий не претерпевает резких изменений. Основная часть малого предпринимательства по-прежнему концентрируется в сфере торговли услуг;
- объемы производства продукции (работ и услуг) имеют нестабильную тенденцию роста;
- эффективность хозяйственной деятельности субъектов МСП, несколько выше, чем на более крупных предприятиях.

Таким образом, сектор МСП в целом развивается неравномерно. В некоторых отраслях остаются неудовлетворительными темпы и уровень его развития. Низкий уровень прозрачности и принятия государственных решений в сфере защиты прав и интересов предпринимателей – с одной стороны, сложность процедур получения разрешений и лицензий, несовершенство налогового администрирования бизнеса – с другой, усложняют ведения хозяйственной деятельности МСП и увеличивают его издержки.

Это, прежде всего, связано со слабостью целевых программ поддержки и отсутствия эффективной системы стимулирования, несовершенством нормативно – правовой базы , регулирующей сектор МСП, недостатком у предпринимателей знаний и опыта рыночных отношений . Поэтому для позитивных тенденций в секторе МСП необходимо сократить наращивания бюрократических барьеров, стоящих на пути его развития и оказать всестороннее содействие со стороны власти.

Литература:

1. Аристер Н.И., Половинкин П.Д. Предпринимательство как стратегический фактор экономического развития. СПб, изд. Ун-та экономики и финансов, 1996.
2. Бадалов Л.М. Критерии цивилизованности предпринимательства и развитости рыночных отношений на современном этапе. Изд. Рос. эконом. академия 1997.
3. Блинов А.О. Малое предпринимательство. «Организационные и правовые аспекты деятельности». 2-е изд. М.: «Ось-89», 1998.
4. Бухвальд Е., Виленский А. Российская модель взаимодействия малого и крупного предпринимательства. Вопросы экономики, 1999. №12
5. Кашина Т.В. Предпринимательство: правовые основы. М.: Юридическая литература, 1994.

* * *

УДК 068

Перспективы развития добровольного медицинского страхования в КР

Абдырахманова Г.Б., Махмудова Г.У - ЖАГУ

Добровольное медицинское страхование – форма защиты граждан в Кыргызской Республике, основанная на принципе добровольного участия граждан.

Гражданам Кыргызской Республики предоставляется право заключать договоры по добровольному медицинскому страхованию (ДМС).

Добровольное медицинское страхование осуществляется страховыми компаниями, получившими соответствующую лицензию Финансового надзора по РЦБ при правительстве КР.

Медицинское страхование в КР существует в двух видах: обязательное и добровольное. Первое — является частью государственной программы по социальной защите населения, а добровольное — представляет собой независимый вид страхования, дополняющий обязательное.

Субъектами ДМС выступают страховая медицинская организация (Страховщик), страхователь, застрахованный и медицинское учреждение. Страхователями могут быть юридические и дееспособные граждане. Страхователи вправе заключать договоры страхования в пользу третьих лиц (Застрахованных).

Объектом ДМС является страховой риск, связанный с затратами на оказание Застрахованному медицинской и иной помощи, включенных в программу страхования, при возникновении страхового случая.

Страховым случаем является обращение Застрахованного в течение срока действия договора страхования в медицинское учреждение для профилактики заболеваний, а также при остром заболевании, хроническом заболевании и его обострении, травме (в том числе ожоге, отморожении), отравлении, несчастном случае, беременности для получения медицинских и иных услуг, включенных в программу ДМС.

Медленно, но верно добровольное медицинское страхование (ДМС) становится неотъемлемой частью современной действительности. Многие уже успели оценить неоспоримые преимущества обладания полисом ДМС — документом, обеспечивающим надежную медицинскую защиту его обладателя.

Основные преимущества полиса ДМС.

1. Гражданин вправе выбирать страховую компанию самостоятельно, ориентируясь на ее репутацию, отзывы клиентов, опыт работы на рынке страхования. Здесь нет

- навязывания и принуждения: физические и юридические лица решают сами, у кого приобретать страховой полис.
2. Выбор страховой программы также определяется исключительно желанием клиента. Компания в виде рекомендаций может предложить варианты сотрудничества, огласить перечень медицинских организаций-партнеров, клиент же выбирает позиции, которые будут занесены в его полис ДМС.
 3. Область объема страхования отличается разноплановым характером, т.е. человек может застраховаться на несколько лет, на год и даже на 24 часа.
 4. Добровольная страховка — экономичный вариант получения высококвалифицированной медицинской помощи. Страховщики тщательно следят за качеством медицинского обслуживания и уровнем оснащенности медучреждения современным оборудованием. К тому же, если в период действия полиса произойдет повышение тарифов на лекарственные препараты или терапевтические мероприятия, — на владельца страхового документа это совершенно не отразится: для него стоимость медицинских услуг останется неизменной.

Какие услуги включает программа добровольного медицинского страхования? Стандартная программа предлагает следующие виды услуг: вызов врача на дом, прикрепление к поликлинике, скорую помощь, стоматологию. Можно выбрать вариант с полным комплексом обслуживания или предпочесть лишь те услуги, которые для вас являются более значимыми. Многие недооценивают такой важный пункт как оказание скорой медицинской помощи, тогда как именно этот сервис имеет особое значение:

— коммерческие службы неотложной помощи оснащены намного лучше государственных и имеют в распоряжении, как взрослые, так и детские реанимобили.

— дежурная бригада коммерческой скорой помощи состоит из трех человек: водителя, врача и фельдшера.

— несмотря на то, что таких служб не очень много, коммерческая скорая помощь придет намного быстрее, потому как между ними заключены договоры о взаимодействии, по которым к вам прибудет машина со станции, расположенной максимально близко от места вызова.

— скорая помощь коммерческого типа — оптимальный вариант обслуживания за пределами МКАД: придет и поможет в два раза быстрее.

— самое главное — то, куда вы попадете на госпитализацию, если возникнут таковые показания. Обычная скорая привезет вас в ближайший стационар, а коммерческая постарается выбрать наилучший вариант. Оформляя страховку, учтите, что вас должны ознакомить со всем списком лечебных учреждений-сотрудников выбранного страховщика. Также вы должны быть проинформированы о том, куда обращаться при возникновении несчастного случая или проблем со здоровьем. Приобретая полис ДМС, вы получаете надежную гарантию квалифицированной медицинской помощи и возможность сохранить здоровье, а иногда и жизнь.

Обязательная медстраховка сегодня есть у каждого, что подразумевает гарантию на получение медицинской помощи, в случае возникновения проблем со здоровьем, в лечебном учреждении по месту жительства абсолютно бесплатно. Но что делать, если качество обслуживания в районной поликлинике оставляет желать лучшего, да и томительное ожидание в длинных очередях оставляет неприятный осадок, заставляя искать альтернативные варианты? В таком случае многие начинают задумываться о добровольном страховании (ДМС). Этот вид страховых услуг становится все популярней, потому как предоставляет свободу выбора страховой программы, в зависимости от целей, преследуемых при заключении договора. Но между тем, данный тип социальной защиты населения имеет ряд недостатков, о которых должен знать каждый страхователь. Прежде

всего, следует учесть, что стоимость страхования будет зависеть от множества составляющих, т.е. она не будет фиксированной. Цены на страховой полис варьируются в зависимости от следующих факторов:

1. Состояние здоровья и возраст имеют самое главное значение. Пожилому человеку с целым «букетом» хронических заболеваний страховка обойдется намного дороже, нежели молодому человеку в самом расцвете сил.
2. Престижа медицинской организации, в которой вы хотите лечиться. Труд высококвалифицированных врачей стоит дороже.
3. Ассортимента предлагаемых услуг, например, можно сэкономить значительную сумму, отказавшись от вызова врача на дом или консультации медиков по телефону.

Также следует учесть, что можно лишиться права воспользоваться полисом, если:

- вы нанесли травмы или причинили вред своему здоровью умышленно;
- вы получили вред здоровью, находясь в состоянии наркотического или алкогольного опьянения;
- вы заболели или получили травмы, нарушив закон, т.е. совершив действия преступного характера.

Оформляя договор, особое внимание необходимо уделить сублимитам по тем или иным заболеваниям: в самый неподходящий момент может оказаться, что состояние, требующее немедленной терапии, в договоре попросту отсутствует. Недостатком также является тот факт, что любая программа добровольного страхования имеет ряд исключений. Не предусмотрено страхование целого ряда недугов, лечение которых требует значительных материальных вложений. Такие случаи финансируются за счет госбюджета (онкология, психические, тяжелые инфекционные заболевания и др.).

Тяжелые хронические заболевания в некоторых программах допускаются, например, язва желудка, холецистит, бронхит, гипертония, но в этом случае, придется доплатить за возможность дополнительных рисков. Если хроническое заболевание выявляется на момент действия договора страхования, то либо это заболевание из полиса исключается, либо возрастает сумма страхового взноса.

Не входят в перечень страховых случаев косметические услуги, пластические операции и иные мероприятия, которые проводятся исключительно по волеизъявлению клиента. Часто люди думают, что если заплатили деньги, то они имеют право на все. Условия полиса ДМС опровергает это мнение.

Главным минусом страхования, как обязательного, так и добровольного является то, что полис не обеспечит страхователя выплатами при возникновении смертельно опасных заболеваний. Обязательное страхование не включает подобные риски, в силу ограниченных финансовых ресурсов, а добровольное медицинское страхование не берется за финансирование из-за усложнения методики подсчета страховых тарифов и долгосрочного страхового покрытия.

Реализация программы ДМС в Кыргызстане свидетельствует, что существует ряд трудностей и проблем, препятствующих динамике развития этого направления страховой системы. Во-первых, имеются некоторые несоответствия между законодательными документами о страховании, в моментах, касающихся оформления соглашения ДМС, возвращения части страховых взносов и др.

Во-вторых, отсутствие льгот на доходы населения в части денежных средств, нацеленных на добровольное медицинское страхование (предоставление льгот видится оправданным, потому как ДМС частично выполняет финансирование государственной системы здравоохранения).

В-третьих, стремление большого количества медицинских организаций восполнить недостачу бюджетных вложений за счет предоставления услуг в рамках программы ДМС, иногда в ущерб их качеству.

В-четвертых, отсутствие у страховщиков статистического банка (заболеваемость, распределение ее по возрасту, полу, профессиям и т.д.), являющаяся фундаментом для расчета страховых вложений.

В-пятых, в настоящий момент программы ОМС и ДМС не конфликтуют, т.к. ОМС предоставляет гарантированный минимум медобслуживания, а ДМС — сверх минимума, что способствует расширению спектра предлагаемых медицинских возможностей.

Но, несмотря на плюсы сложившейся системы, существенным минусом является невозможность обеспечения страховым покрытием смертельно опасных случаев заболеваний. Стоит обратить внимание на общие проблемы ДМС и возможные пути их решения. К одной из самых главных проблем следует отнести увеличение численности пожилых людей, а также возрастающую стоимость (опережающую инфляцию в 2 раза) медицинских услуг. Кстати, проблемы эти актуальны как для Кыргызстана, так и для некоторых стран.

Проблема «старения» и социальной защиты пожилых, обеспечение их качественными медицинскими услугами и компенсация затрат на медпомощь актуальна сегодня как никогда. В связи с этим фактом, уместен будет вопрос об увеличении расходов на социальное и медицинское обслуживание граждан. На страхование жизни и ДМС, например, в Германии, действует «запрет кумуляции», потому что данные виды страхования должны быть ограждены от колебаний убыточности. Это дает шанс разграничить расходы и доходы в страховых программах данного типа. Излишек средств может использоваться для тех, кто застрахован пожизненно, но не для финансирования других отраслей страхования. При нарушении размера премии, видоизменяется и динамика расходов, т.к. медицинские выплаты требуют расходов больше.

Происходит перераспределение материальных средств в пользу пожилого населения из взносов застрахованных лиц молодого возраста. Существует вероятность, что через несколько лет в Кыргызстане число пожилых достигнет максимального уровня, а значит, увеличатся расходы на их обслуживание. Полностью избежать этого невозможно, но сгладить процесс вполне реально. Выход — концентрация материальных ресурсов на микро- и макроуровнях в целях дальнейшего использования.

Проблема возрастания численности пожилых людей, прежде всего, нуждается в решении на макроуровне, потому как частные фонды, в силу ограниченности бюджета, справиться с этой задачей не в состоянии. Проблему следует решать совместно с социальными и страховыми службами, поэтому важно создание демографических программ на региональном, государственном уровне, т.е. ориентация субъектов страхования на охрану здоровья пожилых, инвалидов и т.д.

Возможна дополнительная разработка страховых продуктов, которые включают в себя обеспечение по названным видам защиты здоровья в рамках добровольного страхования. Не менее значимая проблема, которую предстоит решить в ближайшее время, — возрастающая стоимость медицинского обслуживания, что определяется отсутствием четкой организации распределения финансовых потоков в системе охраны здоровья.

Хорошо было бы, если бы в Кыргызстане ввели добровольное медицинское страхование ребенка!

Невзирая на интенсивность развития рынка страхования, и ДМС в частности, компаний, практикующих программы детского медицинского страхования не так много. Это легко объяснимо неустойчивостью детского организма к поражающим факторам.

Однако, некоторые страховщики подобную услугу все же предлагают. Несомненно, родители имеют право выбирать способ защиты своего малыша, а значит, и наполнение страховой программы самостоятельно, но эксперты настоятельно рекомендуют обратить внимание на наличие в полисе ДМС следующих услуг:

- обслуживание в поликлинике, подразумевающее оздоровительные, профилактические процедуры, вакцинацию;
- экстренная стационарная помощь;
- вызов специалиста на дом;
- консультация врача по телефону круглосуточно;
- снабжение необходимыми лекарствами.

Одним из достоинств медицинского страхования детей можно назвать привязку к наблюдающему врачу. Это позволит своевременно и качественно подходить к диагностике состояний и повысить результативность терапевтического воздействия. Но все же, перед подписанием договора страхования, стоит поинтересоваться о возможности, в случае необходимости, смены лечащего врача. Может быть педиатр не вызовет у вас доверия или не сможет найти контакт с малышом — случиться может всякое. Поэтому этот момент важно обговорить заранее, потому как, такая возможность предоставляется не всеми компаниями.

Не стоит забывать об ограничениях и разного рода исключениях, устанавливаемых страхователем. Их набор, в большинстве своем, стандартен для добровольного медицинского страхования, но встречаются особенности, о которых нужно знать. Не входят в перечень страховых случаев:

- консультации диетолога, логопеда, психолога;
- онкология;
- генетические заболевания наследственной природы.

Высокая стоимость медицинского страхования ребенка, пожалуй, можно отнести к единственному минусу. Стоимость варьируется, в зависимости от наличия тех или иных услуг. Главный фактор, определяющий стоимость полиса ДМС — размер страховой выплаты или страхового покрытия. Конечно, вряд ли страховка, даже с самыми идеальными условиями способна избавить родителей от беспокойства за самочувствие любимого ребенка. Но добровольное детское медицинское страхование предоставит возможность не переживать о материальных затратах и уровне медицинского обслуживания при возникновении страховой ситуации.

Для повышения качества оказываемых медицинских услуг необходимо периодически повышать уровень квалификации врачей и медицинских работников за границей, повысит их заработную плату, внедрять последние достижения научно-технического прогресса в области здравоохранения, улучшить материально-техническое обеспечение медицинских учреждений. Чтобы повысить уровень культуры страхования у населения, необходимо реализовывать образовательные программы, развивать инфраструктуру частного медицинского страхования, популяризировать преимущества ДМС.

Используемая литература:

1. Архипов А.П., Гомеля В.Б. Основы страхового дела, - М.: Маркет ДС, 2002г.
2. С.В. Ермасов, Н.Б. Ермасова «Страхование», М.:ЮНИТИ – 2004г.
3. Страхование в Кыргызской Республике: Опыт, проблемы и перспективы развития, Бишкек-2005г., сборник материалов проекта ТАСИС
4. Шахов В.В. Страхование, Москва ЮНИТИ – 2006г.

* * *

УДК 338.24

Стратегия устойчивого развития Кыргызстана – это основа развития и деятельности государства

Мусакулов Н.К., Махмудова Г. - ЖАГУ

Современные процессы глобализации усиливают стремление к обеспечению политической, экономической, социальной, экологической и других безопасностей в региональном и мировом масштабе. От этого взаимодействия во многом зависит создание необходимых условий для успешного развития отдельно взятой страны. Кроме того от устойчивости укрепления достигнутых успехов и поиска новых путей развития, расширяющих возможности государства, непосредственно определяется уровень благосостояния его населения.

Кыргызстан выбрал курс демократического развития с либеральной рыночной экономикой. Тем самым наша маленькая страна заявила, что она открыта для мирового сообщества и готова взаимодействовать с другими государствами на принципах современного международного сотрудничества. Все действия нашей республики в течение последних лет в политической, внешнеэкономической, законодательной и других сферах – яркое тому подтверждение.

Конечно, все эти процессы, связанные с постепенным переходом на мировые стандарты развития страны, сопровождались не постой трансформацией государственных институтов, сложным изменением структуры экономики, а также социальной напряженностью среди населения. Были успехи и ошибки, учились жить в новых условиях, идти по пути, по которому мы еще никогда не проходили. Мы учимся в процессе развития своей страны.

О социальной ориентированности экономики можно судить по уровню жизни населения и его самодостаточности, а также по государственной политике содействующей достижению экономической дееспособности населения и обеспечивающей социальную защиту и поддержку тех, кто в них нуждается. Осуществление социальных задач, имеющих общенациональное значение для сохранения и улучшения генофонда нации, формирования и возвышения культурно – образовательного и научно – технического и человеческого потенциала страны.

Социальная ориентированность экономики выражается в формировании дееспособного гражданина, который вооружен определенными знаниями и имеет профессиональную квалификацию, обладает широким кругозором, социально активен и здоров, может быстро и безболезненно адаптироваться к имеющимся жизненным ситуациям, сам построить свою судьбу и судьбу семьи и отвечать за нее, экономически самодостаточен.

Сумели ли мы за прошедшие годы сформировать такое самодостаточное общество?

Конечно, определенная часть населения доказало свою экономическую самостоятельность. Но в целом население в трудоспособном возрасте, экономически активное население (включая, занятое и незанятое) нельзя оценить как самодостаточное. В обобщенном виде это характеризуется уровнем бедности в стране. По официальной статистике, 47,6 % населения находится ниже черты бедности, а 13,5 % относится к числу крайне бедных.

Важным показателем социальной ориентированности экономики является уровень занятости населения и безработицы. По данным Нацстаткома в 2012г. уровень занятости населения в трудоспособном возрасте составил 66,1 % или 652,3 тыс.человек. Официально

зарегистрированные безработные составили 7,55 % или 75,5тыс.человек . Более 675,4 тыс.человек в поисках работы выехали за рубеж и выживают там.

Уровень жизни населения низок. Среднемесячная заработная плата работающих составила лишь 257 долларов, среднедушевые доходы населения в месяц – 14.4 долларов, величина месячного минимального прожиточного минимума – 25,3 доллара. По минимальному потребительскому бюджету определяется уровень бедности обследованных домашних хозяйств. Минимальный размер заработной платы в среднем за месяц составил – 2.1 долларов.

Конечно же, в систему показателей социальной ориентированности входят показатели образованности и здоровья населения, продолжительность жизни и оценка безопасности жизни населения и его имущества.

В 2011 году средне месячная заработная плата учителей в школах составила 4960 сом (106,5 дол.), работников здравоохранения – 5457 сом. (116,1 дол.). Среднемесячная заработная плата работников образования и здравоохранения по отношению к среднемесячной заработной плате работников в целом по экономике соответственно составила 48,2 % и 59,8 %.

Переход к рыночной экономике предполагает и экономическую мобильность населения к новым реалиям. По новому стала складываться социальная структура населения. Появились собственники, предприниматели, но не все население стало собственниками и предпринимателями. Появились предприниматели, наемная и рабочая сила. Адаптация их к рыночным условиям будет развиваться. Предпринимателям нужно освоить азбуку хозяйствования, экономические и правовые знания. Хорошо знать законы и экономические механизмы функционирования предприятий и осуществления предпринимательской деятельности. Наемная рабочая сила также должна осознать и психологически прижиться в рыночной среде, обеспечивать качество работы, совершенствовать свою квалификацию. И предприниматель и наемная сила должны осознать, что успех в предпринимательстве и большая зарплата зависят прежде всего от их собственных усилий, а государство должно им в этом содействовать и поддерживать.

В связи с этим наша республика разработала новое видение развития страны в виде Стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы. Данный документ был принят 14 января 2013 года, на втором заседании Национального совета.

В Стратегии развития отражены все значимые идеи по развитию страны. Благодаря усилиям и активной гражданской позиции тысяч кыргызстанцев, документ был значительно доработан и улучшен. По итогам обсуждения в Национальную стратегию устойчивого развития Кыргызской Республики включены новые главы, появились новые разделы, четко сформулированы ожидаемые результаты и видение будущего страны.

“К 2017 году Кыргызстан должен состояться как крепкое, демократическое государство с устойчивой политической системой, динамично развивающейся экономикой, которая обеспечит достойный уровень жизни населения”- подчеркнул Президент Кыргызской Республики.

Также было отмечено, что в течение ближайших пяти лет за счет расширения экспортного потенциала страна должна выйти на региональный и международный рынок. В республике будут созданы десятки тысяч новых рабочих мест. Для этой цели в Стратегии определены источники и размеры финансирования национальных проектов, призванных стать «локомотивами развития» экономики Кыргызстана.

К 2017 году Кыргызстан должен войти в тридцатку стран с наилучшими показателями по международному рейтингу «Ведение бизнеса», стать лидером среди стран СНГ по рейтингу экономической свободы. Системная борьба с коррупцией и легализация теневой

экономики должны к 2017 году вывести нас в число пятидесяти стран в рейтинге восприятия коррупции. У страны должно быть ясное видение своего будущего. Наличие Стратегии позволит не только эффективно реализовать среднесрочные программы развития, но и будет способствовать разработке долгосрочных целей развития. Эта Стратегия должна стать основой для устойчивого развития страны и в долгосрочной перспективе.

По итогам заседания Национального совета было принято решение с учетом внесенных предложений и дополнений принять в целом проект Стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы.

Однако надо отметить, что действующая стратегия должна стать действенной политической площадкой, где будут обсуждаться векторы развития страны, а также конкретные планы по реализации различных проектов с участием всех политических сил и государственных структур.

Сегодня Кыргызстан имеет реальный шанс выйти на новый качественный этап развития. Мы строим государство в трудное, но в интересное время. Новые перспективы развития Кыргызстана - это прежде всего перспективы в осуществлении мечты каждого кыргызстанца. Каждый гражданин нашего государства должен играть ключевую роль в построении своего будущего. На укрепление и расширение таких возможностей как раз и ориентирована Стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы.

Литература:

1. Койчуев, Т.К. Экономика переходного периода.- Бишкек: Илим, 2005.
2. Кумскова, Н.Х. Социально-экономические проблемы переходного периода в КР. – Бишкек, 2008.
3. Мусакожоев, Ш.М., Кумсков, В.И.и др. Анализ хода экономических реформ и предложения по их совершенствованию// Вестник НИИ экономики – 2009- №2.
4. www.statcom.kg
5. www.sti.gov.kg

* * *

УДК 336.71

Пути дальнейшего совершенствования и эффективность кредитования в коммерческих банках Кыргызской Республики

Мусакулов Н.К., Толонов Э.Н. - ЖАГУ.

Правительство Кыргызской Республики, и в том числе, Министерство экономики, Министерство финансов и Национальный банк отвечают за налогово-бюджетную политику, денежно-кредитную политику, за стабильность бюджетной системы государства и за макроэкономическую устойчивость. В целях развития банковского сектора и дальнейшей либерализации законодательства на финансовых рынках правительством республики предусмотрен ряд инициатив. В ближайших планах - усовершенствование законодательства по налогообложению с целью привлечь депозиты населения и повысить, таким образом, роль отечественных банков, сделать все возможное для того, чтобы Кыргызстан мог стать финансовым центром Центральной Азии.

Финансовая система Кыргызской Республики характеризуется достаточно низким уровнем инфляции, которая не превышает 5-6%. Пока, к сожалению, средневзвешенные

кредитные ставки не уменьшаются. Это связано с высокими требованиями к залоговому обеспечению (180% от стоимости кредита в 2012 г. по сравнению со средневзвешенной ставкой в Центральной Азии в 153%). Ускоренный рост депозитной базы по сравнению с кредитным портфелем привел к высокому росту уровня ликвидности банковской системы. В настоящее время участие банковской системы в финансировании экономики остается низким, и, по данным некоторых аналитиков, только 8,4% финансовых ресурсов бизнеса в Кыргызской Республике заимствовано из банковской системы. В странах Центральной Азии этот показатель находится на уровне 15-16%.

В соответствии со Стратегией развития Кыргызской Республики, одним из основных приоритетов является развитие банковской системы. Рост объемов и доступность кредитования будут достигаться путем создания условий для опережающего роста уровня финансового посредничества, устойчивости и надежности банков и финансовых кредитных учреждений. За счет увеличения капитальной базы банков к 2012 г. объем привлеченных средств в виде депозитов к ВВП должно превысить 30%, объем долгосрочного банковского финансирования составит более 15% ВВП и соотношение активов кредитов к ВВП превысит 20%.

Предусматривается увеличение доли банковских кредитов в портфеле финансовых ресурсов предприятий. В целях укрепления доверия населения к банковской системе планируемый уровень депозитной базы и кредитных ресурсов коммерческими банками и НБКР будет достигнут при технической помощи доноров (таких, как ЕБРР, МВФ, ВБ и т. д.). Также будут внедрены современные системы по управлению рисками и соблюдению критериев адекватного капитала и соответствия качества кредитов.

В ближайшее время правительство предпримет ряд мер. Например, в сентябре этого года в парламенте планируется принять Закон о защите депозитов. Будет также создана структура, отвечающая за страхование депозитов. Сбор страховых сумм и система защиты депозитов должны начать функционировать уже в 2013г.

Повышение эффективности банковской системы и рост объемов кредитования экономики будут способствовать продолжению процесса консолидации коммерческих банков путем повышения требований к величине минимального капитала, а также создания условий, которые поощрят процессы слияния, объединения и поглощения, ведущие к укреплению банковского сектора республики.

Для снижения стоимости кредитных ресурсов и упрощения процедур кредитования будут устранены противоречия отдельных законов Кыргызской Республики и закона о залоге. Это коснется процедур реализации в части внесудебного изъятия залогового имущества банками.

Будет существенно ослаблено законодательное ограничение на механизм и сроки использования и реализации сельскохозяйственной земли, взятой в залог банками под обеспечение ссуд крестьянскими хозяйствами. Будут также созданы условия и механизмы по внедрению и расширению системы жилищного кредитования, которые необходимы для активизации строительства, формирования надежных источников финансирования и превращения его в движущую силу экономического развития. Внедрение механизмов жилищного кредитования осуществляется по той же схеме, что и внедрение системы защиты депозитов.

Для повышения охвата финансовыми услугами населения отдаленных регионов страны, для создания инфраструктуры микрофинансового рынка и новых рабочих мест будет продолжена реализация Стратегии развития Кыргызстана на 2012-2014 гг. Результатом реализации этой стратегии станет увеличение числа заемщиков сектора микрофинансирования в 2 раза - до 220 тыс. человек, в том числе с помощью соответствующего роста микрокредитных ассоциаций на уровне сельских обществ. Объем

кредитного портфеля микрофинансовых институтов также возрастет в 2 раза и составит около 7 млрд сомов (185 млн долл. США). Это будет достигнуто путем поощрения притока ресурсов в специализированные небанковские и микрокредитные институты.

Реформирование платежной системы будет способствовать развитию новых удобных для населения хозяйственных субъектов механизмов проведения платежей через счета в коммерческих банках. В среднесрочной перспективе предполагается, что рынок ценных бумаг республики должен перетерпеть коренные преобразования. Для этого необходимо разработать стратегию финансового рынка на ближайшие 3 года, направленную на повышение роли фондового рынка, привлечение инвестиций, а также мобилизацию средств кыргызской экономики.

Наряду с повышением прозрачности и эффективности деятельности, приоритетами в этом направлении провозглашены мероприятия по дальнейшему укреплению институциональной базы рынка ценных бумаг, в частности создание единого депозитария и единого регулятора на финансовом рынке для усиления надзора в небанковском финансовом секторе для защиты законных интересов наших инвесторов.

Сектор страхования в Кыргызстане находится на стадии становления и в настоящее время представлен 11 частными компаниями с объемом оборота около 0,3% ВВП. И здесь есть возможности для наших инвесторов.

Задача, которую ставит перед собой Национальный банк, Министерство экономики и Министерство финансов Кыргызской Республики по дальнейшей либерализации законодательства финансовых рынков, безусловно, будет реализована, что позволит расширять спектр услуг для населения республики, а также повышать инвестиционную привлекательность Кыргызстана для различных групп инвесторов, а также внедрят новые методы финансирования.

Говоря о проблеме финансирования инвестиционных проектов предприятий, очевидно, необходимо учитывать отсутствие "длинных" пассивов у наших банков и отечественных инвесторов. Иными словами, в настоящее время речь идет о привлечении долгосрочного ресурса зарубежного банка или иностранного инвестора. В данном вопросе рассказывается о том, каким образом это возможно, какие выгоды это приносит нашим предприятиям, какие схемы организации долгосрочного финансирования могут быть использованы (и используются) коммерческими банками.

Примеров такой деятельности можно найти достаточно много. Это и предоставление финансирования для реализации крупных инвестиционных проектов известными производственно-финансовыми корпорациями, и программы кредитования малого и среднего бизнеса, и программы кредитования населения.

Между тем необходимо констатировать, что процесс становления системы прямого финансирования кыргызского клиента зарубежным банком постоянно сдерживается рядом объективных факторов.

Первая группа факторов, связана с проблемами привлечения крупного кредита (займа) зарубежного банка. К ним, несомненно, необходимо отнести следующее:

- затраты рабочего времени персонала и расходы на проведение международного аудита кыргызской компании (которые зачастую сопоставимы с размером самого займа);

- депонирование денежных средств компании в зарубежном банке, в качестве обеспечения кредита, под мизерные проценты, обычно не вызывающее энтузиазма у кыргызского заемщика;

- получение крупного кредита зарубежного банка связано с подготовкой пакета документации западного формата и проведением ряда несвойственных нашим коммерческим банкам и непривычных для отечественного заемщика кредитных процедур;

-реальное получение кредита зарубежного банка зачастую имеет призрачные перспективы и не определено во времени.

Разумеется, зарубежные банки, планирующие осуществление широкомасштабной экспансии на нашем рынке в области предоставления крупных кредитов нашим организациям, не проявляют все большую гибкость в процессе принятия решения. Но в обозримой перспективе коренного изменения зарубежного менталитета и приобретения опыта отечественных банков по предоставлению и мониторингу крупных кредитов вряд ли следует ожидать.

Вторая группа факторов, связана с проблемами привлечения кредитов малыми и средними предприятиями реального сектора экономики, а именно:

-предприятие заинтересовано не только в привлечении кредитных ресурсов для реализации одного-двух проектов, но и в получении комплексного банковского обслуживания, основанного на обеспечении каждодневных потребностей нашего предприятия в проведении текущих расчетных и конверсионных операций;

-предприятие зачастую нуждается в поддержке финансовой организации, хорошо знающей реалии нашего рынка, способной оценивать риски и оперативно принимать решения в нестандартных ситуациях, исходя из текущих потребностей бизнеса клиента;

-нашим компаниям требуется методическое содействие и организационно-правовое сопровождение текущих операций, консультационная поддержка при организации финансирования и структурирования внешнеторговых сделок.

Наши коммерческие банки, как правило, не обладают долгосрочной ресурсной базой для финансирования инвестиционных проектов из собственных средств.

Мы должны переходить от процентного финансирования на беспроцентные финансирования. Методика перехода от процентного на беспроцентное.

Основными статьями обязательств процентного банка являются уставный капитал, резервы, вклады до востребования, сберегательные и срочные вклады населения, межбанковские депозиты, межбанковские кредиты и кредиты центрального банка данной страны. Переход от процентного к беспроцентному банковскому делу не требует изменений структуры банковских обязательств, что касается уставного капитала и резервов. Эти два компонента не связаны с получением или уплатой процента и могут остаться без изменений на балансе банка работающего по принципам исламского кредитования. При определении возврата на акционерный капитал, включающего в себя уставный капитал и резервы, произойдут изменения. В процентной системе доходом на акцию является прибыль, оставшаяся после выплаты процентов по всем вкладам и кредитам банка. При беспроцентной системе ни одна из сторон не имеет права на получение фиксированной прибыли, и, таким образом, акционеры банка располагают долями в реальной прибыли банка наравне с остальными источниками ресурсов банка.

Все вышеописанное не исчерпывает все возможные методы замены сделок, основанных на проценте при переходе от процентной системы к беспроцентной системе. Другим вариантом является предоставление финансирования на основе средней нормы прибыли с последующей корректировкой в зависимости от полученных результатов данной операции. В настоящее время активно разрабатываются новые финансовые инструменты, которые могли бы быть полезны в дальнейшем развитии и росте банковского дела. Успешное применение данных методов еще более укрепит и даст развитие современному банковскому делу.

Список использованной литературы:

1. «Банковское дело». Под ред. В. И. Колесникова, М., «Финансы и статистика», 2005 г.

2. «Банковское и кредитное дело». Под ред. Е.В. Жуковой, М., 2004 г.
3. Исламские банки. Мирошник Е.Н. /Банковское дело/ №8, 2009, с.20-21
4. www.bank.kg
5. www.bank invest.kg

* * *

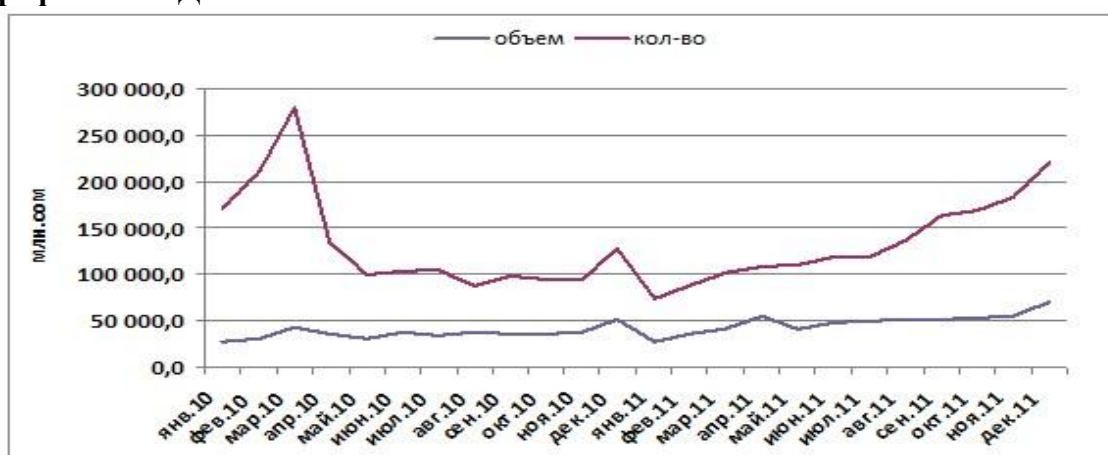
УДК 6336.71

Развитие рынка банковских платежных карт в Кыргызстане

Аскарова А.К., Карбекова А.Б. – ЖАГУ

Платежная система Кыргызской Республики включает Гроссовую систему расчетов (ГСРРВ), систему пакетного клиринга (СПК), систему расчетов с использованием платежных карт, систему денежных переводов и систему трансграничных платежей. Участниками платежных систем в Кыргызской Республике являлись НБКР, коммерческие банки, включая их филиалы, Центральное казначейство Министерства финансов Кыргызской Республики, Межгосударственный банк и ЗАО «Межбанковский процессинговый центр» на правах специального участника. В 2011 году через межбанковские платежные системы было проведено 1 595,8 тыс. платежей на общую сумму 585,1 млрд. сомов. По сравнению с 2010 годом данные показатели увеличились на 32,6% по объему и уменьшились на 0,7% по количеству платежей.

График 2.3.1. Динамика межбанковских платежей

По состоянию на 1 января 2012 г. участниками Системы пакетного клиринга являлись НБКР, 22 действующих коммерческих банка, включая 253 филиала, и специализированный участник - ЗАО «Межбанковский Процессинговый Центр» (ЗАО «МПЦ»).

По итогам 2011 года в межбанковской клиринговой системе платежей было проведено 1 459,1 тыс. платежей объемом 65 484,2 млн. сом. По сравнению с 2010 годом падение показателей по количеству платежей замедлилось и составило 2,1%, в то же время объем платежей увеличился на 12,2%. Уменьшение количества платежей связано с перераспределением потока бюджетных платежей, обработка которых осуществлялась внутри ОАО «РСК Банк» и не выходила на межбанковский уровень.

Объем межбанковских гроссовых платежей в 2011 году составил 519 627,9 млн. сом и увеличился на 35,7% по сравнению с показателями 2010 года. Количество платежей в системе увеличилось на 17,3% по сравнению с показателем 2010 года и составило 136 741.

График 2.3.2. Динамика изменения количества платежей в межбанковских клиринговой и гроссовой системах в 2011 г., шт.

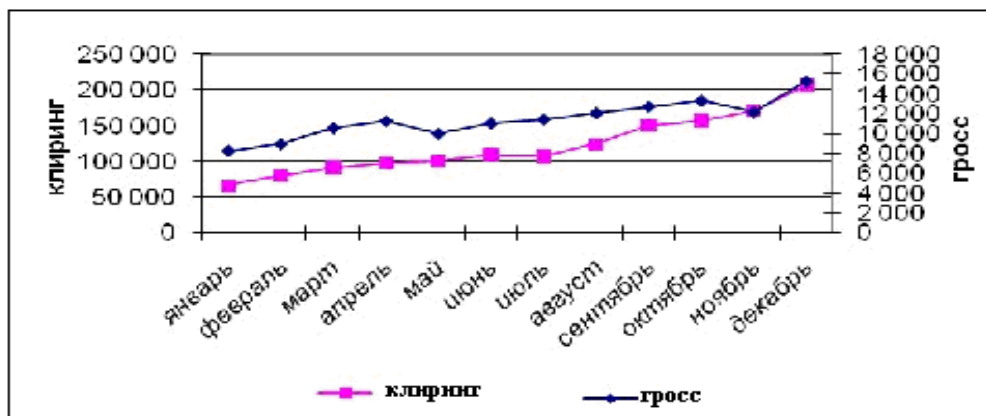
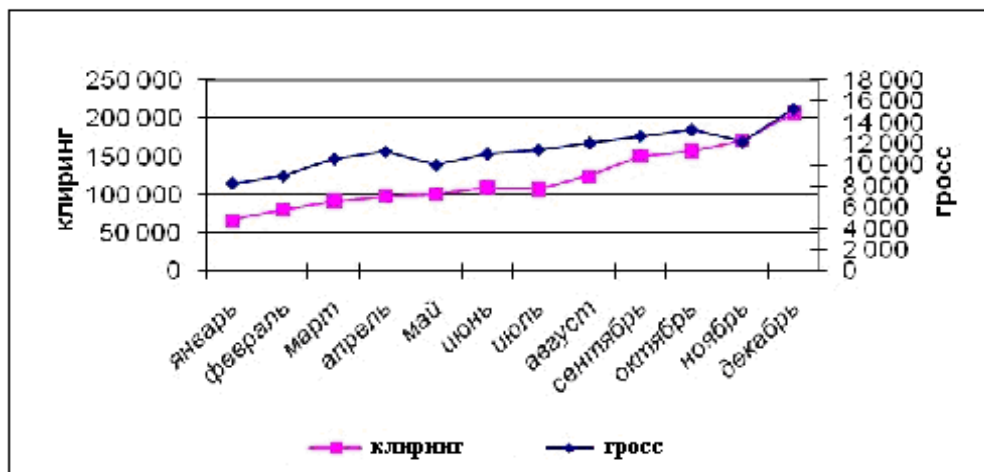

График 2.3.3. Динамика изменения объема платежей в межбанковских клиринговой и гроссовой системах в 2011 г., млн.сом

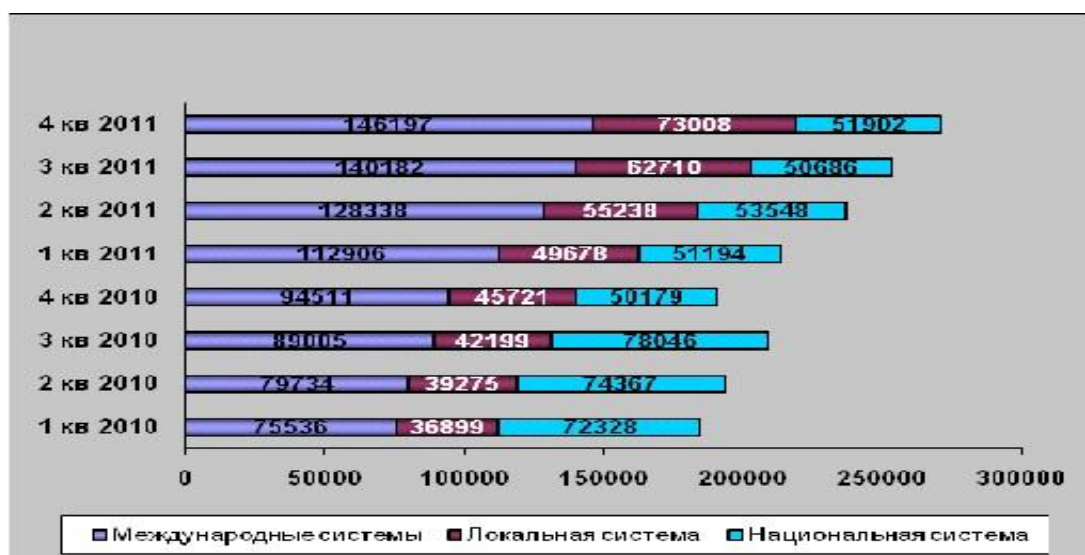

Положительные тенденции в конце года обусловлены проведением хозяйствующими субъектами завершающих операций по окончанию финансового года.

По состоянию на 1 января 2012 г. на территории Кыргызской Республики услуги по эмиссии и эквайрингу банковских платежных карт предоставляли 21 из 22 банков республики, из которых эмитентами и эквайерами международных карт являлись 9 банков, обслуживание карт по локальной системе осуществляли 4 банка, и по национальной системе «Элкарт» - 17 банков.

Тенденция роста количества банковских платежных карт в обращении продолжала сохраняться и на 1 января 2012 г. составила 271 107. Количество карт возросло на 20,4 % по сравнению с их количеством в 2010 году.

График 2.3.4. Общее количество карт в обращении

В разбивке по видам систем распределение платежных карт следующее:

□ Международные системы 146 197: «Visa» 122 088; «Master Card» 355; «Золотая корона» 23 754;

□ Локальная система - «Алай Кард» 73 008;

□ Национальная система «Элкарт» 51 902.

Общее количество действующих терминалов и банкоматов по состоянию на 1 января 2012 г. в разбивке по видам систем составило: по международным системам «Visa & MasterCard Int.» – 180 банкоматов и 1 041 терминал; по национальной системе «Элкарт» – 164 банкомата и 674 терминала; по международной системе «Золотая корона» - 34 банкомата, 72 терминала; по локальной системе «Алай Кард» – 82 банкомата, 235 терминалов.

В итоге, банковские платежные карты принимались к обслуживанию в 460-ти банкоматах, и 2 022-х терминалах, установленных по всей территории республики.

Таблица 2.3.1. Распределение банкоматов и терминалов по национальной системе «Элкарт» в разрезе по областям КР по состоянию на 01.01.2012

Область	Количество POS-терминалов на 01.01.2011	Количество банкоматов на 01.01.2011	Количество POS-терминалов на 01.01.2012	Количество банкоматов на 01.01.2012	Количество банкоматов host-to host соединения на 01.01.2012	Количество POS-терминалов host-to host соединения на 01.01.2012
г. Бишкек	303	52	391	103	102	590
Чуйская область	37	0	47	4	16	12
Иссык-кульская область	38	4	54	14	9	26
Ошская область	46	7	56	16	16	29
Джалалабадская область	42	8	67	17	4	8
Нарынская область	14	1	20	4	1	2
Таласская область	8	0	11	2	2	3

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы №1, 2013

Баткенская область	22	0	28	4	2	0
ИТОГО	510	72	674	164	152	670

Совокупный объем операций с использованием карт в течение 2011 года составил 24,4 млрд. сомов и увеличился на 68,3 % по сравнению с данным показателем 2010 года. Увеличение количества пользователей карт и операций с их использованием свидетельствует об активизации деятельности на рынке банковских карт.

По международным системам проведено операций на 16,1 млрд. сомов, что на 87,2 % больше объема операций, проведенных в 2010 году. Объем операций по локальной системе составил 5,1 млрд. сомов, что на 70 процентов больше, чем в 2010 году. По национальной системе общий объем операций в 2011 году уменьшился на 10 % и составил 2,6 млрд. сомов.

Всего в 2011 году было проведено 4,9 млн. операций с использованием карт, что на 44,1 процента больше, чем в 2010 году. Из них по локальной системе осуществлено 1 280,0 тыс. транзакций (прирост в 2011 году составил 57,2%). Количество проведенных операций по международным системам выросло на 70,6 % по сравнению с данным показателем в 2010 году и составило 2,9 млн. операций. По национальной системе в течение 2011 года проведено 663,0 тыс. операций.

Как и прежде, основная доля объема проводимых операций приходилась на снятие денежных средств с использованием карт через банкоматы и кассовые терминалы (95,5 % от общего объема операций с картами), в то время как на оборот в пунктах торговли и сервиса приходилось только 4,5 %. Таким образом, объем операций по снятию наличных денег в сети банкоматов составил 22,9 млрд. сомов, объем сделок в торгово-сервисных предприятиях с использованием карт - 1,5 млрд. сомов.

Таблица 2.3.2. Показатели, характеризующие развитие рынка платежных карт

№		2008	2009	2010	2011
1	Количество эмитированных платежных карт на конец года (тыс.шт.)	101,4	167,9	225,2	271 107
2	Количество эмитированных платежных карт в расчете на 1 тыс. человек (шт.)	19,1	31,3	41,1	49,5
3	Количество операций, совершенных с использованием платежных карт (млн. шт.)	1,59	2,84	3,37	4 874 275
4	Среднее количество операций в расчете на 1 тыс. человек (шт.)	299,6	528,3	615,9	890,0
5	Объем операций, совершенных по платежным картам (млрд. сом.)	6,85	10,00	14,56	24 442,9
6	Средний объем операций с картами в расчете на душу населения (сом.)	1290,7	1862,9	2658,4	4462,3
7	Количество человек, приходящих на 1 банкомат.	30,5 тыс.	17,0 тыс.	19,5 тыс.	11 907,8
8	Количество человек, приходящих на 1 терминал.	4,8 тыс.	3,8 тыс.	3,07 тыс.	2,7 тыс.
9	Население на территории КР (млн. чел)	5 303,8	5 367,7	5 473,5	5 477,6

В 2011 году трансграничные платежи осуществлялись по 12-ти видам валют через системы моментальных денежных переводов, с использованием систем SWIFT, «Telex», «Банк-Клиент», «Е-Клиент». Общий объем входящих платежей составил 868,7 млрд. сом (данный показатель увеличился на 0,47 % по сравнению с 2010 г.), объем исходящих платежей составил 939,4 млрд. сом (данный показатель уменьшился на 6,5 % по сравнению с 2010 г.). Из общего количества переводов на системы моментальных денежных переводов приходилось основное их количество (96,4% входящих и 67,0 % исходящих). Основным объемом трансграничных платежей/переводов проходил посредством SWIFT (91,2 % входящих и 98,5 % исходящих).

График 2.3.7. Трансграничные платежи в разрезе по странам за 2011 год

По итогам отчетного года денежные переводы осуществлялись по 6-ти видам валют по международным и локальным системам денежных переводов. Общее количество входящих переводов составило 4 057, 6 тыс. на общую сумму 87,0 млрд. сом, количество исходящих переводов составило 333,3 тыс. на общую сумму 15,4 млрд. сом.

Среди систем денежных переводов лидирует система «Золотая Корона», через которую были проведены наибольшие объемы как входящих, так и исходящих переводов: 1 896,34 тыс. входящих переводов на сумму 37,6 млрд. сом (43,2 % от общего объема входящих переводов) и 129, 9 тыс. исходящих переводов на сумму 7,2 млрд. сом (46,9 % от общего объема исходящих переводов).

По регионам КР наибольший удельный вес по объемам входящих и исходящих переводов приходится на г.Бишкек (36,6 % от общего объема входящих переводов и 56,5 % от общего объема исходящих переводов).

В 2011 году общее количество входящих переводов составило 536,6 тыс. на сумму 541,2 млн. долларов США (по сравнению с 2010 годом уменьшение на 2,1% по количеству и увеличение на 11,1 % по объему соответственно). Количество исходящих переводов составило 106,1 тыс. на сумму 180,7 млн. долларов США (по сравнению с 2010 годом увеличение на 27,9% по количеству и на 62,8 % по объему соответственно).

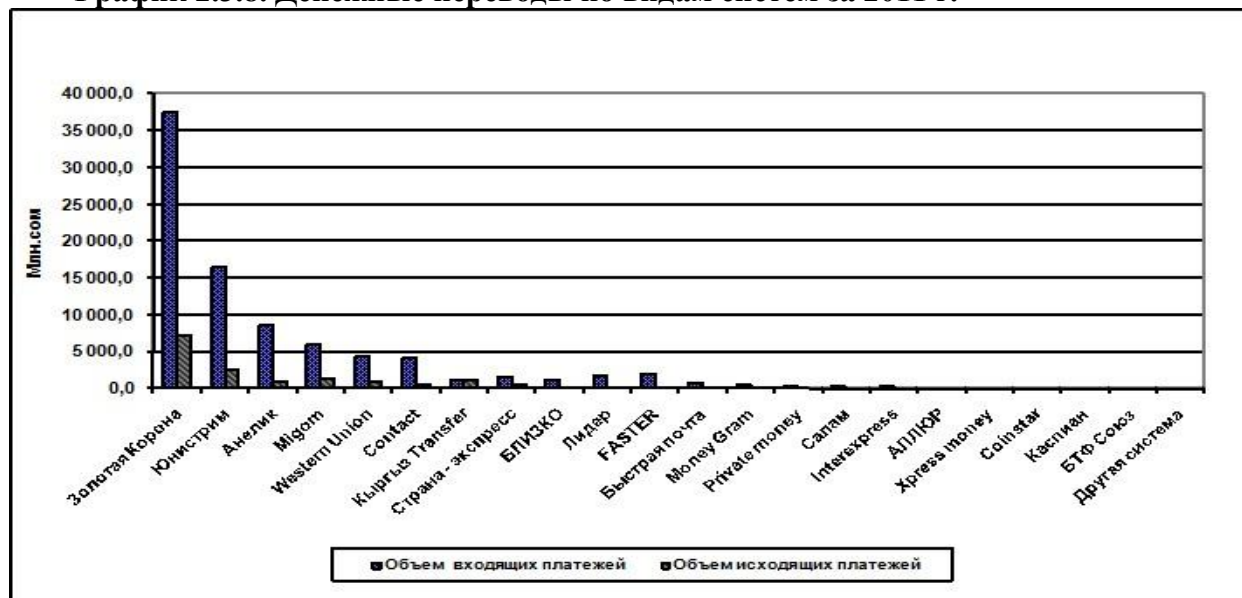
По итогам отчетного года было проведено 14 724 входящих переводов на общую сумму 6,9 млн. евро (по сравнению с 2010 годом увеличение на 10,4 % и на 8,9 % соответственно) и 2 577 исходящих переводов на общую сумму 6,0 млн. евро (по сравнению с 2010 годом увеличение на 66,6 % и на 121,4 % соответственно).

По итогам отчетного года было проведено 3 277,6 тыс. входящих переводов на сумму 39,6 млрд. рублей (по сравнению с 2010 годом увеличение на 42,9 % и на 62,8%

соответственно), а также 107 957 исходящих переводов на сумму 3,6 млрд. рублей (по сравнению с 2010 годом увеличение на 34,2 % и на 77,1 % соответственно).

В отчетном периоде было проведено 16 546 входящих переводов на сумму 694,1 млн. тенге (по сравнению с 2010 годом увеличение на 42,5 % и на 68,5 % соответственно), а также 725 исходящих переводов на сумму 55,2 млн. тенге (по сравнению с 2010 годом увеличение на 86,9 % и на 48,3 % соответственно).

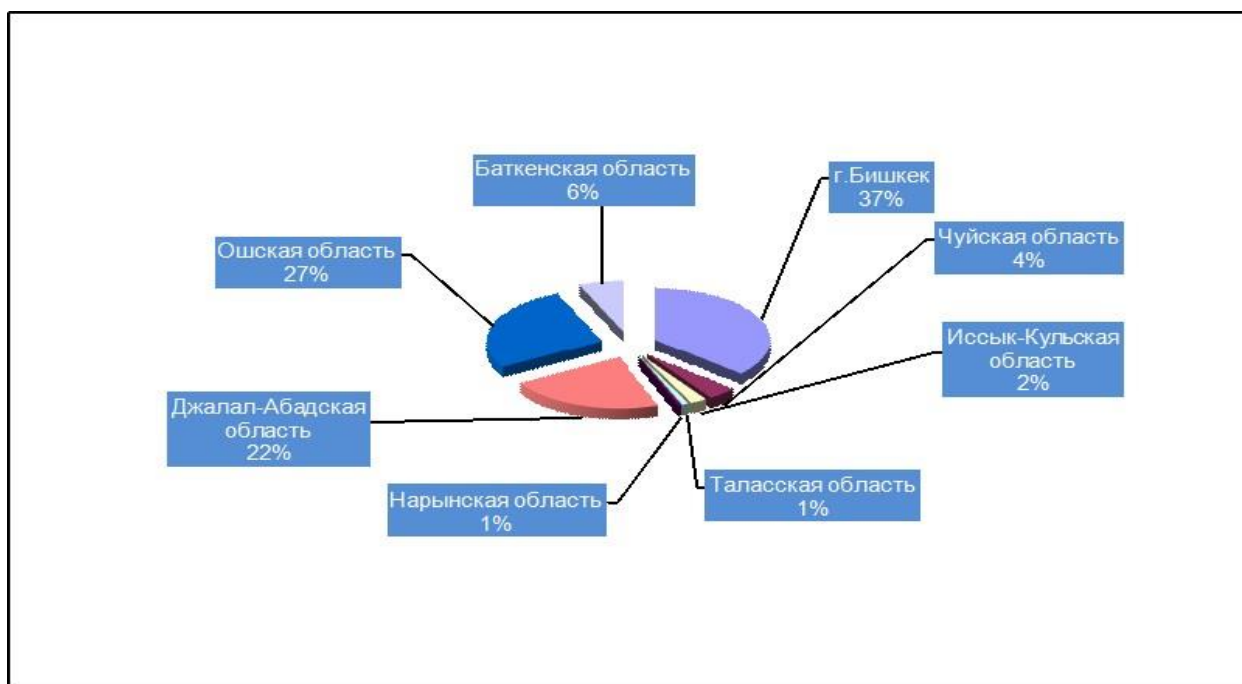
График 2.3.8. Денежные переводы по видам систем за 2011 г.

По итогам отчетного года в белорусских рублях были проведены только входящие платежи, количество которых составило 1 958 на сумму 14,3 млн. бел. рублей.

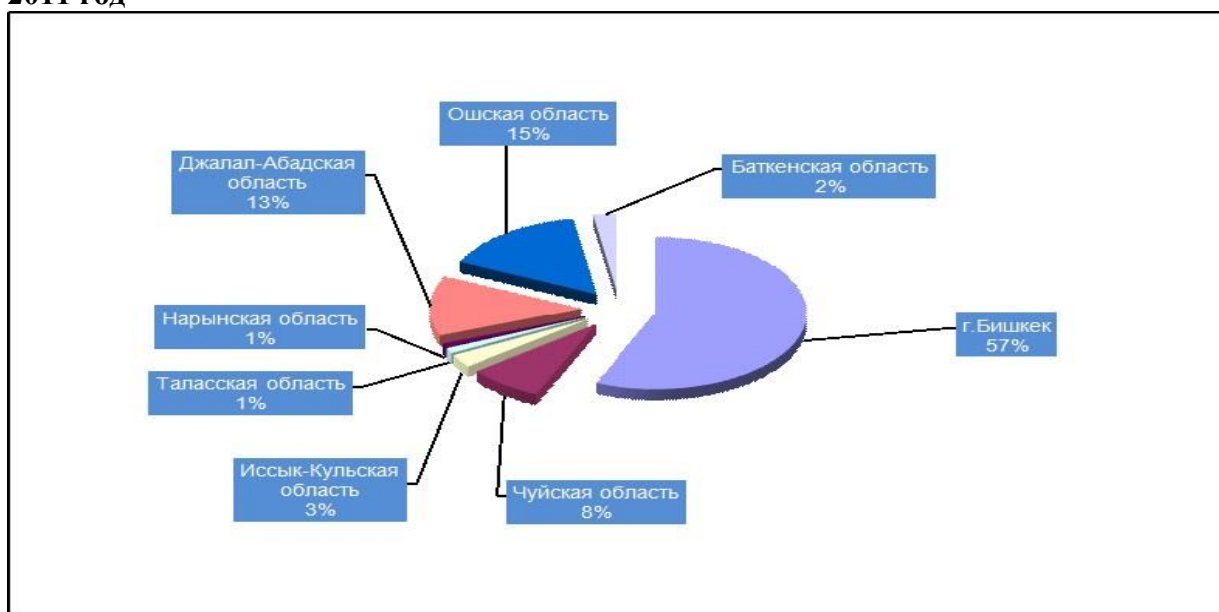
В отчетном периоде было проведено 210 233 входящих перевода на сумму 2,0 млрд. сом (уменьшение относительно показателей 2010 года на 3,4 % и на 10,3 % соответственно), а также 115 986 исходящих переводов на сумму 1,2 млрд. сом (уменьшение относительно показателей 2010 года на 34,1% и на 30,4 % соответственно).

График 2.3.9. Доля входящих денежных переводов в разрезе областей КР за 2011 год

Общая сумма денег в обращении на 1 января 2012 г. составила 49 866,9 млн. сом, из них 2 541,6 млн. сом находились в кассах коммерческих банков, а остальные - вне банковской системы (по сравнению с данным показателем соответствующего периода 2011 года увеличение на 6 576,6 млн. сом или на 15,2 %).

График 2.3.10. Доля исходящих денежных переводов в разрезе областей КР за 2011 год

За 2011 год в кассы коммерческих банков в целом по республике поступило 430 505,7 млн. сом, по сравнению с данным показателем в 2010 году увеличение составило 131 853 млн. сом, или 44,1 процента.

За 2011 год из касс коммерческих банков было выдано 436 436,9 млн. сом, что на 134 194,6 млн. сом, или 44,4 процента больше, чем за 2010 год.-

Для проведения и обработки внутригосударственных платежей коммерческие банки проводят операции по клиринговой системе расчетов (розничные платежи) а также по

гроссовой системе расчетов в режиме реального времени (крупные платежи), тарифы которых варьировались в диапазоне:

□ по системе пакетного клиринга - от 5 до 50 сом за один платеж, либо банками устанавливались фиксированный тариф в размере 150 - 200 сомов в месяц;

□ по гроссовой системе расчетов в режиме реального времени колебались от 60 до 200 сомов за один платеж.

Высокая стоимость за обработку одного платежа в гроссовой системе отмечена в следующих коммерческих банков в ОАО РК «Аманбанк» - 200 сом, «ОАО «ХалыкБанкКыргызстан», ОАО «ЮниКредитБанк», ОАО «ЭкоИсламикБанк», ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан», ОАО «КыргызКредитБанк», ЗАО «ДемирКыргызИнтернешнлБанк», ОАО «Банк Бакай», ОАО «Акыливестбанк», ЗАО «МанасБанк», ОАО «ИАКБ Исыкуль банк» - 150 сом. В остальных банках стоимость за обработку платежа составила в среднем от 50 до 130 сом.

С марта 2011 года банки начали активно предоставлять услуги прямого дебетования. По состоянию на 1 января 2012 года такую услугу предоставляли 12 коммерческих банков: ОАО РК «Аманбанк», ОАО ИБ «Иссык-Куль», ЗАО «Толубай Банк», ОАО «БТА Банк», ЗАО «Кыргызский Инвестиционный Кредитный Банк», ОАО «КыргызКредитБанк», ОАО «РСК Банк», Бишкекский филиал Национального банка Пакистана, ОАО «ЭкоИсламикБанк», ЗАО «Банк Азии», ОАО «Банк Бакай», ОАО «Казкоммерцбанк Кыргызстана». Стоимость услуги составила от 0 до 100 сомов.

Со 2 квартала 2011 года услугу мобильный банкинг, которая предусматривает предоставление смс-оповещения стали предоставлять 3 коммерческих банка:

□ ЗАО «Кыргызский Инвестиционный Кредитный Банк» - 60 сом в национальной валюте, 1,5\$ в иностранной валюте, (для владельцев карты VISA GOLD услуга предоставляется бесплатно) за месяц;

□ ОАО «Халык Банк Кыргызстан» - 80,64 сом за месяц;

□ ОАО «ЭкоИсламикБанк» - Тарифы на услуги SMS мобильного банкинга для физ.лиц: 50 сом (для держателей зарплатных карт Золотая Корона – Алай Кард и Элкарт до 25 смс в месяц), 75 сом (для индивидуальных держателей Золотая Корона – Алай Кард и Элкарт до 25 смс в месяц), 3 сома за 1 смс-сообщение (для партнеров ЭкоИсламикБанк по финансированию), 10 сом (загрузка JAVA-приложения). Тарифы на услуги SMS мобильного банкинга для юр. лиц: min 100 сом max 350сом (для индивидуальных предпринимателей-партнеров от 50 до 350 смс в месяц), min 150 сом max 750сом(для юридических лиц-партнеров от 50 до 500 смс в месяц до 2-х номеров), 3 сома за 1 смс-сообщение (для партнеров ЭкоИсламикБанк по финансированию), 10 сом (загрузка JAVA-приложения).

Тарифы на безналичные переводы в пользу клиентов других банков в иностранной валюте за отчетный год не претерпел изменений и составил в среднем 0,1 % - 0,4 % в зависимости от суммы и вида валют.

На основании агентского договора банки предоставляют услуги денежных переводов без открытия счета. По состоянию на 1 января 2012 года банками предоставлялись услуги по 21 видам международных систем быстрых денежных переводов, тарифы которых устанавливаются по тарифной сетке самой системы в зависимости от вида валют и отправки страны - получателя. В предыдущем году банками предоставлялись услуги по 19 видам международных систем денежных переводов.

Услуги с использованием локальных внутренних систем денежных переводов предоставлялись всеми коммерческими банками, и тарифы составили от 0,1% до 1,5% в зависимости от суммы перевода.

За 2010- 2011гг. на территории Кыргызской Республики услуга по продаже дорожных чеков представлялась 16 коммерческими банками.

Обналичивание чеков международных систем осуществлялось по следующим тарифам (при этом тариф зависит от суммы обналичивания):

- ОАО РК «Аманбанк» - 0,6-3%;
- ОАО «ЮниКредитБанк» - 2-3%;
- ОАО «Банк Бакай» - 3%;
- ЗАО «Демир Кыргыз Интернешнл Банк» - 3%;
- ЗАО «БТА Банк» – 3%;
- ОАО «Залкар Банк» - 0,75- 2,5%
- ОАО ИБ «Иссык-Куль» - 3-5%
- ОАО «Казкоммерцбанк Кыргызстана» - 3%;
- ОАО «КыргызКредитБанк» -5%;
- ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан»- 3%;
- Бишкекский филиал Национального банка Пакистана - от 1-3 % (мин. ставка 30 USD/EUR за все виды чеков и тратт, кроме дорожных чеков);
- ОАО «Халык Банк Кыргызстан» - 1-5%;
- ЗАО «Манас Банк» - 3%;
- ОАО «ДоскредоБанк» - 1-5%;
- ОАО «ЭкоИсламикБанк» - 2-3%;
- ОАО «РСК Банк» -2,5%.

В 2010-2011 годах услуги по эмиссии, эквайрингу и расчетно-кассовому обслуживанию клиентов по картам национальной платежной системы «Элкарт» предоставляли 17 банков. Особенностью банковской платежной карты «Элкарт» является ее доступность для населения с низким уровнем дохода, что позволяет использовать ее при внедрении социальных проектов.

Услуги по выпуску и обслуживанию международных платежных карт «Visa» и «MasterCard» предоставляли 9 коммерческих банков: ЗАО «ДемирКыргызИнтернэшнл банк», ОАО «ХалыкБанкКыргызстан», ОАО «КазкоммерцбанкКыргызстан», ОАО «БТА Банк», ОАО «Банк Бакай», ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан», ЗАО «Кыргызский Инвестиционный Кредитный Банк», ОАО «ЮниКредитБанк», ОАО «РСК Банк». Оплата за выпуск карт составила от 5 до 280 долларов США, либо взималась плата за годовое обслуживание в размере от 60 – 11 830 сом в зависимости от договора. Оплата за снятие наличных денежных средств колебалась в диапазоне от 0,2 % до 1,5 % от суммы обналичивания.

Литература

1. Максютлов, А.А. Банковский менеджмент [Текст] / А.А. Максютлов.- М: «Альфа-Пресс», 2005.
2. Могильницкая, Г.О. Паблсити банковских услуг [Текст] / Г.О. Могильницкая, И.Е. Никулина // Банк. дело. -2000.
3. Радковская, Н.П. Маркетинг в коммерческих банках [Текст] / Н.П. Радковская.- Знание.2004.

* * *

УДК 338 486.4

Формирование экономической стратегии развития цивилизованного предпринимательства

Турдубеков Б.М., Карбекова А.Б. - ЖАГУ

Идея рынка возникла в Кыргызстане как объективная альтернатива неэффективности системы управления экономикой, в которой предпринимательство было чужеродным элементом. Систему развития цивилизованного предпринимательства можно представить в виде блок-схемы (рис. 1), в которой каждому блоку соответствует определенная подсистема, предполагающая набор задач и методов ее реализации. Все системы диалектически взаимосвязаны.

Рисунок 1. Блок-схема системы развития цивилизованного предпринимательства в Кыргызстане.

Блок-подсистема "Защита форм собственности и организационных форм хозяйствования" должен обеспечить жизнеспособность предприятий различных форм собственности: государственной, муниципальной, кооперативной, коллективной, частной. Значительная часть экономического потенциала страны сосредоточена не только в частном секторе, но и в собственности государства сосредоточены значительные производственные ресурсы. Поэтому необходимо, по нашему мнению, формированию

условий, которые, с одной стороны, обеспечат интересы собственника-государства при управлении этой собственностью, а с другой- сформируют условия передачи этой собственности в частные руки на равных для всех претендентов условиях, наиболее выгодных государству. Государство, пока оно остается собственником, обязано осуществлять свои управляющие функции.

Блок-подсистема "Защита здоровой внутренней конкуренции" включает в себя институты и механизмы, противодействующие монопольным тенденциям, обеспечивающие формирование в каждой отрасли (сфере хозяйства) множества товаропроизводителей, активизацию предпринимательской деятельности, развитие рынков труда, жилья, земли, интеллектуальной собственности и других. Что касается диверсификации производства, то, с нашей точки зрения, эта задача компаний, но в тех отраслях, в которых реализуются приоритеты государства, оно должно способствовать этим процессам. Создание конкурентной среды невозможно без обеспечения свободы хозяйственной деятельности и рыночной инфраструктуры, а это, как известно, предполагает наличие определенного количества субъектов хозяйствования. **Блок-подсистема "Обеспечения структурной перестройки"** предполагает наличие механизмов стимулирования товаропроизводителей, развивающих приоритетные для страны виды деятельности, а также механизмов привлечения инвестиций для совершенствования организации производственных процессов и внедрения новых технологий, использования современных орудий труда, освоения новых видов энергии и материалов, диверсификации производства — то есть активизацию инновационно-инвестиционной деятельности рыночных агентов.

Блок-подсистема "Развитие внешнеэкономической деятельности" призван решать вопросы стимулирования экспорта конкурентоспособной продукции, создания акционерных предприятий с долевым иностранным капиталом, привлечения зарубежных инвестиций, формирования свободных экономических зон и прочее. Именно в этом блоке можно наиболее ярко представить деятельность эффективного государства, защищающего свою экономику и своего производителя на мировом рынке.

В целом **блок-подсистема "Государственное регулирования развития предпринимательства"** требует рассмотрения в организационно-экономическом, политическом и других аспектах.

Цели и задачи этого блока вытекают из выбранной стратегии развития предпринимательства. Стратегия развития предпринимательства в современных условиях должна, на наш взгляд, основываться на следующих предпосылках:

а) интеграция в мировую систему хозяйствования в качестве полноправного партнера возможна только на основе восстановления и развития промышленного потенциала, конкурентоспособного с развитыми странами;

б) экономический рост возможен только при опоре на собственные силы и возможности, так как ждать масштабной международной помощи на восстановление утраченного потенциала и его наращивание вряд ли возможно, если иметь в виду конкурентную составляющую мирового рыночного хозяйства;

в) решение общенациональных и региональных проблем возможно только на основе промышленной политики, предусматривающей активизацию инновационно-инвестиционных процессов и развитие промышленности на новой технической базе, а также защиту отечественного товарного производства;

Блок-подсистема "Региональное развитие". Прежде всего, надо отметить, что до последнего времени основное внимание в процессе перехода к рыночной экономике уделялось деятельности отдельных субъектов- предприятий. Но различные организационные и социальные территориальные структуры не могут при этом

находиться в стороне от рыночных отношений. Между тем их хозяйственные взаимоотношения продолжают по существу носить административный характер. Строятся они в основном на неэкономических формах привлечения предприятий и организаций к участию в решении территориальных социально-экономических проблем и практически бесплатном использовании местных ресурсов. В связи с этим бессистемные воздействия на экономику на местах нельзя во многих случаях назвать территориальным управлением. Проводимые местные мероприятия не создают необходимых условий для рыночных принципов развития территориального хозяйства как субъекта рыночной экономики. Поэтому для полноценного перехода к рынку сегодня нужны как территориальные программы развития предпринимательства, так и координация всех социально-экономических процессов.

Блок-подсистема "Социальная защита". Необходимость этого блока связана с тем, что рыночные преобразования изменяют социальные основы жизнедеятельности и необходимы новые механизмы социальной защиты, адекватные системе рыночного хозяйствования. Мы не останавливаемся на подробном рассмотрении этого блока, так как, не умаляя его значение, отметим, что он «выходит» за рамки нашего исследования.

И в этой связи считаем необходимым еще раз подчеркнуть возможность и необходимость государственного регулирования экономических процессов, связанных с реформированием национальной экономики и ее интеграцией в мировой рынок.

Блок-подсистема "Развитие инфраструктура рынка" как совокупность субъектов материального, технологического, организационного, информационного, финансового и правового характера, обеспечивающих бесперебойность функционирования рыночного механизма и непрерывность воспроизводственного процесса, включает:

- организационную подсистему — биржи, оптовые брокерские, диллерские и другие посреднические организации, предприятия мелкооптовой и розничной торговли, центры маркетинговых исследований, консультационные службы, аудиторские фирмы;

- материальная подсистема — складское и тарное хозяйство, транспортные системы;

- кредитно-расчетная подсистема- банковские и страховые учреждения, кредитно-сберегательные структуры, обеспечивающие бесперебойность расчетов за товары и услуги и финансирование инвестиций для создания и обновления материально-технической базы рыночной экономики;

- подсистема подготовки кадров- организации, осуществляющие подготовку и переподготовку кадров необходимых на рынке специальностей, органы трудоустройства, организации по формированию и регулированию резервов рабочей силы.

В блоке-подсистеме "Развитие информационного обеспечения рыночной деятельности», связанная с обслуживанием потребности рынка в формировании условий проникновения и закрепления на рынке. Информации об условиях реализации продукции определяет динамику жизненного цикла товаров, дает импульс для изменения структурных параметров рынка, определяет изменения в стратегии и тактике рыночного поведения. Четкая информация не гарантирует эффективного рыночного сотрудничества, но существенно его облегчает. Из-за отсутствия или недостатка информации часто упускаются великолепные возможности.

Блок-подсистемы "Развитие рыночных институтов» и «Механизмы развития и поддержки предпринимательства" включает в себя институты, способствующие и отвечающие за развитие предпринимательской деятельности во всех секторах экономики, а также механизмы поддержки (в первую очередь малого и среднего бизнеса) развития предпринимательских структур.

Блок-подсистема "Формирование новых социальных ценностей" включает выработку социальных ориентиров, адекватных рыночному мышлению и образу жизнедеятельности. Основные трудности этого направления связаны с тем, что переход к рыночной экономической системе требует коренного пересмотра идеологических принципов и выработки новых. В этой связи необходимо возродить традиции Кыргызского предпринимательства, свойственные для них нравственные принципы и устои, на которых базировались деловые контакты, сделки, хозяйственные операции. Представляется, что деформация общественного сознания в процессе рыночных реформ столь велика, что задача создания в Кыргызстане цивилизованного рынка, который основывается на сознании, честности и порядочности, ответственности, доверии, четком выполнении принятых на себя обязательств, — является самой трудной задачей. Но это, пожалуй, и самая перспективная долгосрочная цель. Без ее достижения вряд ли станет реальностью цивилизованный рынок в Кыргызстане.

В предлагаемой блок-схеме в центр проблемы - обеспечение и увязка различных интересов. Но частные интересы могут не совпадать с интересами государства, а то и противоречить социальным нормам общества. Поэтому конкретные механизмы регулирования конкурентной среды должны учитывать и задачу гармоничного сочетания частных и общественных интересов.

Литература:

1. Аристер Н.И., Половинкин П.Д. Предпринимательство как стратегический фактор экономического развития. СПб.: изд. Ун-та экономики и финансов, 1996.
2. Бадалов Л.М. Критерии цивилизованности предпринимательства и развитости рыночных отношений на современном этапе. Изд. Рос. эконом. академия 1997.
3. Блинов А.О. Малое предпринимательство. «Организационные и правовые аспекты деятельности». 2-е изд. М.: «Ось-89», 1998.

* * *

УДК 51

Численное интегрирование обыкновенных дифференциальных уравнений первого порядка

Кыралиева Г.Б., Токтогулова З.А. - ЖАГУ

Решение многих задач науки и техники сводится к составлению и решению дифференциальных уравнений с заданными начальными условиями на некотором ограниченном промежутке. При этом часто получаются уравнения, для которых невозможно найти точное решение в виде формулы. В этих случаях используется приближенные методы решения дифференциальных уравнений. Кроме того приближение методы использует и в тех случаях, когда решение получается в аналитическом виде, но слишком громоздко, а также в тех случаях, когда требуется составить таблицу значений искомой функции.

Особенно эффективно применение приближенных методов с помощью электронно вычислительных машин. Рассмотрим несколько приближенных методов.

Пусть требуется составить таблицу решения дифференциального уравнения

$$y' = f(x; y), x \in [a, b] \quad (1)$$

удовлетворяющего начальному условию $y(a) = y_0$, где y_0 задано.

Одним из наиболее простых и наглядных методов является метод Эйлера и Рунге-Кутта.

Метод Эйлера: Найдем частное решения уравнения по методу Эйлера

$$y' = \frac{y}{x+1} - \frac{1}{2}(x+1)^2 \quad (2)$$

при начальным условиям

$$Y(0)=2,75 \quad (3)$$

На промежутке с шагом интегрирования $h_1=0,3$ (кратный h), воспользуемся для решения данного уравнения реализующей алгоритм

$$P=1: Y_{n+1}=Y_n+hf(x_n, y_n)$$

Результаты полученной этой программы приведены во втором столбце таблицы 1. В третьем столбце этой таблицы для сравнения даны точные значения решения линейного дифференциального уравнения при начальном условии. Это точное решение имеет вид $y=3(x+1)-1/4(x+1)^3$

Таблица 1

x	Y (Эйлер)	Y(точное)	
0,3	3,37837	3,35075	0,02762
0,6	3,84440	3,77600	0,06840
0,9	4,10765	3,98525	0,12240
1,2	4,12765	3,93800	0,18965
1,5	3,86395	3,59375	0,27020
1,8	3,27607	2,91200	0,36407
2,1	2,32353	1,85225	0,47128
2,4	0,96584	0,37400	0,59184
2,7	-0,83747	-1,56325	0,72578
3,0	3,12692	-4,00000	0,87308

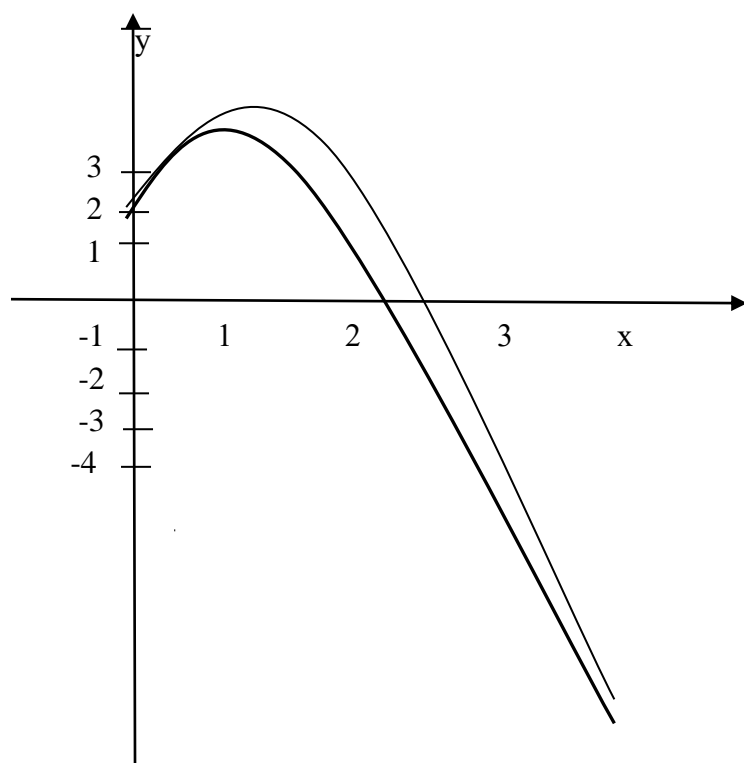

Рисунок 1.

Графики приближенного решения данного дифференциального уравнения методом Эйлера и точного решения.

Из таблицы 1 видно, что при шаге интегрирования $h=0,1$ абсолютная погрешность значения y при $x=3,0$ составляет $|\Delta y|=0,87308$. На рисунок 1 приведены график точного решения (выделен жирной линией) и соответствующее приближенное решение, полученное методом Эйлера.

Метод Рунге-Кутты: Найдем методом Рунге –Кутты, частное решение уравнения (2) при заданном шаге h . Результаты вычислений при шаге $h=0,3$ интегрирования приведены в таблице 2.

Таблица 2.

x	$Y(P_i - R)$	$Y(\text{точного решения})$	(
0,3	3,35078	3,35075	0,00003
0,6	3,77606	3,77600	0,00006
0,9	3,98534	3,98525	0,00009
1,2	3,93811	3,93800	0,00011
1,5	3,59388	3,59375	0,00013
1,8	2,91215	2,91200	0,00015
2,1	1,85242	1,85225	0,00017
2,4	0,37419	0,37400	0,00019
2,7	-5,6304	-1,56325	0,00021
3,0	-3,99977	-4,00000	0,00023

Из таблицы 2 видно, что абсолютная погрешность значения Y при $x = 3,0$ при шаге интегрирования $h=0,3$ составляет $|\Delta y|=0,00023$. Отсюда относительная погрешность около $0,006\%$, что значительно меньше погрешности, полученной нами при интегрировании уравнения (2) методом Эйлера с шагом интегрирования $h=0,1$.

Метод Рунге-Кутты требует большого объема вычислений, однако это окупается повышенной точностью, что дает возможность проводить счет с большим шагом. Другими словами, для получения результатов с одинаковой точностью в методе Эйлера потребуются значительно меньший шаг, чем в методе Рунге-Кутты.

Литература

1. В.И.Смирнов. Курс высшей математики ,М.: Т.1,2., «Наука», 1965.
2. Г.М.Фихтенгольц. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Т.1,2. М.: «Наука»,1966.
3. Б.П.Демидович, И.А.Марок. Основы вычислительной математики. М.: «Наука»,1966 ;.
4. Г.И.Марчук. Методы вычислительной математики. М.: «Наука»,1989.

* * *

УДК 336.741.242.1

Двадцать лет Кыргызской Национальной валюте

Мусакулов Н.К., Калымбетова Н. – ЖАГУ

В этом году исполняется двадцать лет с момента введения национальной валюты Кыргызской Республики. Это действительно знаменательная дата в новейшей истории суверенного Кыргызстана. 10 мая 1993 года Кыргызстан ввел собственную национальную валюту – кыргызский сом. Обмен российских рублей на сомы проводился до 14 мая 1993 года, и в 6 часов вечера этого дня сом стал единственным законным платежным средством на территории республики.

Кыргызская Республика первой в Центральной Азии ввела собственную валюту. И вот уже два десятка лет кыргызский сом остается одной из самых устойчивых валют в странах СНГ. Возникает вопрос, **откуда пошло название «сом»**. Почти на всех тюркских языках этим, словом обозначалась основная денежная единица. В некоторых республиках бывшего СССР, включая Кыргызскую Республику, так называли рубль, что нашло отражение на советских купюрах, начиная с 1938 года.

Одной из причин того, что **Кыргызстан одной из первых покинула рублевую зону**, стало стремительное обесценивание рубля, который сначала играл роль основного платежного средства в странах бывшего СССР. Трудно представить, но в 1992 году инфляция в Кыргызстане достигала немыслимых размеров - 2032,7 процента. Бывшие братские республики, оказавшиеся в глубочайшем экономическом и политическом кризисе, предпочли выбираться из него поодиночке. Чтобы остановить инфляцию, официальный Бишкек принял трудное решение - перейти на собственную валюту, которая стала бы средством проведения независимой экономической политики. 3 мая 1993 года правительство приняло специальное постановление о введении национальной валюты. В результате проведенного исследования выбрали следующий курс обмена: 1 сом к 200 российским рублям.

Благодаря плавающему обменному курсу **сом считается одной из самых стабильных валют в СНГ**. Столкнувшись с проблемой ограниченных запасов иностранной валюты на момент введения сома, правительство решило организовать межбанковский рынок. Резервные валюты продавались коммерческим финансовым организациям посредством регулярных аукционов, проводимых Национальным банком Кыргызской Республики. Этой же стратегии НБКР придерживается и сейчас.

Денежные купюры Кыргызстана печатаются в Европе. Однако известно, что в республике предпринимались попытки организовать собственный монетный двор. Вопрос о собственном монетном дворе и банкнотной фабрике действительно поднимался не раз. Однако расчеты специалистов показали, что их деятельность была бы убыточной. Главным образом - из-за необходимости огромных капиталовложений в этот проект. Причем необходимо учитывать не только значительную финансовую стоимость создания монетного двора, но и сложность технологического процесса, обеспечения безопасности, финансирования новых научных разработок. Ведь банкноты печатаются на специальной бумаге особыми красками с использованием специальных материалов, призванных обеспечить высокую степень защиты от подделки. Население республики немногочисленно, и наличие собственного монетного двора с учетом вышеназванных факторов экономически невыгодно. Поэтому было решено: целесообразнее печатать

деньги за рубежом. Национальный банк Кыргызской Республики объявил специальный тендер, который выиграли монетные дворы двух стран. В данное время сом печатается в Западной Европе.

Сортировка банкнот производится ежедневно во всех коммерческих банках. Для определения ветхости существует специальная схема. В Национальном банке имеется оборудование, на котором сортируют банкноты автоматически - при пересчете. Старые купюры собирают в отдельное хранилище, еще раз пересчитывают и только потом измельчают в специальных агрегатах, превращая в мелкую стружку. Ее затем прессуют в герметичные пакеты, а после отправляют на переработку.

Немногие помнят, наверное, самые первые банкноты достоинством 1, 5 и 20 сомов, так как, начиная, с 1994 года их постепенно заменили банкнотами второй серии 1, 5, 10, 20, 50 и 100 сомов с улучшенными защитными характеристиками. По мере того как национальная валюта «взрослела» совершенствовались ее дизайн и защитные свойства. В 1997 году появились банкноты следующей, третьей серии, обладающей повышенным уровнем защиты, - 5 и 10 сомов. 1999 году изготовили банкноту достоинством 1 сом с улучшенным водяным знаком. Размер банкноты также был изменен. Продолжением выпуска банкнот третьей серии стали банкноты 20, 50, 100, 200, 500 и 1000 сомов, обладающие самыми современными защитными элементами. Сегодня сом представлен семью номиналами банкнот четвертой серии: 20, 50, 100, 200, 500, 1000 и 5000. Кроме банкнот четвертой серии в обращении в небольшом количестве остаются банкноты третьей серии, в том числе номиналом 1, 5 и 10 сомов. Разменные знаки, тыйыны, первоначально являлись банкнотами квадратной формы, представленными тремя номиналами: 1, 10 и 50 тыйынов. В январе 2008 года были выпущены в обращение монеты номиналом 10 и 50 тыйынов, 1, 3, 5 сомов, а в декабре 2009 года выпущена монета 10 сомов. В марте 2009 года в обращение введена банкнота номиналом в 5000 сомов с изображением известного киноактера Суйменкула Чокморова. А в 3 июля 2009 года Национальный банк Кыргызской Республики сообщил «О выпуске в обращение банкнот четвертой серии 20, 50 и 100 сом» и что на всей территории Кыргызской Республики с 1 июля 2009 года вводятся в обращение банкноты четвертой серии номиналом 20, 50 и 100 сомов. С 1 декабря 2010 года вводятся в обращение банкноты четвертой серии номиналом 200, 500 и 1000 сомов.

В настоящее время, кыргызский сом по дизайну, по степени защищенности от подделки нет равных в СНГ. Выпущенная в обращение в 2009 - 2010 годах новая серия денежных знаков признана одной из лучших в мире. Она сочетает в себе современный дизайн и внедрение новейших разработок защитных элементов. Кыргызская 5000-сомовая купюра стала финалистом престижного международного конкурса "Банкнота 2009 года". А годом позже уже 1000-сомовая была выбрана для участия в экспертном опросе Международной ассоциации участников валютной индустрии, являющейся разработчиком методики оценки качества современных банкнот, и заняла второе место. Ее признали лучшей по качеству ощущения бумаги и водяного знака, оптимальному размеру, голографическому элементу и микропечати.

При проектировании национальной валюты суверенного Кыргызстана огромное значение уделялось дизайну банкнот. Сюжеты отражали историко-культурное наследие Кыргызстана. Лицевую сторону банкнот украшали портреты лучших представителей кыргызского народа: Абдыласа Малдыбаева – композитора, автора национального гимна, Бюбюсары Бейшеналиевой – выдающейся балерины, основательницы кыргызской балетной школы, Касыма Тыныстанова – родоначальника национальной письменной литературы. Здесь и классика кыргызской поэзии Тоголок Молдо и Токтогул Сатылганов, политический деятель 19-века Курманжан Датка, поэт Алыкул Осмонов, сказитель-

манасчи Саякбай Каралаев, Жусуп Баласагын – выдающийся поэт и мыслитель, основоположник тюркской поэзии, великий актер и художник Суйменкул Чокморов. На оборотной стороне представлены достопримечательности Кыргызстана: Узгенский архитектурный комплекс, урочище Джеты-Огуз, национальная филармония имени Т.Сатылганова, оперный театр, южная столица Кыргызстана город Ош, Токтогульская ГЭС, гумбез Манаса и озеро Иссык-Куль.

Исторические и культурные вехи в истории Кыргызстана отмечены выпуском памятных коллекционных монет. Золотая и серебряная монеты «Манас-1000» были отчеканены в 1995 году в ознаменование 1000-летия эпоса «Манас». Золотая монета «Ош-3000» выпущена в 2000 году в честь 3000-летия города Ош – южной столицы Кыргызской Республики. Серебряная монета «Хан Тенгри», посвящена 10-летию независимости Кыргызской Республики и Международному году гор, выпущена 2001 году. Хан-Тенгри символизирует независимый дух кыргызского народа, стремление к высоким достижениям и успехам. Серебряные монеты «Архар» и «Эдельвейс» были выпущены в 2002 году, объявленном Организацией Объединенных Наций Международным годом гор. Архар – наиболее почитаемое кыргызами животное, символ высокогорья. Эдельвейс – романтический цветок высокогорий, растущий на высоте до 5000 метров над уровнем моря, известен своей недоступностью.

К 20-летию Кыргызской национальной валюты Национальный банк Кыргызской Республики запустило в обращение несколько новых коллекционных монет. Одна из них - серебряная с локальным золочением. Мы назвали ее "Джейран", и она войдет в серию "Красная книга Киргизстана". Кроме того, отчеканены серебряная и медно-никелевая монеты из серии "Памятники истории и архитектуры Киргизии".

История налично-денежного обращения Кыргызской Республики с древнейших времен и по сегодняшний день занимает свое неповторимое и достойное место в богатейшем культурном наследии других народов и стран мира.

Литература:

1. Койчуманов Т.Ж., В мире денег. «Сом – Кыргызская национальная валюта».
2. Сарыбаев А. Государственные финансы в экономике КР. – Б., 2002.
3. Турсунова А., Рахматов Р. «Финансы Кыргызской Республики». Бишкек 2000г.
4. www.sti.gov.kg
5. www.nbkr.kg
6. www.bank.kg

* * *

УДК 349.422.2

Деятельность сельскохозяйственных кооперативов в развитии экономики Кыргызстана

Мусакулов Н.К, Джузбаева М. - ЖАГУ

Экономические реформы, проводимые в республике в течении двадцати лет, естественно коснулись и одного из ее основных секторов – сельского хозяйства, доля которого в валовом внутреннем продукте (ВВП) страны составляет около 40 %.

С переходом к рыночной экономике в нашей стране появились новые формы хозяйствования сельскохозяйственных производителей. Предпосылками этого явились:

- аграрная политика советского государства отрицала целесообразность и многообразие форм собственности, отвергая международного опыта ведения сельского производства;

- работники сельского хозяйства были отчуждены от средств производства, и прежде всего от земли;

- отставание уровня хозяйствования от зарубежных производителей.

Все эти причины привели к аграрной реформе в Кыргызстане. В республике введена частная собственность на землю в 1998 году на основе всенародного референдума. Право собственности на землю закреплено в основном законе страны – Конституции Кыргызской Республики. Аграрная реформа началась с разгосударствления и приватизации многих государственных предприятий сельскохозяйственного назначения. В связи с этим появились государственные коллективные и крестьянские (фермерские) хозяйства, которые в свою очередь подразделены на фермерские хозяйства, малые предприятия и индивидуальные частные хозяйства.

В настоящее время в Кыргызстане насчитывается свыше 50 тысяч крестьянских хозяйств.

Анализ хозяйственной деятельности крестьянских хозяйств показывает, что в настоящее время многие из этих хозяйств существуют на грани банкротства или раздроблены на более мелкие индивидуальные хозяйства. Кроме того, у некоторых новообразовавшихся крестьянских хозяйств остались только имена или они существуют только на бумаге.

Все эти отрицательные явления образовались:

- из-за недостаточности материальных и финансовых средств, для осуществления своих поставленных целей и задач;

- разрыв существовавших хозяйственных связей привели к тому, что поставка сельскохозяйственной техники, горюче – смазочных материалов (ГСМ), минеральных удобрений, ядохимикатов и других средств сократилось до минимума;

- имеющееся техника морально и физически устарела, не хватало запасных частей к ним;

- средний размер земельных угодий, принадлежащих крестьянским (фермерским) хозяйствам, получился относительно небольшим, по сравнению с теми площадями, которые имелись у крупных хозяйств.

Практика показывает, что проводит полноценный севооборот на малых площадях довольно затруднительно, тем более в настоящее время многие главы крестьянских (фермерских) хозяйств практически не владеют определенными знаниями, как правильно осуществлять севооборот. Выращивание на одной и той же площади одних и тех же культур в течении нескольких лет подряд приведет к резкому снижению урожайности и деградации земель.

С расформированием колхозов и совхозов так же были распределены животные и птицы между членами этих хозяйств. Особенно негативную роль сыграл высокий уровень инфляции и огромный дефицит наличных денег. Поэтому хозяйствующие субъекты сельского хозяйства начали использовать живой скот в натуральном виде как средство оплаты за приобретаемые товары промышленного характера.

Крестьянские хозяйства испытывали трудности в научно – техническом обеспечении в процессе производства, так многие существовавшие сорта растений, породы животных совсем исчезли или уже не соответствуют требованиям стандарта. Причинами этого явилось раздробление ранее действовавших семеноводческих и племенных хозяйств.

Руководство многих крестьянских хозяйств не имеют возможности прямого приобретения ГСМ, запасных частей для техники, удобрений, семян, или для

приобретения они тратят очень много времени и увеличивают свои расходы, приобретая их по завышенной цене через посредников. А также существенную роль играет недостаточность знаний для ведения хозяйственной деятельности в условиях рыночной экономики.

В период становления кыргызской смешанной экономической системы для решения выше перечисленных задач, необходимо кооперирование сельскохозяйственных предприятий.

Создание сельскохозяйственных кооперативов дает возможность объединению многих форм хозяйствования на одну и более организованную, прогрессивную форму хозяйствования. На таких хозяйствах создаются новые рабочие места, существует взаимный контроль между членами данного кооператива, имеется возможность обновления техники, целесообразного использования земли (проведение полноценного севооборота), а также имеется возможность снизить себестоимость сельскохозяйственных продукции, за счет уменьшения различных видов затрат и т.д.

Почти во многих крестьянских, фермерских и индивидуальных хозяйствах или других видах хозяйствования бухгалтерский учет и отчетность почти не ведется, а если вводится, то в примитивных формах. С укрупнением предприятий роль бухгалтерского учета и отчетности возрастает, так как он необходим для ведения контроля и планирования хозяйственной деятельности.

Конечно, ограниченность в республике финансовых, материальных и технических ресурсов как в кооперативах или в других формах хозяйствования затрудняет процесс реализации и необходимость развития кооперации.

Таблица 1.

Количество субъектов сельского хозяйства Кыргызской Республики (единиц)

Субъекты сельского хозяйства	2008г.	2009г.	2010г.	Абс.изм-е 2010г. к 2008г.
Все землепользователи, в.т.ч.:	301397	314615	324775	+23378
Государственные хозяйства	111	106	76	-35
Коллективные хозяйства	1124	1448	1144	+20
Крестьянско-фермерские хозяйства и хозяйства индивидуальных предпринимателей	300162	313061	323555	+23393

Как видно из таблицы 1., количество сельскохозяйственных предприятий уменьшилось по республике за последние 3 года уменьшилось 15 единиц или на 1.2 %, а количество крестьянских (фермерских) хозяйств – увеличилось на 23393 единиц или на 77 %.

Опыт зарубежных стран показывает, что кооперирование производителей сельскохозяйственной продукции как партнеров в сфере производственного обслуживания станет эффективным способом реализации потребности хозяйственных субъектов в обеспечении оптимальных условий функционирования производства и интеграции их в систему рыночных связей. Это обуславливает необходимость научного обоснования возможностей и перспектив развития производственной инфраструктуры аграрного сектора на кооперативной основе в ходе аграрной реформы.

Кооперирование должно образовываться на основе добровольного объединения хозяйствующих субъектов, осуществляя хозяйственную деятельность на основе научно – обоснованных методов и форм организации труда. Сельскохозяйственные кооперативы в Кыргызской Республике должны образовываться в виде универсальной формы хозяйственной деятельности.

Одним из важнейших проблем, которые должны быть решены государством в настоящее время, следующие:

- создать нормативно - правовую базу кооперирования в сельском хозяйстве;
- обучить как можно больше крестьян методам и приемам агротехники возделывания сельскохозяйственных культур, с целью сохранения плодородия почвы и получения высоких урожаев;
- изучить состояние бухгалтерского учета и отчетности аграрного сектора и разработать методологии бухгалтерского учета основанного на международных стандартах;
- создать благоприятные условия для привлечения инвестиций в сельское хозяйство;
- вывести на высокий уровень семеноводство, особенно по созданию новых высокоурожайных сортов зерновых и других культур;
- улучшить систему водопользования, путем восстановления существующих сетей оросительных систем;
- с целью улучшения породного состава скота повсеместно организовывать зооветеринарные службы и развить деятельность племенных хозяйств;
- создать маркетинговые службы и различные ассоциации по производственным признакам, для реализации сельскохозяйственной продукции.

От успешного решения данных проблем, стоящих перед сельским хозяйством, зависит дальнейшее развитие сельского хозяйства как важной отрасли Кыргызской Республики.

Литература:

1. Идинов К. Кыргызтан в системе международных экономических отношений./ Бишкек, 2001.
2. Зулпукаров А. Социально-экономические проблемы аграрной реформы в Кыргызстане / Джалал-Абад, 2002.
3. Джаилов С.Д. Государственное регулирование земельных отношений в рыночных условиях / Реформа, № 2, 2010.
4. www.statcom.kg
5. www.sti.gov.kg

* * *

УДК 37.013.2

Башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоодо информатика сабагын компотенттүүлүктөрдү калыптардырууга багыттап окутуу

Ажыкулов С.М. – ЖАК

Жогорку жана орто окуу жайларында педагогикалык кадрларды даярдоонун сапатын жогорулатуу азыркы учурдун курч коюлган талабы экендиги мамлекеттик деңгээлде да, окумуштуулар жана коомчулук тарабынан да белгиленип келүүдө. Алар мындай жагдайды орто мектептин башталгыч класстарынан баштап билим сапаты төмөн болуп жаткандыгы менен байланыштырышат.

Окутуунун негизги максаттарынын бири баланын эркин, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, өз пикирин тартынбай айта билүүгө үйрөтүү, башкаларды уга билүү, алардын пикирин сыйлоо, алган билимин турмушта колдоно билүү ыктарына ээ кылуу болуп эсептелет.

Окуучуларда мындай сапаттарды калыптандырууга биринчи кезекте мугалим өзү даяр болууга тийиш. Мугалимдердин коюлган маселени чечүүгө даяр болушу окуу жайда

түзүлгөн материалдык-техникалык базага, билим берүүнүн стандарттарына, окутуунун технологияларына ж.б. нерселерге көз карандылыгы талашсыз.

Е.В.Бондаревская: «...образовать человека-это значить помочь ему стать субъектом культуры, исторического процесса, собственной жизни, научить жизни творчеству», - (1,3с),- деп белгилейт.

Е.В. Бондаревскаянын пикири боюнча [2] инсанга багытталган билим берүүнүн технологиясы – бул, анык бир педагогикалык иш-аракеттин системасы болуп, ал маанилүүлүктөрдүн, жекече жөндөмдүүлүктөрдү, окуп-үйрөнүүнүн же инсандын өзүн-өзү өнүктүрүү жолдорун өз ара алмашуунун негизинде окуучулардын окутуунун мазмунун өздөштүрүүсүн камсыз кылууга тийиш. Бул контекстте «алмашуу» сөзү билим берүү процессиндеги катышуучулардын өз ара аракеттенүүлөрүн адекваттуу чагылдырып турат.

Өнүктүрүүчү технологияларын инсанга багытталган билим берүү позициясында карасак, анда алардын ичинен баланын индивидуалдуу тажрыйбасына жана өнүгүүнүн ички факторлоруна таянган технологиялары артыкчылыкка ээ болот. Мында көбүнчө окуучулар өздөрү түшүндүрүүсү, көрсөтүүсү, айтып берүүсү же бири-бирин суроосу маанилүү. Балдар ар дайым активдүү болуп, азап чегүүчү абалдан алыс болсо гана окутуу процесси жеңишке жете алат. К.Н. Вентцелдин [5] көрсөтмөсү боюнча: «Бул метод баланын чыгармачыл күчүн эркиндикке чыгаргандай, изденүү сезимин ойготкондой жана колдоого алынгандай, баланы эң чоң активдүүлүк абалына алып келгендей болушу зарыл».

И.Бекбоев белгилегендей: «Студенттин же окуучунун компетенциясы – бул, анын эртеңки инсандык образы» [1]. Мындай шартта мугалимдин башкы милдети окуучуну же студентти үйрөнүүгө үйрөтүү болуп саналат. Студентти бир нерсе жасаганга үйрөтүү бул мугалимдин монологдук формадагы сабак берүү, окутуу методикасы аркылуу ишке ашуучу нерсе эмес, мында студенттин үйрөнүү иш-аракетин уюштурууга негиз болуучу дидактикалык материалдарды тандап, билимге карата болгон талаптарын жана керектөөлөрүн кылдат эске алган тапшырмалар менен камсыздоо, зарылдыгы келип чыгат.

Баланы окуп-үйрөнүү процессинде колдоо бул жалгыз эле сабактагы эмоционалдык фон түзүү, бири-бирин түшүнүү, кызматташтык, бири-бирине жакшылыктарды каалоо менен чектелбөөгө тийиш. Мында мугалимдин башталгыч класс адистигине информатика сабагын берүүдө компьютерде көрсөтмөлүү сабак өткөндөн тышкары, окуучуларга болгон сылык-сыпаа мамилеси, аларга ишеним көрсөтүү, сабакты пландаштырууга катыштыруу, бири-бирин окутуучу кырдаалдарын түзүү, ишмердүүлүктүн мазмунун колдонуу, оюндар, чыгармачыл иштер, жетишкендиктерди позитивдүү баалоо, диалогдук баарлашууларды уюштуруу жана башка каражаттарды натыйжалуу пайдалануу зарыл.

Биз төмөндө окутуу процессинде компьютерди колдонуу технологиясы аркылуу мугалимдердин айрым компетенцияларын калыптандыруу маселесине токтолобуз. Окутуу процессин эффективдүү жүргүзүү, студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн, билим деңгээлин жогорулатуу, компьютерди сабакта колдонуу, азыркы күндүн негизги талаптарынын бири. Азыркы учурда мектептерде башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоодо окутуу, сөз менен түшүндүрүү жетишсиз.

Мындай көрүнүш башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоодо конкреттүү дисциплиналарды окутууга бөлүнгөн сааттардын санынын көбөйтүлүшү менен гана мүнөздөлбөстөн, аларды окутуу, негизинен сүйлөмө метод менен жүргүзүлүшүнөн болуп жатат. Бул болсо, келечектеги мугалимдин жогорку же орто окуу жайдан алган теориялык билимдерин практикалык жактан колдонууга таасирин тийгизбей койбойт.

Башталгыч класстар адистигинде информатика сабагы боюнча лекциялык жана практикалык, лабораториялык сабактардын максатын төмөндөгүдөй белгилейли:

-студенттердин активдүүлүгүн максималдуу колдонуу;

- студенттердин өз алдынча маалымат менен иштөө көндүмдөрүн калыптандыруу;
- сабакты чыгармачылык менен уюштуруу, билгичтиктерин калыптандыруу;
- окутуучунун сабагына байкоо жүргүзүүгө, анализдөөгө көнүктүрүү;
- алынган маалыматтарды анализдөө жана компьютерди терең фотосекциялар менен иштөөнү үйрөнүү, билимдерди жалпылоо,
- корутунду чыгарууга үйрөтүү;

Сабакты компьютердин жардамында уюштуруу ар түрдүүчө болушу мүмкүн:

1. Мектептерде башталгыч класстарга видео жана анимациялык фрагменттер, ар бир предметти – кыргыз тили, адабият, адеп, сүрөт, музыка, көркөм адабият, дене тарбия, орус тили, англис тили, мекен таануу, математика ж.б. сабактарды кызыктуу жана түшүнүктүү өтүү үчүн, биринчиден, мугалим өзү информатиканы, компьютерди жакшы билген адис болуусу, ар бир сабакты слайд, Power Point, foto shop, сайт, 3d ж.б. акыркы компьютердик программаларды пайдаланып өтүүсү зарыл.

2. Тесттик текшерүүлөрдү компьютерлештирүү;

3. Өз алдынча жана тайпа менен иштөө үчүн мисалдардын системасын, көнүгүүлөрдү түзүү;

4. Информатика сабагынан лабораториялык иштерди жүргүзүүдө математикалык программа аркылуу эсептөөлөрдүн жыйынтыгын чыгаруу;

5. Сабактын жүрүшүнө тарыхый жана тактоочу материалдарды киргизүү;

6. Сүрөттөрдүн анимациялары, логикалуу схемалар, бышыктоо жана түшүндүрө турган материалдарды системалаштыруу, интерактивдүү таблицалар.

Башталгыч класстар мугалимдерин даярдоодо, окуу процессинде компьютердик технологияны колдонуу үчүн студент эмнени билүү керек?

- Тексттик, сандык, графикалык, үндүк берүүлөрдү тиешелүү редактордун жардамы менен дидактикалык материалдар катары даярдоо, берилген окуу материалдары боюнча слайддарды түзүү.

- Дисциплина боюнча даяр программалык материалдарды пайдалануу, сабакта электрондук окуу куралы менен иштөөнү үйрөнүү.

- Окуу программасындагы материалдарды колдонуу.

- Сабакка даярданууда интернеттен керектүү материалдарды табууну ишке ашыруу.

- Студенттерди сабак учурунда интернеттен керектүү маалыматтарды алуу иштерин уюштуруу.

- Web-сайттын материалдарын сабакта иштөө, окуу материалдары боюнча кызыккан суроолорго Web- бетин түзүү.

- Даяр программаны пайдаланып, же өз алдынча тесттерди иштеп чыгып, компьютердик тестирлөөнү жүргүзүү.

- Келечектеги башталгыч класстын мугалимдеринин информатика сабагы боюнча сааттарын көбөйтүү жана компьютерде, проектор менен көрсөтмөлүү иштөө жүргүзүү.

Эффективдүү компьютердик презентацияларды көбөйтүү

- Базалык билимди актуалдаштыруу этабы - чиймелер же сүрөттөрдүн схемаларын презентациялоо.

- Жаңы материалдарды өздөштүрүү этабында - ар түрдүү статистикалык, динамикалык түшүнүктөрдү, объектилерди иллюстрациялоо, структуралардын, математика сабагынан мисалдардын, сүрөт сабагынан сүрөттөрдүн, эмгек сабагынан эмерек, тетиктердин, кыргыз тили сабагынан тамгалардын, дене тарбия сабагынан спорттук оюндардын, жаратылыш сабагынан жаратылыш көрүнүштөрүнүн, сүрөттөрдүн колдонулушун презентациялоо.

- Алган билимди өздөштүрүү этабында - ар түрдүү формадагы тапшырмаларды көргөзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу.

- Билгичтиктерди бышыктоо этабында - ар түрдүү, көп сандаган формадагы тапшырмаларды, формулаларды, үлгүлөрдү, шаблондорду, байланыштарды тез көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу.
 - Окутууда көрсөтмөлүүлүктү колдонууда кээ бир шарттарды аткаруу керек. Аларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:
 - Көрсөтмөлүүлүктү чеги менен керектүү учурда пайдалануу.
 - Студенттерге демонстрациялык сабакты жана байкоо жүргүзүүнү уюштуруу.
 - Иллюстрацияны көрсөтүүдө негизгисин даана бөлүп көрсөтүү.
 - Демонстрацияланган көрсөтмө өтүлгөн материалдын мазмунуна дал келүүсү керек.
 - Компьютерди колдонуу төмөндөгүдөй маселелерди чечет:
1. Келечектеги башталгыч класстын мугалими компьютерди жакшы өздөштүрсө, жаңы материалдарды түшүндүрүүдө эффективдүүлүк жогорулайт. Бул учурда мультимедианы колдонуу керек. Мультимедиа – бул, ар түрдүү информацияларды берүүнүн жолдору. Мисалы, текст, сүрөттөр, фотосүрөттөр, кыймылдуу сүрөттөр (мультипликация жана видео) жана үн.
 2. Демонстрациялык эксперименттерди жүргүзүү. Башталгыч класстардагы сабактарда ар түрдүү лекциялык жана лабораториялык тажрыйбалардын дисктерин, CD, DVD форматтагы компакт-дисктерди, флеш карталарды колдонууга, интернетти пайдаланып, лабораториялык эксперименттерге видеотека түзүүгө болот.
 3. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо үчүн башталгыч класстардын кыргыз тили, адабият, адеп, сүрөт, музыка, көркөм адабият, дене тарбия, орус тили, англис тили, мекен таануу, математика ж.б. сабактарды өткөндө компьютерде электрондук слайд, сайт, фото секцияларды дисктер аркылуу пайдаланса, окуучулардын түшүнүүсү, кабыл алуусу, тез жана таасирдүү болот.
 4. Компьютерди пайдаланууда БКМ тайпасында окуган студенттердин предметти окуп үйрөнүүдө кызыгуусу артат, өз алдынча даярданууга, үй тапшырмаларын көбүрөөк аткарууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мында компьютердин мүмкүнчүлүгү чексиз. Кроссворд түзүү жана чечмелөө, мультимедиялык презентацияларды жасоого болот.
 5. Студенттер компьютерди колдонуунун натыйжасында предмет аралык байланыш ишке ашырылып, б.а. информатика предметин терең өздөштүрө алат.
 6. Эгерде информатика предметин адистикке багыттап сабак өтүү, тесттердин электрондук базасы, практикалык жана лабораториялык иштердин усулдары, студенттердин өз алдынча иштөөлөрү боюнча усулдук колдонмолор, электрондук окуу куралдары, видеоролик, слайд, Power Point, fotoshop, fotoimpact 3D ж.б. көрсөтүп, башталгыч класстын мугалими адистигинде окуган студенттер компьютерди билип, жогорку деңгээлде аткарылса, сабак максатына жетет. Мектептердеги башталгыч класстардын окуучуларына билим берүү бүгүнкү замандын талабына ылайык техникалык каражаттардын, интерактивдүү методдордун жардамында иш жүзүнө ашырылса, окуучулардын кабыл алуусу өнүгүп, кызыктуу, таасирдүү сабак өтүүдө компьютерди, проекторду пайдаланса, окуучулардын аң-сезимине, ой жүгүртүүсүнө зор таасирин тийгизет.

Жалпысынан, чыгармачылык менен уюштурулган тема терең тандалган учурда жана практикалык иштерди аткаруу процессинде гана окуучулардын активдүүлүгүн артарын эске алуу керек

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багытталган окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери.–Б.: «Бийиктик», 2011. - 384 б.
2. Мугалимдер үчүн билим берүүнүн сапатын жогорулатуу курсу боюнча

фасилитатор үчүн колдонмо. КББА, «Сапаттуу билим», USAID. - 2009.

3. Захарова Е.Я. Влияние нормативно – ценностных ориентаций педагогов на успешность их деятельности: Дис. канд. пед. наук. - Л., 1989.

* * *

УДК 368.031.6

Роль конкуренции предпринимательской деятельности и основы формирования конкретной среды

**Кенжекулов И. - ЖАГУ
Садырмекова И.М.**

Для обычного человека термин конкуренция, несомненно, выражает понятие о людях, энергично конкурирующих друг с другом, каждый из которых старается в своей деятельности опередить своих соперников».

Конкуренция - гибкий и селективный механизм, который безжалостно «выбраковывает» организации, производящие продукцию, не пользующуюся платежеспособным спросом. Гибкость механизма конкуренции проявляется в его мгновенной реакции на любые изменения рыночной обстановки. В лучшем положении оказываются организации, способные адекватно реагировать на эти изменения. И именно конкуренция стимулирует их адаптацию к новым условиям.

Таким образом, конкуренция является важным и действенным механизмом обеспечения эффективности, пропорциональности и динамичности рыночной экономики.

На эффективность конкуренции существенное влияние оказывает фактор собственности. Зарубежный опыт свидетельствует, что некоррупцированная приватизация создает благоприятные условия повышения конкурентоспособности продукции и услуг и, следовательно, для эффективного решения всего комплекса экономических проблем.

Мировая практика показала, что разгосударствление собственности необходимо и возможно по ряду причин:

Частные финансовые группы могут мобилизовать крупные денежные капиталы, достаточные для самостоятельной реализации большинства новых промышленных проектов и модернизации старых отраслей.

Изменились как условия конкуренции, так и организация межфирменных хозяйственных связей. Несмотря на невиданные ранее темпы концентрации и централизации капитала в большинстве отраслей были созданы устойчивые режимы эффективной конкуренции, и даже крупные банковские, торговые и финансово-промышленные группы сейчас не способны установить контроль над мировыми отраслевыми рынками.

3. Кризис 1974-1975 гг. показал несостоятельность кейнсианской схемы, согласно которой изменение параметров платежеспособного спроса оказывает на поведение предпринимателей воздействие, в том числе, через бюджетную политику, т.е. через макроэкономическую сферу. Однако на практике в периоды резких изменений структуры отраслевых издержек производства и платежеспособного спроса (именно это случилось в 1973 г. после скачкообразного повышения цен на нефть) эффективным способом преодоления экономического кризиса может быть только стратегия всеохватывающего внедрения в производство достижений научно-технического прогресса (НТП). Проводить такую стратегию должны, прежде всего, предприятия,

так как только им известны намерения потребителей и их реальные финансовые возможности. Государство же не способно эффективно стимулировать НТП на отдельных предприятиях и повышать их конкурентоспособность, но его задача - обеспечить высокий уровень общего образования и развитие фундаментальных исследований.

Однако если в результате инвестирования регулярное повышение общественной производительности труда не происходит, то рушится вся цепочка зависимостей, на которых построена кейнсианская модель. Ведь прирост бюджетных расходов и дешевых кредитов расширяет потребительский и инвестиционный платежеспособный спрос, который, в свою очередь, стимулирует производство. Между тем, вся философия "государства благосостояния" привязана к идее увеличения спроса ради расширения рентабельного производства. Но нефтяной кризис изменил направление причинно-следственных связей. Необходимость государственного присутствия в производственной сфере в основном отпала уже к началу 1980-х гг., и тогда в состав правительственных мероприятий, направленных на поддержание экономической активности и повышение конкурентоспособности, были включены разгосударствление и приватизация. Правительства возложили на государственные предприятия обязательства, которые не касались частного сектора (например, сохранение уровня занятости для облегчения ситуации на национальном рынке труда, часто вопреки производственной целесообразности, сдерживание роста цен на продукцию для сдерживания темпов инфляции и т.д.).

В связи с этим финансовое положение, в котором после завершения кейнсианского этапа антикризисной и антиинфляционной политики оказался государственный производственный сектор, было удручающим. Это и обусловило пересмотр государственного вмешательства в экономику.

В то же время юридическое определение прав собственности содержит оговорку о том, что при всей абсолютности своих прав собственник не может ими пользоваться за пределами, которые очерчены законами и даже административными распоряжениями - цивилизованное конкурентное рыночное хозяйство неотделимо от развитого правового общества, его интересов.

В США существуют такие механизмы формирования "рабочей собственности", как программы покупки акций, развитие акционерной собственности рабочих и служащих, участие в будущих прибылях, премирование акциями и др. Такие программы воспринимаются руководством компаний не только как инструмент повышения заинтересованности работников в результатах деятельности компании в целом, но и как возможность осуществлять дополнительный контроль за акционерным обществом и быть более защищенным от враждебных поглощений.¹

Правительству Великобритании приходилось использовать для приватизации механизмы минимального предела цен, открытой продажи акций населению, продажи производственных единиц поодиночке или группами, а не как целой совокупности, и реорганизации крупных компаний путем разделения на несколько конкурирующих менее крупных, а также применять методику приватизации, осуществляемой персоналом и администрацией компаний.

Передача основных средств государству реализовывалась и во Франции, но ее экономика, глубоко интегрированная в мировое хозяйство, начала испытывать трудности, связанные как с высокой степенью государственного участия в деятельности частных фирм, так и с наличием большого числа государственных предприятий. При приватизации большое внимание уделяется "открытию" капитала путем размещения на бирже части акций предприятий при сохранении их контрольного пакета в распоряжении государства.

В 1980-е годы приватизация стала одним из наиболее используемых в мире инструментов воздействия на экономику. Но как отмечалось в отчете Всемирного банка об опыте приватизации в 1980-х гг. во многих странах предпринимаются усилия улучшить организацию и повысить показатели деятельности принадлежащих государству предприятий, и приватизация представляет всего лишь один из возможных методов подобных структурных преобразований. К началу 1990-х гг. более чем в 80 странах мира приватизация стала неотъемлемой частью работ, проводимых с целью общего улучшения положения в государственном секторе. В большинстве случаев решалась и задача уменьшения напряженности бюджета за счет повышения эффективности государственных предприятий, и задача обеспечения широкого распространения частной собственности.

Новый опыт приватизации показал, что от того, насколько решены проблемы прав собственности в значительной мере зависит конкурентоспособность отдельных предприятий и, отраслей промышленности, и национальных экономик в целом.

Тем не менее, существуют разные точки зрения на роль государства в этом процессе. С одной точки зрения, опыт экономических реформ в Южной Корее показывает, что только активная роль государства, включая его воздействие на отношения собственности, способна обеспечить быструю модернизацию экономики и повышение конкурентоспособности компаний. Другие же ученые (в их числе и М. Портер) считают, что конкурентоспособность страны определяется конкурентоспособностью ее компаний, поэтому решить эту проблему может только частный сектор экономики при условии, что государство обеспечит создание соответствующей для этого среды. Но М. Портер при этом подчеркивает, что «в современной экономической ситуации, когда конкуренция в мировых масштабах все возрастает, роль государства становится все более важной. По мере того как основа конкурентной борьбы все более смещается в сторону создания и освоения знаний, роль государства возрастает».

Мировая практика свидетельствует, что, кроме фактора собственности, не меньшее значение имеет формирование организационных, экономических, материально-технических и социальных условий обеспечения конкурентоспособности. Этому, как правило, способствует активное участие компаний не только в становлении и развитии национальной экономики свое и страны, но и в транснациональных и национальных компаниях других стран...

Использованные литературы:

1. Блинов А.О. Малое предпринимательство организационные и правовые аспекты деятельности 2-е изд. М: «Ось-89», 1998
2. Бухвольд Е. Вимский А. Российская модель взаимодействия малого и крупного предпринимательства - вопросы экономики . 1999, №12
3. Кирцнер И. Конкуренция и предпринимательства м: ЮНИТИДАНА. 2001
4. Костин А. Теоретические аспекты развития предпринимательской среды в переходной экономики. СПб: Нева 1995
5. Портер Конкуренция пер.с
6. Аним: Издательский дом «Вильяме» 2000

* * *

УДК 336.1

Роль финансов в регулировании экономики Кыргызской Республики

Толонов Э.Н., Мусакулов Н.К. - ЖАГУ

Экономика страны - это сложный народнохозяйственный комплекс, различные части которого (отрасли, территории, виды производств и т.д.) развиваются неравномерно в связи с тем, что потребности общества очень изменчивы, а производство стремится приспособиться к ним. Неравномерность развития экономики приводит к тому, что отдельные ее звенья вырываются вперед, другие - отстают в своем росте. Неравномерность развития экономики приводит к тому, что отдельные ее звенья вырываются вперед, другие - отстают в своем росте. Между тем нормальное функционирование народнохозяйственного комплекса возможно лишь при условии, когда каждое его структурное подразделение органично увязано с другими. Лишь на основе такой увязки достигается необходимая пропорциональность структуры общественного производства, которая обеспечивает сбалансированное его развитие как единого целого. Согласованное функционирование разных частей экономики достигается путем ее регулирования, под которым понимается изменение темпов роста отдельных структурных подразделений, призванное перестроить производство в соответствии с изменившимися потребностями общества. В условиях рынка регулирование экономики обеспечивается путем перераспределения финансовых ресурсов. Именно благодаря такому перераспределению создается необходимые финансовые предпосылки для осуществления структурных сдвигов.

Реагирование экономики происходит, прежде всего, посредством саморегулирования. Оно характеризуется такими методами формирования финансовой базы в разных звеньях общественного производства, которые вырабатывают и используют сами участники производства. Саморегулирование базируется на свободе субъектов хозяйствования, выборе ими своих партнеров и форм взаимоотношений с ними, самостоятельном распоряжении продуктами своей деятельности и т.п. Правда, свобода предпринимателей в методах формирования финансовой базы не безгранична. Она регулируется деятельностью различных организационных структур (союзов предпринимателей, ассоциаций и др.), способствующих установлению цивилизованных взаимоотношений между всеми участниками воспроизводственного процесса.

Саморегулирование обеспечивается функционированием рынка, в том числе финансового. Именно рынок служит гибкости и эластичности экономики, проведению в ней в кратчайшие сроки структурной перестройки. Благодаря ему создается возможность свободного и быстрого перераспределения финансовых ресурсов между разными подразделениями народного хозяйства.

Однако в некоторых случаях рыночный механизм оказывается бессильным. Оптимальному распределению финансовых ресурсов препятствуют монополии. В определенных видах производственной деятельности индивидуальная (рыночная) и социальная оценки результативности хозяйствования не совпадают. Рыночный механизм не в состоянии обеспечить перераспределение доходов в соответствии с целями демократического общества. В кризисных ситуациях рынок слабо влияет на стабилизацию экономики. Поэтому возникает необходимость в дополнительном механизме регулирования экономики. Одновременно с саморегулированием большое влияние на структуру общественного производства оказывает *государственное вмешательство в экономику*. Необходимость такого вмешательства обусловлена решением задач, связанных с удовлетворением потребностей всего общества – обеспечением крупных структурных сдвигов, поддержкой приоритетных направлений экономического развития расширением и совершенствованием объектов социальной и производственной инфраструктуры и т.д. По

образному выражению нобелевского лауреата В. Леонтьева, чтобы народнохозяйственный корабль набрал скорость и не сбился с курса, нужны паруса частного предпринимательства и кормило общенациональной экономической стратегии. Не случайно в странах с развитой рыночной экономикой государственное финансовое регулирование широко используется в хозяйственной практике.

Вмешательство государства в экономику основано на использовании законодательными и исполнительными органами власти стоимостных рычагов воздействия на процессы общественного развития. С помощью государственных инвестиций, налоговой, бюджетной и амортизационной политики, деятельности различных государственных структур складывается тот конкретный механизм влияния на экономику, который обеспечивает ее переход в новое качество. В частности, с помощью механизма налогообложения, предоставления налоговых льгот и выделения бюджетных субсидий государство побуждает субъектов хозяйствования осуществлять такие варианты развития их деятельности, которые удовлетворяют потребностям общества. Но при этом государству следует помнить, что вмешательство в экономику имеет объективно обусловленные границы (пределы); излишнее вмешательство может привести к ослаблению экономических стимулов, снижению эффективности функционирования рыночного механизма.

В регулировании экономики принимают участие разные сферы и звенья финансовой системы: финансы предприятий, страхование, государственный бюджет и др. Специфика сфер и звеньев обуславливает различный характер их воздействия на стоимостные пропорции народного хозяйства. Так, регулирующие возможности финансов предприятий используются в основном для внутривозвращенного и межхозяйственного перераспределения финансовых ресурсов, государственного бюджета - для регулирования отраслевых и территориальных пропорций. Широкое использование финансов (в составе всех их сфер и звеньев) в процессах регулирования экономики создает необходимые предпосылки для изменения воспроизводственной, отраслевой и территориальной структур общественного производства.

Главным инструментом регулирования *воспроизводственных пропорций* являются финансы предприятий. С их помощью происходит регулирование воспроизводственной структуры производимого продукта; обеспечивается финансирование потребностей расширенного воспроизводства на основе установления оптимального соотношения между средствами, направляемыми на потребление и накопление; осуществляется воздействие на трудовые ресурсы. Широкое использование финансов предприятий для регулирования воспроизводственных пропорций не исключает, однако, участия в данном процессе страхования (в случае ощутимого ущерба от наступления страховых событий), банковского кредита (при временной нехватке финансовых ресурсов), бюджета (при использовании механизма налогообложения, предоставлении налоговых льгот, выделении бюджетных субсидий и т.д.).

Регулирование воспроизводственной структуры осуществляет, прежде всего, сам субъект хозяйствования путем изменения пропорций отчисления денежных средств во внутривозвращенные фонды целевого назначения. Такое регулирование необходимо для повышения результативности хозяйствования, получения более высокого коммерческого эффекта. Вместе с тем в условиях рынка существенно возрастает регулирующая роль государства, которое с помощью налогов (ставок обложения, порядка исчисления, предоставления льгот) стремится влиять на уровень обеспеченности предприятий собственными финансовыми ресурсами. Использует государство и другие финансовые рычаги, позволяющие влиять на воспроизводственные продукции: ускоренную амортизацию, бюджетное финансирование затрат на подготовку кадров, систему

страхования и др. в регулировании воспроизводственных пропорций постепенно будет росте значение страхования, призванного гарантировать устойчивость производства. В перспективе (при надлежащей его организации) сможет возмещать потери ОТ неудачных научно-технических разработок, а также недополученную прибыль от простоев вследствие забастовок и политических волнений.

Для регулирования отраслевых пропорций в условиях рыночной экономики используются финансы предприятий и государственный бюджет. При этом предприятия ищут на финансовом (страховом и т.д.) рынке наиболее выгодного предложения финансовых ресурсов, имеющих в их распоряжении: покупают акции других предприятий, инвестируют свои средства в недвижимость, предоставляют их в займы банкам и государству и т.д. государство же регулирует отраслевую структуру общественного производства, используя свой бюджет и внебюджетные фонды, проводя активную амортизационную и таможенную политику, влияя на цены и т.д.

В государственном механизме регулирования отраслевых пропорций одинаково важны как платежи в бюджет (доходы), так и бюджетное финансирование (расходы); но из этого не следует, что их роль одинакова.

По итогам 2010 г. государственный бюджет Кыргызской Республики (с учетом специальных средств) исполнен в сумме 45 032,0 млн. сом. при уточненном плане 48 169,2 млн. сом., или на 93,4%, в том числе республиканский бюджет исполнен в сумме 38 643,0 млн. сом., или на 93,2% к уточненному плану, местный бюджет исполнен в сумме 12 297,8 млн. сом., или на 94,8% к плану.

По отношению к ВВП расходы государственного бюджета Кыргызской Республики составили 24,3%, в том числе расходы по республиканскому бюджету - 20,9%, по местному бюджету - 6,6%.

К объему ВВП расходы государственного бюджета (без учета специальных средств) составили 22,1%. В сравнении с 2009 г. расходы государственного бюджета по отношению к ВВП уменьшились на 1,3 процентных пункта.

Для реального подкрепления приоритетов бюджетной политики финансовыми ресурсами и повышения прозрачности бюджетных расходов, Министерством финансов КР ежегодно разрабатывается Среднесрочный прогноз бюджета, в который включаются отраслевые расходные стратегии в области социальной защиты, здравоохранения, образования, сельского хозяйства, транспорта и связи, а также силовых структур.

Решением Координационного совета по макроэкономической и инвестиционной политике при Правительстве КР от 29 мая 2010 г., №3 был одобрен Среднесрочный прогноз бюджета на 2011-2013 гг. В нем были определены отраслевые ограничения по бюджетным ассигнованиям, на основе которых был разработан бюджет на 2011-2013 гг..

Для исполнения задач, поставленных Президентом Кыргызской Республики в Заявлении, обращенном к Жогорку Кенешу Кыргызской Республики и Правительству Кыргызской Республики от 10 января 2010 г., в целях придания бюджетному процессу преемственности и стабильности принят Закон Кыргызской Республики «О внесении изменений и дополнений в Закон Кыргызской Республики «Об основных принципах бюджетного права в Кыргызской Республике» от 18 сентября 2010 г.. Изменения в Закон внесены с целью внедрения элементов среднесрочного финансового планирования. Впервые был разработан трехлетний бюджет на 2011-2013 гг.

В 2010 г. активизировался переход на формирование бюджета на программной основе. В этом направлении проводилась работа по более обоснованной увязке среднесрочных приоритетов с ресурсами бюджета и их ранжированием по степени важности. Все бюджетные организации в процессе формирования бюджета представили свои бюджеты в

программном формате. По каждой программе были разработаны индикаторы эффективности.

При финансировании текущих расходов приоритетными оставались защищенные статьи, удельный вес которых составил более 50%, или более 10% к ВВП.

Основными направлениями бюджетной политики, согласно функциям, возложенным на Министерство экономики и финансов, явились:

- совершенствование методов экономического прогнозирования и разработка среднесрочного прогноза бюджета на 2011—2013 гг.;
- управление внешним долгом республики в соответствии с проводимой Правительством Кыргызской Республики работой, направленной на обеспечение строгой дисциплины расходования и привлечения иностранных займов;
- управление и контроль за использованием внешних и внутренних средств портфеля ПГИ;
- обеспечение дефицита государственного бюджета на уровне не выше 2,0% к ВВП;

Бюджетное финансирование (в разных его формах) выполняет иную роль - увеличивает финансовые возможности предприятий за счет привлечения общегосударственных ресурсов. Оно может способствовать ускоренному развитию отдельных отраслей экономики, создавать предпосылки для появления новых производств и современных технологий, ускорения научно-технического прогресса, обеспечивать условия для развития инфраструктурных отраслей и т.п.

Литература.

1. Биримкулова К.Д. «Налоговая система Кыргызской Республики» Б; 2012г.
2. Биримкулова, К.Д. Финансовый контроль. Б., 2008г.
3. www.minfin.kg – офисальный сайт Министерства финансов КР

* * *

УДК.621.373.826.

Исследование воздействия магнитного поля на характеристики излучения двухволнового He-Ne лазера с поперечным СВЧ разрядом

**Иманкулов З.И. - ЖАГУ,
Расулова Д.М. – НУУз г.Ташкент**

Аннотация

В работе исследованы различные параметры когерентного излучения при воздействии магнитного поля с периодической пространственной неравномерностью на активную среду He-Ne лазера с ПСВЧР излучающего одновременно на двух длинах волн 0,63 и 1,52 мкм. Обнаружено увеличение мощности излучения лазера до 60 % при незначительном увеличении шумов излучении лазера.

Аннотация

Макалада туурасынан өтө жорку жыштыктуу разряд менен дүүлүктүрүлгөн эки толкундуу He- Ne лазеринин нуруна бир тектүү эмес магнит талаасынын таасири изилденген. Изилдөө негизинде лазер нурунун кубатуулугу 60% ке чейин көбөйгөндүгү күзөтүлгөн

Abstract

In this paper we investigated various parameters of coherent radiation in the effect of the

magnetic field with a periodic spatial non-uniformity of the active medium He-Ne laser emitting at the same time with UHF at two wavelengths, 0.63 and 1.52 microns. An increase in the laser radiation power of up to 60% with a slight increase in noise emission of the laser.

В своё время большое внимание уделено разработке и созданию He-Ne лазеров с $\lambda=1,52$ мкм [4], а также двухволновым ($\lambda=0,63$ и $3,39$ мкм или $0,63$ и $1,52$ мкм) [1,2]. Вышеперечисленные He-Ne лазеры на разряде постоянного тока (РПТ) использовались для измерения параметров различных оптических сред, в геодезической и геофизической рефрактометрии для учета средне интегрального значения группового показателя преломления атмосферы в момент измерений, в доплеровских измерителях двух ортогональных компонент вектора скорости турбулентных потоков, двухволновых светодальномерах. He-Ne лазеры с длиной волны $1,52$ мкм является оптимальной для пропускания стекловолокном и имеет минимальные потери, но эти лазеры являются высокошумящими [3]. Для когерентной волоконно-оптической связи требуются малошумящие, высокостабильные источники излучения, в качестве которых перспективным является He-Ne лазеры с поперечным СВЧ разрядом [4-7]. Применение таких лазеров в прецизионных системах, служащих для измерения малых перемещений и флуктуаций фазы, требует дальнейшего улучшения характеристик её излучения для повышения точности измерений. Как показали результаты работ [8-10], перспективным в этом направлении является He-Ne лазер с поперечным СВЧ разрядом (ПСВЧР) с воздействием на его активную среду постоянным поперечным магнитным полем (МП). Результаты исследований показали, что He-Ne лазеры с ПСВЧР в поперечном магнитном поле обладают более высокой мощностью и низким уровнем шумов излучения по сравнению с He-Ne лазерами с РПТ или продольными ВЧ разрядами [8-10].

В связи с этим, большой интерес приобретает исследование различных параметров когерентного излучения при воздействие магнитного поля с периодической пространственной неравномерностью на активную среду He-Ne лазера с ПСВЧР излучающего одновременно на двух длинах волн $0,63$ и $1,52$ мкм.

1. Экспериментальная установка (рис. 1) для исследования характеристик He-Ne лазера с ПСВЧР в магнитном поле с периодической пространственной неравномерностью собрана на разрядной трубке (1) с брюстеровскими окнами с длиной и внутренним диаметром, соответственно 970 и 6 мм.

Трубка наполнена смесью He:Ne = 7:1 с общим давлением $1,35$ мм рт. ст.. СВЧ энергия от двух транзисторных автогенераторов накачки (5) подводилась на две пары медных полосковых электродов (2) шириной 5 мм и длиной 43 и 45 сантиметра, установленных с наружной стороны разрядной трубки таким образом, что электрический вектор СВЧ поля E располагался перпендикулярно к плоскости поляризации лазерного излучения вызванного из-за брюстеровских окон. Оптический резонатор лазера для

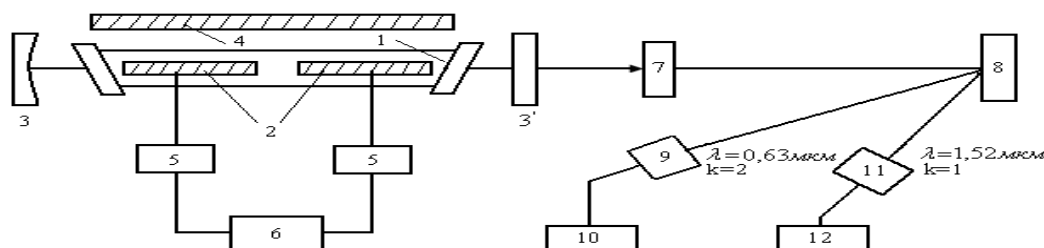

Рис.1. Схема экспериментальной установки. 1-разрядная трубка, 2-СВЧ полосковые электроды, 3 и 3' -сферическое глухое и плоское выходное зеркала, 4-постоянный магнит, 5-СВЧ генераторы, 6-блок питания, 7-механический модулятор,

8-дифракционная решетка, 9 и 11 соответственно фотодиоды типа ФД-7К и ФД-7Г, 10 и 12-милливольтметры типа ВЗ-38.

получения одновременной генерации на длинах волн $\lambda_1=0,63$ мкм и $\lambda_2=1,52$ мкм состоял из глухого сферического зеркала с радиусом кривизны 2 м и выходного зеркала с коэффициентом отражения 98 % на обеих длинах волн. Для магнитного воздействия на активную среду He–Ne лазера с ПСВЧР использовался постоянный магнит (4) общей длиной 900 мм, собранный из 36 прямоугольных магнетиков с размерами 5x10x25 мм, который устанавливался параллельно оси разрядной трубки на различных расстояниях от нее в зависимости от необходимой величины магнитного поля. Для разделения лучей по длинам волн использовался отражательная дифракционная решетка (8) с периодом 10 мкм. В качестве приемников модулированного по интенсивности лазерного излучения на длинах волн 0,63 мкм и 1,52 мкм, соответственно использовались фотодиоды типа ФД-7К (9) и ФД-7Г (11). В роли модулятора интенсивности был использован механический прерыватель (7) лазерного излучения. Электрический сигнал с фотодиодов подавался на милливольтметры типа ВЗ-38 (10 и 12) с полосой измерения от 10 Гц до 1 МГц. По показаниям милливольтметра определялся сигнал, пропорциональный мощности лазерного излучения.

Путем измерения постоянной U_+ и переменной U_- составляющих электрического сигнала с фотодиода ФД-7Г и ФД-7К определялась спектральная плотность шумов излучения в ИК и видимом диапазоне по формуле: $G(f)=U_-/U_+ \Delta f^{1/2}$; [Гц^{-1/2}] (1)

где Δf – полоса пропускания милливольтметра.

Эффективность генерации лазерного излучения определялась по формуле

$$\gamma = P/P_n \quad (2)$$

где P - мощность лазерного излучения в относительных единицах, P_n - мощность питания двух СВЧ автогенераторов накачки.

Нами также определялась эффективность воздействия магнитного поля ($H=150$ Э и $H \perp E$) на энергетический режим лазера по формуле: $\eta = P^m/P$ (3)

где P^m и P мощность лазерного излучения соответственно при воздействии МП и без него.

2. Получены зависимости (рис.2-5) мощности P , спектральной плотности шумов $G(f)$ лазерного излучения, эффективности генерации γ и эффективности воздействия магнитного поля на энергетический режим η лазера на длинах волн 0,63 и 1,52 мкм от напряжения питания СВЧ автогенераторов накачки без МП и при воздействии магнитного поля с величиной 150 Э, соответственно для случаев $H \perp E$ и $H \parallel E$.

Из рисунка 2 видно, что для случаев $H=0$ и $H=150$ Э ($H \perp E$) с увеличением напряжения питания от 22 до 32 В мощность лазерного излучения (на $\lambda=0,63$ мкм), соответственно возрастала от 6 до 65 отн. ед. и от 10 до 78 отн. ед.. Из результатов видно, что воздействие магнитного поля максимально ($\eta \approx 67\%$) при малых напряжениях питания, т. е. при $U_n=22$ В, а минимальный прирост мощности излучения (до $\eta \approx 20\%$) получен при напряжении питания 32 В.

Из рис.2 также видно, что с увеличением напряжения питания СВЧ автогенераторов накачки от 22 до 28 В мощность лазерного излучения возрастает почти линейно, а при дальнейшем увеличении напряжения питания до 32 В наступает некоторое замедление роста мощности. В целом, рост мощности лазерного излучения связан с увеличением концентрации электронов в ПСВЧР, о чем убедительно свидетельствует линейный рост тока, потребляемого СВЧ автогенераторами накачки от источника питания, а также линейное увеличение интенсивности видимого свечения поперечного СВЧ разряда [8-9].

Линейный ход зависимостей позволяет надеяться, что при модуляции мощности СВЧ накачки можно получить линейную модуляцию мощности лазерного излучения [10].

При увеличении напряжения питания от 22 В до 32 В спектральная плотность шумов лазерного излучения уменьшилась почти в 3,6 раза. Это объясняется увеличением мощности постоянной составляющей лазерного излучения с увеличением мощности СВЧ накачки. Из рис.2 также видно, что при «безмагнитном» (кривая γ) режиме работы СВЧ автогенераторов накачки с ростом напряжения питания от 22 до 32 В эффективность γ генерации возрастает почти линейно от 3.0 до 16. В этом случае наибольшее значение эффективности генерации $\gamma=16$ получалось при $U_{п}=28$ В. При воздействии магнитного поля величиной 150 Э, с ростом $U_{п}$ от 22 до 29 В эффективность γ_m генерации почти линейно увеличивается до своего максимального значения $\gamma_m=20$ а затем происходит некоторое насыщение. Этот график позволяет определить наиболее оптимальный режим работы лазера.

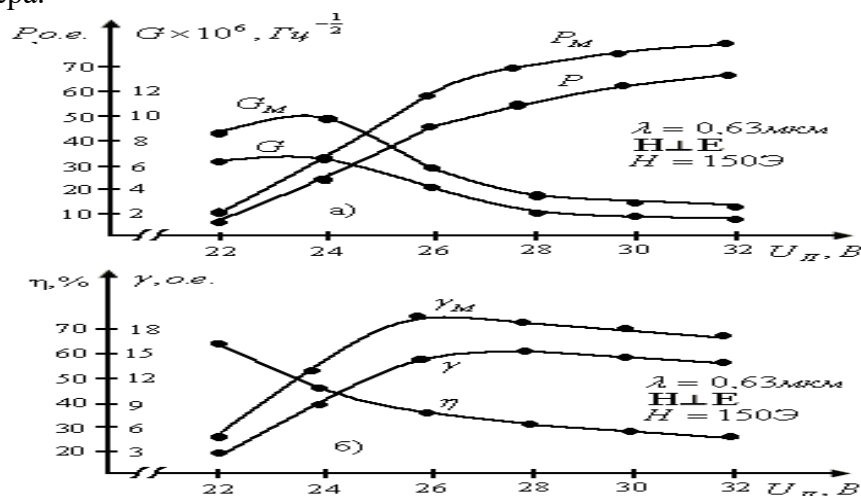

Рис.2. Зависимости P , P_m , G , G_m , γ , γ_m , η от $U_{п}$ для длины волны 0,63мкм при $H=0$ и 150 Э (НЛЭ), индекс m соответствует $H=150$ Э.

Аналогичные результаты были получены для длины волны 1,52 мкм.

Из рис.3 видно, для случаев $H=0$ и $H=150$ Э (НЛЭ) с увеличением напряжения питания от 22 до 32 В мощность лазерного излучения на $\lambda=1,52$ мкм, соответственно, возрастала от 8 до 58 отн. ед. и от 11 до 63 отн. ед.. Из результатов видно, что воздействие магнитного поля максимально ($\eta \approx 40\%$) при малых напряжениях питания, т. е. при $U_{п}=22$ В, а минимальный прирост мощности излучения (до 10%) получен при напряжении питания 32 В. Из рисунка 3 также видно, что с увеличением напряжения питания СВЧ автогенераторов накачки от 22 до 28 В, мощность лазерного излучения возрастает почти линейно, а затем наступает замедление роста мощности излучения. В данном случае рост мощности излучения также связан с увеличением концентрации электронов в ПСВЧР, о чем убедительно свидетельствует линейный рост тока потребляемого СВЧ автогенераторами накачки от источника питания, а также линейное увеличение интенсивности видимого свечения поперечного СВЧ разряда [8-9].

При увеличении напряжения питания от 22 В до 32 В спектральная плотность шумов лазерного излучения уменьшилась почти в 4,2 раза. Это объясняется увеличением мощности постоянной составляющей лазерного излучения при росте мощности СВЧ накачки. Из рис.3 также видно, что при «безмагнитном» (кривая γ) режиме работы СВЧ автогенераторов накачки с ростом напряжения питания от 22 до 32 В эффективность γ

генерации возрастает почти линейно от 3.0 до 16. В этом случае наибольшее значение эффективности генерации $\gamma = 16$ получалось при $U_{II} = 26$ В. При воздействии магнитного

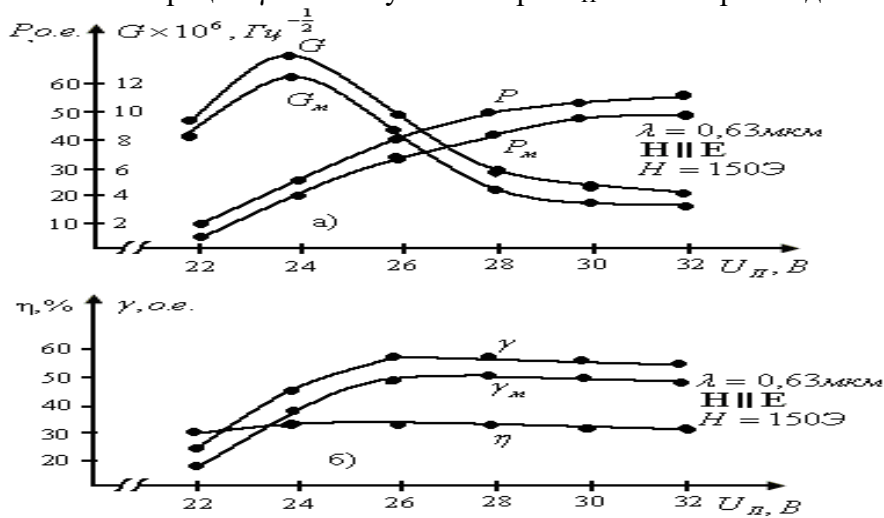

Рис.3. Зависимости $P, P_m, G, G_m, \gamma, \gamma_m, \eta$ от U_{II} для длины волны 0,63 мкм при $H=0$ и 150 Э ($H \parallel E$), индекс m соответствует $H=150$ Э.

поля величиной 150 Э, с ростом U_{II} от 22 до 29 В эффективность генерации γ_m почти линейно увеличивается до своего максимального значения $\gamma_m=16$ при напряжении питания 26 В, а затем происходит его уменьшение. Исходя из этого, можно определить наиболее оптимальный режим работы лазера. Из рис.2 и 3 видно, что при $H \perp E$ (в данном случае излучение имеет только π -компоненту) с воздействием H мощность лазерного излучения на обеих длинах ($\lambda=0,63$ и 1,52 мкм) возрастает. Очевидно, что рост мощности

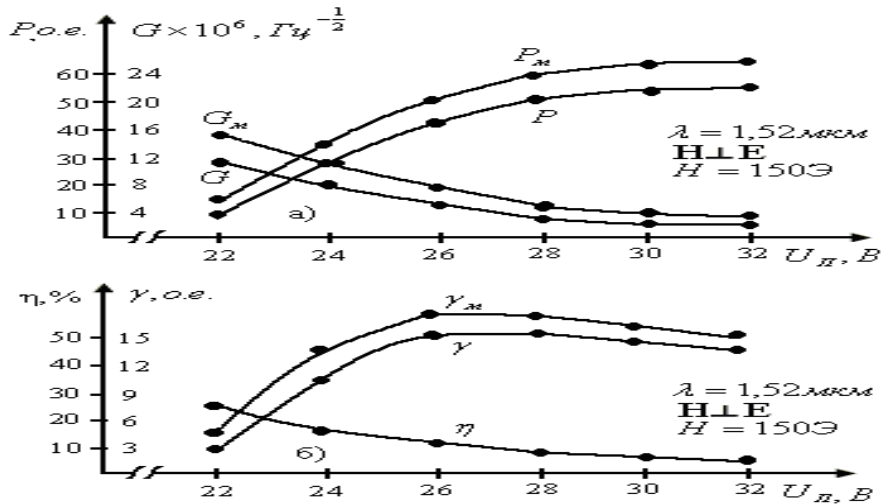

Рис.4. Зависимости $P, P_m, G, G_m, \gamma, \gamma_m, \eta$ от U_{II} для длины волны 1,52 мкм при $H=0$ и 150 Э ($H \perp E$), индекс m соответствует $H=150$ Э.

излучения связан, в основном, с увеличением концентрации электронов в поперечном СВЧ разряде. Увеличение концентрации электронов связано с искривлением траектории электронов в взаимно ортогональных H и E полях и соответственно увеличением их частоты соударений с нейтральными атомами. Из рисунков 4 и 5 видно также, что при $H \perp E$, т. е. когда вектор магнитного поля расположен перпендикулярно плоскости поляризации лазерного излучения (в данном случае лазерное излучение имеет только $\pm\sigma$ -компоненты) с воздействием H мощность лазерного излучения на длинах волн 0,63 и 1,52

мкм соответственно уменьшается до 30% и 40%. Уменьшение мощности излучения лазера обусловлено с раздвижением $\pm\sigma$ - компонент контура усиления.

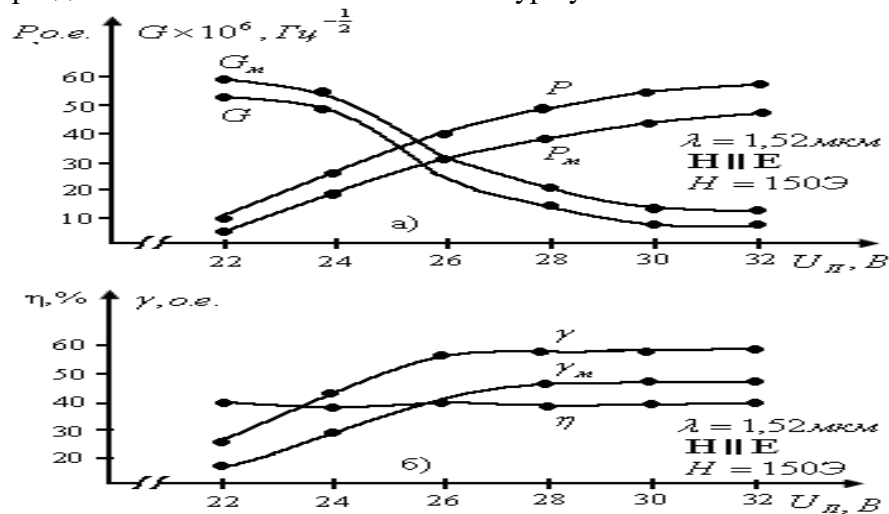

Рис.5. Зависимости P , P_m , G , G_m , γ , γ_m , η от U_p для длины волны 1,52 мкм при $H=0$ и 150 Э (НПЕ), индекс m соответствует $H=150$ Э.

Таким образом, при воздействии магнитного поля ($H=150\text{Э}$) с периодической неравномерностью ($\sim 40\%$) на активную среду He-Ne лазера с ПСВЧР излучающего одновременно на длинах волн 0,63 и 1,52 мкм достигнуты следующие результаты.

Для НПЕ:

- на длине волны 0,63 мкм мощность излучения лазера максимально возрастает до 60%, а шумы излучения возрастает до 20 %.

- на длине волны $\lambda=1,52$ мкм мощность излучения максимально возрастает до 40%, а шумы излучения возрастает до 10 %.

Для Н // Е:

на длине волны $\lambda=0,63$ мкм мощность излучения уменьшается до 30%, а шумы излучения почти не меняется.

на длине волны $\lambda=1,52$ мкм мощность излучения уменьшается до 40%, а шумы излучения почти не меняется.

Литература

1. Eerkens I., Lee W. Conf. on Lasers and Elektroopt. (CLEO), Poster Session(21-24).05.1985.
2. Данилейко М. В., Данилов Н. К. и др. Укр. Физический журн. 34, (1989), 1668-1670.
3. Моршнева С. К., Францесон А. В. Квантовая электроника 12, (1985), 1786-1807.
4. Иманкулов З. И., Миринояттов М. М. ЖПС, т.67, №1, 2000, с.127-128.
5. Imankulov Z., Mirinoyatov M. Uzbek Journal of physics, v.1, № 4, 1999, pp. 341-343.
6. Иманкулов З. И., Миринояттов М. М. ЖПС, т.64, №1, 1997, с.116-118.
7. Иманкулов З. И., Миринояттов М. М. Вестник НУУз, 2002, №2, С.27-28.
8. Иманкулов З. И., Миринояттов М. М., Рихсиева Ш.Т. Квантовая электроника. 1989, т.16, N7, с.1510-1512.
9. Миринояттова Д.М., Миринояттов М. М., Усманов Т. Б.Вестник НУУз, 2005, № 3, с.33-35.
10. Imankulov Z., Mirinoyatov M., Usmanov T.B. Quantum, Electronics, 29 (9),1999, p.792-793

11. Иманкулов З.И., Доноев Т.А., Кошалив З.А. Вестник ЖАГУ, №1(22), 2009, с.155-159.

* * *

УДК 621.373.826

Исследование распределения электрического поля и интенсивности свечения вдоль и поперек разрядной трубки He-Ne лазера с ПСВЧР

Иманкулов З.И. - ЖАГУ

Для проведения экспериментов на He-Ne плазме нами были выбраны схемы автогенераторов с общими эмиттерами с разомкнутыми четвертьволновыми полосковыми линиями [1]. Ниже мы рассмотрим эффективное согласование генератора накачки с электродной системой с целью обеспечения однородного электрического поля (интенсивности свечения на длине волны 0,6328 мкм) по длине и сечению разряда.

Блок-схема экспериментальной установки для исследования распределения электрического поля и интенсивности свечения вдоль и поперек разрядной трубки представлена на рис.1. Для повышения помехозащищенности и увеличения отношения сигнал-шум основной сигнал регистрировался на переменной частоте. Для этого излучение после выхода из разрядной трубки модулировалось с помощью механического модулятора (ММ) с частотой порядка 1 кГц. Регистрация сигнала с выхода ФЭУ осуществлялась с помощью селективного микровольтметра В6-9. Сканирование изображения разряда с торца РТ по щели монохроматора (УМ-2) осуществлялось с помощью плоскопараллельной стеклянной пластины длиной 160 мм, размещенной на поворотном столике. Распределение напряженности электрического поля вдоль разрядной трубки, эквивалентное СВЧ напряжению между полосковыми электродами, сняли с помощью, перемещающейся вдоль разрядной трубки катушки индуктивности вольтметра.

Распределение интенсивности видимого свечения ($\lambda=0,6328\text{мкм}$) вдоль разрядной трубки регистрировалось с помощью перемещающегося вдоль разрядной трубки световода, соединенного с приемником излучения (ФЭУ-55). Для выделения излучения на линии 0,6328 мкм использованы интерференционный светофильтр с полосой пропускания 50А. На рис.2,3 приведены распределение СВЧ напряжения ($U_{\text{свч}}$) вдоль полосковой линии шириной 2 мм, длиной 100 мм при изменении мощности накачки и частоты возбуждения разряда. СВЧ автогенератор собран на транзисторе КТ-907Б. Аналогичные зависимости для полосковой линии шириной 2 мм, длиной 320 мм представлены на рис.4,5. СВЧ генератор собран на транзисторе КТ-930Б. Результаты проведенного анализа показывают, что СВЧ напряжение на линии возбуждения возрастает в 2 - 6 раз при увеличении L и имеет максимальное значение в конце линии (рис.4). Увеличение мощности накачки ведет к возрастанию максимальной величины напряжения на линии (рис.2), за счет чего растет мощность, поглощаемая разрядом. Это видно из распределения интенсивности видимого свечения ($\lambda= 0,6328$ мкм) вдоль разрядной трубки (рис.5).

С увеличением частоты возбуждения разряда также увеличивается напряжение на линии (рис.3) и мощность, вкачиваемая в разряд.

При подключении СВЧ автогенератора к середине полосковой линии обнаружено (рис.6) увеличение частоты возбуждения и напряжения в конце линии, по сравнению с вышеприведенным подключением, в 1,5 - 2 раза. Это дает возможность при одинаковых мощностях накачки и длине полосковой линии вкачивать в разряд большую мощность и

этим увеличивать КПД СВЧ автогенератора.

Распределение интенсивности ($\lambda=0,63$ мкм) видимого свечения вдоль разрядной трубки (рис.7) аналогично распределению СВЧ напряжения вдоль разряда (более равномерного по длине РТ).

На рис.8 показаны экспериментальные кривые распределения интенсивности видимого свечения по поперечному сечению трубки для различных мощностей накачки и давления смеси газов.

Из рисунков видно, что с увеличением мощности накачки и давления смеси газов n_e и $n_{св}$ глубина провала ($J_{св}$) увеличивается, а максимумы смещаются к стенкам разрядной трубки. Полученные результаты указывают на неравномерность распределения концентрации электронов и усиления по сечению разрядной трубки при поперечном СВЧ разряде.

Такое распределение интенсивности видимого свечения объясняется неравномерным поглощением мощности СВЧ поля по сечению разрядной трубки т.к. при выполнении условия [2]

$$n_e > n_{кр} = \frac{m(\omega^2 + \nu_{ст}^2)}{4\pi e^2} \quad (1)$$

СВЧ поле при проникновении внутрь разрядной трубки ослабляется и поглощается, e - заряд электрона, n_e – электронная концентрация газового разряда, $n_{кр}$ - критическая концентрация электронов, ω - частота ВЧ поля и $\nu_{ст}$ - частота столкновений

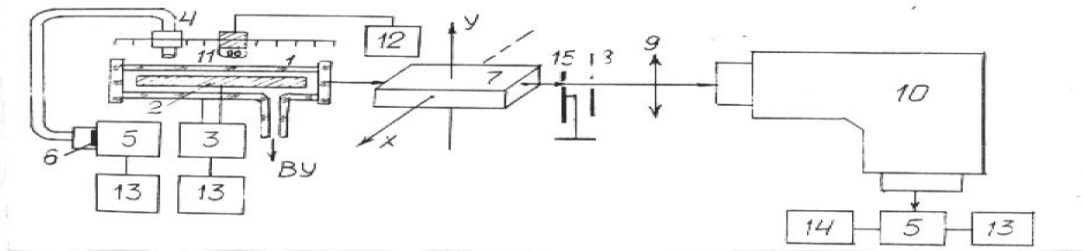

Рис.1. Блок-схема экспериментальной установки.

1 - разрядная трубка; 2 - полосковая линия; 3 - СВЧ автогенератор; 4 - световод; 5 - фотоприемник; 6 - интерференционный светофильтр; 7 - плоскопараллельная пластинка; 8 - диафрагма; 9 - конденсорная линза; 10 - монохроматор; 11 - детекторная головка; 12 - милливольтметр В7-26; 13 - блок питания; 14 – селективный микровольтметр; 15 - механический модулятор.

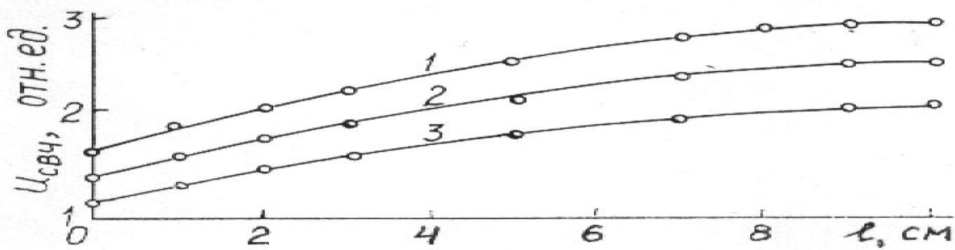

Рис.2. Распределение СВЧ напряжения вдоль линии при различных мощностях накачки W_H, W_T : 1) 7,5; 2) 5,5; 3) 3,5. $P=3,8$ мм.рт.ст.(0,5кПа) . $P_{He}:P_{Ne}=7:1, f=460$ МГц.

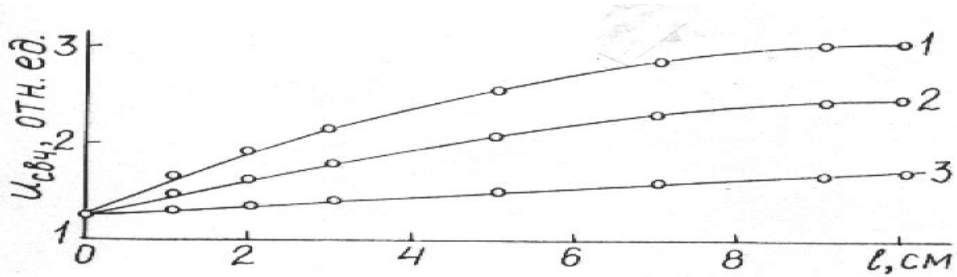

Рис.3. Распределение СВЧ напряжения вдоль линии при различных частотах накачки f_H , МГц: 1) 600; 2) 460; 3) 300; $W_H=5,5$ Вт; $P=3,8$ мм.рт.ст. (0,5кПа).

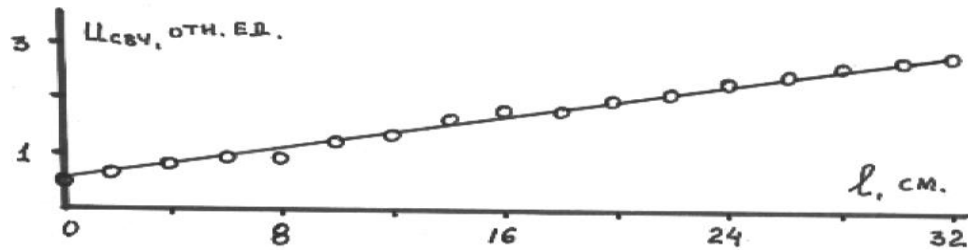

Рис.4. Распределение СВЧ напряжения вдоль линии возбуждения при ПСВЧР в смеси гелий-неон. $W_H=15$ Вт; $P=4,1$ мм.рт.ст.(0,55кПа) $P_{He}:P_{Ne}=9:1$, $f_H=300$ МГц

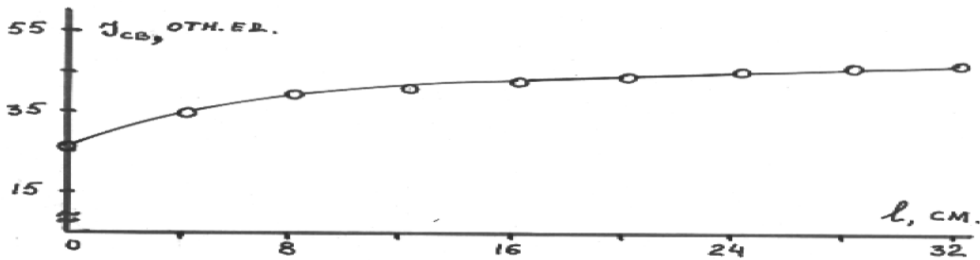

Рис.5. Распределение интенсивности видимого свечения ($\lambda=0,6328$ мкм) ПСВЧР вдоль линии возбуждения. $W_H=15$ Вт; $P=4,1$ мм.рт.ст., $P_{He}:P_{Ne}=9:1$, $f_H=300$ МГц.

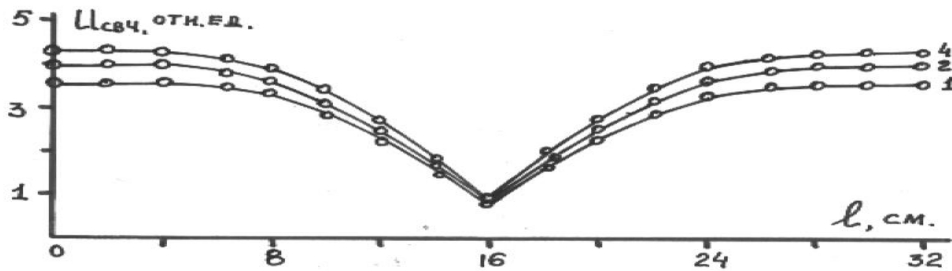

Рис.6. Распределение СВЧ напряжения вдоль линии возбуждения при ПСВЧР в смеси гелий-неон $\chi=P_{He}:P_{Ne}$ и давлении P (мм.рт.ст.), соответственно: 1) $\chi=5$ и $P=3,3$ (0,44кПа); 2) 7 и 3,8; 4) 23 и 5,2. $W_H=15$ Вт; $f_H=300$ МГц.

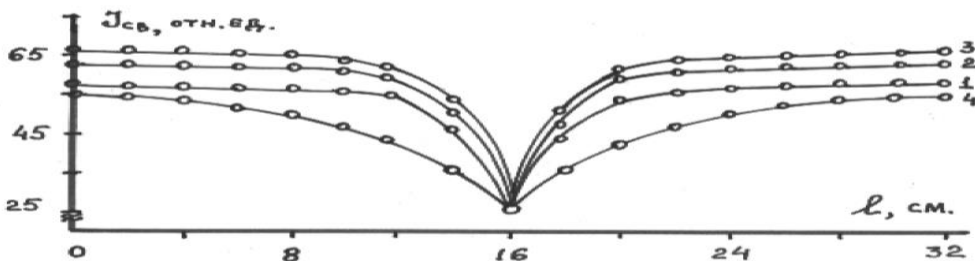

Рис.7. Распределение интенсивности видимого свечения ($\lambda=0,6328$ мкм) ПСВЧР вдоль линии возбуждения. 1) $\chi=5$ и $P=3,3$ мм.рт.ст.(0,44кПа);

2) 7 и 3,8; 4) 23 и 5,2 , соответственно. $W_H=15$ Вт; $f_H=300$ МГц.

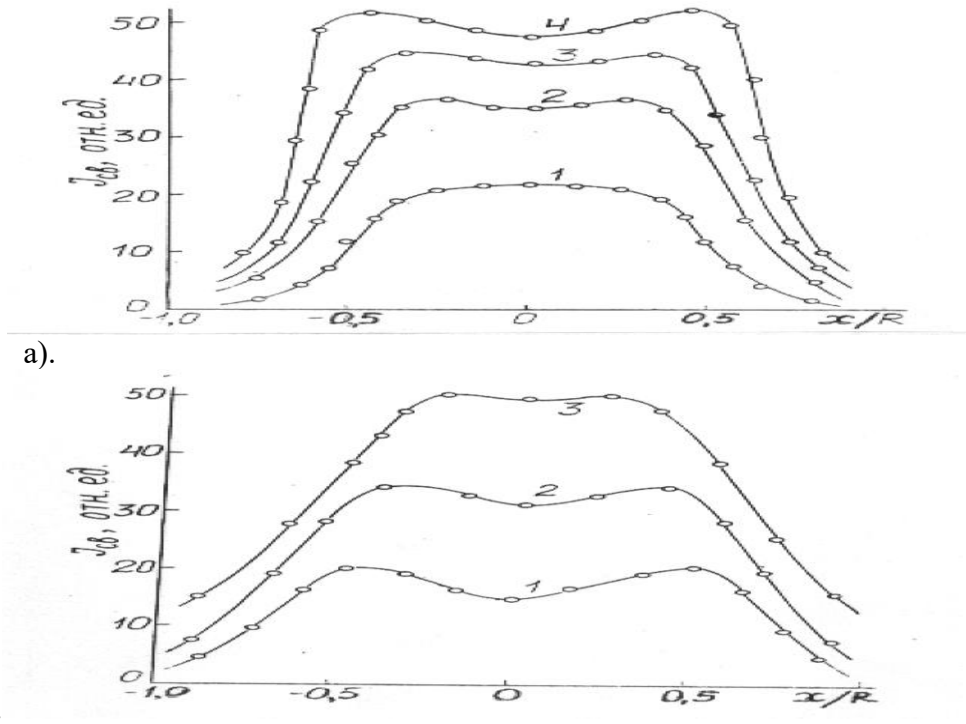

Рис.8,а.б. Распределение интенсивности спонтанного излучения ($\lambda=0,6328$ мкм) ПСВЧР в смеси гелий-неон по сечению разрядной трубки при различных
 а) мощностях накачки W_H , Вт: 1) 3; 2) 5; 3) 9; 4) 14. $P=4,2$ мм.рт.ст.(0,56кПа),
 $\chi=P_{He}:P_{Ne}=7:1$, $f_H=300$ МГц. $d=2,0$ мм.
 б) давлениях смеси газов P , мм.рт.ст.: 1).10(1.33кПа); 2).7(0,93); 3). 3(0,4). при $W_H=9$ Вт,
 $\chi=P_{He}:P_{Ne}=7:1$, $f_H=300$ МГц, $d=2,0$ мм.

электронов с нейтральными частицами. На расстоянии δ от стенки разрядной трубки, равном

$$\delta = \frac{c}{\omega} \left(\frac{2n_{KP} v_{CT}}{m\omega} \right)^{1/2}, \quad (2)$$

СВЧ поле уменьшается в e раз, т.е. эффективная ионизация газа в разрядной трубке происходит до расстояний δ от стенки РТ. При этом основным механизмом потерь заряженных частиц является диффузия на стенку разрядной трубки.

Таким образом, из-за скин-эффекта и диффузии электронов на стенку происходит неравномерное распределение электронов по сечению разрядной трубки. При этом можно сказать, что на некотором расстоянии от стенки трубки проявляется область с максимальной концентрацией.

Образование сложной структуры разряда непосредственно определяет профиль коэффициента усиления [3], который определяет модовый состав излучения лазера вместе с заданной конфигурацией резонатора[4].

Литература

1. Иманкулов З.И., Мурзалиев К.А. Конструкции активного элемента с поперечными ВЧ и СВЧ разрядами и исследование оптимальных режимов его работы.// Материалы

- V- региональной НТК «Современные проблемы науки, техники и образования», 2-3 июня 2006 г. Жалалабат, ЖАГТИ.(сборн.научн.трудов), стр.22-26.
2. Гинзбург В.Л. Распространение электромагнитных волн в плазме.- Москва: Наука, 1967. -371с.
 3. Иманкулов З.И., Мириноятв М.М. Распределение показателя усиления He-Ne лазера по сечению разрядной трубки при поперечном СВЧ разряде. // Квантовая электроника.-1988.-Т.15.-N10.-с.1975- 1977.
 4. Иманкулов З.И., Мириноятв М.М. Исследование модовой структуры He-Ne лазера с поперечным СВЧ разрядом.// ДАН УзССР.- 1985.- N10.- с.28-29.

* * *

УДК 339.742.3

Системы расчетов платежными картами в Кыргызской Республике

Чукуева Э.М., Асанова Н.А. - КНУ им. Ж. Баласагына

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные этапы развития пластиковых карт в Кыргызской Республике, как национальной платежной системы.

Ключевые слова: платежная система, платежные карты.

Увеличение наличного денежного оборота носит объективный характер и зависит от динамики основных макроэкономических показателей: ВВП, денежных доходов населения, оборота розничной торговли, индекса потребительских цен, обменного курса, а также связано с изменением Банком Кыргызстана методов регулирования количества наличных денег в обращении. Нужно отметить увеличение денежного оборота населения в Кыргызстане с помощью пластиковых карточек. Предвидеть объем оборотов, осуществляемых с помощью таких карточек, вместо оборота наличных денег очень трудно.

Доля безналичных операций в общем объеме операций с картами в России составляет 11%, в Польше 17%, в Германии - около 30%, в Испании и Италии – 45%, в Великобритании – 65%. Бесспорным лидером является Франция – там 72% операций с картами – операции по оплате товаров и услуг.

В Кыргызстане объем эмиссии банковских платежных карт охватывает 8,7 % потенциальных клиентов. Порядка 95 % транзакций, совершенных с использованием банковских платежных карт – это снятие наличных в банкоматах или кассах банков. При этом на сегодняшний день охват рынка розничных платежей посредством платежных карт, являющихся наиболее эффективным инструментом управления банковским счетом для населения. Банковские счета имеет не более 10 % населения. Статистика показывает, что основные расчеты, несмотря на наличие у населения банковских платежных карт, все равно осуществляются с использованием наличных денежных средств. По данным Национального Банка Кыргызской Республики количество операций совершенных с использованием платежных карт на III квартал 2012 года составил 1 884 135 операций. Объем операций, совершенных по платежным картам составил 9 362,7 млн. сом.

Для решения проблем по сокращению налично-денежного оборота Правительством Кыргызской Республики и Национальным банком Кыргызской Республики было принято ряд законодательных актов, например: «Государственная программа по переходу на безналичные расчеты» от 31 декабря 2002 года. Также принято Постановление Правительства Кыргызской Республики от 4 октября 2006 года N 718 «Об усилении мер

по переходу на безналичные расчеты в экономике Кыргызской Республики» и Государственная программа 2008 года. В настоящее время реализуется Государственная программа на 2012-2017 годы предусматривающая комплекс мероприятий по увеличению доли безналичных платежей и расчетов в Кыргызской Республике в соответствии с законодательством Кыргызской Республики, направленных на развитие розничного рынка платежей и расширение инфраструктуры безналичных платежей - это:

1. Обеспечение оплаты таможенных и налоговых платежей в безналичной форме.
2. Обеспечение приема регулярных платежей от населения в регионах через счета в коммерческих банках.
3. Обеспечение оплаты за розничные товары и услуги в безналичной форме.
4. Обеспечение выплаты пенсий, пособий, денежных компенсаций и других социальных выплат со счетов Социального фонда Кыргызской Республики на индивидуальные счета получателей в банках.
5. Обеспечение перевода на счета в коммерческих банках выплат стипендий студентам высших и средних специальных учебных заведений.
6. Обеспечение перевода всех учреждений и организаций на выплату заработной платы работникам через счета в коммерческих банках.
7. Обеспечение оплаты пошлин, штрафов, транспортных услуг и др. платежей в доход государства в безналичной форме.
8. Развитие системы расчетов с использованием пластиковых карт, работающей 24 часа в сутки, 7 дней в неделю. Расширение инфраструктуры сети по обслуживанию пластиковых карт, являющихся наиболее современными технологическими решениями в области проведения расчетов.

В отчетном квартале по состоянию на 1 октября 2012 г. на территории Кыргызской Республики услуги по эмиссии, эквайрингу и расчетно-кассовому обслуживанию клиентов по картам национальной платежной системы «Элкарт» предоставляли 17 из 22 действующих банков, из которых эмитентами и эквайерами международных карт являлись 13 банков.

Особенностью банковской платежной карты «Элкарт» является ее доступность для населения с низким уровнем дохода, что позволяет использовать ее при внедрении социальных проектов.

В разбивке по видам распределение платежных карт следующее (см. таблицу 1):

- Международные системы 297 039, из них - это:
 - «Visa» 157 987;
 - «MasterCard» 595;
 - «Золотая корона» (Россия) 138 457;
- Национальная система «Элкарт» 53 482.

Листая страницы банковской истории, нужно обратить внимание на то, что именно 12 лет назад, в 1996 году, несколько коммерческих банков проводили расчеты с платежными картами и в основном обслуживали в рамках агентских договоров карты международных платежных систем, таких как VISA International, EuropayInternational, MasterCard. Это означало, что клиенты могли пользоваться средствами, которые у них были в наличии на карточных счетах. В Кыргызстане держателями таких карт были, как правило, иностранные граждане или лица, часто выезжающие за границу.

Через год после появления первых карт на карточном рынке платежных услуг Кыргызстана, в 1997 году отдельные банки стали обслуживать и выдавать платежные карты систем UnionCard и Алай-Кард в расчетах в национальной валюте. А уже в 2003 году на рынке появились еще и локальные карты Демир 24.

Услуги по выпуску и обслуживанию международных платежных карт «Visa» и «MasterCard» предоставляли 9 коммерческих банков: ЗАО «ДемирКыргызИнтернэшнл банк», ОАО «ХалыкБанкКыргызстан», ОАО «КазкоммерцбанкКыргызстан», ОАО «БТАБанк», ОАО «Банк Бакай», ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан», ЗАО «Кыргызский Инвестиционный Кредитный Банк», ОАО «ЮниКредитБанк», ОАО «РСК Банк». Оплата за выпуск карт составила от 5 до 140 долларов США, либо взималась плата за годовое обслуживание в размере от 0 до 11 830 сом в зависимости от договора. Оплата за снятие наличных денежных средств колебалась в диапазоне от 0,4 % до 2 % от суммы обналичивания. Из 22 действующих банков, из которых эмитентами и эквайерами международных карт являлись 13 банков и по национальной системе «Элкарт» - 17 банков.

Работа по внедрению национальной системы банковских платежей на основе микропроцессорных карт была начата АООТ Расчетно-сберегательной компанией (ныне ОАО «РСК-Банк»). ОАО «РСК БАНК» создал уникальную систему электронных расчетов «Алай Кард».

«Алай-Кард» - первая отечественная система пластиковых карт.

«Алай Кард» является дебетовой карточкой, которая выпускается с мая 1997 года.

Благодаря тому, что проект "Алай-Кард" реализован на базе технологии российской платежной системы "Золотая Корона", с начала 2003 года локальная система безналичных расчетов получила возможность интегрироваться в систему "Золотая Корона" в России и в странах СНГ. Это означает, что держателям карт "Алай-Кард", имеющим деловые интересы в России и в странах СНГ, нет необходимости перевозить большие суммы наличности. Все необходимые средства можно зачислить на карт-счет и отправляться в поездку налегке.

Сегодня "Алай-Кард" - ведущая система безналичных банковских платежей с использованием технологии SmartCard, работающая в Кыргызской Республике. Городская инфраструктура обслуживания карт "Алай-Кард" насчитывает 54 банкомата, 203 терминала. При этом количество пунктов обслуживания постоянно увеличивается.

Карты выпускает 2 учреждения в Кыргызстане: РСК Банк и Экобанк.

Такое положение дел явилось предпосылкой для создания национальной платежной карты, которая впервые появилась на карточном рынке чуть больше года назад.

Теперь банковские карты мы выпускаем сами – это продукт национальной платежной системы «Элкарт».

Кыргызстан в 2008 году создал свою собственную национальную платежную систему «Элкарт». Платежная система «ЭЛКАРТ» поддерживается Национальным Банком и Правительством Кыргызской Республики, и развивается в ходе «Государственной программы мероприятий на 2003-2008 годы по внедрению системы безналичных платежей в Кыргызской Республике». На сегодня в Кыргызстане у «Элкарта» самая большая терминальная сеть.

Эти карты принадлежат кыргызстанцам, которые заказали себе банковскую карточку также и в рамках «зарплатных» проектов, предлагаемых 17 коммерческими банками.

«Элкарт» — это современная банковская карта, созданная на базе магнитной технологии. Ставшая стандартом в своей области, она сочетает удобство, высокую надежность и доступность для всех слоев населения, одинаково хорошо подходит для любых видов покупок и снятия наличности. Владельцу пластиковой карточки открывается личный банковский счет, средствами которого он пользуется в специально оборудованных точках обслуживания. С помощью пластиковой карточки «Элкарт» владелец может воспользоваться рядом банковских услуг:

- оплачивать без комиссии товары и услуги, не имея при себе наличных денег, которые либо не помещаются в бумажник, либо их в нужный момент не хватает;
- пользоваться широкой сетью пунктов выдачи наличных по всей республике;
- предоставляет Вам доступ к средствам на Вашем банковском счете в любое время суток
- хранить собственные средства на счете карты;
- накапливать денежные средства с зачислением процентов;
- безопасно провозить денежные средства по всей стране;
- получать зарплату или пенсию;
- вам также не будет мешать такая проблема как мелкие разменные монеты, которые постоянно теряются.

Но следует отметить, что на карточном рынке платежных услуг все еще существуют платежные системы различных стандартов, которые затрудняют прием национальной карты во всех торговых и сервисных пунктах. Поэтому и принимаются меры для того, чтобы объединить все банки в одну платежную систему с использованием единой национальной карты, не зависимой от тарифов международных систем, использовать общие ресурсы на развитие инфраструктуры, существенно снизить затраты каждого банка в отдельности на создание и функционирование такой системы. В целях обеспечения взаимного обслуживания карт различных систем, а также стимулирования дальнейшего развития карточного рынка Кыргызстана завершены подготовительные работы по интеграции локальных и международных систем с использованием банковских карт с национальной системой.

Для этого и был создан Единый межбанковский процессинговый центр, что является одним из основных проектов Государственной программы по внедрению безналичных платежей.

Главная задача проекта – обеспечить возможность широким слоям населения страны удаленно управлять своими счетами, открытыми в коммерческих банках. Таким образом, население получает возможность проведения расчетов за товары и услуги, а также получения наличных денег с использованием платежных карт в любом месте страны и независимо от того, в каком коммерческом банке обслуживается держатель такой карты.

Что касается дальнейшей работы, то продолжается сертификация Единого межбанковского процессингового центра в международной платежной системе «VisaInternational», что позволит держателям карт не только осуществлять платежи внутри республики по тарифам национальной системы «Элкарт», но и использовать ту же карту за пределами Кыргызской Республики.

Параллельно проводится работа по внедрению пилотного проекта по уплате таможенных платежей с использованием «Элкарт», а также по приему и оплате коммунальных платежей посредством терминалов, банкоматов и мобильных телефонов в любой точке нашей республики, переводам средств с карты на карту и другие услуги. Проводится работа с нефтегазовой компанией по использованию платежных карт для расчетов при закупке горюче-смазочных материалов.

Развитие национальной системы расчетов с использованием «Элкарт» в целом направлено на повышение доверия к банковской системе широких слоев населения с небольшими доходами, гарантирует им удобный доступ к управлению счетами в коммерческих банках, обеспечивает сохранность средств, значительно экономит время, затрачиваемое на оплату различных услуг

Реализация поставленных задач по развитию национальной платежной системы в Кыргызской Республике требует комплексного решения вопросов формирования источников финансирования. В качестве источников финансирования основных проектов

возможно использование инвестиций коммерческих банков и других заинтересованных организаций.

Пути развития систем платежных карт в Кыргызской республике – это создание максимально благоприятных условий для осуществления денежного обращения национальной валюты, стимулирования безналичных платежей, и как снижение операционных расходов на обработку наличности и расходов на оказание услуг инкассации.

Литература:

1. Особенности развития национальной платежной системы Кыргызской Республики, Казахстан - 2013г.
2. www.NBKR.kg
3. www.bankir.kg.

* * *

УДК 005.511

Влияние подготовки кадров на формирование инновационных процессов в бизнес среде

Сейталиева Т.Ж. - ЖАГУ

Меняющиеся социально-экономические условия, а также демографическая ситуация требуют новых подходов для прогнозирования потребности экономики и социальной сферы в профессионально-подготовленных кадрах.

После эпох эффективности, продолжавшейся в 1950-е и 1960-е годы, качества – в 1970-х и 1980-х, гибкости – в 1980-е и 1990-е, сейчас мы живем в эпоху инноваций. Промышленность все активнее применяет к новым товарам и услугам новые технологии. Даже традиционные «цитадели» экономистов – серые и массивные, как слоны, банки очень быстро меняются: здесь все быстрее и быстрее разрабатываются новые финансовые инструменты. И в этих организациях технология стала одним из основных двигателей изменений и инноваций. Если банки и страховые компании не будут действовать достаточно оперативно, они могут столкнуться с тем, что компании, занимающиеся разработками программного обеспечения, такие, как Microsoft, окажутся на их территории. В тех же отраслях промышленности, где инновации стали обычным делом, компании соревнуются в скорости времени их внедрения. Победить в конкурентной борьбе теперь можно только в том случае, если ты будешь самым быстрым, предлагать продукцию самого высокого качества, выбирать наиболее привлекательные стилевые решения и т.п.

Инновации можно рассматривать как событие, возникновение в мире бизнеса чего-то нового, и как процесс, при котором одно новшество вызывает другое. Изменение в технологии приводит к появлению нового продукта, который, если он используется эффективно, требует изменения в организации бизнес-процессов. В конечном счете новые продукты также могут привести к формированию новых рынков и их развитию.

По своим масштабам инновации могут быть самыми разными. Можно привести следующую их классификацию: малые, постепенные, крупные, прорывного характера и радикальные. Существует и другая классификация, при которой инновации делятся на модульные и архитектурные. Часто радикальные инновации состоят из инноваций меньшего масштаба, которые в той или иной комбинации могут приводить к появлению инноваций прорывного характера. Первые микрокомпьютеры были разработаны в 1970-е

годы подростками во дворах Калифорнии. Они были собраны из компонентов, уже существовавших и продававшихся в магазинах. Другими словами, в этом случае инновация выступила в виде сборки нового продукта из уже имевшихся компонентов. Ребекка Хендерсон и Ким Кларк назвали этот вариант архитектурным типом инновации. Новый продукт создал для себя новый рынок. По мере того как рынок развивался и запросы рынка формулировались все более точно, адаптация компонентов также все лучше соответствовала новому продукту. В течение короткого периода времени на основе нового продукта возникла совершенно новая отрасль. Это показывает, как новое применение новой комбинации технологий привело к созданию нового рынка, что в свою очередь потребовало появления новых промышленных предприятий, улучшения прежних и разработки совершенно новых технологий.

Инновации повсеместно принято рассматривать в качестве магистрального пути, обеспечивающего постоянный рост и процветание компании. При помощи инновации, то есть введя новую технологию, новые приложения в форме новых товаров и услуг, формирования новых рынков и введения новых организационных форм, мы увеличиваем итоговую ценность для потребителей, а в конечном счете усиливаем их лояльность.

Развитие как процесс улучшения любой системы, в том числе, развитие отрасли, предприятия, личности начинается с новой философии, новой культуры. Речь идет, с одной стороны, о новой философии и культуре организации, определяемой трансформацией политики социально-экономических отношений в стране, с другой — определяемой необходимостью инновационных изменений, определяющих возможность существования и развития организации в условиях рынка. Следовательно, новая бизнес-среда определяет новую бизнес-культуру.

Если руководитель понимает, что основу развития его организации составляет кадровый капитал, который определяет все процессы эффективной деятельности предприятия на рынке, то данное предприятие способно не только выжить в любых условиях изменяющейся среды, но и лидировать, развиваться, быть инноватором в отрасли.

Качество профессионального образования определяется тем, насколько оно соответствует текущим и перспективным задачам социально-экономического развития общества. Одной из стратегических целей образования является кадровое обеспечение динамично развивающейся рыночной экономики, интегрирующейся в мировое хозяйство. Там же надо отметить, что система образования призвана обеспечить подготовку высокообразованных специалистов, способных к профессиональной мобильности в условиях информатизации общества, также высшие учебные заведения должны обеспечивать высокий уровень усвоения совокупности фундаментальных и специальных знаний и умений, гарантирующий формирование готовности студентов к будущей профессиональной деятельности.

Система формирования специалистов в области экономики и предпринимательства новых компетенций должна начинаться с процесса образования, т.е. получения знаний. Новые требования к экономистам диктуют и новые требования к бизнес-образованию, которое включает подготовку, повышение квалификации и переподготовку кадров. Разбор имитационных игр, тренинги дают хороший результат в системе обучения экономистов, но это только имитация проблем и возможностей наработанных и отработанных чаще всего преподавателями по определенным дисциплинам. Когда студент приходит на предприятие, то у него появляется осознание потребности в определенных знаниях, потребности в навыках и умениях, необходимых для работы на конкретном предприятии, в конкретных условиях. При этом знания должны перерасти в умения, необходимые для реального бизнеса. Следовательно, обучение должно быть не только средством

подготовки и повышения квалификации, но и средством решения проблем организации, условием ее выживания.

Экономические результаты образования могут быть самыми разнообразными по форме. При этом выгоды от получения "востребованного рынком" образования бывают натуральными и денежными, прямыми и косвенными. Как правило, человек, имеющий более высокое образование, получает более высокую заработную плату, лучше адаптируется к изменениям, вызванным научно-техническим процессом.

Проблема состоит в том, что те люди, которые получают дипломы, могли бы не только похвастаться бумажкой, но и быть действительно «нужными» для сложившихся экономических отношений в обществе. Рыночная экономика требует от образования таких подготовленных людей, которые могли бы в кратчайшие сроки адаптироваться к функционированию организации, вникнуть в ее структуру и стать нормально функционирующим звеном в общем структурном механизме.

Но для того, чтобы подготовить таких людей необходимо использовать систему практического обучения. Необходимы новые структуры на базе высших учебных заведений, которые способны эффективно соединить два важных процесса: процесса обучения и процесс реальной деятельности в бизнесе.

Только такое направление в подготовке кадров в области экономики позволит нашей стране восполнить в будущем большое отставание в частности в развитии инновационных процессов.

Литература:

1. Атоян В. Р. Плотников А. Н. Инвестирование инновационной производственно-хозяйственной системы / В. Р. Атоян, А. Н. Плотников // Инновации 2002. - № 9 – 10.
2. Березовская М. Инновационный аспект экономического развития / М. Березовская // Вопросы экономики, 1997. – №3.
3. Воронцовский А. В. Инновации и финансирование / А. В. Воронцовский. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998.
4. Феликс Янсен. Эпоха инноваций / Феликс Янсен – Москва: Изд-во ИНФРА-М, 2002.
5. Басовский А. Л. Управление инвестированием в новые информационные технологии. Тула.: Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2003.
6. Бекетов Н. В. Научно-инновационные системы регионов: проблемы реформирования и развития // Инновации. - 2002.–№9–10.

* * *

УДК 233-46

Благотворительность - часть души человечества в мире экономики

Баракова А.А. – ЖАГУ

Благотворительность — оказание бескорыстной (безвозмездной или на льготных условиях) помощи тем, кто в этом нуждается. Основной чертой благотворительности является свободный и непринуждённый выбор вида, времени и места, а также содержания помощи.

К побудительным причинам благотворительности относится осознание её участниками в целостности человеческого общества, более общее — всего живого на Земле, сопричастности и ответственности за мир, в котором мы живём.

Осознание это открывает общественно-значимые задачи разного уровня иерархии, вложение сил и средств, в решение которых обещают обществу в целом (или той или иной его подсистеме — от семьи, рода, предприятия, микрорайона до города, страны и т. д.) заметно большую отдачу, чем в личное самосовершенствование (от духовного, физического, профессионального до финансового), но по разным причинам не решаются здесь и сейчас при существующих обстоятельствах. Среди этих причин зачастую не столько нехватка сил и средств, сколько затынутость согласования соответствующих вопросов на верхах, нежелания иных чиновников брать на себя ответственность в обстоятельствах, требующих определённой грамотности и смелости, научные амбиции и споры разных учёных и научных школ, крайняя неторопливость и недостаточное качество законотворческой деятельности, а порой и просто недостаток сведений о тех или иных обстоятельствах или происшествиях, при которых целесообразно стороннее вмешательство.

Кроме указанных причин благотворительные подходы целесообразны для выполнения многих разовых, малопредсказуемых или достаточно редко производимых общественно значимых работ, например, весенних субботников, держать для быстрого выполнения которых целый год дополнительный штат уборщиков явно избыточно и накладно.

Другим широкоизвестным примером является пресечение мелкого хулиганства, для чего создаются, в частности, ДНД и их разновидности от добровольных молодёжных дружин до соседского дозора : держать штат профессиональных полицейских для этих целей нецелесообразно с самых разных точек зрения (от наличия возможности навести порядок без привлечения особых средств и полномочий до избыточности финансовой нагрузки и нежелания жить в полицейском государстве). Таким образом благотворительность в исходном смысле этого слова преследует цель более быстрого, гибкого и менее накладного укрепления той общественной системы, в пределах которой она осуществляется.

Мотивационная сфера личности — это сложная система разнохарактерных мотивов (мотивационных установок, потребностей, интересов и т.п.), отражающих различные стороны деятельности человека и его социальные. В ходе исследования связи социально-экономических, демографических и индивидуально-психологических факторов с особенностями благотворительной деятельности мы разработали классификацию мотивов благотворительности. В основе классификации лежат два критерия: локус контроля (видит ли респондент мотивы благотворительного поступка героя во внутреннем или внешнем плане) и характер выгоды.

Оказание благотворительной помощи у большинства компаний не является распространенной операцией. Поэтому учет неожиданного жеста доброй воли руководства может вызвать затруднения у бухгалтера. Об особенностях, которые стоит учесть, рассказывают специалисты ООО «Бейкер Тилли Русаудит».

Фирма помогает, бухгалтер учитывает, прежде всего нужно убедиться, что начальство в курсе налоговых последствий благотворительной помощи:

Во-первых, налоговое законодательство не позволяет учитывать ее при расчете налога на прибыль.

Во-вторых, безвозмездная передача товаров в благотворительных целях не облагается НДС. Соответственно нельзя принять к вычету НДС, входящий в стоимость этих товаров.

Обратите внимание: к «благотворительным целям» налоговое законодательство относит только те цели, которые перечислены в Законе КР.

Документальное оформление благотворительной акции будет таким. Сначала руководитель должен издать приказ об оказании благотворительной помощи. «Благотворительные» товары передают на основании договора дарения или письма

организации – получателя помощи. При этом надо оформить накладную (по форме № ТОРГ-12) в двух экземплярах.

В бухгалтерском учете благотворительную помощь учитывают в составе вне реализационных расходов на счете 9000 «Доходы и расходы от не операционной деятельности». Однако ее можно списать и за счет нераспределенной прибыли. Принять решение о расходовании чистой прибыли на благотворительность и утвердить соответствующую смету расходов могут только учредители.

Использованные литературы:

1. Цит. по: Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб., 2001.
2. Дейнека О.С. Экономическая психология: учеб. пособие. СПб., 2000.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб., 2006.
4. Методологическое положение по расчету валового внутреннего продукта (ВВП) методом производства. Бишкек, 2012, Нацстатком Кыргызской Республики.

* * *

УДК 549.283

Золото Кыргызстана

Баракова А.А. – ЖАГУ

Кыргызская Республика обладает значительными запасами рудных и нерудных полезных ископаемых. Однако, сложности геологических условий залегания, а также в ряде случаев невысокое содержание полезных элементов в общем объеме ископаемых недр не позволяют в полной мере разрабатывать даже хорошо изученные месторождения полезных ископаемых. При этом следует отметить, что в настоящее время большой интерес вызывают месторождения нерудных, строительных, полезных ископаемых, запасы и значительное разнообразие которых могут составить экономический потенциал, с целью разработки и использования как внутри страны, так и за его пределами. Проблема заключается лишь в том, что необходимо изыскать дополнительные финансовые средства, которые следует направить как параллельно на разработку месторождений полезных ископаемых, так и на создание единой транспортной инфраструктуры страны.

Естественно, значительные сложности разработки связаны с отсутствием достаточных инвестиций по разработке и добыче полезных ископаемых в Кыргызской Республике. Несмотря на вышесказанное, в Кыргызстане активно проводятся мероприятия по добыче золота.

На территории Кыргызстана месторождения золота известны с древних времен. Разрабатывались как первичные (в коренных породах), так и россыпные месторождения.

По подсчетам Государственного агентства геологии и минеральных ресурсов Кыргызской Республики, общий запас золота 60 зарегистрированных золотых месторождений составляет 448 тонн. Из них на сегодняшний день разрабатываются 5 месторождений - "Кумтор", "Макмал", "Солтон-Сары", "Терек" и "Тереккан". Еще 6 месторождений - "Джеруй", "Талды-Булак", "Андаш", "Бозымчак", "Иштамберди", "Куру-Тегерек" подготавливаются для добычи золота. Проект добычи золота в этих месторождениях уже готов. В остальных 49 месторождениях до сих пор ведутся геолого-разведательные работы. Общие запасы месторождений на сегодняшний день золота составляют 2 тысячи 149 тонн. В данное время действует 258 лицензий, выданных на поиск, разведку и добычу золота. Однако эти лицензии использовались не для добычи золота, а в качестве активов частных компаний, которые покупали и перепродавали их на

международной фондовой бирже. Такие операции не приносят дохода кыргызскому государству. Так как эти акции переходят из рук в руки, процесс выявления владельцев акций может занять определенное время, к тому же акции невозможно отобрать у владельцев. Акции вышли на международную фондовую биржу и все спорные моменты, связанные с ними уже подпадают под международную юрисдикцию.

В длительной перспективе, измеряемой десятилетиями, стоимость золота растет относительно стоимости всех основных валют, которые на сегодняшний день не имеют надежного обеспечения и принимаются лишь в силу доверия к правительствам выпускающих их стран.

Золото считается вложением-«убежищем», которое будучи сделано в правильной форме, не может полностью обесцениться даже в случае экономических и политических катастроф любого масштаба. В отличие от любых современных валют, потенциально способных полностью обесцениться при гиперинфляции, например, вложение в физическое золото обычно труднее конфисковать.

В силу возможности существенного повышения цены золота при продолжении денежными властями политики инфляционного стимулирования, сегодня в среднесрочной перспективе достаточно вероятен спекулятивный выигрыш от вложений в золото.

Стоимость золота подвержена сильным колебаниям. При этом скорость взлетов и падений может быть гораздо выше, чем у основных мировых валют. Соответственно, если вкладывать в золото средства не на длительную перспективу, то существует риск серьезных убытков из-за падения его цены. В частности, сегодня существенное краткосрочное падение цен на золото может быть спровоцировано новым витком спада и/или существенным ростом курса доллара к основным мировым валютам.

Вложения в золото на промежутках времени, измеряемых несколькими десятилетиями, чаще всего менее доходны, чем многие другие виды инвестиций.

В Кыргызстане очень велик разрыв между ценой покупки и ценой продажи реального (физического) золота. Поэтому для того, чтобы выиграть на покупке такого золота, рост курса должен быть весьма существенен.

Вложения в золото через обезличенные металлические счета и золотые ETF (фонды, торгуемые на бирже), по сути дела, не гарантируют вам реального обладания металлом. Их надежность определяется стабильностью законодательства, надежностью организаций, в которых открываются счета и их партнеров.

Министр экономики Темир Сариев реально оценивает участие "Кумтора" в экономике Кыргызстана. Принимая участие в заседании коалиции большинства ЖК КР, он заявил: "Без "Кумтора" прирост экономики в республике достигнет только 6%, вместо прогнозируемых 7».

Как сообщила пресс-служба парламента КР Темира Сариева сказал, что его огорчают недалёковидные политики, которые заводят разговор о национализации горнодобывающего предприятия, так как они не имеют представления о том, во сколько обходятся затраты на эксплуатацию такого производства.

Министр экономики отметил, что сегодня вклад "Кумтора" в ВВП страны составляет 11%, и нельзя забывать об этом. Доходная часть бюджета страны во многом зависит от этого золоторудного комбината. Вот только если не учесть катастрофического урона на экологию КР. Во весь рост встала актуальность экологического компонента безопасности государства, органически вытекающего из способа ведения экономики.

Несовершенство, или просто отсутствие необходимых законов по охране окружающей среды ставит население республики в положение заложников непродуманных экономических решений правительства. Можно также утверждать, что большинство населения республики в правовом отношении неграмотно.

Золотосодержащие горные породы извлекаются из общей массы скал взрывом, а золото - измельчением этих пород до пылевого состояния. Затем чистое золото отделяется от минеральных составляющих, проходя через сложные технологические процессы. При этом в окружающую атмосферу выделяется ряд загрязнителей и ядовитых веществ. Иногда случаются непредвиденные события типа Барскоонской катастрофы с тяжелыми последствиями не только для окружающей среды, но и для здоровья людей. 20 мая 1998 года 4 грузовых машины "Кумтор оперейтинг ком-пани", добывающей золото в долине реки Кумтор, выехали из Балыкчи с цианидом натрия - сильнейшим ядом. В Барскоонском ущелье у моста одна из машин по вине водителя опрокинулась в реку Барскоон. Произошла разгерметизация контейнера, и 1700 кг яда вылились в реку. Это была настоящая экологическая катастрофа. Из-за того, что минеральные богатства при добыче и переработке оказывают отрицательное влияние на природу, мы не перестанем их извлекать, так как без них невозможно развитие промышленного производства и дальнейший экономический рост. Современный уровень техники и технологии позволяет обрабатывать минерально-сырьевые ресурсы без выбросов загрязняющих веществ. Значит, при переработке любых полезных ископаемых следует применять передовую технологию, строго соблюдать правила добычи и транспортировки, чтобы свести к минимуму вредные выбросы. Конечно, передовая технология требует значительных средств, но чистота воздуха и воды, комфортные условия для жизни человека стоят того - средства возвратятся в виде здоровья населения.

Природа воспринимается большинством населения, включая представителей властных структур, как абсолютная неисчерпаемая данность, существующая для удовлетворения потребностей человека. Между тем, огромные "фабрики" природных экосистем работают в течение многих тысячелетий как единый слаженный саморегулирующийся часовой механизм, на поддержание баланса этой системы, оптимальных констант существования населяющих ее живых существ. Но с сожалением приходится констатировать, что деятельность человека порой наносит природе невосполнимый ущерб. Уже стало общим местом выражение, что человечество своим вмешательством в работу природных экосистем, рубит сук, на котором сидит.

Использованные литературы:

1. Методологическое положение по расчету валового внутреннего продукта (ВВП) методом производства. Бишкек, 2012, Нацстатком Кыргызской Республики.
2. И.Т. Айтматов, И.А. Торгоев, Ю.Г. Алёшин. Геоэкологические проблемы в горнопромышленном комплексе Кыргызстана – Наука и новые технологии. 1997 №1.
3. Геоэкологическая безопасность и риск природно-техногенных катастроф на территории Кыргызстана / Сост. И.А. Торгоев, Ю.Г. Алёшин, Б.Б. Молдобаева – Б.: «ЖЭКА» Лтд, 1999.
4. Информационное служба «Кабар»

* * *

УДК 338 486.4

Социально-экономическая роль малого и среднего предпринимательства в становлении рыночных отношений

Жолболдуева Д.Ш. - ЖАГУ

В современных условиях модернизаций переходной экономики особое значение приобретает развитие малого и среднего бизнеса. По своей сути малый и средний бизнес в системе рыночных отношений выступает как динамичная форма предпринимательской деятельности. Прежде всего, данный сектор характеризуется такими отличительными особенностями, как размер, численность рабочих и отраслевая принадлежность. К малому и среднему бизнесу относятся предприятия, которые имеют независимую собственность, обладают хозяйственной самостоятельностью и не доминируют в своей сфере деятельности.

Малый бизнес – это коммерческая, торговая или другая деятельность, организованная в рамках малого или среднего предприятия. К малому бизнесу, в первую очередь, относятся предприятия, отвечающие хотя бы двум из следующих характеристик: независимое управление, собственный капитал, локальный район действия, относительно небольшой размер по отношению к отрасли в целом.

В экономической литературе различают следующие виды предпринимательства в малом и среднем бизнесе:

- по направлению деятельности: производственная коммерческая, финансовая, инновационная;
- по содержанию функциональной ориентации предпринимателей финансирование, посредническая и консультационная деятельность;
- по числу видов деятельности: однопрофильная, многопрофильная;
- по сложности деятельности: не требующие специальных знаний, требующие специальных знаний, основанные на высоких технологиях;
- по отраслевым направлениям деятельности: промышленное, агропромышленное, сельскохозяйственное, в строительстве и в других отраслях народного хозяйства;

Субъектами предпринимательства могут быть как физические, так и юридические лица. Под физическими лицами понимаются граждане страны, иностранные граждане и лица без гражданства, а также лица с двойным гражданством. Юридическими лицами признаются организации, которые обладают обособленным имуществом, могут от своего имени приобретать имущественные и личные неимущественные права нести ответственность и обязанности.

При организации малого бизнеса следует учитывать следующие ценные положения: учёт достоинства предпринимательской деятельности, которая заключается в способности рынка быстро реагировать и адаптироваться к возникающему и новому явлению, а также в умении принимать решение по эффективной организации предпринимательской деятельности. Основными чертами предпринимательской деятельности можно определить в следующем:

- умение видеть потребности и основные пути её удовлетворения;
- выбрать места и направления предпринимательской деятельности;
- подобрать партнеров для осуществления предпринимательской деятельности среди тех, кто её разделяет.

Это имеет большое значение для модернизации монополизированной экономики.

Учеными установлено множество важных преимуществ развитие малого и среднего бизнеса:

- готовность предложить усилия, опыт и значение необходимы для того, чтобы собрать нужную сумму инвестиции, либо наметить надежных каналов инвестирования в случае отсутствия или недостаточности вложений на начальном этапе предпринимательской деятельности.

- разработать четкий график проектирования предпринимательского дела и определить его основные параметры и дальше организовывать деятельность параллельно с организацией отчетностей движения денег;
- контроль за выполнением финансового плана;
- улучшение взаимосвязи между различными секторами экономики;

Следует подчеркнуть, что основной структурой предпринимательской деятельности является малый средний бизнес. Это определяется в возможности быстрого переналаживания производства в случае необходимости, а также в быстром оснащении предприятия бизнеса механизмами и оборудованием. Ясно, что эти явления способствуют внедрению новых технологий и инноваций в организации производства.

В таких производствах заняты большее количество людей, чем в крупных предприятиях.

Кроме этого, малый и средний бизнес более чувствителен к учету ситуации на рынке. Он быстро создает представление о том, что является важным в организации бизнеса.

Еще одним преимуществом обладает малый бизнес, которое заключается в следующем:

- в возможности повышения квалификации работников с малыми расходами. В крупных предприятиях, где более организованы подготовка и переподготовка рабочих, и в малых предприятиях производственные отношения и проблема повышения квалификации легко решаются. Также следует отметить, что проблема обеспечения производства малого бизнеса специалистами решена успешнее, чем в крупных предприятиях.

Для стран с переходной экономикой, находящихся на начальном этапе развития рыночных отношений, именно создание и развитие сектора малого и среднего бизнеса должно стать основой, социальной реструктуризации общества. Об этом подчеркивалось на первом заседании нового 2012 года вновь сформированного правительства Кыргызской республики. Такое утверждение обусловлено передовым мировым опытом.

При росте численности малых и средних предприятий, развитой инфраструктуре, государственной поддержке малый бизнес является важным фактором решения экономических и социальных задач, а также занятости населения. Развитие малого бизнеса, как правило, является условием решения следующих проблем:

- формирование конкурентных, цивилизованных рыночных отношений, способствующих лучшему удовлетворению потребностей населения и общества;
- расширение ассортимента и повышение качества товаров, работ, услуг. Стремясь к удовлетворению запросов потребителей, малый бизнес способствует повышению качества товаров, работ, услуг и культуры обслуживания;
- приближение производства товаров и услуг к конкретным потребителям;
- содействие структурной перестройке национальной экономики. Малый бизнес придает переходной экономике гибкость и мобильность, что особенно важно в условиях глобального финансового кризиса;
- привлечение личных средств населения на развитие производства. Партнеры в малых предприятиях вкладывают свои капиталы в дело с большей заинтересованностью, чем в крупных;
- создание дополнительных рабочих мест, сокращение уровня безработицы;
- способствование более эффективному использованию творческих возможностей людей, раскрытию их талантов;
- вовлечение в трудовую деятельность отдельных групп населения, для которых крупное производство налагает определенные ограничения (домохозяйки, пенсионеры);

Малый бизнес представлен самым многочисленным слоем мелких собственников. По уровню жизни и социальному положению они принадлежат к большинству населения, одновременно являясь как непосредственными производителями, так и потребителями широкого спектра товаров и услуг.

Характерной особенностью малого предприятия является высокая интенсивность использования всех видов ресурсов и постоянное стремление к оптимизации их количества. Это означает, что на малых предприятиях не может быть лишнего оборудования, избыточных запасов сырья и материалов, лишних работников. Данное обстоятельство является одним из важнейших факторов достижения рациональных показателей экономики в целом.

Быстрая приспособляемость малого бизнеса и массовый охват практически всех сфер производства, обеспечивает устойчивость развития экономики и способствует стабильности политического и социального климата в стране.

Одна из причин успешного функционирования малого и среднего бизнеса в государствах с развитой рыночной экономикой состоит в том, что крупное производство не противопоставляется мелкому. В этих странах приветствуется принцип кооперирования крупных и малых предприятий. В первую очередь в сфере производства. Причем крупные предприятия не подавляют мелкий бизнес. Наоборот организуют взаимодополняющее производство. Организация и существование малого и среднего бизнеса очень выгодно государству, так как в более квалифицированном уровне решается такая макроэкономическая проблема как занятость населения, обеспечение соответствующего уровня населения, а также поступления в государственный бюджет налогов от занятых малым и средним бизнесом.

Крупные предприятия, как правило, направлены на массовое производство товаров или большое количество материальных ресурсов и по сравнению с малыми предприятиями они неподвижны к переналаживанию производства в случае необходимости. Поэтому еще раз подчеркнем, что малым предприятиям ведомы сегменты рынка с относительно меньшим расходом, чем в крупном бизнесе. Другой важной чертой малого предпринимательства является обеспечение потребителя широкими ассортиментами товаров и услуг.

Максимальной степени соответствующей быстро изменяющимся требованиям рынка.

Предпринимательство, особенно в малом и среднем бизнесе, по причине его потенциальной эффективности и возможности решать многие социальные проблемы, считается одним из наиболее важных секторов национальной экономики.

Поэтому развитие малого бизнеса приобретает сегодня в Кыргызстане важное, можно сказать, первостепенное значение не только в экономическом развитии страны, но и в достижении социальной и политической стабильности трансформационного общества. Очень весомый вклад малый и средний бизнес вносит для повышения качества жизни населения.

Социальная составляющая заключается как в формировании слоя мелких собственников, самостоятельно обеспечивающих свое благосостояние, так и в расширении возможностей беднейших и социально уязвимых групп населения (женщин, инвалидов, беженцев) в получении выгод от экономического и социального прогресса. Все более широкое признание малого и среднего бизнеса связано с его вкладом в решение проблем конкурентоспособности целых отраслей. Их многочисленность, гибкость, способность к быстрому обновлению позволяет сдерживать свойственную крупным корпорациям тенденцию к застою.

В мировой хозяйственной системе на малых и средних предприятиях работодателями вовлечено почти 50% трудового населения, объем производства в этой сфере составляет

от 33 до 66% ВВП и ВВП. Именно развитие малого и среднего бизнеса является источником устойчивого экономического развития и материального благосостояния населения страны.

Все вышесказанное обуславливает особую важность данного сектора в рыночной экономике, а также необходимость создания соответствующих условий, которых в странах с переходной экономикой на начальном этапе трансформации практически не существовала.

Литература:

1. Аристер Н.И., Половинкин П.Д. Предпринимательство как стратегический фактор экономического развития. СПб,: изд. Ун-та экономики и финансов, 1996.
2. Блинов А.О. Малое предпринимательства «Организационные и правовые аспекты деятельности». М, «Ось-89», 1998.
3. Бухвальд В. Российская модель взаимодействия малого и крупного предпринимательства. Вопросы экономики, 1999.
4. Кирцнер И. Конкуренция и предпринимательство. М, ЮНИТИ, Дана-2001.

* * *

УДК 332.135

Предпосылки и основные формы региональной интеграции

Background and basic forms of regional integration

Карабекова А. - КНУ им. Ж. Баласагына

В статье рассматриваются теоретические основы региональной интеграции, в частности, дается характеристика интеграционных процессов, раскрываются предпосылки и основные формы региональной интеграции.

The paper examines the theoretical basis for regional integration, in particular, describes the integration process disclosed assumptions and the basic forms of regional integration.

Развитие интеграционных процессов является важнейшей характеристикой современного мирового хозяйства. Кроме того, современные процессы глобализации в мировом хозяйстве сопровождаются регионализацией – хозяйственным сближением стран на региональной основе, принимающей форму экономической интеграции.

Интеграция как экономическая категория имеет довольно абстрактный характер, поскольку нигде еще в мире не произошел процесс полной интеграции, завершившийся потерей самостоятельности, поэтому наш взгляд под интеграцией необходимо понимать только процесс объединения, процесс взаимодействия стран, принимающий форму межгосударственных соглашений и согласованно регулируемый межгосударственными органами, но не само объединение.

Так как интеграция формируется как на микроуровне (предприятие, фирма), так и на макроуровне (государство, регион, группа стран), то сочетание этих двух уровней и обеспечивает успешный переход к международной экономической интеграции. В свою очередь международная экономическая интеграция - это высокая степень интернационализации производства на основе развития глубоких устойчивых взаимосвязей и разделения труда между национальными хозяйствами, ведущая к постепенному сращиванию воспроизводственных структур.

Интеграция предполагает соответствующую политику стран и заключение между ними соглашения о создании региональной интеграционной группы того или иного типа. Создается и соответствующая правовая база хозяйственного взаимодействия. Понятие «региональный» в данном случае означает не просто географические границы той или иной организации. Имеется ввиду, исторически сложившаяся региональная общность, сходство экономико-географических, демографических структур, этнической истории и пр.

Интеграция представляет сложный и противоречивый процесс, базирующийся на различиях интересов сторон, на неодинаковой способности отдельных звеньев воспроизводственных структур к участию в самом процессе. Более легко она протекает в сферах рыночного (товарного) обращения, менее – в производственной сфере, наиболее сложна валютная интеграция.

Интеграция характеризуется некоторыми сущностными характеристиками:

устранением ограничений в движении товаров, услуг, капиталов, рабочей силы между странами-участницами соглашений;

согласованием экономической политики стран-участниц;

взаимопроникновением и переплетением национальных производственных процессов, формированием технологического единства производственного процесса;

развитием кооперации и специализации в производстве, науке и технике;

связанными с этим структурными изменениями в экономике стран-участниц;

сближением национальных законодательств, норм, стандартов;

целенаправленным регулированием интеграционного процесса;

региональностью пространственных масштабов интеграции.

Исследования выявили, что предпосылками интеграции могут быть следующие причины:

- *Близость уровней экономического развития и степени рыночной зрелости интегрирующихся стран.* Даже в рамках индустриальных и в рамках развивающихся стран интеграционные процессы идут наиболее активно между государствами, находящимися на примерно одинаковом уровне экономического развития;
- *Географическая близость интегрирующихся стран, наличие в большинстве случаев общей границы и исторически сложившихся экономических связей.* Большинство интеграционных объединений мира начинались с нескольких соседних стран, расположенных на одном континенте, в непосредственной близости друг от друга, имеющих транспортные коммуникации и нередко говорящих на одном языке. Затем уже к интеграционному ядру подключались другие соседние государства;
- *Наличие взаимодополняющих структур экономики интегрирующихся стран* (к примеру, их отсутствие – одна из причин низкой интеграции в Африке и арабском мире);
- *Общность экономических и других проблем, стоящих перед странами в области развития, финансирования экономики, политического сотрудничества и т.д.* Интеграция призвана решить набор проблем, стоящих перед интегрирующимися странами;
- *Политическая воля государств,* наличие стран-лидеров того или иного региона;
- *Демонстрационный эффект.* В странах, создавших интеграционные объединения, обычно происходят положительные экономические сдвиги, что оказывает определенное психологическое воздействие на другие страны. Но данная предпосылка может сыграть и другую роль, а именно дезинтеграционную роль, кризисы в ЕС дают повод для размышления для других стран, активно вовлеченных в интеграционные процессы;

- «Эффект домино». После объединения, государства, оставшиеся за его пределами, испытывают некоторые трудности, связанные с переориентацией экономических связей стран, входящих в группировку, друг на друга. Это нередко приводит к сокращению торговли стран, оказавшихся за пределами интеграции. Некоторые из них высказывают заинтересованность в подключении к интеграционным процессам; Региональная интеграция имеет вполне конкретные цели:

1. Повысить национальную конкурентоспособность, совместно противостоять вызовам глобализации.

2. Использование преимуществ экономики масштаба. Обеспечить расширение размеров рынка, сокращение транзакционных издержек и привлечение других преимуществ на основе теории экономики масштаба. Это, в свою очередь, позволит привлечь прямые инвестиции, которые с большей охотой приходят на рынки значительных размеров. Особенно четко эта цель выражена у интеграционных группировок Центральной Америки и Африки.

3. Содействовать модернизации и структурным реформам в экономике.

4. Подключить страны, создающие рыночную экономику или осуществляющие глубокие экономические реформы, к региональным торговым соглашениям стран с более высоким уровнем развития; рассматривать этот процесс как важнейший канал передачи хозяйственного опыта. Более развитые страны, подключая соседей к процессам интеграции, тоже заинтересованы в ускорении реформ, создании там полноценных емких рынков.

5. Получить для национальных производителей более широкий доступ к финансовым, трудовым, материальным ресурсам, новейшим технологиям, работать на емкий рынок. Интеграционное объединение нередко рассматривается как способ поддержать местных производителей, для которых возникает более широкий региональный рынок.

6. Укрепить добрососедские отношения между странами по всем направлениям.

7. Усилить позиции участвующих стран на мировом рынке. Решаются определенные задачи торговой политики. Региональная интеграция нередко рассматривается как способ укрепить переговорные позиции участвующих стран в рамках многосторонних торговых переговоров в ВТО. Региональные блоки позволяют создать более стабильную и предсказуемую среду для взаимной торговли, чем многосторонние торговые переговоры, интересы которых очень сильно разнятся.

Экономическая модель каждой интеграционной группировки - это результат длительного исторического процесса, в течение которого формируется и укрепляется механизм их взаимодействия. Однако существует общая закономерность развития региональной интеграции, последовательное похождение этапов, каждому из которых присущи определенная степень интенсивности интеграции, ее глубина и масштабы.

В современной теории международной экономической интеграции различают пять ступеней или последовательных этапов развития интеграционных процессов. Классической классификацией стала схема Б.Балашши²⁶. При этом Б.Балашши предлагает различать сотрудничество и интеграцию. Если процесс сотрудничества предполагает уменьшение различного рода дискриминации (по типу преференциальных торговых соглашений), то процесс интеграции предполагает уничтожение дискриминации.

К числу основных этапов интеграционных соглашений Б.Балашши относит:

- зону свободной торговли (freetradezone);

²⁶ Харламова В.Н. Международная экономическая интеграция. МГИМО.- М.:Анkil, 2002.-С.33.

- таможенный союз (customs union);
- общий рынок (common market);
- экономический союз (в наиболее зрелой форме экономический и валютный союз: economic and monetary union);
- полную экономическую и политическую интеграцию.

Зона свободной торговли предусматривает полную отмену таможенных тарифов и квот во взаимной торговле при сохранении национальных таможенных тарифов в отношениях с третьими странами.

Таможенный союз представляется согласованной отменой группой национальных таможенных тарифов и введением общего таможенного тарифа и единой системы нетарифного регулирования торговли в отношении третьих стран. Таможенный союз предусматривает беспошлинную внутриинтеграционную торговлю товарами и услугами и полную свободу их перемещения внутри региона. При этом таможенные службы упраздняются, а их функции передаются службам на внешних границах единой таможенной территории.

С созданием *общего рынка* интегрирующиеся страны договариваются о свободе движения не только товаров и услуг, но и факторов производства – капитала и рабочей силы, что предполагает сближение национальных законодательств, стандартов, развитие институциональных основ интеграции, общих органов управления процессами интеграции. В рамках ЕС – это Европейский Совет глав государств и правительств, Совет министров ЕС и Секретариат ЕС.

Экономический союз предусматривает, наряду с общим таможенным тарифом и свободой движения факторов производства, также и координацию макроэкономической политики.

Принципиально возможно и существование *полной экономической и политической интеграции*. В данном случае речь идет о превращении единого рыночного пространства в целостное экономическое и политическое образование, что предполагает проведение унифицированной, фактически единой экономической политики, полную унификацию законодательной базы. На этом этапе происходит движение к созданию единого федеративного или конфедеративного государства.

Как показывает исторический опыт, наиболее просто оказывается реализовать на практике начальные этапы экономической интеграции до уровня таможенного союза. Независимо от провозглашенных целей и названий большинство группировок находятся на уровне либо преференциальных торговых соглашений (экономического сотрудничества), либо зоны свободной торговли, которые не включают каких-либо обязательств по согласованию или унификации макроэкономической политики и наиболее просты для претворения в жизнь.

Создание какой-либо торгово-экономической группы неизбежно оказывает определенное воздействие на параметры экономического развития стран, вступивших в нее. По Дж. Вайнеру, в результате образования таможенного союза прослеживается два варианта последствий для экономики:

- статические эффекты – последствия, возникающие в первые же годы вступление в таможенный союз;
- динамические эффекты – многообразные, множительные постепенно накапливающиеся изменения в экономике стран-участниц, оценку результатов которых осуществить непросто.

Статические эффекты сводятся к двум видам:

- Эффект создания торговли (trade creation) означает создание товарных потоков между странами – членами интеграционной группировки, которые устраняют

производство более дорогих аналогичных товаров внутри данной страны. Затем товары, производимые в интегрирующихся странах, замещают импорт соответствующих стран из третьих стран. Расширяется внутрирегиональная торговля, растет производство и благосостояние стран – членов, возрастает уровень международной специализации.

- Эффект отклонения торговли (tradediversion) означает, что нередко отдельно взятая страна добивается таких же показателей, а иногда и лучших, чем «интегрированная», если применяет односторонние меры по либерализации внешнеторговой политики, в то время как в интеграционной группировке идет переключение спроса и потребления от производителя за пределами союза, имеющего более низкие издержки, к производителю, имеющему более высокие издержки, но являющемуся членом союза.

Динамические эффекты от присоединения к союзу могут быть сведены к следующим наиболее важным:

- увеличение размеров рынка и эффект от роста масштабов производства, который получают местные фирмы;
- внешняя экономия, улучшение производственной и непроизводственной инфраструктуры стран – участниц союза (автомобильных и железных дорог, финансовых услуг и т.п.);
- позиция страны- члена группировки выгоднее по сравнению с положением отдельной страны – аутсайдера, что может обеспечить определенные преимущества;
- возросшая конкуренция между странами – участницами союза может стимулировать рост деловой активности, структурную перестройку экономики, сдерживает рост цен, способствует росту качества продукции;
- присоединение к союзам, в особенности к их более развитым и сложным формам, может способствовать более быстрому распространению передовой технологии, развитию НИОКР;
- возрастает приток инвестиций из третьих стран и т.д.;

Вместе с тем могут возникнуть и определенные проблемы в процессе интеграционного взаимодействия, такие как перераспределение ресурсов из страны в пользу более сильных в экономическом отношении членов союза или (в целях снижения транспортных издержек) по направлению к географическому центру союза (часто в ЕС, НАФТА, МЕРКОСУР и др.); также может возникнуть эффект потерь от увеличения масштабов производства, связанный с формированием слишком больших компаний, становящихся в силу излишней бюрократизации и иных факторов неэффективными; при известных обстоятельствах издержки функционирования союза могут возрасти.

Что касается интеграционных процессов в Центрально-Азиатском регионе, то в настоящее время здесь наблюдаются процессы в политических, экономических, социальных сферах, имеющие много общего. Одновременно нужно отметить, что интеграции сопутствуют и дезинтеграционные процессы, причины которых настолько же сильны, как и стремления государств воссоздать единое пространство народов Центральной Азии.

Литература

1. Киреев А.П. Международная экономика: В 2 т. - Т. 1. М.: Международные отношения, 1997. -С362-363.
2. Щербанин Ю.А., Рожков К.Л., Рыбалкин В.Е., Г.Фишер. Международные экономические отношения. Интеграция:. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2 издание, 2005.-С.13.

3. Черников. Г.П. Европа на рубеже XX – XXI веков: проблемы экономики. – М.: Дрофа, 2006.
4. Харламова В.Н. Международная экономическая интеграция: МГИМО.- М.:Анкил, 2002.-С.11.

Техникалык илимдер жана тоо-кен өндүрүшү секциясы

* * *

УДК: 620.92

Изучение условий регулирования энергии ГЭС на горных реках

Кошбаев А.А., Алиев М.К., Белекова Б.Т. - ЖАГУ

В статье рассмотрены вопросы применения устройств мощных гидроэлектрических районных регуляторов, способных зарегулировать энергию реки по любому заранее заданному графику.

При проектировании гидроэлектрических станций на горных реках одним из основных затруднений является регулирование их годовой отдачи вследствие резкой сезонной неравномерности расходов воды, происходящей из-за ледникового питания рек, и отсутствия на большинстве из них участков, благоприятных для сооружения водохранилищ [2,3].

Соотношение минимальной гарантированной и установленной мощностей гидроэлектрических установок на незарегулированном стоке горных рек обычно составляет 1:4—1:5, а иногда достигает 1:10 и даже 1:15, что при отсутствии сезонных потребителей-регуляторов дает возможность удовлетворять потребности народного хозяйства лишь при работе в системе с другими регулируемыми установками. В условиях горных речных бассейнов сезонное регулирование энергии гидроэлектрических станций могло бы вестись при помощи [8,9]:

- 1) регулирующих водохранилищ естественного наполнения в долинах основных рек;
- 2) систем водохранилищ естественного наполнения на притоках;
- 3) насосного гидроаккумулирования с использованием для запаса воды высокогорных естественных озерных чаш, каровых, вулканических и тектонических котловин или же «висячих» долин;
- 4) межбассейновой и внутрибассейновой переброски стока, в том числе и со сбором стока посредством дренирования склонов.

Кроме того, теоретически возможны устройство «подземных водохранилищ» (т. е. использование пор рыхлых отложений долин для аккумуляции в них речного стока), а также мелиорация и регулирование ложа ледников. Выравнивание графика отдачи гидроэлектрических установок возможно также посредством сочетаний гидроэлектрических станций на водотоках с различным гидрологическим режимом или же при работе в одной системе гидроэлектрических, тепло электрических и ветросиловых установок.

Исследования горных районов и опыт отечественной и зарубежной гидроэнергетики показали, что из перечисленных путей регулирования практическое применение могут иметь: 1) регулирование стока при помощи водохранилищ естественного наполнения; 2) насосное гидроаккумулирование; 3) межбассейновая и внутрибассейновая переброска стока; 4) совместная работа гидроэлектростанций на реках с, различным гидрологическим режимом; 5) работа гидроэлектростанций в.

системе с тепловыми электростанциями; б) работа гидроэлектростанций в системе с ветросиловыми установками.

В результате обзора условий регулирования стока большого числа горных рек установлено, что далеко не на каждой реке сооружение крупных водохранилищ технически возможно и экономически целесообразно, так как для полного годичного регулирования стока горных рек необходимы полезные емкости водохранилищ, вмещающие от 20 до 50% годового стока, а большая мутность рек вызывает, кроме того, необходимость создания весьма значительных «мертвых» объемов.

В высокогорной зоне, где склоны речных долин обычно сложены прочными коренными, скальными горными породами, допускающими возведение высоких плотин, продольные уклоны долин почти всегда весьма велики. Даже при наличии значительных котловинообразных расширений здесь трудно создать достаточные по объему водохранилищные чаши для сколько-нибудь существенного регулирования стока рек при плотинах практически осуществимой высоты.

В среднем течении горные реки обычно имеют расширенные участки долин, которые могли бы служить для устройства водохранилищ, если бы геологические условия замыкающих их узких ущелий были пригодны для постройки высоких плотин. К сожалению, эти ущелья, сложенные большей частью осадочными породами—известняками, сланцами, как правило, не пригодны для устройства высоких плотин, так как в одних местах склоны ущелий изобилуют карстами, в других—дно ущелий завалено мощным слоем обломков и осыпей, в третьих — грунтовые воды, пронизывающие бока ущелий, вызывают мощные оползневые явления, и т. д.. Таким образом, участки, благоприятные для устройства водохранилищ, могут быть найдены далеко не в каждой горной долине.

Так, на ледниковых реках отдельных районов регулирующие водохранилища для получения надлежащего эффекта должны иметь высоту подпора порядка 100 м, а чаще и еще большую. На некоторых горных реках высоты плотин для полного годичного регулирования стока должны превышать 200 м. Трудность решения проблемы регулирования горных рек указывает на необходимость изучения и максимального использования тех участков их долин, которые допускают устройство мощных водохранилищ, чтобы при их помощи не только зарегулировать энергию данной реки, но и отпускать часть энергии для электрического регулирования гидроэлектрических станций на других водотоках (принцип гидроэлектрического районного регулятора). Устройство мощных регулирующих водохранилищ должно проектироваться на наиболее крупных основных водотоках, так как сток небольших притоков обычно невелик сравнительно со стоком основных рек.

Исследования, проведенные нами в бассейнах ряда горных рек различных районов, показали, что устройство мощных гидроэлектрических районных регуляторов (ГЭРР), способных зарегулировать энергию реки по любому, заранее заданному графику,— наиболее эффективный путь широкого развития гидроэнергетики в горных районах. Только при помощи гидроэлектрических районных регуляторов, устроенных при сверхмощных водохранилищах (с полезным объемом, значительно превышающим объем, необходимый для полного годичного регулирования, в условиях стока реки с ледниковым питанием, вмещающим не менее 50 — 60% годового стока реки), могут быть созданы в горных районах рассматриваемого типа полностью зарегулированные, без участия тепловых станций, электро-энергетические системы мощностью в сотни тысяч-киловатт. Такие водохранилища иногда требуют сооружения плотин высотой более ста метров, что, однако, оказывается более осуществимым и значительно более выгодным, чем по-

стройка плотин средней высоты на каждой из используемых рек. Назначением гидроэлектрических районных регуляторов является сезонное (а иногда и многолетнее) регулирование энергии гидроэлектрических станций, расположенных как на регулируемой реке, так и на смежных незарегулированных реках.

В условиях высокогорных районов, где преобладают реки с ледниковым питанием, ГЭРР должны вырабатывать максимум электроэнергии в зимние месяцы, заполняя провалы мощности гидроэлектрических установок на бытовом стоке других рек.

Создание водохранилищ на притоках должно было бы сопровождаться постройкой при них гидроэлектростанций, накапливающих воду летом и работающих лишь зимой на заполнение провалов мощности станций на основном водотоке. Постройка водохранилищ на притоках целесообразна после осуществления каскада гидроэлектрических установок на основной реке, на который может распространиться регулирующее влияние водохранилища на второстепенном притоке.

В тех случаях, когда представляется возможным использовать для сооружения плотин метод завала, может оказаться им годным регулирование притоков и без устройства на них гидроэлектростанций.

Подземное аккумулярование стока, рассчитанное так, чтобы н[и] значительных сезонных колебаниях расхода воды поверхностного потока искусственно направлять часть воды в грунт в многоводные периоды и получать эту воду снова на поверхности земли во время маловодья, не может дать эффекта в условиях горных долин с крутыми склонами, где объемы рыхлых отложений невелики по сравнению с объемами стока, а насыщение их водой приводит к катастрофическим оползням, обвалам и является причиной возникновения разрушительных селевых потоков.

Межбассейновая и внутриводоразделная переброска больших объемов стока может оказаться полезной для регулирования энергии лишь при условии несовпадения графиков режима спариваемых водотоков или же при переброске стока, уже регулируемого по нужному графику. В ледниковых горных районах гидрологический режим смежных рек обычно идентичен, что затрудняет эффективную переброску стока. Так, например, сравнение характерных гидрографов стока ряда крупных рек с преобладающим ледниковым питанием показывает почти полную синхронность сезонного распределения их стока. Это делает, как правило, нецелесообразной переброску незарегулированного стока горных рек, тем более что условия для переброски обычно весьма тяжелы. Исключение представляют те районы, где сочетаются реки различного гидрологического режима.

Мелиорация ледников является методом, пока не нашедшим себе практического применения. Она может заключаться или в специальном воздействии на процесс льдообразования и ледникового стока для его регулирования или же в изменении направления течения ледникового языка. Методы возможного воздействия на абляционный процесс, способные заметно усилить зимний сток за счет срезки летних паводков, пока не изучены, естественные же условия расположения ледников обычно делают абсолютно нереальной их переброску из одного бассейна в другой.

Параллельная работа гидроэлектрических станций на реках с различным гидрологическим режимом целесообразна при наличии высоковольтных сетей, связывающих гидроэлектрические станции на удаленных друг от друга водотоках. Этот путь регулирования безусловно имеет будущее в условиях Кыргызстана, где осуществляется объединение удаленных друг от друга электроэнергетических систем на базе единой высоковольтной сети (ЕВС), в частности при параллельной работе

гидроэлектростанций на реках высокогорного питания и на горных реках смешанного питания или на равнинных реках снегового питания.

Объединение в системе гидроэлектрических и ветроэлектрических станций может дать определенный эффект, так как скорости ветров в горных долинах иногда достигают весьма больших величин, причем зимой наблюдаются более сильные ветры, чем летом. При современном состоянии ветроэлектростроительства ветровые станции могут практически рассматриваться в комплексе с гидроэлектростанциями небольших мощностей. Для разрешения проблемы регулирования энергии более крупных гидроэлектрических станций должны быть проведены дополнительные исследования и проектные работы.

Расчеты, проведенные по одной из горных рек, показали возможность многократного увеличения отдачи использующих ее гидроэлектростанций при совместной работе с ветроэлектрическими установками без повышения удельных капиталовложений на 1 кВт-ч полезной отдачи гидро-ветроэнергетического объединения.

В условиях типичных ледниковых горных бассейнов обычно могут быть применены:

- 1) регулирование при помощи водохранилищ в долинах некоторых основных горных рек;
- 2) регулирование с участием насосного гидроаккумулирования и с использованием каровых озерных котловин для запасаения и выравнивания части стока высокогорного бассейна.

Регулирующие водохранилища на малых притоках основных горных рек бассейна не решают проблемы регулирования, так как сток этих притоков незначителен, а топографические и геологические условия долин обычно не являются благоприятными для устройства высоких плотин. Исключения могут представить реки, в бассейнах которых имеются озера различных типов. Повышение горизонта воды этих озер или же использование части их естественных объемов может в отдельных случаях обеспечить регулирование той или иной части стока.

Межбассейновая переброска значительных объемов стока, как показано выше, обычно не может дать регулирующего эффекта в ледниковых горных бассейнах, так как смежные бассейны имеют синхронный характер сезонного распределения стока.

Из путей регулирования гидроэлектрической энергии горных рек наиболее выгодно с народнохозяйственной точки зрения регулирование стока рек водохранилищами. Регулирование стока ведет не только к повышению энергетической эффективности гидроэлектрических станций, использующих речной сток, но одновременно улучшает условия прочих видов водопользования и уменьшает разрушительные волны паводков, причиняющих бедствия населению устьевых участков основных водных артерий.

Регулирование мощности гидроэлектрических станций путем сооружения теплоэлектрических установок на привозном топливе и даже на местном топливе в условиях горных районов, изобилующих водной энергией, является нежелательным и, как будет показано далее, менее экономичным, чем некоторые другие пути регулирования; оно может, однако, с успехом иметь место при объединении уже существующих электростанций в электроэнергетическую систему.

Наименее целесообразным (если это не вызвано особыми соображениями) является регулирование посредством строительства тепловых электростанций, сжигающих топливо, привозимое в горные районы издалека.

Проведенные исследования позволили предложить применение в горных ледниковых районах Кыргызстана регулирование гидроэлектрической энергии посредством сооружения высокогорных озерных, частично гидроаккумулирующих установок, основанных на:

1) сборе высокогорного стока на склонах горных долин при помощи дренажных водосборных каналов и устройстве ряда небольших водозаборных плотин на малых ручьях;

2) переброске (иногда с подкачкой) собранного стока в чашу высокогорного озера, расположенного в смежном бассейне, для регулирования по нужному графику, причем подкачка должна производиться за счет летних избытков собственной энергии, чем достигается частичное гидроаккумулирование энергии в сезоны, когда имеются ее излишки;

3) использовании весьма высоких напоров, что позволяет сосредоточить значительные мощности при малых расходах воды.

Как показали технико-экономические расчеты, это решение для ряда горных районов может оказаться наиболее эффективным и дешевым.

Литература:

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской Республике. Справочное пособие. – Бишкек: 2010. – 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе. – Бишкек: Илим, 2006. – 276 с.
3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кыргызской Республике на 1999-2005 годы. КНТЦ «Энергия». – Бишкек, 1999. – 54 с.
4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Киргизской ССР. – Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960. – 254 с.
5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнерго-проект, 1937.
6. Даидбеков С. Г., Рус тамов С. Г. Методология определения водносилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
7. Калачев Н. С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергии высокогорных районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.
9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК: 620.92

Изучение использования энергии устьевых ступеней малых высокогорных рек

Ташиев З.К., Кадырова М.О., Белекова Б.Т. - ЖАГУ

В статье рассмотрены условия энергетического использования устьевых участков малых высокогорных рек.

Малые высокогорные реки представляют значительный интерес в отношении гидроэнергетического использования.

Гидроэлектростанции небольшой мощности (от нескольких сотен киловатт до нескольких тысяч киловатт) на высокогорных реках нередко способны дать более дешевую энергию, чем такие же и более крупные гидроэлектрические установки на основных горных реках. При этом требуются значительно меньшие капиталовложения и представляется возможность применения облегченных конструкций [1, 3].

Наиболее интересны в этом отношении устьевые участки малых высокогорных рек, чрезвычайно крутое падение которых обусловлено переуглублением базиса их эрозии — долины основной горной реки — действием древних мощных ледников, относительно долины высокогорной реки.

Принципиальное значение этого фактора для гидроэнергостроительства на горных реках подтверждается обследованием нескольких десятков малых высокогорных рек одного из ледниковых горных бассейнов. Использование устьевых ступеней позволяет сосредоточить здесь средний удельный напор на 1 км деривации, включая напорный трубопровод, в пределах от нескольких десятков до нескольких сотен метров и среднюю среднегодовую удельную потенциальную мощность до нескольких тысяч кВт/км.

Высокогорные реки, как правило, имеют большие уклоны на устьевых участках и могут служить источниками для строительства эффективных гидроэлектростанций небольшой и средней мощности.

Сравнение условий гидроэнергетического использования устьевых участков малых высокогорных рек и одной из крупных основных горных рек этого же бассейна показало, что среднегодовая удельная потенциальная мощность основной горной реки меньше, чем устьевых участков ряда высокогорных рек, несмотря на то, что средний годовой расход воды этой реки на много раз больше, чем у любой из высокогорных рек.

Если сравнить удельные мощности устьевых участков малых высокогорных рек и участка, используемого на основной горной реке, то оказывается, что на 1 м³/сек используемого расхода воды устьевых участков высокогорной реки часто может быть получена в несколько десятков раз большая удельная мощность, чем на основной горной реке.

Использование относительно меньших расходов воды на единицу мощности приводит к уменьшению удельных объемов строительных работ, к облегчению типов сооружений и, следовательно, к значительному снижению капиталовложений и сроков постройки гидроэлектрических установок. Расположение станционных узлов устьевых гидроэлектрических установок в долинах основных рек (обычно у хороших дорог) и отмеченные выше особенности позволяют рекомендовать их постройку в первую очередь.

Условия энергетического использования устьевых участков малых высокогорных рек характеризуются приведенными ниже примерными схемами возможных гидроэлектрических установок, постройка которых позволила бы обеспечить электроэнергией прилегающие к ним горные районы.

Схемы этих гидроэлектростанций выбраны на устьевых участках рек с учетом местных потребностей в электроэнергии.

ГЭС на реке *1* намечена для энергоснабжения типичного высокогорного микрорайона с развитым сельским, курортным и лагерным хозяйством. Электропотребление микрорайона, прилегающего к проектируемой гидроэлектростанции, составляет около 500 квт.

Естественные условия устьевых участков реки *1* позволяют получить обеспеченную в течение 8 мес. в году мощность 1,8 тыс. квт. Таким образом, помимо удовлетворения перечисленных выше потребителей, гидроэлектростанция на реке *1*

способна отпускать энергию для питания находящихся поблизости промышленных предприятий, нуждающихся в развитии энергетической базы. Для этого гидроэлектростанция должна быть включена в сеть местной энергосистемы, подстанция которой находится недалеко от нее.

В схему гидроэлектрической установки (рис. 1), рассчитанной на использование расхода воды 1,5 м³/сек, входят донный водозабор, двухкамерный отстойник, открытый, облицованный деревом канал длиной 0,5 км, безнапорный туннель длиной 1,0 км минимального сечения с цементированным лотком на его дне (без сплошной облицовки всего сечения туннеля), напорная камера и напорный трубопровод. Напор нетто составляет 150 м.

ГЭС на реке 2 предназначается для снабжения энергией другого обособленного высокогорного сельскохозяйственного района, расположенного на значительном расстоянии от сетей местной энергосистемы. Мощность электростанции, необходимая для удовлетворения всех потребителей района, составляет около 200 квт. Существующие и проектируемые потребители энергии — небольшие селения и колхозные предприятия.

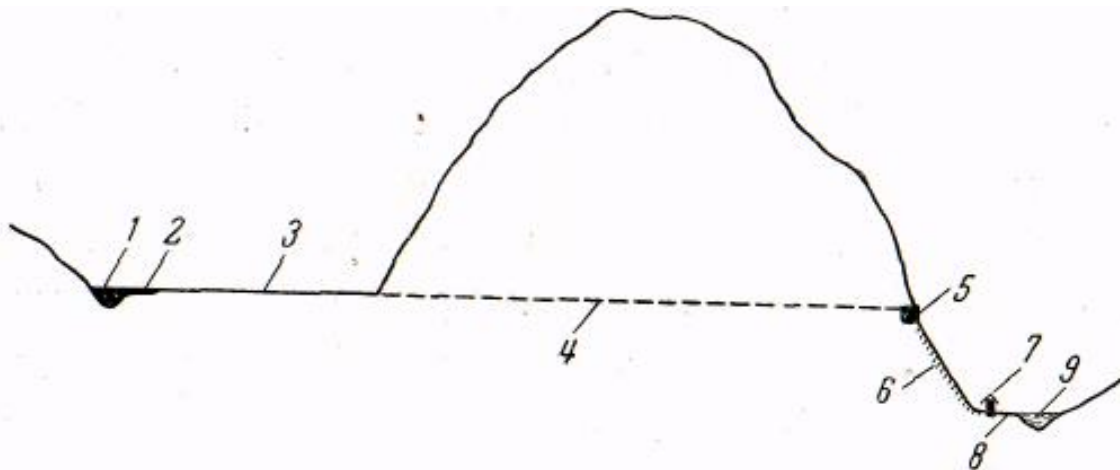

Рис. 1. Схема малой ГЭС на устьевом участке высокогорной реки: 1 — головной узел; 2 — отстойник; 3 — деривационный канал; 4 — туннель; 5 — напорная камера; 6 — напорный трубопровод; 7 — здание ГЭС; 8 — отводящий канал; 9 — река

Гидроэлектрическая установка необходимой мощности может быть построена на устьевом участке реки 2. В схему гидроэлектростанции входят донный водозабор, отстойник, деривационный деревянный трубопровод длиной около 1,5 км, рассчитанный на пропуск расхода воды 0,2 м³/сек, напорный бассейн, напорный трубопровод длиной 0,5 км и машинное здание, вмещающее агрегат с турбиной струйного типа.

При используемом напоре нетто около 200 м мощность гидроэлектрической установки достигает 300 кВт и обеспечена круглый год. Отработанная вода поступает в оросительный канал.

ГЭС на реке 3 должна обеспечить электроэнергией высокогорный курортный поселок. Река 3 имеет на устьевом участке весьма большое падение, позволяющее сосредоточить напор нетто свыше 350 м при длине деривационного туннеля менее 1,0 км. В схему установки входят донный водозабор, отстойник и безнапорный туннель

малого сечения, без облицовки, но с цементированным лотком. Гидроэлектрическая установка использует расход воды 0,5 м³/сек, обеспеченный круглый год. Напорный трубопровод имеет длину около 0,5 км. Здание гидроэлектрической станции вмещает два агрегата общей мощностью 1400 кВт. Вода сбрасывается в оросительный канал.

Исследование показывает, что наиболее экономичны небольшие гидроэлектрические установки на устьевых участках высокогорных рек и на готовых перепадах ирригационных каналов.

Малые расходы воды, используемые устьевыми гидроэлектростанциями, позволяют применять облегченные типы деривационных сооружений.

Рельеф и поверхность горных долин часто определяют необходимость применения туннельной деривации для обхода осыпающихся, оползневых и скалистых участков. При этом туннели нередко должны работать лишь незначительной частью сечения, диаметр которого по условиям производства строительных работ не может быть меньше 1,5—1,75 м. В этом случае нет необходимости при скальном грунте производить отделку всего сечения туннеля по правилам, предусмотренным в гидротехническом строительстве (сплошная облицовка стенок, цементация, торкретирование). Высокие напоры и малые длины туннелей позволяют пренебрегать потерями напора в них и выбирать площадь сечения искусственного русла из условий максимальных допустимых скоростей.

Вместо сплошной облицовки туннелей таких гидроэлектростанций достаточно устройство лотка на дне туннеля.

Длительность постройки небольших гидроэлектрических установок на горных реках часто зависит от необходимости индивидуального проектирования и изготовления специального оборудования вследствие значительного разнообразия напоров, расходов воды и местных условий рельефа. В условиях горных долин, однако, почти всегда можно подобрать стандартные напоры, расходы воды, мощности и стандартные схемы гидроэлектростанций с незначительным ущербом для технико-экономических показателей, установок. Отбором небольшого числа сочетаний стандартных расходов воды, напоров и типов оборудования может быть охвачен значительный диапазон мощностей и естественных условий.

В зависимости от условий некоторые из устьевых участков малых высокогорных рек могут быть использованы гидроэлектростанциями, включаемыми в сеть местных энергетических систем. Устьевые участки другой группы малых рек должны использоваться изолированными гидроэлектростанциями, предназначенными для энергоснабжения обособленных горных районов и отдельных предприятий.

Резюмируя приведенные данные, следует установить:

1) актуальность использования устьевых ступеней малых горных ледниковых рек небольшими гидроэлектрическими установками, которые способны дать дешевую энергию и явиться основной энергетической базой отраслей народного хозяйства горных районов;

2) важность использования энергии малых горных рек как для энергоснабжения обособленных районов, так и для усиления энергосистем средней мощности;

3) необходимость при проектировании небольших гидроэлектрических установок принимать упрощенные типы сооружений.

Мощность гидросиловых установок на горных реках может колебаться в весьма значительных пределах. МикроГЭС и малые водяные мельницы, с одной стороны, и гиганты, вроде осуществленных, строящихся и проектируемых гидроэлектрических установок на горных реках Кыргызстана,— с другой, могут использовать энергию

горных рек. Эти гидроэлектрические установки должны дать мощные потоки энергии и преобразить лицо прилегающих к ним областей. Однако наряду со строительством крупных гидроэлектростанций большое значение имеют гидросиловые установки небольшой мощности, проектируемые в основном на стоке малых горных рек.

Небольшие гидросиловые установки, число которых выражается тысячами, могут быть быстро введены в строй и обеспечить развитие промышленности и сельского хозяйства на ближайшем этапе.

При выборе мощности небольших незарегулированных гидроэлектрических установок на малых горных реках могут иметь место следующие типичные случаи:

1) небольшая незарегулированная ГЭС работает изолированно, снабжая энергией обособленный горный район;

2) небольшая незарегулированная гидроэлектростанция работает в системе с другими такими же гидроэлектростанциями ;

3) небольшая незарегулированная гидроэлектростанция работает в системе с регулируемыми гидроэлектрическими или теплоэлектрическими станциями.

В расчете на дальнейшее развитие энергопотребления при проектировании гидроэлектрических установок на горных реках их установленная мощность часто завышается, что ведет к недоиспользованию оборудования и к увеличению капиталовложений.

Установившееся мнение, что удельная стоимость гидроэлектрических установок обратно пропорциональна ее мощности, не всегда верно при использовании малых горных рек.

При выборе установленной мощности небольших гидроэлектрических установок, проектируемых для покрытия нагрузок настоящего и ближайшего времени, необходимо руководствоваться принципом высокой обеспеченности мощности в течение года. В горных районах, где потребность в энергии ограничена, а передача ее на большие расстояния затруднена, небольшие гидроэлектрические установки с высокой обеспеченностью должны служить основной энергетической базой.

Завышение установленной мощности особенно нецелесообразно при отсутствии потребителей-регуляторов и при изолированной работе небольших гидроэлектрических установок или же при работе их в системе с такими же незарегулированными установками.

Литература:

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской Республике. Справочное пособие. – Бишкек: 2010. – 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кырг-на на совр-ном этапе.–Бишкек: Илим, 2006.–276 с.
3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кырг. Респ. на 1999-2005 годы. КНТЦ «Энергия». – Бишкек, 1999. – 54 с.
4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Киргизской ССР. – Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960. – 254 с.
5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнерго-проект, 1937.
6. Даидбеков С. Г., Рус тамов С. Г. Методология определения водосилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
7. Калачев Н. С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергии высокогорных

районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.

9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК: 620.92

Изучение физикогеографических и энергетических особенностей горных рек Кыргызстана

Белеков Т.Э., Довулбекова Г.А., Турдукулова А.А.- ЖАГУ

В статье рассмотрены вопросы зонального районирования гидроэнергетических ресурсов горных малых рек со своими специфическими особенностями.

Реки горных районов могут быть разделены на ряд типичных групп: по характеру питания (ледниковое, атмосферное, грунтовое, смешанное), по характеру водосборных площадей (скалистые, луговые, лесистые), по условиям рельефа и заселенности их долин и по удаленности от потребляющих энергию центров. Одни из этих факторов влияют на сток и продольный профиль рек, а следовательно, и на их потенциальную мощность, другие — на выбор рациональной схемы их использования [3, 4.

Основными источниками энергии в горных районах Кыргызстана являются горные реки, имеющие значительное высокогорное, а в некоторых районах и ледниковое питание [2].

Наличие в истоках горных рек ледников — вековых, аккумуляторов влаги — дает значительную зарегулированность стока по сравнению с равнинными реками атмосферного питания, характеризующимися резким весенним пиком. С другой стороны, сток горных рек с атмосферным и смешанным питанием иногда распределяется более равномерно в течение года, чем у ледниковых рек. Горные реки с ледниковым питанием имеют пик паводка в жаркие летние месяцы (июнь — август), когда протекает более 50% всего годового стока, весенний же пик у них отсутствует. Горные реки с питанием за счет атмосферных осадков имеют два-три и более паводков в году, весеннего пика у них также не наблюдается, главными аккумулялирующими факторами для этих рек являются замедленное таяние снегов на склонах высоких гор и обилие грунтовых вод.

В некоторых горных районах с меньшими абсолютными высотами преобладает сток рек высокогорного питания с весенним половодьем и с менее выраженными осенними паводками или же сток рек с еще более резким весенним половодьем, по типам гидрографа близких к рекам равнин. В увлажненных горных районах значительную долю стока несут реки паводочного режима.

На рис. 1 показан характер распределения стока горных рек обоих типов и стока равнинных рек.

Зимний режим горных рек отличается обилием шуги и дойного льда, затрудняющих эксплуатацию гидроэлектрических станций.

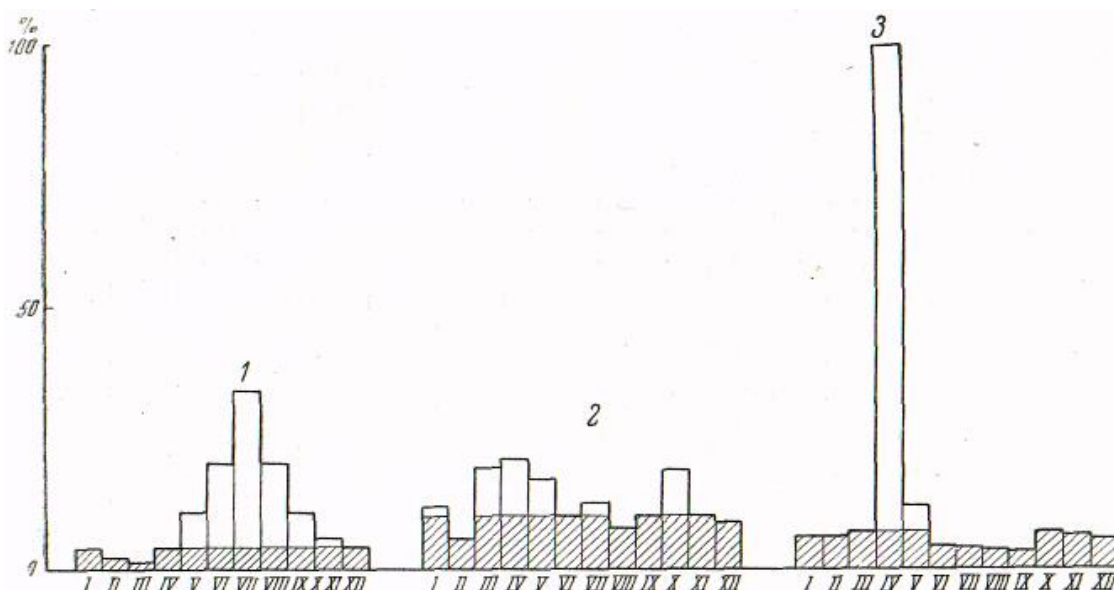

Рис. 1. Гидрографы стока рек разных типов:

1 - с преобладанием высокогорного ледникового питания; 2 - с преобладанием атмосферного, дождевого питания; 3 — с преобладанием атмосферного, снегового питания

Истоки высокогорных рек нередко расположены на отметках выше 3000 м над уровнем моря; длина их обычно не превышает нескольких десятков километров. Долины высокогорных участков рек загромождены обломочным материалом, обладают большими уклонами, и стекающие по ним воды часто образуют сплошные цепи водопадов. Средние уклоны русел высокогорных рек нередко значительно превосходят 0,1. Крутизна и безлесность склонов гор, покрытых рыхлыми продуктами разрушения горных пород, при высоком значении коэффициента стока являются причиной образования селевых (грязе-каменных) потоков. В зоне действия древних мощных ледников после их отступления (верхняя часть реки) обычно остаются расширенные троговые (корытообразные, выпаханные движением долинных ледников) долины, закрытые снизу моренными грядами с промытым в них узким современным руслом. Иногда в таких котловинах талые ледниковые воды образуют плотинно-моренные озера.

К бассейнам высокогорных рек приурочен также и другой тип озер — каровых (кресловинных), чаши которых (иногда значительных размеров и глубины) образованы эрозионной деятельностью льда на крутых горных склонах. Каровые озера рассеяны на больших высотах.

Долины высокогорных рек обычно промыты в изверженных или в метаморфических горных породах высокой прочности.

Характерной особенностью малых высокогорных рек с ледниковым питанием, служит наличие крутых устьевых ступеней, которые являются следствием древнего мощного оледенения бассейнов основных горных рек, переуглубившего долины последних.

Если устьевые ступени высокогорных рек располагаются в лесистых районах, их русло бывает завалено валежником в результате подмыва склонов.

Основные горные реки, зарождаясь на склонах горных массивов, могут питаться как ледниковым стоком, так и исключительно за счет атмосферных осадков и грунтовых вод; чаще питание их смешанное. Главное отличие основных горных рек

от высокогорных заключается в значительно большей водоносности и длине первых, в разработанности их продольного профиля и в менее высоком, по абсолютным отметкам, расположении их бассейнов. Длина основной горной реки может достигать многих сотен километров.

Поверхность водосборных бассейнов основных горных рек часто покрыта древесной растительностью, особенно развитой незаселенных и увлажненных районах.

В районах горных ущелий, сложенных трещиноватыми, нарушенными (преимущественно осадочными) породами, нередко наблюдаются мощные завалы, перегораживающие реки и образующие крупные озера. Глубины таких озер иногда достигают нескольких сотен метров, а площади зеркала — десятков квадратных километров.

Геологическими факторами объясняется также четкообразное чередование значительных расширений горных долин с узкими ущельями. Типичное очертание продольного профиля основной горной реки приближается по виду к параболе с крутым подъемом к истокам реки. При значительных уклонах в истоках и в среднем течении, нередко напоминающих уклоны высокогорных рек, основные горные реки в нижнем течении имеют сравнительно небольшие средние уклоны, составляющие несколько тысячных.

Среднегорные и предгорные реки по типу являются переходными к равнинным; их верхняя, питающая, часть бассейна близка по характеру к основным горным рекам, в остальной своей части они напоминают реки равнин. Среднегорные и предгорные реки могут иметь самую разнообразную длину. По своим средним уклонам среднегорные и предгорные реки напоминают основные горные реки.

Потенциальная мощность горной реки всецело зависит от физикогеографических условий ее бассейна (сток и продольный профиль), поэтому типом реки определяются в основном ее энергетические особенности. При характеристике горных рек и учете их гидроэнергетических ресурсов значительную помощь могут оказать классификация продольных профилей и гидрографов стока по основным видам горных рек и районирование потенциальных ресурсов по зонам [9].

Примерное зональное районирование гидроэнергетических ресурсов горных рек, проведенное для типичного горного бассейна, показано на рис.2.

Гидроэнергетические ресурсы каждой из зон имеют свои специфические особенности.

Зона высокогорная охватывает гидроэнергетические ресурсы высокогорных малых рек преимущественно с ледниковым питанием, являющихся притоками основных горных рек. В этой же зоне могут оказаться и малые реки, не имеющие в настоящее время ледников, если расположение их бассейнов на больших абсолютных высотах и различные геоморфологические признаки указывают на имевшее место в прошлом оледенение, обусловившее их продольный профиль. Характер распределения стока таких рек по месяцам аналогичен ледниковым рекам вследствие преобладающего снегового высокогорного питания (вечные снега).

Особенностью гидроэнергетических ресурсов высокогорной зоны является сравнительно большая удельная мощность при высоких напорах и малых объемах стока. Удельная мощность этих рек особо значительна на их устьевых участках.

Зона предгорная, второстепенных рек безледникового питания занимает среднегорные и предгорные области. Потенциальная удельная мощность рек рассматриваемой зоны, так же как и рек ледниковых, снижается вниз по течению. Максимум наблюдается в верховьях или в средней части течения рек.

Зона основных долин горных рек состоит из узких полос—долин основных горных рек, пересекающих как зону высокогорных областей, так и нижележащую зону рек, не имеющих ледникового питания.

Гидроэнергетические ресурсы этой зоны имеют максимальный удельный вес среди прочих зон горных районов, так как в долины основных горных рек скатывается весь сток как высокогорных областей, так и рек безледникового питания.

Особенностью гидроэнергетических ресурсов зоны основных горных рек (и связи с уменьшением уклонов русла) является снижение удельной мощности вниз по течению рек, несмотря на значительное увеличение объемов стока. Максимальные значения удельной мощности наблюдаются в среднем течении. Энергетические ресурсы основных горных рек изучены наиболее полно.

Зона устьевого распределительного веера охватывает нижнее течение основных горных рек и характеризуется небольшими удельными мощностями вследствие малых уклонов и раздробленности рек на ряд рукавов. Концентрация мощностей здесь может иметь место при комплексном энергоиригационном использовании стока, на перепадах иригационных каналов; она возможна также при межбассейновой переброске стока.

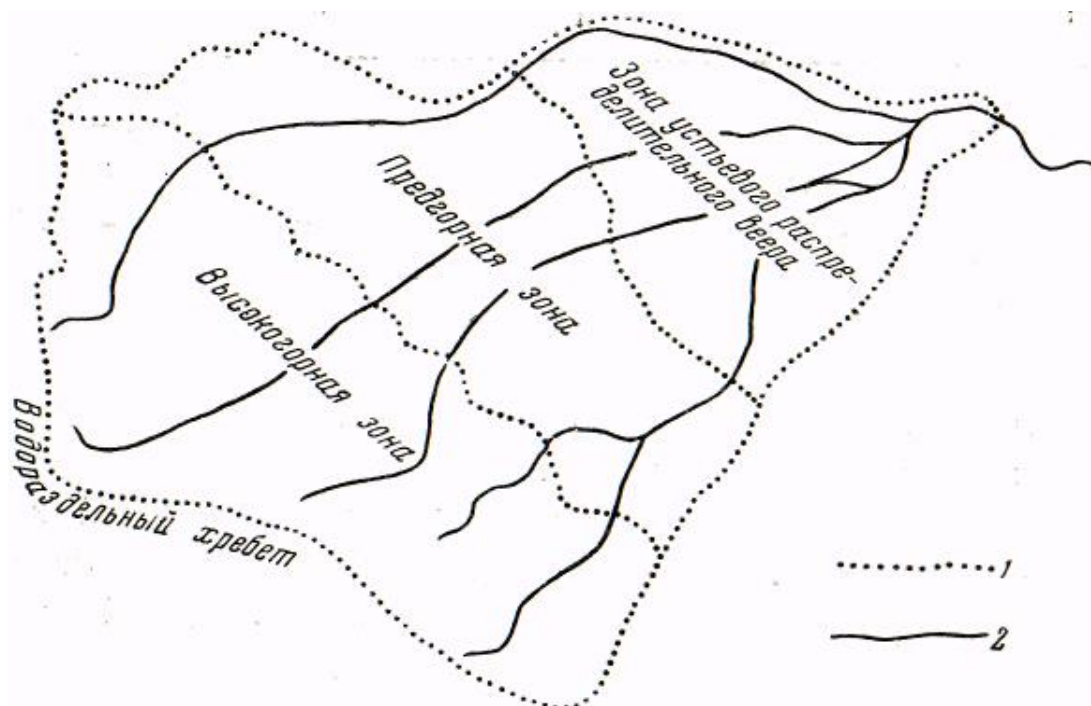

Рис. 2. Зоны гидроэнергетических ресурсов бассейна горной реки:
1 — границы зон и бассейна; 2 — зона основных долин горных рек

Литература:

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской Республике. Справочное пособие. – Бишкек: 2010. – 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе. – Бишкек: Илим, 2006. – 276 с.
3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кыргызской Республике на 1999-2005 годы. КНТЦ «Энергия». – Бишкек, 1999. – 54 с.
4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Киргизской ССР.–

- Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960.– 254 с.
5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнергопроект, 1937.
 6. Даидбеков С. Г., Рустамов С. Г. Методология определения водносилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
 7. Калачев Н.С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
 8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергий высокогорных районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.
 9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК: 620.92

Оценка стока рек в неизученных створах

Паязова Ж..Н, Итибаев Э.Б., Белекова Б.Т. - ЖАГУ

В статье рассмотрены вопросы оценки стока рек методом аналогий при помощи сравнения площадей бассейнов.

При полевом и схематическом проектировании гидроэлектрических установок в горных районах часто встречаются затруднения в оценке стока рек и в установлении расчетных расходов воды необходимой обеспеченности. Данные немногих гидрометрических станций, контролирующих высокогорные участки бассейнов рек, не дают возможности провести правильную оценку различных факторов питания. Ледниковый сток почти не изучен. Значительную трудность представляет расчет нарастания стока по течению рек, чрезвычайно важный для подсчета их энергетических ресурсов и для разработки схем энергетического использования.

Экстраполирование и даже интерполирование здесь затруднены неравномерными условиями микроклимата высокогорных областей, отсутствием надежных данных о влиянии на сток таких основных факторов, как площадь оледенения, а также неравномерностью величин модуля стока, имеющих резкие колебания в пределах небольших площадей.

Метод аналогий все же является во многих случаях единственным возможным методом оценки стока горных рек. Для уменьшения ошибки в определении параметров стока при применении этого метода должны быть приняты во внимание все местные особенности бассейнов.

Наиболее прост способ перехода от изученного створа к неизученному при помощи сравнения площадей бассейнов, замыкаемых этими створами, и вычисления переходного коэффициента, приводящий к формуле вида

$$Q_x = Q \frac{F_x}{F},$$

где Q и Q_x — расходы воды в изученном и неизученном створах; F и F_x — соответствующие им площади бассейнов.

Этот способ, применяемый для равнинных рек, может быть в некоторых случаях использован для предгорных рек при малых изменениях модуля стока в пределах бассейна, но для основных горных и для высокогорных рек с ледниковым питанием он непригоден, хотя и применялся иногда в проектных работах.

Для бассейнов горных рек с ледниковым питанием при переходе от изученного створа к неизученному необходимо, кроме соотношения площадей бассейнов, принимать в расчет также соотношение площадей ледников, высотное расположение участков бассейна и другие особенности. Для расчетов стока горных рек с большим относительным оледенением бассейнов, не имеющих гидрометрических наблюдений, может быть использован метод «парных модулей». Метод-парных модулей основан на попарном сопоставлении смежных, изученных и находящихся в одинаковых естественных условиях бассейнов с известными площадями водосбора, оледенения и расходами воды в замыкающих створах.

Такое сопоставление приводит к системе уравнений

$$\begin{cases} F_1 m + f_1 m_{л} = Q_1; \\ F_2 m + f_2 m_{л} = Q_2. \end{cases}$$

Из этих уравнений могут быть определены неизвестные значения m и $m_{л}$. Здесь F_1 и F_2 — площади водосборных бассейнов в км²; f_1 и f_2 — площади ледников, км²; Q_1 и Q_2 — расходы воды, м³/сек; m — модуль стока, л/сек с 1 км², отнесенный ко всей площади водосборного бассейна; $m_{л}$ — модуль стока, л/сек с 1 км², отнесенный к площади ледников.

Парные модули m и $m_{л}$, взятые отдельно, не имеют реального физического смысла и должны употребляться только совместно.

При помощи значений парных модулей m и $m_{л}$, определенных из приведенной системы уравнений, может быть найден расход воды любой обеспеченности для любого исследуемого створа, заключенного в пределах сопоставленных в уравнениях площадей бассейнов. Для этого необходимо умножить на модули m и $m_{л}$ соответственно площадь водосборного бассейна исследуемого створа и площадь его ледников. Годовое изменение расходов воды восстанавливается по аналогии с данными ближайшей гидрометрической станции, замыкающей бассейн, наиболее сходный по естественным условиям с исследуемым.

Для бассейнов, имеющих высокогорное питание, но малые площади оледенения, могут быть использованы формулы, учитывающие высотную характеристику бассейнов и основанные на совместном решении системы уравнений, составленных для ряда створов с известными расходами воды Q и гипсометрическими данными.

Уравнения имеют вид

$$q = aS_{ледн}^x + bS_h + cS_{h-1} + dS_{h-2} + \dots,$$

или, после умножения на F (площадь бассейна),

$$qF = Q = aS_{ледн}^x F + bS_h F + cS_{h-1} F + dS_{h-2} F + \dots,$$

где $S_{ледн}$ — относительное оледенение, в % от общей площади водосборного бассейна F ; S_h — площадь, расположенная выше отметки h над уровнем моря, в % от общей площади водосборного бассейна, определенная при помощи гипсометрической кривой;

S_{h-1} - то же в пределах от $(h-1)$ до h ;

S_{h-2} - то же в пределах от $(h-2)$ до $(h-1)$.

Значения S_h, S_{h-1}, S_{h-2} являются весами модулей стока, выражающими степень участия каждой площади в общем питании итого водосбора; a, b, c, d, \dots — искомые

модули стока с соответствующих площадей; F — площадь водосборного бассейна, км²; q — модуль стока в изучаемом створе, л/сек с 1 км²; Q — расход воды в этом же створе, м³/сек.

Член $aS_{ледн}^x F$ учитывает влияние микроклимата в верхних частях бассейнов.

Решение системы уравнений позволяет определить коэффициенты a, b, c, d, \dots для характерных (сезонных, средних годовых и т. д.) модулей стока подстановкой вместо Q соответствующих его значений. Найденные коэффициенты a, b, c, d, \dots могут быть использованы для составления уравнений такого же вида для створов, в которых нужно определить расходы воды.

При сравнении результатов расчетов, проведенных по этому методу для ряда рек одного из районов, с данными фактических наблюдений были получены расхождения, не превышающие 10%.

Площади оледенения $S_{ледн}^x$ створах, для которых велись расчеты, составляли от 0,5 до 5,0% площадей водосборных бассейнов. Показатель степени x члена, учитывающего площадь оледенения ($S_{ледн}^x$) был принят равным 2. Естественно, что приведенные формулы дают достаточную точность лишь в пределах участков бассейнов с примерно равноценными геологическими, орографическими и высотными характеристиками площадей, не выходящими за рамки опорных гидрометрических створов, для которых наблюдались величины Q . Контрольные и предварительные расчеты для сезонов года, когда главную роль в питании горных рек с большим относительным оледенением бассейна играет сток от стаивания поверхности ледников, а дождевые осадки незначительны, могут быть проведены при помощи простой формулы:

$$Q_x = Q \frac{f_x}{f},$$

где Q_x и Q — расходы воды в искомом и исходном створах, м³/сек; f_x и f — площади оледенения выше этих створов.

Литература:

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской Республике. Справочное пособие. – Бишкек: 2010. – 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе. – Бишкек: Илим, 2006. – 276 с.
3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кыргызской Республике на 1999-2005 годы. КНТЦ «Энергия». – Бишкек, 1999. – 54 с.
4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Киргизской ССР. – Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960. – 254 с.
5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнерго-проект, 1937.
6. Даидбеков С. Г., Рустамов С. Г. Методология определения водносилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
7. Калачев Н. С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергии высокогорных районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.
9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности

гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК: 620.92

Изученность и состояние использования горных рек Кыргызстана

Белеков Т.Э., Итибаев Э.Б., Кочкорова М.Б. - ЖАГУ

В статье рассмотрены вопросы градации, главные физикогеографические признаки и условия энергетического использования горных малых рек.

Существующее деление рек на большие и малые не может считаться достаточно обоснованным. Различные авторы по-разному подходят к определению признаков «большой» и «малой» рек, исходя из требований различных отраслей народного хозяйства [1, 2, 4,7,8]. При градации горных рек следует учитывать следующие положения.

1. Энергетическое использование горной реки, имеющей порожистый характер течения,— основной вид использования ее стока.

2. Использование стока горной реки для ирригации в некоторых случаях может иметь более важное значение, чем энергетическое его использование, особенно в районах с развитым сельским хозяйством и засушливым климатом.

3. Использование горной реки для лесосплава иногда имеет большое значение.

4. Горные реки лишь в редких случаях могут быть использованы для судоходства в естественных условиях.

5. Водоснабжение, рыбоводство и другие виды использования речного стока в условиях горных рек обычно имеют второстепенное значение.

6. Регулирование стока горной реки во всех случаях имеет важное значение.

С учетом этих положений могут быть установлены следующие признаки малой горной реки.

Горная река может считаться малой при условии:

а) небольшой удельной мощности на 1 км ее течения — например, менее 1 тыс. кВт минимальной среднедекадной мощности в средний по воде год; для рек с ледниковым питанием это примерно соответствует 5—6 тыс, кВт средней годовой мощности на 1 км;

б) местного значения использования ее стока для ирригации;

в) отсутствия (или трудности) лесосплава и невозможности судоходства;

г) местного значения речного стока для водоснабжения.

Основной конкретной числовой величиной, определяющей признаки малой горной реки, может считаться ее удельная мощность, зависящая от естественных условий ее бассейна (расход воды, падение).

Главными физикогеографическими признаками горной реки служат характер речной долины и уклон русла реки. Порожистое течение реки имеют обычно при уклонах более 0,005 — 0,010 в зависимости от расходов воды в реке и формы поверхности дна.

Удельная мощность смежных участков горной реки может колебаться в значительных пределах, так как нередко вследствие геологических условий уклоны русла резко меняются. Иногда реки с весьма малыми расходами воды являются более мощными по удельной энергии, чем реки, обладающие значительным стоком [6,7,9].

Так, приток одной из горных рек при стоке, в 5—6 раз меньше, имеет на своем устьевом участке в 3 раза большую удельную среднюю годовую мощность, чем эта горная река на значительной части ее течения. Приток другой горной реки при расходах воды, в 10 раз меньших, чем несет эта река, и почти в 100 раз меньших, чем имеет главная река данного бассейна, обладает на устьевой ступени удельной средней годовой мощностью, более высокой, чем обе эти реки на всем их протяжении.

Опыт показал, что при энергетическом использовании малой горной реки редко могут представиться благоприятные условия для устройства водохранилищ, регулирующих сток. Это обстоятельство заставляет при проектировании гидроэлектрических станций уделять особое внимание изучению расходов воды высокой обеспеченности в году, а для оценки полезной промышленной мощности реки принимать во внимание главным образом минимальные расходы воды. В настоящем исследовании в качестве такого критерия условно принят минимальный расход воды— среднедекадный.

Исследования горных рек показали, что средняя длина деривационных сооружений небольших гидроэлектрических установок (в горных условиях—обычно тоннельного или смешанного типа) составляет не более 4—5 км. Следовательно, минимальная среднедекадная мощность установок на малых горных реках с ледниковым питанием может достигать 4—5 тыс. кВт, а среднегодовая мощность— 20—30 тыс. кВт. В зависимости от принятого расчетного расхода воды, эти установки могут относиться к малым или к средним (> 5 тыс. кВт) гидроэлектростанциям.

К малым горным рекам необходимо относить также верховья крупных рек до створов, ниже которых их минимальная среднедекадная мощность превышает 1,0 тыс. кВт/км, или они используются для целей, не связанных только с местными потребностями. При установленных нами признаках малых горных рек к числу их должны быть отнесены многие горные реки Кыргызстана.

Гидроэнергетические ресурсы малых и крупных горных рек могут быть использованы весьма эффективно. Высокие напоры, получаемые при небольших по длине деривационных сооружениях и низких плотинах, позволяют концентрировать значительные мощности при небольших расходах воды и сравнительно малых сечениях водоводов, что снижает стоимость сооружаемых на них гидроэлектрических станций по сравнению со стоимостью гидростанций на равнинных реках.

Проектные материалы показывают, что стоимость установленного киловатта на горных реках иногда в 2—3 раза ниже, чем на равнинных, при одинаковом порядке мощностей.

Удельная стоимость регулирующих водохранилищных ГЭС на горных реках более значительна вследствие сложности постройки высоких плотин, необходимых для получения больших водохранилищ. Стоимость этих гидроэлектрических установок, однако, должна быть разложена на все нижележащие установки, использующие регулирующее влияние водохранилища.

Наиболее экономичны небольшие гидроэлектростанции с высокой обеспеченностью установленной мощности на крутых перепадах горных рек.

К существенным недостаткам высоконапорных гидроэлектрических установок на горных реках иногда относятся: значительный расход металла высокого качества на сооружение напорных трубопроводов и удаленность гидроэлектрических установок от населенных центров.

Наблюдаемые в горных районах высокие значения модуля стока часто позволяют сооружать сравнительно мощные гидроэлектростанции даже на реках с малыми площадями водосборных бассейнов. Так, например, в некоторых высокогорных

районах модуль стока достигает 50 и даже 100 л/сек с 1 км², тогда как в равнинных районах он местами составляет менее 3—5 л/сек. Следовательно, один и тот же объем стока в горных условиях может быть собран с площади бассейна, в 20—25 и более раз меньшей, чем в равнинных.

Высокие напоры и большие значения модуля стока в горных районах определяют хорошую насыщенность территории гидроэнергетическими ресурсами. Удельная среднегодовая мощность на 1 км² площади бассейнов некоторых горных рек достигает нескольких сотен киловатт.

Характер гидроэнергетических ресурсов горных рек различен в зависимости от типа их питания. Реки с преобладающим ледниковым питанием имеют наибольшие мощности в своем верхнем и среднем течении.

Планомерное изучение и энергетическое использование горных рек Кыргызстана начато в основном в годы сталинских пятилеток. До революции только немногие горные реки подвергались исследованиям, причем задача их энергетического использования не являлась ведущей; лишь в редких случаях проводились изыскания горных рек для постройки на них гидроэлектрических станций. Малыми водяными мельницами и немногими заводскими гидросиловыми установками почти полностью исчерпывалось использование энергии горных рек. Значительная часть проектно-изыскательских материалов по горным рекам, накопленных до революции, оказалась утерянной, а сохранившиеся материалы во многом потеряли свое значение.

В первые годы после революции изучение гидроэнергетических ресурсов горных рек носило выборочный характер. Сплошные исследования рек были начаты Гидроэлектростроением и Гидроэлектропроектом в 1930—1931 гг., а затем продолжены Гидроэнергопроектом. В задачи исследования входили разработка схем энергетического использования рек и выбор участков для строительства гидроэлектрических станций. К началу Великой Отечественной войны в основных горных районах почти не осталось неисследованных гидроэнергетических ресурсов, однако детальность полученных материалов неравноценна для разных речных бассейнов [5, 6, 8].

Итогом гидроэнергетических исследований явились водно-энергетические схемы, а также многочисленные проекты использования энергии речных бассейнов и отдельных участков крупных и малых рек. Стремление к возможному укрупнению отдельных гидроэлектрических установок вначале приводило к игнорированию гидроэлектрических станций небольшой мощности (менее 5 тыс. кВт) и к выпадению из энергетических схем второстепенных и малых горных рек. Этот пробел частью восполняется в районных схемах электрификации сельского хозяйства.

В первый период изучения горных рек недостаточное внимание уделялось также инженерно-геологическим исследованиям, а топографические работы иногда производились с ненужной тщательностью снимались, например, долины под крупные водохранилища в масштабах 1 : 5000 и 1 : 2500, хотя для этой цели вполне достаточны масштабы 1 : 10000 и даже 1 : 25 000.

Несмотря на то, что в последнее десятилетие использованию горных рек небольшими установками начали придавать должное значение, сток горных рек, особенно высокогорных, изучен еще недостаточно полно, и при проектировании на них гидроэлектростанций часто приходится прибегать к аналогиям и обобщениям.

Литература:

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской

- Республике. Справочное пособие. – Бишкек: 2010. – 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе. – Бишкек: Илим, 2006. – 276 с.
 3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кыргызской Республике на 1999-2005 годы. КНТЦ «Энергия». – Бишкек, 1999. – 54 с.
 4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Кирг. ССР. – Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960. – 254 с.
 5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнерго-проект, 1937.
 6. Даидбеков С. Г., Рустамов С. Г. Методология определения водносилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
 7. Калачев Н. С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
 8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергии высокогорных районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.
 9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК: 620.92

Изучение особенностей гидроэнергетических ресурсов горных рек Кыргызстана

Токтосопиева К.М., Кадырова М.О., Белеков Б.Т - ЖАГУ

В статье рассмотрены вопросы подсчета гидроэнергетических ресурсов методом базисных бассейнов.

При учете гидроэнергетических ресурсов горных рек должен быть применен различный подход к рекам разных типов и разной изученности.

Исходными материалами при анализе особенностей гидроэнергетических ресурсов малых горных рек обширных территорий, энерго-географическом районировании запасов их гидравлической энергии и подсчете этих запасов должны служить гипсометрические карты и данные о климате, стоке, о площадях ледников и т.д [5, 6, 7,9].

Метод базисных бассейнов подсчета энергетических ресурсов дает возможность установить желаемые пределы минимума мощности при учете водных сил или же учитывать всю мощность рек без ограничений. Метод базисных бассейнов предусматривает следующую последовательность расчета потенциальной мощности:

1) отбор малых базисных бассейнов, характерных для данной территории, имеющих необходимую изученность и рассеянных по возможности равномерно на исследуемой площади;

2) подсчет; потенциальной мощности базисных бассейнов, определение их гидроэнергетических модулей M , и выполнение обобщений, необходимых для характеристики ресурсов энергии малых рек всей изучаемой территории на основе изученных базисных бассейнов;

3) энерго-географическое районирование гидроэнергетических ресурсов малых рек изучаемой территории на основе данных по базисным бассейнам и (если этих данных достаточно) построение изолиний гидроэнергетического модуля;

4) подсчет потенциальных и промышленных гидроэнергетических ресурсов

изучаемой территории при помощи гидроэнергетического модуля.

Для подсчета потенциальных и промышленных гидроэнергетических ресурсов базисных бассейнов необходимы:

1. Построение продольных профилей основной реки базисного бассейна и ее главных притоков.

2. Построение графика нарастания площади базисного бассейна.

3. Разбивка основной реки базисного бассейна и ее учитываемых притоков на участки с характерными уклонами и определение разности отметок (напоров) на этих участках.

4. Определение средних годовых расходов воды для всех выделенных участков по картам изолиний модуля стока или же по непосредственным гидрометрическим данным.

5. Подсчет потенциальной мощности базисной реки и ее учитываемых притоков.

6. Подсчет абсолютного гидроэнергетического модуля, т. е. удельной потенциальной мощности базисного бассейна на 1 км^2 его площади, характеризующей полную теоретическую потенциальную мощность основной реки базисного бассейна и ее учитываемых притоков.

На рис. 1 показана энергетическая характеристика малой предгорной реки по методу базисных бассейнов.

Анализ колебания гидроэнергетического модуля внутри малых речных бассейнов, путем построения энергетических характеристик малых рек по методу базисных бассейнов для ряда рек и их осреднения, показал закономерность изменения величины гидроэнергетического модуля вдоль по течению рек и выявил следующие его особенности.

1. Тип речного продольного профиля определяет характер изменения линии гидроэнергетического модуля. Среднегорные, предгорные и высокогорные малые реки с параболическим типом продольного профиля в верхней части течения характеризуются резким подъемом линии M_3 в верховьях и незначительными изменениями ее наклона к оси абсцисс в нижнем течении. Линия M_3 для этих рек также имеет параболический вид. Реки с плавным понижением продольного профиля имеют, плавное увеличение гидроэнергетического модуля и постепенный подъем линии M_3 от истоков к устью. Такая закономерность наблюдается, однако, при сравнительно незначительных колебаниях величины модуля стока в пределах малого речного бассейна. В бассейнах горных рек со значительным колебанием модуля стока общий характер изменения удельной мощности также зависит от типа продольного профиля, но влияние условий питания реки более заметно отражается на гидроэнергетическом модуле.
2. Линия изменения гидроэнергетического модуля M_3 малого бассейна своими очертаниями напоминает зеркальное изображение линии продольного профиля реки. Если построить продольный профиль в процентах от суммарного падения реки и ее полной длины и выразить изменение M_3 вдоль по реке также в процентах полного его значения для всего малого бассейна, то шкала высот H и шкала удельной мощности M_3 для данного бассейна оказываются качественно взаимно заменяемыми.
3. Изменение гидроэнергетического модуля малой горной реки, модуль стока в бассейне которой имеет малые колебания, может быть также выражено в функции от площади бассейна:

$$M_3 = \varphi(F).$$

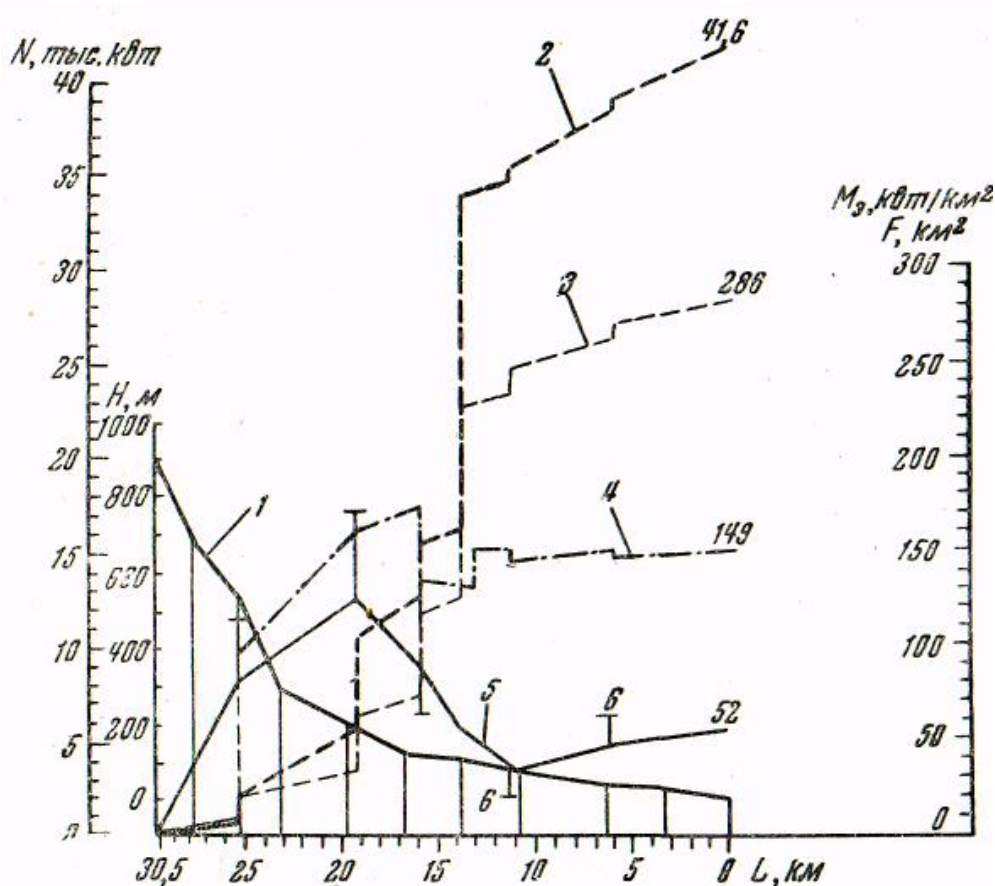

Рис. 1. Энергетическая характеристика малой предгорной реки по методу базисных бассейнов:

1 — продольный профиль реки; 2 — потенциальная мощность (N); 3 — площадь бассейна (F); 4 — гидроэнергетический модуль бассейна; 5 — гидроэнергетический модуль реки (M_3); 6 — гидроэнергетический модуль притока

Таким образом, метод базисных бассейнов дает возможность качественного анализа и приближенной характеристики гидроэнергетических ресурсов малых горных рек, бассейны которых по обладают данными для точных расчетов мощности.

Точный подсчет промышленных ресурсов энергии, т.е. мощности, которая может быть технически освоена, возможен лишь посредством разработки схем использования энергии речных бассейнов с учетом геологических особенностей долин и интересов комплекса водопользователей.

Сопоставление итогов подсчета гидроэнергетических ресурсов бассейна ледниковой реки приводит к следующим выводам.

1. В руслах наиболее крупных рек сосредоточена приблизительно $1/3$ полной потенциальной площадной мощности всех вод горного бассейна .
2. При подсчете полной потенциальной площадной мощности горных рек нельзя заменять гипсометрическую кривую и кривую изменения модулей стока в зависимости от высоты прямыми линиями, что грубо искажает результаты подсчета и сторону их увеличения.
3. Максимальными запасами русловой энергии обладают главный водный поток бассейна — его основная горная река (около $2/3$ всей мощности бассейна) и его высокогорные притоки (около $1/4$).
4. Промышленные ресурсы энергии 75%-ной (9-месячной)

обеспеченности, заключенные в русле основной горной реки с преобладающим высокогорным питанием, составляют около 20—25% русловых потенциальных запасов энергии этой реки, около 15% русловых запасов энергии всего бассейна и лишь около 5%, полной потенциальной мощности бассейна.

5. Энергетическая полноценность α_3 незарегулированного стока горных рек ледникового типа, по мощности круглогодовой (95%-ной) обеспеченности, характеризуется показателем 0,25—0,30.
6. Энергетический коэффициент годового регулирования β_3 для рек рассматриваемого типа составляет 0,30—0,40.
7. Показатели сезонности для таких рек имеют отрицательные значения для зимних, весенних и поздно-осенних месяцев и положительные - для летних.

Литература:

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской Республике. Справочное пособие. – Бишкек: 2010. – 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе. – Бишкек: Илим, 2006. – 276 с.
3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кыргызской Республике на 1999-2005 годы. КНТЦ «Энергия». – Бишкек, 1999. – 54 с.
4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Киргизской ССР. – Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960. – 254 с.
5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнерго-проект, 1937.
6. Даидбеков С. Г., Рустамов С. Г. Методология определения водносилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
7. Калачев Н. С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергии высокогорных районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.
9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК: 620.92

Изучение вопросов расчета твердого стока рек

Султаналиева К., Довулбекова Г.А., Белеков Б.Т. - ЖАГУ

В статье рассмотрены вопросы применения опыта количественной характеристики твердого стока горных рек

Наличие в горных реках большого количества наносов затрудняет регулирование их стока, вызывая необходимость создания специальных «мертвых» объемов весьма большой емкости при сооружении регулирующих водохранилищ. Для точного определения стока наносов при проектировании водохранилищ часто не бывает нужных данных, так как стационарные наблюдения за стоком наносов проводятся лишь в немногих пунктах. Изучение стока наносов горных рек пока-

зало, что большая часть наносов (нередко 80—90%) проносится реками во взвешенном состоянии, остальная (меньшая) часть распределяется между донными и химически растворенными. В связи со слабой изученностью стока наносов установление хотя бы приближенной зависимости между стоком взвешенных (наиболее изученных) наносов и естественными физикогеографическими условиями бассейнов, в которых формируется твердый сток, позволило бы оценивать сток наносов при проектировании водохранилищ в створах, где не велось непосредственных наблюдений за наносами [1, 2, 4, 7, 8].

Особенность гидротехнических сооружений состоит в том, что дни, помимо своего прямого назначения, оказывают большое положительное, а иногда и отрицательное влияние на прилегающую территорию, изменяя ее географию, гидрологию и даже климат. В результате строительства и освоения крупных водохранилищ, каналов и дамб изменяются положение и режим уровня грунтовых вод, перераспределяется жидкий и твердый сток рек, предотвращаются наводнения. Вместе с тем создание водохранилищ вызывает иногда необходимость затопления больших площадей плодородных земель и переноса населенных пунктов на новые места.

Организация и производство работ при возведении гидротехнических сооружений имеют ряд особенностей, которые обуславливаются необходимостью пропуска больших паводковых расходов воды и льда через строящиеся на реках плотины, ограждения глубоких котлованов с откачкой больших количеств воды и поддержания существующих а реках лесосплава и рыбоводства.

Гидротехнические сооружения очень ответственны, так как удерживают большие напоры и огромные массы воды, которые в случае аварий могут причинить народному хозяйству ущерб, значительно превышающий стоимость самого сооружения. Из мировой практики известны случаи, когда в результате аварий плотин или дамб были разрушены все сооружения, расположенные на пути движущегося с большими скоростями потока воды, затопливались города, погибали люди.

Наиболее эффективного энергетического использования горной реки можно достигнуть путем проектирования и строительства каскада гидроузлов, у которых нормальные проектные уровни воды (НПУ) последовательно между собой сопрягаются. При этом предусматривается такое размещение гидроузлов на реке, чтобы подпор, создаваемый нижним гидроузлом, распространялся только до верхнего гидроузла, не оставляя свободного, незарегулированного участка реки между гидроузлами. Исключение из этого правила может быть только на завершающем этапе проектирования, когда доказана целесообразность подтопления гидроузла, лежащего выше, или оставления незарегулированного участка реки.

Изыскания по выбору мест расположения гидроузлов на реке начинаются с изучения геоморфологических особенностей долины по топографической карте, а также падений (уклонов) по продольному профилю водной поверхности и дна реки.

Наиболее узкие участки долины реки, обеспечивающие сооружение плотин наименьшей длины, при благоприятном залегании и составе горных пород являются вероятными местами расположения гидроузлов.

Учитывая перечисленные выше особенности работы и большую ответственность гидротехнических сооружений, при их проектировании, строительстве и эксплуатации необходимо особое внимание.

Опыт количественной характеристики твердого стока горных рек, проведенный на примере ряда горных бассейнов нашими сотрудниками в

зависимости от основных естественных факторов его формирования, привел к заключению, что:

1) главными факторами формирования твердого стока в бассейне горной реки являются водная энергия бассейна и почвенно-литологические условия;

2) для различных естественных условий может быть получена количественная линейная зависимость вида

$$M_{эр} = \alpha M_г$$

где $M_{эр}$ — модуль эрозии, т/км² в год;

α — коэффициент, зависящий от комплекса естественных условий;

$M_г$ — гидроэнергетический модуль, кВт/км². По признакам приведенными в [] зависимости удалось разделить все речные бассейны изучаемого района на три группы (рис. 1) и установить с помощью приведенной выше формулы величины коэффициента α для каждой из групп:

$$\alpha = \frac{M_{эр}}{M_г}$$

Для условий бассейнов с преобладанием прочных горных пород (ветвь 1) коэффициент α имеет наименьшее значение; для условий бассейнов с литологическим составом горных пород, легко поддающихся эрозии (глинистые сланцы, аллювиальные суглинки, глины и пр.), значение α оказалось максимальным (ветвь 3). Для условий бассейнов с преобладанием горных пород средней прочности величина α также имеет среднее значение (ветвь 2).

Многие использованные наблюдения и высокие значения коэффициентов корреляции r по каждой из групп (0,80—0,99) указывают на возможность пользования данной формулой при приближенных практических расчетах и на необходимость дальнейших исследований в этом направлении для уточнения полученных результатов.

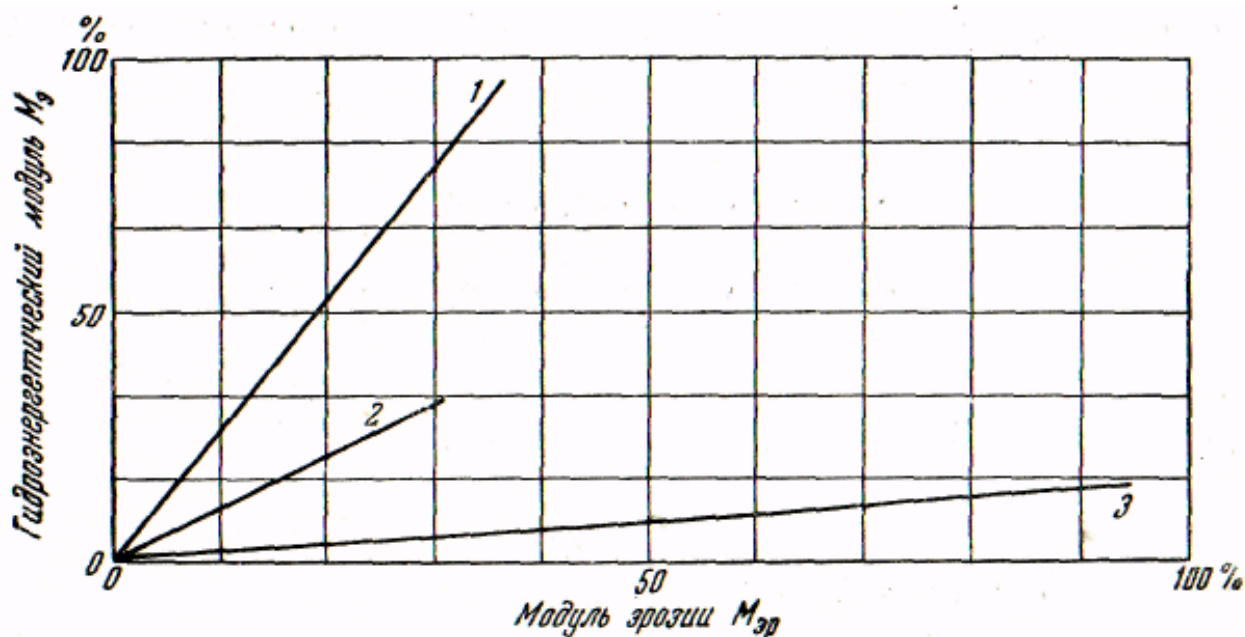

Рис. 1. Вероятная зависимость модуля эрозии от гидроэнергетического модуля для одного из горных районов:

1 — бассейны с прочными горными породами; 2 — бассейны с горными породами средней прочности; 3 — бассейны со слабыми горными породами

Чтобы установить количественные связи между модулем эрозии и комплексом разнородных природных факторов, влияющих на формирование стока наносов, в [] предложен также метод относительной оценки, позволяющий оценивать различные природные факторы, влияющие на формирование твердого стока рек, в сравнимых единицах (баллах) и, суммируя их, получать зависимости вида

$$M_{ЭР} = f \left[\sum_{\text{баллов}} (M_{Э} b_{Э}, P b_{П}, L b_{Л}, R b_{Р}, O b_{О} \dots) \right],$$

где P — почвенные; L — литологические условия; R — растительный покров; O — оледенение; $b_{Э}, b_{П}, b_{Л}, b_{Р}, \dots$ — веса, с которыми должны быть приняты соответствующие факторы.

Дальнейшие исследования должны установить величины наносов, с которыми следует учитывать те или иные факторы, и внести уточнение в полученные зависимости.

Таким образом, этот метод может дать возможность приближенной оценки стока наносов какого-либо бассейна (или его части по известному стоку наносов для другого бассейна или для другой части того же бассейна) посредством сравнительной количественной характеристики комплекса естественных факторов этих бассейнов, без длительных и трудоемких полевых измерений.

Регулирование энергии гидроэлектрических установок на горных реках — наиболее сложная и важная проблема гидроэнергетики горных районов. При работе гидроэлектрических установок на незарегулированном горном стоке с постоянной мощностью коэффициент использования стока не превышает 20-25%.

Развитие малой гидроэнергетики способствует:

- сохранению экосистемы нашей Республики
- предотвращению оползневых процессов на юге Кыргызстана
- снабжению горных труднодоступных районов дешевой электроэнергией
- созданию рабочих мест на сельской местности
- решению вопросов по преодолению бедности

Литература

1. Липкин В.И., Богомбаев Э.С. Микро и малые гидроэлектростанции в Кыргызской Республике. Справочное пособие. — Бишкек: 2010. — 116 с.
2. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на совр-ном этапе.—Бишкек:Илим,2006.—276 с
3. Программа развития малой Гидроэнергетики в Кыргызской Республике на 1999-2005 годы.КНТЦ «Энергия».—Бишкек, 1999.— 54 с.
4. Большаков М.Н., Шпак В.Г. Водноэнергетические ресурсы Киргизской ССР. — Фрунзе: Изд. АН Киргизской ССР, 1960. — 254 с.
5. Григорович Н. А. Гидроэнергетический кадастр. Гидроэнерго-проект, 1937.
6. Даидбеков С. Г., Рустамов С. Г. Методология определения водносилового кадастра. Тр. Энергетич. ин-та им. И. Е. Есьмана. Изд-во АН Азерб. ССР, т. VIII. Баку, 1947.
7. Калачев Н. С. Методика учета потенциальных водноэнергетических ресурсов речных бассейнов. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1950.
8. Караулов Н. А. К вопросу об использовании водной энергий высокогорных районов. «Изв. НИИГ», т. V, 1932.
9. Клопов С. В. (2). Методика приближенной оценки потенциальной мощности

гидроэнергетических ресурсов малых рек. «Изв. АН СССР, ОТН», 1949, № 3.

* * *

УДК 621.01

**Кинематический анализ исполнительного механизма
балансирных станков-качалок**

Мавлянов Н. М. - ЖАГУ

Как известно из теории механизмов машин, основной задачей кинематики механизмов является изучение движения звеньев механизмов вне зависимости от сил, действующих на эти звенья.

Кинематический анализ механизмов в общем случае предусматривает решение трех основных задач [1, 2, 3]:

- определение положений звеньев и построение траекторий отдельных точек;
- определение скоростей точек и угловых скоростей звеньев;
- определение ускорений точек и угловых ускорений звеньев;

Определение перечисленных кинематических характеристик производится в пределах одного периода (цикла) установившегося движения механизма для нескольких положений, что дает возможность с достаточным приближением решить поставленную задачу. Без знания упомянутых кинематических параметров невозможно решать дальнейшую задачу о рациональном подборе размеров.

Кинематическое исследование механизмов производят в предположении, что сами звенья абсолютно жесткие, отсутствуют зазоры в кинематических парах и ведущие звенья вращаются с постоянной угловой скоростью, несмотря на то, что в действительности угловая скорость вращения кривошипа не является постоянной. Такое допущение делается ввиду небольшого расхождения между средней и действительной угловой скоростью кривошипа, а также технически облегчает построение планов ускорений [1,2,3].

С целью проведения кинематического анализа механизмов используют различные методы:

а) графический - нагляден и универсален, так как позволяют определять положения скорости и ускорения звеньев механизма любой структуры, но графические методы не всегда обладают той точностью, которая бывает, необходима в некоторых конкретных задачах анализа механизма;

б) графоаналитический - наглядный и достаточно точный для расчетов. Графоаналитический метод кинематического анализа механизмов предполагает аналитическую запись векторных уравнений и графическое их решение, т.е. построение планов скоростей и ускорений;

в) аналитический - более точный, чем графический и графоаналитический. Аналитические методы кинематического анализа механизмов позволяют выявлять взаимосвязь кинематических параметров механизма с его метрическими параметрами, и с любой степенью точности произвести кинематическое исследование механизмов. Имея аналитические выражения, можно всегда составить программу вычислений для вычислительной машины и с помощью ЭВМ получить все необходимые результаты;

г) экспериментальный - не требует допущений, предполагаемых в трех предыдущих методах, благодаря чему учитываются все факторы, оказывающие влияние на кинематику

механизма, но требует соответствующей аппаратуры, больших затрат времени, труда и материальных расходов[1, 3].

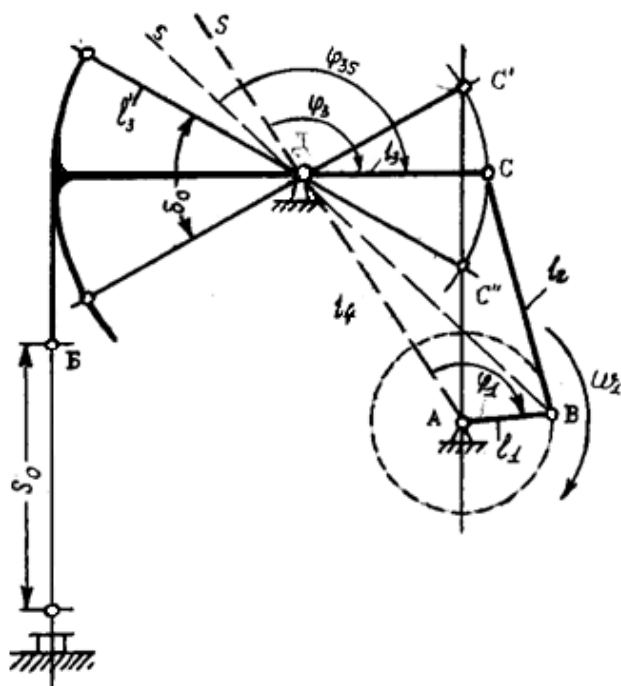

Рис. 1. Кинематическая схема исполнительного механизма балансирных станков-качалок

которых наибольшее распространение получил балансир с механической трансмиссией (станок-качалка). В большинстве современных станков-качалок (СК) в качестве преобразующего механизма применяют четырехзвенный шарнирный кривошипно-коромысловый механизм с двухплечим балансиром, от отношения размеров звеньев которого зависят характеристики и параметры привода[4].

Решение проблем совершенствования кинематической схемы станка-качалки и ее передачи позволит во многом повысить эффективность эксплуатации скважин[4].

Балансиры станков-качалок на практике встречаются двух видов: как механизм двухплечего рычага (рычаг первого рода), так и механизм одноплечего рычага (рычаг второго рода). По ГОСТу 5866 – 76 разработанным в 1987 г. предусматривается изготовление станков-качалок тридцати типоразмеров[5]. Кинематический анализ исполнительного механизма станка-качалки рассмотрен на примере станков-качалок типа СК5-3-2500, СК8-3,5-5600 и СК10-4,5-8000. В СК с двухплечим балансиром (рис. 1) опора D качения балансира СБ находится между точкой подвеса штанг Б и точкой С сочленения балансира с шатуном ВС. Применяемые станки-качалки в основном созданы по этой схеме. Здесь подвижными являются звено $AB=l_1$ (кривошип), звено $BC=l_2$ (шатун) и звено СБ (балансиры с передним плечом $DB=K_1$ и задним плечом $CD=l_3$). Неподвижным звеном является стойка четырехзвенного кривошипно-коромыслового механизма, условно изображенной на кинематической схеме в виде прямой $AD=l_4$, представляющей собой расстояние между осями вращения кривошипа А и балансира (коромысла) D [4].

На рисунке 2 показано построение положений коромысла (балансира) l_3 графическим методом. Рассматривая неподвижное звено AD (рис. 1), т.е. стойки четырехзвенного шарнирного механизма СК по прямой линии оси x координат определены положения и углы перемещения звеньев.

Всеразнообразностиобщих аналитических методов кинематического исследования рычажных механизмов можно свести к трем основным методам[1,3]:

- метод замкнутого векторного контура, разработанный В.А.Зиновьевым;
- метод преобразования координат с использованием матриц, предложенный Ю.Ф.Морошкиным;
- метод косоугольных треугольников.

Учитывая все достоинства и недостатки существующих методов кинематического анализа механизмов, для кинематического исследования шарнирного четырехзвенного механизма балансирных станков-качалок наиболее предпочтительно применение аналитических методов.

Существует достаточно большое разнообразие конструктивного исполнения приводов штанговых скважинных насосов (ШСН), из

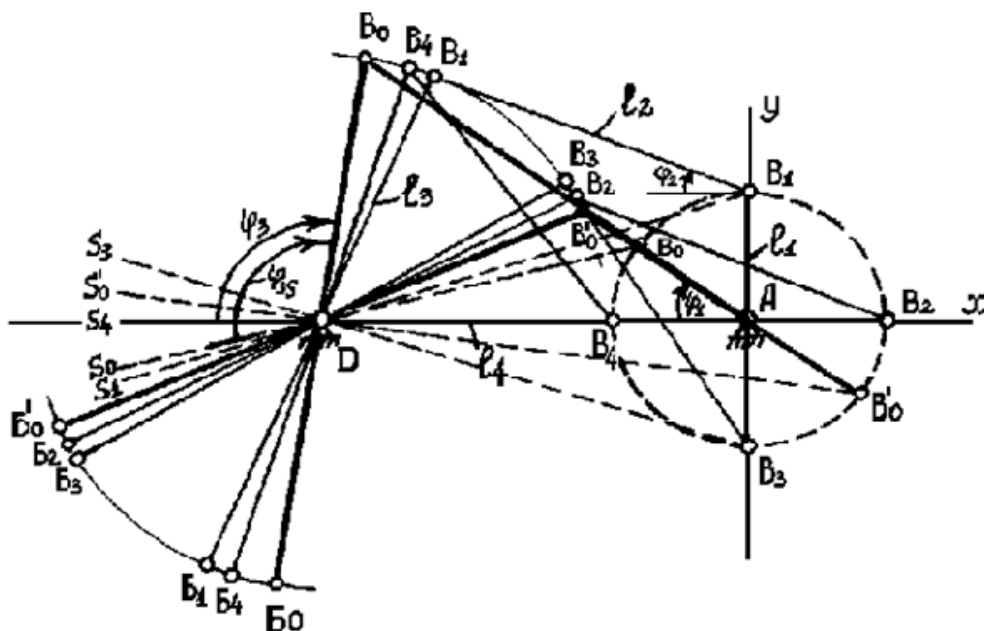

Рис. 2. Положение коромысла (балансира) станка-качалки

Используя аналитический метод векторных контуров, разработанным В. А. Зиновьевым [2], через промежуточные функции $\varphi_s, \varphi_{2s}, \varphi_{3s}$ и S , определены функции положения звена 3 (балансира), $\varphi_3 = \varphi_3(\varphi_1)$, звена 2 (шатун), $\varphi_2 = \varphi_2(\varphi_1)$, определены передаточные отношения u_{31} и u_{21} :

$$u_{31} = \frac{l_1 \sin(\varphi_1 - \varphi_2)}{l_3 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)} \quad u_{21} = \frac{l_1 \sin(\varphi_1 - \varphi_3)}{l_2 \sin(\varphi_2 - \varphi_3)}$$

Выполнив, преобразование координат последовательным поворотом осей координат на углы φ_2 и φ_3 определены величины аналогов угловых ускорений u'_{21} и u'_{31} [1].

$$u'_{31} = \frac{l_2 \cos(\varphi_1 - \varphi_2) + u_{21}^2 l_2 - u_{31}^2 l_3 \cos(\varphi_3 - \varphi_2)}{l_3 \sin(\varphi_3 - \varphi_2)}$$

$$u'_{21} = \frac{l_1 \cos(\varphi_1 - \varphi_3) - u_{31}^2 l_3 - u_{21}^2 l_2 \cos(\varphi_2 - \varphi_3)}{-l_1 \sin(\varphi_2 - \varphi_3)}$$

Результаты кинематического анализа исполнительного механизма СК, по рассматриваемому варианту сборки механизма показанной на рис. 2 методом векторных контуров представлены на рисунках 3, 4 и 5.

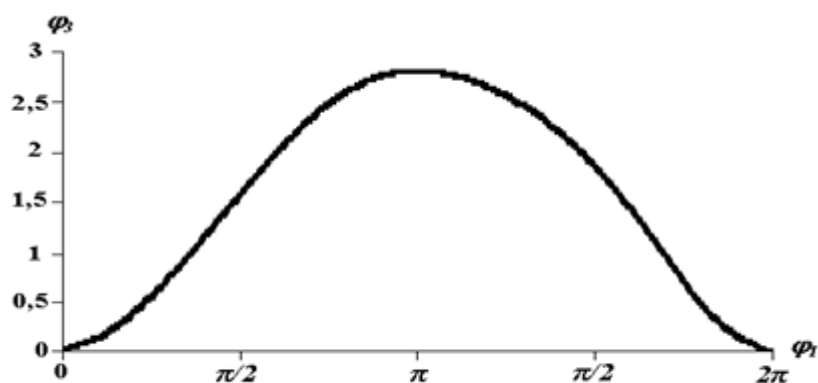

Рис. 3. Функции положения станка-качалки типа СК

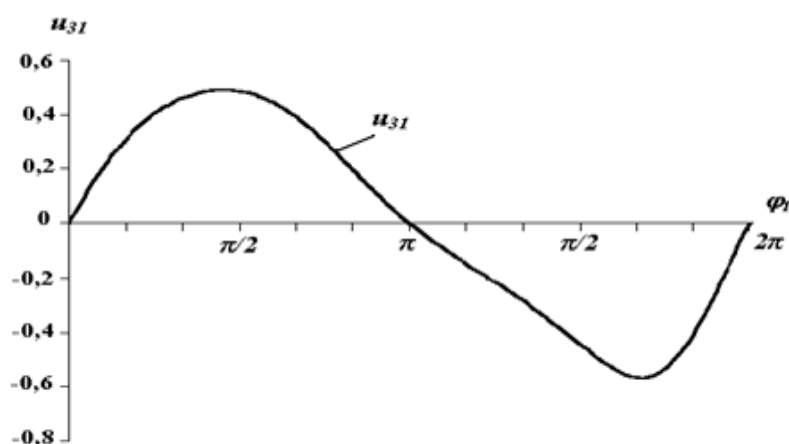

Рис. 4. Передаточная функция

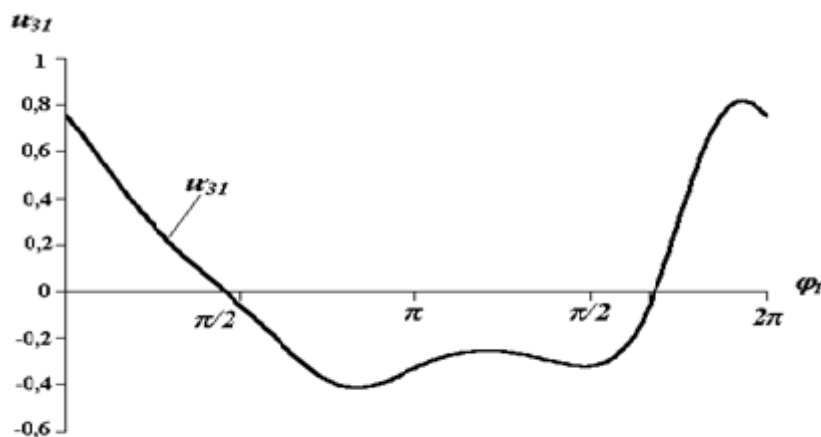

Рис. 5. Аналоги угловых скоростей

Отметим, что кинематический анализ исполнительного механизма станка-качалки производилось также графическим методом. В результате были получены идентичные данные.

Литература

1. Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин: -М.: Наука, 1988. – 640 с.
2. Зиновьев В. А. Теория механизмов и машин: М.: Высшая школа, 1963. – 200 с.
3. Кожевников С. Н., Теория механизмов и машин: М.: Машиностроение, 1973,- 578 с.
4. Аливердизаде К.С. Приводы штангового глубинного насоса. М.: Недра, 1973.-192 с.
5. ГОСТ 5866-76. Станки-качалки.-М.: Изд. Стандартов, 1987.

* * *

УДК 624.127:539.3

Установление оптимального уровня воды в водохранилище Токтогульской ГЭС

Кокумбаева К.А.- ЖАГУ,
Кожугулов К.Ч. – д.т.н., профессор

Аннотация

В статье обосновано геоструктурная и математическая модели по определению напряженно-деформированного состояния горных пород склонов в створе Токтогульской ГЭС. Рассмотрены распределения горизонтальных напряжений от уровня воды в массиве пород склонов Токтогульской ГЭС. Установлен оптимальный уровень воды в водохранилище, при котором наблюдается минимальное значение растягивающих горизонтальных напряжений на уровне воды и максимальное значение сжимающих горизонтальных напряжений.

Неоднородность, обусловленная тектоническими нарушениями, достаточно явно выражена в склонах на участке расположения гидроузлов Токтогульской ГЭС. Неоднородный склон характеризуется зоной разгрузки (в местах расположения трещин) и зоной сохранных пород.

В работах [1, 2, 3, 4, 5] отражены результаты исследований по изучению влияния воды в водохранилище на напряженно-деформированное состояние склонов в створе Токтогульской ГЭС. Однако вопрос совместного учета различного физико-механического свойства и блочности (трещины) массива пород в них не уделялось должного внимания.

Для разработки математической модели и оценки напряженного состояния склонов однородного и неоднородного сложений является геоструктурный разрез Токтогульской ГЭС, который является одним из элементов для моделирования напряженного состояния, как полуплоскость, имеющий два выступа. (составлен В.В.Каякиным) (рис.1).

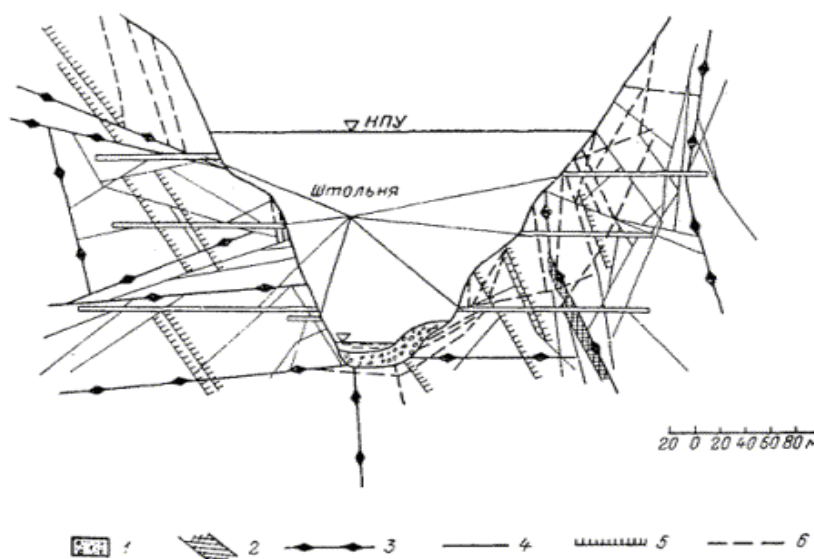

Рис.1. Геоструктурный разрез основания Токтогульской ГЭС (по В.В. Каякину и др. [38]): 1 - аллювий и делювий, 2 - пласт темных известняков с линзами и прослоями, 3 -

тектонические трещины III порядка, 4 - тектонические трещины IV - VI порядков, 5 - трещины IV - VI порядков, развитые по напластованию, 6 - трещины бортового и донного отпоров.

Для определения зон интенсивной трещиноватости в склонах Токтогульской ГЭС на основе геоструктурной схемы, ВНИИГом им. Б.Е.Веденева руководствуясь «Рекомендациями по методике составления геофизических моделей скальных массивов в основаниях бетонных плотин» построена сейсмогеологическая схема (рис.2).

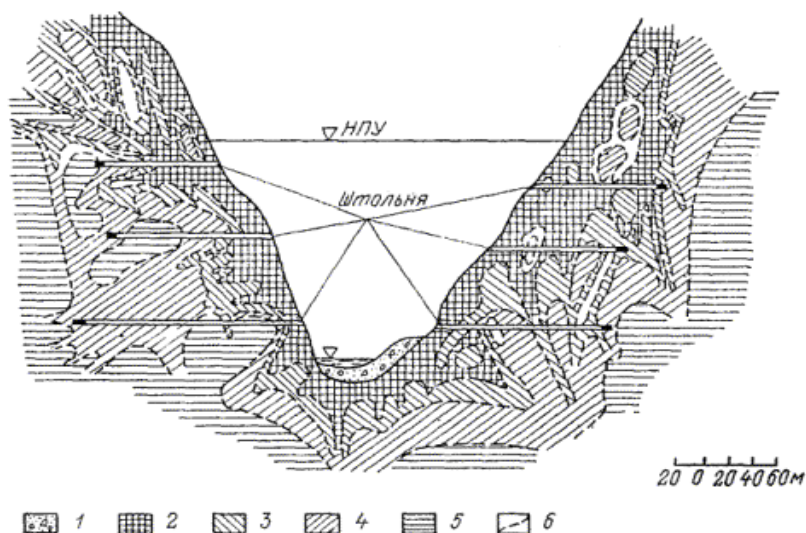

Рис.2. Сейсмогеологический разрез скального массива на участке плотины Токтогульской ГЭС [73]: 1 - аллювий и делювий; 2 - область значений $1,0 \text{ км/с} < v_s < 1,5 \text{ км/с}$, 3 - область значений $1,5 \text{ км/с} < v_s < 2,0 \text{ км/с}$, 4 - область значений $2,0 \text{ км/с} < v_s < 2,5 \text{ км/с}$, 5 - область значений $v_s > 2,5 \text{ км/с}$, 6 - изокоры скоростей поперечных сейсмических волн.

На основе геоструктурного и сейсмологического разрезов составлена расчетная модель склонов неоднородного сложения Токтогульской ГЭС. Геометрические параметры моделируемых областей показаны на рис.3.

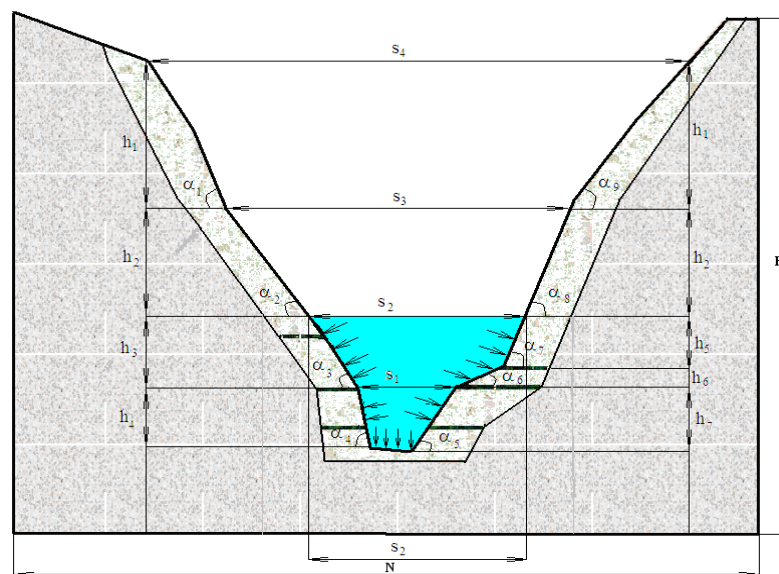

Рис.3. Геометрические параметры склонов неоднородного сложения

Створ гидроузла расположен в узком скалистом каньоне, глубина которого достигает 1500-1800м. над уровнем море, а в расчетной схеме глубина составляет 710м и ширина составляет 960м. В поперечном сечении форма ущелья ассиметрична, левый борт крутой 70-80град., а правый более пологий 60град. Уровень воды h согласно напору составляет 170м. Ширина дна долины на этом участке составляет 40-50м.

Распределение напряжений при наполненном водой водохранилище. В данном случае, на поверхности склона в любой точке P согласно закону Паскаля действует давление воды, величина которого зависит от высоты столба воды $-h$. Участок, испытывающий давления воды находится внутри столба отрезка S . Направление давления воды при этом строго перпендикулярно к контуру склона в любой его точке и определяем по следующему выражению:

$$P = \rho gh, \text{ МПа [7]} \quad (1)$$

где ρ -плотность воды, кг/м^3 , g –ускорения свободного падения, Н/кг , h -высота воды в водохранилище, м.

Для оценки напряженно-деформированного состояния и устойчивости гидротехнических сооружений (плотин, склонов и т.п.) в настоящее время все более широкое применение находят вычислительные комплексы. Подобные комплексы в основном базируются на численном моделировании напряженно-деформированного состояния горного массива. Для моделирования напряженного состояния породного массива склонов однородного и неоднородного сложений в створе Токтогульской ГЭС нами использовано программное обеспечение STRESS. Моделирование выполняется методом конечных элементов.

Оценка напряженно-деформированного состояния массива пород склонов однородного и неоднородного сложений осуществлялась в следующей последовательности:

-напряженно-деформированное состояние склонов без учета давления воды в водохранилище; -напряженно-деформированное состояние склонов с учетом давления воды в водохранилище; -напряженно-деформированное состояние склонов с учетом изменения давления воды при различных уровнях водохранилища.

На рис.4. представлено распределение горизонтальных напряжений без учета воды. Из рисунка видно, что значения растягивающих горизонтальных напряжений в зоне

сохранных пород изменяются с 0,14МПа до 2,37МПа, а в зоне разгрузки изменяются с 0,14МПа до 1,26МПа.

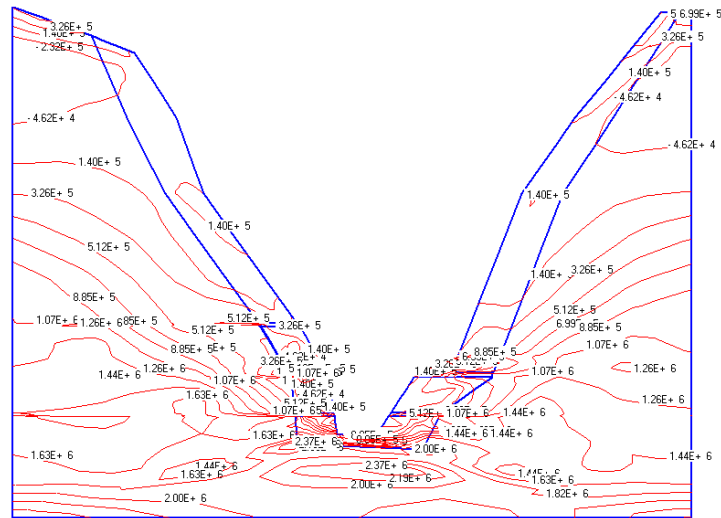

Рис.4. Распределение горизонтальных напряжений склонов неоднородного сложения без учета давления воды в водохранилище.

Отсюда видно что, разница между максимальным и минимальным значениями горизонтальных напряжений в зоне сохранных пород меньше, чем в зоне разгрузки. В зоне сохранных пород значение напряжений равно 1,26МПа, а в зоне разгрузки оно уменьшается до 0,69МПа. Наибольшая концентрация горизонтальных напряжений наблюдается в местах пересечения дна и бортов (правого и левого) склона. В левом борту в нижней части уступа происходит незначительная концентрация напряжений, величина которых меняются от 0,14МПа до 0,69МПа. Максимальное значение горизонтальных напряжений находится в области дна каньона на глубине 1S (где S-ширина дна каньона) от дна и составляет 2,37МПа.

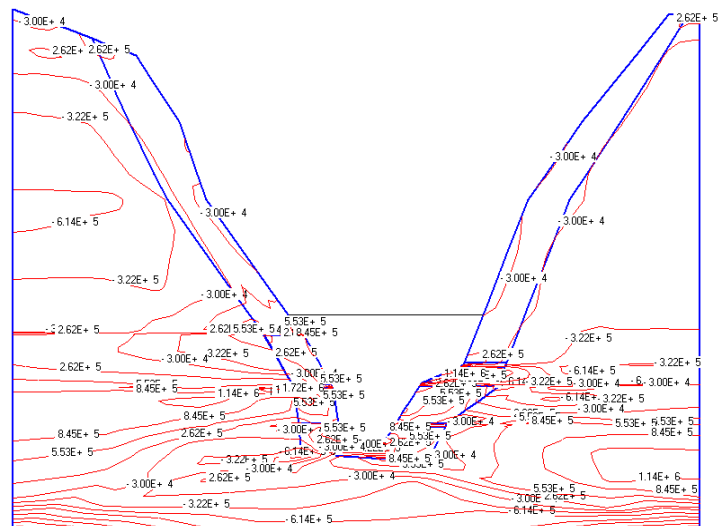

Рис.5. Распределения горизонтальных напряжений в склонах неоднородного сложения (при уровне воды -170м)

В левом и правом бортах (Рис.5.) на высоте (0,5-1,0)S от дна каньона возникают горизонтальные растягивающие напряжения, значения которых равны от 0,553МПа до 1,14МПа. В обоих бортах на уровне дна каньона значения растягивающих горизонтальных напряжений составляют от 0,279МПа до 1.01МПа. В области дна каньона, начиная с

глубины, равной ширине дна горизонтальные напряжения становятся сжимающими. При этом значения сжимающих напряжений составляет $-0,322\text{МПа}$.

По сравнению с вариантом без учета воды напряжения в центральной части дна, на глубине $1S$ от дна водохранилища горизонтальные напряжения уменьшаются в 6 раза.

При уровне воды 130м (рис.6.) в области дна каньона наблюдаются горизонтальные растягивающие напряжения, значения которых меняются от $0,0693\text{МПа}$ до $0,878\text{МПа}$. Сравнение распределения растягивающих горизонтальных напряжений с другими вариантами показывает, что при рассматриваемом уровне воды наблюдаются наименьшие значения растягивающих напряжений, т.е. $0,0693\text{МПа}$.

Такие же напряжения возникают и в верхней части обоих бортов.

Область сжимающих горизонтальных напряжений со значением $0,308\text{МПа}$ находится в глубине массива бортов, на расстоянии $1S$ (где S -ширина дна каньона) от дневной поверхности.

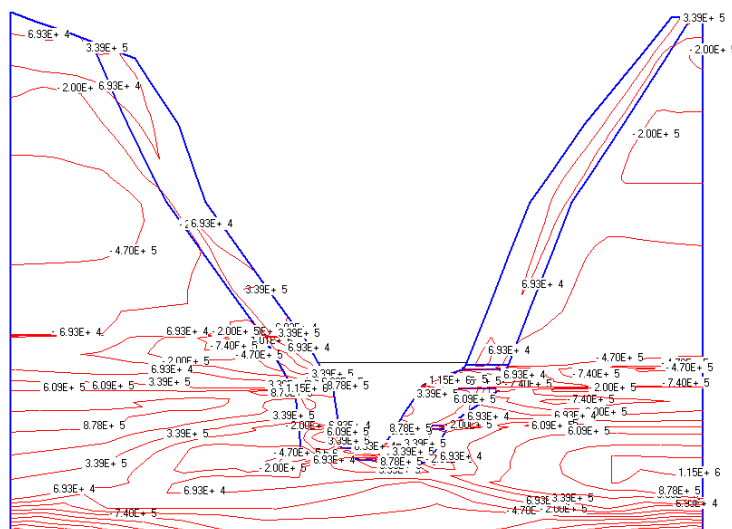

Рис.6. Распределение горизонтальных напряжений в массиве склонах неоднородного сложения при уровне воды 130м .

С точки зрения нарушения устойчивости массива, наибольшую опасность представляют растягивающие горизонтальные напряжения.

В области дна каньона значения горизонтальных сжимающих напряжений составляют $-0,308\text{МПа}$. При уровне воды в водохранилище равной 130м , горизонтальные сжимающие напряжения на дне каньона по сравнению с вариантом без учета воды в водохранилище уменьшаются в $6,5$ раза.

Результаты расчетов показывают, что при изменении уровня воды меняется и напряженное состояние массива склонов (рис.7.). В правом склоне однородного сложения на уровне воды горизонтальные напряжения являются сжимающими, которые по мере увеличения уровня воды снижаются. В неоднородном склоне увеличения уровня воды приводит к постепенному снижению горизонтальных растягивающих напряжений.

Появление зоны с растягивающими напряжениями можно объяснить следующим образом. При наличии воды в водохранилище массив будет испытывать соответствующее объему воды давление, в то же время в самом массиве появляются противодействующие силы. При снижении уровня воды в водохранилище, давление воды, действующее на массив, уменьшается, а противодействующие силы самого массива, остаются некоторое время практически постоянными, что и в свою очередь приводит к нарушению равновесия массивов пород склона и возникновению растягивающих горизонтальных напряжений.

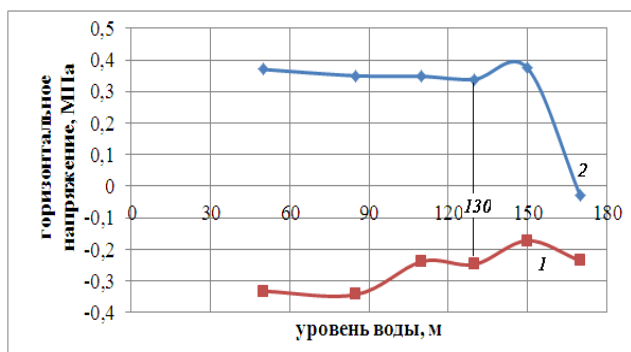

Рис. 7. Зависимость изменения горизонтальных напряжений в массиве правого склона, расположенного на уровне воды от уровня воды в водохранилище: 1-однородный склон, 2-неоднородный склон

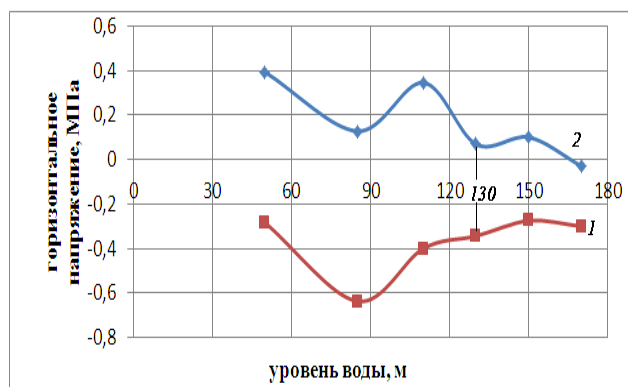

Рис. 8. Зависимость изменения горизонтальных напряжений в массиве пород левого склона, расположенного на уровне воды, от уровня воды в водохранилище: 1-однородный склон, 2-неоднородный склон

В левом склоне увеличение уровня воды при однородном сложении массива приводит к снижению горизонтальных сжимающих напряжений (рис.8.). В неоднородном склоне горизонтальные растягивающие напряжения с увеличением уровня воды снижаются, и при уровне 130м наблюдается минимальное значение напряжений. Так как уровень воды в водохранилище равной 110м является критическим уровнем, с точки зрения выработки электроэнергии, поэтому уровень воды в водохранилище 130м является оптимальным.

Таким образом, установлено, для рассматриваемых условий наименьшие значения горизонтальных растягивающих напряжений наблюдается при уровне воды 130м.

ВЫВОДЫ

1. Обосновано геоструктурная и математическая модели по определению напряженно-деформированного состояния горных пород склонов в створе Токтогульской ГЭС.
2. Уровень воды в водохранилище является фактором, оказывающим влияние на равновесие массивов пород склона. Установлено, что при снижении уровня воды в водохранилище в массиве склона прилегающего к водохранилищу возникают растягивающие напряжения. Зона растягивающих горизонтальных напряжений наблюдается в области выше уровня воды и в основании водохранилища.
3. Установлено, что наличие воды в водохранилище в склонах однородного и неоднородного сложений приводит к разгрузке горизонтальных сжимающих напряжений. В центральной части дна на глубине, равной ширине дна каньона, горизонтальные сжимающие напряжения по сравнению с вариантом без учета воды меняют свой знак и уменьшаются 6-7 раза.

4. Установлено, что оптимальным уровнем воды является уровень воды, равный 130м, при котором наблюдается минимальное значение растягивающих горизонтальных напряжений на уровне воды и максимальное значение сжимающих горизонтальных напряжений.

Литература

1. Степанов. В. Я. Механика горных склонов Бишкек. Илим, 1992. - 192 с.
2. Гисс. Р.Е. Исследование основных закономерностей деформаций скальных склонов и совершенствование методики их изучения (в условиях района строительства Токтогульской ГЭС) - Фрунзе: 1975.- 40 с.
3. Жумабаев.Б. Исследование напряженного состояния оснований и бортов горных склонов методами теории упругости. Аналитические методы и вычислительная техника в механике горных пород /– Новосибирск, 1975. – 171 с.
4. Жумабаев. Б. Об изменении естественного напряженного состояния массивов в основании каньонов при действии гидростатической нагрузки. Научно-технический прогресс в дорожном строительстве / – Фрунзе: Илим, 1988. – 190 с.
5. Исаева. Г.С. Метод расчета напряженно-деформированного состояние склонов гор в зонах влияния инженерных сооружений. дис. ... канд. техн. наук: 01.02.07 / - Бишкек, 1999. - 141 с.
6. Токтогульская ГЭС на р. Нарын. Технический проект основных сооружений. Т.1. Природные условия, инженерно-геологическое обоснование. Ташкент. САО Гидропроект, 1969. - 301 с.
7. Маслов. Н. Н. Основы инженерной геологии и механики грунтов. - М: «Высшая школа». 1982. - 510 с.

* * *

УДК 621.01

Механизмы станков-качалок

Кошбаев А.А. - ЖАГУ

При механизированной добыче нефти наибольшее распространение получил штанговый глубиннонасосный способ. В нефтедобывающей промышленности нашей страны, как и в странах б.СССР штанговыми глубинными насосами эксплуатируется около 70% действующих нефтяных скважин [1-3].

Важнейшую роль при данном способе добычи имеет привод штанговой глубиннонасосной (скважиннонасосной) установки (ШЧНУ), предназначенный для приведения посредством штанг в возвратно-поступательное движение плунжера насоса, располагаемого в глубине скважины. Кроме этого, привод уменьшает частоту вращения вала двигателя до частоты качаний (числа двойных ходов) точки подвеса штанг (ТПШ), регулирует режим работы и уравнивание установки.

Существует большое разнообразие приводов ШЧН (механического, гидравлического и пневматического действия, балансирного и безбалансирного исполнения и др.).

Наиболее распространенными из них являются балансирные приводы с механической трансмиссией, в нефтепромысловой практике называемые станками-качалками.

Механизм станка-качалки представляет собой шарнирно-четырёхзвенный кривошипно-коромысловый механизм (рис.1). Где: 1 – неподвижное звено (стойка); 2 – кривошип; 3 – шатун; 4 – коромысло-балансир; 5 – гибкое звено (подвеска штока колонны насосных штанг); δ_0 – угол размаха балансира и S_0 - длина хода ТПШ.

Механизм станка-качалки работает следующим образом. Вращательное движение от приводного двигателя передается кривошипу 2, которое затем посредством шатуна 3 преобразуется в качательное движение коромысла-балансира 4. За счет геометрии головки балансира и гибкого звена 5 качательное движение балансира преобразуется в возвратно-поступательное движение штока (ТПШ) приводящего в действие находящийся в скважине плунжерный насос.

Отметим, что на практике встречаются два вида станков-качалок: с двухплечим и одноплечим балансиром.

Для более равномерного распределения нагрузки, механизмы станков-качалок обычно выполняют со сдвоенными кривошипами и шатунами, которые с балансиром соединяются посредством траверсы B_1B_2 (рис.2).

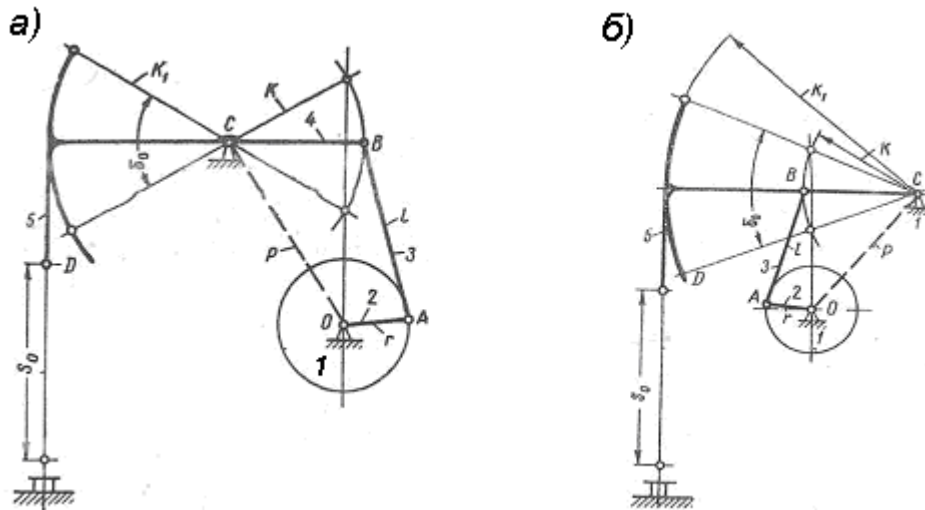

Рис.1. Кинематическая схема станка-качалки: а) с двухплечим балансиром; б) с одноплечим балансиром

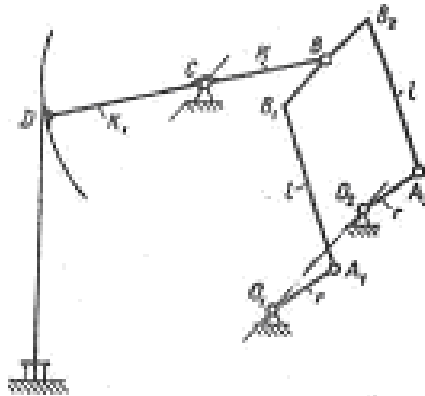
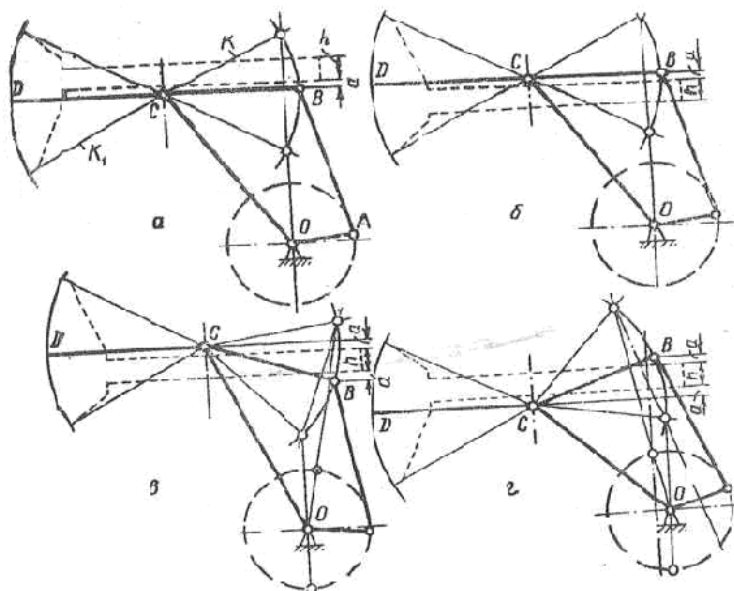

Рис.2. Кинематическая схема станка-качалки со сдвоенными кривошипами и шатунами

Относительное расположение опор балансира и траверсы (точки В и С) может быть следующим (рис.3).

- Рис.3. Относительное расположение опор:
 а) – обе опоры асположены под балансиром;
 б) – обе опоры расположены над балансиром;
 в) – опора балансира расположена над, а опора траверсы под балансиром; г) – опора балансира расположена под, а опора траверсы над балансиром

Особого внимания заслуживает расположение опоры кривошипа в механизме (рис.4).

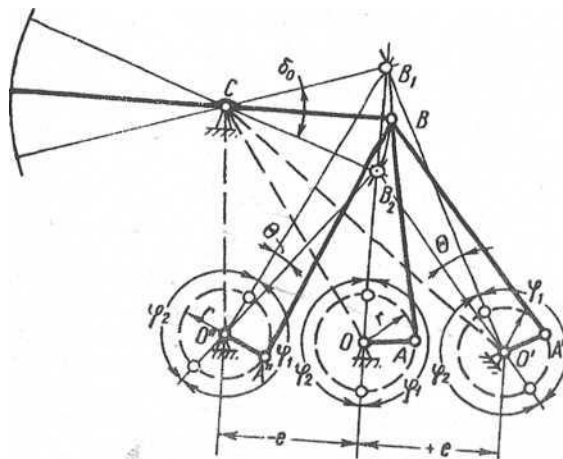

Рис.4. Случаи расположения опоры кривошипа

Автор работы [1] указывает, что во всех трех случаях получается один и тот же угол размаха δ_0 и длина хода S_0 . Поэтому на практике в основном применяются аксиальные механизмы или механизмы, близкие к аксиальным.

По нашему мнению это не совсем так. При изменении точки расположения опоры кривошипа происходит как увеличение, так и уменьшение угла размаха δ_0 балансира. Изменяется при этом также и длина хода S_0 . Соответственно, изменяется и длина рабочего хода плунжера глубинного насоса, т.е. изменяется его производительность.

На практике для регулировки производительности насоса останавливают механизм станка-качалки, затем переставляют пальцы в кривошипе, изменяя таким образом, его длину и соответственно длину рабочего хода плунжера глубинного насоса.

Исходя из вышесказанного, нами предлагается новая схема механизма станка-качалки (рис.5).

Предлагаемый механизм содержит стойку 1, установленный на ней с возможностью горизонтального перемещения кривошип 2, и соединенное с ним посредством шатуна 3 коромысло-балансир 4. Одно плечо коромысла-балансира 4 шарнирно связано с шатуном 3, а на другом плече установлена канатная подвеска 5 со штоком 6 колонны штанг (не показано).

Механизм станка-качалки работает следующим образом. При вращении кривошипа 2 движение через шатун 3 передается коромыслу-балансиру 4. При каждом обороте кривошипа 2 коромысло-балансир 4 совершает качательное движение и посредством канатной подвески 5 со штоком 6 колонны штанг приводит в действие находящийся в скважине глубинный насос. При перемещении опоры О кривошипа на некоторое расстояние Δl вправо или влево от исходного (базового) положения (O^+ или O^-), плавно увеличивается или уменьшается угол качания коромысла-балансира (длина рабочего хода

штока), а соответственно и длина рабочего хода (производительность) глубинного насоса. Причем все это происходит при работающем двигателе.

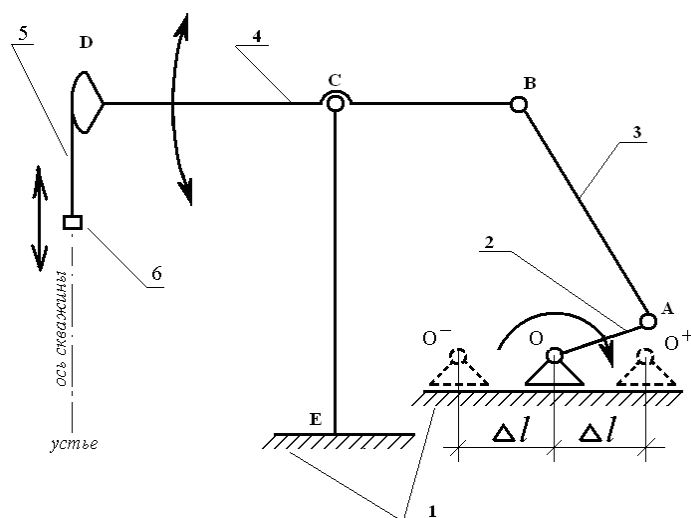

Рис.5. Предлагаемый механизм станка-качалки

Таким образом, предлагаемый механизм позволяет повысить производительность глубинного насоса, уменьшить время простоев и соответственно увеличить объем добычи, причем, не разрывая кинематическую цепь механизма и не останавливая двигатель.

Литература

1. Адонин А.Н. Добыча нефти штанговыми насосами. – М.: Недра, 1979.
2. Аливердизаде К.С. Приводы штангового глубинного насоса. – М.: Наука, 1973.
3. Молчанов А.Г., Чичеров В.Л. Нефтепромысловые машины и механизмы. – М.: Недра, 1983.

* * *

УДК 631.171.561.2

Технологические факторы, влияющие на качественные показатели риса

Жусупов У.Т. - КНАУ им. К.И.Скрябина

Ключевые слова: рис, качественные показатели риса, снопы шалы, обмолот, очистка, шелушение риса.

Аннотация: В данной статье анализированы технологические факторы, влияющие на качественные показатели риса.

Рисоводство в южном регионе Кыргызстана занимает особое место, которое обосновывается вкусовыми качествами производимых сортов продукции. Знаменитый узгенский рис, по данным опытных рисоводов, имеет 10 сортов, полученные в результате проведенных селекционных работ: «Зарча», «Арпа-шалы», «Аланга», «Кара-кылтырык», «Туютиш», «Казым», «Безостый», «Президент», «Маргов» и «Лазер». По мнению рисоводов, эти сорта риса являются наиболее качественными, поскольку в составе содержится до 12 % белка.

Кроме биологической особенности, вкусовые качества продукции зависит и от технологии и средства механизации переработки риса. Как показывают результаты мониторинга опытных рисоводов, вкусовые качества риса можно получить при соблюдении продолжительности нахождения снопов шалы в гуртах до обмолота риса, нормативных показателей обмолота, сушки и шелушения.

Когда снопы шалы находятся в гурты, происходит псевдо адиабатное прогревание метелок с колосьями, в результате чего происходит физиологические и биохимические процессы, влияющие на вкусовые качества риса. Данный технологический процесс, в зависимости от агробиологических и природно-атмосферных условий, продлится от 2 до 12 суток.

Если доставленное с поля снопы с рисом находятся в скирде до 4 дней и производят обмолот на комбайне, то получается белый рис с оттенком бежевого цвета. А чисто белый рис получают, когда доставленный с поля снопы, сразу обмолачивают, сушат и отправляют для дальнейшей обработки[1].

Уборка и обмолот риса, возделываемый рассадным способом, в условиях Узгенского района осуществляется со второй половины августа и в начале сентября, а посеянный семенами сентябрь – октябрь месяцах.

Технологический процесс очистки риса относятся к трудоемким операциям. В рисоводческих хозяйствах чешуйки с рисового зерна отшелушиваются на абжувазах - водяных мельницах. Зерно в этих мельницах отшелушиваются ударными воздействиями рабочих органов водяной мельницы и поверхностями специального бункера для обмолота зерна. При этом в сутки очищается до одной тонны риса. Одна партия риса находится под молотилкой в общей сложности до десяти часов. Затем очищается на веялке. Процесс очень долгий. Словом, требуется немало труда, времени и средств. Кроме того в процессе очистки повреждается зерно риса и образуются осечки.

В целях улучшения качества шелушения риса нами разработана следующая конструкция установки для очистки риса.

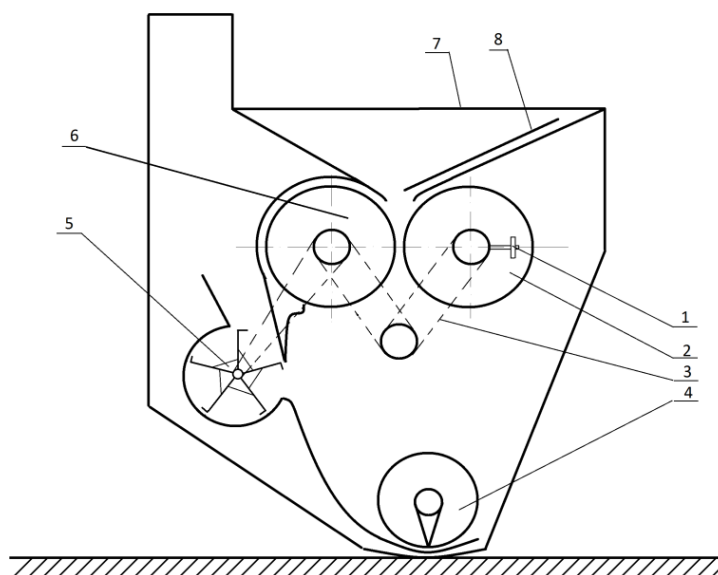

Рис.6. Конструктивно-технологическая схема установки для очистки (шелушение) риса:

1- регулировочный винт; 2 – ведущий барабан; 3 – привод ведущего барабана;
4 – шнек для очищенного риса; 5 – вентилятор высасывающий; 6 - ведомый барабан;

7 – бункер; 8 – дозатор

Установка для очистки (шелушение) риса работает следующим образом: первоначально выращенный рис после очистки от механических примесей (камни, металлические предметы и др.) рассыпается в бункер 7, при этом дно бункера должно быть закрыто дозатором 8. Затем подключается привод ведущего барабана 3, и с помощью дозатора 8 устанавливается подача выращенного риса, в соответствии показателем производительности барабанов шелушения. Также с помощью регулировочного винта устанавливается зазор между ведущими 2 и ведомыми барабанами 6. Согласно принятой схеме движения, ведущий барабан вращается против часовой стрелки, а ведомый барабан – по часовой стрелке. При этом частота вращения барабанов должны отличаться. При разности частоты вращения, когда рис проходит между барабанами, за счет задержки вращения ведомого барабана в точке контакта чешуйки риса и поверхностями барабанов образуется сила трения, обтираясь чешуйки риса по поверхностям барабанов, отделяется от рисового зерна. Как показывают результаты эксперимента, (диаметр барабанов составлял 160 мм, материал заготовки - полиамид), качественная очистка чешуйки риса осуществляется при частоте вращения ведущего барабана – 1400 об/мин, а ведомого - 1050 об/мин.

После отделения чешуйки от рисового зерна подвергается к воздействию воздушного циклона, получаемого от высасывающего вентилятора 5. Режим работы вентилятора также рассчитан на режим аэрации чешуйки риса. При всасывании рисовое зерно поступает под действием силы тяжести в шнек для очищенного риса, а чешуйки поступают в камеру циклона, который установлен в задней части вентилятора.

При шелушении выровненного по размерам зерна риса возрастает коэффициент шелушения и уменьшается выход дробленых зерен. Для сортирования на фракции целесообразно использовать сита с круглыми отверстиями, сортирующими зерно по ширине. Зазор между рабочими органами шелушительных машин необходимо регулировать с учетом именно этого наибольшего в поперечном сечении размера.

На рисоводческих заводах для шелушения риса используют в основном двухвалковые станки с обрезиненными валками, иногда постава. Для обеспечения высокой технологической эффективности работы станков необходимо следить за тем, чтобы фактическая нагрузка не превышала 70 кг/(см·ч), или 2800 кг/ч на один станок ЗРД, а также за равномерной загрузкой всех станков [2]. Повышение нагрузки снижает технологическую эффективность, увеличивает выход дробленого ядра и резко увеличивает износ резины. В результате шелушения зерна получают продукт, состоящий из смеси шелушеного и нешелушеного риса, дробленых зерен, мучки и лузги. Количественное соотношение отдельных продуктов зависит от режима шелушения, сорта и качества перерабатываемого сырья.

Литература:

1. Э.С.Смаилов, Ж.Т.Самиева, Х.Э.Смаилова. Рис – уникальная культура. – Бишкек: 2011. – 132 с.
2. *Риса шелушения* резиновые ролики. russian.alibaba.com/products/rice-hulling-rubber-rollers.html

Айыл-чарба илимдери жана химия секциясы

* * *

УДК 541+546.47+547.288.15

Электронное и пространственное строение комплекса
[ZnCl₂ · 2(CH₂)₆N₄]

Маматураимова Н.А., Туленбаева М.А. - ЖАГУ;
Алтыбаева Д.Т., Камалов Ж.К – ОшГУ.

Поиск, создание и использование новых веществ и материалов с улучшенными и заданными свойствами, - одна из главных задач современной науки, техники и производства. Соединения металлов с гексаметилентетрамином (ГМТА) нашли широкое применение в различных отраслях народного хозяйства в химической промышленности, медицине, сельском хозяйстве [1].

ГМТА, обладая достаточно выраженными комплексообразующими свойствами при наличии четырех атомов азота с неподеленной парой электронов, легко вступает в реакцию со многими органическими и неорганическими соединениями. Некоторые гексаметилентетраминовые комплексы являются стимуляторами роста и развития растений [2].

Дж. Скаглиарини и Дж. Чезари [3] синтезировали из солей цинка и ГМТА в насыщенных водных растворах соединения состава ZnCl₂·2(CH₂)₆N₄ · 4H₂O, а в спиртовом растворе ZnCl₂·2(CH₂)₆N₄. В ацетоновой среде продуктом взаимодействия, по их данным, является ZnCl₂·2(CH₂)₆N₄.

Изотермическим методом растворимости О.Х. Хан получила комплексы хлорида цинка с ГМТА состава 2ZnCl₂·(CH₂)₆N₄ · 2H₂O, 3ZnCl₂· 2(CH₂)₆N₄ · 6H₂O, ZnCl₂·2(CH₂)₆N₄. Все эти соединения выделены из водных растворов и изучены методами физико-химического анализа [4].

Авторы работы [1], на основе изучения ИК-спектров поглощения комплексов MeГ₂·2(CH₂)₆N₄ (Me – Zn, Co, Ni; Г – Cl, Br, I) указывает на связь ГМТА с катионом комплексообразователя через атом азота монодентатно. В комплексе атому металла тетраэдрически координированы два атома галогена и две молекулы гексаметилентетрамина.

В данной работе с помощью полуэмпирического квантово-химического метода MNDO/d, входящего в комплекс программ HyperChem v.7.0 [5], было рассчитано пространственное и электронное строение комплекса цинка с ГМТА. Ниже приведено равновесная конфигурация комплекса ZnCl₂·2(CH₂)₆N₄ на рисунке 1. Молекулы ГМТА монодентатно связываются с центральным атомом цинка через атомы азота. Вокруг центрального атома образуется тетраэдрическое окружение из двух молекул ГМТА и два атома хлора.

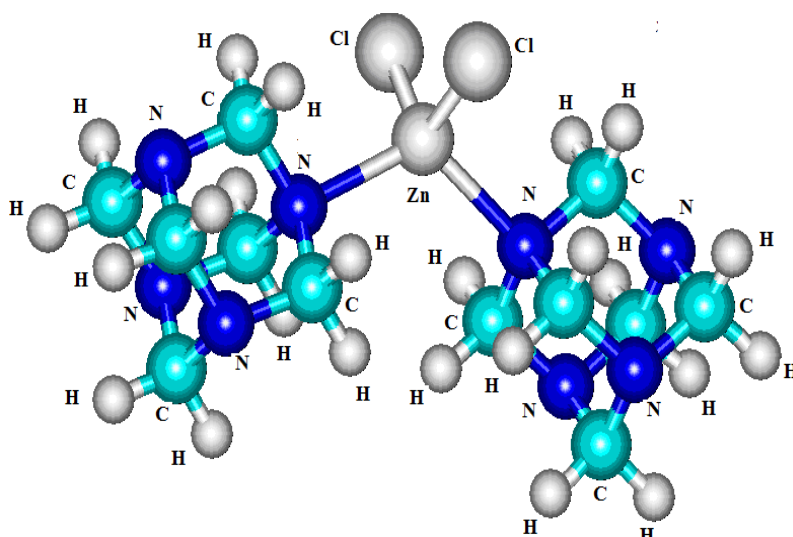

Рис.1. Равновесная конфигурация комплекса $[ZnCl_2 \cdot 2(CH_2)_6N_4]$

Из анализа вычисленных значений эффективных зарядов на атомах в комплексном соединении $[ZnCl_2 \cdot 2(CH_2)_6N_4]$ распределены так, что отрицательные заряды сосредоточены на атомах азота и хлора, а атомы углерода, водорода и цинка несут положительные заряды. Эффективные заряды у координированного атома азота ГМТА значительно изменяется от $-0,233e$ до $-0,182e$. В ГМТА у атомов углерода, связанных координированным атомом азота уменьшаются эффективные заряды от $0,133e$ до $0,126e$.

Таблица 1

Эффективные заряды на атомах в комплексе $[ZnCl_2 \cdot 2(CH_2)_6N_4]$

Атом	Эффективные заряды	Атом	Эффективные заряды
C	0.133	H	0.053
C(корд.)	0,126	H	0.023
N(корд.)	-0.182	Zn	0,182
N	-0,233	Cl	-0,454

Если сравнить длину связи свободной молекулы ГМТА и различия рассчитанных длин связей (табл.2), то различия лежат в пределах допустимости метода исследования ($0,1\text{Å}$). Рассчитанная длина связей MeN для комплекса цинка с ГМТА $2,23\text{Å}$, а длина связи ZnCl равно $2,2\text{Å}$.

Вычисленные значения порядков связей (табл.2) показывает, что рассчитанные порядки связей свободного и координированного ГМТА изменяются так, что: порядок связи CN уменьшается от $0,94$ до $0,90$ при комплексообразовании, а порядок связи CH незначительно повышается.

Если проследить тенденцию изменения длин и порядков связей при переходе от лиганда к комплексу, то можно заметить, что комплексообразование приводит к ослаблению связей CN и упрочнению связей CN и NH лиганда. Порядок связи Zn-N, Zn-Cl равны $0,49$; $1,08$.

В комплексе $[ZnCl_2 \cdot 2(CH_2)_6N_4]$ валентные углы NZnN равны $108,9^\circ$, $108,5^\circ$, а лиганды координируются центральному иону под углом ZnNC $112,2^\circ$ и $106,3^\circ$.

Рассчитанная энергия образования комплекса: $-4256,56\text{ккал/моль}$, а дипольный момент равно $6,692D$.

Таблица 2

Расчитанные геометрические параметры комплекса $[ZnCl_2 \cdot 2(CH_2)_6N_4]$

Связь	Длина связи, в Å	Связь	Порядок связи	Углы	Углы, в градусах
C-N	1,49	C-N	0,94	СНН	106,8
C-N(к)	1,52	C-N(коорд)	0,90	NCN	107,7; 107,5
C-H	1,12	C-H	0,95	NCN(коорд)	108,5; 108,9
N-Zn	2,23	N-Zn	0,49	CNC	107,7; 110,8
Zn-Cl	2,20	Zn-Cl	1,08	CNC (коорд)	108,6
				СНН(коорд)	100,8; 104,7
				HCN	110,1; 110,8
				CNZn	112,2; 106,3
				NZnCl	104,7
				ClZnCl	120,8
				NZnN	118,2

Изучение пространственного и электронного строения комплекса $ZnCl_2 \cdot 2(CH_2)_6N_4$ показал, что центральный атом цинка тетраэдрически координирует два атома хлора и две молекулы гексаметилентетрамина. Установлено, что в комплексах хлорида цинка с гексаметилентетрамином возможен монодентатный способ связывания через атом азота центральным атомом. При этом в молекуле ГМТА упрочняется связь СН, CN и ослабеваает связь CN, участвующие в координации центральным атомом цинка.

Литература

1. Алтыбаева Д.Т. Гексаметилентетраминовые комплексы галогенидов переходных металлов и продукты их разложения: дисс. док. хим. наук. (02.00.01). – Бишкек, 2003.
2. Токтоматов Т.А. Физико-химический анализ водных и неводных систем на основе гексаметилентетрамина, диметилсульфоксида с солями металлов: дисс. док. хим. наук (02.00.01). – Бишкек, 1995.
3. Scagliarini G., Ceseri G.C. Solubility of zinconium halides hexamethylenetetramine in Ethanol // Gazz. Chim. Ital. – 1934. – Vol.64. – P/742.
4. Хан О.Х. Взаимодействие гексаметилентетрамина с солями цинка и свойства твердых фаз: Автореф. дис. ... канд. хим. наук. (02.00.01). – Фрунзе, 1971.
5. HyperChem.Version 7,5 © Copyright. –2005.HyperCube, Inc

* * *

УДК 547.917+547.496

О превращении N-гликозилированных фенилсемикарбазидов на серосодержащее соединение с помощью LR

Эрназарова Б.К. - ЖАГУ

Разработаны методы синтеза тионирование N-гликозилированных фенилсемикарбазидов. Установлено, что N-(β-D-гликопиранозил)фенилсемикар-базида в абс. пиридине с углекислым газом, с помощью реагентом Lawesson (LR) при кипячении в

течение 20 минут приводит к образованию соответствующие углеводные производные фенилтиосемикарбазидов.

Проведены поисковые исследования по подбору условия проведения реакций гликозилнитрозометилмочевины с фенилгидразином, с целью получения N-гликозилированных фенилсемикарбазидов (схема 1).

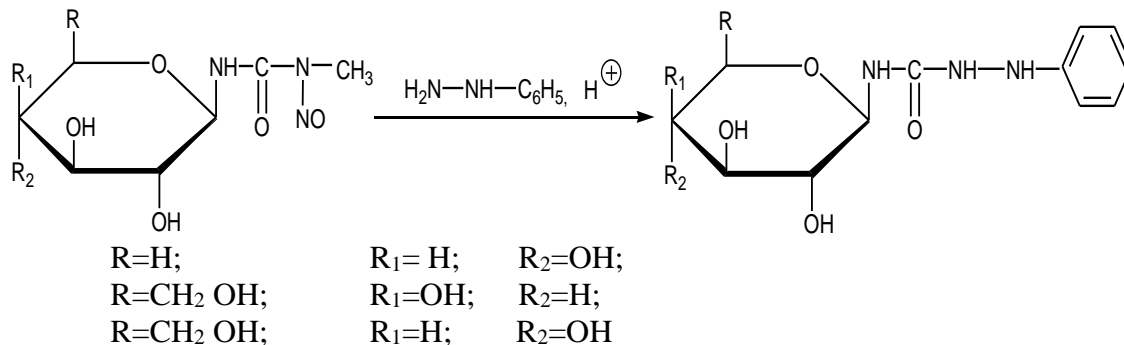

Схема 1. N-(β-D-гликопиранозил)фенилсемикарбазид

Взаимодействие свежеперегнанного основания фенилгидразина с гликозилнитрозометилмочевинами в спиртовой среде в присутствии уксусной кислоты приводит к образованию продуктов присоединения с выходом 60%. Строение полученных соединений было подтверждено современными физико-химическими методами.

Все полученные фенилсемикарбазиды с углеводными фрагментами являются белыми кристаллическими веществами, легко растворимы в воде.

Контроль за ходом реакций и индивидуальностью полученных соединений осуществляли методами тонкослойной и бумажной хроматографии в системах: хлороформ-метанол (3:1) и бутанол-уксусная кислота-вода (5:1:4).

В ИК-спектрах, в частности N-(β-D-ксилопиранозил)фенилсемикар-базида наиболее информативной для идентификации является область 1680 см⁻¹, относящаяся к валентным колебаниям группы C=O (амид I), 1540 см⁻¹ деформационным колебаниям N-H группы (амид II), полосы в области 1085 см⁻¹ и 895 см⁻¹ характерны для углеводных компонентов. Широкая полоса в области 3500-3100 см⁻¹ относится к валентным колебаниям OH- и N-H групп.

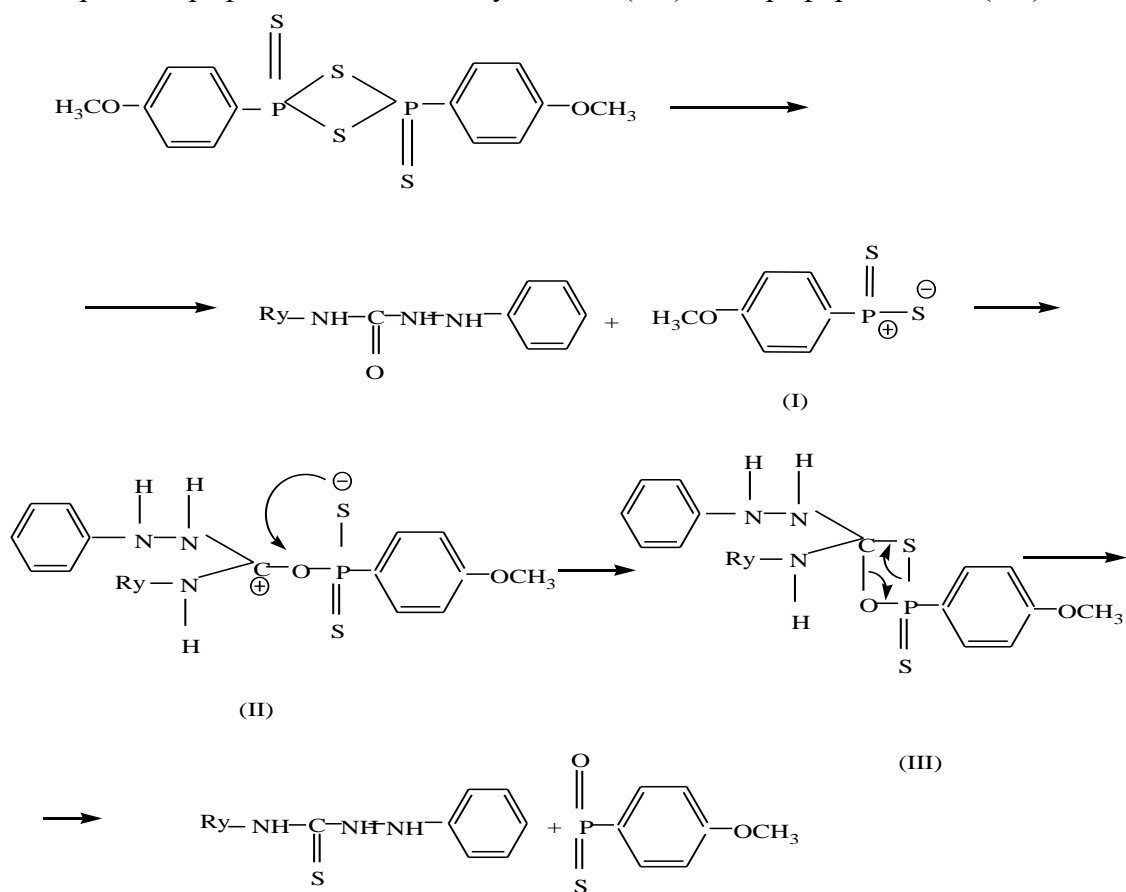
По данным спектра ПМР, структуры полученных продуктов представляют собой соединения, образованные из гликозиламидной связи, с β-расположением 1-фенилсемикарбазид. Слабополярная часть ПМР спектра содержит сигналы, которые проявляются в виде триплета с центром при 4,42 м.д, 3,3 м.д., соответственно принадлежащие пятому аксиальному и пятому экваториальному атому водорода углеводного кольца. Экваториальный атом водорода при C-2 проявляется в виде триплета с химическим сдвигом при 4,75 м.д. Сигнал в виде уширенного дублета, принадлежащий NH-протону, связанному с гликозидным центром наблюдается при 7,1 м.д.(J=7.5Гц). В виде уширенного синглета, принадлежащий -NH-NH-протону, связанному с фенильным кольцом наблюдается при 8 м.д. и 7,5 м.д., и сигнал при 6,5-6,9 м.д. принадлежит фенильным протонам (рис.1).

Проведенные исследования подтверждают, что при взаимодействии N-метил-N¹-(β-D-гликопиранозил)-N-нитрозомочевины с фенилгидразинами в спиртовой среде в присутствии уксусной кислоты происходит образование производных N-(β-D-гликопиранозил)фенилсемикарбазидов.

Известно, что превращение карбонильной группы в тиокарбонильную группы изменяет химические, физические и биологические свойства органических соединений. Серосодержащие соединения часто обладают отличными свойствами по сравнению с их кислородсодержащими аналогами, как в плане поведения их в процессе химических реакций и проявляют особые биологические свойства [1].

В этом плане нам удалось превратить N-(β-D-гликопиранозил)фенилсемикар-базиды на серосодержащие соединения с помощью реагентом Lawesson (LR).

Установлено, что N-(β-D-гликопиранозил)фенилсемикарбазид в пиридине с углекислым газом, с помощью реагентом Lawesson (LR) при кипячении в 20 минут приводит к образованию целевых продуктов (схема 2). Контроль за ходом реакций и индивидуальностью полученных соединений осуществляли методами тонкослойной и бумажной хроматографии в системах: толуол-ТГФ (2:1) и хлороформ-этанол (3:1).

где R=H; R₁=H; R₂=OH;
R=CH₂OH; R₁=OH; R₂=H;

Схема 2. Механизм реакции получения N-(β-D-гликопиранозил)фенилтиосемикарбазида

Полученные соединения белого цвета, без запаха, слегка горьковатого вкуса, хорошо кристаллизуется, устойчивы при длительном хранении.

В ИК-спектре N-(β-D-ксилопиранозил)фенилтиосемикарбазида наблюдается колебания характеристических полос поглощения связи C=S в области 1364, 448 см⁻¹, деформационные колебания N-H (амид II) в области 1748 см⁻¹, полосы в области 1233 см⁻¹ относятся колебаниям углеводной фрагменты -C-O- групп, гидроксильная группа углеводной части наблюдается в области 3463 см⁻¹, β-конфигурации углеводного кольца

наблюдается в области 912 см^{-1} , пиранозного кольца 1044 см^{-1} , колебания ароматического кольца С-Н наблюдается в области $482\text{-}834\text{ см}^{-1}$

Таким образом, на основе экспериментальных исследований свидетельствует о том, что новый способ тионирования углеводовных производных фенилсемикарбазидов, открывает возможность синтезировать серосодержащие биологически активных соединений для использования их в медицине и сельском хозяйстве.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Идентификация новых соединений осуществлялись методами ТСХ на Silufol, ИК -, H^1 ЯМР-спектроскопии и элементным анализом. Спектры H^1 ЯМР получены на приборе «Tesla BS 567» с рабочей частотой по Н 100 МГц, в качестве внутреннего стандарта использовались ГМДС. Спектры сняты в дейтерированных растворителях – $\text{DMSO-}d_6$ и $\text{Py-}d_5$. ИК- спектры получены на спектрометре ИКС – 29 при $400\text{-}4200\text{ см}^{-1}$ (KBr в таблетках).

Температуру плавления полученных соединений измеряли на микронагревательном столике Voetuis. Скорость подъема температуры на столике составляла 4°C в минуту.

Контроль за ходом реакции и чистотой синтезированных соединений осуществлялся с помощью ТСХ на пластинках «Silufol UV-254» (сорбент: силикагель), бумажной хроматографии с использованием бумаги марки FN-5 и FN-2, при использовании следующих систем: для тонкослойной хроматографии хлороформ-метанол (3:1), хлороформ-этанол-ацетон (1:2:1), толуол-ТГФ 2:1 и хлороформ:этанол (3:1), для бумажной хроматографии бутанол-уксусная кислота-вода (4:1:5).

Удельное вращение определяли на сахариметре марки СУ-2 в стеклянной кювете.

N-(β -D-ксилопиранозил)фенилсемикарбазид. В колбу соединенной с обратным холодильником, смешали 2,35 г (0,01 моль) N-метил-N-(β -D-ксилопиранозил)-N-нитрозомочевины, 4 мл метанола, 2мл (0,02моль) свежеперегнанного основания фенилгидразина, 0,1 мл уксусной кислоты. Раствор нагревали с обратным холодильником на кипящей водяной бане в течение часа (контроль ТСХ, система: хлороформ-метанол 3:1), Смесь охладил, выпавший белый осадок отфильтровали, перекристаллизовали из водного спирта. **Выход** 1,5 (53,6%), т.пл. $228\text{-}230^\circ\text{C}$, $R_f = 0,25$, $[\alpha]_D^{20} = -13,8^\circ$ (с 1, вода).

ИК-спектр (KBr, ν , см^{-1}): 425-575 ν (замещенные бензолы), 895, 1028, 1050, 1085, 1130 ν (колебания углеводного кольца), 1250 ν (симм. колеб.кольца), 1300 ν (-СН-), 1530 ν (N-H), 1680 ν (C=O), 3300-3200 ν (валентные колебания N-H группы), 3400-3300 ν (ОН).

ПМР-спектр (δ , м.д., DMSO-d): 2,75 – 4,7 (м., 5H, СН-протоны углеводного кольца), 4,75-5,12 (м., 3H, ОН), 6,5-6,9 (м., 4H, аром.) 8,75 (уш.с., 2H, NH), 7,1 (уш.д., 1H CONH группы).

$\text{C}_{11}\text{H}_{21}\text{N}_3\text{O}_6$ 283,27 Найдено: %C=50,59; %H=5,8; %N=14,75

Вычислено: %C=50,87; %H=6,05; %N=14,83

N-(β -D-галактопиранозил)фенилсемикарбазид. Аналогично из 2,64г (0,01 моль) N-метил-N¹-(β -D-галактопиранозил)-N-нитрозомочевины, 4мл метанола, 2 мл (0.02 моль) фенилгидразина, 0,1 мл уксусной кислоты получили 1г (35%) N-(β -D-галактопиранозил)-фенилсемикарбазида, т.пл. $208\text{-}210^\circ\text{C}$, $R_f=0,15$ $[\alpha]_D^{20} = +18,3^\circ$ (с 1, вода).

ИК – спектр (KBr, ν , см): 425-575 ν (замещенные бензолы), 855, 940, 1050, 1090, 1180 ν (колебания углеводного кольца), 1240 ν (симм.колеб.кольца), 1545 ν (N=H), 1650 ν (C=O), 3300-3200 ν (валентные колебания N-H группы), 3400-3300 ν (валентные колебания ОН-группы).

ПМР–спектр (δ , м.д., DMSO-d): 2,55 – 4,75 (м., 7H, CH-протоны углеводного кольца), 4,65-5,2 (м., 4H, OH), 6,5-7 (м., 4H, аром.) 8,7 (уш.с., 2H, NH), 7,1 (уш.д., 1H CONH группы).

$C_{13}H_{19}N_3O_6$ 313,295 Найдено: %C=48,80; %H=5,95; %N=13,07
Вычислено: %C=49,83; %H=6,11; %N=13,41

N-(β -D-глюкопиранозил)фенилсемикарбазид. Аналогично из 2,64г (0,01 моль) N-метил-N¹-(β -D-галактопиранозил-N-нитрозомочевины), 4мл метанола, 2 мл (0.02 моль) фенилгидразина, 0,1 мл уксусной кислоты получили 1,2 г (42%) N-(β -D-глюкопиранозил) фенилсемикарбазида, т.пл. 220°C, Rf=0,18, $[\alpha]^{20}_D = -15,5$ (с 1, вода).

ИК – спектр (KBr, ν , см⁻¹): 425-570 ν (замещенные бензолы), 900, 930, 1025, 1180 ν (колебания углеводного кольца), 1545 ν (N-H), 1710 ν (C=O), 3300-3360 ν (OH).

ПМР–спектр (δ , м.д., DMSO-d): 2,45 – 4,7 (м., 7H, CH-протоны углеводного кольца), 4,7-5,2 (м., 4H, OH), 6,8-7,5 (м., 4H, аром.) 8,5 (уш.с., 2H, NH), 7,1 (уш.д., 1H CONH группы).

$C_{13}H_{19}N_3O_6$ 313,295 Найдено: %C=49,75; %H=6,15; %N=13,80
Вычислено: %C=49,83; %H=6,11; %N=13,41

2,4-бис (п-метоксифенил)-1,3-дитиадифосфетан-2,4-дисульфид (LR)

В колбу снабженную обратным холодильником, хлоркальциевой трубкой помещают 3,661г (0,114моль) серы и 1,4г (0,045моль) красного фосфора и кипятят. Реакционную массу охлаждают, добавляют 12мл (0,11моль) анизола и кипятят. После охлаждения до комнатной температуры выпавшие кристаллы отфильтровывают и промывают абс. эфиром и бензолом. Перекристаллизовывают из абс. толуола.

Выход: 4,36г., (47,8%), T_{пл}=228-229°C.

ИК–спектр (KBr, ν , см⁻¹): 689 (P=S), 615 (P=C), 1022, 1095, 1180 (R-O-CH₃), 1267, 1294, 1308, 1458, 1493, 1592 (аром.).

$C_{14}H_{14}O_2P_2S_4$ 404,475 Найдено: %C=41,95; %H=3,78; %P=15,1; %S=32,0.

Вычислено: % C=41,57; %H=3,49; %P=15,32; %S=31,71.

N-(β -D-ксилопиранозил)фенилтиомочевина. В колбу помещают 0,1г (0,37ммоль) N-(β -D-ксилопиранозил)фенилмочевины, 5мл абс. пиридина и 0,15г (0,37ммоль) 2,4-бис (п-метоксифенил)-1,3-дитиадифосфетан-2,4-дисульфида (LR). Колбу наполняют сухим углекислым газом и кипятят с обратным холодильником и хлоркальциевой трубкой в течение 20мин. Раствор упаривают под вакуумом при температуре бани 70-75°C досуха. К остатку добавляют 3мл дист. воды и кипятят с обратным холодильником до растворение, добавляет активированный уголь и кипятят в течение пять минут. Раствор отфильтровывают и фильтрат упаривают. Остаток перекристаллизовывают из водного спирта. Выпавшие кристаллы отфильтровывают и высушивают на воздухе. **Выход:** 0,05223г., (52,23%), T_{пл}= 94-96°C, Rf=0,87 (система - ацетонитрил).

ИК – спектр (KBr, ν , см⁻¹): 482-834 ν (замещенные бензолы), 915, 1044, 1233 ν (колебания углеводного кольца), 1748 ν (N-H Амид II), 1364, 1448 ν (C=S), 3028-3463 ν NH(OH).

$C_{12}H_{16}O_4N_2S$ Найдено: %C=50,34; %H=5,98; %N=9,48 %S=10,86

Вычислено: %C=50,69; %H=5,67; %N=9,85 %S=11,27

N-(β -D-галактопиранозил)фенилтиомочевина. В колбу помещают 0,1г (0,33ммоль) N-(β -D-галактопиранозил)фенилмочевины, 5мл абс. пиридина и 0,13г (0,32ммоль) 2,4-бис (п-метоксифенил)-1,3-дитиадифосфетан-2,4-дисульфида (LR). Колбу наполняют сухим углекислым газом и кипятят с обратным холодильником и хлоркальциевой трубкой в течение 20мин. Раствор упаривают под вакуумом при температуре бани 70-75°C досуха. К остатку добавляют 3мл дист. воды и кипятят с обратным холодильником до растворение,

добавляет активированный уголь и кипятят в течение пять минут. Раствор отфильтровывают и фильтрат упаривают. Остаток перекристаллизовывают из водного спирта. Выпавшие кристаллы отфильтровывают и высушивают на воздухе.

Выход: 0,05624г., (56,24%), $T_{пл}= 137-140^{\circ}C$, $Rf=0,84$ (система - ацетонитрил).

ИК – спектр (KBr, ν , cm^{-1}): 492-831 ν (замещенные бензолы), 915, 1042, 1228 ν (колебания углеводного кольца), 1750 ν (N-H), 1371,1499 ν (C=S), 2960-3339 ν NH(OH).

C₁₃H₁₈O₅N₂S

Найдено: %C=49,21; %H=5,18; %N=8,44; %S=9,77

Вычислено: %C=49,67; %H=5,77; %N=8,91; %S=10,19

Список литературы

1. M.P.Cava, M.I. Levinson. Thionation reactions of Lawessons reagent//Tetrahedron – 1985 N.22.-p.5061-5087

* * *

УДК 547. 466. 26

Взаимодействие лейцина с нониловыми спиртами

Джусупова К.А., Джуманазарова А.З. - ТалГУ

L-лейцин - незаменимая аминокислота, которая применяется в качестве лечебного препарата в смеси с другими аминокислотами при лечении некоторых нарушений обмена веществ и психических заболеваний [1].

Лейцин широко в природе встречается причем в L – форме входит в состав почти всех белков животного и растительного происхождения. изолейцина, и др.). L –лейцин – необходимый компонент пищи человека и животных[2].

Из многочисленных методов синтеза эфиров аминокислот, имеющих в препаративной органической химии, использовались Курциусом и Гебелем /3/.

В виду того, что прямой метод синтеза эфиров лейцина требует длительного времени, а выход продуктов реакций не очень высокий, нами был разработан способ получения эфиров в более мягких условиях и дающий более высокий выход конечных продуктов – этим способом является метод переэтерификации низших эфиров высшими спиртами в присутствии HCl, где высший спирт вступает в роли нуклеофила. В процессе реакции происходит присоединение нонилового спирта по карбонильной группе с образованием промежуточного соединения с последующим элиминированием наиболее легко уходящей группы, например C₂H₅ O- /4/.

Таким образом установлено, что использование данного метода позволят сократить время синтеза и увеличить выход целевого продукта.

Экспериментальная часть

Нониловый эфир лейцина из гидроиодида лейцина .

К 9,9 г (0,038 моля гидроиодида лейцина, 70 мл нонилового спирта добавляют 10 мл (d²⁰₄ 1,5) HI кислоты. Далее обрабатывают смесь вышеописанным способом. Получают гидроиодид нонилового эфира лейцина с выходом 27,11 г (85%), содержание азота 5,40%, а нонилового эфира – 15,1 г (82%).

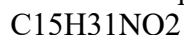
C₁₅H₃₁NO₂

Найдено; % : C 69,79 H 11,90, N 5,53

Вычислено; %: C 70,04, H 12,04, N 5,45

Синтез нонилового эфира лейцина. Через смесь 8,9 г (0,068 моля) лейцина и 100 мл абсолютного нонилового спирта при 139°C пропускают ток сухого бромистого водорода в течение 2,0 час. Смесь охлаждают до 20°C, добавляют абсолютный амиловый спирт (100 мл) и бикарбонат натрия до рН 8-9. При охлаждении выпадают кристаллы, продукт отфильтровывают, промывают этиловым спиртом и эфиром, сушат над P2O5.

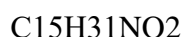
Выход амилового эфира составляет 13,9 г (80%).

Найдено; % : С 69,08 Н 12,7, N 5,66

Вычислено; % : С 70,04, Н 12,04, N 5,45

Нониловый эфир лейцина из солей низших эфиров. Через смесь свежеприготовленного гидрохлорида этилового эфира лейцина и абсолютного нонилового спирта (в соотношении 13,1 г: 70 мл) пропускают ток сухого хлористого водорода в течение 2,3 часов, после чего добавляют триэтиламин до щелочной реакции и выдерживают при -5 °С в течение 1-2 часа. Затем фильтруют, промывают и сушат. Выход нонилового эфира лейцина составляет 14,8г (86%).

Найдено; %: С 70,00 Н 12,09, N 5,48

Вычислено; % : С 70,04, Н 12,04, N 5,45

1. $(CH_3)_2CHCH_2$, - CH- COOH лейцин
|
NH₂
2. $(CH_3)_2CHCH_2$, - CH- COOR хлоргидратлейцина
|
NH₃Cl
3. $(CH_3)_2CHCH_2$, - CH- COOR эфиры лейцина
|
NH₂

R =C₉ H₁₉

Ифракрасные спектры эфиров имеют идентичный характер поглощения и сильно отличаются от спектров исходных кислот. Присутствие сложноэфирных групп в полученных производных аминокислотах подтверждается наличием в их спектрах интенсивных полос поглощения, соответствующих валентным и деформационным колебаниям С-Н- связей в метильных и метиленовых группах в интервалах 2970-2880 см⁻¹ и 1445 – 1300см⁻¹, а также двух интенсивных полос поглощений валентных колебаний в области 1200 и 1040 см⁻¹. С увеличением количества СН₂- групп в алифатическом радикале частота поглощения полосы 1040см⁻¹ меняется незначительно, имея отклонение в сторону больших волновых чисел на 5-10 см⁻¹. Так, для гексилового эфира положение этой полосы имеет значение при 1040см⁻¹, а для нонилового при 1050 см⁻¹. Переход от нормального строения алифатической цепочки спиртового радикала к изостроению также мало отражается на частоте этой полосы. В спектрах исследуемых эфиров лейцина проявляются полосы поглощения в интервале от 1735 до 1750 см⁻¹,

характерные для С=О- групп, а в области 2700-3000 см⁻¹ можно отнести к колебаниям свободных NH₂ – групп /5/.

Инфракрасные спектры эфиров лейцина (от амилового до нонилового) имеют идентичный характер поглощения, но сильно отличается от спектра исходных кислот.

При изучении строения полученных эфиров в ИК – спектрах наблюдается наиболее характерные полосы поглощения в области 1735-1750 см⁻¹ соответствующие С=О группе, в виде NH₂ в области 2840 – 3000 см⁻¹.

Литература.

1. Андреев А.Л. Лечебное применение аминокислот. – М., 1960
2. Ленинджер А. Биохимия. - М.: Мир, 1976.
3. Gurtius T., Goebel F. Uber Glukolläther // J. Prakt. Chem. (2). – 1888. - Vol.37. – S. 151 – 181.
4. Джусупова К.А. Сложные эфиры цистенина. //Вестник КГПУ им. Арабаева.- Бишкек, 2004.- С.317-320
5. Казицина Л.А., Куплетская Н.Б. Применение УФ -, ИК - и ЯМР – спектроскопии в органической химии М.: Высшая школа, 1971.- С.42

* * *

УДК: 547.965+577.16(575.2)(04)

Влияние среды на скорости гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом

Сарыбаева Б.Д. - ТалГУ

Аннотация

В данной работе представлены результаты исследований кинетики гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом при различных условиях (рН - среды, растворитель, температура).

Скорбут, или цингу, можно рассматривать как авитаминоз, обусловленный недостаточным поступлением в организм витамина С. При недостаточном содержании в пище продуктов, богатых антискорбутным витамином, у людей, морских свинок и обезьян развивается цинга. При цинге на фоне общей слабости болезненного сердцебиения и одышки поражаются стенки кровеносных сосудов [1].

L-аскорбиновая кислота (витамин С) играет важную роль в обменных процессах, особенно в усвоении белков, в поддержании нормального состояния соединительной ткани и восстановлении тканей. При недостатке витамина наблюдается изменение кожи: сухость, мелкое отрубевидное шелушение кожи, кровоточивость десен. При гиповитаминозе развивается болезнь- цинга.

Цинга - очень серьезное заболевание, в запущенных случаях заканчивающееся смертью [2].

Никотиновая кислота (витамин РР) участвует в реакциях клеточного дыхания, в белковом обмене и нормализует секреторную и дыхательную функцию желудка, улучшает секрецию и состав сока поджелудочной железы, нормализует работу печени. При недостаточности витамина приводит к болезни- пеллагры, заболеванию, вначале

проявляющемуся чувством слабости, отсутствием аппетита, поражается слизистая оболочка полости рта и кожных покровов, нарушается психика. Развивается дерматит, диарея, деменция [3].

Целью данной работы является изучение кинетики и механизма гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом в зависимости от pH- среды, растворителя и температуры.

Методика эксперимента

Данная работа является продолжением ранее опубликованной работы [5]. В качестве объектов исследований был взят продукт конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом. В качестве растворителей использовались водно-спиртовые буферные растворы [3].

Продукт идентифицировался определением $T_{пл}(145-146^{\circ} \text{C})$, УФ- $(\lambda_{\text{max}} 365 \text{ нм})$, тонкослойной хроматографией.

Анализ ИК- спектров L- аскорбиновой кислоты, никотинамида и аскорбината никотинамида показал наличие полос поглощения в конечном продукте исходных компонентов и дополнительных полос поглощения в области 3377 см^{-1} и 2360 см^{-1} , которые , согласно литературным данным, можно отнести за счет образования аммонийных солей никотинамида [5].

Началом реакции считался момент добавления в реакционные растворы соляной кислоты (HCl).

Кинетика реакций гидролиза изучалась на фотоэлектронном колориметре КФК-3 с точностью отсчета оптической плотности $\pm 0,002 \text{ ед.Д}$. Термостатирование проводилось, с помощью термостата U-15⁰ с точностью $\pm 0,1^{\circ} \text{C}$. Константы скорости гидролиза рассчитывались, по уравнению 1-го порядка для необратимых реакций. Кинетика снималась в 1 мм кювете.

Обсуждение результатов

При взаимодействии L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом бесцветная их смесь постепенно со временем окрашивается в желтый цвет, при этом в УФ- спектре появляется новый продукт с максимумом поглощения в области 365 нм.

Реакция гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом сопровождается уменьшением оптической плотности $\lambda=365 \text{ нм}$ (рис.1.). Зависимость рассчитанных констант скоростей гидролиза продукта от pH- среды представлена на рис.2.

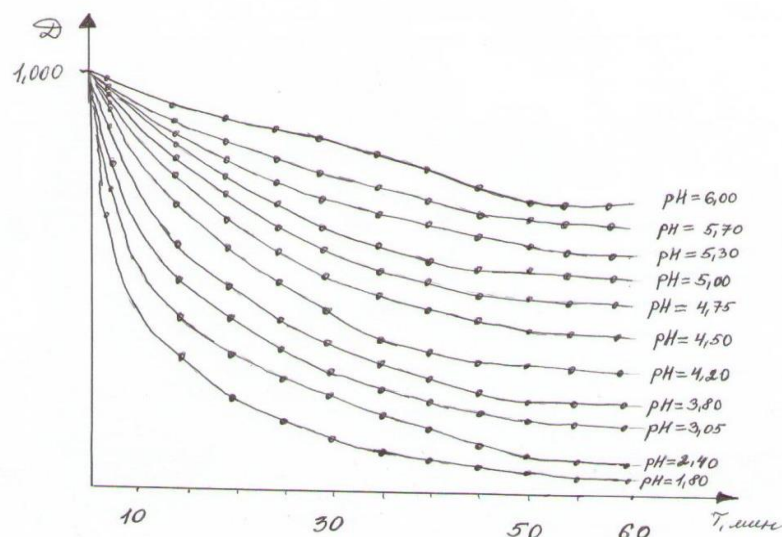

Рис.1. Изменение оптической плотности раствора продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом ($\lambda=365$ нм).

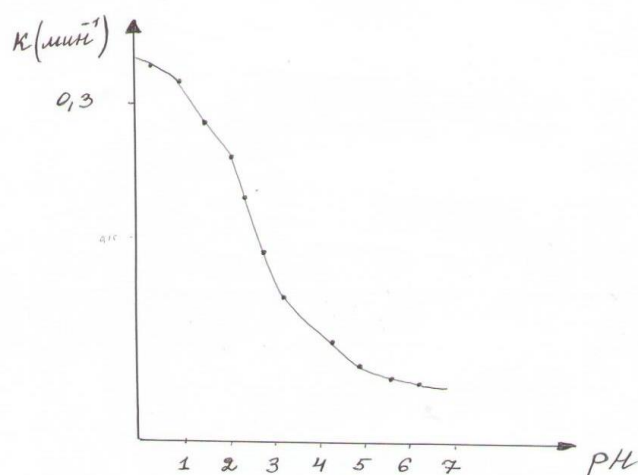

Рис.2. Зависимость константы скорости гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом от pH-среды.

Анализ кинетических кривых, приведенных на рис.3. показывает, что при увеличении процентного содержания воды в водно-спиртовых буферных растворах скорость гидролиза конечного продукта увеличивается.

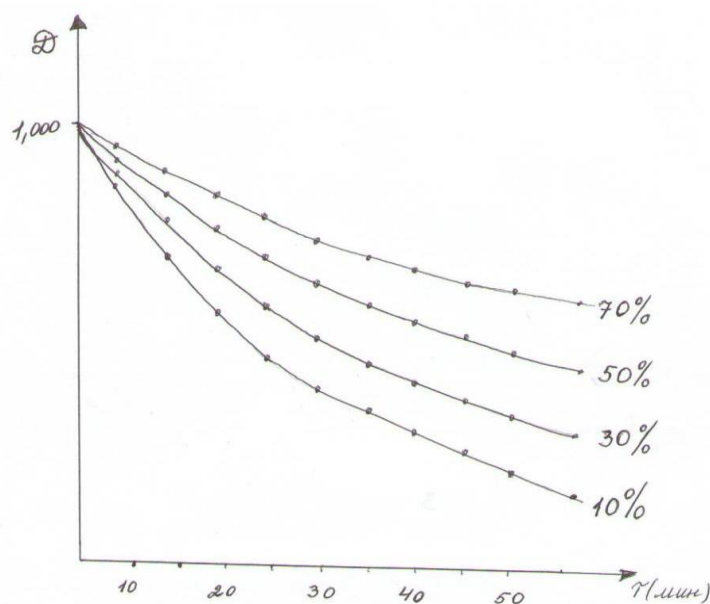

Рис.3. Изменение оптической плотности раствора гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотиномидом в водно-спиртовых буферных растворах в зависимости от % - ного содержания спирта ($\lambda=365\text{nm}$).

Изучение кинетики гидролиза продукта конденсации L-аскорбиновой кислоты с никотинамидом при различных температурах показало, что повышение температуры приводит к увеличению скорости гидролиза. Эти данные позволили рассчитать энергию активации гидролиза ($E_{a(\text{cp})}=21$ ккал/моль).

Контроль за ходом реакции и чистотой конечных продуктов осуществляли методом ТСХ (рис.4.).

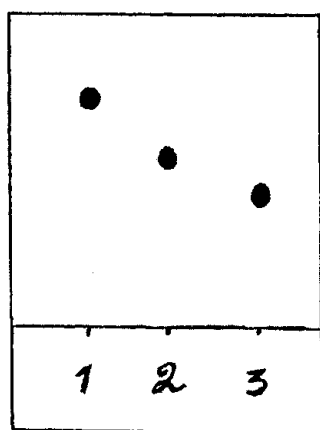

Рис.4. ТСХ: L- аскорбиновая кислота (1), никотинамид (2), продукт их взаимодействия (3). Система (гексан, этилацетат, этанол, вода 3:9:2,25:0,8).

Литература:

1. В.М. Березовский. Химия витаминов.- М., 1973.
2. Д.Г. Кнорре, С.Д. Мызина. Биологическая химия. М., 2003.
3. А. Гордон, Р.Форд. Спутник химика.- М., 1976.

4. Ю.Б.Филиппович. Основные вопросы биологической химии. . М: 1969.
5. Ф.В. Пишугин Ф.В., Б.Д. Сарыбаева. Кинетика и механизм взаимодействия L-аскорбиновой кислоты с никотиномидом. //Известия Национальной Академии Наук Кыргызской Республики, №3.-2008. С.24-30.

* * *

УДК: 630.114.61

**Физико-химические свойства горных лугово-степных почв
бассейна реки Кок-Арт**

**Сакбаева З. И. – ЖАГУ,
Карабаев Н.А. – КНАУ**

В статье изложены результаты изучения физико-химических свойств горных лугово-степных почв бассейна реки Кок-Арт Жалал-Абадской области. Определены органическое вещество, валовые формы азота, фосфора, калия, рН, CO₂, емкость поглощения, механическая структура почв и фракционная структура гумуса.

Ключевые слова: горные лугово-степные почвы, органическое вещество, питательные элементы, емкость поглощения.

В Южной Киргизии большое распространение в субальпийском поясе имеют горные лугово-степные почвы. Эти почвы также распространены в бассейне рек Кок-Арт Жалал-Абадской области.

Эти почвы занимают высокогорную зону свыше 2800м. абсолютной высоты. По рельефу это наиболее расчлененная часть области с холодным климатом. Среднегодовая температура составляет около 1-2° тепла. Сумма положительных температур за вегетационный период около 1500°. Осадков выпадает свыше 600мм, причем в отличие от нижерасположенных поясов осадки бывают и летом, часто даже в виде снега.

По данным Г.И.Ройченко (4), эти почвы характеризуются значительной мощностью гумусовой части профиля (до 1,2-1,5) густой темно-серой окраской верхних гумусовых горизонтов, крупитчато-зернистой структурой, переходящей в комковатую, выщелоченностью до 70-90см и однородностью механического состава, т.е. отсутствием оглинения. Для этих почв характерно наличие дернины в верхнем горизонте, карбонаты отсутствуют или встречаются только в нижнем горизонте. Реакция почв нейтральная или слабокислая. Гумуса в них содержится до 10%.

В данной работе изучены физико-химические свойства горных лугово-степных почв бассейна реки Кок-Арт. Почвенные анализы проводились в научно-исследовательском институте Земледелия Техасского Технологического Университета США и Республиканской почвенно-агрохимической станции Кыргызстана. Почвенные образцы были отобраны по генетическим горизонтам. Почвы были высушены и просеяны через сито с диаметром 2 мм. Механический состав почв определяли экспресс-методом, как описано Kettler и соавт. [5]. рН почвы измеряли в 1:2 (почва: вода) смеси с использованием сочетания стеклянных электродов. Общий N определяли сухим сжиганием с использованием Karlo Erba 1500 NA (Милан, Италия). Гумус определяли по методу Тюрина, общий азот по Кьелдалю.

Валовый фосфор определяли по методу Гинзбурга, валовый калий на пламенном фотометре. CO₂ карбонатов весовым методом [1].

Высотные пределы точек отбора проб 1942 м над ур. м., координаты N 41°08'16.89", E

73°34'47.13" (таблица 1). Почвенные разрезы были изучены и описаны по морфологическим характеристикам. Разделены на генетические горизонты. Пробы почв отбирались из генетических горизонтов.

Таблица 1
Расположение и хозяйственное использование горных лугово-степных почв бассейна реки Кок-Арт

Землепользование	Местность	Высота над уровнем моря, м	Широта	Долгота
Пастбища	Кызыл-Суу	1942	41°08'16.89" N	73°34'47.13" E

Разрез 1. Кызыл-Суу. Высота 1942 м н.у. м, склон Северной экспозиции, крутизна 45 градус. Древостой: алыча, клен, шиповник. Травянистый покров хорошо развит и представлен луговыми формациями. Из травянистых растений встречаются: лопух, эремурус, полынь горкая, клевер луговой, люцерна пастбищная, ромашка аптечная, бодяг обыкновенный, пастушья сумка, липучка, вьюнок полевой, клевер белый, гравилат, звездчатка, герань полевая, желтучник, кийикот, подорожник. Общее покрытие травянистой растительности составляет 65-70%.

A₀ 0-15 см. Дернина, густой покров луговой растительности, сильно закрепляется густой корешковатой массой из живых корней, большое количество перегноя. Темно-серой окраски, значительно влажный, суглинок, крупно-зернистой структуры, рыхлый, имеются корни трав, переход постепенный.

В 15-28 см. Темно-серой окраски, свежий, суглинок, мелко-ореховатой структуры, рыхлый, имеются корни трав, камни, переход постепенный.

С 28-80 см. Темный, значительно влажный, суглинок, мелко-комковатая, уплотнен, имеются корни трав.

Почва – горная лугово-степная.

Качественный состав механических фракций и их распределение в почвенной толще зависит от ряда почвообразующих факторов (климатических, рельефных, материнских пород и др.) От механического состава почв в значительной степени зависит специфичность процессов превращения, перемещения и накопления органических и минеральных соединений в почве [2]. Механический состав почвы определяет многие важные агрофизические и агрохимические свойства. Как видно из таблицы 2,3, горные лугово-степные почвы бассейна реки Кок-Арт характеризуются средним и тяжелым механическим составом. В горных лугово-степных почвах количество физической глины и

Таблица 2

Агрохимические свойства лугово-степных почв бассейна реки Кок-Арт

Горизонты и глубина разреза	рН	СО ₂	Гу мус, %	Азот общий, %	Ёмкость погл. осн. мг.эк на 100 гр почвы	Р ₂ О ₅ мг/кг	К ₂ О мг/кг	Валовый, %	
								Фос фор	Калий
A _d 0-15	7,5	0	7,80	0,55	38,0	44,5	441,0	0,231	1,98
B 15-28	7,3	0	5,98	0,23	30,0	21,4	385,0	0,19	2,03
C 28-50	7,6	0	3,48	0,19	23,6	14,3	260,0	0,165	1,86

Таблица 3

Механический состав горных лугово-степных почв бассейна реки Кок-Арт

№ Разреза	Местность	Типы почв	Глубина	Содержание фракций % (размер частиц мм)						Сумма частиц <0.01
				1.0-0.25	0.25-0.05	0.05-0.01	0.01-0.005	0.005-0.001	<0.001	
9	Кызыл-Суу	Горные лугово-степ.	0-15	11.33	22.67	25.0	15.72	17.12	8.16	41.0
	(пастбища)		15-28	10.32	19.48	30.0	13.0	17.56	9.64	40.20
			28-50	9.33	21.99	24.16	16.24	14.96	13.32	44.52

Таблица 4

Фульво- и гуминовые кислоты горных лугово-степных почв бассейна реки Кок-Арт

Местоположение	Горизонты	Фульво-кислоты		Гуминовые кислоты		Отношение гуминовой кислоты к фульвокислоте
		г/кг	мг/100г	г/кг	мг/100г	
Кызыл-Суу, пастбища	А _д 0-15	1,22	122	3,71	371	3,0
	В 15-28	0,95	95	2,45	245	2,5
	С 28-50	0,30	30	0,60	60	2,0

илистой фракции увеличивается вниз по профилю почв. Увеличение илистой фракции в нижних горизонтах объясняется вымыванием карбонатов щелочно-земельных элементов из верхних слоев в более интенсивно протекающими процессами выветривания и почвообразования в среднегорном поясе благодаря особенностям их гидротермических условий, т.е. более оптимальному соотношению температуры и увлажнения. Как видно, в среднегорном поясе процессы выветривания протекают более энергично в связи с лучшей увлажненностью атмосферными осадками, что приводит к утяжелению механического состава этих почв.

В разрезе, где горные лугово-степные почвы, содержание гумуса колебалось от 3,48% (на нижнем горизонте) до 7,80% (в верхнем горизонте). Значения рН были низкий и варьировалась в пределах 7-7,6. Достаточно большая величина емкости поглощения, т.е. 30-38 мг/экв на 100г почвы (таблица 3). Как видно из таблицы 3, значения емкости поглощения закономерно снижаются с глубиной вместе с уменьшением содержания органического вещества. Это связано с условиями накопления органического вещества, его количественно-качественным составом, который играет исключительную роль в изменении поглотительной способности почв [3]. Горные лугово-степные почвы отличаются сравнительно высоким содержанием валового азота, фосфора и калия. Количество азота и фосфора в почвах определяется, прежде всего, содержанием в них гумуса.

Выводы

Горные лугово-степные почвы бассейна реки Кок-Арт характеризуются средним и тяжелым механическим составом. Содержание органических веществ колебалось в пределах 7,80 в А_д и 5,98% в В горизонтах. Значения рН были низкий и варьировалась в

пределах 7-7,6. Горным лугово-степным почвам характерно сравнительно большая величина емкости поглощения, т.е. 30-38 мг/экв на 100г почвы и отличаются сравнительно высоким содержанием валового азота, фосфора и калия. Значения емкости поглощения закономерно снижаются с глубиной вместе с уменьшением содержания органического вещества.

Литература

1. Аринушкина Е.В. Руководство по химическому анализу почв. Изд-во АН СССР, Москва, 1963. 489 стр.
2. Карабаев Н.А. Агрехимико-экологические основы плодородия и продуктивности горных почв Кыргызстана. Бишкек, 2000. 92 стр.
3. Ройченко Г.И. Почвы Южной Киргизии. Фрунзе, 1960, 233 стр.
4. Ройченко Г.И. Земельные ресурсы Южной Киргизии и их использование. Фрунзе, 1970, 50 стр.
5. Kettler T.A., Doran T.A., John W, and Gilbert T.L. "Simplified Method for Soil Particle-Size Determination to Accompany Soil-Quality Analyses,*Soil Science Society of America Journal*, 2001, vol. 65, pp. 849-852.

* * *

УДК 664.31/36

Анализ современных состояний развития экономического механизма, перерабатывающих отраслей

Арынбаев Ж.Т. –ЖАГУ

Экономический рост нашей республики находится в прямой зависимости от развития сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности.

Рассмотрим основные показатели производства пищевых продуктов включая напитки и табака. Они отражены в следующих таблицах. Таблица 1.1

	2007	2008	2009	2010	2011
Число перерабатывающих предприятий	463	463	412	392	390
Объем промышленной продукции, млн.сомов	10518,3	13470,6	15330,4	17158,6	17061
Численность занятых тыс.человек	24,6	23,3	20,4	20,4	20,0
Сольдированный финансовый результат млн.сомов	424,0	274,2	508,0	215,4	1049,4

Из этой таблицы видно, что если количество предприятий в 2007 г составляло 463 тыс., то в 2011г их стало 390 тыс. т.е. из года в год постоянно их количество уменьшается. В 2011 году по сравнению с 2007г уменьшилось на 15,8%. Такое снижение является неполноценной поддержкой иностранных инвестиций, так как в последние годы наблюдалось почти по всем видам экономической деятельности.

Объем промышленной продукции в 2011г по сравнению с 2007г увеличился на 62%, также увеличение осуществлено в основном с применением новой техники и технологии. Необходимо обратить внимание, что в 2011г по сравнению с 2010г объем промышленной продукции уменьшился на 97,6млн сом. Доля промышленной продукции, произведенной

субъектами малого и среднего предпринимательства в общем ее объеме по республике в 2010г составила 23%. (29% в 2006г.) Начиная с 2007г число занятых работников уменьшается, так например в 2007г количество работников было 24,6 тыс.человек, а в 2011г их стало 20тыс, т.е. уменьшилось количество работников на 4,6 тыс.человек. Численность занятых в сфере малого и среднего предпринимательства в 2010г по сравнению с 2006г возросло на 24,7% и составило 333,8тыс.человек и 14,8% от общего числа занятых в экономике.

Большая роль в развитии экономики и формировании новых рабочих мест республики принадлежит перерабатывающим отраслям. Доля занятых их в экономике составляет 59%, сальдированный финансовый результат изменяется скачкообразно, например если в 2007г она составляет 4240млн.сомов, в 2008г их стало 274,2млн.сом, а в третий год 508 млн., в 2011г по сравнению с 2010 г резко увеличилось.

Теперь рассмотрим производство перерабатывающей отрасли животноводческой продукции и их анализ. С этой целью составим таблицу вида. Таблица 1.2

Производство	2007	2008	2009	2010	2011
Мясо пищевые субпродукты т.	3039,4	3331,0	5581,0	6658,7	6119,8
Колбасные изделия т.	685,7	1119,9	2256,2	2391,2	2796,5
Сливочные масло всех видов т.	12336,3	14371,4	10182,7	4212,3	2053,2
Молоко обработанное жидкое, т.	16696,8	14552,5	22099,4	27037,4	19719,5
Сливки несгущенные, т.	23,1	28,2	53,8	99,8	45,0
Сыры всех типов, т.	3121,6	3391,6	2606,9	3574,4	3686,7

Крестьянскими хозяйствами в 2010г произведено 176,8тыс.тонн скота и птицы на убой (в живом весе), или около 52 %от общего объема его производства в целом по республике, надоено 670,7тыс.тонн молока, настрижено 6,0тыс.тонн шерсти (56%) и получено 100,3млн.тысяиц (27%).

Мясо и пищевые субпродукты в 2007 составили 3039,4 тонн, а в 2011г составляет 6119,8 тонн, т.е. увеличено производство этих продуктов в 2 раза. Темп прироста этих продуктов изменяется почти в одинаково.

В сельской местности необходимо создать малые предприятия по переработке мяса, молоко, овощей и фруктов, с целью обеспечения населения мясо и пищевой продукцией, а с другой стороны конкурентоспособные пищевые продукции заготовленные в экспорт.

Уровень развития животноводства и мясной продукции, полученные с помощью перерабатывающих отраслей определяет степень повышения рынка высококалорийными продуктами питания мясом, молочными и другими продуктами.

Продуктивность скота и домашней птицы по республике можно представить в виде.

Продуктивность скота и домашней птицы Таблица 1.3.

Наименование	Средний надой молока от одной коровы, кг.	Средний настриг шерсти с одной овцы, кг	Средняя яйценоскость одной курицы-несушки, шт.
На начало 2007г	2118	3,2	120
На начало 2008г	2090	3,1	125
На начало 2009г	2069	3,1	124
На начало 2010г	2041	2,9	121
На начало 2011г	2037	2,6	116

2011	Абсолютное изменение +/-	базис	-81	-0,6	-4
		цепное	-4	-0,3	-5
	Темп роста, %	базис	96,18	81,25	95,87
		цепное	99,80	89,66	95,87
	Темп прироста, %	базис	-3,82	-18,75	-3,33
		цепное	-0,20	-10,34	-4,13

Продуктивность скота и домашней птицы
По Ошской области

Таблица 1.4

Наименование		Средний надой молока от одной коровы, кг.	Средний настриг шерсти с одной овцы, кг	Средняя яйценоскость одной курицы-несушки, шт.	
На начало 2007г		1823	3,2	126	
На начало 2008г		1798	3,2	99	
На начало 2009г		1729	3,1	99	
На начало 2010г		1770	2,9	97	
На начало 2011г		1764	2,8	9	
2011	Абсолютное изменение +/-	базис	-59	-0,4	-117
		цепное	-6	-0,1	-88
	Темп роста, %	базис	96,78	87,50	7,14
		цепное	99,66	96,55	9,28
	Темп прироста, %	базис	-3,24	-12,50	-92,86
		цепное	-0,34	-3,45	-90,72

Для стабилизации увеличения численности крупного рогатого скота и птицы прежде всего нужно поправить положение с кормами, решить вопросы цен, активно поддерживать желание населения выращивать скот и птицу.

Для того, чтобы мясные продукты и субпродукты, полученные в перерабатывающей отрасли, были конкурентоспособными, подход или требование эксперта зависит от качественной заготовки мяса. Если в 2007г заготовленные колбасные изделия составляли 685,7 т., то в 2011году они составляют 2796,5 т., т.е. в 2011году произведенные колбасные изделия по сравнению с 2007г увеличились в 4,1 раза. В указанные годы продукты колбасных изделий линейно изменяются. На производстве сливочного масла в перерабатывающих отраслях наблюдается уменьшение из года в год, так например, если в 2007г производство сливочного масла всех видов составило 12336,3 т. то в 2011году составляет 2053,2, т.е. в 2011году по сравнению с 2007г уменьшалось в 6 раз, а по сравнению с 2010г уменьшилось в 3 раза. Это связано с уменьшением среднего надоя молока от одной коровы так например, если в начале 2007г. по Ошской области средний надой молока, от одной коровы был 1823кг, то в 2011г стало 1764кг, т.е.уменьшение составляет 3,2%. Темп роста в базисе 96,76%, а в цепном 99,66%.

Средний надой молока от одной коровы по республике в 2007г, составляет 2118кг а в начале 2011г 2037кг, т.е. в 2011г по сравнению с 2007г уменьшился на 1,04 раза.

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы №1, 2013

Согласно таблице 1.2 молоко обработанное жидкое в 2007г составляет 16696,8т, а в 2011г составило 19719,5т, т.е увеличилось в 1,2 раза. В 2010г молоко, обработанное жидкое составляет 27037,4т.

Объем сливок несгущенных с 2007г. по 2011г изменялся скачкообразно. Максимальный объем заготовки сливок несгущенных было в 2010г т.е. 99,8. Равномерно изменялся объем заготовки сыра всех типов с 2007 по 2011г. В 2011г по сравнению с 2007г. увеличился объем заготовки сыра всех типов в 1,2раза.

Рассмотрим теперь производство продукции сельского хозяйства, с помощью перерабатывающих отраслей по Джалал- Абадской области в виде следующей таблицы. Таблица 1.5

	2006	2007	2008	2009	2010
По Джалал- Абадской обл.	840105,6	795946,1	1280443,1	1131997,3	1127829,8
Производство продукции питания (включая напитки)	359913,6	432014,0	907878,8	882758,1	836315,7
Переработка продукции овощей и консерв.	22681,4	25525,9	230363,8	52586,4	643,6
Жиры и масла животного и растительного происхождения	52959,3	65022,8	87496,1	84737,9	69509,2
Производство молочной продукции	888,7	1101,6	2071,1	2248,9	2182,3
Производство продукции муки и крахмал	80341,3	103445,4	189587,9	246449,5	465266,6
Производство продукции различных питаний	165353,9	187020,7	360877,4	483213,5	223742,3
Производство всех видов напитки	37689,0	49897,6	37482,5	4352,15	54971,7
Заготовка волокна хлопка	480192,0	36343,8	372564,3	249239,2	291514,1

Таблица составлено на основании Джалал-Абадского национального статистического комитета 2011г.

В этой таблице дается информация по Джалал- Абадской области, показаны объемы сельскохозяйственной продукции, полученные на предприятии в перерабатывающей отрасли.

Переработка овощей и консервирование в 2006г составляло 22681,4 тыс.сом, а в 2010 649,6 тыс.сом, т.е уменьшилось в 3 раза , т.е. в 2010г резко сократилась переработка овощей и консервирование. Объем муки и крахмала в 2010г увеличился в 6 раз по сравнению с 2007г. Необходимо отметить что, высокорентабельное развитие АПК по первой очереди зависит от уровня переработки, хранения и реализации конечной продукции.

В Кыргызстане почти не развито производство оборудования и техники для АПК, производство удобрений и ГСМ, а сельские товаропроизводители не в состоянии своевременно обновлять технику, оборудование, произошел разрыв экономических связей между производителями сельхозпродукции и предприятиями пищевой перерабатывающей промышленности.

В настоящее время в Кыргызской Республике пищевая перерабатывающая промышленность является основным фактором развития АПК.

У нас в республике имеются следующие подотрасли перерабатывающей промышленности: сахарная, кондитерская, хлебопекарная, пивобезалкогольная, мясная, масложировая, табачно-ферментационная.

Современная материально-техническая база сельского хозяйства перерабатывающей промышленности позволяет увеличить производство продукции растениеводства и животноводства не менее чем на 30-35%, значительно улучшить обеспечение население продуктами питания.

В настоящее время предприятия пищевой и перерабатывающей промышленности оснащены оборудованием зарубежного производства, которое вследствие физического износа требует незамедлительной замены.

В хозяйствах недостаточно финансовых ресурсов на приобретение минеральных удобрений, значительно снизился уровень химизации земледелья. Повышение цен на материально-технические ресурсы привело к значительному сокращению их поставок в сельском хозяйстве.

Материально-техническая база не восполняется в полной мере тракторами, новыми машинами и технологиями. В результате продолжают ускоренные процессы старения производственных фондов и морального износа техники. Это вместе с дефицитом топливно-энергетических ресурсов приводит к нарушению оптимальных сроков выполнения полевых работ, недобору сельхозпродукции, снижению производительности труда, все эти факторы дают некачественные продукции сельского хозяйства.

В результате их переработки получают неконкурентоспособные продукции, а эти продукции нельзя отправить на экспорт.

Повышение конкурентоспособности перерабатывающей промышленности Кыргызстана основано на росте урожайности, валового сбора сельскохозяйственной продукции, сокращении ее потерь при уборке, транспортировке хранения и переработке, повышении экспорта и пищевой продукции и организации производства импортозамещающей продукции.

Наиболее развитой сферой АПК в Кыргызстане является сельское хозяйство и сложившиеся отрасли переработки его продукции: пищевая промышленность, текстильная, комвольно-суконная, табачная, кожевенно-обувная.

Со стороны государства необходимо создать фонд содействия развитию малых форм предприятий в научно- технологической сфере.

Его основными задачами являются:

-проведение государственной политики развития и поддержки малых предприятий в научно-технологической сфере,

-оказание прямой финансовой, информационной и иной помощи малым инновационным предприятиям, реализующим проекты по разработке и освоении новых видов получаемой продукции и технологий, на основе принадлежащей этим предприятиям интеллектуальной собственности,

-создание и развитие инфраструктуры, поддержка малого инновационного предпринимательства.

Устойчивость экономического роста агропромышленного сектора в целом зависит от технического перевооружения и применения современных технологий в перерабатывающих предприятиях, их переориентации на производство конкурентоспособной импортнозаменяющей, экспортноориентированной продукции. Это позволит обеспечить качество производимой сельхозпродукции на уровне международных стандартов.

На основе активного развития перерабатывающей промышленности и создания эффективной системы экспорта продукции АПК, а также увеличения объемов экспорта перерабатывающей сельскохозяйственной продукции, с целью стабилизации в сельскохозяйственном секторе, решаются проблемы обеспечения населения базовыми продуктами питания и повышения должной работы сельхозпроизводителей.

Список использованных литератур:

1. Кыргызстан в цифрах “статический сборник” 2007-2011 гг.

Ветеринардык илимдер жана медицина секциясы

* * *

УДК 59 ББК 28.6/ Н-90

Определение содержания углеводов, липидов и белков в крови, тканях и митохондриях животных (на примере крыс)

Нурдинов Ш.Ш., Дороев А.А. - ЖАГУ

Содержание **глюкозы** в сыворотке крови и тканях определяют орта-толуидиновым методом [Меньшиков и др., 1987]. Количество глюкозы в ткани определяют в безбелковом фильтрате. Осаждение белков осуществляли по методу Прохорова, [1982]. Ткань обрабатывают предварительно охлажденной смесью воды и бария из расчета 15мл H₂O и 2мл 0,3% раствора Ва(ОН)₂ на 1г ткани. Спустя 10-15мин к смеси, находящейся на льду, медленно прибавляют 2мл 5% раствора (на 1г ткани). Через 15 мин центрифугируют при 3000g в течение 10 мин. Полученный супернатант фильтруют через вату и используют для определения количества глюкозы.

Определение содержания лактата. Содержание лактата в сыворотке крови и тканях определяют по методу М.И. Прохорова [1982]. Навеску замороженной в жидком азоте и растертой ткани или 1мл сыворотки крови помещают центрифужные пробирки, находящиеся на льду, куда предварительно наливали по 1мл HClO₄ (6%), после чего добавляют 0,25мл HClO₄ и оставляют на 10 мин во льду. Осадок белка получают центрифугированием в течение 5 мин при 3000g. Для удаления избытка HClO₄ к надосадочной жидкости добавляют 5М K₂CO₃ из расчета 0.05мл на 1мл пробы. Осадок перхлората калия отделяют фильтрованием. Для энзиматической реакции используют 0.2мл

нейтрализованного экстракта. Количество соляной кислоты (лактата) выражают в мкмольях на 1г ткани или на 1мл сыворотки.

Содержание **пирувата** в сыворотке крови и тканях определяют по методу М.И.Прохорова [1982]. Навеску замороженной в жидком азоте и растертой ткани или 1мл сыворотки крови помещают в центрифужную пробирку, стоящую во льду, куда предварительно наливают 2,7мл 0,6Н HClO₄ и оставляют во льду на 15 мин для более полной экстракции пирувата. Затем центрифугируют в течение 10 мин при 3000g. Безбелковый супернатант переносят в центрифужную пробирку и удаляют избыток HClO₄ добавлением 0,2мл 5М раствора K₂CO₃. Осадок перхлората калия отделяют фильтрованием. Нейтрализованный безбелковый экстракт используют для проведения ферментативной реакции. Количество пировиноградной кислоты выражают в мкмольях на 1г ткани или на 1 мл сыворотки.

Содержание **гликогена** в печеночной ткани определяют по методу М.И. Прохорова [1982]. Навеску ткани помещали в пробирку с 1мл 30% раствора KOH и добавляют 60% KOH в количестве соответствующем навеске. Пробы ставили в кипящую водяную баню на 1 час. К полученному щелочному гемолизату после охлаждения добавляют 1,2 объема спирта, смесь ставили в холодильник на ночь для лучшего выпадания осадка гликогена. Осадок гликогена после центрифугирования в течение 30 мин при 4000g подвергали последовательной промывке 70, 80 и 90% спиртом с последующим центрифугированием. Промытый осадок осторожно подсушивают на водяной бане. Полученные осадки гликогена растворяют в горячей воде и к раствору добавляли 2 мл H₂SO₄. Пробы гидролизуют в кипящей водяной бане в течение 2,5 часа. Гидролизат последовательно нейтрализуют 5Н NaOH до pH 7.8-8.0. В гидролизате определяют количество глюкозы ортотолуидиновым методом. Количество гликогена в пробах выражали в мг %.

Для определения интенсивности **гликолиза** в печени был использован метод А.Е.Александровой и А.В.Говоровой [1977]. После декапитации крысы быстро извлекали печень и в холодильной камере (0°C) перфузировали ледяным 0.9% раствором NaCl. Среда выделения состояла из 0.25М сахарозы и 0,02М ЭДТА. Исследования проводились в супернатанте, полученным после фракционного осаждения субклеточных структур общепринятым методом. Инкубационная среда содержала (в молях на 1л: калий фосфат – 5.10⁻²М, MgCL₂ – 7.10⁻³М, АТФ – 1.10⁻³М, никотинамид – 5.10⁻²М, общий объем 1,3мл, содержание белка 2-4мг). Время инкубации 60 мин при 37°C. Ферментативный процесс прекращали добавлением 2,4 Н HClO₄. Интенсивность гликолиза выявляли по содержанию лактата, образуемого за время инкубации. Активность гликолиза выражали в мкг лактата мг белка час.

Определение липида. Насыщенные липиды и жирные кислоты, фосфолипиды и холестерин взаимодействуют после гидролиза серной кислотой с фосфованилиновым реактивом с образованием красного окрашивания [Bligh, Dyer, 1959; Бергельсон и др., 1981]. Ход определения: берутся 3 пробирки: опытная, контрольная и для раствора сравнения. В опытную пробирку наливают 0,02мл сыворотки или гомогената ткани, в пробирку для раствора сравнения 0,02мл эталонного раствора. После этого во все пробирки добавляют по 1,50 мл концентрированной серной кислоты, перемешивают и нагревают 15 мин на кипящей водяной бане. Затем пробирки охлаждают в токе холодной воды. Далее в центрифужные пробирки наливают 0,10мл гидролизата и 1,50 мл раствора ванилина (ванилин 10ммоль/л, кислота ортофосфорная 11,5ммоль /л). Содержимое пробирок перемешивают и оставляют стоять 50мин при комнатной температуре и не позднее, чем через 60 мин, измеряют оптическую плотность пробы и раствора сравнения против контрольного раствора. Определения производят на фотоэлектроколориметре, ширина кюветы 1см.

Общее содержание липидов в экстракте определяют по фосфору после сжигания хлорной кислотой, используя реактив Васьковского [Vaskovsky et al., 1975]. К Митохондрии, тканям и крови после отбора аликвот на белок, добавляли смесь хлороформ-метанола так, чтобы соотношение хлороформ-метанол-вода составляло 1:2:0,8 в объеме 2мл. Затем фильтруют в мерные пробирки с притертой пробкой объемом 20мл. Осадок на фильтре трижды промывали смесью хлороформ-метанол (2:1) по 1мл и горячим метанолом – 1мл. Обработка горячим метанолом способствует лучшему извлечению лизофосфолипидов, кислых фосфолипидов. К фильтрату добавляли 2,8мл 0,2% раствора хлористого кальция до образования двух фаз: хлороформенной и водно-метаноловой. После четкого расслоения верхнюю фазу отсасывают. Оставшиеся в верхней фазе липиды экстрагируют в 4мл хлороформа. Объединенный хлороформенный экстракт трижды промывали смесью (по 1мл) хлороформ-метанола – 0,02% CaCl_2 (2:48:47). После отмывания отбирают по 1/10 от имеющегося объема для определения общих липидов и липидного фосфора [Vaskovsky et al., 1975]. Оставшийся липидный экстракт упаривают досуха в токе азота и растворяют в 5-10мл хлороформ-метанола (2:1).

Для разделения фракций липидов и фосфолипидов используют проточно горизонтальную хроматографию [Каргаполов, 1981]. Силикагель марки «КСК» измельчают и отбирают фракцию сорбента с размером частиц от 0,032мм (32мк) до 0,045мм (45мк). Полученные фракции после очистки наносят на пластинки методом осаждения и высушивают на воздухе. Перед использованием с помощью специального приспособления пластинки с силикагелем разделялись на 16-18 отдельных дорожек шириной 4-5мм. Исследуемый липидный материал в количестве 10-40мкг в объеме 2-5мл наносят одновременно на две пластинки, помещенные в плоские стеклянные камеры для проточной хроматографии. В первой камере проводилось фракционирование общих липидов в системе гептан-этилацетат-эфир (12:3:0,6), во второй – фосфолипидов в системе хлороформ-метанол-7Н аммиак (12,4:4,6:1). Время хроматографии общих липидов составляло 40-50мин.

Хроматограммы после высушивания сжигались без опрыскивания над хромовой смесью в муфельной печи при температуре 200⁰С в течение 30 мин. Фосфолипиды тканей и митохондрии идентифицировали при помощи специфических обнаружителей [Бергальсон и др., 1981]: нингидринового реактива на аминоксодержащие фосфолипиды, реактива Драгендорфа на холинсодержащие фосфолипиды. Для обнаружения глицерина и инозита применяли аммоний или нитрат серебра. Присутствие сфинголипидов обнаруживалось с помощью смеси серной и уксусной кислоты (1:1 по объему).

Фосфолипиды крови, тканей и митохондрии количественно определяют по фосфору. Для этого пластинки проявляли в йодной камере, пятна фосфолипидов обводили тонкой иглой, затем пластинки нагревали для удаления йода 15 мин при 100⁰С. Силикагель, содержащий фосфолипиды, соскабливали в отдельные стеклянные пробирки, добавляли по 0,2мл хлорной кислоты (72%). Сжигают фосфолипиды при 190-200⁰С в течение 20мин. После охлаждения добавляли по 1мл реактива Васьковского [Vaskovsky et al., 1975], содержание пробирок интенсивно перемешивали и нагревали на кипящей водяной бане в течение 15мин. После охлаждения центрифугировали для отделения силикагеля и спектрофотометрировали при 830нм. Калибровочную кривую строили по стандартному раствору K_2HPO_4 . Чувствительность метода 1-20мкг фосфора в пятне.

Определения белка приготовление реактива Фолина. Собирают установку с обратным холодильником. В колбу для проведения реакции вносят 100г вольфрамата натрия, 20г фосфорномолибденовой кислоты, 50 мл 85 % фосфорной кислоты и 750 мл дистиллированной воды. Колбу с полученной смесью соединяют с установкой и с обратным водяным холодильником. Содержимое колбы подвергают кипячению в течение

10 часов. По истечению этого времени нагреватель отключают, колбу охлаждают и доводят объём реактива до 1 л дистиллированной водой.

Ход определения белка в пробе. Берут 0,05 мл суспензии Митохондрии и добавляют 9,95 мл 0,1 н NaOH (разведённая в 200 раз). Из смеси берут 0,4 мл и добавляют 2,5 мл реактива С, а через 10 мин добавляют ещё 0,25 мл реактива Е (двухкратно разведённый в дистиллированной воде реактив Фолина). Содержимое пробирок тщательно перемешивают и оставляют на 30 мин в тёмном месте. Количество белка определяют фотоэлектроколориметрически (светофильтр красный) с раствором, содержащим все добавки, кроме белка [Lowry O.H. et al., 1951].

* * *

УДК 59 ББК 28.6/ Н-90

Транспорт кислорода в организме

Нурдинов Ш.Ш., Дороев А.А. - ЖАГУ

Легкие являются важнейшим звеном в комплексе систем, транспортирующих O_2 и углекислоту, то есть осуществляющих газообмен между внешней средой и кровью. Нормальный газообмен обеспечивается тремя главными физиологическими функциями: вентиляцией легких, диффузией газов и легочным кровотоком.

Дыхание осуществляется под контролем двух регулирующих систем: произвольной и автоматической. Произвольная система регуляции локализована в переднем мозге. Аксоны её нейронов проходят в составе кортико-спинального и руброспинального трактов в заднебоковых пучках спинного мозга. Автоматическая система регуляции расположена в области продолговатого мозга и моста, а аксоны нисходят в составе переднего и бокового столбов спинного мозга. В области моста расположены так называемые пневмотаксический и апнестический центры.

Помимо различных функциональных нервных центров дыхательная активность зависит также от множества химических и физиологических факторов, обеспечивающих различные адаптивные изменения в рефлекторной регуляции состояния дыхания.

Так, объём дыхания чувствителен к изменениям напряжения углекислоты в крови. Повышение содержания углекислоты во вдыхаемом воздухе и связанное с ним повышение P_{CO_2} в крови приводят к усилению вентиляции легких [Mitchell, Berger, 1977]. При снижении концентрации углекислоты во вдыхаемом воздухе снижается и напряжение её в артериальной крови. При этом благодаря рефлекторной регуляции, нормальное соотношение газов в крови и выдыхаемом воздухе устанавливается очень быстро.

Огромное значение в регуляции вентиляторной функции организма имеет рН цереброспинальной жидкости. Центральные хеморецепторы, реагирующие на рН спинномозговой жидкости, заложены билатерально, главным образом на переднебоковых поверхностях продолговатого мозга в зоне IX и X пар черепно-мозговых нервов [Mitchell, Berger, 1977]. Повышение концентрации H^+ в этой зоне немедленно ведёт к увеличению объёма дыхания.

Газообмен в лёгких осуществляется путём пассивного перемещения газов через альвеолярную и капиллярную мембраны, которые можно рассматривать как образования, являющиеся барьером на пути газов. Изменение его толщины, в частности при увеличении количества интерстициальной жидкости, существенно влияет на скорость проникновения газов.

Перемещение газов через мембраны осуществляется путём диффузии. Толщина барьера альвеолярный воздух - кровь составляет всего 0,1-4,0 мкм (по данным разных

авторов) [Канаев, 1973]. На пути от альвеолы до цитоплазмы эритроцита кислород проходит через несколько различающихся по своей природе слоев: молекулярный слой жидкости, сурфактант, слой клеток эпителия альвеол, межклеточная жидкость, слой клеток эндотелия капилляров, базальные мембраны, плазма крови и оболочка эритроцита [Канаев, 1973; Рябов, 1988].

Лёгочную сосудистую систему составляют лёгочная артерия с её ветвями, прекапиллярные сосуды, капилляры и легочные вены. В этой системе величина кровяного давления низкая. Его сосуды легко растяжимы и в этой связи не оказывают существенного сопротивления кровотоку, хотя пропускают всю кровь, поступающую из правого отдела сердца. Нормальные кривые давления в легочной артерии по геометрии сходны в целом с теми, которые наблюдаются в артериальной системе кровообращения, но абсолютные значения давления здесь существенно ниже (20-30мм рт. ст. систолическое, 8-12мм рт. ст. диастолическое, 12-18мм рт. ст. среднее пульсовое давление) [Рябов, 1988].

Лёгочная система кровообращения обладает высокой функциональной гибкостью, быстро адаптируется к изменениям общего объёма крови в организме и, следовательно, к изменениям объёмного кровотока. Её приспособляемость к условиям кровообращения по своей природе пассивна и в значительной степени определяется тонкостенностью сосудов. Так, полное пережатие одной из двух ветвей легочной артерии приводит к повышению давления в другой лишь на 5мм рт. ст., хотя объёмный кровоток по этой ветви почти удваивается. Таким образом, низкое пульсовое давление в лёгочной артерии по сравнению с давлением в аорте обусловлено высокой растяжимостью и низким сопротивлением сосудистой системы малого круга кровообращения. Податливость этой сосудистой системы сравнима с податливостью венозной системы.

В системе легочной артерии в норме содержится около 10% объёма циркулирующей крови, однако это количество может быть увеличено почти на 50% без существенных патофизиологических последствий (опять же в силу высокой податливости системы). В нормальных условиях организм располагает эффективным механизмом, позволяющим приспособить альвеолярную перфузию к существующей в данных условиях вентиляции альвеол [Рябов, 1988].

У людей при спонтанном дыхании артериальное P_{O_2} составляет около 97мм рт. ст. и P_{CO_2} – около 40мм рт. ст. Поскольку нормальное среднее альвеолярное P_{O_2} за вычетом парциального напряжения паров воды и углекислоты составляет 103-101мм рт. ст., имеется различие в 6-4мм рт. ст. между альвеолярным и артериальным P_{O_2} . Это минимальная величина различия. Она известна под названием «альвеоло-артериальная разница» ($A-aD_{O_2}$). При дыхании воздухом $A-aD_{O_2}$ у здоровых людей обычно колеблется в пределах 5-20мм рт. ст. и повышается с возрастом [Antonini E., 1979].

Альвеоло-артериальная разница по O_2 является показателем эффективности деятельности лёгких по обеспечению организма O_2 .

Система транспорта O_2 от альвеол до мест его потребления состоит из ряда физиологических компонентов, обеспечивающих в совокупности оптимальное снабжение O_2 органов и тканей. Отклонения от нормы в деятельности одних компонентов немедленно компенсируются другими. Одним из таких компонентов является перенос O_2 гемоглобином.

В крови O_2 находится в двух состояниях: растворенном в плазме и связанном с гемоглобином. Растворимость O_2 в плазме невелика и при стандартных условиях обеспечивает содержание O_2 по объёму 0,3 %. Это означает, что в каждом литре плазмы при нормальном атмосферном давлении может содержаться лишь 3 мл O_2 – слишком малое количество, чтобы покрыть потребность организма в O_2 . Эту функцию обеспечивает

гемоглобин, способный транспортировать в ткани несравнимо большее количество O_2 [Antonini E., 1979].

Теоретически при P_{O_2} в крови 100мм рт. ст. и более весь гемоглобин крови в соответствии с кривой оксигенации будет находиться в оксигенированной форме. Если содержание гемоглобина в крови увеличивается до 150г/л., то содержание O_2 при этом составляет $(150 \cdot 1,39) = 208,5$ мл/л. Эта величина называется кислородной ёмкостью крови. Поскольку полная эквивалентность между альвеолярным и артериальным P_{O_2} , как мы видели, никогда не достигается, артериальная кровь бывает насыщенной O_2 практически лишь на 95-98 %, то есть реальное объёмное содержание O_2 в артериальной крови составляет 180-196мл/л. Поскольку содержание O_2 в смешанной венозной крови составляет 150г/л. (при 75% насыщения), то каждый литр крови, проходящей через легкие, должен присоединить 40 мл O_2 для превращения её в артериальную. Соответственно этому каждый литр крови, проходя через ткани организма, оставляет в них 40-50мл O_2 [Рябов, 1988].

Неравномерность процесса присоединения O_2 к гемоглобину может быть объяснена ступенчатым ходом реакции оксигенации, когда присоединение молекулы O_2 к одному гему приводит к изменению микроструктуры молекулы гемоглобина и приближению плоскости соответствующего гема к плоскости глобина. Это облегчает присоединение O_2 к следующему гему – возникает так называемое взаимодействие гем-гем [Андреева, Токарев, 1979; Коркушко, Иванов, 1980] Физиологическая целесообразность такого ускоряющегося и замедляющегося процесса оксигенации, то есть нелинейной зависимости насыщения гемоглобина O_2 от P_{O_2} , проявляется в том, что содержание O_2 в крови может оставаться достаточно высоким даже при значительном снижении P_{O_2} . В самом деле, при снижении P_{O_2} со 100 до 70мм рт. ст. фракция оксигемоглобина уменьшается лишь на 5 %.

Ткани продуцируют углекислоту, которая затем захватывается кровью в капиллярах. Углекислота быстро проникает в плазму и затем переходит в эритроциты. После того как венозная кровь достигает капилляров лёгких, P_{CO_2} в ней составляет 46мм рт. ст., а в альвеолах в этот же момент – 40мм рт. ст. Следовательно, имеется градиент парциальных давлений углекислоты в капиллярах лёгких и альвеолах, равный 6мм рт. ст. Он невелик, но достаточен для того, чтобы CO_2 проникал через альвеоло-капиллярную мембрану. При нормальных обстоятельствах каждые 100мл. артериальной крови переносят 50мл углекислоты [Рябов, 1988]. В крови углекислота может находиться в следующих состояниях: 1) растворенном в плазме. Так же как O_2 , это небольшая, но очень важная часть общего CO_2 (6%). Так же как O_2 , эта часть углекислоты определяет напряжение газа в плазме и действует как посредник между воздухом и альвеолами, с одной стороны, и эритроцитами – с другой. Большая часть из этого количества действительно растворена в плазме, но небольшая часть находится в виде ассоциации с водой в форме угольной кислоты – H_2CO_3 ; 2) в составе бикарбоната крови - 70 % от общего количества угольной кислоты.

За исключением небольшой части физически растворенной в плазме, большая часть углекислоты проходит через мембрану эритроцитов, в которых под влиянием фермента карбоангидразы быстро переходит в форму ассоциации с водой, образуя угольную кислоту (H_2CO_3). В норме углекислота ассоциируется с водой очень медленно, но в присутствии карбоангидразы процесс значительно ускоряется. При снижении концентрации углекислоты в крови в период пассажа её через лёгкие карбоангидраза становится способной активировать процесс распада угольной кислоты с образованием газообразного CO_2 .

Перенос O_2 кровью и распределение его по отдельным органам и тканям определяется состоянием кровообращения. Он может быть выражен объемом O_2 , поступающего в ткани, на единицу поверхности тела или массы его за определенное время.

К числу наиболее важных показателей кровообращения, с точки зрения объемного транспорта O_2 , помимо сердечного выброса, относятся объемы регионарного и тканевого кровотоков, показатели внутрисосудистого давления и наконец, объем циркулирующей крови. Между параметрами кровообращения существует тесная зависимость и связи, ни один из них, взятый отдельно, не может дать представления о качестве кровообращения. Очевидно так же то, что оценочное значение многочисленных показателей функции кровообращения далеко не одинаково. В покое у здорового человека с массой тела 70кг сердечный выброс равен примерно 6 л мин⁻¹. Отсюда при частоте сердечных сокращений 72 удара в минуту ударный объем крови составляет 83 мл. При физических нагрузках, когда потребление O_2 организмом увеличивается, показатели производительности сердца могут соответственно возрасти в несколько раз [Рябов, 1988].

Энергия движения столь большого количества крови, какое наблюдается при физической нагрузке, обеспечивается, помимо усиления сократительной функции самого сердца, ещё и пропульсивной активностью сокращающихся скелетных мышц, то есть «мышечным насосом». В условиях критических состояний циркуляторная гипердинамия обеспечивается только сердечными сокращениями, без участия «мышечного насоса».

Увеличение ударного выброса сердца происходит частично путем повышения конечного диастолического объема и частично благодаря снижению конечного систолического объема. Все это вместе взятое обеспечивает возможность многократного увеличения (иногда в десятки раз) объема доставляемого и утилизируемого тканями O_2 . Это один из самых главных резервов обеспечения организма O_2 . Он реализуется не только при физической нагрузке здорового человека, но и при крайних напряжениях метаболических функций в периоды критических состояний [Рябов, 1988].

Показатель объемного транспорта O_2 , то есть того количества O_2 , которое транспортируется к органам и тканям за определенный промежуток времени, является ключевым в общей системе оценки кислородного баланса организма. Очевидно, что его нельзя получить, не располагая данными о сердечном выбросе. Считается также важным иметь информацию о количестве носителя O_2 – гемоглобине, используя этот набор данных, с учетом степени насыщения крови O_2 (StO_2), можно рассчитать объем транспортируемого O_2 .

Одной из конечных целей оценки кислородного баланса организма является получение представлений об объеме его потребления всем организмом. Однако этот показатель может быть максимально информативным лишь тогда, когда есть реальная возможность сопоставить его с показателем, характеризующим общий транспорт O_2 , и с показателем остаточной оксигенации крови. Для этого общий транспорт O_2 необходимо выразить через какую-либо относительную величину. J.Nunn [1969] признает наиболее адекватным для характеристики транспорта O_2 так называемый кислородный поток, представляющий собой объем O_2 , поступающий в организм с кровью за единицу времени.

Эта физиологическая величина достаточно легко поддается расчету, если имеется информация о таких параметрах, как сердечный выброс и содержание гемоглобина в крови. За вычетом объемного содержания O_2 , растворенного в плазме, которым можно при небрежь из-за его малой величины, кислородный поток составляет в норме около 1000мл мин⁻¹. Иногда этот показатель называют «наличным O_2 », «кислородным снабжением» [Schwartz et al., 1981] или «доставка O_2 » [Shibutani et al., 1983]. В реальной жизни эти изменения происходят как в сторону снижения, так и в сторону повышения.

Непосредственная доставка O_2 в ткани зависит от ряда факторов микроциркуляции, главными из которых являются свойства и характер капиллярной сети, плотность её, число открытых капилляров, активность кислород утилизирующих ферментов и сродство к O_2 .

Каждый капилляр снабжает цилиндрический объём ткани. По мере продвижения крови вдоль капилляра происходит прогрессирующее снижение капиллярного PO_2 . В соответствии с этим возникает градиент PO_2 в окружающих тканях. В результате PO_2 в зоне тканей, прилегающих к артериальному концу капилляра, бывает выше, чем PO_2 в соответствующих участках тканей у венозного конца [Thews, 1960].

Малые артерии и вены достаточно проницаемы для O_2 и обмен газами через них уменьшен, но вполне возможен. Из этого следует, что зона кислородного снабжения тканей существенно больше той, которая может быть ограничена тканевым цилиндром, прилегающим к капилляру. Другая сложность оценки кислородного снабжения тканей состоит в том, что имеет место некое диффузное шунтирование O_2 из зоны малых артерий и артериол в зоны, прилегающие к малым венам, как бы в обход капилляра (параллельно его ходу). Это важный феномен газообмена в тканях, который можно было бы назвать «диффузионным тканевым шунтированием». Как считает R. Woodson [1979], возможно поэтому обычно не наблюдается строгого корреляционного соответствия между венозным PO_2 и конечным капиллярным PO_2 , хотя теоретически оно должно существовать.

Парциальное давление O_2 в венозной крови может служить критерием соответствия объёмного кровотока потребностям тканей в O_2 . Для такого заключения есть основание, поскольку величина сердечного выброса у человека регулируется согласно кислородным запросам организма [Шик, 1980]. Увеличение кровотока по капиллярам поддерживает тот уровень PO_2 в дистальном конце капилляра, который будет оптимальным для экстракции O_2 из крови в ткани и адекватен уровню метаболизма. Если возможности сердечно-сосудистой системы по увеличению объёмного кровотока ограничены и PO_2 венозной крови становится ниже определенного критического уровня, то потребление O_2 начинает снижаться. Для тканей мозга критический уровень PO_2 венозной крови составляет 19-39 мм рт. ст., для мышц – 25 мм рт. ст., для печени – 20 мм рт. ст. Однако по этому вопросу единства мнений нет, хотя критические уровни для различных органов и тканей по венозному PO_2 достаточно близки [Рябов, 1988].

Список использованных литератур:

1. Рябов Г.А. Гипоксия критических состояний. Москва: Медицина, 1988, 288С.
2. Шик Л.Л. Регуляция дыхания, и ее нарушения./ Руководство по клинической физиологии дыхания. Под ред. Л.Л. Шика и Н.Н. Канаева, Ленинград, 1980, С.209.
3. Андреева А.П., Токарев Ю.И. Структура, функция и генетическая регуляция синтеза гемоглобина. Руководство по общей и клинической транс-физиологии. / Под ред. Б.В. Петровского. Москва, 1979, С.45-58.
4. Канаев Н.П. Диффузия газов в лёгких. Физиология дыхания. Ленинград, 1973, С. 69-83.
5. Shibutani K., Komatsu T. et al. Critical level of oxygen delivery in anesthetized man // Critical Care Med. – 1983. - V.11. - N8. - P.640.

* * *

УДК. 574. 24

Состояния окружающей среды и его влияние на здоровья население

Кожалиев А.К. - ЖАГУ.

Медицинская экология - раздел антропоэкологии и направление в современной профилактической медицине, анализирующий связи и зависимость общественного здоровья и его нарушений от факторов окружающей природной, социальной и техногенной среды.

Экологическая медицина сформировалась как новое направление на границе медицинских дисциплин и экологии в середине 70-х годов XX века в развитых странах мира, которые раньше всех столкнулись с экологическими проблемами. К настоящему моменту уже разработаны подходы к диагностике, лечению и профилактике многих экологически зависимых заболеваний.

Индуктором заболевания у человека могут быть различные причины. С одной стороны, это генетические дефекты наследственного аппарата. С другой стороны, средовые воздействия в сочетании с генетическими изменениями формируют огромное количество нозологических форм заболеваний. На основе этого можно сделать вывод, что рост числа хронических заболеваний во многом определяется факторами окружающей среды. Согласно данным ВОЗ 75 % всех ежегодных смертей в мире обусловлено действием окружающей среды и неправильным образом жизни, 90 % всех злокачественных новообразований вызывается факторами окружающей среды и только 10 % — другими факторами. Анализ причин, приводящих, к онкологическим заболеваниям показывает, что главные из них — экологические.

Этиологические факторы возникновения заболевания у человека: питание, курение, инфекции, алкоголь, среда обитания человека, геофизические факторы, промышленные выбросы, пищевые добавки, лекарства и медицинские процедуры и неизвестные причины (около 3%).

Как известно, хроническое воздействие внешних факторов способно инициировать патологический процесс путём включения следующих механизмов: декомпенсация, процессов обезвреживания, повреждение иммунной системы, повреждение других систем организма и непосредственное повреждение органа-мишени.

Радиационный фон – радиоактивное излучение, присутствующее на Земле от естественных и техногенных источников, в условиях которого постоянно находится человек. В природе ионизирующее излучение обычно генерируется в результате спонтанного радиоактивного распада радионуклидов, ядерных реакций, а также при ускорении заряженных частиц в космосе. Искусственными источниками ионизирующего излучения являются искусственные радионуклиды, ядерные реакторы, радионуклидные нейтронные источники, ускорители элементарных частиц, рентгеновские аппараты. Таким образом, радиационный фон Земли складывается из следующих компонентов: космическое излучение, излучение от находящихся в земной коре, воздухе и других объектах внешней среды природных радионуклидов и излучение от искусственных (техногенных) радионуклидов.

Облучение может быть внешним и внутренним. Внешнее облучение обусловлено источниками, расположенными вне тела человека (космическое излучение, наземные источники). Внутреннее облучение осуществляют радионуклиды, находящиеся в теле человека. За счёт космического излучения большинство населения получает дозу 35 мбэр в год (1 мбэр = 10⁻³ бэр). Такую же дозу (35 мбэр/год) человек получает от внешних земных источников естественного происхождения. Доза внутреннего облучения от естественных источников составляет в среднем 135 мбэр/год (3/4 этой дозы даёт не имеющий вкуса и запаха тяжёлый радиоактивный газ радон и продукты его распада). Таким образом, суммарная доза внешнего и внутреннего облучения человека от естественных источников радиации в среднем равна около 200 мбэр/год.

В результате деятельности человека в непосредственно окружающей его среде появились дополнительные источники радиации, в том числе естественные радионуклиды, извлекаемые в больших количествах из недр Земли вместе с углём, газом, нефтью, минеральными удобрениями, сырьём для строительных материалов. Вклад искусственных источников излучений в создании суммарной годовой дозы облучения человека иллюстрируется следующим образом:

	мбэр/год
Естественный радиационный фон	200
Стройматериалы	140
Медицинские исследования	140
Бытовые предметы	4
Ядерные испытания	2.5
Полёты в самолётах	0.5
Атомная энергетика	0.2
Телевизоры и мониторы	0.1
Общая доза	500

Избежать радиоактивного облучения невозможно. Жизнь на Земле возникла и развивается в условиях постоянного облучения.

**СРЕДНЕГОДОВЫЕ РАДИОАКТИВНЫЕ
ВЫПАДЕНИЯ (бк/кв.м в сутки)**

Бишкек	1,0
Джалал-Абад	4,8
Нарын	4,5
Каракол	6,0

Источник: Государственное Агентство по гидрометеорологии

Радиационная обстановка на территории Кыргызстана по данным Государственного Агентства по Гидрометеорологии при Правительстве Кыргызстана среднегодовые значения радиоактивных выпадений в городах Бишкек, Джалал-Абад, Каракол и Нарын соответственно составили 1.0; 4.8; 6.0; 4.5 Беккерелей/кв.м в сутки (см. рис. №1). (Радиоактивность измеряется в Беккерелях (БК), что соответствует одному распаду в секунду. Содержание радиоактивности в веществе также часто оценивают на единицу веса — Бк/кг, или объема — Бк/куб.м.)

Ионизация, создаваемая излучением в клетках, приводит к образованию свободных радикалов. Свободные радикалы вызывают разрушения целостности цепочек макромолекул (белков и нуклеиновых кислот), что может привести как к массовой гибели клеток, так и канцерогенезу и мутагенезу. Наиболее подвержены воздействию ионизирующего излучения активно делящиеся (эпителиальные, стволовые, также эмбриональные) клетки.

После действия излучения на организм в зависимости от дозы могут возникнуть детерминированные и стохастические радиобиологические эффекты. Например, порог появления симптомов острой лучевой болезни у человека составляет 1—2 Зв на всё тело

С увеличением дозы облучения возрастает лишь частота проявления этих эффектов. Проявиться они могут как спустя много лет после облучения (злокачественные новообразования), так и в последующих поколениях (мутации).

Японские специалисты в течение всех лет после атомной бомбардировки двух городов наблюдали тех 87 500 человек, которые пережили ее. Средняя доза их облучения составила 240 миллизиверт. При этом прирост онкологических заболеваний за последующие годы составил 9%.

Общую экологическую обстановку на территории Кыргызстана можно охарактеризовать следующим образом. Из 199.9 тыс.км² общей площади республики по природно-климатическим условиям не более 30% пригодны для постоянного проживания и только около 20% относятся к зоне с комфортными и относительно комфортными условиями, в которых проживает абсолютное большинство населения республики. Практически вся антропогенная нагрузка приходится на эти территории. Это обстоятельство серьезно ухудшило экологическое состояние республики, в ряде ее регионов и по ряду индикаторов оно характеризуется кризисными явлениями, грозящими перейти в необратимые процессы.

Наибольшую опасность представляют хвостохранилища радиоактивных отходов. В большей или меньшей степени радиоактивному загрязнению подверглись территории около 6 тыс. га. в посёлках городского типа: Каджи-Сае, Мин-Куше, Шакафтаре, Кызыл-Жаре; в городах: Майлуу-Суу, Кара-Балта, где находятся радиоактивные отходы.

Занимая значительные площади (более 754 га), хвостохранилища оказывают отрицательное влияние на окружающую среду, как на стадии эксплуатации, так и после консервации. Доказательством сказанного служит анализ мощности гамма-излучения в районе расположения Майлуу-Сууйских хвостохранилища, где наблюдается превышение допустимых норм.

Город Майлуу-Суу в Кыргызстане занял третье место в списке наиболее загрязненных городов мира за 2009 год, составленный Нью-Йоркским институтом Blacksmith, занимающимся проблемами охраны среды обитания. В Майлуу-Суу в советское время велись работы по добыче урана. В настоящее время в районе города расположены 23 хвостохранилища и 13 горных отвалов, где захоронено почти 2 млн. кубометров переработанной урановой руды. По данным специалистов отдела мониторинга Жалал-Абадского межрегионального управления охраны окружающей среды, в ходе обследования установлено, что на радиоактивных отвалах, гамма-фон составляет от 60-350мкр/час, на теле хвостохранилища составляет 250-350мкр/час, а в разрушенных местах от 100-1600 мкр/час. Ионизация, создаваемая излучением в клетках, может привести к росту общей заболеваемости, особенно среди пожилых людей.

Если сейчас не позаботиться о решении этих проблем, то довольно скоро может возникнуть ситуация, когда территория КР станет зоной экологического бедствия или катастрофы. Ожидаемое количество заболеваний может увеличиться (см. рис.№2). Инкорпорированные радиоактивные вещества, подвергаясь, радиоактивному распаду испускают α - и β -частицы и γ -излучения под воздействием которых происходит внутреннее облучение организма. Продолжительность такого облучения определяется эффективным периодом полураспада. Инкорпорирование радиоактивных веществ содержащихся в продуктах питания, воде и воздухе, происходит постоянно через дыхательные пути, желудочно-кишечный тракт и кожу.

Радон-222 - инертный газ, являющийся продуктом распада радия-226, который, в свою очередь, образуется в результате распада урана-238. Не вступая в химические реакции, он способен подниматься к поверхности земли с больших глубин, повышая по мере подъема свою концентрацию в грунтовой газовой смеси. Сталкиваясь на своем пути с газонепроницаемыми слоями, он может накапливаться, достигая высоких концентраций. Обходя газонепроницаемые слои, радон может выходить на поверхность земли вдали от источника своего образования. Радон тяжелее воздуха, поэтому, поднявшийся из глубин, он может скапливаться в подвалах зданий, проникая оттуда и на нижние этажи.

**Показатели онкологической заболеваемости по г. Майлуу-Суу и районов
(выборочно) Жалал-Абадской области за период с 2006 – 2010гг.
(данные РМИЦ МЗ КР)**

Рисунок 2

	<u>Онкологическая заболеваемость</u>				
	<u>Показатель на 100тыс. населения</u>				
	<u>2006 г.</u>	<u>2007 г.</u>	<u>2008 г.</u>	<u>2009 г.</u>	<u>2010 г.</u>
<u>г. Майлуу-Суу</u>	92,2	105,8	124,3	124,6	113,5
<u>Аксы</u>	28,2	40,7	48,8	38,7	20,3
<u>Ала Бука</u>	19,7	30,3	15,6	15,4	10,1
<u>По области</u>	59,7	59,6	56,1	62,6	67,2

В различных странах мира выявлены десятки тысяч зданий с концентрацией радона, в тысячи раз превышающей его содержание в наружной атмосфере. В обитаемых помещениях (в том числе в детских учреждениях) обнаружены концентрации радона, многократно превышающие уровни, признанные недопустимыми даже для очистных забоев урановых рудников. То, что радон представляет опасность не только для шахтеров, было впервые осознано в конце 50-х годов. Но лишь в 1977 году научным комитетом ООН по воздействию атомной радиации радон был определен как основной источник опасности для населения.

Литература:

1. Медицинская экология: учеб. пособие / А. Н. Стожаров. — М: Выш. шк., 2007.
2. Материалы республиканского медико-информационного центра МЗ КР.
3. Материалы Министерства охраны окружающей среды Кыргызстана, Государственного Агентства по Гидрометеорологии при Правительстве Кыргызстана.
4. Результаты научно-исследовательских разработок, выполненных в Кыргызско - Российском Славянском университете
5. Рыжова О. Радионуклиды вокруг нас // Измерительная техника. - 2001. - N 6. - С.71-72.
6. Радон как один из источников радиоактивности строительных материалов. - С.253-254.
7. Павлов И.В. Приоритетные задачи в области радиационной защиты населения // АНРИ. - 1999. - N 1(16). - С.4-17.

* * *

УДК. 636.32/38.082(575.2)

Разведение гиссарских мясо-сальных курдючных овец
в условиях юга Кыргызстана

Орозбаев Б.С. - ЖАГУ,
Чортонбаев Т.Дж. - КНАУ им. К.И.Скрябина

Ключевые слова: животноводство, овцеводство, гиссарская мясо-сальная порода, отбор, подбор.

Аннотация: В работе приводятся данные по повышению продуктивности мясо-сальных курдючных овец в условиях Ферганской долины.

Животноводство занимает важное место в экономике сельского хозяйства многих стран. В некоторых из них доля животноводческой продукции в общем объеме сельскохозяйственного производства составляет 30-40%.

С ростом численности населения земного шара спрос на животноводческую продукцию с каждым годом продолжает расти. Так, по прогнозам ФАО, потребность мяса в 2020 году по сравнению с нынешними объемами удвоится. В решении этих задач большое внимание должно быть уделено сохранению генофонда животных, улучшению их породных и продуктивных качеств.

Основой и исходным материалом для создания всех культурных пород послужили местные породы. Преимущество всякой местной породы перед другими заключается в том, что она наилучшим образом приспособлена к условиям той среды, откуда происходит.

К сожалению, по ряду объективных и субъективных причин в настоящее время наблюдается тенденция сокращения, а то и исчезновения некоторых высокопродуктивных культурных пород, типов и линий животных, на выведение которых затрачены труды нескольких поколений людей.

Овцеводство – древнейшая отрасль хозяйственной деятельности человека. Благодаря своей многосторонней продуктивности и способности хорошо адаптироваться к различным кормовым и природно-климатическим условиям, овца стала одной из наиболее распространенных видов домашних животных.

В последние годы для повышения эффективности отрасли большой интерес проявляется к вопросам методики и техники научно обоснованного выбора пород для развития в той или другой зоне ближнего и дальнего зарубежья.

В последние годы овцеводство в Кыргызстане, к сожалению, претерпело значительные перемены к худшему. Накопленный, усилиями ученых и специалистов, богатейший генофонд, представленный тремя плановыми породами овец, находится на грани исчезновения.

Основная и традиционная отрасль животноводства Кыргызской Республики- овцеводство. В условиях рыночной экономики дальнейшее развитие овцеводства должно базироваться на интенсификации отрасли, совершенствованием генетического потенциала овец, производстве конкурентоспособной продукции и укреплении кормовой базы.

Известно, что главной породной особенностью гиссарских овец является высокая живая масса и соответствующий для нее высокий выход мясо-сальной продуктивности. Поэтому, можно полагать, что целесообразность разведения овец этой породы находится в прямой зависимости от величины массы их тела.

Гиссарские овцы, как объект исследований, впервые были изучены и обобщены в результате экспедиционных обследований Московского зоотехнического института под руководством М.Ф.Иванова (1928-1929 гг.). В последующем, овцы этой уникальной породы были изучены многими учеными и, в конечном итоге, выявлены основные биолого-хозяйственные особенности в общепородном аспекте, разработаны приоритетные направления внутривидового их совершенствования.

Ферганская долина отличается большим разнообразием природно-климатических условий, наличием крупных массивов естественных пастбищ различной вертикальной зональности, что издревле обусловило формирование отгонно-пастбищного содержания скота.

Еще в глубокой древности в этих специфических условиях талантом народных селекционеров создана выдающаяся по величине и мясо-сальным качествам порода гиссарских курдючных овец.

Мировую известность гиссарская порода овец приобрела благодаря непревзойденной живой массе, высоким показателям мясо-сальной продуктивности, скороспелости, а также приспособленности к экстремальным горным отгонно-пастбищным условиям обитания. Однако, являясь самой крупной породой мира, ей присуща относительно низкая плодовитость, по сравнению с другими породами овец.

С.И.Фарсыханов (1981) отмечает, что плодовитость гиссарских овец может составлять, в среднем, 115 ягнят на 100 маток.

Последние годы овцеводы многих стран мира уделяют особое внимание на количество ягнят, получаемых от овцематок в год или за срок хозяйственного использования, так как валовой объем производимой продукции находится в прямой зависимости от величины именно этого показателя.

В связи с этим, можно считать, что в комплексе систем селекционно-племенной работы по совершенствованию и повышению продуктивных показателей гиссарских овец определенное место должно принадлежать проблемам повышения их плодовитости. Значения плодовитости, как наследственно-обусловленного признака, находятся во взаимосвязи со многими генотипическими и фенотипическими факторами.

Важным резервом получения от маток большего количества ягнят за срок хозяйственного использования, является раннее использование ярок в воспроизводстве стада. С экономической точки зрения это объясняется тем, что оно, в результате, приводит к значительному сокращению затрат на содержание ярок в непродуктивном периоде их жизни и получению одного дополнительного ягнения за срок их хозяйственного использования.

По этой причине из года в год не удовлетворяются растущие потребности фермерских хозяйств в ремонтном молодняке, и не достигается заметных сдвигов в увеличении производства продукции овцеводства. Все это остро ощущается в нынешних условиях Кыргызстана. В связи с этим, дальнейшее развитие овцеводства немыслимо без разработки и совершенствования современных прогрессивных методов и приемов интенсификации воспроизводства и внедрения достижений науки и производства.

Предполагается, что данную проблему можно успешно решить путем применения соответствующих методов отбора и подбора, значительного увеличения в стаде поголовья овцематок, дающих двойню в одном приплоде и баранов, положительно влияющих на плодовитость овцематок; внедрения прогрессивной технологии получения двух окотов в один год или же три окота за два года; применения гормональных препаратов в регулировании полового цикла в течение года в независимости от сезона охоты и случки; случки ярок в более раннем возрасте; использования в скрещивании малоплодных пород с многоплодными и т.д.

Все эти исследования должны сочетаться с обязательными соответствующими разработками по совершенствованию технологии разведения и содержания овец, обеспечивающими максимальное проявление и использование потенциала воспроизведения, как у овцематок, так и у баранов-производителей, с одновременным сохранением присущих им племенных достоинств.

Однако, в литературе до сих пор имеются незначительные исследования, направленные на улучшение проблемы плодовитости путем внутривидовой селекции, межпородное скрещивание, использование гормональных препаратов, а также некоторых генотипических и фенотипических факторов, что в итоге должно предопределять актуальность разведения гиссарских курдючных овец в условиях юга Кыргызстана.

В условиях юга Кыргызстана на овцах гиссарской породы будут проведены детальные и комплексные исследования по выявлению фенотипической взаимосвязи живой массы, возраста, конституционально-продуктивного типа с плодовитостью маток. Будет разработана технология получения уплотненных окотов путем использования наследственно-обусловленного признака полиэстричности маток и некоторых гормональных препаратов, а также прогнозирования целесообразности раннего использования ярок в воспроизводстве стада по увеличению плодовитости овцематок.

Увеличение производства продуктов овцеводства теснейшим образом взаимосвязано с уровнем интенсификации отрасли. Последнее достигается благодаря разработке и внедрению оптимальных вариантов селекции и технологии.

Практическое применение результатов селекционно-технологических исследований в направлении повышения продуктивности овец гиссарской породы должно способствовать увеличению производства продуктов овцеводства с одновременным снижением затрат на содержание и кормление животных.

Таким образом, важным резервом дальнейшего увеличения производства продукции и повышения экономической эффективности отрасли овцеводства является рациональное использование породных ресурсов с учетом зональных особенностей отдельных регионов республики, а также некоторых генотипических и фенотипических факторов, что в итоге должно предопределять актуальность этих исследований.

Литература:

1. Турдубаев Т.Ж. Овцеводство Кыргызстана и эффективность ведения отрасли. Вестник Кыргызского национального аграрного университета. – Бишкек, 2010. №2. – С.50-56.
2. Фарсыханов С.И. Гиссарская порода овец. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 237 с.
3. Рахимов Ш.Т. Хозяйственно-биологические особенности и результативность подбора гиссарских овец по внутренним типам. Автореферат дисс. канд. с.-х.наук. – Алма-Ата, 1984. – С.22.

* * *

УДК 636.083.(575.2)

Экологическая стабильность естественных пастбищ – залог получения Качественной животноводческой продукции

Семенова Т.В., Чортонбаев Т.Дж. – КНАУ

Ключевые слова: *экологическая стабильность, мониторинг пастбищ, животноводческая продукция.*

Аннотация. Рассмотрены современные проблемы экологической стабильности пастбищ Кыргызстана. Приведено обоснование параметров комплексной оценки экологического состояния естественных пастбищ.

Луга и пастбища относятся к естественным кормовым угодьям. Природные пастбища в Кыргызстане занимают площадь 9,2млн га. Природные пастбища по своему растительному составу неоднородны. Они различаются по условиям местообитания, видовому составу травостоя и обилию трав, поедаемости различными видами и группами животных, отавности, урожайности, производимой с единицы площади животноводческой продукции, сезонности, длительности использования.

Пастбищные растения составляют основу для развития животноводства Кыргызстана. Они дают более 70% кормов в летний период нагула сельскохозяйственных животных. От их состояния, урожайности и питательности зависит получение основной экономической прибыли для сельских жителей страны.

Необоснованное увеличение поголовья скота, нерациональное ведение пастбищного хозяйства многие десятилетия вызывали истощение пастбищ, деградацию растительного покрова, выраженную в выпадении из травостоя ценных кормовых компонентов и в смене их сорными; в снижении проективного покрытия и задернованности, которые играют важную роль в защите почв от эрозии. При таком нерациональном использовании пастбищ существенному изменению подвергся и почвенный покров: происходило уплотнение почв, ухудшалось гумусное состояние, разрушалась почвенная структура. Уничтожение растительности вызывало усиление эрозионных процессов; уменьшалось поступление в почву органических остатков, необходимых для гумусообразования и обогащения почвы питательными элементами, что, в свою очередь, приводило к уменьшению запасов органического вещества, к снижению биологической активности и плодородия[1].

При недостаточном выпасе экологическое равновесие также нарушается. Начинается сукцессионный процесс зарастания пастбища разнотравьем и кустарником, которые дают укрытие грызунам — конкурентам скота.

В настоящее время около трети пастбищ Земли находятся в неудовлетворительном состоянии вследствие неправильной эксплуатации и перевыпаса. Наилучший способ поддержания продуктивности пастбища издревле применялся скотоводами и состоит в контроле над передвижениями животных и содержании смешанных стад, в которых различные виды животных питаются преимущественно разными растениями[2].

Продукты, полученные от сельскохозяйственных животных должны быть биологически полноценными, т.е. их химический и биологический состав должен обеспечивать нормальный обмен веществ в организме человека. Экологическая безопасность пищевых продуктов зависит от химического, биологического, механического состава и некоторых других свойств почвы, а также от внешних факторов природной среды и того растительного сырья, которое потребляет животное.

Проблему получения качественного продовольствия в условиях негативного антропогенного воздействия на окружающую природную среду, в том числе и в процессе сельскохозяйственного производства, можно решить на основе экологизации сложившихся или вновь создаваемых систем ведения сельского хозяйства.

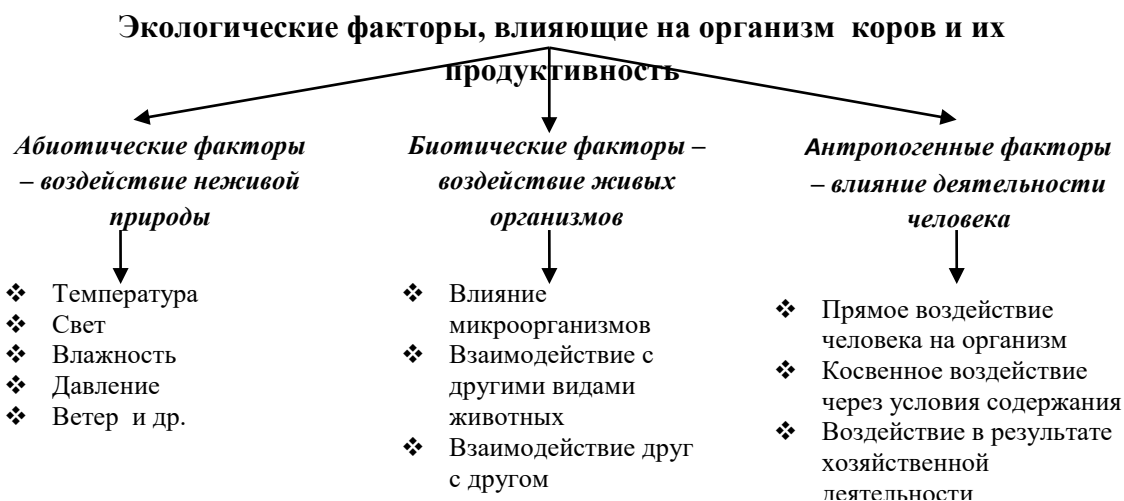

Рис. 1 Воздействие экологических факторов на организм животных

Организм животных и окружающая среда взаимосвязаны и влияют друг на друга. Поэтому в животноводстве необходимо осуществлять мероприятия как по охране окружающей среды от загрязнения отходами самого животноводства, так и по защите животных от неблагоприятного воздействия окружающей среды.

Значительно ухудшается качество продуктов растениеводства при загрязнении среды обитания растений. Чаще всего окружающая среда загрязняется отходами промышленных предприятий, пестицидами, применяемыми в сельском хозяйстве, стоками животноводческих ферм и комплексов. Загрязнение среды может стать причиной накопления в тканях растений большого количества солей азотной (и азотистой) кислоты, остаточных количеств пестицидов, тяжелых металлов, радионуклидов. Под влиянием поллютантов и ксенобиотиков качество растительного продовольственного сырья и пищевых продуктов снижается. Растительная пища становится недоброкачественной, нередко вредной и даже токсичной и патогенной (болезнетворной для человека)[4].

Животные, которые выращиваются при условии экологического разведения без применения гормонов, стимуляторов роста, антибиотиков и других химических веществ дают экологически чистую продукцию, которая не воздействует негативно на организм. Цены на продукцию экологического животноводства, как брэнд в 1,5-3 раза выше, чем на продукцию, произведенную при обычном животноводстве[5].

Органическая продукция и органические продукты:

- не содержат генетически модифицированных организмов (ГМО), ГМ продуктов и их производных;
- не содержат химически синтезированных консервантов, красителей, ароматизаторов, стабилизаторов и загустителей;
- производятся без использования вредных технологий (ультразвуковая обработка, химическая консервация, обработка фенолами и ПАВ, атомное расщепление, радиационная обработка, газация);
- не содержат сырья сельскохозяйственного происхождения, выращенного с использованием пестицидов, химических удобрений и другой агрохимии, гормонов и стимуляторов роста;
- не содержат сырья сельскохозяйственного происхождения, выращенного вблизи промышленных центров [6].

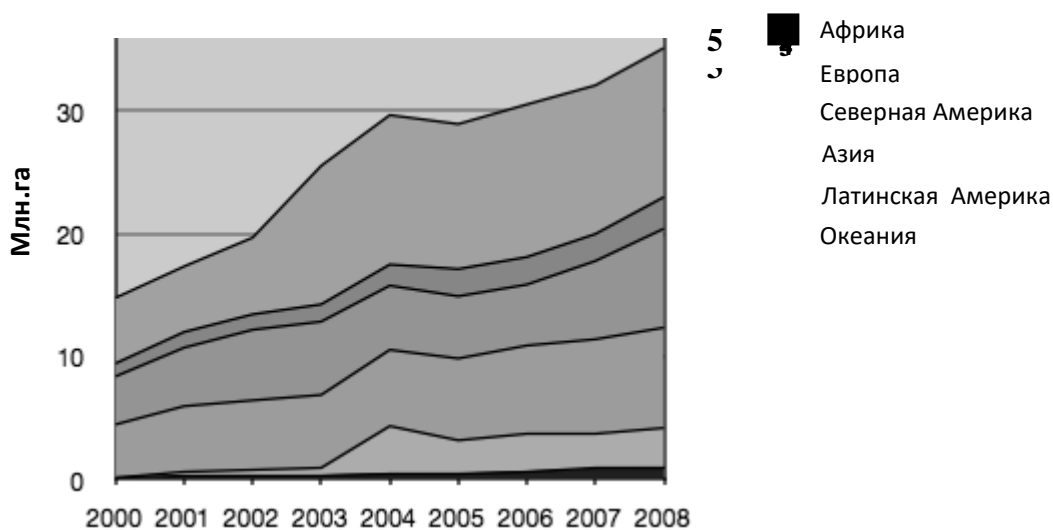

Рис.2. Доля экологического земледелия в мире (2000-2008 гг.)

Для распределения территорий, отведенных под органическое земледелие представленная на рис. 2, говорит о том, что уже начиная с 2000 г. наметилась тенденция увеличения площадей с органическим земледелием во всем мире [7].

Таким образом, можно отметить, что работы по контролю за состоянием природных пастбищ в нашей стране весьма перспективны и могут давать значительные результаты в восстановлении экологического равновесия в пастбищной экосистеме. Подобные работы необходимы для решения не только проблемы, связанной с обеспечением кормов, но и прежде всего экологической. Система экологического мониторинга пастбищных угодий позволят постоянно контролировать состояние и динамику пастбищных ресурсов; своевременно отслеживать все негативные изменения, связанные сантропогенной деятельностью; оценить экологическое состояние пастбищ; определять необходимые масштабы и мероприятия по мелиорации и охране пастбищных агроэкосистем; оценивать эффективность их проведения.

Литература:

1. Тесля А.В. Экологические условия восстановления естественной растительности сбитых пастбищ лесостепной и степной зон Предуралья. Автореф.кад.дисс. – Бишкек. – 27 с.
2. Загрязнение пастбищ [Электронный ресурс]. www.newecologist.ru
3. Семенова Т.В. Экологический мониторинг и повышение продуктивности горных пастбищ Восточного Прииссыккуля (на примере Ак-Суйского района). Автореф.кад.дисс. – Бишкек. – 25 с.
4. Агроэкология / В. А. Черников, Р. М. Алексахин, А. В. Голубев и др.; Под ред. В.А. Черникова, А. И. Чекереса. — М.: Колос, 2000. — 536 с.: ил.
5. Насатуев Б.Д. Органическое животноводство. Перспективы развития в Республике Беларусь. <http://tempus.bgsha.ru/files/Nasatuev.pdf>
6. Органические, био и эко продукты в Украине: производство, маркировка, продажа. <http://organic-food.com.ua/organycheskie-produkty-cto-eto/>
7. Ökologische Landwirtschaft. <http://de.wikipedia.org>

8. Семенова Т.В., ЧортонбаевТ.Дж. Опыт и перспективы развития биоресурсного потенциала молочных коров при пастбищном содержании в условиях Кыргызстана /Вест. Семипалатинского гос.унив.а им. Шакарима. – Семипалатенск, 2012. – С.237-240

* * *

УДК 28.081

Экология йодной обеспеченности и распространение эндемического зоба у жителей Жалал-Абадской области за 2007-2010 годы

Орозбаева Ж.М. - ЖАГУ

Недостаточность йода приводит к тяжелым последствиям на всех этапах развития человеческого организма. Обусловленный недостаточностью йода дефицит тиреоидных гормонов у плода и в раннем детском возрасте может привести к необратимому снижению умственного развития, вплоть до кретинизма. От дефицита йода страдает не только мозг ребенка, но и его слух, зрительная память и речь. В йоддефицитных регионах у женщин нарушается репродуктивная функция, увеличивается количество выкидышей и мертворожденных. Недостаток йода может сказаться на работе жизненно важных органов и привести к задержке физического развития. В этих регионах повышается также перинатальная и детская смертность. Таким образом, существует целый ряд заболеваний, которые представляют серьезную опасность для потенциала здоровья миллионов людей, проживающих в йоддефицитных районах. В связи с этим с 1981 года термин "зоб" был заменен понятием "йоддефицитные заболевания"[1].

Актуальность темы: Важность этой проблемы возрастает и в связи с тем, что из ранее проведенных исследований известно, что корма Кыргызстана бедны селеном, йодом, фосфором, кобальтом, медью, серой, бором и другими жизненно важными элементами, дефицит которых вызывает нарушение обмена веществ у животных и человека.

Проблема относится к биогеохимическим эндемиям и по ликвидации йоддефицитных заболеваний. Йоддефицитные заболевания связаны с природной нехваткой йода в почве и вследствие этого с дефицитом йода в производимых на месте продуктах питания. Дефицит йода оказывает негативный эффект на умственное и физическое развитие детей, вызывая их недоразвитие, снижает интеллектуальные способности, вызывает глухонемоту, кретинизм, тиреотоксикозы и зоб. Эти йоддефицитные заболевания представляет собой очень серьезную и актуальную социально-экономическую проблему в связи с неблагоприятными последствиями, состоящими в существенной потере интеллектуального, образовательного и профессионального потенциала всего населения республики.

Правительство Кыргызской Республики координирует деятельность по борьбе с йоддефицитными заболеваниями на основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике и йоддефицитных заболеваний».

Цель и задачи исследований: **Цель работы** – изучение экологии йодной обеспеченности и распространение эндемического зоба у жителей Жалал-Абадской области за 2005-2010 годы.

В соответствии с поставленной целью в работе были определены следующие задачи:

1. Изучить причины йодного дефицита

2. Изучить как проявляются йододефицитные заболевания
3. Изучить статические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области
4. Изучить методику определения йода ;

Научная новизна исследований: Нами впервые изучено статические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области частности г. Жалал-Абад и Базар – Курганского района

1. Причины йодного дефицита. Основным резервуаром йода в природе является Мировой океан. В процессе эволюции Земли большое количество йода было смыто с поверхности почвы ледниками, снегом, дождем и унесено ветром и реками в моря и океаны. Из океана соединения йода, растворенные в каплях морской воды, попадали в атмосферу и переносились ветрами обратно на Землю (рис. 1).

Однако возвращение йода в почвы и пресные воды происходило медленно и в относительно малом по сравнению с потерей количестве. Местности, удаленные от океана или отгороженные от морских ветров горами, обеднялись йодом. Йод легко адсорбировался органическими веществами почв и морских илов. При уплотнении этих илов и образовании осадочных горных пород часть соединений йода переходит в подземные воды. Так образовались используемые для добычи йода йодо-бромные воды, особенно характерные для районов нефтяных месторождений (местами 1 литр этих вод содержит свыше 100 мг йода). Содержание йода в почве очень варьирует (от 50 до 9000 мкг/кг) и связано с уровнем ее промерзания в течение последнего ледникового периода. Йодный дефицит характерен для всех возвышенностей, подвергающихся частому выпадению дождей со стоком воды в реки.

Однако дефицит йода наблюдается и в областях, расположенных ниже уровня моря. Тип и структура почвы также влияют на содержание в ней йода. Максимальное количество йода содержится в черноземных почвах, минимальное — в подзолистых. Торф в этих почвах накапливает йод, но находясь в прочной химической связи, он для растений мало доступен. Почвы являются важным звеном в биогеохимической цепи: атмосфера-почва-растение-животное-человек (рис. 2).

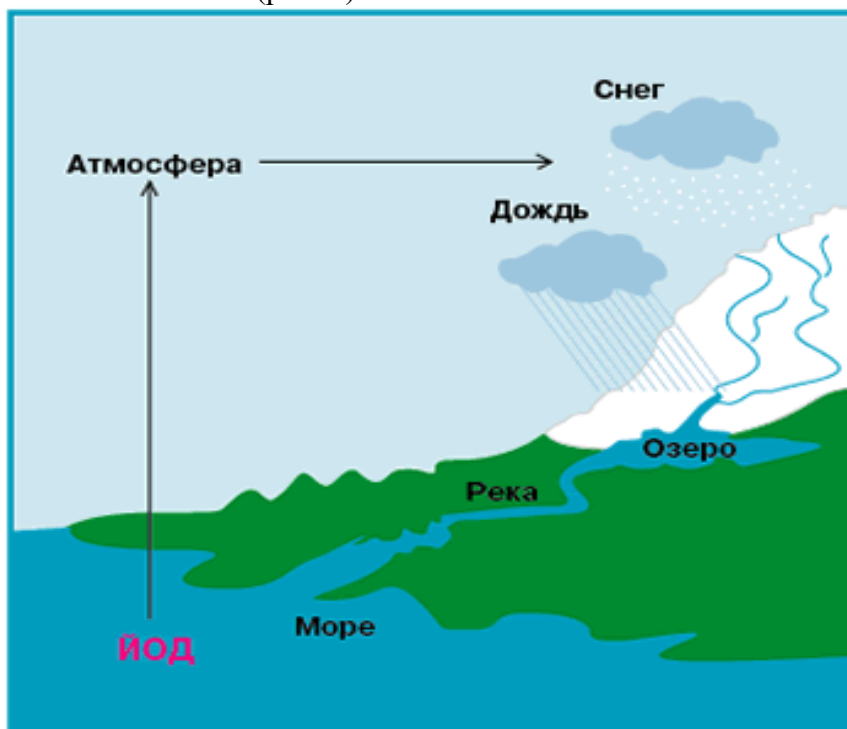

Рис. 1. Кругооборот йода в природе

Рис. 2. Схема пищевых микроэлементов

Концентрация йода в местной питьевой воде отражает концентрацию йода в почве. Обычно в йододефицитных регионах концентрация йода в воде составляет менее 2 мкг/л. Вода, как правило, не является серьезным источником поступления йода в организм человека. Так как в питьевой воде содержится мало йода, основное количество этого микроэлемента мы потребляем с пищей. Наиболее высокая концентрация йода присутствует в морепродуктах — приблизительно 800-1000 мкг/кг, особенно богаты йодом морские водоросли; много йода в рыбьем жире (табл. 1).

Таблица 1. Содержание йода в морепродуктах

Рыба	0,8-1,0мкг/г
Рыбий жир	3,5-7,2 мкг/г
Морские водоросли	от 5,0 до 900,0 мкг/г сухого вещества
Трепанги	900,0 мкг/г сухого вещества
Морские гребешки	3800,0 мкг/г сухого вещества

Овощи, фрукты, злаковые растения не обладают способностью концентрировать йод, как это делают представители морской флоры, и поэтому содержание йода в них полностью зависит от микроэлементного состава почвы. Люди, которые живут за счет натурального и полунатурального хозяйства, будут постоянно испытывать дефицит йода и страдать от заболеваний им обусловленных. Жители городов питаются иначе. Помимо продуктов местного производства, они употребляют продукты, поступившие из разных мест, в том числе обогащенные йодом и, даже проживая в йододефицитной местности, в отдельных случаях могут не испытывать недостаток йода.

Итак, в процессе эволюции Земли произошло перераспределение содержания йода. Основная масса этого микроэлемента сосредоточилась в морях, океанах и подземных водах. Остальная поверхность суши и пресные воды оказалась обедненными йодом [1].

2. Как проявляется йододефицитные заболевания? В условиях дефицита йода снижается синтез и секреция гормонов щитовидной железы - тироксина (Т4) и

трийодтионина (ТЗ), для которых йод является субстратом, что по **принципу обратной связи** приводит к активации секреции тиреотропного гормона гипофиза (ТТГ). Под влиянием стимуляции ТТГ в щитовидной железе происходит адаптация механизмов поглощения йода и других этапов его метаболизма. Одним из проявлений этой адаптации, стимулированной повышенной секрецией ТТГ, является преимущественный синтез и секреция ТЗ, который, в свою очередь, является наиболее активным тиреоидным гормоном; при этом на его синтез требуется не 4, а всего 3 атома йода.

Путем ТТГ-зависимого увеличения поглощения йода щитовидная железа захватывает из крови все большее количество экзогенного (поступающего в организм с пищей и водой) йода и увеличивает повторное использование эндогенного (содержащегося в организме) йода, что повышает эффективность биосинтеза тиреоидных гормонов. Под влиянием ТТГ происходит как гипертрофия (увеличение в размерах), так и гиперплазия (увеличение количества) фолликулярных клеток щитовидной железы. В результате железа увеличивается в размере и объеме, и формируется зуб. Таким образом, формирование зоба является компенсаторной реакцией, направленной на поддержание постоянной концентрации тиреоидных гормонов в организме. Вместе с тем, при сохранении тяжелого йодного дефицита компенсаторные возможности организма истощаются, происходит снижение биосинтеза Т4 и формируется явный или субклинический гипотиреоз, который может привести к нарушениям развития мозга у плода и новорожденного.

В 1971 году Фароа и Хетцель показали, что йодный дефицит оказывает негативный эффект на развитие мозга плода вследствие как фетального (плодного) гипотиреоза, так и гипотиреоза самой матери. В самом начале беременности до того момента, когда начинает функционировать собственная щитовидная железа плода, тироксин, вырабатываемый щитовидной железой матери, имеет принципиальное значение для развития мозга эмбриона. При сниженном уровне тиреоидных гормонов у плода нарушаются молекулярные механизмы нейроанатомического развития мозга, тиреоидные гормоны, взаимодействуя с рецепторами в клетках мозга плода, активируют чувствительные к тиреоидным гормонам гены и стимулируют синтез белков, являющихся критическими для развития нервной системы.

В течение беременности происходят изменения тиреоидного статуса материнского организма. Под влиянием женских половых гормонов (эстрогенов) возрастает концентрация в крови основного транспортного белка тироксина - тироксинсвязывающего глобулина (ТСГ), что приводит к увеличению концентрации общего (связанного с белком) Т4 и относительному уменьшению свободной фракции гормона. Этот гормональный сдвиг активирует секрецию ТТГ гипофизом. Кроме того, в начале беременности щитовидная железа стимулируется **хорионическим гонадотропином**, и происходит повышенная потеря йода с мочой. Исследования, проведенные Деланжем и Глиноэром в Бельгии, показали, что даже умеренное снижение поступления йода (50-75 мкг в сутки при норме не менее 150 мкг) у беременных женщин приводит к прогрессивному снижению концентрации свободного Т4 в крови и увеличению секреции ТТГ. В результате формируется хроническая гиперстимуляция щитовидной железы, увеличивается концентрация тиреоглобулина в крови и у примерно 10% женщин формируется зуб. Эти изменения в метаболизме тиреоидных гормонов ведут к недостаточному поступлению тироксина в кровь плода на критических этапах роста и развития мозга, снижение уровня тироксина в крови становится еще более выраженным в том случае, если в результате дефицита йода щитовидная железа самого плода также оказывается неспособной продуцировать необходимое количество этого гормона [1].

Диапазон проявлений йоддефицитных заболеваний весьма широк и зависит от периода жизни, на котором эти заболевания проявляются. Очевидно, что наиболее

неблагоприятные последствия возникают на ранних этапах становления организма - от внутриутробного периода до возраста полового созревания.

3. Статические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области. Жалал-Абадском государственном университете медицинском факультете на кафедре «Основы медицинских знаний» нами изучены и составлены таблицы статистических данных по заболеваемости зобом Жалал-Абадской области за 2007-2008-2009-2010 годы (таблицы 1,2,3,4,5).

Таблица 2

Статистические данные по заболеваемости зобом Жалал-Абадской области за 2007г

Районы Жалал-Абадской области	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абад область	12123	12120	4063	4060
Майлуу-Суу	89	89	291	291
Кара-Кол	644	644	563	563
Таш-Кумыр	493	493	89	89
Аксы	414	414	47	46
Ала-Бука	827	827	137	137
Базар-Коргон	1168	1168	884	883
Ноокен	381	381	273	273
Сузак	4819	4819	692	692
Токтогул	412	411	299	299
Чаткал	103	103	109	109
Жалал-Абад	1563	1560	183	183

Таблица 3

Статистические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области за 2008г

Районы Жалал-Абадской области	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абад область	13275	13274	5388	5332
Майлуу-Суу	266	266	65	55
Кара-Кол	770	770	473	469
Таш-Кумыр	493	493	89	89
Аксы	336	336	318	316
Ала-Бука	1096	1096	282	273
Базар-Коргон	1399	1399	1098	1096
Ноокен	1033	1033	956	949
Сузак	4789	4789	993	990
Токтогул	493	493	292	292
Чаткал	144	144	144	144

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы №1, 2013

Жалал-Абад	1403	1403	246	230
------------	------	------	-----	-----

Таблица 4

Статистические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области за 2009г

Районы Жалал-Абадской области	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абад область	11355	11355	4780	4729
Майлуу-Суу	253	253	67	57
Кара-Кол	650	650	593	591
Таш-Кумыр	452	452	76	76
Аксы	386	386	301	299
Ала-Бука	163	154	712	712
Базар-Коргон	1554	1554	1140	1137
Ноокен	886	886	802	795
Сузак	3902	3902	485	485
Токтогул	423	423	298	298
Чаткал	138	138	120	121
Жалал-Абад	1267	1267	367	351

Таблица 5

Статистические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области за 2010г

Районы Статистические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб	Болезни щитовидной железы, связанные с йодной недостаточностью	Эндемический зоб
	Дети	Дети	Взрослые	Взрослые
Жалал-Абад область	12123	12120	4063	4060
Майлуу-Суу	208	208	61	50
Кара-Кол	353	353	248	248
Таш-Кумыр	234	234	65	65
Аксы	357	357	274	272
Ала-Бука	444	444	127	118
Базар-Коргон	1168	1168	1057	1054
Ноокен	925	925	608	605
Сузак	2853	2853	487	486
Токтогул	407	407	264	264
Чаткал	117	117	108	108
Жалал-Абад	1043	1043	372	355

4. Методика определения йода. Самый простой способ – нанести на кожу йодную сетку и понаблюдать за ней. Если через 2 часа от сетки не останется ни следа, то, вероятнее всего, Вам не хватает йода.

Наибольшую точность дают только лабораторные тесты. Наиболее распространённый - определение содержания йода в моче. Известно, что до 90 % потребляемого с пищей и водой йода выделяется с мочой. Именно поэтому содержание микроэлемента в моче может служить показателем, достоверно отражающим его потребление. Разработка новых методов исследования существенно изменила подход к эпидемиологическому анализу заболеваний, связанных с дефицитом йода. Ранее дефицит йода оценивался по уровню его содержания в объектах окружающей среды, без учета потребления этого элемента населением. В настоящее время вместо измерения содержания йода в почве и воде рекомендуется измерять уровень экскреции йода с мочой. Через почки выводится более 80% йода, поэтому концентрация йода в моче адекватно отражает его потребление с пищей (3 WHO, 1992).

Распространенность зоба в популяции является непрямым показателем выраженности йодного дефицита. Распространенность зоба отражает прежнюю, а не существующую в данный момент обеспеченность населения йодом. Для развития зоба в условиях йодного дефицита требуется достаточно длительное время (2-3 года и более). В равной степени после нормализации потребления йода потребуется, по крайней мере, несколько лет, прежде чем частота зоба у школьников снизится ниже 5%. В этой связи, определение распространенности зоба следует считать дополнительным (по отношению к исследованию концентрации йода в моче) показателем напряженности йодного дефицита [2].

Другим очень важным критерием оценки тяжести йодного дефицита является концентрация йода в моче. Известно, что более 80% йода выводится из организма почками и, следовательно, концентрация йода в моче достаточно точно отражает величину его потребления с пищей. Тем самым устраняется необходимость проведения технически сложных и дорогостоящих определений концентрации йода в многочисленных продуктах питания, составляющих рацион современного человека. Для проведения анализа достаточно всего 1 мл мочи. Сбор мочи проводится непосредственно во время исследования в одноразовые стаканчики.

Содержание йода в моче является прямым показателем йодной обеспеченности. Вместе с тем из-за высоких индивидуальных колебаний уровня йода в моче этот метод нельзя использовать для оценки величины потребления йода у отдельного человека. Этот показатель "работает" только в группе, которая позволяет среди многочисленных вариаций выбрать медиану (среднюю величину в ряду возрастающих и убывающих значений, или середину ряда) и тем самым пренебречь высокой амплитудой колебаний индивидуальных значений. То есть метод определения йода в моче пригоден только для эпидемиологических исследований. Определить, достаточно ли потребляет йода конкретный человек, с помощью разового исследования этого микроэлемента в моче невозможно. Если медиана концентрации йода в моче превышает 100 мкг/л, это означает, что в данной популяции дефицита йода нет (табл. 6).

Таблица 6

Эпидемиологические критерии оценки тяжести йодного дефицита, в зависимости от уровня йода в моче на популяционном уровне

Медиана концентрации йода в моче (мкг/л)	Выраженность йодного дефицита
< 20	Тяжелый дефицит йода

20-49	Дефицит йода средней тяжести
50-99	Легкий дефицит йода
100-200	Нормальный уровень потребления йода
201-299	Умеренно повышенное потребление йода
> 300	Увеличенное потребление йода

Концентрация йода в моче выражается в мкг/%, мкг/л или ммоль/л. При этом: 100 мкг/л = 10 мкг/% = 0,79 ммоль/л.

Надо заметить, что распространенность зоба не всегда соответствует уровню йодного дефицита в регионе. Дело в том, что оценка содержания йода в моче при проведении эпидемиологических исследований позволяет сделать "моментальный снимок" ситуации в конкретном месте и в конкретное время. Если данные исследования указывают на отсутствие йодного дефицита, то это не исключает того, что до проведения исследования дефицит йода все-таки существовал. Кроме того, на распространенность зоба, помимо дефицита йода, могут влиять и другие зобогенные факторы (например, пищевые), а также продукты техногенного происхождения. Поэтому концентрация йода в моче рассматривается в настоящее время как основной критерий оценки степени тяжести йодного дефицита. Поэтому рекомендуем провести «Эпидемиологическая оценка выраженности йодного дефицита» среди школьников Жалал-Абадской области.

Выводы

1. Изучено причины йодного дефицита
2. Изучено как проявляются йододефицитные заболевания
3. Изучено статические данные по заболеваемости зобом в Жалал-Абадской области
4. Изучено методика определения йода
5. Рекомендовано проведение эксперимента

Литература

1. WHO, UNICEF, ICCIDD. Assessment of the Iodine Deficiency Disorders and monitoring their elimination. – Geneva: WHO, WHO/Euro/NUT. – 2001. – P. 1–107.
2. Султаналиева Р.Б. Контроль и профилактика дефицита йода у жителей горного Кыргызстана / Р.Б. Султаналиева, С.К. Мамутова, Л.Н. Давыдова // Центральноазиат. мед. ж. – 2001. – Т. 7. – №2. – С. 140–145.
3. WHO// Global Database on Iodine Deficiency. – Geneva, 2004.____